Архивъ Армянской Исторіи

Собраніе историческихъ документовъ

Издается съ 1893 года подъ редакціей прот. Гюта АГАНЬЯНЦЪ

Вышли изъ печати

Книга I—II. Исторія происшествій 1780—1834 г. и возникновенія Эчміадзинскаго Синода.

„ III. Дневникъ Католикоса Симеона ч. I. съ біографическимъ очеркомъ.

„ IV. Католикосъ Гукасъ ч. I. 1780—1800 съ біогр. очеркомъ.

„ V. Католикосъ Даніилъ 1800—1808.

„ VI. Католикосъ Давидъ, ч. I. 1801—2.

„ VII. Тоже, ч. II. 1803 4. съ историческимъ очеркомъ.

„ VIII. Дневникъ Католикоса Симеона ч. II. 1767—1776.

„ IX. Католикосъ Іосифъ Аргутинскій ч. I. 1778—1800.

„ X. XV—XIX вѣковъ исторіи и мемуары.

„ XI. Дневникъ Католикоса Симеона ч. III. 1777—79.

„ XIII. Гоненія въ Турецкой Арменіи. Документы 1801—88 г.

Всѣ книги снабжены копіями рисунковъ и историческихъ документовъ съ примѣчаніями и приложеніями.

Готовы для печати

Книга XII. Печатается Мануэлъ Кюмюшханеци.

„ XIV. Печатается Іосифъ Аргутинскій ч. II.

„ XV. Тоже ч. III.

„ XVI. Тоже ч. IV.

„ XVII. Католикосъ Гукасъ ч. II.

„ XVIII. Тоже ч. III.

„ XIX. Тоже ч. IV.

„ XX. Католикосъ Ефремъ ч. I.

„ XXI. Неизданныя переписки Нерсеса V. ч. I.

„ XXII. Исторія Вардана Одзнеци 1374—1852.

„ XXIII. Мемуары 14—18 вѣковъ.

„ XXIV. 19-й вѣкъ ч. I.

„ XXV. Тоже ч. II.

„ XXVI. Тоже ч. III.

Каждый томъ будетъ заключать въ себѣ 500—700 столбцовъ даннаго формата.

ԴԻՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

АРХИВЪ

Армянской исторіи

ТОМЪ XIII

ГОНЕНІЯ

ВЪ ТУРЕЦКОЙ АРМЕНІИ

Документы 1801—1888 г. г.

Съ прпложеніями, примѣчаніями и словаремъ

ИЗДАЛЪ

ГЮТЪ АГАНЬЯНЦЪ
Протоіерей

ТИФЛИСЪ
Типографія Н. Г. Аганьянцъ, Полицейская 7.
1915

ԳԻՐՔ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՐՔ ԺԳ.

Հարսաահարութիւնները
ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐ 1801—1888)

—

Յաւելուածներով, ծանօթութիւններով եւ քարտէզներով

Հրատարակեց
ԴԻՒՑ ԱԶԱՆԵԱՆՑ, Ա. ՓԱՓ.

Ցպատուած Ազգային բիւրոյի ծախքով

ՔԻՍԼԻՄ
ՏՊԱՐԱՆ Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ, ՓՈՂԻՑ. 7.
1915

ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՋՈՀՈՒԾ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ

ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՁՕՆՈՒՄ Է

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Դիւանդ»-ի այս հատորը իւր շարքի մէջ մի առանձնայատուկ տեղ է գրաւում։

Եթէ նախորդ գրքերը հայ ժողովրդի խաղաղ քաղաքակրթութեան նկարագիրն էին տալիս կամ պատմում էին նրա փոթորկալից կեանքի մասնակի վշտերը, այս հատորը ողբում է Հայաստանի աւերակների վրայ, տաճկական Հայաստանի Հայ ժողովրդի ֆիզիքական, անտեսական, ընտանեկան և բարոյական աւերածութեան վրայ։

1896 և 1898 թուականներին երջ. Երիմեան կաթողիկոսի յանձնարարութիւններով ուղարկուած լինելով Կ. Պոլիս, ինձ յաջողեց այնտեղ, Տրապիզոն և Տաճկաստանի ուրիշ վայրերում ժողովել տաճկահայ գործիչների մի քանի հազար կարևոր նամակներ ու գրուածքներ, որոնց շարքում ես գրեցայ այս հատորում հրատարակուած նամակների ու նիւթերի մեծ մասը և, այն օրից, երբ ես ծանօթացայ այս գրուածների բովանդակութեանը՝ այլևս երբէք առանց արտասուքի չկարողացայ կարդալ այդ ամենը, այնքան սոսկալի էին և քաոսային դրանք։

Բայց դա Տաճկահայի իրականութեան հայելին է, նրա աւելի քան երեք քառորդ դարի դժոխային կեանքի պատկերը։

1896 թուին, Կ. Պոլսի սոսկալի կոտորածից յետոյ, Բեքայի միւթէսարիֆ (gouverneur) էնվէր բէյը* ինձ հրաւիրեց իր մօտ իբրև կաթողիկոսական պատուիրակի, հանգ. Ծովհ. ա. ք. Մկրեանի հետ միասին և տալով ինձ իր այցեքարտը, խնդրեց մատուցանել այն վեհ. կաթողիկոսին իր ողջոյնի հետ միասին և ասել, թէ

«Տաճկահայերը խիստ բաղդաւոր վիճակի մէջ էին և անհամեմատ աւելի բաղդաւոր քան Ռուսահայի հայերը, իսկ այս ամեն չարիքը Տաճկաստանի հայերի գլխին բերում են ռուսաստանցի անհանգիստ երիտասարդներ առաջ կառավարութեան դրդմամբ, որ ուզում է գրաւել տաճկական Հայաստանը։ Ողջունեցէք իմ կողմից Վեհին, աւելացրեց նա, և խընդրեցէք, որ նա մի կոնդակով ուղղութեան հրաւիրէ առաջահայերին, որոնք գործիք են դառած ռուս պետութեան ձեռքին։ Ասացէք, որ Տաճկաստանում ապագան պատկանում էր հայերին. մեր յաջորդները այստեղ լինելու էին նրանք»։

Այսպիսի կարծիք ունէր նաև Տաճկաստան կոչուած սպանդանոցին անծանօթ մեր ռուսահայերի մեծ մասը իրանց տարբնակ հղրայրների մասին։ Մերայինք առհասարակ այն համոզումն ունէին, որ տաճկահայերի կրած տառապանքներն այնպէս զարհուրելի չէին, որ հարկ լինէր յեղափոխական գործունէութեան դիմել նրանց աղատագրելու գործի համար և թէ կարելի էր հայ ժողովուրդը երջանկացնել և՛ Տաճկաստանի ձեռքով։

Ցաւելով պիտի ասեմ, որ այս հատորը գալիս է այլ բան ասելու մեզ, միանգամայն ցրելու մեր նախկին կարծիքները։

Սիստեմատիք սպանութիւն ու թալան, խմբական ըռնի կրօնափոխութիւն, իրաւազրկութիւն, լլկանք, առևանգում ու բռնաբարութիւն հրէշային չափերով, առաստպելական չափով և անարդար հարկահանութիւն, սրբապղծութեան ամենադաժիր տեսակներ, հարստահարութիւն, դաժանութիւններ ու ամեն տեսակ անլուր բարբարոսութիւն ոչ թէ անհատական բացառիկ և-

*1898-ին նոյն էնվէր բէյը նորից հրաւիրեց ինձ իր մօտ և առաջարկեց մեէհմէի գրաճնելը, որ ես մերժեցի նոյն իսկ օրը, որը յայտնի է արդ. Օրմանեանին և ն. Մկրտճեանին։

բևեռներ են նրել Տաճկաստանում հայերի վերաբերմամբ, այլ ամենօրեայ համաճարակներ, որոնցից ազատուելու համար դերմարդկային ճիգեր են թափել ամբողջ նահանգներ, բայց ոչ մի փրկութիւն չգտնելով ոչ Բ. Դրնից, ոչ պետական բարձր պաշտօնեաների կողմից և ոչ, ցաւ է ասել, մեր մի շարք ապիկար առաջնորդների կողմից, ժողովուրդն ամբողջ գիւղերով փախել է ուր միայն կարողացել է փախչել, իսկ անկարողը անձնատուր եղել, ստրկացել ու ասնանացել։

Ու այս ամենը կատարուել է դարեր շարունակ ոչ թէ պատահական աւազակների ձեռքով. ոչ, այլ իր իսկ՝ կառավարութեան նախամտածուած դիտութեամբ, նրա դրծակալների միջոցով և սրանց թելադրութեամբ ու խրախուսանքով՝ մեծ մասամբ վայրենի քիւրդերի ձեռքով։

Այլապէս էլ լինել չէր կարող մի ազգի ստորփգրեալ ժողովրդի համար, որի առաջ հայ ասելը՝ շուն ասել է, որի ոտնկանութիւնը նոյն ժողովրդի ննջեցեալի թաղման համար այսպիսի պաշտօնական հրաման է արձակում քահանային.

«Սատանայական թագը կրող, կպչութեամբ զգեստ հագնող, աստուածային առնէն զրկուող . . . գիւղի քահանային իմաց կարուի որ ձեր քարշելի և անօրէն ու անասուած ցեղէն Առաքել անուն անձը իւր մաքսական պիտոյին համեմատ սահկած լինելով, եթէ յիշեալի դիակը հողն անգամ չընդունիր, սակայն քարշահոսութիւնը մարդոյ ինքնակար ըլլալուն, դուք մը բանաք և զգուելի դիակը հոն դնելով կոխոտէք ու դաք անօրէն ու անասուած»։*

Տաճիկն էլ քիւրդն էլ հաւասարապէս սանձել են հային,—բայց ինչպէս են սանձել, այդ սանձանքները երկրագնդի վրայ անլուր երեւոյթներ, անհաւատալի դաժանութիւններ են, որպիսին ոչ գրիչը կարող է արձանագրել և ոչ ականջ լսել, կարդացէք, եթէ կարող էք կարդալ այս գիրքը, Ու այդ մղկտող գրութիւնից ազատուելու համար տաճկահայը մի կողմից անասելի ճիգեր է գործ դրել, անհաւատալի կռիւ մղել . . . լռելեայն, իսկ միւս կողմից միջոցներ է որոնել արտակարգ կերպով քնքնաջնել իր՝ այլևս անտանելի դրութիւնը։ 1860 թուին Զէյթունի շարժումից *յետոյ 1863-ին Գ. Նորատունկեանցը Հռոմից գրում էր Պրիմեան Հայրիկին, թէ Հայաստանի սոսկալի դրգռդրութեանց տեսարանների առաջն առնելու համար պէտք է միմանաժողով կազմել Ազգի արտաքին գործերը վարելու համար և տևական յեղափոխական գործունէութեամբ աշխատել Հայաստանի շղթաները խորտակել։

Իսկ 1873 թուին վանում հիմնուեց, եթէ չենք սխալւում, անդրանիկ յեղափոխական խոշոր ընկերութիւնը՝ *Միութիւն ի Քրկութիւն* անունով, որի նպատակն էր վերջ դնելու Հայ ժողովրդի տառապանքներին և որի երեւան գալը այնպիսի մի շարժում առաջ բերեց ամբողջ Վասպուրականում, որ բոլոր գիւղերում հանրագիրներ սկսան կազմուիլ յանուն այդ գաղտնի ընկերութեան, աղերսելով՝ կամ իրանց ազատել այդ դժոխքից և կամ, եթէ վիճակուած է իրանց կորչել... նախընտրել առաջինը։ Սակայն այդ յեղափոխական կուսակցութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ հէնց վերջին պատճառով։

Այնուհետև ժողովրդի հոգեկան կորովը մանաւանդ Փրանս-պրուսական պատերազմի ազդեցութեամբ սկսեց աւելի բարձրանալ և նա փոխանակ լուռ դիմադրութեան՝ սկսեց յայտնի կերպով ըմբոստանալ, կազմակերպել իսկական յեղափոխական քաղաքական կուսակցութիւններ, համոզուելով, որ «Ուրոպական իրաւագիտութիւնը կը պատուէ նախ զէնք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսաւորեալը» (Գ. Նորատունկեան. տես «Դիւան Հ. Գ.» այս հատորը էջ 346)։

Ժողովուրդն սկսեց հոգիանալ, նա ապրում էր ազատութեան տենչով, երջանիկ ապագայի յուսով. նրա որդիք թողին ամեն տեսակ երգեր ու սկսան ամենուրեք այսպիսի երգերի ձայներ արձագանգել.—

Բաւ է, հայեր, խընայել և մեղքընալ,
Բաւ է, ի բաց, լուծն օտարին, մեղքըն ալ։
Ալ հեզութեան չափը անցաւ, հարկ է որ
Մենք ալ զարնենք, հանենք անուն

վաստակ։

* Սրա բնագիրը գտնում է Զէյթունցոց Սարգսեան Համբարձում էֆէնդիի ժառ, որ ազգային երեսփոխան է։

Հայեր. բաւ է որ երեսնիս գարձուեննք
Բաւ, վայրապար, մեր թշնամեաց բիրտ և
նենգ

Սեղմ ապատակներն յար ուտելու հանապազ.
Ելէք, ելեներք ի չարդ, ի բարդ մեծավազ։

Ո՛չ մեր բաճկոն և ոչ ալ շապիկ մընաց...
Ո՛չ ուրիշ բան, մեր ձեռքէն կառնեն ըղհաց,
Համաց համաց գոյքերնիս ալ պիտ ծախենք.
Տակաւ տակաւ հայերս իրար պիտ ձաղենք։

Թողո՜ւնք, Հայեր, գհամբերութիւն դարաւոր,
Մէկ հարուածին տեղ, չորս նետեներք
դղորդաւոր,
Կլուսինք ընդ միշտ մենք աննահանջ
հայաձէս,
Ցաղխենք, հանենք մեր Հայ անունն
ի հանդէս։

Իրար Քիւրդերուն ըլլուենք այժմէն
հըրոսակ,
Մեր թշնամեաց առլև պարզենք դըրօշակ,
Թող սատակեենք մեր ոխերիմ Հայբենեաց,
Թող հընձուի ոսոխն ի քաջ հայ բազկաց....

Ո՛չ, չը վախնանք, Հայեր, երբէք ոսոխէն,
Հայ բազկաց քովնօքա մէկ մէկ հէք սոխ են,
Աըբիւն Քափենք, արբիւն բոսոր փըրկարար,
Ցաղաւութիւն Հայաստանին բարեբար։

Թող մեղմով, արդ, բարգաւաճի Հայաստան,
Թող սարսափով օտարք անունն Հայոց տան,
Թող մեր շէնքերն հիմնայատակ նորոգվին,
Ցայնժամ առնենք ի ձեռըս մեր նորոգ վինս։

Հայեր, բաւ է որ երեսնիս գարձուեննք.
Բաւ, վայրապար, մեր թշնամեաց կոպիտ,
նենգ,
Սեղմ ապատակներն յար մենք ուտենք
հանապազ,
Ելէք, ելեներք ի չարդ ի մահ մեծավազ։»
Ս-Ն

Հետևանքը եղաւ ներսէս պատրիարքի շնորհիւ հայ պատուիրակութեան առաքումը Եւրոպա՝ մեծ պետութիւնների դռները, աւելի, ի գուր բազխելու՝ հայ ժողովրդի կեանքն ու պատիւը ապահովելու համար Տաճկաստան կոչուած ապանդանոցում։

Այսպէս ուրեմն Տաճկաստանի ձեռքով կատարուող հայերի ներկայ կոտորածը մի այն վերջաբանն է դարաւոր, մտածուած, սիստեմատիք հայաջնջման։

Դիւս Ազանեան ա. ք.

ՆԻՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Երկու խօսք

1801

Ա. *Յովհաննէս Վ. Ապաւլեան աւբանու արձանագրութիւն*

1816

Բ. *Գալուստ արեղայի նամակը Մինաս արք.-ին քրդերի ասպատակութեան մասին*

1827

Ի. *Ցարութիւն ա. քահ. Ալամդարեանի ձառը հայ կամաւորներին երդուեցնելիս*

1852

Դ. *Վանի առաջնորդ և Աղթամարի կաթողիկոսական կառավարիչ Գաբրիէլ եպիս. Թուղթը Ցակոբ Երճիկեանին քրդերի մասին*

1853

Ե. *Նիկողայոս Ա. կայսեր հրովարտակը*

Զ. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Ց. Բէհբուդեանին*

Է. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Ց. Բէհբուդեանին*

Ը. *Սիրական Գօրգեանի և Յովակիմ Շահաղիզեանի Նամակը Կարապետ արք.-ին քրդերի գազանութիւնների նկարագրով*

Թ. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Բէհբուդեանին*

Ժ. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Ց. Բէհբուդեանին*

ԺԱ. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Ց. Բէհբուդեանին*

ԺԲ. *Քրդերի՝ հայ գիւղերին հասցրած աւարառութիւնների մի նկարագիր*

ԺԳ. *Ցակոբ Կարինեանցի Նամակը Կարապետ արք.-ին*

ԺԴ. *Կարապետ արք. Նամակը Վասիլ Ց. Բէհբուդեանին*

ԺԵ. *Վասիլ Ց. Բէհբուդեանի Նամակը Կարապետ արք.-ին*

1855

ԺԶ. *Իւշքիւլիսէի միաբանութեան խընդիրը Ներսէս Ե. Կաթուղիկոսին Ալաշկերտի ժողովրդին ազատելու Մահմատ բէկի գազանութիւններից*

1856

ԺԷ. *Իւշքիւլիսէի միաբանութեան գրութիւնը Ներսէս Ե. Կաթուղիկոսին*

ԺԸ. *Ալաշկեբա Նահանգի հասարակութեան խնդիրը Ներսէս Ե. կ.-ին ազատելու իրանց Մահմատ բէկի հասցրած նեղութ.-րից*

ԺԹ. *Գ. Օտեանի կոչը Երիմեան Հայրիկին*

1863

Ի. *Գ. Նորաւունկեանի ծրագիրը Հայաստանի ազատութեան համար*

1864

ԻԱ. *Ֆիւբգերի գազանութիւնները Մշոյ դաշտում*

1866

ԻԲ. *Հաղուածք եզնիկ վ. Սեբաստացու՝ Երիմեան Հայրիկին ուղղած նամակից*

ԻԳ. *Աւետիս Վանցու նամակը Գաբեգին Սրուանձտեանին*

ԻԴ. *Վարագի միաբանութեան Թուղթը*

1867

ԻԵ. *Երիմեան Հայրիկի նամակը Գաբեգին վ. Սրուանձտեանցին*

1868

ԻԶ. *Գէորգ Աչառեանի նամակը Ցակոբ քահանային*

ԻԷ. *Մկրտիչ Պալեանի նամակը Գաբեգին եպ. Սրուանձտեանին*

ԻԸ. *Գրիգոր ք. Արծնեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին*

ԻԹ. *Գրիգոր ք. Արծնեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին*

Լ. *Սլիքան գիւղում քրդերի կատարած սրբապղծութեան գործի քննութիւնը*

ԼԱ. *Վարդովկցոց խնդրին վերաբեր նամակ մը ի Կարին*

ԼԲ. *Գրիգոր ք. Արծնեանի Նամակը Գաբեգին վ. Սրուանձտեանին*

ԼԳ. *Գրիգոր ք. Արծնեանի Նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին Մալըքանի սրբապղծութեան մասին*

ԼԴ. *Ս. Յովհաննու վանքի կողոպտուիլը*

ԼԵ. *Մանաշքուտ և Շապաղիւր գաւառների քրդերը*

ԼԶ. *Գար. վ. Սրուանձտեանի Նամակը Կարինի Տէր Գրիգորին*

ԼԷ. *Երիմեան Հայրիկի Նամակը Գաբեգին վ. Սրուանձտեանին*

ԼԸ. *Երիմեան Հայրիկի Նամակը Գաբեգին վ. Սրուանձտեանին*

ԼԹ. *Տարօնի ժողովրդի բողոքագիրը ազգային ժողովին և պատրիարքին*

1869

Խ. *Գաբեգին վ. Սրուանձտեանի Նամակը Կարինի ս. Գրիգորին քրդական գազանութիւնների մասին*

ԽԱ. *Կ. Պօլսի պատրիարքարանի գրութիւնը Գար. վ. Սրուանձտեանին*

ԽԲ. *Երիմեան Հայրիկի Նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին*

ԽԳ. Վասպուրականի ժողովրդի հանրագիրը քրդական գազանութիւնների մասին

ԽԴ. Մկրտիչ Գալլաբեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին Տարօնի հարստահարութիւնների մասին

ԽԵ. Ա. Յովասափեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ԽԶ. Ա. Յովասափեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ԽԷ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ԽԸ. Մոլձնի ժողովրդի հանրագիրը Գար. վ. Սրուանձտեանին Գղիի վիճակում գործուող բռնութիւնների մասին

ԽԹ. Մելքոն Ճանթեմիրեանի նամակը Երիմեան Հայրիկին

Ի. Մելքոն Ճանթեմիրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին Գղիի հայերի դառն վիճակի մասին

ՈՒ. Ց. Թաշճեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ՈՐ. Ս. Երուսաղէմի Ցակոբ եպ.-ի նամակը Երուս. պատր. Կ. Գօլօի փոխանորդ Փիլիպոս վ.-ին

ՈԳ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

1870

ՈԴ. Գրիգոր ք. Աբծնեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ՈԵ. Ճանթեմիրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին կեղծուայ ժողովրդի աննաեւելի նեղութիւնների մասին

ՈԶ. Գանիէլ վ. Երճեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՈԷ. Վարդոյ գիւղի համախոհականը իրանց աղիողորմ վիճակի մասին

ՈԸ. Կարինի Ցարութիւն արք. նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

ՈԹ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

Կ. Վարգովցիների մահսերը Իսոյի մասին

ԿԱ. Ա. Տէր Ներսիսեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ԿԲ. Գաբրիէլ Աչէատրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին քրդերի բարբարոսութիւնների մասին

ԿԳ. Ց. Թաշճեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին բռնաւոր պէյերի քննութեան մասին

1871

ԿԴ. Կուսակալ Իսմայիլ Հագգի փաշայի Հայրիկին ուղարկած նամակի թարգմանութիւնը

ԿԵ. Թադէոս Նորատունկեանի (*) նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ԿԶ. Միսաք Թեմուրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ԿԷ. Ա. Տէր Ներսիսեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ԿԸ. Հանրագրութիւն մի քանի գիւղերի հաւաքակութեան

ԿԹ. Գար. Ծ. վ. Սրուանձտեանի ղողգագիրը Մխիթէսարիֆին

Հ. Ցարութիւն արք. Վեհապետեանի նամակը Գար. վ. Սրուանձտեանին

1872

ՀԱ. Աչ. Տէր Ներսիսեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՀԲ. Գար. վ. Սրուանձտեանի նամակը Երիմեան Հայրիկին

ՀԳ. Թադէոս վ. Աչէատուրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՀԴ. Գէորգ Թումայեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՀԵ. Թադէոս վ. Աչէատուրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՀԶ. Գէորգ Թումայեանցի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՀԷ. Գ. վ. Սրուանձտեանի նամակը Երիմեան Հայրիկին

ՀԸ. Շատախի կաղպի գիւղի հանրագիրը Գէորգ Գատրիարքին քրդերի բռնութիւնների մասին

ՀԹ. Թադէոս վ. Աչէատուրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

Ց. Գար. վ. Սրուանձտեանի նամակը Երիմեան Հայրիկին

ՁԱ. Թադէոս վ.-ի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՁԲ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՁԳ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՁԴ. Կարնոյ Ցարութիւն արք. նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՁԵ. Գ. վ. Սրուանձտեանի նամակը Երիմեան Հայրիկին

ՁԶ. Շատախի հայերի հանրագիրը քրդերի կատարած սրբապղծութեան ու գազանութիւնների մասին

ՁԷ. Մ. Գալլաբեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՁԸ. Շատախի հայերի հարստահարութիւնները քրդերից

ՁԹ. Երիմեան Հայրիկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

Ղ. «Մխիթիւն ի Քրկութիւն»

ՂԱ. Անգղ գիւղի հաւաքակութեան դիմումը «Մխիթիւն ի Քրկութիւն» գաղտնի ընկերութեան իրանց յուսահատ վիճակի մասին

ՂԲ. Վանի մի շարք գիւղերի հաւաքակութիւնների դիմումը «Մխիթիւն ի Քրկութիւն» ընկերութեան՝ իրանց յուսահատ վիճակի մասին

ՂԳ. Վանի հայ հաւաքակութեան փո-

խանորդի դիմումը Կովկասի Փոխարքային

ՂԴ. Փոխանորդագիր

ՂԵ. Վանի հայ հասարակութեան փոխանորդների դիմումը Երևանի Նահանգապետին

1873

ՂԶ. Ց. Սրուանձտեանցի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

1874

ՂԷ. Առ ամենապ. ս. պատրիարքի խորհրդական տ. Յովրէն արք. Մխիթարեան

1875

ՂԸ. Գաղտ Թումայեանցի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

1877

ՂԹ. Աւբրանի հասարակութեան բողոքը քրէդ Իպօի բռնութիւնների մասին

Ճ. Տանջեօթը գիւղերի մարդահամար քրդական հաբատահարութիւնների նկարագրով

ՃԱ. Ջան դպրոցական մանկանց առ գեր. Գարեգին վ. Սրուանձտեանց

1880

ՃԲ. Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերութեան գրութիւնը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԳ. Գ. Նորաւանկեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին քրգերին ուսումնասիրելու առաջարկով

1881

ՃԴ. Ներբէս պատրիարքը՝ Գար. վ. Սրուանձտեանին

ՃԵ. Ներբէս պատ. նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԶ. Ներբէս Գատրիարքի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԷ. Կ. Գօլսի պատ. փոխանորդի գրութիւնը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԸ. Մարկոս Նալբանեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԹ. Կ. Գօլսի պատր. փոխանորդի գրութիւնը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԺ. Կ. Գօլսի պատր. փոխանորդի գրութիւնը Գ. վ. Սրուանձտեանին

1884

ՃԺԱ. Սիսակ Սուքիասեանի և Աբշուխիր կամսարականի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին Տիվրիկի գաւը վիճակի մասին

ՃԺԲ. Սիսակ Սուքիասեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին Տիվրիկի վարժարանի հրձիգների գատի նկարագրով

1885

ՃԺԳ. Յովհաննէս քահ. Մկրտեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

1886

ՃԺԴ. Ներսէսեան Հայրիկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԺԵ. Ներսէսեան Հայրիկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԺԶ. Զարշամպայի գիւղերի ժողովրդի հանրագիրը Գիւրճի աւազակների գաղտնութիւնների մասին

ՃԺԷ. Այվաճուգի ժողովրդի բողոքը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԺԸ. Գարապետ Հազարեանի նամակը Գ. եպս. Սրուանձտեանին

1887

ՃԺԹ. Ռուբէն Հասան-Ջալալեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԻ. Մարկոս Նալբանեանի նամակը քանտից Գ. եպս. Սրուանձտեանին

ՃԻԱ. Գ. եպս. Սրուանձտեանի գրութիւնը պատ. եղեռնագործութիւնների մասին

ՃԻԲ. Բարգուղիմէոս ք. Սարգսեանի գրութիւնը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԻԳ. Սուլուխ գիւղի հաւատարկութեան գաղթելը իրանց գիւղից

ՃԻԴ. Մխաք Թեմուրեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին

ՃԻԵ. Մուշի քաղ. ժողովի դիմումը Գ. եպս. Սրուանձտեանին

ՃԻԶ. Ն. Ճանիկեանի նամակը Վանի ձերբակալութիւնների մասին

ՃԻԷ. Աբրահամ քահ. Յովհաննիսեանի նամակը Օրտուի հայոց ցոյցի մասին

ՃԻԸ. Օրտուի տասանորդական խնդրի մասին

ՃԻԹ. Իւլանըխի ժողովրդի հաբատահարութիւնները

1888

ՃԼ. Օրտուի Գայմագամի հայերի դէմ գործած անդրութիւնները

ՃԼԱ. Օրտուի Գայմագամի անդրութիւնները տասանորդական տուրքի վերաբերմամբ

ՃԼԲ. Աբրահամ ք. Յովհաննէսեանի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանին Օրտուի հայ ժողովրդի տառապանքների առթիւ

ՃԼԳ. Գեղամակի նամակը Գ. եպիսկ. Սրուանձտեանին Մուշի հայ ժողովրդի հաբատահարութիւնների մասին

ՃԼԴ. Աբր. ք. Յովանէսեանի նամակը Գ. ե. Սրուանձտեանցին տասանորդի ապօրինի դանձման մասին

ՃԼԶ. Մի հատուած Սիրեմ Կաթողիկոսի կոնդակից առ Մելքոն Մանուկեան—Կալկաթա

ՃԼԶ. Տարօնի դէտ Կարապետ վ.ի նամակը ս. Կարապետի վանքի միաբանութեան երկրի նեղութիւնների մասին

ՃԼԷ. Ակնի գիւղերի վիճակը

ՃԼԸ. Մելքոն Ճանիքեմիրեանի նամակը հայրենիքի հոգևոր վիճակի մասին

ՃԼԲ. Ծովանկէս գաղտասպրեանի նամակը կարինի սեղանակատուքեան մասին

ՃԼԳ. Մշոյ հայերի կրած անպատուքիւնները

ՃԼԴ. Զիաղողուքիւն

ՃԼԵ. Թաղէոս վ. Յակոբեանի նամակը Գ. եպս. Սրուանձտեանցին

ՃԼԶ. Քիւրտերն ու իրանց հովանաւորը

ՃԼԷ. Գ. վ. Սրուանձտեանը՝ Երիմեան Հայրիկին

ՃԼԸ. Բաղէշի հայ ժողովրդի բողոքը սպօրինի բանտարկուքեան մասին

ՃԼԹ. Տաճկահայերի խնդիրը Սրուանձտեանցի գրչով

ՎԱԽԵՐԱԳԻՐՆԵՐ ՈՐՈՆՔ ԹՈՒԱԿԱՆ ՋՈՒՆԻՆ

ՃԽԱ. Ծուցակ Վանի վիճակի հայ ժողովրդի կրած բռնաբարուքիւնների ու լալկանքների քրդերից ու տաճիկներից

ՃԽԲ. Մշոյ մաքլիսի երեսէն աղքատ ժողովրդեան հասած եղեռներ

ՃԽԳ. Երիմեան Հայրիկի բողոքագիրը Մշոյ հայ ժողովրդի հարստահարուքիւնների նկարագրով

ՃԽԴ. Աաքմանց գիւղի եկեղեցու սրբապղծուքիւն

ՃԽԵ. Բողոք չարագործ քրդերի մասին

ՃԽԶ. Մի գիւղի բողոք տաճիկ և բողոքական գաւառաւորների անիրաւուքիւնների դէմ

ՃԽԷ. Ջորս գիւղերի մարդահամարքըրդական հարստահարուքիւնների նկարագրով

ՃԽԸ. Գաորիարգարանից կարինի Ցարուքիւն եպս. ուղարկուելիք նամակը

ՃԽԹ. Տէրտէր Թախրիրի

ՃԾԶ. Մուշի գաւառական ժողովի բողոքը ազգային վարչուքեան ժողովրդի անասանելի վիճակի մասին

ՃԾԷ. Վանի ժողովրդի բողոքը ազգային կեդր. վարչուքեան

ՃԾԸ. Գլակի ժառանգաւորաց դպրոցի սանների ձայնը Տարօնի Թշուառ վիճակի մասին

ՃԾԹ. Իսմայէլ բէկի նամակը Գ. վ. Սրուանձտեանցին մի աղջկայ առևանգուքեան մասին

ՃԿ. Տաճկահայաստ. վիճակագր. առքիւ

ՃԿԱ. Տաճկահայաստանի վիճակագրուքիւնը կատարելու հրահանգ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑԱՑՏԱՆԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՃԿԲ. Օրաւուի համառօտ վիճակագրուքիւն

ՃԿԳ. Ցիւնիայի համառօտ վիճակագրուքիւն

ՃԿԴ. Աղբակի վիճակագրուքիւն

ՃԿԵ. Չարչամպայի համառօտ վիճակագրուքիւն

ՃԿԶ. Ազգային վիճակագիր Ֆաստամոնիի և շրջակայից

ՃԿԷ. Վիճակագր. Շապին Գարահիսարի

ՃԿԸ. Արմաանու վիճակ

ՃԿԹ. Համառօտ տեղեկուքիւն Սուրմանիոյ Սեաւ Ձորի տաճկացեալ հայոց վերայ

ՃՀ. Ցեղք քրդաց

ՃՀԱ. Վանի հայ գիւղերի ցանկը

Ծանօթուքիւններ

Թուրքերէն բառերի բացատրուքիւնը

Ցանկ յատուկ անուանց

Նիւթերի ցանկը։

ԳԻՏԵԼԻՔ

1. Մի քանի վաւերագիրներ ամբողջութեամբ հրատարակուած են, այլ և պարունակում են ժամանակակից կեանքի ուրիշ խնդիրներ. անյարմար համարելով նրանցից քաղուածքներ անելը՝ մենք տպեցինք ամբողջութեամբ, միայն հրատարակութիւնների վերաբերեալ մասերը դատելու համար դրել ենք ✠ այսպիսի նշանների մէջ։

—

2. Գրքիս 543—50 էջերում տպել ենք վանի նահանգի գիւղերի ցանկը Հ. վ. Ֆիրդալէմեանի համբագրութեամբ. անուններին հանդէպ շղատաւով դրուած են մի մի տառ, որոնք նշանակում են թէ ամեն մի գիւղ որ դաւառումն է գտնուում։

—

3. Նկատուած վրիպակների ցանկը։

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
55	9 վ.	վերադարձն չիմանալով	վերադարձն ալ իմանալով
56	23 վ.	կառավարութեան	կառավարութեան,
72	6 վ.	լենելն	լինելն
150	10 վ.	11 ծանօթ.նշան	չի հարկաւոր
162	15 վ.	խղջալիք	խղճալիք
170	14 ն.	ե	և
182	1 վ.	Հաբիկի	Հայբիկի
275	2 ն.	1782	1872

Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ԱՊՏԱԼԵԱՆ ԱԻՐԱՆՑՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի թուոյս մերոյ ՌՄԽԹ ին, և Նոյեմբերի իդ ին, ես Աւրանցի մահտեսի Ապտալեան Յօհաննէս վարդապետս, հրամանաւ մեծաւորաց և գրով սոցին, այլ և բարձու հրամանաւ Մուրատ փաշային և իւր եղբօր Քեահեայէկ հաճի Շէխի պէյին՝ եկի ի տուրք Առաքելոց վանսն սպասաւոր և առաջնորդ։ Եւ տեսի զամենայն շինուածսն փլեալ՝ և յամենայն ընչից թափուր. և պարտքն դիզեալ ի վերայ վանուցս։ Արդ՝ քէպէտ տրտմութիւն կալաւ զմեզ նախապէս, բայց յուսացեալ յԱստուած և ի բարեխօսութիւն սրբոց Առաքելոցն, այլ և ի տուրս ողորմածացն, նոյն ձմերայնոյն շրջեալ ի մէջ հաւատացելոցն ժողովեալ զողորմութիւնս, զդրամէշս, զեղինս՝ զոչխարս և զարջառս։ Ընդ գալ գարնանոյն սկսեալ ի շինուածսն անդադար՝ զերիս ամս աշխատեալ շինեալ նորոգեցաք զամենայն շինելի տեղիսն. զլոյծսըն և զոչխարսն ևս՝ ըստ բաւականին պատրաստեցաք ի պէտս շինութեան սրբոյ ուխտիս, ընդ իս և գործէին այսոքիկ վարդապետք. վանցի Թաչատուր վր. Գօլսցի Գրիգոր վր. յարոցի Յարութիւն վր. Մաքսցի Ղազար վր. Տէրգևնցի Կիրակոս վր. Մեբունին, որք և հին միաբանքն էին. և այլք բազումք գային և երթային։ Եւ զկնի շինմանն զհին պարսս գայտսիկ վճաբեցաք. վեց հարիւր դուրիշ հէտուկ Ալի աղային։ Վեց հարիւր զօլթայ հաճի Հաշիմ էֆէնտուն. ուրիշ հարիւր քառասուն դուրիշ հաճի Օսմանն աղային. չորս հարիւր զօլթայ Մխքայէլ աղային։ Մէկ հարիւր դուրիշ կնոջ ումեմն մեռելոյ տաճկի, որոյ անուն (Նանօշ) ասի։ Ընդ որ հարիւր ի զօլթայ վճաշայի մօր մեծ խանումին. այսոքիկ պարտք էին ձեռագրով. ետու և տան զձեռագիրս և պատառեցի։ Ի թուոյս ՌՄՄ ին և դեկտեմբերի ծ ին. որ գայս գիրս գրեցի, այլ Մշեցոյ պարտք վանից վերայ չէ մընաց, բացի Ղազի օղլի Ահմատի որդոյ Մուրատին. եթէ Տէր կամեսցի՝ և տամք. գայն ես յիշեմք ի լուսանց թղթոյս։ Եթէ այսուհետև ոք թէմէսուկ հին կամ նոր հանցէ. և պարտուց տալի անէ, այն տուտ է՝ անընդունակ լիցի։

Եւ վասն լեռնականն քրիստեսուն, որք հանապազ կեղեքեն և աւերեն զվանքս, առելով թէ խաֆիքութիւն[1] ունիմք. և ոմանք թէ պարտք ունիմք վանից վերայ, և անիրաւ պահանջմամբ նեղեն զմեզ։ Արդ՝ վասն ասցս, հարցափորձ արարաք՝ ի ծերոց և ի վերոյ գրեալ վարդապետացն. որք ի մանկութենէ աստ անեալ և մեծացեալ են. և տեղեկացաք ի նոցանէ. և որոնեցաք ի վերջըս գրեանց. և գտաք ի տեղիս տեղիս գրեալ. այլ և գտաք գիր իմն յԱստուածատուր եպիսկոպոսէն գրեալ վասն խաֆիրաց գրեալ ի ՌՄԺԲ ին և սեպտեմբերի ծզ ին գրեալ և երից մատնահարեալ՝ կնքով բոլոր աստիճանաց և գրութիւնքն զմի և գնոյն միտս ունէին, որոյ վասն և աստ համառօտ գիցուք զայնս որք զառնելիս ունին ի սրբոյ վանիցս։ Մէկ եզ Ըռօմկանց տան, զոր Սահակ եպիսկոպոսն է կապեր՝ որ զվանքն պահէին ի գողոց յԱրբ գային ի զօղան[2]։ Հինգ քիլայ[3] կորեկ Աբատցի Քրիստեսուն, նոյն

Ոահակ եպիսկոպոս պարտք առեր և կապեր, և յետոյ այլ պարտք առեր են. յերբ պարտք տրի և վճարի, խաֆիրուքիւն վերչանայ։ Ուրուրցի քրքեր որ այժմ ամենը՝ բան կուգեն՝ այն սուտ է, միայն Բլընտոյին կայ բան վանից վերայ. նորին հայր Ապտուլան սուեր է Բերդկցի Վարդան վարդապետին վաստուն ղրուշ. և առեր քէմէսուկ. քանի որ պարտքն վանից վերայ է, տարոյն երեք քիլայ և կէս կորեկ տան։ եւ այժմ Բլնտոն բաժանէ ի վերայ միւս քրքերուն, որք են այսոքիկ՝ Սևեն, Ջալօն, Բազօն, սոքա հօր եղբայր են սմա։ Բայց Փոստոն և Տիքօն, բռնութեամբ և սուտքեամբ մուծնել են զինքեանս ընդ նոստ ասեն քէ խաֆիր եմք սուտ է։ Ըռըշկօքանցի Ջօքօյին երեք շինիկ կորեկ, այլ այն յԱբասցից բաժնէն է դներ։

Սասընցի Հուսէնկան տասը զօլթայ է ի Վարպան վարդապետէն հաստատեալ, Աստուածատուր վարդապետ ՝ շինիկ կորեկ արեր է։ Այժմ ցր տանէ՝ ի Թուլաուրքինէ Սահփան վարդապետին։ Բատկցի և շքլընցի քրքերքն Աստուածատուր վարդապետ կապեր է մէկ լիտր թուքուն, մէկ շալվար, ի դաշտի կոտս, այլ մեք մինչև այժմ ոչ տուաք։ Ծափընցի քրքեր պարտուց տալի կանեն։ Այլ հաստատ լուեալ եմք որ Գասրար վարդապետ առաջնորդ տեղւոյս, ի Թուրս Ռումին, տուեալ է Ցրոտպաքու բերդն. այլ քրքեր զքէմէսուկն պահեր են, ասեր են քէ կորուսեալ է, և այժմ նոցին տղայքն գալի կանեն։ Ասա է։ Մեք այսքան տեղեկացեալ գրեցաք՝ ի Թուրս Ռումին և զեկ. ծին։ Գանզի պատշաճ համարեալ գրեցաք՝ հրամանաւ Հաճի Շէխիպէկին. և գիտութեամբ միաբանից՝ տեղեկացաք և գրեցաք զի մի ի մօտացօնս անկանի բանն։ եւ տեսղացն հաճոյք ունցի։

Այսպէս լուաք և գրեցաք ի հաստատ ապրանք՝ որ քէ տուվ լինի հացի, կամ քանկութիւն, իսաֆիրներ եթէ գայցեն ի զօղան, շինիկ կորեկի տեղ՝ մէկ մէկ ղուտուշ փարայ առնեն Օսմանցու դրամ որ է քառասուն փարայ և մեք այսպէս տուաք՝ ի քանկ(ո)արիան. և այս հաստատ է։

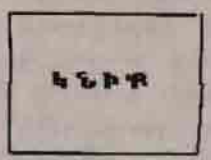

1816

Բ. ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԵՂԱՑԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՆԱՍ ԱՐՏԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՓՐԴԵՐԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մերս Նախկին ծայրագոյն նուիրակ՝ Մինաս շնորհազարդ վարդապետ՝ քաղցրապատուոյ բարուեակ. բարի վարուց հետեակ՝ շնորհաց կայլակ. ըստ արեւու փայլակ.

ի 1816 ետկ. 4.

Մեծաւ ուրախութեամբ և համբուրելնկալայ զսուրբ գիրդ ողջոյնի, որ ի յօդուստոսի երկուան էր գրեցեալ. և գոհ եղէ զտեառնէ՝ որ զազնիւ սիրելիդ՝ կրկին ի գիր տեսեալ համբուրեցի. և հայցեմ յողորմածէն Աստուծոյ միշտ ողջութեամբ և խաղաղութեամբ պահել՝ զկարօտալի սիրելիդ։

Աբգ՝ ըստ պատուիրանի տեառնդ, յադագրս երկոտասան ոչխարացդ, որ Ցազարանցի տէր Աահակին՝ և տէր Ցակոբին քարաքլուխ տուեալ էիր. որ ի տարւոջն ըստ իւրաքանչիւր յոչխարացդ անխտիր չորսական նուէի իւղ տայցէին. և կոչեալ իմ զտէր Աւետիսն՝ և զԻաւիքն՝ սաստիւ ի խնդիր ելի. և երկուքն ևս վկայեցին թէ, այն առաջին տարին, որ յանձնեալ էիր զոչխարսն ի նոսա. թէ քոյդ՝ և թէ իւրեանցն, ասպատակաւորքն, խոպատ սպուտ թալանեալ և տարեալ էին. և ինքեանքն ևս՝ դրգալ մի իւղոյ կարօտ Մնացեալք. և տեղեկացայ որ ոչ հանդուցեալ տէր Ցակոբին իւղ ինչ չէին հասուցեալ. և ոչ նոր վէքիլ տէր Աւետիսին. վանտոբոյ և ոչ ահաթ ինչ բերեալ էին. և ահա այսպէս իմացեալ անվրդով և անցաւ լեր. ի հարկէ քեզէն իսկ գիտեա՝ մեր երկրի անողորմ ասպատակաւոր զրգաց աւերումն և ապականութիւնն. Աստուած ինքն յայց ելեալ ողորմեսցի. և զորոց գիտեանն՝ հատուսցէ քեզ ինքնին տէր՝ գիւղ ողորմութեան և շնորհաց՝ ի բանեղէն ոչխարաց. յորս եթէ կթողն՝ և եթէ կաթնատուն ի միասին ցնծան։

Եւս զարձեալ խնդիր էիր՝ վասն նորագիւտ կենաց փայտին. թէ արդեօք՝ զիրպիսի գտաք. և զիրպիսի ինչ մասն էր. թէպէտ երկար էաքանչելագիւտ պատմութիւնն. բայց այժմ համառօտ գրեցից. զի հերու կամեցաք զայն սուրբ նշանի յիշեցեալ եկեղեցին, (որ վասն յոյժ հնաշէն գոլոյն՝ թէ տաճարի առաստաղն և թէ որմունքն, խախտեալ և քակտեկեալ էին) քակել և նորոգ սրբատաշ քարամբք ընդարձակ շինել. և ի շաբաթօրին երեւման տօնի սրբոյ խաչին. մինչ մշակքն քակէին զքարինսն և զաղիւսն և քակելով հասեալ էին՝ մինչև ցկամար սեղանոյն. և յանկարծ ի հարկանել զփայտատն՝ ի մէջ կրամած քաքանցն՝ ի յաշակողմն կամարին, անդ գտեալ էին պատուհան մի՝ ընդ գրկեալ ի մէջի կրամած քարանց՝ և աղիւսոցն, կղմնդրով գոգեալ և ամփոփեալ. և ի մէջի նոյն պատուհանին՝ երևեցաւ, թզաչափ մի բոլորաշէն արծաթեայ սկուտեղ մի, և նշմար ոսկեթել ծածկոցի միոյ ի վերայ տարածեալ. բայց յոյժ փտեալ և ի փոշի փոխաքակեալ. վանտոբոյ և ի յերևիլն՝ հոտ անմահութեան բուրեցաւ. և անդէն ահիւ և դողութեամբ մերձեցեալ անարժանիս համբուրեբարձի ի պատուհանէն, և տարաք ի սուրբ յեկեղեցին. տեսանել թէ զինչ իցէ. և երե-

կիւղիւ մեծաւ բացաք զբերանն արծաթեայ սկուտեղն. և տեսաք դարձեալ հնացեալ ոսկեթել ծածկոցիւ ծածկեցեալ քանդր և առուսար խաչ մի արծաթեայ ձուլածոյ. գոլով և ի վերայ նորին եղեալ սրբոց ոսկերք. բայց անյայտ ի մէնջ՝ թէ որոց սրբոցն էին. և կամ յօդուածոց՝ մր տեղեացն. Եւ առ յայսքան տեսութիւնս՝ ոչ հանգիստն սիրտքն մեր, մինչև ցերկուաժամս տարակուսի լեալ խորհեաք ճմլեալ սրտիւ, արդեօք՝ դիւրիկ ինչ մեծագոյն մասն լեալ իցէ ի ծոցոյ նոյնոյ մեծի խաչին. և մինչ երկուացեալ շրջշրջեալ ոտնեաք դողութեամբ մեծաւ, թերևս գացուք զտեղի ինչ բանալ և զայն խաչն. և աստուածով գտաք զտեղին բացման և փակման. բացաք ուրախութեամբ և զայն. և տեսաք ի մէջի նոյնոյ խաչին, յոր և նման ըստ պահարանի նոյն խաչին, դարձեալ մատնաչափ մի խաչ ի մէջի յիւղեցեալ արծաթեայ խաչին. բայց այն ոչ արծաթեայ՝ այլ ձուլեալ յատակ և պատուական յոսկւոյ սրբոյ. և առ եզերք շրջապատ ոսկեայ խաչին մարգարտաւք հիւսեալ. Եւ դարձեալ խաչ ի մէջի խաչի տեսանելով՝ ոչ բնաւ ժուժեալ հանդարտէին սիրտքն մեր. և նմա ձեռնամուխ լինիլ և բանալ ի յահէն երթեք ոչ իշխեաք. վասնորոյ և յայնմ աւուր ի բաց կացաք. և քարող կարդալով բոլոր միաբանութեամբ պնդեցաք յաղօթս՝ և ի գիշերային հսկմունս, որ նոյն առաւօտան էր ոտն Սրևման սրբոյ խաչի կիրակէին, թերևս ի հոգւոյն սրբոյ զօրութենէ, և շնորհիւ սրբոյ խաչին, ազդուրիւնն լիցի ումեք ի մարդկանէ, զինչ մասն լինիլ ի խաչին. և յաւարտիլն երրորդում ժամու սրբոյ պատարագին, քննեալ հարցաք յամենեցունց. որ յոչ ումեք չէր ինչ յայտնեցեալ. Ասկայն Աւետիս վարդապետն մեր՝ համարձակեալ և յուսապնառեալ ի շնորհս սրբոյ խաչին. առեալ զսուր մի սկսաւ աղօթելով և արտասուօք՝ բռնութեամբ բանալ զխաչի վերին երեսի՝ ոսկեզէն տախտակն. և մեր դողութեամբ հարեալ, միաբանութեամբ զաչեր ոգորմեայս ասելով և զխունկս անոյշս մատուցանելով՝ աղաչեցաք զաստուած ընկալ սուրբ նշանն. առ ի չպատժել զանարժան ժպրհութիւնս մեր. իսկ նա ասրտափմամբ մեծաւ կարեմ ասել հրաշիւք՝ քան թէ հնարիւք, երեսաց և եզիտ զսարբասփելին հրեշտակաց և մարդկան. այսինքն՝ փոքր բակլայի մէոյ չափ՝ կարմրադունեղ՝ և մաղ մաղ խայտանիշ՝ սուրբ մասն ինչ ի կենաց փայտէ, ի բուրմանէ անոյշ և յանմահական հոտոյն՝ և ի տեսարանէն տուգեալ. բայց զշմարիտն ասեմ, ոչ խաչաբարձ հոգիապարգ փափագող՝ նորագիւտ գանձին անգնոյ՝ հոգեսէր սէր վարդապետ. զի ոչ քուղք՝ և ոչ գիր գտաք ի վերայ. այլ նկատելով՝ զպատմութիւնս գրոց սրբոց. որ ի փոքրիկ նախկին բառարանի դրքոյն՝ գրեցեալ կայ՝ որ որդիքն Ադնեքաբիմայ սրբոյին, ընդ Գետրոս Գետադարձ հայրապետին՝ բերեալ են այսր՝ զգետադրգել սուրբ Նշանն և ի տոյն սուրբ Նշանի գեկեղեցին շինեալ. և աստ ամփոփեալ. անտես անլուր և անգիւտ ի մարդկանէ. Քագուցեալ աստ ի յերկիւղէ գողոց. միայն ի նախնեաց սուրբ եկեղեցւոյս առնուն, սուրբ Նշանի եկեղեցի վերակոչեցեալ. որ և դու ինքնինդ իսկ տեսեալ ես առնօք զդերեզմանն՝ գետադրգել սուրբ հայրապետին Գետրոսի աստ՝ ի գարպասի առաջի դրան եկեղեցւոյս՝ յոմէ կողմանէ ամփոփեալ կայ. Արդ՝ համառօտիւ զայսքանս՝ խաչասէր խաչակրօնիդ՝ նշմարեալ ցուցաք, յորմէ և հայցեմք ձեզ և մեզ՝ և ամենից հաւատացելոց. լիցի օգնական և պահապան. ամէն։

Ի հերուէ սկսեալ եմք զնոյն սուրբ Նշանի եկեղեցին՝ սրբատաշ քարամբք և մեծավայելուչ շինել. և մինչև ցկամարն հասուցեալ՝ ցուրան վերաժամանեաց Ծաց կիսակատար. և աղօթիւք սրբոցն հօրն՝ և ձեր. յուսամ յայսմ ամի աստուածով զնաւակատիսն սրբոյ տաճարիս տեսանել. և մեռանիլ։

Ողջ լեր ի սէր տեսան և
Գալուստ արեզական

Առ նախկին ծայրագոյն նուիրակն Վանայ՝ կարնեցի Մինաս վարդապետն, և կամ առ շիրազի Դանիէլ վարդապետն։

ի սուրբ գահն՝ ամենայն Հայոց՝
յԷջմիածին

Գ. Ծ.
Գալուստ վեզա

1827

Գ. ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ Ա. ԲԱՀ. ԱԼԱՄԴԱՐՑԱՆԻ ՃԱՌԸ ՀԱՆԳ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԻՆ ԵՐԴՈՒՑԱՑՆԵԼԻՍ

Բան ասացեալ յաւուր օրհնութեան դրօշակի և երդմնեցուցանելոյ զինքնակամ գունդ զինուորութեանն հայոց։

—

Շնորհք ընդ ձեզ և խաղաղութիւն բազմացի, գիտութեամբն Աստուծոյ և Քրիստոսի Տեառն մերոյ. Բ. Պետ. ա. 2։

Անցանէ գաբն հինգերորդ՝ ով որքք Հայաստանի՝ յորմէ հեռէ զրկեալ կամք ի թագաւորութենէ, ի հայրենեաց և յամենայն ժառանգութենէ նախնեաց մերոց, հնձեմք ընդ ծանր լծով Քրիստոսատեաց Պարսից, վշտացեալ քախծեալ ընդ անբուլ ծառայութեան այսոցիկ բարբարոսաց. Կողոպտեցին տոքա ի մէնջ ոչ զարտաքին առացուածս և եթ, այլ յաւար հարին և զարթոյական և զինաւոր ձիրս Հայկազանցս։ Մեք առեւրք եմք մերոց նախահարց. չեմք ժառանգորդք արութեանց նոցա և առաքինութեանց, այլ՝ ուրուականս նոցա։ Ցառեցէք զաչս ձեր ի հայրենի պատմագրութիւնս՝ գծագրեալս արիւնազանգ տառիւք՝ և հաւատասցիք յայս դառնագէտ ճշմարտութիւն։ Ցանցուածք մեր զինեցին ի վերայ մեր զվրէժխնդիր աջ Աւրարտատութեանն երկնից և ընկեցին զվառաբաղան Հայաստան

Рѣчь по случаю приведенія къ присягѣ вольножелающей Армянской Дружины, говореная въ Тифлисской Армянской церкви святаго Великомученика Георгія. Въ присутствіи Его превосходительства Тифлисскаго Военнаго Губернатора господина Генералъ лентенанта, Генералъ Адъютанта и кавалера Николая Мартьяновича Сипягина и другихъ знаменитыхъ особъ. 15-го маія 1827-го года.

—

Благодать вамъ о миръ да умножится въ познаніи Бога, и Христа Іисуса Господа нашего.

Изходитъ пятое отолѣтіе, о сироты Арменіи! какъ мы лишившись Царства, отечества и всѣхъ достоянія Предковъ нашихъ, стонемъ подъ тяжелымъ ярмомъ Христоненавистныхъ Персовъ; скорбимъ и сѣтуемъ подъ игомъ сихъ варваровъ! Они ограбили у насъ не однѣ внѣшнія достоянія, они похитили и нравотвенныя и физическія достоинства Армянъ. Мы тѣнь праотцевъ нашихъ! Мы не наслѣдники доблестеи и добродѣтелеи, но призраки ихъ! Обратите взоры ваши на отечественныя дѣписанія, изображеныя кровавыми буквами—и увѣритесь въ сеи горестнои истинѣ. Прегрѣшенія нашн, вооружнли на насъ мстящую десницу небесиаго Правосудія и ввергли несчастиую Арменію въ проласть ничтожества. Господи Боже отецъ нашихъ! Праведенъ еси о всѣхъ, яже сотворилъ еси намъ,

ի վիհ չքուքեանն։ Տէր Աստուած հարցն մերոց՝ աբդիա ևս յամենայնի, զոր ածեր ի վերայ մեր, և ամենայն գործք քո ճշմարիտ են և ուղիղ են ճանապարհք քո և ամենայն դատաստանք քո ճշմարտութիւն։ Զի մեղաք և անօրինեցաք յապստամբ լինելն ի քէն, և առուել մեղաք յամենայնի։

Այժմ, Քրիստոսանուն զինուորութիւն՝ լցեալ է չափ սրտմտութեանն Աստուծոյ։ Ալ Տեառն՝ որ ցարդ կռվէը զմեզ, այժմ սրբէ զարտասուս մեր. կանգնէ զմեզ յանկմանէս մերմէ. քանայ մեզ զգրուհս ճոխ ողորմութեանց իւրոց և գթութեանց ի ձեռն Դեբամբարձ Օծելոյ իւրոյ Ամենաբարեպաշտ Օգոստափերճ կայսեր մերոյ։ Դարձուցանէ զսուգ մեր յուրախութիւն, զերծու ի մէնջ զգեստ մեր և զգեցուցանէ մեզ զուրախութիւն։

Սքանչելի է Աստուած ի շուխիս իւր. սքանչելի է և Օգոստափառ Օծեալ նորա խաղաղութիւն և մխիթար որբացելոյն Հայաստանի։ Բարութիւնն Աստուծոյ և Օծելոյ նորա ոչ շատ համարի դարձուցանել մեզ զկորուստս մեր. ոչ բաւական համարի վերականգնել զմեզ յանարգութենէ մերմէ. ոչ շատանայ տպաքինել զվէրս մեր, այլ անպէնն անօրէնութեամբք իւրովք խրախուսէ զմեզ՝ զտառապեալ որդիքս Հայաստանի ի գործակցութիւն ազատութեան մերոյ, նորոգութեան ամենասիրելի Հայրենեաց մերոց ի բազմադարեանն իւրոց փլատակաց։ Ա՛յս է նորոգումն աշոյ Բարձրելոյն։

Զայն Աստուծոյ, ձայն քաջաւորի կոչեն զձեզ՝ Հծա փոքրիկ՝ յապաքէզ փառաց և առաքինութեան։ Արիացէք և դիմեցէք յայն հակայօրէն քայլարկութեամբ։ Դուք յառաջ մատչիք այժմ երդնուլ յանուն Ամենակարողին Աստուծոյ յանդիման սուրբ Աւետարանի և Խաչի վասն հաւատարիմ ծառայութեան Ամենաբարեպաշտ քաջաւորի և կայսեր Նիկոլայ Պավլովիչի։ Գործք ձեր, վարք, ջերմեռանդութիւն և փոյթ առ լրութիւն ուխտի՝ զոր ուխտէքդ այժմիկ ի սրբութեան առաջ՝ ընթացակից գացին ձեզ ընդ բովանդակ կեանս ձեր։

и вся дѣла твоя истинна, и прави пути твои и вси суда твои истинны. Яко согрѣшихомъ а беззаконновахомъ отступивше отъ тебе и прегрѣшихомъ во всѣхъ.—

Нынѣ, христоименитая Дружина! исполнилось мѣрило ярости Божіи. Десница Господня, каравшая насъ до днесь, нынѣ отираетъ слезы наши, возстаиояляетъ насъ отъ паденія нашего, отвераетъ намъ двери богатыхъ милостеи и щедротъ своихъ чреаъ Высочайшаго Помазанника своего, Благочестивѣйшаго Всеавгустѣйшаго Монарха нашего. Обращаетъ плачь нашъ въ радость намъ, разтерзаетъ вретище наше и препоясуетъ насъ веселіемъ.

Дивенъ Господь въ путѣхъ своихъ! Дивенъ и Аягустѣйшій Помазанникъ Его Миръ и Утѣшитель сиротствующеи Арменіи! Благость Божія и Христа Его не ограниичивается возвращеніемъ намъ потерей нашихъ, не ограничивается всстановленіемъ отъ уничиженія нашего, не довольствуется изшѣленіемъ язвъ нашихъ; но неисповѣдимыми путями ведетъ насъ, угнѣтенныхъ сыновъ Арменіи, къ содѣиствію спасенія нашего, къ возстановленію любезнѣйшаго отечества нашего изъ вѣковыхъ развалинъ его. Се измѣна десницы Вышняго!

Гласъ Божій, гласъ Царевъ призываютъ васъ, о малое стадо! на поприше славы и добродѣтели. Мужаитесь и шествуите въ оное исполнискими шагами! Вы приступаете теперь къ клятвеиному обѣщанію имеіемъ Всемогущаго Бога предъ святымъ Евангеліемъ и Крестомъ на вѣрную службу Благочестивѣйшему Государю Императору Николаю Павловичу. Дѣла ваши, поступки, усердіе и рвеніе къ исполиеиію обѣтовъ, данныхъ ваии во святилищѣ семъ, да сопутствуютъ вамъ во все теченіе жизни вашеи.

Մի խոտորեցիք ի շահէ բարեպաշտութեան, արդարութեան և հաւատարմութեան Աստուծոյ, Ինքնակալ Կայսերն և Հայրենի աշխարհի ձերոյ։ Գուն դործեցէք արեամբ չափ կատարել զամենայն պարտաւորութիւնս, զոր յանձն առիք այսօր առաջի երեսաց Աստուծոյ։ Եւ Տէր Աստուած մեր՝ որ անտեսաբար հովանաւորէ զձեզ, և որ մերձն է առ ամենեսեան ոյք կարդան առ Նա, առ ամենեսեան՝ ոյք կարդան առ Նա ճշմարտութեամբ, Ասցէ զկէն և գասպար իւր և յօդնել ձեզ յարիցէ։

Դրօշակդ այդ՝ որ այսօր վերակաքաղելով գահաւոր անուն Տեառն սրբեցաւ և տեսաւ զինդի ձերոյ՝ է առհաւատչեայ սիրոյ Աստուծոյ և Օծելոյ Նորա առ ձեզ։ Պահեցէք գայս անգին ասանդ իբրև զբիբ ական։ Ահաւադիկ ամաչեցեն և պատկառեցեն ամենայն հակառակորդք ձեր. և եղիցին իբրև զչիղեալս, և կորիցեն ամենայն դատախազք ձեր։ Լուիցէ ձեզ Տէր յաւուր անձկութեան. օգնական եղիցի ձեզ անունն Աստուծոյ Յակովբայ։ Առաքեսցէ ձեզ Տէր օգնութիւն ի սրբութենէ իւրմէ, և ի Սիովնէ ընկալցի զձեզ. Ամէն։

ի Ծառւրիւմ առաջ բանաձայէ Ալամդարեանց։

ի 15 մայիսի 1887 ամի։
ի Տփղիս։

Не уклоняйтесь со стези благочестія, правды и вѣрности къ Богу, къ Его Императорскому Величеству и къ Отечеству. Потщитесь до послѣдней капли крови исполнять всѣ обязанности, предъ лицемъ Бога нынѣ данныя. И Господь Богъ нашъ, невидимо осѣняющій васъ, и иже близь всѣмъ призывающимъ Его, всѣмъ призывающимъ его во истинѣ, пріиметъ оружіе и щитъ и востанетъ въ помощь вашу.

Знамя сіе, днесь призываніемъ великолѣпнаго имени Господня освященное и врученное Дружинѣ вашей, есть залогъ любви Божіей и Помазаника Его къ вамъ. Храните сей залогъ безцѣнный, яко зѣницу ока. Се постыдятся и посрамятся вси сопротивляющіися вамъ, будутъ оо яко не сущи и погибнутъ вси соперницы ваши. Да услышитъ васъ Господь въ день печали: защититъ васъ имя Бога Іаковля. Пошлетъ вамъ помощь отъ святаго, и отъ Сіона заступитъ васъ. Аминъ..

1852

Պ. ՎԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԳԱԲՐԻԷԼԻ ՍԳԻՍԿՈՊՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ ՅԱԿՈԲ ԿՐՃԻԿԵԱՆԻՆ ՀՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քրիստոսազօր և Աստուածասէր տէրապատիւ Յակոբ օրհնեալ Աղաչիդ

Ողջոյն օրհնութեամբ

Ըստ հրամանի և պատուիրելոյ սրբազան պատրիարգի բարեխնամ Հօրն մերոյ տուաք ընթեռնուլ զկոնդակն յանուն կաթուղիկոսութեան յամենայն եկեղեցիս Վանայ ի լուր համօրէն ժողովրդոց, և ապա եղաք ի տեղի մեր զշնորհապարդ Գէորգ վարդապետն իբր փոխանորդ մեր և վէքիլ ի քաղաքն Վան, և ընդ ամենայն ժողովական Աղաչիցն մերոց ելեալ դնացաք ի տուրբ Աթոռն Ախթամար, և զկնի վերադառնալոյ նոցա ի տեղիս իւրեանց՝ յետ ուրն աւուր ի ներս կղզին Ախթամարայ ժողոված մեր, մեք ևս ի դրսի տունն անդ ելաք վանն շահելոյ և մխիթարելոյ զդնացօղ եկօգ զամենիկ ժողովուրդն հայ ազգի կողմանցս իւրեանց ի տեսութիւն մեր, որք թէև հասատատուն և ուղղափառ հաւատով հայատատնեայցս տուրբ եկեղեցւոյ զարգարեալ տեսանին. բայց ի մէջի Մարաց Քրդոցն բնակելոյն աղագաւ զվարս զբարս նոցին և զլեզուս նոցին ստացեալ ունին և ուսեալ. վանորոյ ոչ զլեզուս նոցա դիւրաւ կարեմք հասկանալ, և ոչ զմերս հասկացուցանել նոցա, որով զիւրաքանչիւր վարս և զբարս զուսեալս ի Քրդոց քերել ի նոցանէ և բերել ի վարս բարիս և քաղաքականս ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, ըստ որում ի վաղուց հետէ պայման են ուսեալ և ի յայնս կրթեալ։

Ապաքէն իբրև արևելք յարևմտից հեռաւորութեամբ հեռի տեսանի մեզ ատ կալ և մնալ և զխստաբարոյ բարս նոցա քերել ի կակղութիւն ուղղութեան վարուց, և մանաւանդ ևս ընդ սրիկայ և բարբարոս Քրդաց Թշնամեաց Ազգիս և հաւատոյս մերոյ կենակցել, քողում զհեն և զերկիւղն ահագին ի հոգևոր ծնօղէն մերմէ ի տուրբ էջմիածնէ և ի ներսէս սրբազնագոյն կաթուղիկոսէ և ի նորին Սիւնհոդոսէ, ընդ որոց կռեցաք զղաչինս երդմանց կալ մնալ ի հաւատարիմ ծառայութեան, և ի հարազատ որդիութեան, զորս շնորհիւն Աստուծոյ ի մանկութենէ ցայսօր պահեալ եմք, և պարտաւոր եմք իսկ պահելոյ։

Ուստի խնդրեմ աղերսիւ մեծաւ ի ձեռնումդ յարգութենէդ, դի զմեզ ազատելոյ ատամի յայսմանէ, և բառնալոյ զայս անուն կաթուղիկոսութեան առ ի մէնջ փութով հնար իմն գտանիջիք, որով զմեզ յաւիտեան պարտական կացուցանիջք զկեանս ձեր անգին օրհնելոյ—յայս միտս սրբազան Վեհին ևս գրեալ աղաչեալ եմ զերեսս սրբազնութեան նորին, զի լուծցէ զմեզ յայսմ անլուծանելի կապանաց, ի ծանրագոյն պաշտօնէս. որ և դուք ի դէպ ժամու միջնորդ գտանիջիք եղանակաւ իմն և գիւրին ճանապարհաւ գնաւն ազատութեան բառնալ մեզ և զերծուցանել զօձիս մեր ի ձեռաց սոցին ոսոխաց. յաւել քան զայս ևս ամ միշտ բարեմաղթ և աղօթարար վասն խնկելի կենաց ձերոց։

Աստիճանդ վանոյ և կաթուղիկէ Աղթամարայ
Գաբրիէլ եպիսկոպոս

Օրինակ որ ի մէնջ գրեցաւ յԱղթամարայ ի կաթուղիկոսութիւնս առ Լօռվէրք Յակոբ յարդի աղային

ի 16 մայիսի 1852.

Նախագաղափարն այսմ գրութեան առ ազգայ Յակոբ Կրճիկեանցն առաջագրեալ գայցն ճոյնութեամբ՝ դարձուցանեմք ձերում արբազնութեան ստորագրեալ մերով ձեռամբ.

Կաթուղիկոս ամենայն հայոց ՆԵՐՍԷՍ։

1853

Ե. ՆԻԿՈՂԱՈՍ Ա. ԿԱՑՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Ողորմութեամբն Աստուծոյ

Մեք ՆԻԿՈՂԱՈՍ առաջին

Կայսր և Իշխանակալ ամենայն Ռուսաց,

Թագաւոր Լեհաց, և այլոց, և այլոց, և այլոց:

Ընդհանրապէս հրատարակեմք թէ հրովարտակաւ մերով, որ ի 4-ն յունիսի ներկայ ամի մենք յայտնեցինք մեր Ամենասիրելի հարազատ հպատակաց այն պատճառներն որոնք որ հարկեցին մեզի պահանջել Օսմանեան տէրութենէն հատուցումն ապահովութիւն ապագայ ժամանակի վասն արբատան իրաւանց ուղղափառ եկեղեցւոյ. նմանապէս մենք անով ծանուցինք թէ մեր բոլոր հետևողութիւնն կկայանայ այն տեղ որ համաձայնեցնենք Օսմանեան տէրութիւնն բարեկամական սիրմանց հրնարքներով արդար զգացմունքով և բարեխիղճ պահպանութեան դաշնագրութեանց, բայց ապացինք առանց օգտի. վասնորոյ մենք հարկաւոր համարեցինք մեր զօրքն յառաջ խաղացնել Դանուբի կողմի իշխանութեանց մէջ, միայն այս հնարքս գործ դնելով մենք պահեցինք մեր յոյսն թէ Օսմանեան տէրութիւնն խոստովանելով իւր մոլորութիւնն կվճռահանայ կատարել մեր իրաւացի պահանջն:

Այս ակնկալութիւնն չկատարեցաւ, մինչև անգամ ընդունայն աշխատեցան Եւրոպայի գլխաւոր Տէրութիւններն իրանց յորդորանօքն մեղմացուցանել Օսմանեան տէրութեան կամակոր ընդդիմութիւնն. Եւրոպայի խաղաղասիրութեան զօրութեանն դէմ և Մեր երկարօրեայ համբերութեան դէմ, նա հրատարակեց պատերազմ այնպիսի վճռով որն որ կատարվել է զանազան բարբարոսք ընդդէմ Ռուսաստանի:

Վերջապէս ընդունելով զանազան կողմանց խառնակիչ անձինք իւր զինուորականաց կարգին մէջ Օսմանեան տէրութիւնն սկսեց Դանուբի կողմն իւր պատերազմական ներգործութիւններն:

Ռուսաստան կոչեցաւ պատերազմի որոյն կենայ միայն իրան յոյսն գնելու. Աստծուն և դիմել իրանց զինուց զօրութեանն որով ստիպէ տէրութեանն Օսմանեան իւր դաշնագրութիւններն պահել և բաւ առնել այն անպատուութեանց որովք որ նա պատասխաներ է մեր միջին կարգաւ պահանջմանց դէմ և մեր օրինաւոր հետևողութեանց համար վասն պաշտպանելոյ ուղղափառ դաւանութեան Արևելեան կողմն որն որ կհաւատայ և Ռուսաց Ազգն:

Մենք հաստատուն յուսով ստիպուած եմք զի մեր հարազատ հպատակներն կմիացնեն մեզ հետ իրանց ջերմեռանդ աղօթքն մատուցանել Ամենաբարձրելոյն, որ նա օրհնէ Ռուսաստանի զէնքն որն որ կը բարձրացնենք սուրբ և իրաւացի գործոց համար, այն զէնքերն որոնք որ կը գրանվեին մեր բարեպաշտ նախնեաց ջերմեռանդ պատերազմաց մէջն:

Ի Գեղ Տէր յուսացայ մի աշխնեցից յաւիտեան:

Տուաւ այս հրովարտակն ի Ծառսկի-Սելոյ ի 20-ն հոկտեմբերի յամի ծննդեան Քրիստոսի 1853. և ի 28-ն ամի թագաւորութեան մերում.

Եւ ի նախագահափարին ստորագրեալ է

ՆԻԿՈՂԱՈՍ.

Ջ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՓՍՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍԻԼ Ց. ՐԼՀԲՈՒՐԴԱՆԻՆ

Ձերդ պայծառափայլութիւն

Վասիլ Ցսվսհփիչ

Ամենացանկալի համբաւ առողջութեան Ձերդ Պայծառափայլութեան, ապաքինեցին ղցաւ սրտիս օր ի համբաւոյ հիւանդութեան Ձերոյ, աներկբայ գոլով թէ ցայսօր Ձեր Պայծառափայլութիւն գտանիք ի հոգս Ձերում սեպուհ պարտաւորութեան պարտ անձին իմում համարիմ ըստ յանձնարարութեան Ձերոյ, ծանուցանել ցհանգամանս։

Զօրքն օսմանեան յԱրաբահանայ յԱճառայ և ի Փոցղովայ խաղացեալ է ի սահմանապլուխն մեր Պասէյայ (*) ի 25-ն անցեալ հոկտեմբեր ամսոյ ի մէջ գիշերի բաւական բազմութիւն հեծելազօրաց յարձակեալ ի փոստայն խանայ զկնի ոչ սակաւ պատերազմելոյ ընդ դազախաց մերոց այրեցին զամբողջ բնակութիւն նոցին և գերեցին զաստիճանաւորն դազախաց, Թողում զանկեալս և զվիրաւորս յերկոցունց կողմանց, ի նմին իսկ աւուր զկնի ճաղուն այլ իմն խումբ հեծելազօրաց նոցունց գիմեալ ի փոստայն Ճաղզման արարին նոյնպէս եղեռնագործութիւնս ոչ սակաւ, ուր և սպանին զհարիւրապետն դազախաց աստիճանաւոր Մավրիտին հանդերձ քանի մի դազախօք։ Հասեալ ի լուր նորին գերազանցութեան Ղննեալ Մայիոր Կաւալեսկւոյ—այսօրիկ ամենայն յարձակմունք, առաքեաց զկառավարիչն տեղւոյս կնեալ Մայիոր Ֆօպտուղին հանդերձ Միլիցիայիւ, ի պահպանել զսահմանագլուխն բայց նա գնացեալ ի կարանտինն մինչ սպասէր ի սահմանագլխի անդ և ահա զօրքն օսմանեան ելանեն նոյնպէս ի սահմանագլուխին իւրեանց յայնկոյս դեռտն Փոցղովու ի ներքոյ Պասէյայ գեղջ զօր տեսեալ Ֆօպտուղովի վերադարձաւ անդրէն առ նորին գերազանցութիւն Թողեալ անդ զբազմութիւն Միլիցիայի. Նորին գերազանցութիւնն ի միւսում աւուր կարգադրեաց վերադարձուցանել ի կարանտինայնէն զմիլիցայն ի գիւղն Վալայ մինչ ի 28-ն Հոկտեմբերի նոքա յարձակեցան ի Վալայ, և հրամայեաց նորին գերազանցութիւն Միլիցիայից դառնալ ի գիւղն Մուխլիս ի 29-ն այնր ամսոյ ի հասանել Շէնամեաց մերոց ի Մուխլիս յիշատակեալ Միլիցիայ մեր պահպանէր զանցս գետոյն Փոցղովու մերձ կամրջին Մուխլիսու, յ30-ն ամսոյն յ12-րդ ժամու Շէնամիք մեր որոց հեծելազօրաց Թիւ հասանէր ցհինգ հազար ըստ հաւաստեաց Թող օրք հետիոտս էին ընդ նոսա կանոնաւոր և անկանոն զինուորք յարձակեցան ի վերայ Միլիցիայի մերոյ որք էին Թաւուղ ուրն հարիւր ըստ վաղեմի կարգադրութեան նորին գերազանցութեան յետ բաւական դիմամրցութեանց, յորում անկելոց Թիւ յոյժ սակաւ ի մեր կողմ և ի Շէնամեաց Թաւուղ իբր 300, կնեալ Ֆոպտուզոյին առաջնորդեաց նոցա զոյգ ընդ դիմամրցութեանց խաղալ յետս ի մեր կողմ զօրս հասոյց ընդդէմ ամրոցին Ալիլցեայ ի դաշտն Իվլիեայ և ի լեռնակողմն Սիվրիքիլենց ուր և անկաւ բաջութեամբ կնեալ Փալաւանտոզլու. հեծելազօրք մեր ըշտապաւ մեկնեցան ի հակառակօրդաց, դիմեցին ի քաղաքն և յայնժամ սկսան յարձակիլ յամրոցէն ի քաղաքէն զինեալ օրն հեծելազօրս Շէնամեաց ուստի և փախստական եղեն հեծելազօրք նոցա. յայնժամ հետևակ զօրքն դիմամրցեցան ի կողմանէ դաշտին յիշեալ Իվլիեայի գեղջ և ի կողմն քարաժայռին օր անկանի յարևմտեան կողմ ամրոցին մերոյ ուր է հին գղեակն, Թնդանօթք և զօրականք մեր ի միջի վեց ժամուց ոչ միայն կոտորեցին զբազմութիւն նոցա և դիմամրցեցան այլև ջարդեցին և գմի ի Թնդանօթաց նոցին. յ3-րդ ժամու զադարեցաւ պատերազմ, բայց ձայնք հրացանից հետևակ զօրաց նոցին ոչ դադարեցան մինչև 10-րդ ժամու գիշերի և այն առ այն պատճառաւ զի աներկիւղ բարձանն գդիս և գկողոպուտս անկելոց իւրեանց. ի միւսումն աւուր 31-ն ամսոյն մինչ բերքապահն նկատեաց ի բերքէն Թէ ի գլուխ լերին որ ի հարաւակողմն բերքին Շէնամիք մեր շինեն զանդի Թնդանօթի յարձակմամբ, չորից Թնդանօթաց քանդեալ զշինուածս նոցա փախստական արար զզօրս նոցա, բայց ի մէկն նոյեմբեր ամսոյս բազմութիւն Շէնամեաց յարձակեցան կրկին ի հարաւակողմանէ քաղաքիս ի լերանց և ի

դաշտաց ի ձորամիջին Մարտայի և ի գլուխս լերանց և յԱ-րդ ժամէ սկսան պատերազմիլ յընթացս երից ժամուց քնդանօթք մեր որ յամրոցէն և քէ յարևելեան կողմանէ քաղաքագլխոյն յարձակեցան, ոչ սակաւ. զօրք մեր ոչ միայն պահպանէին զշրջակայս քաղաքիս այլ և խումբ խումբ պատերազմեցան ի կողմ Մարտայի ընդ Հայաստգի մանկանց որք գովանի ջերմեռանդութեամբ ինքնակամ յառաջ խաղացեալ օգնութիւն եառուն զօրաց մերոց որպէս յ30-ն հոկտեմբեր ամսոյ, յորպիսի քաջասրտութիւն նոցա ուրախացաւ և նորին գերազանցութիւն. յԱ-րդ ժամու գաղաբեցաւ պատերազմ. զօրականք նոցա և զրօշակն մեծ զոր կացուցեալ էին ի գլուխս հաքաւակողմն լերինն ի տես ամենեցուն յետս գարձան կրկին ի մերձակայ գիւղօրայս մեր. պատերազմս այս վերջին ի կողմանէ մերմէ բոլորովին անվնաս, իսկ ի կողմանէ թշնամեաց քէև անյայտ է մեզ թիւ անկելոցն բայց անշուշտ կարէ լինել ոչ սակաւ. յետ այսորիկ բաց յանտի գի ի գլուխս լերանց հանապազ շրջին հեծելազօրք նոցին չեղեն ինչ յարձակմունք և պատերազմ միայն զինուորական կառավարութիւնն տեղւոյս ըստ կարգագրութեան Նորին գերազանցութեան զենեբալ Մայիօր Կաւալևսկւոյ ցայգ և ցերեկ պահպանէ զշրջակայս քաղաքիս կաբելին հոգացողութեամբ ըստ իւրում ձեռնհասութեան։

Զերդ Գայծառափայլութիւն, այսպիսի անկանոն յարձակմունք թշնամեաց ի սահմանս մեր եառուն մեզ ճանաչել և զհպատակ թշնամիս մեր, այնու զի մահմետական բնակիչք Քօպլիանու և Ածզօրու սահմանաց բոլորովին միացան ընդ Նոսա և զինեալ ընդ Նոսա եառուն պատերազմ ընդ մեզ մինչև Սէֆէր բէկն վերակացուն պահապան զօրաց գիւղօրէից և մէլիցայն Մայիօր Ալիբէկի բաժանեալ ի նմանէ գարձան առ Նոսա, Ազգալի Հայազգի գաղթական ժողովրդականք մեր որք բնակէին ի մերձակայ գիւղօրայս քաղաքի հազիւ կալեալ ի ձեռանէ ընտանեացն և որդւոցն իւրեանց մաղապուրծ անկան ի քաղաքս և ոմանք ևս չժամանեցին գալ, որոց ամենայն սեպհականութիւնք անասունք և ուտելիք ձեացին ի ձեռս թշնամեաց մերոց, որք առեալ ի նոցունց զբաւականութիւն իւրեանց դիմացեալսն տանին արտաքոյ սահմանի ի Փոզդով. սկեղեցիք նոցա գարձան ի մոխիր և բնակութիւն երիվարաց, պատկերք սրբոց ընդ ոտամբ պատառեցան. պայմանք դրութեան մերում քաղաքի այնու առաւել գտանի ի կարծիս ճեասակաւ և թշուառութեան գի թշնամիք մեր մերձեցան մեզ յոյժ. մահմետականք մերոց սահմանաց ապստամբեալ գինեցան ընդդէմ մեր որք գիտեն զամենայն անցս ճանապարհաց, մերում քաղաքի կարգ և կանոն գինուորական պահպանութեան քէև ի մեծի բարեկարգութեան բայց չկարեն համապատասխանել ընդդէմ բազմութեան հակառակորդաց մերոց ըստ որում թիւք նոցա պակասին յոյժ և նոցայն յաւելանայ օր ըստ օրէ, առ որ քաղում երկբայութիւնք են քէ մի գուցէ մուտ գտեալ թշնամիք մեր ասպատակեսցեն զքաղաքն։

Զայսոսիկ ամենայն ծանուցեալ Զեր Գայծառափայլութեան խոնարհաբար խնդրեմ դարձուցանել զակնածութիւն Զեր ի խղճալի ժողովրդականս մեր. բարեհաճեալ անօրինել առաքել զզօրս յարտաքս հանել զթշնամիս մեր ի մերոց սահմանաց ըստ որում զօրականք մեր գտեալք աստ կարեն միմիայն պահպանել զքաղաքն մեր։

Անհանգուրժ սրտիւ ապասելով բարեհանօրէն հոգացողութեան Զերում,

Ծանձն առնեմ զՁեզ և զմեզ ողորմութեանն Աստուծոյ

Ձեալով Զեր Գայծառափայլութեան

ջերմեռանդն Աղօթարար

Արքեպիսկոպոս Հայոց Կարապետ։

յամի ազգական 1303 և
փրկչական 1853. 4-ն Նոյեմբ.
յԱխալցխայ։

Է. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍԻԼ Ց. ԲԷՀՐՈՒԶԵԱՆԻՆ

Զերդ Գայծառափայլութիւն

Վասիլ Ցովսեփիչ։

Թէև երկու աւուրբ յառաջ համբաւեցաւ

ի քաղաքիս Բէ ի ղիւղն Կարծախ որ ի նահանգին Ախլքալակայ յ30-ն Հոկտեմբերի Թշնամիք մեր որ ի Զւարայ և Մօամախօուռ Թուովք չորս հարիւր հեծելազօրաց յանկարծակի յարձակեալ կողոպտեալ են զամենայն կարողութիւնս խղճալի զիւղակացս մերոց, բայց այժմ հասուցին ինձ հաւատարիմք զհետեւեալս. մելիքիայն Ախլքալակայ որ ընդ տեսչութեամբ Վեհրէտ բէկի Մուխիբէկօղլու և Ճիպրիէլօղլու կարէին պիմամբցել ընդ նոսա և ազատել զդիւղն, բայց յիշատակեալ դլխաւորք մելիքիային որպէս հաւատան ունելով ընդ Թշնամիս մեր զհաղորդակցութիւն. վերջինն ի նոցանէ ընդ քանի մի Թուրքաց գնացեալ ի Մուխարայ և խորհրդակցեալ է ընդ նոսա վերադարձեալ է կրկին ի Կարծախ և նոյն ժամայն Թշնամիք յարձակեալ են ի վերայ Կարծախայ և նա ընդ վէհրէտ բէկի առեալ զմելիքիային և զհարիւր զազախան գնացեալ է յԱխլքալակ ասելով դիւզականաց Բէ Թշնամիք գոլով բազմաթիւ, ինքեանք չկարեն կռուիլ ընդ նոսա. Զարմանք պի Ձեր գայծառափայլութիւն կառավարիչն յԱխլքալակայ զՊ. Մանժեանի նշանակեալ էիք նոցա դլխաւոր և նա ներեալ է ինքեան յանձնել զայն երկուց Թուրքաց. Ձերդ գայծառափայլութեան հաւատան են յոյժ ի լուոց Բէ առաջնորդք ամենայն Թշնամեաց մերոց են բէկք Քօպլիանաց Աձդօրայ և Ախլքալակայ. այսոցիկ ամենեցուն ես հաղորդակցեալ եմ առանձնախօսութեամբ իմով Նորին գերազանցութեան դնելոյ Մայիսի Կամվալեակուց. Այսօր հասին ի քաղաքըն մեր մի պաթալիօն և մի ռօտ զօրք ընդ երկուց Թնդանօթաց.

Իսկական պատուով և կատարեալ յարգանօք

Մնամ Ձերդ գայծառափայլութեան

ջերմեռանդ Աղօթարար

Արքեպիսկոպոս Հայոց Ցաւրաստան

Ի 6-ն Նոյեմ. 1853 ամի
յԱխլցխայ

Ը. ՍԻՐԱԿԱՆ ԴՕՐՕԳԵԱՆԻ ՍԻ ՑՈՎԱԿԻՄ ՇԱՀԱՋԻՋԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱՐԱՊՏ ԱՐՓՍՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԲՐԴՈՒՐԻ ԳԱՋԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ.

Ձերդ բարձր սրբազնութիւն

Ամենայարգած Տէր,

Ց 31 հոկտեմբերի ներկայ ամի յաւուր շաբաթու անցին յայսկոյս Ախուրեան գետոյ հեծելազօրք Թուրքաց յազգէ քրդաց 4000 ոգիք հանդէպ Դահարլուայ Բայանդուրու և փոքր Ղարաքիլիսու, որք հասուցին զոչ ամենաւին ի յիշեալ գիւղօրայս, առնելով զպատնուճն հայազգեաց տեղեացն, յորոց առիկ հատին և զգլուխն Բարսեղ քահանայի Դահարլուայ և կողոպտեալ զընակիչս Ղարաքիլիսու աւար հարին զպարանս նոցա, գերելով ի նոցունց զքանի մի կենդանիս այր և կին բաց յապաներոցն, ուր հասեալ լինէրնի զազախաց ի միասին ընդ մելիքայի վասն օգնելոյ, յորոց ի սկզբան անդ ապստամբեցան պարսիկք և եռուն կռորեալ զ38 անձինս յողորմելեացն։

Ի 1 Նոյեմբերի այն է ի կիրակի աւուր հետեւակ զօրքն յիշեալ Թուրքաց, անցին ց10000 չափ ի Բայանդուր 40 Թնդանօթօք, ուրանօր տակաւին ես արարեալ են բնակութիւն ինքեանց։ Ցիշեալ հեծելազօր քուրքքն տարածեալ են յօրէ յայնմանէ ի գիւղօրայս Նիրակայ ցՂփչաղ և առնեն աւար, և ի տեղիս տեղիս զպանութիւն, և ուր ուրեք կարողանան յափշտակեն և գերեն, ի Թուոյ որոց ազանելոց հատին և զգլուխ Սրընդուրլեցի ծերունի Գրիդոր քահանային, ի գեղջէն Ղալքիլիսու որպէս լսեմք տարեալ են ի գրաւի զերկու քահանայս և զերկուս երեսելիս, որոց հաւատարմացեալ արարեալ են զդիւղն հպատակ ինքեանց, այր պատճառաւ Ցայ գիւղն այն ազատ ի Ցիատուց, և նմանապէս քանի մի երեսելիս միւս գիւղօրէից ըմբռնեալ տարեալ են։

Կենաց բեհբուդեանցն անտեղեակ գոլով անցելոցն հետեւակ զօրաց ի Բայանդուր բա-

ժանեաց դղօրս իւր յերիս մասունս, յորոց երկուցն հրամայեաց գնալ պատրաստուեմբ 16 ինդանօթօք բնակիլ ի Բայանդուր վասն դղուշանալոյ յանակնունելի ասպատակութեանց, և միւսումն ինալ ի պահպանութիւն քաղաքի. Տեսեալ օսմանեան զօրաց քէ գնալ առ ինքն զօրքն ռուսաց, յառաջ մղեն քառասուն ինդանօթքն ցՂաքաքիլիսայ, որոց ճակատեալ ընդ միմեանս բոցին պատերազմ սկսեալ յերկրորդ ժամու յետ կիսաւուր ցեօթնեքորդն. ինդանօթքն օսմանցւոց երևեցան բաւական զօրեղ պատրաստութեամբ մինչ ասել քէ՝ եթէ ոգիք զօրաց ռուսաց չլինէին ամրապինդ և հաստատուն հաւատովք, անպատճառ գըտեալ էին յաղթեալք. յայսմ վայրկենի զօրաց ռուսաց ստիպեալ ի նեղութենէ դեռ չլրացեալ հինգ ժամուն ազդ արարին Տ. Բեհբուդեանցին և նա առեալ ընդ իւր ինացեալ մասունս զօրաց գնաց յօգնութիւն, որոյ հասեալ ի պատերազմ տեղին էհաս ի վերայ մուքն և դադարեցաւ յերկուստեք կողմանց պատերազմն. ի սոյն պատերազմական ժամու ժողովածու ի պարսից հեծելազօրքն մեր յետս կառեցան ի հաւատարիմ ծառայութենէ կայսեր և փախեան ի պատերազմէն ահարկու իմն շարժմամբ և գոչմամբ այնու որ զդացուսցեն զօրաց օսմանցւոց քէ փախեալք մեք, զի պարտեսցի զօրքն ռուսաց յերեսաց իւրեանց, և ի փախչիլն նոցա ի ճանապարհայն այր իւրաքանչիւր ըստ իւրումն կարողութեան հասոյց զկողոպտութիւն քէ ընդ գիւղօրայս և քէ ընդ անցաւորս ճանապարհի անգամ հայ ընկերաց իւրեանց, հարիւրաչափ ի սոյն ապըստամբիցն եկին ի քաղաքն զի տարցեն զմնացեալ ճանապարհային պատրաստութիւնս նոցա, պատահեալ էին վերադարձեալ վիրաւոր գինեվաճառաց զօրաց որք առաւելապէս վիրաւորեալ էին և կողոպտեալք ի պատճառանաց նոցունց. այսոքիկ վիրաւորք հանեցին ձմայն, որպէս քէ հրամայեալ է կողոպտել զզէնս փախստական միլիցիայ պարսից և ըմբռնեալ ի բանտ արկանել. ի հրատարակել այսր համբաւոյ հասեալ ի վերայ բազմութիւնք Հայոց որ ի քաղաքի իբր ՉերմեռանդութիւնՀ իմն առ տէրութիւնն ռուսաց կամեցան առնուլ ի նոցունց զզէնս նոցա. սակայն նոքա ընդդիմացեալ սկսան հրացանս բանալ ի վերայ ըմբռնողացն, առ որ գանահարեցին, հայքն մեր զնոսա վիրաւորեալ ծեծօք ց60 անձն, առին ի նոցանէ զզէնս և ածին ի բանտ. յայսմ շփոթութենէն, որ էր ժամ գիշերոյ լինէր նազախք իրապահք ընկերաց իւրեանց ի քաղաքի անդ որք ի 31 հոկտեմբերի պատճառաւ ապստամբութեանն յիշեալ պարսից գոլով խրովեալք առ մահուամբ ընկերաց սպանին ի յիշեալ ապստամբելոցն ց16 ոգիս, միայն անձայն, որպէս քէ երբեք չէ արարեալ յինքեանց. բաւականաչափ երկարեցաւ աղմուկս այս, մինչ բոլոր պօլիցիական իշխանութիւնն և մեք չկարացաք հանդարտեցուցանել, ապա կոմենդանտն եկեալ ի դղեկէն վերջացոյց։

Թիւ անկելոց և վիրաւորելոց ի պատերազմի զօրաց ռուսաց եհաս ցերեք հարիւր կամ աւելի, իսկ ի կողմանց օսմանցւոց որպէս լուաք գհինգ հարիւր։ Հետազ Բեհբուտոյն յետ դադարելոյ պատերազմի հրամայեաց զվիրաւորս և զզօրական կարասիս և զպաշարեղէն (արօզ) բերել յԱղէքսանդրապօլ. զի մի հիւանդք նեղեսցին ի ցրտոյ. յայսմ միջոցի Քէպէտ ոչ իսպառ վերջացեալ ի Բայանդուրու, բայց անցին յայնկոյս յիւրեանց սահմանն և յայնմ ժամու չկարացին տանել զդիս անկելոցն ի զօրաց իւրեանց, այլ ի միւսումն աւուր տարան. կենդանեն ետես քէ անցան նոքա, ինքն ևս ի միասին ընդ վիրաւորելոցն առեալ զզօրս վերադարձաւ յԱղէքսանդրապօլ ուր կայ ցարդ։ Գիւղօրայք Շիրակայ մեծ մասամբ դաղթեալ են ի քաղաքն և միւս ինացեալքն մնան ի մեծ տատապանս և յերկիւղս։

Ահալքեալաքու ես գիր ստացաք զի ի մի և նոյն աւուր, այն է յ31 հոկտեմբերի աւար հարեալ ի Կարդախ գեղջէ ցՁօճաբեկ և Թարփանլիայ աւերեալ են, բնակիչքն մազաքուրծ լեալ դաղթեալ են յԱխալքեալակ։ Բնակիչք ի գաւառիս յայսմիկ ի մեծի երկիւղածութենէն պատճառաւ տեղական պարսից շատութեան և սակաւութեան զօրաց ռուսաց ապստամբութիւն միլիցայից յԱխալցխու Քէպէտ հաւարակաբար չէ եղեալ բայց յայտնի երևեալ է առ գլխաւորս նոցա որք են որդիքն Միւֆթւոյ բեկի, մինչ

վօխակի նաչալնիկն փոխեալ ի պաշաամանց աւաջարկեալ է մեռուցանել հրացանիւ

Մնամք բարձր սրբազնութեան ձերում

ամենատպրմած Տէր

ամենախոնարհ ծառայք

Պետական Տեղապահ

Եսկակիմ Եսկալիվեան

յամի տղտկան ՌՑԴ

և Փրկչական 1883, Նոյեմբերի 5

յԱղէքսանդրապոլ.

Թ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍՒՎ ԲՂՀԲՈՒԴՆԱՆԻՆ

Գայթառափայլ իշխան

Վասիլ Ցովսեփիչ,

Ի 4-ն ներկայ ամսոյս երկոքին գրութեամբք իմով ծանուցի Ձերդ Գայթառափայլութեան գմուա գործելն և զպաշարելն օսմանեան գօրաց ղնահանգն Ախլցխոյ, զարժանադուս քաջութիւնս մերոց գօրաց ի պատերազմունս որ ի 30-ն և 31-ն Հոկտեմբերի և ի 1-ն ներկայ Նոյեմ. ամսոյ նոյնպէս և միաբանելն մահմէտականաց մերոց սահմանաց ընդ օսմանեանս և զյարձակիլն նոցա ընդ օսմանեանս ի սահմանս մեր և զսպատակելն կարծաթ գեղջ որ ի նահանգին Ախլքալակայ, որպէսի գրութիւն իմ ըստ յանձնարարութեան նորին գերազանցութեան զինեալ Մայիոր Կավալեսկւոյ ի ձեռն առանձին թղթատար զազախի արդէն վաղու ես ակն ունիմ հասեալ է Ձերդ Գայթառափայլութեան, այժմ պարտ անձին իմում համարիմ ծանուցանել և զպագայ հանգամանս մերում գրութեան. ի 4-ն Նոյեմբեր ամսոյս գօրքն օսմանեան ելին ի հարաւակողմն քաղաքին ի գլուխս լերանց ուրանօր ի վերայ նոր քաղաքի յարձակեցին քնդանօթս հինգ յորոց միասնեցաւ մի ազատաղ, ի 6-ն ամսոյս ի նոյն իսկ ժամու և ի նոյն իսկ տեղւոջէ յարձակեցին քնդանօթս քսան և հինգ նպատակաւ հարկանելոյ զեկեղեցիս և զանկակատունս նորին բայց միասնեցաւ մի կատու. և ի վեցն ամսոյս նոյնպէս յարձակեցին քնդանօթս տասնեհինգ. ի յիշատակեալ երեքին աւուրս գօրքն մեր քէ յամրոցէ և քէ ի յարմարաւոր կողմանց քաղաքիս յարձակմամբ քնդանօթից ցրուեցին զնոսա նոյնպէս և մելիցայն կազմեալն ի Հայազդի մանկանց քաղաքիս դիմամրցեցան բաւականաչափ. ի կողմանէ մերմէ չեղե մեզ միասս, բայց ի քշնամեաց մերոց եղեն անկեալք որք ի հետուստ նըշմարեցան բայց քէ որքան չէ մեզ յայտ. յառաջին գրութեան իմում յայտնի երեխւ քաղաքն մեր պաշարեալ յերից կողմանց բայց այժմ ամենայն անցք ճանապարհաց իսպառ փակեցան ըստ որում երեք որդին Մուխլիսէկի Ախլքալակայ հաճի Էմին Աղայն ժողովեալ զեօքն հարիւր հեծելազօրս խաղացեալ է ի կողմն Ածգօրայ, ժողովեալ է և անտի զբազումս և ղճանապարհն Ածգօրայ փակեալ է, որպէս զի չկարասցեն անտի զօրքն մեր դալ մեզ յօգնութիւն. այսօր լսելի եղե յԱծգօրայ յառաւօտէ մինչև ցժամն երրորդ գկնի ճաշուն ձայն քնդանօթից և հրացանից յորմէ ստուգին թէ պատերազմեալ են նոքա ընդ զօրս մեր գտեալս յԱծգօր, բայց մինչ ցհասանել նորին գերազանցութեան զննեալ Մայիոր Կավալեսկոյ ընդ մի պաթալիոնի և երկուց քնդանօթաց յօգնութիւն նոցա ի գլուխ քաղաքի դադարեցաւ պատերազմ և զարձաւ յետս. լսեմք յԱխլքալակայ թէ բազմութիւն հեծելազօրաց նոցա ի սկզբան ամսոյս յարձակեալ ի վերայ Սուլտայ, Զոռի, Տատէշ, փոքր Գեօնտուբէ, Վաչեան, Զամտուրայ, Բրտնայ, Ջանչղէլ, Կօկաշէն, Ղասւուրմայ, Քեօփրի, Աւուվքայ, և Ծօճէբէկ գեղօրէից ասպատակեալ են զամենայն զգոյս մերոց խղճալի ժողովրդականաց մեծաւ եղեռնագործութեամբ.

Ձերդ Գայթառափայլութիւն, հանգամանք գրութեան մերում քաղաքի գտանի ի դըժուարին վիճակի այնու զի թէև զինուորական կառավարութիւն ըստ իւրում ձեռնհասութեան պահպանէ զայն յապահովութեան, բայց ահա աւուրք տասն են զի փակեցան իսպառ ամենայն անց ճանապարհաց, կարճեցան երիւեկութիւնք և ըստ հաւաստեաց երևելեաց քաղաքիս խղճալի հասարակութիւն մեր յաւուրս հինգ հազիւ

հաղ կարեն տոկալ յայսմ դրութեան ըստ որում պակասի հաց հացագործաց, դարմանն անասնոց և երիվարաց անգամ և հեծելազօրաց, ուստի եթէ ոչ փութով արտաքսեսցին թշնամիք մեր ի մերոց սահմանաց և գուշակի հեռանիք ճնասակարաց, հասարակութիւն մեր անկարանայ զսանձել զպարէն հացի և զինուորական զօրութիւն պակասին վասն պակասութեան սննդեան երիվարաց և նոցին իսկ որք ի վաճառս գտանեն զնունդս իւրեանց, քէն ուրեք ուրեք գտանեն ցորեան բայց ջրաղացք ամենայն գտանին ի ձեռս օսմանեանց։

Ակն ունիմ թէ Ձեր Գայծառափայլութիւն ունիք վշտակցիլ ընդ մեզ ի մեր վիճակ և հոգալ զարժանաւորն կարեկցութեան մերում քաղաքի և խղճալի հասարակութեան։

Իսկական պատուով

Մնամ Ձ. Գ. ջերմեռանդն աղօթարար

Արքեպիսկոպոս Հայոց Կուրուպեա

յ7-ն Նոյեմ. 1853.

յԱխալցխայ

Ա. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍԻԼ Ե. ԲԵՀԲՈՒԴԵԱՆԻՆ

Գայծառափայլ իշխան

Վասիլ Ցավսեփիչ,

Մեծաւ ուրախութեամբ սրտի իմոյ և հոգւոյ փութամ այսու աւետալիք գրութեամբս ծանուցանել Ձերդ Գայծառափայլութեան թէ յ7-ն ամսոյս զօրքն օսմանեան թագուն ճանապարհաւ չորս հազարիւ չափ ժամանեալ յԱծղուր գեղջ մտեալ են ի բերքն երեք թնդանօթաւ և բացեալ են զպատերազմ ընդ մեր զօրս, յ8-ն ամսոյս ժամանեալ ամենայն զօրքն որ ի ճանապարհին պատերազմեալ յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ, զօրք մեր պակեալ են այնպիսի մեծաւ յաղթութեամբ զի հինգ հարիւր չափ կոտորեալ են ի զօրաց օսմանեանց, գերեալ են գերկուս թնդանօթս, զվեց դրօշակս և վաթսունիւ չափ զինուորս զորս ուղղակի ունէն առաքել ի Թիֆլիզ, Ցնացեալ ամենայն թշնամիք մեր ևս փախստական են եղեալ ի կողմանս։ Բնակիչք ևս Ածղօրայ միաբանեալ են ընդ Նոսա և զինուորեալ կանայք ամենայն քաքածեծ արարեալ են զօրս մեր, յորոց հազիւ անձինք չորս անկեալ են ի պատերազմին և չորս ևս վիրաւորեալք, անչափ մարդասիրութիւն Աստուծոյ յաղթանակաւ պակեալ է զզօրս մեր։

Մաղթելով զբարձրելոյն Աստուծոյ Ամենայաղթ զօրութիւն օժանդակութեան վասն Ձեր Գայծառափայլութեան և ամենայն Ձեզ հաւատացեալ զօրաց և զօրապետաց

Մնամ Ձերդ Գայծառափայլութեան խոնարհ ծառայ

Արքեպիսկոպոս Հայոց Կուրուպեա

9-ն Նոյեմ. 1853 ամի.

յԱխալցխայ

Առաւել ևս բազմապատկեցաւ ուրախութիւն մեր զի ի կնքել նամակիս—կնեազ Թօպուզոնի յայտնեաց լինն զմեծագոյ յաղթանակութիւն Ձեր Գայծառափայլութեան յԱլէքսանդրապոլ. տացէ Տէր և ևս զօրութիւն և կարողութիւն միով ձիազարս ընկճել և երկոքումբք զբիւրս կործանել։

Բ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍԻԼ Ե. ԲԵՀԲՈՒԴԵԱՆԻՆ

Ձերդ Գայծառափայլութիւն

Վասիլ Ցավսեփիչ,

Փառք ամենազօրին Աստուծոյ անքաւ մարգասխրութեան. Գայծառափայլ իշխան, անչափ են ուրախութիւնք իմ և ամենից՝ ժողովրդոց, զի և յետ տասնևվեց օրեայ պաշարմանց մերոց ողորմութեամբն Տեառն և զօրութեամբ օրհնեալ զինուց Ռուսաց կայսերութեան առաջնորդութեամբ նորին Գայծառափայլութեան դներեալ լէյտենանտ Անգրանիկովայ ազատեցաք ի պաշարմանց. ի 11-ն ամսոյս զօրքն մեր ցուցին զառաջին յաղթանակութիւն իւրեանց յԱծղօր գեղջ այնպէս զի մի պաթալիոն սալդատ և եօթն հարիւր մելիցայք պատերազմեալ

առանց քնդանօքի ընդ հինդ հազար զօրս օսմանեանց յաղթեցին նոցա. կոտորեցին ի նոցունց երեք հարիւրի չափ, գերեցին զերիս քնդանօքս և զվնց դրօշակս և զայլ զօրս նոցա ցրուեցին քաջութեամբ. ի 12-ն ամսոյս մուտ գործեաց ի քաղաքն կնեազ Անդրանիկին բազմամբ հեծելազօրաց և հետևեկաց, ի միւսում աւուր գադարեալ աստանօր ի 14-ն ամսոյս պատրաստագոյն կարգագրութեամբ արձակեցան ի Սուխլիս ուր գտանիւր մեծ բանակն քշնամեաց մերոց. անչափ արձակմամբ քնդանօքից յամրոցէն և ի ճանապարհաց և ի միջոցի վեց ժամուց զօրքն մեր արտաքսեցին մեծաւ քաջութեամբ զքշնամիս մեր ի սահմանաց մերոց յորոց անկան աւելի քան զերկու հազար բազումք գերեցան ի ձեռս մեր և այլք ցրուեցան, գերեցին նմանապէս զօրքն մեր զքնդանօքս տասնեւերեք հանդերձ ամենայն պարագայիւք նոցին և վառօքբանաց և եղին զբանակս իւրեանց վերջին Մամաճայ. Արժանի և գովութեան էր քաջութիւն Հայազգի մանկանց մերոց, որք ըստ կարգադրութեան կնեազ Անդրանիկվայ յառաջնորգութեամբ Ճակոր քահանայի Սուրէնեանց ունենալով զսուրբ խաչն ի ձեռին ընդ առնչութեամբ երից պատուելի քնակչաց քաղաքիս երկու հազարիւ չափ պահպանեցին զշրջակայս քաղաքիս յորոց հինդ հարիւրիկ վերայ յարձակեցաւ բանակն որ գտանիւր ի Ծաչ գիւղ,քաջաբիրտ մանկունք մեր յուսացեալ ի սուրբ խաչն որ առաջի նոցա փայլէր պատերազմեցան ընդ նոսա, յորոց սպանին յիսունիւ չափ, վիրաւորեցին զբազումս և գերեցին զանձինս քահանէրեք, յորս գտանիւր երկու առաջնորդ գինուորական — զանձապետն գօրաց և քանի հարիւրապետս և այլք նիզամք և ի մերոց մեռան երկու և վիրաւորեցան երեք։

Անչափ գովութիւնս մատուցանեմ օրպէս զնորին Գայծառափայլութենէ նոյնպէս և ամենայն զօրապետաց մերոց որք ազատեցին զմեզ ի պաշարմանց և յայսոսիկ աւուրս ունին արձակիլ ի վերայ Արտահանայ։ Տացէ Տէր և ես զօրութիւն և կարօղութիւն ընդդէմ մերոց թշնամեաց։

Ջամենայն անցից յառաջ քան զայս եղելոց ի մեզ երեքին գրութեամբք խմովք ծանուցեալ եմ լիովին զորս ունէր առաքել առ Ձերդ Գայծառափայլութիւն կնեազ Թօպուզոքն։

Անհանգուրժ բաղձանօք սպասելով բարեյաջող լրոյ յաղթանակի Ձեր Գայծառափայլութեան կնքեմ զնամակս ամենաջերմ օրհնութեամբ և առ Աստուած բարեմաղթութեամբ վասն յոյժողութեանց։

Մնալով Ձեզ միշտ բարեխնդիր
և խոնարհ ծառայ
Արքեպիսկոպոս Հայոց Կաթուղիկոս
ի 16-ն Նոյեմ. 1853 ամի.
յԱխալցխայ

ԺԲ. ԳՐԴԵՐՒ ՀԱՑ ԳԻՒՂՍԻՆ ՀԱՍՑՐԱՆ ԱՒԱՐԱՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Ձերդ սրբազնակատար վեհափառութիւն

Ամենօղորմած Տեառնայապես։

Այժմեան վիճակ հայազգի ժողովրդեան Արարատեան սահմանաց դառնի յամենաքշուառ արտաստուելի դրութեան վասն զի մերոց սահմանաց աւազակաբարոյ քուրդք հանդերձ ամենայն ազխութք և գոյիւք իւրեանց փախստեայ գնացեալ ի սահմանս Ղարս քաղաքի յելս անցեալ հոկտեմբեր ամսոյ, և հպատակեալ գանձինս և զկեանս իւրեանց տաճիկ կառավարչաց Օսմանցւոց պարգեւատրեցան ի նոցանէ. ապա առեալ ընդ ինքեանս զօսմանեան զօրս և զքնդանօքս՝ բերեալ մուծին գնոսա ի սահմանս մեր, յոր և միաբանեալ ընդ ընտանի տաճկաց մերոց կողմանց, և բաժանեալ ի գունդս գունդս՝ ածին ի վերայ ողորմելի ժողովրդեան աղգիս գյետագայ արտաստուելի քրիստուառութիւնս։

Նախ՝ սկսեալ ի սահմանաց Անւոյ մինչ ցթալին տիրապետեալ ունին զամենայն գիւղօրայս մեր, յորոց ի քիւս և զմաստատրա և գնոցէ գիւղս. գհամայն հայ բնակիչս այնց ամենայն գիւղից բոլորովին դոյապաւ արարեալ յանասնոց, ի տնական կայից, ի պաշարելիցն և ի գգենլեաց անգամ անցուցին ի սահմանս Ղարսայ, դրաւեցան ի քահանայից և ի բնակչաց սրախողխող արարին, և վտեցին ի գերութիւն

զբազմաթիւ կանայս, աղջկունս և զաղայս, իսկ ի սիրապեսեալ գիւղօրայս ունին կրցեալ զդրօշակս Օսմանեան տէրութեան։

Երկրորդ՝ սկսեալ ի տորոտէ Արարատեան լերին մինչ ցերասխ դեան սոյնպէս սիրապեսեալ ունին զամենայն գիւղօրայս հայոց, զրաղումս ի ճարակ սրոյ մատնեալ և զրաղումս ի գերութիւն վարեալ, այլ և զամենայն անասնեղէնս և զկայս նոցա յափշտակեալ անցուցեալ են անդր քան զսահմանն։

Երրորդ՝ զամենայն կայս եկեղեցեաց հասման սիրապեսեալ գիւղօրէից կողոպտեալ անցուցին անդր քան զսահմանն ըստ օրինակի կայից տեղական բնակչաց. զպատկերս սրբոց անարգանօք և հայհոյանօք ոչնչացուցին, և զտաճարսն դարձուցին ի գոմս երիվարաց։ Այլ պատճառն այսոցիկ ամենայն թշուառութեանց և սասանութեանց զինչ արդեօք, բարեհաճեսցի սրբազնակատար վեհափառութիւն ձեր լսել։

Ցամսեանն անցեալ սեպտեմբերի, մինչ միմիայն ձայնարկութիւն պատերազմի լսիւր, կառավարութիւնն ռուսաց առաքեաց յԱրհաճ ասացեալ տեղին, որ առ ստորոտով Արարատայ յայնկոյս Իգդիր գեղջ, զմի բաւական զօրս հանդերձ երկու թնդանօթիւք և բազմաթիւ տաճկազէն և հայ հեծելազօրօք ի Շամախու, ի Ղարաքադու, ի Նախիջեանայ և յայլ սահմանաց, զամենայն սահմանավայր տեղիս ամրացոյց բազմաթիւ պահապանօք և զկնի ինչ ժամանակաց բաժանեաց գիւղական բնակչաց զարքունական հրացանս հանդերձ պատրօնիւք վասն պահպանելոյ զինքեանս յամենայն վտանգից ասպատակութեանց. ուստի համայն բնակիչք տեղւոյս անդորր և ապահով ըստ ամենայնի կացին, ևս ացին ի բնակութիւնս իւրեանց։ Սակայն յաւուր միւմ, այն է ի 23 հոկտեմբերի, կարգեցեալ զօրապետքն հաւատարմագոյն ծանուցեալ զգուրդ և զտաճիկ լրտեսս, և պատրեալ յանհաւատարիմ բանից նոցա իբրու թէ Օսմանեան զօրք պատրաստին բազմաթիւ գընդիւք յարձակիլ ի վերայ իւրեանց, ՝ ահաբեկ եղէն մինչ խպաո, և ի գիշերի համախումբ բազմութեամբ իւրեանց դարձ առբարին ի ստորոտ Արարատայ մինչ ցԷջմիածին, և կամէին գնալ ուղղակի յԵրևան.

Գիւտ Հայոց Պատմ. ԺԴ.

այլ աղաղակք մեր կասեցուցին և զադրեցուցին զնոսա ասելն։ Ի միասին ընդ այսմ բարձին և զամենայն կարգեցեալ պահապանս սահմանավայր տեղեաց, զկայս և զգործս Օրդուոյ մաքսային և հողրայ հանքային կառավարութեանց, այլ և զաւառապետին Սուրմալուայ առաքեցին յամրոցն Երևանայ։

Այս անակնկալ զարձ համայն զօրացն ռուսաց և ի նոցունց իսկ միաբերան ձայնարկութեամբ հռչակեալ սուտ համբաւն՝ ի մասին յարձակման Օսմանեան զօրաց ահաբեկ արարին և սասանեցուցին զամենեսին՝ ցայն աստիճան, մինչ զի ամենայն գիւղօրայք հայոց ալէկոծեալ նաւուց բերէին զնմանութիւն։ Այս իսկ եղև պատճառ և ընդարձակ միջոց անցանելոյ ամենայն քուրդ բնակչաց մերոց կոզմանց ի Ղարս։

Տէր Նահանգապետն Երևանայ յառաջագոյն և առաւելագոյն քան զհամայն բնակիչսն աշխարհիս ստոյգ համարեալ ղյարձակումն Օսմանեան զօրաց, և ահաբեկ եղեալ մինչ իսպառ՝ զգերդաստան իւր յամրոցն Երևանայ եմոյծ ընդ պահպանողական առաջնորդութեամբ բազմաթիւ տաճիկ ձիաւորաց, և ապա վուրացաւ ի սուրբ Աթոռն առ համախմբեալ աստէն զօրսն, ուրանօր՝ յետ վեց ժամուց ի ձեռն նորոգ զազախ լրտեսաց՝ հասու եղև, թէ լուրն վասն յարձակման Օսմանեան զօրաց սուտ է ըստ ամենայնի, և թէ նոքա չեն շարժեալ ընաւին ի Բայազիդայ դէպ ի մեր սահմանս։

Ցետ քանի աւուրց տէր Նահանգապետն տարեալ զամենայն հետևակ և զձիաւոր զօրս յԱմարատ գիւղ՝ ինքն զարձաւ յետս, յայնոսիկ աւուրս և յԱլէքսանդրօպոլսոյ եկեալ միաւորեցան ընդ նոյն զօրաց այլ երկու բատալիոն զօրք հանդերձ 6 թնդանօթիւք, յետ որոյ թիւ ամենայն հետևակ զօրաց ռուսաց եղև 3500 և 10 թնդանօթք։

Ց 31 հոկտեմբերի համբաւ հռչակեցաւ, թէ զառաջեաւ Անդոյ յայնկոյս Արփաչայի ժողովեալ կան կարի բազմաթիւ զօրք Օսմանցւոց առ ի յարձակիլ ի սահմանս մեր, և յ2 նոյեմբերի՝ արտաքոյ ամենայն ակնկալութեան և յուսոց տեսաք զանակնկալ զարձ այսր ամենայն հետևակ զօրաց ռուսաց,

Ցետ այսր վերստին զարձի զօրացն՝ փախստեայ գնացեալ ապատամր քուրդքն մտեալ ի սահմանս մեր ընդ Օսմանեան սակաւաթիւ ձիաւոր ասպատակաց, և միաբանեալ ընդ ընտանի տաճիկս մերոց սահմանաց, սկսան աւերուիքիւնս ածել ի վերայ գիւղօրէից հայոց՝ որպէս դրեալ է ի վերոյ։

Ի վերայ այսր ապարատդ դիպուածոյ կառավարիչն զօրաց ռուսաց պոլկովնիկ Կօլուբեակին առեալ զ3000 զօրս և զ8 թնդանօթս՝ եկ և գնաց մտի յ9 Նոյեմբերի իբրու քէ յօգնութիւն, սակայն ի հետևեալ աւուրն զարձեալ տեսաք զդարձ նոցա այսր, և պատճառ այսմ եղեալ է այն, զի անհաւատարիմք ոմանք հաւատարմացուցեալ են զնա սուտքեամբ՝ իբրու քէ գան բազմաքիւ զօրք Օսմանցւոց ի կողմանց Բայազիտայ և Քալինայ միանդամայն առ ի շրջապատել զզօրս ռուսաց, ի ժամ զարձի զօրացն քէպէտ դիմեալ են առ զօրապետն հայ ժողովրդականք և քահանայք հայոց յայնկոյս Երասխայ գիւղից ի խնդիր օգնականութեան ինքեանց յերեսաց թափառական քուրդ ասպատակաց, և բազում երդմամբ ասացեալ են, քէ սակաւաթիւ զօրք Օսմանցւոց գտանին մի միայն յՕլգովու լեռին արտաքոյ Արաքսեան դաշտի, սակայն զբանս անհաւատարմաց հաւատարմատոյն ծանուցեալ քան զհայոցն զարձին յետս։

Ցետ այսր երրորդ զարձի ի հետեեալ աւուրն հասին այսր մի զինի միոյ համբաւք վասն գերապատիկ աւերածութեանց և քշուառութեանց գիւղօրէից հայոց սկսեալ յԻգդիրայ մինչև ցարքն Երասխայ՝ ի ձեռն ապատամբեալ քուրդ և տաճիկ աւազակաց մերոց կողմանց։ Իսկ Օսմանեան զօրք չէին շաբժեալ անդամ յՕլգովու լեռնէն։

Ի վերջոյ աղաղակք և կականմունք ողորմելի հայազգեաց Աւրմալուայ գիւղօրէից, փախստեամբ հասեալոց այսր, շարժեցին զզօրապետն ի գութ, ուստի առաքեաց նա ի 12 ամսոյս գէպ յերասխ զմի բատալիօն զօրս հանդերձ երկու թնդանօթիւք ևս և ղղազախ և զձիաւոր հեծելազօրս յօգնութիւն ապատ ճեացեալ գիւղական բնակչաց։

Այնուհետև առաքեցեալ զօրք անցեալ ընդ Երասխ, և ի 13 ամսոյս պատահեալ բազմաքիւ քուրդ ասպատակաց՝ սկսան պատերազմել ընդ նոցա նախ զառաջինն մեր զազախք և ձիաւորք, որք և ի կարճառև միջոցի պատերազմութեան դիմաքաւել կացուցին աւելի քան զ250 քուրդս, և զ12 քուրդս ըմբռնեալ կենդանւոյն՝ կապանօք առաքեցին ի բերդն Երևանայ։ Ի միջոցի այսր պատերազմի Օսմանեան սակաւաքիւ զօրք շարժեալ յառաջ յՕլգովու լեռնէն հանդերձ հինգ թնդանօթիւք՝ յարձակեցան ի վերայ հեծելազօրաց մերոց և մղեցին զնոսա ընդ կրունկն սկսեալ յիգդիրայ քանի ինչ վերստ հետաւորութեամբ դէպ յներսին։ Ցայսմ միջոցի հասեալ անդր մեր մի բատալիօն հետևակ զօրացն հանդերձ երկու թնդանօթիւք թօթափեցին ի վերայ ձիաւոր և հետևակ զօրաց Օսմանցւոց զհուրս թնդանօթից, սասանեցուցին և դարձուցին զնոսա ի փախուստ մինչ յիգդիր, և ապա ի պատճառս տարաժամելոյ աւուրն դարձան յայսկոյս Երասխ դեռոյ։ Ի հասանիլ հաժբաւոյ վասն վերոյդրեալ պատերազմին ամենայն ճեացեալ ասեն 2500 հետևակ զօրք հանդերձ ութ թնդանօթիւք եկին, դիմեցին առ յիշեալ մի բատալիօն պատերազմող զօրսն, և միաւորեցան ընդ նոսա մերձ առ Երասխ դեռն ի գիշերի 14 աւուր ամսոյս, և ընդ լուսանալ շաբաթ աւուրն շարժեցան յառաջ դէպ յիգդիր, յորում կային համախմբեալ ամենայն զօրութիւնք Օսմանցւոց թուով ոչ աւելի քան զ4000 ձիաւոր և հետևակ անձինս։ Զօրք ռուսաց անսարակոյս ունէին բնաջինջ առնել զնոսա բոլորովին առ տեղեաւն, որպէս հաւաստեցուցանեն իսկութեամբ ամենայն օֆիցէրք և զօրականք նոցա, և բազմաքիւ ականատես հայք, սակայն ի կէս ճանապարհին Իգդիրայ տարաբախտաբէն հասեալ է զօրապետին լուր իբրու քէ այլ բազմախումբ դունդ Օսմանեան զօրաց դիմեալ դայ ի կողմանց Քալինայ դէպ ի Սարդարապատ, և զօրապետն հաւատ ընծայեալ այնմ ստապատիր լրոյ՝ հապճեպով դարձոյց զամենայն զզօրս իւր ընդ կրունկն։ Այսպէս եկեալ հասեալ ի Սարդարապատ և ստուգեալ՝ քէ նշան անդամ Օսմանեան զօրաց չէ երևեալ ի Սարդարապատ և ի սահմանս նորին, եկն եմուտ ապարդիւն ըստ ամենայնի յէջմիածին հանդերձ ամենայն զօրօք իւրովք ի 16 ամ-

սոյս, իսկ յետ այսր չորրորդ դարձի ղօրացն ուսւաց քուրդ տաճիկք և օսմանեան սպասատակք ըստ հասեալ առ մեզ լրոյ յարձակեալ ի վերայ ամենայն գտանեցեալ անդէն գիւղական հայ բնակչաց մինչ ցերասխ գետ՝ սրախողխող արարին զոմանս ի գտանեցեալ անդէն բնակչաց. զբազումս վարեցին ի գերութիւն և զբազում գիւղս դարձուցին յամայի անապատ. և որք ի քահանայից և ի բնակչաց այնց գիւղից կարող գտան փախստեամբ ճողոպրել զանձինս և հասանել յէջմիածին գոյաքափ և մերկ ըստ ամենայնի ի տուէ և ի գիշերի դառնակական ոգբովք լան և հառաչեն զնահատակեալսն իւրեանց և զանկեալսն գերութեամբ ի ձեռս անօրինաց։ Իսկ զմերկութիւնս քահանայիցն ծածկեցաք տալով նոցա զգենուիս ի հանդերձատանէ Աթոռոյն։ Այսպիսի իսկ դառն վիճակ սպասեալ է բնակչաց գիւղօրէից յայսկոյս երասխայ, վասն որի անտէր և անպաշտպան են ըստ ամենայնի ի կողմանէ կառավարութեան տեղւոյս։

Սրբազնակատար վեհափառութիւն ձեր բարեհաճեսցի հասու լինել ամենայն վերոյգրելոց, զի պատճառք ամենայն գծագրեալ անդարմանելի տարաբաղդութեանց հայազգի ժողովրդեան յիշատակեալ բազմաթիւ գիւղօրէից յառաջացան յատկապէս յերկկոտն բնաւորութենանց և ի ծայրագոյն աստիճանի անհոգունակութենանց գլխաւոր կառավարչաց այսր սահմանի, ես առաւել քան զամենայն՝ ընաւորեալ ի նոսա հաստատմամբ հաւատարմութենանն առ նենգամիտ տաճիկս և քուրդս, որոց ամէնից ապացոյց են, ա. չորրորդակի դարձք ամենայն ղօրացն ուսւաց մինչ յէջմիածին՝ հիմնեալք միմիայն ի վերայ ստացպատիր հաւատարանութենանց քուրդ և տաճիկ անձանց ի մասին իբրու Թէ բազմախումբ զօրութեամբ յարձակելոյ Օսմանցւոց ի սահմանս մեր, որպիսի ինչ չէ պատահեալ մինչ ցայժմ. բ. բացումն նոցա զսահմանս երկրի մերոյ ընդ գէմ Թըշնամեաց առանց ստիպադիր հարկի, ընդ որս բոլոր մեր հպատակ քուրդք հանդերձ հաւատարիմ կարծեցեալ և բազմօք պարգևատրեալ ի կառավարութենէ ուսւաց իշխանօք իւրեանց, անցին գնացին ի Ղարս անարգել ըստ ամենայնի, և ապա դարձեալ անտի ածին ի վերայ ողորմելի ժողովրդեան ազգիս զվերստին թշուառութիւնս միաբանութեամբ ընդ Օսմանեան սպասատակաց և ընտանի տաճկաց երկրիս, և գ. կարի բազմօք նախամեծար բերումն նոցա առ անհաւատարիմ քուրդս և տաճիկս քան առ քրիստոնեայ ժողովրդականս և առ նոյն իսկ զինուորեալ աստիճանաւորս և զօրականս իւրեանց, զորոց աղաղակս անբաւականութեանց յամենայն ժամ լսեմք ականջօք մերովք։

Սրբազնակատար վեհափառութիւն ձեր կոնդակօք քաջալերէք զմեզ անկասկած ՇՆալ ի կողմանէ Օսմանեան զօրացն, որք որպէս լուսաւորեալ անձինք չունին իրբու Թէ ՇՆաս հասուցանել։ Այլ վերոյգծագրեալ սրածութիւնք, սպասատակութիւնք և գերեվարութիւնք, սարսափելի բարբարոսութեամբք կատարեալք ի ձեռն նոցա և հպատակեալ նոցուն տէրութեան ընտանի քուրդ և տաճիկ սպասատակաց, զհակառակն յայտ առնեն, և զի՝ ամենայն ճիգն նոցա, որպէս ստուգեալ եմք հաւաստաբար յարժանահաւատ անձանց, առաւելապէս ի վերայ սուրբ Աթոռոյն և Աթոռականց է ուղղեալ։ Թէպէտ և տէր Նահանգապետն Երևանայ յուսադրէ զմեզ աներկիւղ ՇՆալ յուսով պահպանութեան զօրացն ուսւաց, և Թէպէտ բոլոր զօրք նորա այժմ գտանին յէջմիածին, սակայն ամենայն անցեալ և ներկայ շարժմունք նոցա բառնան զամենայն յոյս մեր ի նոսա, և տան մեզ խիթալ Թէ ի սաստկանալ հանգամանաց բանին ոչ անխնայեսցեն նոքա Թողուլ և զսուրբ Աթոռն ի ձեռս անօրինաց ըստ օրինակի բազմաթիւ գիւղօրէից Ումրմալուայ և Թալինայ գաւառաց։ Ուստի գոլով պատեալ պաշարեալ յօսմանեան զօրաց և ասպատակաց ի կողմանց երկուց մերձակայ գաւառաց, և գրէթէ անյոյս ՇՆացեալ ի դիմագրաւ պաշտպանութիւն զօրացն ուսւաց՝ զցայդ և զցերեկ գտանիմք յերերման և ի տատանման, և ոչ գիտեմք, Թէ որպէս անցուցանեմք զաւուրս մեր։

Այսպէս է այժմեան վիճակ մեր և ողորմելի ժողովրդեան ազգիս, ուստի հայցեմք Թախանձանօք զսրբազնակատար վեհափառութիւն Ձեր ապահովացուցանել զսուրբ

Աթոռն վերահաս կարգադրութեամբ ծայրագոյն կառավարութեանն տէրութեանն, և մեզ զփութանակի միամտութիւն տալ էստաֆետով, որում ունիմք սպասել անթարթ աչօք։

Այս ես յայտնի լինի ձերում սրբութեան, զի յետ վերջաւորութեան գրոյս հասին առ մեզ յայսմիկ ժամու գրաւոր և բանաւոր լուրք ի ձեռն մասնաւոր անձանց՝ թէ զօրքն ռուսաց, գոնանեցեալք յԱլէքսանդրապոլ, անցին ի սահմանս Ղարս քաղաքի ի 14 ամսոյս, իսկ սմանեան զօրք, որք անցեալ են բաղմաթիւ զօրութեամբ ի սահմանս Շիրակայ, և տիրացեալեալ ուրեքին զգիւղօրայս ոմանս, իմացեալ յառաջագոյն զայս դիտաւորութիւն զօրաց ռուսաց, փախստեայ են գնացեալ ի սահմանս Ղարսայ միով աւուրբ յառաջ, այսինքն է ի 13 ամսոյս և ընդ այսմ պահուն քաւրդք և սմանեցի առպատակք մեկնեալք ի սահմանաց մերոց՝ անցեալ անդր քան զսահման. սակայն գոնանեցեալ ասա զօրք ռուսաց տակաւին անշարժ ինան առեղն։

ի 16 Նոյեմբ. յամի ազգական 1302 և փրկչական 1853 ի սուրբ Էջմիածին։

ԺԳ. ՅԱԿՈԲ ԿԱՐԻՆԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱՐԱՊՕՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Բարձր Սրբազան Հայր

Ողորմածագոյն Տէր

Հայր երբեմն երէմիաս զպաշարութիւն քաղաքին սրբոյ, յորում բաց յազգակցացն նշմարէր և զաւազանակն սրբութեան. նոյն օրինակ վիճակեցաւ և ինձ ողբալ զեօթնեակս աւելի քան զերկուս դարաւագակիր վիճակ քաղաքիդ, յորում բաց յամենեցունց, որք իմ են, ունէի և զսրբազանդ իմ Տապանակ. լացի շատ, զգեցայ զսուգ տրտմութեան այլ օգուտ և ոչ մի, պաղատէաք ամենեքեան առ Տէր արտասուախառն հեկեկանօք հասանել յօգնութիւն, նկարագրէաք առաջի աչաց զսխտուր տեսարան, նկարէաք զԹշնամիս շուրջ պատեալ պաշարեալ, տեսանէաք գլեղապատառ խուճապ ժողովրդեան մերոյ, որք անսովոր զօրով պատերազմական ահագին որոտմանց, այսր անդր թագուցանել զանձինս ջանային, տեսանէաք զմանկունս ի դիրկս նա թէ ի ծոցս մարց սոզոսկալ մտեալ, զկանայս համեստասունս և զօրիորդս ամօթխած զբզանցից եղբարց և հարց կախեալ, զելանել ընդ սեամս ղրանց, զի մի վտանգի ի բրիք հանդիպեալեալ կորուսցեն զվերջին յոյս իւրեանց ապաստանի, տեսանէաք զմարս զհանդգնակաք զօրգւոյն փարեալ զպարանոցաս անյագ համբուրիւ ի ցօղ արտասուաց թացեալ զնոսա, և զամենայն օր և զամենայն ժամ վերջին սահման համարեալ կենաց զկարօտ իւրեանց առնուլ ջանային. արտակէզ տեսարան, այլ ի վեր քան զնոստա տեսանէաք և զհոյլս աղքատաց, որք զաւուրն աշտուճ ի վաստակս ձեռաց բերէին ի ձեռս, զրկեալ ի հնարից գտանելոյ զպրուստ կենաց ի մարմոք ձայնից լցեալ զքաղաքն ողջոյն. օր դառնութեան, տեսանէի և զՁեզ ալեւորդ Նոյ, յանդնդատոյտ ջուրցն յորդութիւն տարբդեալ(՞) տատանեալ, արհաւիրք արտաքուստ և վիշաք ի ներքուստ զՁեզ յոգիս ապատան արարեալ. չգիտեմ յագեցաւ արդեօք աշխարհս դաւաճան զբազմամիլիտ ծերունիդ հիւանդագին անձամբ և այդոցիկ վշտաց առնել խաղաղիկ քէպէտ ամենայն բերան սկսեալ ի սրբազնագոյն կաթուղիկոսէն ցվերջին ոամիկն փառաւորէին զանուն քոյի Հովուիդ որ զանձն Քոր եդեալ ի վերայ Ձեռում Հօտի, արհամարհեալ էք մտանել ի բերդն ի պաշտպանութիւն անձին, այլ ես յամենայն վայրկենի տատամսեալ դողայի, թէ որպիսի ոխութիւն Թշնամեաց յորպիսի վտանգս կարէ արկանել զանձն Ձեր, վերջապէս անցուցաք զայնոսիկ աւուրս կենդանւոյն մեռեալ և յաւուր երեք շաբաթի ճաշեալ ի տան ընդ Ցարութիւն Աղայի Մուքաֆեան գլխակոր երթայի ի պաշտօն իմ և ահա յոչ սովորական պահու յերկրորդում ժամու լուայ դահեղագոչ ձայնս զանդակաց չև հասեալ ի դուռն սուրբ Սար-

գսի ազնուական ոճն հնչեաց դաւեսիս ա-զատուբեան քաղաքիդ և գյաղթուբիւն զո-բաց մերոց. վերադարձայ ի տանն կողմ չդիտեմ վազեցի քէ քոռայ աւետաբանեցի սաբակուսելոցն զիրկուբիւն Ձեր ամենե-ցուն, կրկին քոհչս առնալ հասի ի գուռն յեկեղեցւոյն սրբոյն Սիոնի և տեսի գյաղ-թական հանդիսին, այն օր գրեցաւ ինձ օր կրկին կենաց, յայն օր գտի միւսանգամ ղՁեզ զամենեսին և յայնմ երեկոյի եկեալ առ մեզ մահտեսի Յակոբն Մեղրոսեան պատ-միալ մի առ մի զամենայն անցս թշուա-ռուբեան և ազատուբեան իմոց քաղցր հայ-րենակցաց.

Ի միւսում աւուր Սրբազնագոյն Հայրա-պետն հրաւիրեաց զՅարուբիւն Աղային, զիս և զմահտեսի Յակոբն ի ճաշ, ուր ըստ ոմանց ազնուականաց և իշխանաց քամեալ զբաժակս զանազան գինեաց ոտնեցաք զա-զատուբիւն Ձեր անդուլ գովաբանուբեամբ անուան Ձերոյ, զորմէ ճառեցէ մահտեսի Յակոբն Մեղրոսեան.

Ետը իմ, արտմական և ուրախական ար-տասուք իսառնեալ ի մի չքողուն դրել զոր կամիմն, ներեցէք առ ժամս կարճել զբանս մինչև Թոյլ տայցեն ինձ աղմկեալ իմ կիրք յառաջ շարժել զգրիչս.

Աղաչեմ ամենեցուն իմ քաղցր հայբե-նակցաց աւետարանել և շնորհաւորել զա-զատուբիւն իւրեանց. արբեալ եմ ըստ մար-գարէին այլ ոչ ի գինւոյ. օրհնեցաք օրհ-նեմ օրհնեցուք միշտ զպատճառ փրկու-բեան Ձերոյ զամէնողորմած կայսրն մեր ընդ ամենայն զօրավարաց և զօրաց, փա-ռաւորեմք միշտ զանուն բարձրելոյն որ տառապեցուցանէ և ողորմի ըստ բազում փրկուբեան իւրում. կացէք յոգիուբեան, ետը իմ ընդ համայն վշաստաբ որդւոց Ձերոց ո-րոց կամ ե Ձեամ ի բովանդակ կեանս իմ վշտակից և խնդակից ամենախոնարհ ծառայ

Յակոբ Կարինեանց

ի 31-ն Նոյեմ. 1853 ամի.
ի Տիֆլիզ

ԺԴ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՍԻԼ Ց. ԲԵՀԲՈՒԴԵՆՆԻՆ.

Ձերդ Պոյծառափայլուբիւն

Վասիլ Յովսեփիչ.

Առաջին գրուբեամբս իմով որ ի 16-էն նիսկայ ամսոյ ամենայն ուրախուբեամբ ծանուցի Ձեր պայծառափայլուբեան զազա-տուբիւն քաղաքիս մերոյ ի պաշարմանց թշնամեաց զօրուբեամբ քաջայաղթ զինու-ոգոստափառ տէրուբեան որում ոչ սակաւ հաղորդակից գտան հաւատարմուբեամբ և ջերմեռանդուբեամբ յօգուտ հայրենի ա-թոռոյ ժողովրդականք մեր հայազդիք որք ի պահպանելն զղջյակաց քաղաքիս պատե-րազմեցան ընդ բանակին թշնամեաց որ գտանիւք ի նաչ և յԱր գիւղօրայս և ազա-տեալ զքաղաքն յարձակմանց նոցին պայ-ծառացուցին զՁերմեռանդուբիւն իւրեանց գովելի յաղթուբեամբ.

Պայծառափայլ Տէր, յայնմ իսկ աւուր ցան-կալի էր ինձ առաքել զայս նամակ իմ որ ի ոուս լեզու, յորում ի մէջ այլոց ամենից յարմար վայելչուբեամբ գտանի և քաղու-բիւն մերազանց, բայց ցայսօր չգտանելով զԹարգմանաւ հաղիւ հազ ձեռնահաս եղէ ա-ռաքել ընդ սմին, ես որովհետե յայսոսիկ ժամանակս Ձեացի աստանօր միմիայն վա-սըն մխիթարելոյ զժողովուրդս մեր և ցու-ցանելոյ նոցա զամենայն եղանակս յամե-նայնի զՁերմեռանդուբիւն իւրեանց առ տէ-րուբիւնն և զմեծ վստահուբիւն ի զո-րուբիւն զինուց նորին մինչև բերթապահն անգամ քաղաքիս քանիցս անդամ հրաւի-րեաց զիս ի յամրոց իւր վասն ապահովու-բեան ի թշնամեաց, բայց ես երբէք չյօ-ժարեցայ առ այն որպէս զի Թողից այն-պէս զժողովուրդն. այլ ինձ պարտք համա-րեցայ, Թէ յեկեղեցւոյ և Թէ առանին խրա-տել զնոսա և մխիթարել և վառք Աստու-ծոյ նորին իսկ ի վերջոյ ցուցին զկարելին ծառայուբիւն իւրեանց, որոց ես խոստա-ցայ յայնժամ հասուցանել զայնմանէ Ձեր պայծառափայլուբեան. Այժմ առաքելով առ Ձեզ զայն նամակ խնդրեմ, պայծառափայլ տէր, ընդ ձերում գերայարգի գրուբեան բա-

բեհաճել առաքել դիսկական սորին առ տէր լուսափայլ փոխարքային Կովկասու և մի[ջնո]րդել նմին ազգասիրական հոգւով հասուցանել զայս Նորին Կայսերական Մեծութեան արժանի առնել ամենողորմած հրովարտակի, որով առաւել ևս և յոյլ ամենայն ժամանակս ժամանակս ցուցցեն դհաւատարիմ ծառայութիւն իւրեանց յօգուտ աթոռոյ Նորին Կայսերական Մեծութեան որպէս ընական է մերազանց. ես որչափ ծանօթացայ զի յամենայն գրութիւնս իւրեանց դանել աստանօր զօրապնաք չեն յիշատակել զանուն իմ չունելով զծանօթութիւն յայն թէ ևս յայսոսիկ ժամանակս միմիայն վասն ապահովութեան իմոց ժողովրդոց գտանիմ աստանօր։ Այսօր ուրախալի տեղեկութիւնք հասին ի մեզ թէ Ձեր պայծառափայլութիւն յետ հինգօրեայ պաշարմանց զքաղաքն Կարս մուտ գործել էք ի նմին մեծագով յաղթանակաւ. տացէ տէր և ևս առաւել յառաջադիմութիւն առաքինորդութեամբ ամենազօր բազկի իւրոյ։

Ցուսամ թէ Ձեր պայծառափայլութիւն ոչ դանց արասջիք հոգալ դամենայն օգտակարացն վասն մեր և ամենայն ժողովրդեան մերում և դյիշատակել գրութիւն իմ հասուցանել միքնորդութեամբ իւրոյ ումարժանն է։

Մնամ Ձեր Պայծառափայլութեան

ջերմեռանդն աղօթարար

Արքեպիսկոպոս հայոց Կարապետ

ի 23 Նոյեմ. 1853 ամի. Ախլցխայ։

ԺԲ. ՎԱՍԻԼ Ց. ԲԵՀԲՈՒԴԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Իարձր սրբազնութիւն

Ողորմածագին հովուապետ

Գրութիւնք Ձեր զոր ես զուարճութեամբ ստացայ ի ժամանակի յարձակման անհաւատ զօրաց տաճկաց ի շրջապատ Ախլցխոյ, բեկին զիս մինչ ի խորութիւն սրտի, տեսանելով ի գրութեանց Ձերոց որպիսի՛ թշուառութեանց էնթարկեալ էին բնակիչք յանձնեալ ձեզ Հօտի և որպիսի պարտ էին լինել լալագին հեառանք յանագորութենէ տաճկաց, թշնամեաց հաւատոյ և քրիստոնէութեան. ոչ նայելով միանդամայն առ այն ևս ոչ կորուսի զյոյս ի իմաստուն կարգագրութիւնք հուչակաւոր գլխաւոր կառավարչի մերոյ և փոխարքայի թագաւորի վասն պահպանութեան Ախլցխոյ, և արդարև պատահեցաւ այնպէս. տաճիկք հարեալ ցրուեցան ի ներքոյ Ախլցխայի յաղթակիր զօրաց մեծի մերոյ արքայի ընդ իշխանութեամբ քաջի զենարալի կնեազի Անդրանիկովի և կորուսեալ նոցա դինդանօթս, զամենայն բանակ և զայլ իրս պատկառանօք փախեան. քնակիչք Ախլցխոյ հանգեան և խաղաղութիւն այժմ քնակի ի ձեզ։

Ցետ այնորիկ յայտնի է, զի տաճիկք հարին աւար և արարին զանկարգութիւն ի սահմանի Ախլքալաքայ մերձ Ալեքսանդրապոլի և ի գաւառի Երևանայ ի սահմանի Սիւրմալւոյ, բայց յորժամ մեծն Աստուած մեր օրհնեաց դմեզ և քաջ զօրք ռուսաց ի 19 ն սոյն ամսոյ եհաս գլխաւոր գնտի տաճկաց զկատարեալ հարուած ի բարձանց գետ Կագիկլար, և գլխովին հարեալ թըշնամւոյն փախեաւ երկիւղիւ ի Քարս, Քողոլով ի ձեռս մեր զքսանևչորս Քնդանօթս զամենայն բանակ և զքազմութիւն իրաց, ըզզէնս և զդրօշակս, յայնժամ ամենայն երկիր մեր մաքրեցաւ ի զօրութենէ անհաւատ թշնամեաց և այժմ ոչ յԱխլցխայի ոչ յԱխլքալաքի և ոչ ի շրջապատի Ալէքսանդրապոլոյ և ոչ ի սահմանի Սիւրմալոյ ոչ Ցեաց մի ոք ի թշնամեաց, որք կամէին կոխել պիղծ ոտիւք իւրեանց ի սուրբ երկիր ռուսաց։

Զուարճութեամբ շնորհաւորեմ Ձեզ վասն լուսափայլ յաղթութեան որ եղև ի ներքոյ Ախլցխայի ի վերայ տաճկաց ի վերայ բարձանց Կատիլեար գեղջ, ուր բոլորովին հարաւ գլխաւոր գունդ զօրաց տաճկաց և մատուցանեմ Ձեզ զիմ մտերմական գոհութիւնս վասն հաստատութեան որոյ գուք Ցացիք ի քաղաքի Ախլցխոյ, շրջապատեալ յամենայն կողմանց ի թշնամեաց և անձնական ներկայութեամբ Ձերով զօրացուցիք և պնդեցիք զհոգի բնակչաց որք որպէս ի հասեալ առ իս տեղեկութեանց ևրևի, զի նոքա բաժանեցին զաշխատու-

թիւն և զիշուառութիւն հանդերձ քաջ մեբովք զօրօք։

Ես սպասեմ ի զենեբալ կնեազ Անդրանիկովէ դյառաջարկութիւն վասն յաղթակիր անձանց և արդարև կնեազ Իվան Մալխազովիչն ոչ թողու ի ձեռաց ծանուցանել ինձ զՁինջ և վասն Ալեքսոյ բնակչաց առհասարակ, զժբաջանութենէ որոց յօգուտ կառավարութեան և զքաջութեանց նոցա ես կացուցանեմ զիս ի պարտաւորութիւն յիւրում ժամանակի հասուցանել ի տեղեկութիւն պ. գլխաւոր կառավարչի որ յամենայն ժամ զարձուցանէ զողորմած դէմս իւր ի ժրաջան ծառայութիւնն իւրաքանչիւր զօրաց և քաջաքաջուց։

Ընդ որում եմ ես ի քանի մի գրութիւն Ձեր ոչ կարացի գրել զպատասխանի վասն այնորիկ զի էի ի մեծ աշխատանս և յուսամ զի դուք ոչ պահանջէք յինէն զայս յանցանս։

Ծոնարհաբար խնդրեմ ի Ձէնջ ընդունել զհաւատարմութիւն ի հանապազ իմում առ Ձեզ պատուոյ և մտերմութեան որով և մընամ

Ձերդ բարձր սրբազնութեան
ջերմեռանդ ծառայ
Կնեազ Վասիլ Ցխեբուդով։

ի 29ն Նոյեմ. 1853
յԱլէքսանդրապոլ։

1855

ԺԶ. ԻՒԶՓԻԼԻՍԼԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԻՐԸ ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՒԱԳԿՆՐՏԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՄԱՀՄԱՆ ԲԼԴԻ ԴԱՋԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Ամենայցելու աղգասէր սուրբ օրհնութեան տեառն Ներսիսի սրբազան կաթուղիկոսի և Հովուապետի Ամենայն Հայոց

Ընդիր և յայտարարութիւն ի ցաւալի միաբանից Իւզբիլիսայի

Մինչդեռ անհանգստութեամբ նաւարեկեալքս և վազածուփ նեղութեամբ խռովեալքս հոգիաթափ երկիւղիւ յառեալ անյուսալիր գիմօք դիտէաք յուսահեք արագընթացք օգնութեանն մեզ և մեր վաղամեռիկ ժողովրգեան՝ խազադիկ յանդորրութիւն ազատութեան ժամանման. այլ վազ վբխպեալ ի յուսոյն մերն համայնից՝ հանդիպելով անատրազ տեսարանի յայլ իմն անակնունելի պատահաբաք խռովութեանց, որ զմեզ զամենեսեան անդերձանելի պատեալ գտաք ի մեծաղս յանգարծուստ արձակման պաշարեալ գիշախանձ գազանաբարոյ Մահմատ բէգի և իւրոքան արենածարաւ թուլի հնծելոց ի մեր սահմանս Վաղարշակերտու, և ինքն է բնական բնակիչ տեղոյս յազգայնոցն Բալուլ բդեշխին, ի վազ անտի ունելով զքէն մախանաց ի ծոց ղոչքաբնմոյն մտաց իւրոց ծգարեալ ապատէր գիպող ժամոյս։

Առաջին պատճառ գալստեան նորին այս է՝ զինքն անվհէր յՈւռուսեաց ցուցանել առ օսմանեան տէրութիւն ըստ նալով ի նոցանէ դրամս, և մին առ ի ահաբեկել պատճառաւ զժողովուրդս և կատարելոյ զկամս առաւել է զօրաց ժողովումն, և այժմ ցթիւ հարիւր հեծելի ժողովեալ է ի նօթի ծարաւ մարացն սահմանիս ի վերայ ինքեան և ունի կրկնապատկել զզօրս յաւերումն և ի պակուցումն քրիստոնէիցս։

Ուստի այժմ անմիջապէս նոյն հարիւր հեծելօքն չքնի ի սահմանս յիւրաքանչիւր գիւղի չորս օր ժամանակաւ առատանալոյն հոգւով նենգապատիր չարութեանն որջանալ և ապա անտի միւսն. բայց զինչ առնելն և գործելն նորին ընդ վաղատանջիկ վարատեալ հօտին չգօրեմք ի բան և ի գբիչ բերել ի հնծմանէ գառն մորմոքմանն սրտից և աղեացն խորովմանն և աղի արտասվացն կրծկծմանէ մերս աչացն, որ վասն վասն մերայնոցս պատահել ապաօրինակ հոգեառնչիկ հաւատոյ ընդդէմ գործողութեանցն վազաքշնամի յանօրինէն այսմիկ որ ընդ պարգեշտասուն կանայս և ընդ կոյս ազջկունս խղճալի քրիստոնէիցս, զոր յիւրաքանչիւր աւուր մի կամ երկու տարեա

ննջեցուցանէ ընդ ինքեան բռնութեամբ։ Եւ ինացելոցն կանանցն զահիճարեալ զմաւաղերամ երամ մանկունս բոկիոտս յառնչխաղացեալ և զսանտեաստն ի վերայ ուսուց բարձեալ ելանեն ի մարագս ի յանցս ճանապարհացն և ի ծերպս վիմաց առ ի զատեալոյ զհոգիս յանօրէն պղծութենէ երկ և երեք օր ժամանակաւ ի սաստկասաստոյց քաքաբեր աւուրցն մնալով արտաքոյ, բազմացն լսեմք զձեռս և զոտս ի սառնամանեացն անկեալ։ բողոք աղաղակի նոցին ղերկինս գրաւեն յերկոցունց կողմանց, և ոչ ոք է՝ որ հոգիաթափ նեղութեան նոցին հասեալ թափեսցէ զնոսա ի ձեռաց գազանէն, այլ կալով մեռան անձեռնթափ ի նոյն տանջանս։

Այլ ի դոչ կատարողացն զկամս գիւղաւեարցն և արանց կանանց, համարձակիմ ասել անգամ զլուսաւորչական ըմպեցուցանէ զգանս պահանջմամբ գրամոցն և ապա ի բանդ ցկատարեալն զկամս անօրէնութեան իւրոյ. քողում ի համայն գիւղիցն հազարաւոր երկ հազարաւոր դուռ և հարիւրաւոր սոմար գաբի և ցորենոց բռնութեամբ պահանջմունս, եգիպտական չարաչար տանջանօքն, իբրև զդառինս ի մէջ գայլոց, գեր քան զդրունեցոցն ծաներուք բեկուեմն և ողբումն ժողովրդեան մերում, այլ յոյս աղատութեան միայն Աստուած։

Մնայ մեզ ասել առ մեզ՝ նորին յանօրէնին դիտումն իբրև զարան պատեան լցեալ դեղօք մահաբեր զառնութեան առ ի թափել գիպող ժամու ի մեր գլուխ ի թելադրութենէ անմիտ յոմանց մերայնոցս յայլ և այլ պատճառանս սպառասպուռ աւերումս տաճարիս և կենաղրաւումն յոմանց ի մէջ որ յապայն ծանուցանէք քողով այժմիկ ի դատողութեան տեառն։

Մանաւանդ անմիջապէս երթեւեկութիւնք գաղանաբարոյ մարացն, ի չը դոյէ տեղոյ յաւերմանէ զօրացն Ուռուսիոյ, կերլեացն՝ ճարակի և իսկ պատճառաւն Ուռուսիայի աղգի աղգի հայհոյանօք՝ նեղեն, տագնապեն, մինչև անգամ գանեն, կենաց ևս ջանալով գրաւման, որպէս յաւուր մխուեմն հազիւ ղերծ գտաք յեկեղեցին դուռն զկնի ձգելով յըսպանմանէ յոմանց գազանաբարոյիցն մարացն, ուստի պատկերակերպել տեսանեմք ի մեր ամենայն աւուր առալի՝ զմահ ի պակասութենէ ամենայն իրաց ուխտիս առուտուր դարբայի(*) առ ի տալ բաւականութիւն, դոնէ անգամ երթ և եկողացն դուզնաքեայիւ յաղատութիւն մերս անձին, ոչն է մեր առ ի չլուիլուցանել զկանքեղ տաճարիս և չը տալ վաղճանական հասանել աւերման՝ և թէ ոչ չէ հնար՝ կեալ և տանել ամենայն մարգոյ, ի սառնամանեաց աւուրցս գլուսանալ առաւօտեան լեզուն ի քիմս կցելով և ոտն ի ղեանի ի մէջ պարսպիս չրջիմք ի մերն յերկիւղէ և ի դառնակալ թշնամեացն, անհնարին դրեմք անգամ՝ յոյս ունիլ մեր ի կենացս։

Վասնորոյ մերն ի րաց ձգելով, սակս տառապեալ հօտին Քրիստոսի և բնակչիս աղերսեմք խնդրեմք ելանել այց և ի խնդիր կրկնագերի գերելոցն այսոցիկ եղանակաւ իմն. և թէ հնարին է, և թէ ոչ կոբնչին ազգի ազգի չարեօքն նեղեալ որովհետև ի գ. ամսոյս, տանջանակրութիւնս դեր քան զերիցն յամացն անցաւ չափ։

Ո՞չ բարկութեամբ այլ առաւել համազորական գրով զինչանի հուր մխերեալ բարկութեան նորին, որովհետև այժմիկ յօդնականութենէ Ուռուսիոյ անյոյս եմք բոլորովին իլսել նորին զբան բարկութեան յանդիմանութիւնն առաւել բրդի ի բարկութիւն զգալով նորա ի մէնջ զգայ միանդամայն յայնժամ՝ վէրս ի վերայ վիրաց կրկնապատկի յարատեւելմամբ այլ ազերսեմք՝ խնդրեմ զհամորդողական դնել ի գործ՝ գորն և հնարին է լինել։

Մնամք համադումար բազմութեամբ բազկատարած մաղթանօք առ Աստուած պահել և պահպանել զամենազորմած հայրապետդ այցելու տէր ի վերայ տառապեալ բանաւոր հօտին Քրիստոսի ազատ և խաղաղ կենօք յարատև ամանակաւ ի պարծանս Հայկազեան գրոհի և մերս խոկ խղճալեացս և տաճարիս։

1885 ամի դեկտեմբերի 15
ի վանս Իւդքլիքոսուս
ի Բազրեւանդ գաւառ

Ստեփանոս վարդապետ

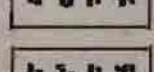

Մովսէս վարդապետ

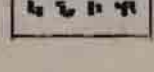

աբեպատ Ցովհաննէս

1856

ԺԲ. ԻՄՋԻԼԻՍԼԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍԻՆ

Վեհափառ Տէր.

Թէպէտ յառաջ վիշտ ժողովրդեան մեր-ում որ ի Մահմատ բէգէ լրիւ գրեցաք զեննարալին և շտապ նաչաբլկին, բայց յետոյ ֆնան ընդ օգտի բաղդատելով, ֆնան առաւել գտաւ, որովհետև ի լսել նոցին զայսպիսի լուրս, նոյն ընդ նոյն ծանուցանեն Մարտայի Ջաւատ աղային և նա ատ. և ապա անտի ֆնաս մեզ, վասն որոյ փոխեցաք զիմաստ գրուածեան նոցին. միայն վտանգ և հրացան խնդրելով ի նոցանէ՝ ի պահպանութիւն մեր գրեցաք նոցա. միայն վեհափառութեանդ չըփոխեցաք գրուածեան իմաստն. այն ևս առ ձեզ ֆնացէ մի ոք ի նոցանէ իմացէ թաղանձեմք։

Վասնորոյ այսպիսի պատճառացն երեք հրիստոնեայ անձինք տարապարտ ի կարին քաղաքի խեղդամահ արարեալ ի պարսպէ վանդակաւ կախեալ են այն ևս ի սինգիլքոբայն ի պատճառէ Ուռուսխոյ։

Մահմատ բէգն յայտնիկ աւուրս լսեմք թէ ունի գալ ատ ի վանս որով հոգւով չէ յայտ մեզ ֆնա պատուհասն տեսան և աղօթիցդ օժանդակութիւն և թէ ո՛չ բացայայտ երեւի մահս մեր, առալի աչաց մերոց յայլ և այլ պատճառաց. թէպէտ Մուվսէս վարդապետն բազմաձեռն գրամօք առաքեցաք առ նա յառաջ քան զայս առ ի շիջուցանել զհուր բարկութեան չեղե հնար, այլ միայն ի յերեսս թէ յոյժ բարիոք լինի, արդեօք իւր գործոցն աղողութեան վասն ասացեալ էր, կամ այլ իմ պատճառաց չէ յայտ, միայն թէ գնայ վարդապետ ևս գամ ի վանս խոսիմք ընդ ձեզ պատասխանեալ էր։

Սօղոմօն վարդապետ Մովսես վարդապետ
սարկաւագ Ծովինեցեաս։

1856 յունվարի 8

ԺԲ. ԱԼԱՇԿԵՐՏ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՀԱՅՍԲՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍԻՆ ԱՋԱՏԵԼՈՒ ԻՐԱՆՑ ՄԱՀՄԱՆ ԹԷԿԻ ՀԱՅՍՏՐԱՆ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

(Ներքև Ե.-ի ձեռքով գրած)
Ալաշկերտու հատորակութիւն
28 յունվարի ըհկոյ

Նորին սրբազնակատար Օծութեան Տ. Տ.
Ներսէսի սրբազնազոյն Կաթուղիկոսի
ամենայն Հայոց

Ի հատորակութենէ Ալաշկերտ նահանգի
ամենայն հայոց ամենաերջանկութեր
խնդիրք

Ո՛վ վեհափառ Տէր, յայն օրէցդ, որ ուսաց զօրքն յետս դարձաւ գէպի յներևան, մինչև ցայսօր Մահմատ բէկ զանազան նեղութիւն տալով մեզ իսպառ աւերեց զմեզ մինչ որ մեր ընտանեաց զրկեցին զմեզ և խայտառակեցին ամուսինք մեր. և արդէն կատա աւուրն հացի և պարենի. զի որովհետև մինչև ցայս վայր դեռ ևս կարողութեան նշոյլ երևիւր ի մեզ տալով պահպա-

նէ՛ինք զգերդաստանս մեր. բայց արդէն ապաւէն և յոյս մեր կարելով յամենայն ուսաւեքէ, վանորոյ այժմ խորհրդակից լինելով օսմանցւոց որ կան յԱգրրում. չորս աւուրն մխանգամ ի նոցանէ դան ուէ ձխաւոր կամ եբբեմն տասն առ Մուհամատբէկն և նա ըմբռնէ ի մէնջ երեսի անձանց առաքէ յԱգրրում ոմն խեխտեն ոմն կորուսանեն ի ներսեն. ոմն սպանեն, և Մուհամատբէկն պաշարեաց զմեր նահանգն պահապանաւ որ մինչ քաղուն ոչ կարողանայ դուրս ելանել յերկիր մերմէ և ինքն սկսեց ըմբռնել զլխաւոր արքն քէ ի մէնջ և քէ ի քրտից. զի որովհետև գերազանց Աստուով ենաբաւն մեր նահանգն յանձնեց Շեխ Ավտալին վանորոյ սոյն շեխն յահէ նոցին փախաւ ի վանքի կողմերն զկնի գրկել տալոյն զայս խնդրագիրս. նոյն Մուհամատ բէկն ասէ քէ մինչ հազար անձինք որ կոտորել տամ դեռ ևս Բահլուլ փաշի արիւնն չի լինիլ.[6] մեր յոյսն ամենայն ուսաւեքէ կարված է. վանորոյ յերեսս անկեալ աղաչեմք գերնտիր հայրապետէ ամենայն հայոց ողորմիլ մեր խղճալի գերդաստանաց.

1856 ամի 22 յունվարի.

Շեխ Ավտալ շեխ Ավլի օղլի
Ցարութիւն Գրիգորով
Մուրատ Թաթոսով
Մկրտիչ Գասպարով
Դաւիթ Ավտալով
Աւետիս Գետրոսով
Բարսեղ Մուսէսով
Եզո Մկրտիչով
Այվազ Թաթոսով
Միխթար Թարխանով
Շամօ Բարսեղով
Միխթար Գետրոսով
Շեխպաշիր շեխ Ավլի օղլի
Շէխ Մարուխ Շեխ Աբէթ օղլի
Տրմէ Մուրատով
Այվազ Բարսեղով
Գալէ Ներսէով
Ցակոբ Դէորգով
Աւետիս Ամբէսէով
Կարապետ Գօդոսով
Բարսեղ Վարթանով
Գասէ Բարսեղով
Յանէս Տէր Գետրոսով։

ԺԹ. Դ. ՕՏԱՆԻ ԿՈՉԸ ԽՐԻՄԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻՆ

Ախրէմ ըղքէզ . . . . Սիրէմ ըղքէզ որ տարբերքդ ամէն քեզի դէմ ունէլով, դէմ դրիր արիաբար ցուրտին ու փուքին, ծովէրուն խեռ կոհակին, հողին որ խոյս կուտար քայլէրուդ ներքե, և դիմազրաւ հրաշէկ ռումբին որ առիւծ անկլիացոյն նաւէրուն ծակէբէն պոռքկալ ու գոռալ կը սպառնար։Անցար գուռ ընդ հուր և ընդ ջուր և հասար ի հայրենիդ, ի հայրենիդ քու տարփալի, այն կոյս նազելի, զոր լըսկեցին յոլովակի բարբարոսքն այն որ շուրջ պատեալ պաշարէին զանի. այն կոյս տըքրտպին, որու տուիր դու քու սէրդ կաթոգին, երբ ձեռքն անողորմ բախտին խլեց առաւ քենէ քու մատղաշ ամուսինդ։ Արծիւ, հէք Թըռչուն դու աւերակաց սիքահար, փոխան սիրէլոյդ զոր կորուսիր, գնա փարէ այժմիկ աղապատէլով այն կոյսերուն, որ ժամանակին ժանտ ձեռքը գարէ ի զար վար կըգլորէ, մարդոց կառուցած վիքխարի շէնքերէն։

Թըռչիլ թեթև թևերով Պօսֆօռի ափունքէն, և քերէլով Սև ծովին նսեմ եզրերը, խաղալ վեր ու վար ահագին ալիքներուն վրա, Նաւը հովով տարուբեր և քու միտքդ կասկածներով. ճամբիդ վրա ընդունիլ յարգանաց բարևներն Անկլիոյ դրօշին, քանի որ ծածանի անի ծալ ի ծալ գալով ի շունչ ցըրտագին աշնան քամիին. և երբ քափին փետուրներդ, սողալ ընդ երես երկրի, և անանկով երթալ թառիլ ուր բոյնն է Հայկազանց, և հոն նոր քաղաքակրթութիւն մ' ի թուխս ներստեցնել,—աս եղաւ քու միակ փառասիրութիւնդ այս աշխարհիս վրա.....

Այգ ինչ հրսկայական, այդ ինչ ամբարտաւան խորհուրդ է, Թըռուառ . . . . ինչ որ ընկաւ՝ անի մէյ մալ չըկանգնիր. վայ է երբ մէյ մը բախտը խոժոռ աչքով նայեցաւ։ Աղգերն ու տէրութիւնք ալ մարդերուն պէս, առէն մը միայն կապրին և ապա կըմեռնին, Թողլով իրենց տեղն ուրիշներու որ յաջորդէն . . . ինչ, բաղեղի պէս յարեալ կաս աւերակաց, չորս կողմդ նայէ, երբ քու սիրտդ այդ խղճալի տեսիլներուն մէջ՝ գեռ յուսով կըխայտայ, շատ սիրտեր

անյոյս և քան քու տեսած աւերակներդ աւելի աւերակ դառնան են . . . Մի սուտ յոյսերով պատրեր քեզ մի, զաւակ դու սիրասուն հայրենեաց, նոր փիւնիկ՝ անոր մոխիրներուն մէջէն դուրս ելած . . . . . Հոս՝ հոյակապ պալատներ (մարդկային ունայնութեան նորանոր յիշատակարաններ) վարպետ ձեռքերու տակ՝ փառքով ու զարդով կըզարձրանան աւասիկ. քեզ այդ մոխիրներըը, գառնիր հոս եկիր, որ բնեզ ու ծիրանի տեսնէն քու աչուիդ . . . .

Բայց դու զանոնք կ'արհամարհէս, աշկերտ Քրիստոսի. փառք, մեծութիւն, հարստութիւն, ոչինչ են քու աչքիդ . . . Քու միակ փափաքդ այդ մոխիրներուն վրա նոր շէնք կանգնել կամ անոնց ներքև թաղուիլն է եղած. Ինչ ուրիշ, այլ որպէս զրուս աւերակի կուց ու լուց միայն. հընչէցուր քնարիդ սխուր թելերը, որ այրիացաւէր սիրտերու ներքին ձայներուն միայն կըպատասխանէին. Սեմին բանըստեղծ Հայաստան դաշտերուն, վկայ անոր յետին շունչին, քեզի հեծել միայն կըվայլէ. հեծել, այլ ոչ երգել.

. . . . . .

Ջէ, հեծէ՛նք ու երգէ՛նք, որի սիրտը իր ստուեմէն թուլացած է, անի միայն թող յուսահատի. Երկինք նայէ. Հայաստանի հրեշտակը լուսաւոր ամպերու միջև կըտեսնվի տակաւին, թևերը տարածած, քաղցր ժպիտ մ' ի շրթունք և որ դեռ կըհնչէ այն նախշունչ փլատակներուն վրա . . . . Ձայն մ' ի վեր կ'ելնի աւերակաց խորունկէն, ուր կըհանդչին նախնեաց մեր սուրբ ոսկրտեր. Չյուսահատի՛նք, ստուեմած է որ կըմեռցնէ, ստուեմած է որ կըկեցնէ. Ինչպէս մարդիկ ունին յոյս յարութեան ի հանգերձեալը, ազանակ ալ ազգերն ունին իրենց յարութիւնն այս աշխարհիս վրա. Աշխատի՛նք, որովհետև Աստուեմած կայ որ մեր աշխատութիւնը կը տեսնէ ու կ'օրհնէ. . . . և կըբերնէ հետուէն արձագանգ.

Աշխատի՛ք, որովհետև Աստուած կայ.

Պ. Ս. Օտեան

Նոյեմբեր 20 Իւսկիւտար
1886

Ի. Պ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ԵՐԱԹԻՐՔ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻԱՆ ՀԱՄԱՐ՝

21 հոկտ. Հռովմ՝

Սրբալոյս Հայր ազգիս՝

Արդէն ինչ . . . . . ասկէ մէկ քանի շաբաթ յառաջ պ. Մկրտիչ Գեշիկթաշլեանը Լեհաստանի Զառթօռիսքի անուն իշխանուհին հետ տեսութիւն մը ըրած էր. իշխանն յետոյ ձեր վերադարձն չսպասելով ուղած էր նաև ձեր բարեպաշտութեանը հետ ալ տեսութիւն մը ընել, թէ Ռուսիոյ և թէ Տաճկաստանի Բարձր Հայաստանի դիրքին ու բնակչացը վրայօք մանրամասն տեղեկութիւններ առնելու . . . . դիտմամբ՝*

Նոյն հրաւէրին վրայ կղզին եկաք որպէս զի միասեռ իրեն տեսութեան երթանք. սակայն դժբաղտաբար իշխանն Բարիզ դարձած էր. Զառթօռսքիի առ մեղ ընելիք առաջարկութիւններն գուշակելով, որոշեցինք բնաւ երթէք դեռատևական պատճառ մը չընդունել ճերկայացուելիք ոգբերգութեանը մէջ. այս կարծիքիս վրայ էր նաև պ. Գեշիկթաշլեանը՝

Գօլիսէն բաժնուելէս մէկ օր յառաջ ձեզի հաղորդեցի «Մայրաքաղաքիս մէջ Գաղղիոյ դրոշակին ներքև զաղանի դաւաճանութիւն մը ի գործ դրուիլն ի նպաստ Լեհաստանի հեղափոխութեանն». Դաւաճանաց առաջին յայտող քայլն եղաւ երկու հազարի չափ այլ և այլ Ազգէ մարդ զինելով Կովկաս խրկել Մանեան անուն նաւապետին հրամանատարութեանը ներքև, չերքեզաց օգնութեան համար՝

Այս նաւապետս, որուն հռչակաւոր անունը Գօլիսէն բաժնուելէս միմիայն մէկ օր յառաջ լըսած էի, զարմանալի կերպով մը շռնհնաւուն մէջ հանդիպեցայ և իւր հետ երկարօրէն խօսակցելէ ետև զանազան մեջբացութիւններով պարտաւորեցի զինքն գրեթէ ամէն բան խոստովանելու. Ահա այս է դաւաճանաց երկրորդ նպատակն.

Գօլսոյ մէջ խումբ մը մարդիկ զինելով Բարձր Հայաստան երթալ, ճոճ այս պզտի խումբն Հայ ու Բիւրս հաջամարդիկներով զօրացնել եւ անմիջապէս Ռուսիոյ Հայաստանն ու Վրաստանն առնուլ. յետոյ այդ զաւառներուն բնակչաց սիրտն իրենց գրաւել, որով բնդհանուր հեղափոխութեան մը ձայի տալով՝ Ռուսիոյ Լեհաստանի վրայ յարձակոսկալի ճանրն ձգարացնել. ասիպէսով զինքն իր զօրացր մեկ մեծ մասն ճոճ վերադարձնելու՝

Զայս յառակապիծս քննելու և լաւ հիման մը վրայ հաստատելու համար ձեր բարեպաշտութեանը* . . . . տեսութիւն մը ըրած օր, Լեհաստանի իշխանուհին հետ Գաղղիոյ կառավարութեան առաջին խորհրդականն, Նարօլէօն կայսեր հրամանաւն Գօլիս հասած էր՝ Միւս կողմ* . . . . վարսաւիայի Ազգային Լեհ գաղտնի կառավարութիւնը կը հրաւիրէ հրովար* . . . . Գովկասու ռուս բանակներուն մէջ գտնուած հայրենակից զինուորքն ու զօրաւորքն հրաժարականնին մատուցանելով բարբարոս կառավարութեան մեղի անծանօթ զօրապետի մը հրամանատարութեանը տակ ժողովելի՝

Երբ գրիչն ձեռքս կառնում ներկայ նամակս շարադրելու, նպատակս արդէն ձեզի ծանօթ լուրեր հաղորդել չէ, այլ ձեր ուշադրութիւնը անոնց վրայ գրաւելով, հրաւիրել զձեզ միասեռ խորհելու այն կէտին վրայ ուր կերևակայեմք Հայաստանն նորանոր սոսկալի ոդբերգութեանց տեսարան մը՝

Բաւ է այս չափն. Թող ալ վայրկեանները ի պարապն չանցնին անուշ Հայաստանին համար. Արժանի Հայրդ Ազգիս Հայոց՝ Ալ գիտնալու ենք որ եթէ այսպէս ամէն մեկերնիս ձեռք ձեռքի վրայ դրած՝ միմիայն առանձին առանձին խորհելու ըլլամք այս տեսակ խնդրոց վրայ (ուսկից կախում ունին մեկ կերպով Հայրենեաց կառուցմն ու ամբողջ կործանումն) և առանց մեր գաղափարները միաբերան յայտնելով, խոստութեամբ զանոնք լուծելով և ըստ հարկի

* Աստղանիշերի տեղերը բնագիրը պատռուած է հնութիւնից.

գործադրելով, Հայաստանի հարազատ որդիքներն չեմք կարօղ սեպուիլ։

Մեկզի Թողումք հայկական դանդաղութիւնն, ձեռք ձեռքի տալով ջանանք (քափսնցելու հայուն վեհ երակներուն մէջ Գաղղիական կեանքն). իւր սրտին մէջ վաղեմի հայկական հայրենասիրութիւնն, ու իւր ղէխուն մէջ խորին քաղաքականութեան և ճարտար գինուորականութեան հանճարն և վերջապէս ասոնցմով Հայաստանի անգութ շղթաներն խորտակելու։ Կարելի է հարցնես Թէ ո՛վ կարօղ է այդպիսի ծանր բեռի մը տակ մանելով, յաջողիլ դաւոնք գործադրելու։

Այն ժամանակ պիտի պատասխանեմ. Մե՛նք. և միմիայն հետեւեալ յօդուածներն անմիջապէս հաւատով ընդունելով։

Ա. Մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներէ բաղկացեալ։

Բ. Գաշտօնն. Ազգիս արտաքին գործերն վարել։

Գ. Նպատակն. Հայասեացի օխթացներն խորտակել։

Երբ ուրիշ Ազգեր ազատութիւննին ձեռք անցուցին, գրեթէ միշտ հետեւեալ կերպովն յաղթանակեցին. «Երեք հմմարիտ Ազգասէր գլուխ գլխոյ տալով, գաւաճան անունըն ընդունելով, ընկերներ աւելցնելով, զանազան միջոցներով գրամ հաւաքելով, իրենց քաղաքականութեանը համեմատ դրութիւններ հրատարակելով, Օտար Ազգաց համակրութիւնը գրաւելով, տէրութեանց հաւանութիւնը ստանալով և այլն և այլն։ Տասը, քսան, վաթսուն տարիներ անդադար յաջորդաբար աշխատելով, առանց վհատութեան խոհեմութեամբ, և ասանկով նըպատակնուն հասան։ Եթէ իրենց մէջէն այսպէս անվախ անձնանուէր հայրենակիցներ (որոնց անուններըը աշխարհիս մէջ անմահ Ճնացին) չելլէին, սկզբունք մը չընէյին, ով, այն Ազգերուն իրենց ազատութիւնը պիտի պարգեւէր։

Ահա, այս է նպատակս, այս է գաղափարս այս մասին, և որուն համար մինչև վերջին շունչս պիտի աշխատիմ. կը հրաւիրեմ ձեզ ալ, դուք որ այնչափ աշխատանք ունիք հայաստանի վրայ (որոնց համար ամէն Ազգայինք զձեզ իրենց հայրը կ'ճանչնէն, ինչպէս. ես կճանաչեմ) զանոնք կատարելագործելու համար, ընդունիլ ի միասին պատասխան ու նպատակ։

Կխնդրեմ նաև ձեր սրբազնութենէն, որ բարեհաճիք տեսնելու պ. Մկրտիչ Գէշիկ-Թաշլեանը, (և որուն նմանապէս Ազգիս վրայ ունեցած աշխատանքն ու սէրը, և իւր հազուագիւտ հանճարը, կպարտաւորեն ամէն լուսաւորեալ Ազգայինք (պարծանք Ազգիս Հայոց կոչելու ինչպէս որ ես) ու իրեն հաղորդել յառաջարկութիւնս և այս մասին իրեն հաւանութիւնը առնելու Թողութիւն խնդրելով իրմէ իմ կողմանէս, իրեն ալ մասնաւոր նամակ մը այս Թըխտատարով չի կրնար գրելուս համար։

Յորհեցէք ուրեմն ով Հայր և Եղբայր իմ. մտածեցէք մէյ մը Թէ, եթէ կատարեալ հաւատով ընդունելու ըլլաք այս յառաջարկութիւնս, ինչ մեծ ծառայութիւն մատուցած պիտի ըլլաք Հայաստանի. և եթէ կատարեալ հաւատով չպիտի ընդունիք, խնդրեմ մերժեցէք, միմիայն այս կաղաչեմ որ շուտով ԱՑՈ կամ՝ ՈՉ պատասխան մը տաք. մըտածեցէք որ Հայրենակիից մը անհամբերութեամբ պատասխանի մը կրնապասէ։

Սակայն, ընաւ չեմ կասկածեր՝ որ մերժէք, որովհետև գիտէք Թէ պատուհասն, մօտ ժամանակի մէջ պիտի տեսնեմք. գիտէք Թէ Զէյթունի գործքը այսպիսի խայտառակ կերպով չէր բրնուէր. գիտէք որ Լեհացւոց այժմ մեզի բրած առաջարկութիւններնին աւելի խիստ կերպով կընդունուի կամ կը մերժուի. վերջապէս օր ըստ օրէ ներպայ կիմանայ որ կանոնաւոր Ազգ մը կայ միաբանութիւններն տեսնելով։ Ձեմ գիտեր որ մէկն ընեմ։

—

Ընդունելնուդ պէս Մասնաժողով մը կազմուած սեպելով, շարադրած կանոնադրութիւն մը և հետևելիք ճանապարհնուս համար յառակագիծ մը ձեզի պիտի ուղարկեմ, որպէս գիտէք վաւերացնէք. և այն ժայրկեան. նէրէն պիտի սկսիմք կէտ առ կէտ գործադրութեանց։

. . . . . .

Յոնարհ և հաւատարիմ իւր սկզբանց

որդի քո, Պ. Նշանեանցկան

1864

ԻԱ. ՓԻՒՐԴՒՆԻ ԴԱՉՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄՇՈՑ ԴԱՇՏՈՒՄ

1. 1864 մայիս 15 Մօտգան ասի գիւղ Թուխման անուն հայ մը խոտ քաղելու ժամանակ Ասորի գիւղացի, քիւրտ Իսկանոյի տղայ Շնաէն 2 տապար նորա գլխին զարնելով՝ հոն կմեռցունէ։ Այս քիւրտ 8 տարի առաջ նաև հարկահան Եաղուպ ագան և Տիգրանակերտցի միլէթպաշի Խրիգորի եղբայր Ղուասը իւր տանը մէջ մեռցուցեր է։

2. Մօտգան Ջասորի գիւղ ափրացու կապակեա 1000 դուռուշ պարտք բերեր կարգուեր է. 8 ամսէն գինի աղջկայ հայրը իւր աղջիկը տուն տարեր 200 դր. համար քրդաց բռնութեամբ արգիլեր է։

3. Մօտգան Ջուճարենք գիւղ Ալէ անուն քիւրդ մը՝ Ասաքելոց վանից Նուիրակ տէր Յովհաննէսէն՝ չպուղի լուէյի մը տեղ, ծնած մագի մը առեր է։

4. Ասլոոց գիւղ հայ երիտասարդ մը իւր կինը արձակելով՝ իւր հօրեգբօրը հետ նորէն կին մը կառնուն իրենց երկուքին համար քան կանոնի քրգաց։

5. Մօտգան Ջուճարենք գիւղացի Սաֆարը բաւական ծախս ընելով՝ իրեն համար աղջիկ մը կնշանէ, բայց քիւրտեր՝ նշանառէն բանի ուրիշ մէկի մը կուտան։

6. Ցունիս 13. Մուշեղէն գիւղն քուէարկութեան ժամանակ, Գօտնի գիւղի քիւրտեր հայոց տուներ մտնելով, բանի այն աղքատաց պարէնն ալ կողոպտեցին տարան. այսպիսի տարի մը, որ մէկ բխու կորեկ 200 դուռշի կը ծախուի, այս բարբարոսաց դիւղը Մշոյ դաշտին մէջն է, կրակէն աւելի կը լափեն իրենց բոլորտիքի խեղճ հայոց կենդանութիւնը, վասն զի սերմը արտէն, խոփն ու չղթան երկրագործէն, մանգաղը հնձողէն, կինը յառնէն անխնայ կբյափշտակեն. ասոնց բարբարոսութիւնը՝ դառնացուցէ հոգիմէ մը աւելի ցրուեց մեր դաշտերի հայերը՝ աշխարհի չորս կողմը։ Այսուհետև ոչ հայք պիտի ժողվին այստեղ ի քուէարկութիւն, այլ ողբասաց բուեր ի մեր երկրի աւերութիւն.

7. Մարտ 1. Մշոյ դաշտի մէջ տեղը, վարդենիս գիւղը՝ խուրձ մը խոտի համար սարկաւագ Յովհաննէսին զարկեր մեռցուցեր են, ինքն ալ Ջոյվի գաւառի մէջ կմնայ, Մշոյ իշխանութեան տակ։

8. Նոյն գիւղի մէջ, ապր. 8, քիւրտերը կլոր Մուրատի տունը մտնալով ցորեն, իւղ, բուրդ և բոլոր կահ ու կարասիք ամենքը մէկտեղ կը վերցունեն կը տանեն։

9. Ապր. 9. Յովսէփ և Գաղպարի տուներ բռնի կողոպտելով բաւական ոչխար և կարի բաւական ինչք կը տանեն։

10. Ապր. 11. Կիրակոսի և Յակոբի տուներ մտնալով եղածը կը տանեն։

11. Մայիս 20, Յակէէ տղայ Սրդոյի տունը մտան բոլոր ապրանքը տարին։

12. Յունիս 1. Ջէէի տունէն բաւական ինչք տարին։

13. Մատնիկցի քիւրտեր սոյն գիւղ Միհրոյի տունը մտնալով 1000 դուռշի բան կը տանեն։

14. Սոյն գիւղ Մանուկի տունէն Ջութեցի քիւրտեր 2 կով տարին։

15. Սոյն գիւղեր Մլքէի տունէն եզ մը տարան։

16. Սոյն գիւղի մարդիկ ժողովելով՝ սահմանադրութեան կանոններ կուտայինք նոցա, իսկ գիշերը ժամ եօթին աւազակները զարկին դուռը, ձվ գիտէ դմեզ կողոպտելու քէ սպաննելու, բայց նոյն վայրի 3 տիրասէր քաջ չուներէն հալածեալ կոբեան։

17. Ցիշեալ քիւրտեր անկէ կերթան Վարթիկ անուն քաջ կնոջ տուն կմտնան կով մը կը տանեն, քիւրտին մէկը կնոջ պատահելով թուրը ձեռքէն կառնուի, կինը կարող էր զայն քիւրտը սպաննել, բայց զինքն ալ կառավարութենէն ձեռնել՝ ան-

տարակոյս գիտէր, վասն դի քանիներ այնպէս եղած տեսեր էր։

18. Սոյն գիւղը քիւրտեր գողութեան կը բռնուին իւզպաշի Ղըհար տղայէն։

19. Նոյն օր Արտօնք գիւղ. վարդենխէն կէս ժամու չափ հեռի, աւազակներ տուն մը կը ծակեն, Ղհար տղային իմաց կը տրուի, աւազակներ բռնուելով կերթան Մուշ կը բանտարկուին, նոյն տէրեր խեղճ գիւղացւոց սպառնալով, և նոր ի նորոյ աւերմանց սկսելով՝ կստիպեն գիւղացւոց առնչել Մշոյ առաջնորդին, որոյ լուսաւ նոցա ձայն և տեսակ չարեաց սկիզբն, աւազակներ թողուալ կուտայ։

20. Ծունխս 17. Արտօնք գիւղի քիւրտեր Աստուբի տուն ծակելով 2 եզ 1 կով տարան։

21. Ծառնխատ գիւղ Մխոյ տունէն եզ մը և բաւական ապրանք տարին։

22. Սոյն գիւղ հինգ տուն մտնալով եղածները կը յափշտակեն։

23. Երեք տուն ալ մէկ ալ օր կը կողոպտեն։

24. Ծունխս 10. Կորվու գիւղը, հայ մը լուծք ըրած տեղ, եօթն քիւրտ վրան յարձակելով կը խողխողեն դինքը, նորա դործիք, որ էր շղթայ մը, խոփ մը. ցանելու սերմին հետ կը տանեն։

25. Դրմէտ գիւղին մէջ 50 տուն հայ կար, տպրիւէն մինչ յունիս 25 տունը կը գաղթեն. անցեալ օր իրենց խեղճութեան և քրտաց բռնութեան վերայ զինուորաց հարկապահանջութիւնն ալ աւելնալով, Ծագած գիւղացիք կըստիպուին գիշերանց կրցած. նուն չափ բառնալ ու երթալ, տեղերնին աւերակ թողլով։

26. Քանի օր առաջ քիւրտեր այս գիւղը կաթ ուտելու եկած ժամանակ 70 ոչխար կը տանեն, ուր Մկրտչի ջրաղացն ալ կը կողոպտեն։

27. Ծունխս 23. սոյն գիւղ, սահմանադրութիւնը գործադրելու եկանք,[8] բայց 8 աղքատ տնուոր կիներ հոն, որոնք առանց հացի լոկ աւելուկի սերմով կը կերակրէին։

28. Ծունխս 14. Ուշտամ գիւղ, քիւրտեր գիշերանց վրանիս եկան, ո գիտէ թէ ինչ մտօք, բայց ուէս Ծակովքի և իւր պահնորդաց աղաչանօք ետ դարձան։

29. Ծունխս 23. Աւազադրիւր գիւղէն 40 ոչխար տարին։

30. Ծուն. 25. Ջասգիւղ գիշերուան մը մէջ երեք տուն ծակելով 1 գոմէշ, 3 եզ, բաւական կահ կարասիք կը տանեն։

31. Ծուն. 28, Գրդադոմ գիւղ Աստվմի Թաւալչէն 2 եզ տարան։

32. Ծուն. 30. Պալաքցի քիւրտեր երեք գիւղէն 30 հատ ոչխար տարին, յետոյ գիւղացիք նոցա յոտս դիմելով՝ կարի աղաչանօք 24 այծ դարձուցին։

33. Մայիս 20 Գրդադոմ գիւղը, գիշերանց քիւրտեր հովուին քով կաթ ուտելու կերթան, եղած ժամանակնին գհովիւ Դաւիթը նստած տեղը կը սպաննեն։

34. Յունիս 6. Երօնք գիւղ Ծակովքի մարագ այրեցին, 16-ին Մելքօյի մարագ այրեցին բոլոր երկրագործական գործիքներով։

35. Մայիս 29 Տերգեանք գիւղ գիշերանց քիւրտեր ոչխարի վերայ յարձակելով 20 հատ կը յափշտակեն, և հովիւ Փօստին երկու ընկերաց հետ կը վիրաւորեն, որք թէև ազատեցան ի մահուանէ, բայց ոչ յանկողնոյ։

36. Ծունխս 12. Ալվառինչ գիւղի ոչխարի հօտէն ցորեկով 14 հատ յափշտակեցին։

37. Ծունխս 15. քիւրտեր Հաւատորիկ գիւղի մէջ, ամէն տունէն մէկ լաւ ոչխար կը ժողվեն, ասոր պատճառն այս է, վասն դի քիւրտեր երբ իրարմէ մարագ սպաննեն, աբեան գին հայերէն կառնեն։

38. Ծունխս 17. Հաւատորիկ գիւղ Կասօյի մեծածախ մարագը այրեցին։

39. Առաքելոց վանից նախորդ վանահայր Մկրտիչ վարդապետը անցած տարի քրտեր վրայ գանկատեց առ Իսմայիլ պէյն, որն որ քիւրտերը ծեծելով կը բանտարկէ, և վանքէն յափշտակուածները կը վերադարձունէ, իսկ երեք ամսէ ետքը քիւրտերէն մէկը նոր իմն ցաւէ բռնուելով կը մեռնի, երբ Իսմայիլ պէյն ալ պաշտօնէ ելլելով կը հեռանայ, քիւրտերը նորէն վանք գալով մեռածին արեան գին կը պահանջեն, ու 20 ոչխար տանելէն յետոյ, նորէն ամբողջ արեան գինը կը պահանջեն, և քանիցս ալ միջնորդից ծեծելով վանքէն դուրս կը հանեն։ Ասկէ ի զատ երկրիս քիւրտերը սովորական ըրեր են վանքերէն խաֆիբրութիւն առնել, որ տեսակ մը տուրք է, իբր թէ վանքը իրենց սեպհական ըլլայ, ամէն ժամանակ ցորեան, ոչխար. իւղ, ձէթ և ամեն ինչ կը տանեն, համարեա թէ բաժին մը ունին վանից մէջ։

40. Ծունխս 10 նոյն վանից հովիւը

կը զարնեն, ու 2 ալ ոչխար կը տանեն։

41. Մօտգանցի քիւրտերը Մուշեղչէն գիւղացի Գրէի հարս փախուցին Շէխին ղիւղ ու քրդացուցին։

42. Ծոյթ և Բանտուչէն գաւառներ քիւրտերը հայոց գեղեր և արտեր իրարու կը ծախեն, առնողը կուգայ գիւղը կը նստի ուղած հայն կը Թողու, չուզածն դուրս կը վռնտէ, կամ իրենց հայ[10] կընեն, վարած, ցանածնուն հետ կիսարար։

43. Ծուլ. 4 Մէյլպեան գիւղ քիւրտեր գիշերանց Սիմէի երկու դոմէշներու ոտքունք կը կարեն, նոյն գիշեր երկրին կառավարիչը հոն կը գտնուի, եղածը նորա կը ներկայացուի, կը կամի չարագործք գտնալ ու չկրնար, հոս հայոց վերայ կը բարկանայ, ըսելով, Թէ ինչ՞ կը Թողուք տաւարնիդ դուրս ելլան։

44. Ծուլ. 5. Զիարէթ գիւղէն 20 ոչխար տարան, երբ կուսակալն վանքը եկաւ հասկցուցին նորան, քիւրտերը իմանալով իրենց վերայ գանկատ ըլլուիլն, 20 ձիաւոր նոյն գիւղը կը լեցուին, ու խեղճ հայոց ի մահ կը չարչարեն։

45. Ծուլ. 6. կուսակալին վանքը եղած օր, Բաղու գիւղէն, որ կէս ժամու չափ հեռի է վանքէն, 14 ոչխար կը տանեն ու կը տանեն։

46. Իւսուֆու տղան խուրձ մը խոտի համար վարդենիսի քահանացու տիրացին կը սպաննէ, ազատաբար այլ և այլ չարիքներ կը շարունակէ։

47. Աբտօնքը վարդապետի տղայ Ներսէս գիշերը դուրս ելած ժամանակ, բակի մէջ կը խղդեն, տունը կողոպտելու մտօք, բայց չյաջողիր։

48. Փիրմուսցի Իսա աղէն ջազացի վարձուց համար, չիլմէով հովանոց կը զարնէ ջազացան Աստուրը կըսպաննէ, որոյ տունը Թլաքին է։

49. Դրմերացի Աւետիսը, գիշերը իր արտը պաշտպանելու գնալով, հրացանի հարուածով մը կը մեռնի, Զարնող քիւրտի տունը նոր գիւղն է, ինքը Առնիատ հովիւ է, անունն ալ Մնճոյ է։

50. Գիւրտերը Մոգունք գիւղի ոչխարներ յափշտակած առեն, գիւղացիք իրենց ոչխար ազատելու կը վազեն, ուր կը մեռցունեն քիւրտերը սրճապան Մանուկի 20 ամեայ կակչօ որդին։

51. Մոգդմ գիւղը գիշեր առեն կարապետ անուն հայը կալի մէջ քնացած ժամանակ, քիւրտեր գլուխը կը ճախճախեն։

52. Իրիղկայ գիւղի խաֆիր քիւրտեր, Ծրօնցի 2 հայու հանդիպելով կողոպտել կուզեն անոնց, իսկ երբ հայք կընդդիմանան չարաչար կը վիրաւորուին սրով, երկար առեն յանկոդին են։

53. Լամկուն մէկը Մուշեղչէնցի նշանուած աղջիկ մը կըփախցունէ ի Տապ գիւղ Իւսուֆի տունը, ուր ըստ իրենց օրէնքի քեպէն կը կտրեն։ Աղջկան վերայ կար 15 ոսկի, ապարանջան, մանեակ, երեսնոց, ուրիշ արծաթեղէնք և տտացուածք։

54. Կնիկ մը քաղքի մղրից կը բերեն ի Տապ, քեպէն կը կտրեն, որն իւր հետ շատ տտացուած ունէր։

55. Գիւրտերը՝ Ծունան գիւղացի հայ կին մը իւր ընչից հետ գիշերով կը յափշտակեն. հայր Մխիթար գտնել տուաւ, իսկ քիւրտերը կնոջ սիրտը գրաւելով տաճիկ եմ ըսել կուտան, բայց հ. Մխիթար զատի մտնալով կազատէ։

56. Ծասգիւղացի 2 կին քարակաև կոդմեր կանկեաս ժողովելու առեն, ... երեք քիւրտ գալով, այնտեղ երենց վատ կիրքը բռնի կը յագեցունեն։

57. Աբտօնք գիւղին մէջ Մարտիրոսի մարագը կայրեն։

58. Վարդենիս գիւղին մէջ Մլքոյի որդոյն, Եղսոյեան Մուրատին և Կլօրեան Մուրատին մարագներ կայրեն, նոյն գիւղի մէջ Իւսուֆի տղայի ձեռօք ութ ալ դէզ կը վառուի։

59. Տապ գիւղէ Իւսուֆ, գործաւարու Բատիկի տղան, Բարզղնուց Ըլօյի տղայ Իսան, նորա եղբօր որդի Հասան Զուխուրի կողմեր շատ մը յափշտակութիւն կընեն ոչխարի, այլ և այլ ընչից և մանաւանդ ցորենի որ այս տարի կարի սակաւ է։

60. Ասուաւրինջ գիւղէն 105 քիլէ ցորեան բռնի յափշտակած են. Այս յափշտակիչ քիւրտեր Ծուխայ գլխաւորներն են իրենց արբանեակներով. ասոնց պէս Սասունցի, Ճպրանցի, Մէյտանցի, Գըլըքցի և այլ օպաններ, բոլոր Մշոյ դաշտ մանաւանդ նորա վերի կողմեր ամենայն կերպիւ կը հարուածեն։

Ն. Ծառուրիւճ
վարդապետ

Գ. Ս. Ծովիաննես
վարդապետ Մուրատեան

1866

ԻԲ. ԿԱՂՈՒԱԾՔ ԵԶՆԻԿ Վ. ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒԻ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ ՈՒՂՂԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ

Գաւառական Հայրիկ.

...Հայրութեանդ ցաւալի լուր մը տամ. պօլսեցի հաճի Նշան աղայի եէյլէն Մինքայէլ անուն տղան, որ անցեալ տարի հ. Երեմիայի հետ Պօլսէն եկաւ ի ս. Կարապետ կարգալու համար, յիշեալ Մինքայէլը երեք ամիս կայ որ տեղս եկած է Ռուսաստանի կողմէն. յաճախ տեղւոյս գայմագամ փաշայի տղին մօտ երթալ գալով, խելքը գողացեր են. ուստի անցեալ օրեր առանց մէջլիսի ներկայացնելու և առանց իւր բերնէն թախրիր առնելու տաճկուցեր ու սիւննէթէն ալ ըրեր են, և դեռ ես պահած է անկողնի մէջ, սարքերտար(?) Առօյի տունը, անունն ալ կարծեմ Մահմուտ և կամ Մուստաֆայ են դրեր. Ահա անոր համար այս լուրը հայրութեանդ գրեցի, որ եթէ կուզէք, դուք ալ Պօլիս հաճի Նշան աղային դրէք.

Ձեզ ի վաղուց գրած էի ս. Կարապետի վարդապետաց Մուրշուտ պէյէն 15 հազար դուրուշի ցորեան առնելնին երեք ամիս պայմանաւ. այսօր յիշեալ ցորեանի տէրը մէրին տալիք ունի ստակ կուզեն իրմէն, ինքն ալ իւր ցորեանի գինը վանքէն կուզէ, ուստի զապթիայ գնաց վարդապետաց հետէն որ բերէ Մուշ. Առիկայ տակաւին պզտիկ պարտատէրն է. մեր լսելով վանքին ընդհանուր պարտքը տօխսան հազարի հասած է և այսօրընէ հացերնին հատած ըսկսեր են հաց գնել, մինչև նոր ցորեանը ելլայ հարիւր յիսուն հազարի կըհասնի.

Խ. Ազնիկ վ. Սերաստացի

1866, յունուար 15
ի Մուշ.

Թիւառ Հայոց Պատմ. Վ-Ր.

ԻԳ. ԱԻՏՍԻՍ ՎԱՆՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆԻՆ

Ռուսաստափայլ Գ. Գարեգին

Ղրկածդ երեք կտոր գիրքեր առացայ, որոյ համար յատկապէս շնորհակալութիւնս կը նուիրեմ յարգութեանդ. ըլլալիքը կատարուած տեսայ և ահա կը նկարագրեմ քեզ.

Հոկտեմբեր 30-ին չաւուշ մը իւզպաշիմ և տասնչորս զապթիայ յանկարծ վանքիս ներսի բակ լեցուան խրոխտ կերպով մը, առանց որեւտւմը կատարի շարժուածներէն ամեն մարգ կը գուշակէր ապագայ չարիքը, թէպէտ ոչ ոք կարծիք չէր ըներ այդպէս եղելութիւն մը, շուտով վարդապետներ ժողովել տուին լուսաբարի սենեակ և բարձրագոյն Իրան գիրը և վալի վոլեաթին առաջինին ձգին, լուութիւնը ամենի վրայ տիրեց, փոփոխ գոյներ կուտան կառնուն, ի վերջոյ յայտնուեցաւ և վեց վարդապետ քաւեցին աքսոր երթալու, ամէն մէկի հետ մէկ մէկ զապթիայ պահապան գրուեցաւ, և ժողովը ցրուեցաւ, սարսափ և դող ամէնուս վրայ տիրած էր, աքսորի որոշեալներ Մորէն վ-ի սենեակ տարան, ուրտեղ նստած էին չաւուշ և իւզպաշի, զաքհուրեցան մօտը և հոգւով խեղճեր, երբ իրենց պարանոցի համար շինուած գինեճիլներ, իրենց առաջ ձգած տեսան, կարեկցութեան արժանի տեսարան էր, պարանոցնին կտրած գրեթէ կուլային, ոչ ոք չէր վստահանար միմիոնդհղու, մոտացայ յիշել, Մորէն վ-ի սպասաւոր՝ զապթիաներէն յառաջ եկած պիտի խապար տար, դայս իմանալով զապթիաներ առեէն ինկած էին, բռնած և լաւ մը ծեծած և հարիւր դուրուշ ալ քովէն առած էին. դառնանք ի վանք, Մորէն վ. բարեկամներուն վերջին ողջոյն տալու տեղ, ամէն կողմէն պարտք ուզողներէն

պաշարուած մոլորուեր էր, ինչ ընելը չէր գիտեր, ձին մէկ կողմէն տարան, վրայի չուպպէն մէկ կողմէն, թողում ըսել որ ձեռք ձգեց երտուն Օսէի էշեր, կովեր, Օսէն վէճ կընէ իմ մալս է չեմ տար կըսէ, անիկա պարտատէրներուն կը ցըցու, մարագ, տիւքան, բոլոր պարտատէրներուն յանձնեց. ի վերջոյ ձեռք առաւ դրպարտութիւն, որ ոչխին որ կաշառ տուեր էր իրրե պարաք վրաններ դրեց, 500 դրուշ Մելիք Պողոսէին և չորսհարիւր վերայ դրեց 300 դրուշ ալ Աւէի վրայ. այսպէս և շատերուն, հեռացան իրմէ այս վերջին կէտիս իր բարեկամներ, և ոչ Աստուած օգնական մը ըսելով, և փախան իրմէ իր ձեռնտուն բարեկամներ, և սպասաւորներ, Գաբրիէլ վ. ի Մուշն էր, երբ բերեցին, սկսաւ դուրս հանել չուխաներու և կապուններուն Թոպերը շալերու շարեր, կաշիներ, կարծես թէ նոր բանայիր բացած էր վանք, ամէն բան ի վաճառ ելած էր. ամլիկներ գեղացիներ՝ «ժամն մալ է» ըսելով վանք կըվազէին. Գերեզմանի և միաբանութեան գանձանակը բացին այդ վեցին տուին. Ղունկիանոս ասդին անդին ինկնելով ուզեց չփոթութիւն ձգել ըսելով «արիք վանքի դռներ դոցենք բանալիներ առնենք ազգին տանք» բայց ոչ ոք չըլսեց բացի Յանամիրեանէն, չաւուշ անգամ մը բարկանալով դինճիլ ձգեց նախ ճակոր վ-ի վիզ, որ նեղ լինելով խիստ ցաւեցուց, յետոյ շատ միշնորդութիւն ընելով արձկեցին, և ետ դարձուցին, չորս դիշեր վանք մնացին, և ապա չորս գավթիայով չաւուշն և Մկրտչն առնելով այդ վեցին տարան լալով բաժանուեցան, խաղաղութիւն Պողոսով վանքի մէջ, թէպէտ դեռ կը գանուի խռովութիւն.... Աստղ երթալէն վերջ, ժողովրդեան մէջ խոր լռութիւն տիրած է, քէն ոմանք վաշ վաշ և ոմանք եղուկ կը կարդային եղուկ իրենց, որ նուիրակութեան վրայ ոմանք կը կռուէին՝ որը Պարսկաստան իրեն վիճակելով՝ որը՝ Ռուսաստան, որը Հնդկաստան, որը՝ Կիլիկիան, բայց և ոչ ոք, եզուկ որ հարսանիքները խափանուեցան, որի հանդերձեալ էին վարդապետական շքեղութեամբ կատարուիլ. որ Զիարէքայ և Խոմայ հարսանեաց զարդերն էին. ափսոս կըսէին վարդապետներ վերջին կէտ թէ արժանի չեղանք ձեր հարսնիքներ վայելելու, Յորէնը՝ իր սպասաւորին, Արիստակէսը Պաղտասարին, և Եսային Մհերին, բարեմաղթեցէք, կըսէին, չուտ դառնանք, մեք բոլորովին ձերն ենք և դուք մերը, միայն Ղուկէի տղան ապերախտ գանուեցաւ Յորէն վարդապետի դէմ, վասն զի այդ նեղ ժամանակ երբ Յորէն ըսեց թէ փարայ կայ վարդապետ տուր, հայհոյելով մը պատասխանեց, թէ գու դքեղի ծախես իմ պարտքէս չես ազատուիր, դեռ դու՛ր ինձնէ փարայ կուզես....

Այսպէս եղիցի կատարած ամենայն ամբարշտաց...

Աւետիս Իսահակ

1866 Նոյեմբեր 16
Ի ս. Կարապետ

ԻՊ. ՎԱՐԱԳԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՂԹ

Ի Վան ի Վարագ 26 դեկ. 1866

Գերապատիւ սր. Հայր,

1. Վանքիս ջուրին մասին պատրիարգարանէն տեղւոյն փաշային խրկած գրերնիդ դեռ պահած եմք, վասն զի խիստ յայտնի բան է որ ամենևին զօրութիւն մը չպիտի ունենայ։

2. Մոռածեցինք որ ուրիշ զօրաւոր միջոց մը ձեռք առնուի, այսինքն Սրգոյեան Սարգիս աղան՝ որ Կարնոյ այժմեան կուսակալին շատ մտերիմ բարեկամներէն մէկն է, շատ կարելի է որ ասոր բարեկամութեան միջոցաւ կուսակալին առանց վանայ փաշային և մէճլիսին հարցնելով տեղեկութիւն առանալու Բ. Դռոնէն վանքիս համար բացարձակ հրովարտակ մը հանել տայ։ Կուսակալին վանայ փաշային տեղեկութիւն առանալ չուզելնիս ինչ պատճառաւ լինելն բացատրութեան կարօտ չէ, որովհետև անոնք հարկաւ ոչ ի նպաստ վանքին՝ այլ իրենց օգտին և հաճոյից համեմատ տեղեկութիւն պիտի տան կուսակալին. վասն զի վանայ մէջ Աստուծմէ զատ իրենց անիրաւութիւններն քննելու և դատելու կարող իրենցմէ զօրաւոր իշխանութիւն մը չկայ։

3. Նախ դուք այսպէս պէտք է ձեացնէք թէ, վանեցիք որոնք որ միշտ հարիւրաւորներով հազարաւորներով ի Գօլիս կերթևեկեն, անցեալ տարի ամառն տեսած և լսած լինելով որ վանքին ջուրն 25 օր շարունակ անիրաւութեամբ յափշտակելով տարեր են, և վանքին միաբանութենէն երկու երեք անդամ այս մասին փաշային բողոք լինելէն ետև, հաղիւ լսելի եղած է, այն ալ ջուրն երկար աաեն տանելէն ղկնի։ Եւ ահաւասիկ ասոր համար Գօլսոյ մէջ եղած վանեցւոց (ոչ թէ բոլորն), այլև մեծ մասն որպէս թէ խուռն բազմութեամբ թէ ի Գաթրիարգարան և թէ ի Ի. Դուռն բողոքելու պատրաստուած լինել ձեացնելու էք, և դուք ալ քաղաքականութիւն և խոհականութիւն ձեռք առնելով իբրև վանքին վանահայր զանոնք իրենց գայթակղութէն սա կերպով դիմուցած և խաղաղացուցած լինիք, այսինքն որպէս թէ ըսած լինիք անոնց թէ, Գաթրիարգարանին և Բարձ. Դրան առջև այսպիսի խուռն բազմութեամբ բողոքելով հրապարակաւ պէտքը չէ որ Վանայ փաշային և մէճլիսին վրայ անիրաւութիւն ըրած լինելու տարաձայնութիւն հանէք. ես որ և իցէ խաղաղական և դիւրին միջոցաւ կարնոյ կուսակալին ձեռքով կը ջանամ այդ անիրաւութիւն արդիլել տալ ըսելով, դուք անոնց այսպէս խոստացած լինիք, և անոնք ալ հեռևաբար ձեր խաղաղական յորդորներէն և խոստմունքէն ազդեալ, այս բողոքներէն ետ կեցած լինին սպասելով ձեր անօրինութեան։

4. Այս ենթադրեալ ձևն պէտք է Գաթրիարգարանին իմացնէք, ու այն տեղէն կարնոյ Ցարութիւն եպիսկոպոսին ուղղեալ նամակ մը պէտք է գրել տաք սա իմաստով. (որն որ սոյն գրուածոց հետ խառնուելով չշփոթելու համար զատ թուղթի մը վրայ գրելով սոյն նամակին ծոցն դրինք։ Անիկայ առաջ կարդացէք վասն զի հետևեալ սոյն նամակին մէջի խօսքերն անոր հետ կապակցութիւն ունին)։

5. Ցարութիւն եպիսկոպոսին խրկուելիք նամակին նման հինդ հատ պիտի գրուի, որուն երկուքն Գաթրիարգարանն գրելու է, և երեքն ալ դուք պիտի գրէք. սա կերպով։

Առաջին.— Գաթրիարգարանն պէտք է գրէ նամակ մը Ցարութիւն եպիսկոպոսին ինչպէս որ օրինակն գրեցինք միւս թուղթին մէջ այնպէս։

Երկրորդ.— Գաթրիարգարանն պէտք է գրէ նամակ մ՚ալ կարնոյ կուսակալին խրկէ, որուն մէջի նիւթերն Ցարութիւն եպիսկոպոսին ուղղուելիք նամակին մէջ չակերտներով որոշուած տողերն պէտք է գրուին։

Երրորդ.— Դուք պէտք է գրէք նամակ մը Ցարութիւն եպիսկոպոսին, Գաթրիարգարանէն չյիշեալ եպիսկոպոսին խրկուելիք նամակին ճիշտ նմանը լինելու է, ինչպէս որ միւս թուղթին մէջ օրինակն գրած եմք։

Չորրորդ.— Դուք պէտք է տաճկերէն գրով և ձեր ստորագրութեամբն նամակ մ՚ալ կարնոյ կուսակալին խրկէք, որուն մէջի իմաստներն Ցարութիւն եպիսկոպոսին խրկուելիք նամակին մէջի չակերտներով որոշուած տողերն լինելու են։ Միայն խոսակցութեան դէմքն փոխելով։

Հինգերորդ.— Նամակ մ՚ալ պէտք է Սրբգոյեան Ցարգիս աղային գրէք, Ցարութիւն եպիսկոպոսին խրկուելիք նամակին ծայրէ ի ծայր ճիշտ նմանը լինելու է։ Բայց վանեցւոց կ. Գօլսոյ մէջ թէ ի Գաթրիարգարան և թէ ի Բ. Դուռն բողոքելու մասին ձև լինելն՝ այս վերջինին հասկցնել կարեւոր լինելն կամ չլինելն ձեր որոշմանն ձգած եմք։

Վեցերորդ.— Եիսա կարևոր նամակ մ՚ալ տեղւոյս Գօղոս վարդապետին պէտք է գրէք, որուն համար ալ քիչ մը վարը պիտի գրուի։

6. Ձեր առ կարնոյ կուսակալին խրկելիք նամակէն սա օգուտն կըլլինի, որ անցեալ տարուան վանքիս ջուրն յափշտակուելուն մասին հաստատ վկայագիր մը լինելով կուսակալին ձեռքն, դուցէ կրնայ լինել որ հետևաբար Վանայ իշխանութենէն ալ տեղեկութիւն առանալու կամ թէ նոյն է ըսեմք, յափշտակութեանց համար վկայագիր մը ստանալու չտախտուիր, վասն զի ինչպէս որ նամակիս (2) համառաւածին մէջ ըսինք անոնք ի նպաստ իրենց և ոչ թէ վանքին կուտան տեղեկութիւնը։

7. Այս ձեր նամակն որ կարնոյ կուսակալին պիտի խրկէք վկայագիր մը լինելու հա-

մաբ եղած եղելութեանց, նաեւ Ցարութիւն եպիսկոպոսն և Սրդոյեան Սարդիս աղան որոնք որ ձեռվ մը պիտի արգիլեն զկուսակալն Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն առանալն, պատճառելով թէ զվանեցի ազգայնոց գրգռութիւններն միարանաց կողմէն եղած կարծուելով Վանայ փաշային և մէճլիսէն, և հետևաբար քրիստոնական անպատեհութիւններու տեղի մը տրուած լինելով, գործին կարգագրութեան անյաջողութիւն կը պատահի, եւ թէ ինքն կուսակալն ալ եօթն տարի Վանայ մէջ իշխանութիւն վարած լինելովին՝ վանքին ջուրն անճողոպրելի սեփհականութիւն լինելն քաջ դիտէր։ Մենք այս մասին ամեն խորհրդածութիւններն որչափ որ ըրինք, ալ դուք կրնաք քաղաքագէտ և տէրութեան օրինաց տեղեակ անձանց հարցնելով իմանալ, թէ ուրիշ ինչ միջոցաւ կրնայ լինել. որպէս զի կարնոյ կուսակալն ջուրին մասին Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն չստանայ։

Կրնայ լինել որ, եթէ պատահի այս մասին միջոց մը չգտնուի, և կուսակալն ի հարկէ ստիպեալ պիտի թէ անպատճառ եղած յափըշտակութեանց ստուգման համար գոնէ տեղեկութիւն պէտք է առնել, այսու ամենայնիւ դեշ չի լինիր. վասն զի առով ալ գործին կարևորութիւն տրուած լինելն թէ փաշան և թէ մէճլիսն իմանալով, շատ օգտակար կրնայ լինել. թէ որ կուսակալն հասկցնէ գրին մէջ թէ այս բողոքին ձայնն Ծօլօյ մէջ եղած վանեցի հասարակութենէն է, և այս ալ չդիտնաք թէ միաբանութեան գրգռութեամբն է, ինչպէս որ քանի աղրիւրէն իմացած եմք, և վանահայրն ալ ի Ծօլիս գտնուելով իր քաղաքականութեամբն և իր խոհեմութեամբն գանոնք թէ ի Պարիսպարան և թէ ի Բ. Դուռն բազմութեամբ բողոքելէն ետև կեցուցեր և խաղաղացուցեր է, որ վանայ փաշային և մէճլիսին դէմ տարաձայնութիւն մը չելլայ. և գանոնք յուսադրեր է խաղաղութեամբ այս գործը ի գլուխ տանելու որ մէյ մալ իշխանութեան և հասարակ տաճկաց կողմէն վանքէն ջուր չխնդրուի։ Այս մասերուն վրայ ինչպէս որ մանրամասն կերպով խորհրդածելով Ցարութիւն եպիսկոպոսին ուղղութիւնք նամակին մէջ ալ զբեր եմք։

8. Այս օրերս լսեցինք թէ Վանայ Գօդոս վարդապետն Մշոյ առաջնորդ ընտրուեր է Վարչութենէն. յայտնի է որ ասիկայ Գօդոս վարդապետին պատիւ մի է, և հարկաւ ձեր կողմէն ազդուած լինելն ինքն ալ զգացած է. ուստի կարնոյ կուսակալն թէ որ սոյն ջուրին մասին Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն առանալու ձեռնարկէ, յիշեալ փաշային և մէճլիսին սիրտը շինելու կէտն յատուկ նամակաւ մը Գօդոս վարդապետին յանձնեցէք, և անոնց ինչ ընծայ տալ պէտք լինի նէ վանքին կողմէն թէ ւղ և թէ ոչխար Գօդոս վարդապետին ձեռքով թող մատակարարուի, և այս ամեն միջոցներն անոր ձեռքով գործադրուիլն շատ օգտակար կրնայ լինել, ըստ որում ինքը շատերուն նախածանօթ է ուստի իր խօսքերն մեղմէ աւելի ամենուն ալ մեծ ազդեցութիւն կրնայ ընել, և մանաւանդ որ ինքն ալ սկիզբէն ի վեր սոյն վանքիս կալուածոց սեփհականութեանց ամեն մէկ հանգամանգաց քաջ տեղեակ և վկայ լինելով, ինչպէս որ պէտք է կրնայ մի առ մի այնտեղ բացատրել. և այս ջուրին այսպիսի յափշտակութեան օրինակ մը երբէք չտեսնուած լինելն հաւկցնել։

Վերջապէս Գօդոս վարդապետն գործն այնպէս ձևի մը բերելու է և հարտարութեամբ այնպիսի տեղեկագիր մը գրել տալու է որ ոչ փաշան և ոչ մէճլիսն յանցանքի ենթակայ չդատուի, խիստ մեղմ կերպով լինի, և միանգամայն վանքին ալ ըստ ամենայնի նպաստաւոր լինելու՝ և հրովարտակ մը ունենալու կարօտ ցուցնելու եղանակաւ մը լինի, որպէս զի յետ այնորիկ տաճկաց հասարակութիւնն ալ մեր արտերն անջուր ձնացեր են վարագ մեղի ջուր կրնայ տալ ըսելէն յոյսերնին կրաբեն, ու հետևաբար փաշային ու մէճլիսին խնդիր ընելով դլուխ չցաւցնեն, որոնք եթէ դլուխ ցաւցնեն պատասխան ընդունին թէ վարագ տէրութեան կողմէն հրովարտակ ունի այն տեղէն ջուր առնելն և ուզելն արդիւնաւ է։

9. Այս ամեն գրածնիս որոնք որ Գօդոս վարդապետին գործակցութեանը կը վերաբերին պէտք է իրեն գրեն նամակաւ

Այս նամակն որ վեցերորդ խիստ կարևոր նամակն է, վերոգրեալ (5) հատուածին մէջի նամակներն ձեր գրած և գրել տուած առեններդ, միանգամայն այս ալ նոյն միջոցին մէջ գրելու էք, և մեզի խրկելու էք, որպէս զի քովերնիս պատրաստ կենայ և երբոր Կարնոյ կուսակալն Ծարուխիւն եպիսկոպոսին և Սարգիս աղային պնդէ ըսելով թէ անպատճառ Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն պիտի առնեմ, այս խօսքն Սրպոյեան Սարգիս աղան փաշային լսելուն պէս անմիջապէս շուտով փաստայով մեզի նամակաւ տեղեկութիւն տալու է՝ թէ կուսակալն Վանայ փաշային ու մէճլիսէն տեղեկութիւն պիտի առնայ, և հետևաբար մենք ալ ձեր առ Գօդոս վարդապետէն ուզղեալ նամակին շուտ մը իրեն ի Կոտուց անապատն կատնիմք կուտամք, որ պէտք եղած անօրէնութիւններն ընէ և քաղաք գալով սպասէ հարցնէ իմանայ թէ դիրն Կարնոյ կուսակալէն է եկած թէ ոչ և ասոր անոր պատուիրէ ժողովին անդամոց որ իրեն լուր տան շուտով։

10. Եւ ահա այս պատճառին համար պէտք է թէ Ծարուխիւն եպիսկոպոսին (թէ հարկ կզտաէք գրել այս մասն անոր), և թէ Սարգիս աղային գրելիք նամակնուդ մէջ պէտք է տեղեկութիւն տաք պատուիրելով որ կուսակալն Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն առանալու դիտաւորութիւն մը ցցնելուն պէս շուտով մեզի ծանօթութիւն մը տայ փաստայով նամակն խրկելով։ Բայց Գօդոս վարդապետին գործադրելիք միջոցներուն վրայ Սարգիս աղային իմացուցէք որ, այն ալ ըստ այնմ գործին խիստ կարեորութեան նայելով շուտով մը մեզի լուր տալու կանք ընէ։

Հարկ չէ ըսել թէ, երբոր կը տեսնամք այսպիսի խորամանկ գազաններու միջոցաւ վանքին ջուրն հետզհետէ առնելու սովորութեան հինանալն և ինչպէս որ հինցեր է, այս պատճառաւ է որ անցեալ տարի այնչափ ջնաս տուին վանքին, մարդ չտարակուսիր որ ջուրն յափշտակելու միտք ունին, ինչպէս որ յայտնի է Քէշիշ կէօղն ալ այսպէս ըրած են. և այսպիսի նենգութիւններ տալով բարբարոսաբար ինչպէս որ պէտք է տաղտկացնելով յափշտակած են։ Եւ չեմք կարծեր որ այժմեան լուսաւորեալ ազատութեան դար կոչուած ժամանակին մէջ վանքիս տրուած նեղութիւնն այն ժամանակի տեսնուած բարբարոսութիւնն երէն տարբերութիւն մը ունենայ։ Վասն զի ինչպէս որ վերն ըսինք՝ ամեն օր երկու երեք հինգ և մինչև տասը հոգի մէջերնին մէյ մէկ թուր տորճանակ, խամա կախած տադայէլի կերպարանքով գալով վանք, առանց գոնէ անդամ մը միաբանութեան հարցնելու ջուրն քակել տանելէն ետև՝ ուտելով խմելով և օրերով կենալով վանքին մէջ ջուրին դլուխն տպատելով որ չլինի թէ վանքին կողմէն ջուրին ճամբան դարձնեն։ Չեմք գիտեր թէ ասկից ալ աւելի բարբարոսութիւն կը լինի։ Եւ երբ վանքին գոնէ աւուր պարէնն մատակարարող սոյն կալուածն մեր կողմանէ թոյլտուութիւն ընելով յափշտակելնուն անտարբեր և անհոգ ծամք, խիստ յայտնի է որ անտարակոյս թէ քաղաքիս հասարակութիւնն և թէ ընդհանուր աղգն զմեզ իրաւամբ պիտի պախարակեն ոչ թէ միայն թշնամիք՝ այլև բարեկամք։

Այս ինչսին սկզբնապատճառ եղող փաշան և մէճլիսն այսչափ ինչ անեն տալէն ետև յայտնի է թէ տէրութեան թաղիքն առնելու առեններն և ոչ մէկ տակէն ալ հատ չեն կենար։

Եւ ահաւասիկ մենք մեր բոլոր զօրութեամբն այս ամառ ջուրին յափշտակութեան մասին որչափ որ կարելի էր դեմ դնելով, այսու ամենայնիւ չկրցանք այս բռնակալութեանց դէմն առնել, և իրենց որչափ որ պէտք էր, 25 օր ջուրն տարին որ ըսել է օրն 600 դրուշէն տասներկու հազար գրուշ ինաս տուին վանքին. թէ և մենք այս մասին ուրիշ անգամ գրեր եմք ձեզի, բայց այս անգամուն դարձեալ միաբանութեամբ այս ինաստուն առջեն առնելու համար երկար ժամանակ հնարք մտածելով անցեալին ներկային և ապառնիին վրայ խնամով խորհրդածելով ամենայն պարագայիք ձեզի գրեցինք, գործադրելու կամ չգործադրելու կամքն ձերն է, միայն թէ դարձեալ կիմացնեմք ձեզի որ մինչև ցարդ վանքիս ջուրն տանողներն տարին, և դարձեալ պիտի տանին եթէ այս հեղեղին առջև հզօր թումբ մը չկանգնեմք։

Զեր պահանջած վանքիս հաշիւներն դրբ-
քերուն և վանքիս գոյից ցուցակն պատրաս-
տելու վրայ եմք ջանք ընելով, որ ուղիղ
և օրինաւոր կերպով լինին։

Նոր-շէնայ Հալիլ անուն տաճկի մը 4250
ղրուշ պարտք ունէինալնուս համար, որուն
ձեր գործակեան ալ երաշխաւոր եղած է,
այս օրերս պիարաթեան պիտի տանի բանտ
գնէ, և մենք ալ տարակուսած եմք թէ ինչ
պիտի ընեմք, վասն զի ուրիշ տեղէ մը փոխ
առնելու յոյս չկայ և ոչ ոք ալ երաշխաւոր
չէնիր, որն որ ձեռմէ պատասխան առնե-
լու չափ ալ չունասեր։

Այս ամեն ընդհանրական բռնութիւններէն
ով չդուշակեր որ, ամէն իշխանութենանց
պատուէր եղած է որ ճնշեն դհայերն յա-
փշտակեն, բայց սա դիտուշութեամբ որ՝ չնի-
նի թէ ճնշելներուն ձայնն բողոքն թէ ի
Ֆօլիս և թէ ազգաց ներապացուց հրապա-
րակին մէջ լսուին։ Այս այսպէս լինելն
գիտնալէն ետև՝ հայք ալ պէտք է ըստ այնմ
վարուին, բողոքեն հռչակեն կամ թէ հրա-
չակելու բողոքելու ձայներնիս պիտի բարձ-
բացնեմք ըսելով զիրենք ընկճեն, ինչպէս
որ մեր վերոգրեալներն սոյն ընթացքին
վրայ է։ Եւ քաղաքականութիւնն ալ ձեռքէ
ձգուած չէ, որով թէ դուք նոյն ձայներն
ցածցնելու ջանք ընելնուէ համար վանայ
փաշային և մէճլիսին բարեբարութիւն մը
ըրած կլինիք, և թէ այս բողոքն ժողովուր-
դէն ելած լինելով վանքիս միաբանութեան
հետ քշնամանալու առիթ մը չեն ունենար
եւ թէ մանաւանդ բողոքողն ալ ժողովուրդն
լինելով հրովարտակ հանելու գործն զօ-
րաւոր կերպով յառաջ տանելու միջոց մէ։
Եւ տեղւոյս փաշային և մէճլիսին արտերն
ալ եթէ Ֆօղոս վարդապետին միջոցաւ և
ընծաներով քաղցրանան, որոնք միշտ սո-
վոր են ներկայ օգուտն վայելելու և ապա-
գան ինչ կլինի Քող լինի ըսելու. հետևա-
բար Ֆօղոս վարդապետն կուսակալին խըր-
կուելիք տեղեկագրին մէջ կրնայ դրել տալ
փաշային ու մէճլիսին կողմէն թէ՝ վանքը
հրովարտակի մը կարօտ է, որ չունենալուն
համար է որ տաճիկներն միշտ գլխացա-
ւութիւն կուտան մեզի վարագայ ջուրով
մեր արտերը ջրելու հրամայն տուէք ըսելով։
Այս մասին վրայ վերն (8) համառօտին մէջ
դրեր եմք։ Ահաւասիկ այս ամեն պարագա-
ներն գործն հրովարտակ հանելու ամենա-
յարմար կէտին հասցուցած են Աստուծով և

Մնամք կարօտ աղօթից ձերումդ սըրբ-
րութեան

Պէրպէհէ վ. Ցեւսիկ վ. Մխսրովպ վ.
Ե. Գալֆակեան Գրիգորեան
Գրիգորիս վ. Աղուանեան

1867

Իե. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻՆ

1867 յուն. 25
Ֆօլիս

Հայրենակաց վարդապետ

Ցուն. 12 գրած նամակդ ընդունեցի.
գրած էք գնացիք տեղ մի. ոչ դեռ հոս եմ,
ոչ յաղողէ քիչ օրէն պիտի ելլեմ տեղէս
և ինչպէս նախորդ նամակովս իմացուցած
եմ հաւանական է որ դէպի Զմիւռնիա և յՊ-
գիպատոս գնամ։ Կամիքէք Տարօն դառնալ.
այդ իսկ է իմ բաղձանքս յաղողութիւն ի
տեառնէ։ Կուզէք ի Տարօն դառնալ. միթէ
կը համարձակիք միայնակ երթալ այն գայ-
լերուն մէջ, որ երբեմն Աբծուեան խումբ
մի պատառել կուզէին. մեր միտք այն է որ
դուք քանի մի ընկերով հոն երթաք. առ
այժմ ընկերներուդ մէկն տեղւոյդ Մարտի-
րոս հայր սուրբն է. եթէ համոզեցինք մէկն
ալ պ. Գարեգինն է. քեռևս քանի մի ևս
ուրիշ տեղերէն պատրաստուին։ Ուստի
հարկ է փոքր ինչ ժամանակ ևս տեղդ
սպառել։ Կը ջանամ Գրիգորեան պարոն Աւե-
տիսն ևս համոզել Տարօն դալու, որ իւր
ծանրաբարոյ իսոհականութեամբ խիստ յար-
մար է։ Երեմիա վարդապետն, տփխիսեցի
Միքայէլն, եզնաւուր Սիմէոն, ասոնք բոլորն
ալ Իւսքիւտարի տանն են, նամանաւանդ պ.

Գարեգինն. մէկն մեռել կը թաղէ և երբեմն ևս Սամաթիա քարոզելու կերթայ, միւսն պ. Տէլամաքին և Սախախային քով երթալով գալով իւր արուեստ կը կատարելագործէ. Ճգնաւորն իւր գրութեան մէջն է և յաճախ կը փիլիսոփայէ. կլոր Նշանն խելք գլուխ բերած լաւ տեղը վարժապետութիւն կընէ. Մկրտն ևս Ղալաթիայէն մինչև Գոլիս կը երկրաչափէ. Եփրեմ վարդապետն բաւական ժամանակէ ի վեր Գօլիսէն մեկնելով դէպի Ակնայ քաղաք դնացած է. հոն ս. Նշանի անունով վանք մի կայ այնտեղ պիտի կենայ ըստ Պատրիարքարանի և Բ. Դրան հրամանի. փոքր ինչ ժամանակ անցնելով Թերևս կարելի լինի ի Տարօն բերել։

Աղքատասէր և Աստ խնդիրներն երթալով կը ծանրանայ և նորընտիր վեհափառն ևս երբէք չի հաճիր որ ապստամբ եղածներն վաւերանան։ Միթքս բան մի. եկաւ արդեօք չէք բաղձար Ձեր նոր վարդապետութեան երախայրեաց պատուղ բնիկ հայրենացդ ալ բաժին մի հանել, այսինքն իբրև Աբծուոյ հարազատ ճէտ գէթ պահոց կէսը թոչիլ ի վեր. այցելութիւն ընել վարդապետ ուխտին, տեսնալ զննել ամենայն ինչ և միանգամայն ազգու քարոզութեամբ խաւսնել վանայ ծով. արթնցնել մեռեալ ժողովուրդ. ամբաստնել վարդապետ խումբն, որոնք անտարբերութեան մէջ կը քնանան. չեմ գիտեր իրենց քարոզութեան ձայներն ինչ են որք կարող չեն ժողովուրդը նոր տարոյ ուշոյն համեմատ արթնութեան մէջ պահել։ Ինչ են այն արծաթասէր դիտին հարստահարութիւնները. և ինչպէս իշխանք կը նեղեն և տառապեալ ժողովուրդն առ երկիւղի ձայներնին ճնշելով վարանած են։ Ասոնք բոլոր մեր հայրենեաց յետադիմութեան պատճառ են։ Վարդապետինք չպիտի լուեին այս իրողութեանց դէմը. բայց կարծեմ թէ վանն պարտուց և վանն մեղաց խնդարհեր են։ Այս վերջին տողերուս միտքը միայն առ Ձեզ թող Ջեսայ. և թէ Ձեզ հաճելի է հայրենեաց այս կերպ այցելութիւն մի ընել, գրեցէք որպէս դի մեք ևս ըստ ոյնմ գրենք առ սրբազանն։ Երեկ եւթեմիա վարդապետին հետ առանձին սրբազանին ներկայացանք. և մէկ ժամէն աւելի խօսքեր բացուեցաւ եկեղեցւոյ և ազգային բարեկարգութեանց մասին. լաւ կը խօսի և լաւ մտադրութիւններ ունի. տեսցուք գործն. հարկաւ լսեցիք, որ Ռուսաց կայսրըն անգամանդեայ խաչ մի դրկած է Վեհափառին. մեծամեծ պատիւներ եղան դեսպանին կողմէն. առ որ գաղանի կերպով կը ցանուս Տաճկաստանի խռնաբհած կառավարութեան։ Երեկ լսեցինք թէ Անդղիոյ նաւատորմիղ Եգիպտոսի ջուրերը եկած է և Թագուհոյն կողմէն առաջին կարգի նըշան մի բերած են Եգիպտոսի փոխարքային. կըսվի թէ Եգիպտոս ազատ թագաւորութիւն պիտի հաստատուի և Թերևս ասոր համար Եգիպտոսի պղինձ դրամ եասախ եզաւ և եգիպտական զօրքերն կիբիտէն եա կանչուեցան։ Ցայտնի կը տեսնուի այս իրողութեանց մէջ որ Տաճկաստանի հզօր թագաւորութիւնն բաժանուելու վրայ է. ուստի և Փրնստոսի խօսքը անշուշտ պիտի կատարուի։ Այս վայրկեանին մէջ մեր Հայաստանի բախտ մօտ էր. սակայն ժողովուրդ չիճանաչեց ապագան և չիպատրաստեց զինքըն։ Գուցէ դիրս հասած տեսնը դուք ևս պատրաստուած լինիք քառասունք պատեհլու։ Մօրուքիդ վիճակն ինչպէս է. եթէ նուազ է, Մամբրէ վարդապետէն կրնաք առնել։

Հարկաւ առանց ժամոցի պիտի չիշէք պանդուխտ հայրիկ. նորա կենաց համար առողջութիւն և կեանք։ Այս անգամ կիմացնեմ Ձեզ որ նամակներդ նաղարէթ ադայի փոշտով դրկես ուղղակի հոս նորա եղբայր Փէորդ աղային Ձեռք վան դի յիշեալ անձն, ես ուր որ լինիմ Ձեռնհաս է նամակներդ անկորուստ Ձեռքս հասցնել։ ԵՒս ալ կիմացնեմ Ձեզ, որ լի օրհնութեամբ և խիստ պատուաւոր նամակ մի ուղերձես առ Փէորդ աղան. վանն դի նորա առ մեզ ունեցած սէր և մարդասիրութիւն խիստ մեծ է. նմանապէս գիր մի ես առ Փափազեան Ցարութիւն աղան. դիր մի ևս առ Գասարմաճեան Մարգիս աղան՝ և այլ ուրեք դորս դուք գիտէք և պարտիք կը համարիք։ ԵՒս Մուշ, առ Գլակ և առ Գուլանուխ պէտք եղած նամակներ գրելու չիմոռնաք։

Վանն նոր աւետարանչիդ յեղափոխութեանն ի սրտէ յաուոյղիմութիւն կը մաղթէ

Գաղթական Հայրիկ

Ց. Գ. ԵՒս վան գրուած նամակին մէջ ծանուցեր եմ Եգիպտոս երթալուս պատճառը զոր նախորդ նամակով Ձեզ իմացուցի. բայց ծածուկ թողի. կարդացէք և գարձեալ ծածուկ պահեցէք. վանն դի տեղւոյդ արապկերցիք իմանալով Թերևս բանը ուրիշ կերպարանք գործեսնեն և այլ շատ բաներու նկատմամբ այս բանը առայժմ գաղտնի Ձեալը կարևոր է. Ցիշեալ պ. Մարտիրոսն Ձեր և մեր բարեկամն է. իրեն գիր մի ուղղէք և Ձեր խնդակցութիւն յայտնեցէք։

1868

Ի.Ջ. ԳԷՈՐԳ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԾԱԿՈՐ ՓԱՀԱՆԱՑԻՆ

Ի Կարին 2 մարտ 1868

Գատուարժան տէր Ծակոր արժանընտիր քահանայիդ և Բրտի Քաղի մեծապատիւ իշխանաց ունիմ սէր։

Ի Մուշ.

Անցեալ ամսոյ 18 թիւ պատուական գրութիւններդ մեզ հասաւ. ընթերցանք և լիովին տեղեկացանք. սիրելիդ իմ. դուք քանիցս անգամ թէ մեզ և թէ սրբազան Հօր գրած էք, տեղւոյդ հինգ եկեղեցեաց կողոպտուիլ. և քիւրտերուն հայոց վերայ կըշտա ըլլալ և սաստիկ նեղութիւնը տալն. զոր սրբազան հայրն ալ կուսակալին գնալով մի ըստ միոջէ կը պատմէ իրաց եղելութիւնները, թէ քիւրտերը հայոց շատ նեղութիւններ կուտան, և վրանին ալ գըշելայ եղած են, և այն հինգ եկեղեցեաց գոդութիւնները ալ նմանապէս կը յիշէ։

Կուսակալն խոկոյն կը հրամայէ Մուշէն եկած մազմաքան բերել կուտայ և կը կարդայ, որուն մէջ այսպէս գրուած է. «Մշոյ հինգ եկեղեցիներուն գողերը բանուած են և տարուած ապրանքներն ալ ընդ ամէն 5000 դուրուշի հավիւ կլլայ. Մխիթար վարդապետն ալ գողերուն երաշխաւոր լինելով քոզ են տուեր որ գողցուածներուն փարաներն մէջերնին թասիլ ընեն վճարեն. և քիւրտերն ալ բնաւ երբէք հայոց վրայ կըշտայ եղած չեն. երբէք ալ նեղութիւն չեն հասուցաներ». ահա մազմաքան այս կերպով գրուած մէջլիսի և Մխիթար վարդապետի մոհուրներով ալ կնքուած. սրբազան հայրն ալ սաստիկ նեղացած և յուսահատած էր, թէ ինձի ուրիշ կերպ կը գրեն, և վաշային ալ ուրիշ կերպ. այսպէս ինձի վաշային քով ամօթով ըրին։

Սրբազանն նոր եկող կայմակամին խոսած է յիշեալ գործոց լաւ դիտողութիւն ընել և հոգ տանիլ, նմանապէս կուսակալ ես պատուիրած է յիշեալ կայմակամին, որ աշխատի գողերը բռնել և գողցուածներ դուրս հանել. մեք ես մեր աշխատութիւն չխնայելով յարաժամ սրբազանին խոսած եմ և կը յիշեմ. աւէրնամաններու մասին կսէ թէ կայմակամին հետ գրկուած է։

Մասիրի մասին եթէ կամիք մեզմէ տեղեկութիւն հարցանել. մասիրն դեռ մինչև ցարդ տեղս եկած չէ. արդէն յայտնի է, կամ Մխիթար վարդապետ չէ գրկեր. և կամ թէ գրկուած ալ ըլլայ ճամբայէն յետ են դարձուցեր, չունիմ այլ ծանուցանելիք։

Լերուք ողջ։

Ծուսէն պէյն ալ ինչ գործ տեսեր է մեղի գրէք։

Մնամք անձնանուէր

Պետրոս Խաչատուրեան

Իէ. ՄԿՐՏԻՉ ՓԱԼԼԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԴԱՐԵՑԻՆ ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

15 մարտ 1868 Կաբին

Արժանապատիւ Սրբ. Հայր

Ցունվար 28 ամսաթիւ անձնական նամակդ այսօր ընդունեցի, փափագանօք ընթերցայ. և քովանդակութիւնը լիովին ի միտ առի. ամրողջ 4 ամիս էր որ Ձեր վերայ տեղեկութիւն չունէի, նամակդ դիս ազդու ոգեւորեց՝ թուլցած միտքս արիացուց՝ դողդոջուն սիրտս քաջալերեց. Հայրիկին և Ձեր՝ միայն ողջութեան լուրը լսելս, իմ երջանիկ ժամերուս պատուականն են ինձ համար. կըրնաք մտաբերել ներկայիս ունեցած հրճուանքս։

Ձեր սրտի սուրբ զգացմունքը չկրնալով խըղդել, գրչէդ դուրս ցայտած են, սրտիս անիւները թռթռացնող գեղեցիկ խօսքերդ, քոյդ իմ վրայ ունեցած սէրը իմ արժանաւորութենէս խիստ բարձր է. սակայն սրտիդ ազնուութիւնը քան զամէնն բարձր լինելուն, բնութենդ յատկացուցած էք ճշմարիտ սէր, մաքուր միտք, անկեղծ հոգի, վաւվռուն եռանդ. չես կրնար ասոնք ուրանալ՝ քէ չունիմ, քանի որ փոքրիկ հասակիդ ու վիճակիդ մէջ մեծ մեծ գործովք կղնգերիս. ծանր է ինձ ըսել՝ քէ խաչակրութիւնը պիտոր դժուարանայ ձեր առջև՝ քանի որ անձերնիդ դոհ դրած էք մեր սուրբ հրօրհից Ազգութեան համար, գրնալով շարունակ վարդապետիդ եռեկն։

Օն ուրեմն կարելի է ձեզ չափ սէր ունենալ, մինչդեռ ձեր միտքն ու հոգին ունենալու համար արեւելքէն արեւմուտք հասնելու չափ հեռու եմ. չեմ գիտեր եթէ այժմեան խելացիները հեռագրոյ նման թել մը հնարեն, նա փոքր եմ, ձեր արժանաւորութիւնը բարձր, իսկ դուք բարձր մեր արժանաւորութիւնը սորին, անշուշտ դուք զմեզ առաւել պիտոր սիրէք՝ մանաւանդ որ հայրական պատիւ ալ ունիք, ձեզմէ անկեղծութեան դաս սորուելով՝ սրտիս կենդանի պատկերը նկարեցի, դեռ պատկերհանութիւն կատարեալ չկրցայ սորուիլ որ սրտիս պատկերները կատարելապէս յօրինէի, ուստի կխնդրեմ որ թերութենանց ներող հանդիսանաք ձեր սրտի բնական գեղեցիկ յատկութեան համար։

Ձիս շնորհապարտ կընէք եթէ կարելի եղած ժամանակ՝ Հայրիկի և ձեր վրայ տեղեկութիւններ տաք, իսկ իմ կողմանէ պահանջիդ պատրաստ եմ հատուցանել եթէ ձեզ հասնիլը դիտնամ, քանզի Ծիսեսի պատուէրին համաձայն կշրջիք հեթանոսները աշակերտելու։

Հայրիկի չէմմիածին երթալը բարձրանալու նպատակաւ է, բարերարն երկինք բարի յաջողութիւն տայ. ձեր ի Մուշ դառնալըն ալ շատ ուրախացուց զիս և բարեբեկամք. Հայրիկն ալ արդեօք չէմմիածինէն ի Մուշ պիտոր դառնայ. կաղաչեմ մեզ տեղեկացուր։

Ծիրաւի շատ երկարաբանեցի բայց ի վաղուց նամակ չգրելուս չեմ կրնար ապահութիւնս յայտնել. ուստի թող ներուի ինձ մէկ քանի ալ լուրեր հաղորդելու։

Սահմանադրութիւնը մօտ օրերս նորէն ելլելու մեծ յոյս կուտան լրագիրք, Փրկչեան հիւանդանոցը խիստ նեղ դրութեան մէջ է. Փանոսեանն հրաժարած է տեսչութենէն։ Գ. Ծարուխիւն եպիսկոպոսը հեռագրով՝ անյապաղ Պօլիս կանչեցին. բայց դէմ կեցաւ ամիս մը եւս երթալու. և յիշեալ սրբազանին 3 օր յառաջ ռուսաց կայսրէն (սէնթ Աննա առաջին կարգի թագաւարդ և լէնթով) խաչը եկաւ. ռուսաց հիւպատոսը ֆօամը հագած, նըշանը ինքը բերաւ առաջնորդարան (բազմութիւն անթիւ) և մեր էֆէնտիներն ալ ֆօամա հագած դիմաւորեցին՝ մեծ հանդէսով՝ հրովարտակը կարդալէն ետք կեցցէներու աղաղակը բարձրացաւ և նոյն օրը ժամը 11-ին Հայ իշխանները և առաջնորդը հիւպատոսարան գնացին։

Բայց նոյն դիշեր խան էֆէնտին սարայը երթալով բաշային և այլազգաց առջև կմատնէ հայերը եթէ ռուսասէր են այսպէս բաներ ըրին առանց ձեզ ծանուցանելուն. երբ բաշան բարկանալով կըսէ դու ինչու հագար հանդերձդ և ինչու միտքանեցար. կպատասխանէ Գալլարը որ ձեր սուրբ օրերը կամ բաշա գալուն չի հագնիր այսօր

հագաւ՝ ես ալ չարասրդ հագայ». բայց կվերնդէ ըսելով թէ դու վատ մարդ ես որ այնտեղի գործը հոս խապար կուտաս. կրնլի է այստեղինն ալ հոն։ Վերջապէս գործը երևան եկաւ. գօնսօլը թախրիր դրեց Դուռը թէ «իմ թագաւորէս ինձի այսպէս հրաման էր եկեր [illegible] ինձի հետ խօսէ» և Գօլիս թել կը զարնէ ուսաց Սէֆէրէթ խանէն անկից Բարձրագոյն Դուռը իմաց կուտան. Բ. Դռնէն տեղւոյս վալիին թել մը կուգայ թէ որու հետ կխրսնաս՝ [illegible] իրաւամբ հայերուն բան կըսես. խնդրէդ դլուխդ ժողվէ։ Բայց յաջորդ օրը խան էֆէնտիին կկանչէ ուսաց թէրճիմէնէն և քանիմ տաճկաց քով վերջին աստիճան բարկանալով անարդ խօսքերով կըվոքնաէ ըսելով ալ սարայը ներս չիպիտի մըտնաս եւ ուսաց քօնսօլն ալ ընդհանուր ուսաց ծանօթութիւն տուաւ որ՝ ովոր խան էֆէնտիին հետ առուտուր ունի կարէ և իրենց օտանները խանութները չնստեցունեն եթէ բարև տայ չառնեն՝ երեսը թքնեն մանաւանդ ըսելով, ու բարև չըտանու) ☞

Դպրոցի վիճակը տեսածներէդ աղէկ չէ, աղջկանց դպրոց դեռ չկայ։

Մեր տան մեծ և փոքր և բարեկամք գ. Հայրիկին և ձեր սուրբ աջերը կհամբուրեն։ Ընդ որս նուաստս ալ իմ խնամարհ համբոյրներս կրկին կրկին ձօնելով Հայրիկին և ձեր աջերաց ետամ միշտ կաւօտակէդ անձկալի տեսոյդ

Ն. Մկրտիչ ի. Գալլարեանց

ԻՉ. ԴՐԻԴՈՐ Ք. ԱՐՔՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍԻՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Բարձր Արժանապատիւ ս. Հայր ամենասիրելի

Ի Քրիստոս

Սրբազան առաջնորդին երթալն գիտէք թէպէտ պատճառն յայտնի չէր. ահա երկու փոստայիւ նորանէ դիր կառնումք, գաղտնի պահէ. Բ. Դռնէն զառամեալ պատրիարքին դրդուած է վարձաւոր հայ լիճենտիներու ձեռքով, և մանաւանդ է չար դրպարտութեամբ, սրբազանը թէպէտ պատրիարքէն պահանջած է իրեն կանչելուն պատճառը չեն կրնար ըսել. քանզի կուզէ եղեր սրբազանը դեսպանատանց դիմելով անոնց միջոցով դատ վարել Բ. Դռան հետ իր դատախաղն ուղելով, չեն թողուցած. և ուրացեր են Բ. Դռնէն կանչուիլն, ուրիշ պատճառ չը գտնալով պատրիարքն ըսեր է թէ համաբեա օգափոխութեան եկար. պօլսեցիք խիստ պայրացած են պատրիարքի դէմ. մենք ալ այս փոստայիւ վեց հարիւրի չափ կնքով հանրագիր մը ուղղեցինք Կ. Գօլիս բոլոր ազգին և կը յուսամք սրբազանը շուտով վերագառնայ, այս մասիս եղած լուրերն կը զրեմք սրբութեանդ։

Կարնոյ ազգային վիճակը խռովեալ է. Անթուանը Մակաբեանի գատեր հետ պատկուեցաւ տասն հինգ օր յառաջ, պատկադիրներն են տէր Յովհաննէս և տէր Մելքիսէդ քահանայք, նոցա համախոհ են տէր Յակոբ, տէր Աբրահամ, տէր Գօղոս, տէր Մեսրոբ քահանայք, այս վեցը ուխտադրով ալ վաւերացուցած են յիշեալ պատկելու համար, առ այժմ հեռագրական հրամանաւ պատկադիրներն կարմիր վանք դրկուած են քահանայագործութենէ դադարելով, այս պատկին թախանայի և պիւքմէճի էմնէֆներն ալ հրաւիրանօք ներկայ էին. առ այս քաղաքս երկուք բաժնուած է Անթուանեան և Մակաբեան, պէտէլէքի մասին էմնէֆի մեծ մասն դլխաւոր իշխանաց դէմ չարացած են օրէ օր Անթուանի կողմը կատաւարանայ հանրագիր ևս ալ նոքա ուղղած են պատրիարքին քահանայից ներողութիւն կը խնդրեն և Անթուանի պատկն օրինաւոր ճանչցուի, եթէ ընդհակառակն լինի մեծ յուզմունք և խռովութիւնք պիտի ելլան վերջապէս կրօնափոխութիւն պիտի լինի, էֆէնտիք բացի խանէն էմնէֆի ըրածն կը մեղադրեն, եայլն եայլն, մենք սրբազանին ամենը պարագայներով գրած ենք ինչ որ լինի ձեզ կը տեղեկացունենք։

Սրբազանը յոյս տուած է մեզ հնձքի խնդիրն լուծուելու և այս ազգին իրաւունքը յառնելու, բայց այսօր լսեցի որ հեռագիր եկած է Բ. Դռնէն կուսակալին որ եղեռնագործ վարդապետն իր ընկերներովն Զօ-

լիս դրկուի, եթէ իրաւ լինի գործեալ կը գրեմ։

Սալըքանի խնդրոյն համար մենք յառաջագոյն լսելով ձգվընք Հէրըլաի լուր առած էինք և սրբազանին գրած էինք. բայց վայ Մխիթար վարդապետին, որ շատ ուշ և անկարդ կերպով խապար տրուաւ մեզ վերջապէս լսողաց մեծ ազդեցութիւն ըրած է. Ի. Դունէն խիստ հեռագիր զարնուաւ տեղւոյս կուսակալին յանդիմանութեամբ. կուսակալն ալ հեռագրեց Մուշի միւթէսէրըֆին սրբազանին մարդիկն ուղեղով. հարիւրի չափ հեծելազօր եկաւ վարդոյ թոռուն քիւրտերն բռնուելու, կրնաք գործին անցուդարձն մեզ տեղեկացուցնել։

Մեր վիճակը նոյն է ինչպէս տեսած էք փոխանակ յադորդութիւն մը գտնելու օրէ օր նեղութիւններս կաւելնայ բայց ձեղ նըման սփոփիչ մը չունիմ, միայն երկինք... պաշտօներուս վրայ առաջնորդական տեղապահութիւնն աւելցաւ. բայց մենք հեռանալ կուզինք այս պաշտօներէ որոնք հաց չը տալէն ի զատ պատիւ ալ չեն բերեր. այս բարձրանալներուն անկումը սաստիկ կըլլայ. ազօթեցէք վասն իմ մի գուցէ անկումս չարաչար լինի։

Սիրոյ խոնարհ մեծաբանքս կը մատուցանեմ սրբութեանդ. եթէ այդտեղ պատրաստի ունիք հարիւր հատ ա ընթերցարան այսինքն քերական դրկես, կարօտակէզ սիրտս Ձեղ կը նուիրեմ Հայր Հայր։

Մնամ Ձեղ անձնանուէր՝

Գրիգոր Եպս. Տ. Մ. Արծնեանց

1868, յունիս 8
ի Կարին

ԻՓ. ԳՐԻԳՈՐ Ք. ԱՐԾՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Արժանապատիւ Ս. Հայր

Ձեր նամակներուն կոպաեմ, բայց դիտելով, որ ծանր գրաղմանց մէջ էք չեմ մեղադիր ըլլար. բայց նոր գրաղմունք ին ալ ես պիտի տամ կը ներես, ասիկայ այնպիսի բան մընէ, որ ընդհանուր ազգին համար է վաստկոտ դուք ալ պարտաւոր էք հոգւով ջանք ընել։

Սալըքան գիւղի սրբապղծութեան համար հարկաւ լրագիր կարդացիր, սակայն եւրոպացւոց լրագիրներն աւելի խիստ կերպով գրած են և դեռ կը գրեն և վրէժխնդրութիւն կը պահանջեն. այս գործը ուժգին կերպով կը տաբածուի քրիստոնեայ աշխարհին մէջ, տաճկական կառավարութեան խիստ կերպով գիպած է. Ռուսիոյ էլչին ծանր թագրիր ըրած է Ի. Դուռը. բայց Ի. Դուռը թէև պատճառներ տուած է, օգուտ չէ ըրեր. արդէն Դուռնէն ծանր հեռագիր մը եկաւ տեղւոյս կուսակալին այս մասին. կուսակալն ալ հեռագիր գրկաւ Մուշի միւթէսէրիֆին մարդիկը կուզէ. բայց չեմք դիտեր թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ մինչև ցարդ ձայն մը չելաւ Մշոյ կառավարութիւնը ինչ ըրաւ այս խնդրոյն համար. Մխիթար վարդապետին քանի անգամ գրեցինք պատասխանն լռութիւնն էր. այս անգամ պատրիարքն տեղւոյս ժողովէն հարցուցած էր այս խնդրին ինչպէս ըլլալն, մենք ալ կուսակալէն հարցուցինք. կուսակալն ըսաւ մարդիկ բռնուած են. այստեղ պիտի բերուի, պատրիարքին գրուաւ, բայց կուսակալին ըսածն տարակուսելի է. հիմայ մենք լսած ենք որ խնդիրը ուրիշ կերպի փոխուած է, խիստ վիրաւորուած ենք, որպէս թէ Մշոյ կառավարութիւնը իր կողմանէ քանի տաճիկ և Զօղոս անուն հայ մը քննիչ կը խրկէ Սալըքան գիւղը այս գործը քննելու, և քննութեան արդիւնքն ալ այս է եղեր, Զատկի օր նոյն գիւղի բնակիչ քիւրտերէն ոմանք եկեղեցւոյ դուռն հաւկիթ կը ծախեն եղեր, քահանային տղան երկու նշխար ձեռքը այնտեղ կը դնուի, քիւրտին մէկը կըսէ անոր քեղ հաւկիթ կուտամ մէկ հատն ինձի տուր, նա ալ իր յօժարութեամբ կուտայ. քիւրտը նշխարը կառնէ և կուզէ ուտել. բայց ընկերը ըսած կըլլայ եղեր, թէ ատիկայ ուտես նէ տասճիկ չես՝ մեր օրինաց հակառակ է, քիւրտն ալ նշխարը շանը կուտայ ուտելու, և ոչ թէ եկեղեցին մտեր սրբութիւնն առեր են, թէ որ այսպէս է և այսպէս ալ փոխելով խնդիրը մահսարդիր շինած են. վայ ազ-

գերուս ալ ինչ պիտի ընէ, քանի որ այս խնդիրը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, հիմայ խնդիրը կը փոխուի հարկաւ ասիկայ կառավարութեան հրահանգն է ինչ գիտես թէ Բ. Դռնէն չէ տրուած այս հրահանգները, բայց կը զարմանամ որ թէ Մխիթար վարդապետ և թէ դուք բնաւ բան մը չէք ըրեր. այս ցաւոց վրայ աւելցաւ վարդովայ գիւղացւոց յիշեալ քիւրտերուն գոմէշներն կատուելն. հայ մը հոս եկաւ խիստ թախիծիր ըրինք խիստ հրամանագիր ելաւ Մուշոյ կառավարութեան. Հայը սուրբ կադայնմք ասոնց հոգ տանիք ի փառս Աստուծոյ եթէ կառավարութիւն խնդիրը փոխել կուզէ կամ փոխած է՝ բողոքեցէք բրոտէստ ըրէք միք ընդունիր, ամենայն հոգւով ղէմ կեցիք, խօսէ Մխիթար վարդապետին բաւական է անտարբեր ձեայ, գիտէ տէր եթէ այս խնդիրը ուրիշ կերպ դառնայ ինքը չի կրնար ազատիլ ազդին ձեռքէն. վերջապէս հաւաստի տեղեկութիւն կուզեմք, և ինչ որ լինի շուտով գրեցէք քանի սրբազանը այնտեղ է գրենք նաև լուր կուզէ, ամեն բան ձգեցէք այս խնդիրին նայեցէք. միք վախնար ահա պատրիարքն ալ այս մասին Մխիթարին գիր գրած է, Թաղական խորհուրդն ալ դրից դրիս մէջն է, Ձեր շնորհաց կը յանձնեմք դուք գիտէք։

Սրբազանը քանի օրէն կուգայ. այս անգամ պատրիարքն գրած էր ազգին Հինձք գիւղի խնդիրն ալ լմնցաւ եղեռնագործ վարդապետն իր ընկերներով շղթայակապ Գօլիս դրկուաւ մշանցենաւոր գատապարտութեան, Անթուանը պահուեցաւ տէր Ցօհաննէս և տէր Մելիքսէգ քահանայք պահեցին համայ Կարմիր վանք դրկուած են, նոցա ընկերներն են. տէր Ցակոբ, տէր Աբրահամ, տէր Գօդոս և տէր Մեսրոբ քահանայք, ասոնց ամենուն պատիժը ծանր պիտի լինի, գրեր շուտով հասցուներս Մխիթար վարդապետին, պատասխանին կը սպասեմք, ժամանակս կարճ ըլլալուն, գիրըս անկանոն եղաւ, ներես, կը սպասեմ արժանաւոր պատասխանիի։

Մնամ Ձեզ անձնանուէր

Գրիգոր Եպս. Տ. Մ. Ալծնեաց

1868. յուլիս 1
ի Կարին

Լ. ՍԼԻՒԱՆ ԳԻՒՂՈՒՄ ՓՐԴՏԵՐԻ ԿԱՑԱՐԱՆ ՍՐԲԱԳՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻ ՓՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ի սուրբ Կարապետի վանս՝ ի Մուշ,
1868 Յուլիս 18։

Պատուարժան տէր Գրիգոր քահանայ Տէր Մինասեան Արծնեաց.—ի Կարին։

Շնորհափայլ սուրբ եղբայր.

Ա. Անցեալ օր նամակդ գրեցի ձեզ, ձեր յուլիս 1 թուով նամակին պատասխանը։ Դիր մալ Մուշէն գրած եմ, բայց ահա քոյդ և թերես բոլոր ազգայնոցս սպասելիք նամակը սա է, զոր կփութամ գրել իբրև տեղեկագիր Սլիքանայ մէջ պատահած սրբապղծութեան խնդրոյն։ Եւ որոյ մասին որքան դուք ցաւ կյայտնէք, այնքան ես իրաւունք ունիմ ասելու ձեզ և քաղաքիդ պաշտօնական ազգայնոց թէ «դուք Քրը յանձնեցիք և կոչեցիք դիս այս խնդրոյն մէջ ու ես անփոյթ Ձեացիւ էր արդարև իմ պարտաւորութիւնս իբրև վարդապետ և իբրև հաւատացեալ Քրիստոսի՝ հետևել և աշխատիլ այս բանին, բայց կառավարութեան առեան կինչար այս գործը. ես պաշտօնական մարդ չէի։ Վանքիս մէջ փոխանորդ, ժողովք, աւագ միաբաններ չի են, ես ամենէն ստոր և կրտսերագոյնը և անպաշտօն ոք, իրենք որ դիս չղրկէին, ես ինչ ներգործութիւն կարող էի ցոյց տալ։ Մխիթար վ. Մշոյ առաջնորդութիւն վարող, ինքն է եղեր խնդիրը յարուցանող, ես քանիցս անգամ յորդոր ու զարթուցիչ եղայ իրեն, նա կաշխատէր որքան կարող էր, բայց ոչ մէկ անգամ դիս կանչեց թէ եկ օգնական հանգիստացիր ինձ, ոչ միայն այս խնդրոյն մէջ, այլ եկեղեցեաց քարոզչութեան, դպրոցաց կարգադրութեան, գեղերու այցելութեան հերուրէն ես միշտ գնացի եկայ իմ յօժարութիւնս յայտնեցի անձնանուիրաբար, բայց մէկը չատաց ինձ, ես ու ծառայէ։ Թողունք այսպիսի շատ պարագաներ առ այժմ, պատմենք մեր տեսած գործը։

Ինչպէս նախորդ նամակաւս յայտնած եմ, յուլիս 8-ին իջայ ի վարդօ, ձեր գիրն

և վանքիս ժողովոյ հրամանն ալ հետս տանելով որպէս զի պաշտօնական կերպարանքմ տամ իմ ընթացքիս. Մուշէն Մխիթար վարդապետն ալ գիրմ դրած էր վանքն՝ որ վարդապետմ դրկեն ի Վարդօ։ Սլիքան գեղը սուրբ Կարապետի սարի միւս երեսը՝ արեւելեան հիւսիս կիյնայ, Վարդուայ ճամբուն վրայ, յառաջ այն տեղը պատահեցայ, և տնայ գեղը տմայի, և այն գեղեցիկ գեղին ղեղաւէտ վայրերը, մարգերը, ցանուած արտերը բոլորը երեսի վրայ ձգուած, քոռոմած կարծես իրենց տէրերու վրայ կողբան, հատ հատ կով, եզ, հորթիկ, և ուղ ու գառն կերենային ցիր ու ցան այս և այն խորշերու մէջ, ջրերու ափունքը, գեղէն բաւական հեռու գետակմ կվազէր. անոր եղերքներ քանիմը մարդ երեցան, մօտիկցանք, երեք հայ էին, գլխակոր. ձեռները կցած իրենց ծունկերը բռներ նստեր էին խորին տխրութեան մէջ անխօս և անշարժ. բոլոր սլիքանցիք ասոնք էին Մեացեր։ Երեցան դեղի պատերու տակ չորս հատ ալ հաւրս էին, աղջիկ քէ կնիկ չգիտեմ, նոյնպէս քանձեալ, ի մոխիրներու մէջ նստած։ Արդէն լսած էինք ասոնք ալ պատմեցին մեզ, քէ գեղացիքը բոլոր փախեր են գեղէն, պատճառն ալ այն է, որ այնքան ժամանակէ հետէ այն սրբապղծութեան մասին բողոք տուինք ի Մուշ, և քննութիւն և անօրէնութիւնմ չեղաւ, ասոր համար Մեացած քրդերը աւելի կատղած էին և գիշեր ու ցորեկը գեղացւոց ահ ու երկիւղ կուտային, վախնալով քէ յանկարծ ամենքս մէկէն չսպանուինք, փախան։ Երկեցայ գեղի մէջ, մտայ այն եկեղեցին, լացի, և անցայ գնացի Վարդօ։ Ինձ հետ էր նաև մեր վանցի փափը Գրիգոր աղայն Զրբաշխեան։

Բ. Վարդօ գաւառ մի է խիտ վայելուչ դիրքով և գեղեցիկ ծաղիկներով, խոտի և ցորենի առատ պտղաբերութեամբ և ջրերով. Մշոյ դաշտին արեւելեան մասին հիւսիսակողմն է, Աշտիշատու լեռներով անջրպետաւած։ Բսանէն աւելի գեղեր ունի իր մէջ, բայց բոլորը քրդերու դեղ են, միայն հովիտ մի կայ պատուական և անոր մէջ շինուած են. Գաքան, Գոնդեմիր և Գօղան՝ այս երեք գեղօրայք հայոց, կան քանիմ անուոր հայեր ալ քրդերու այս և այն գեղերու մէջ բնակուած, բայց բոլոր հայերը յիշեալ երեք գեղեր կբնակին, և իրենց մէջ քիւրդ անուոր չունին։ Այս երեք գեղի մէջ երկու հարիւրի կհասնի ու չհասներ հայոց տուն, և իրենք շրջապատուած են բոլորովին քրդերէ։ Այն քրդերը, որ գեղացի երկրագործ են, ոչ միայն անձնաւոր են հայոց հետ և խիստ սիրով, այլ և քան զհայերն առաւել հարստահարեալ այն քանի տուն բարբարոս քրդերէն, որոնք Ջիլբանցի Քոռոններ կանուանուին, Ջիլբանցի իրենց տոհմի անունն է. Քոռոնն ալ, ազնիւ ըսելէ։ Վարդուայ մէջ գտնուած Ջիլբանցի Քոռոններն են, Մէհմէդի Խալիլի Ալին, որ Գումդում գեղը կամ անոր մօտ կբնակի։ Նագօն և Ղավաղ եղբարք, որ Ղալաջուխ կբնակին և Գօգան ու Գոնդէմիր հայոց գեղեր իրենց ճորտ ըրած են։ Սիւլէյմանի Ալին և Մըսհէն եղբարք, որք Գազքանայ մօտ կբնակին և Գաղքանն՝ իրենց ճորտ ըրած են։ Այս Սիւլէյմանի Ալին քանիմը տարի յառաջ յափշտակեց տարու Գոնգէմիրու Վաբգանի աղջիկ Գուլէ անուն և բռնութեամբ տաճիկցնելով արաց իւր կին, Գուլէն շատ գեղեցիկ լինելով՝ Ալիի եղբայր Մըսհէն սիրահարեցաւ, և անցեալ տարի գարկաւ իւր եղբայր Ալին սպանեց, ու Գուլէն իրեն կին առաւ։ Շաւէշ՝ որ Գիւաղին գեղ կբնակի, և իւր վեց որդիք յիշեալ երեք գեղն ալ կապականեն։ Իպօն՝ և իւր եղբայրը՝ որ Գաղլու կբնակին, և ոչ միայն Վարդուայ երեք գեղ կաւերեն, այլ և սուրբ Կարապետի ճամբու վրայ լինելով իրենց տունը, ամեն տարի Կաբինէն եկող գնացող ուխտաւորներէն շատերը կթալանեն, շատերէն ձի, ղէնք և այլ բաներ կխլեն ու կգողանան։

Ջանձարանաս այս պարագաները քիչմ երկար գրելուս համար, դրեցի որպէս զի ծանօթութիւն ունենաս տուածս տեղեկութեանց։ Մուացայ Գրիգոյի Ալին ու Գնդօն, որք Սլիքան կբնակին, եղբարք են, և այս Գնդօն է այս սրբապղծութիւն գործօղը։ Այս Քոռոն ըսուած քրդերը ամեն մէկը ունին իրենց համար 10, 20, 30 և աւելի ծառաներ, որոնք ընտրեալ և վկայեալ պէտք է լինեն ամեն կերպ չարագործու-

քեանց մէջ, շնացող, աւազակ, մարգարդող, ապա, որ զէս զի յարմարութիւն ունենան իրենց տէրերուն կամքն և հաճոյքը ի գործ դնելու, երկրի ամենէն ընտիր տեղերն իրենց ձեռքն է, ժողովրդեան մէջ գեղեցիկ աղջիկ, հարս և կնիկ լինի իրենցն է, լաւ եզ, կով, ձի, ոչխար, հագուստ տեսնեն իրենցն է, ոչ տէրութեան հարկ կուտան, և ոչ մշակութիւն կընեն, ընտիր ձիեր և բազմաթիւ ոչխար կպահեն, և անոնց խոտն ու գարին, ինչպէս նաև իրենց հացն ու եղը հայիր պէտք է պատրաստեն։ Իսկ այս հայոց երեք կտոր դեղը միայն տարին հարիւր հազար դուրուշէն աւելի՝ տէրութեան հարկ և հասոյթ կուտան։ Վաթսուրբ կարապետէն հինգ ժամ հեռու է, Մուշէն տասն և մէկ ժամ, Գինկէօլի քեաբի տակն է իր տեղը։

Գ. Գաղքան դեղը մեր գնալիք ճամբով ա դեղն էր Վարդուայ, այն տեղն իջանք, դեղի մէջ միայն տէր Վարդան ծերունի քահանային գտանք, դեղէն հեռու բանակիմ՝ պէս բազմութիւն մը կեբթար և անոնց առջևէն 10, 12 ձիաւոր տիգաւոր քրդեր, այն բանակնման բազմութիւնը Գաղքանայ հայերն էին, գերանդին իրենց ուսերուն վրայ, իրենց հաց իրենց քամակն առած, և ձիաւորները քիւրդ Մըշեցն էր ու իր մարգեր, որ գհայեր կտանէին օթամով խոտ քաղել տալու, երեք օր այնպէս բանեցուցած էր, ու առաւօտ երեկոյ ալ ինքն և իր մարգեր իրենց ձիերով հայոց տուներ կիջնէին, կուտէին։

Տէր Վարդանը՝ քէչէլ հասակաւ ծեր, անձամբ վատառողջ, և շատ չարչարանաց ենթակայ իսկած մէկն էր քրդերու ձեռքէն, բայց իր ազգային և կրօնական եռանդը խիստ կենդանի և վառուն էր. քէչէլ նա առաւօտ պատմեց ինչ որ պատմեց մեզ, և զմեզ ալ լացոյց, բայց և ինչպէս մենք զինք քաջալերեցինք, այնպէս և նա զմեզ կքաջալերէր, չեմ յուսահատիր, կսէր. հայոց ազգէն և մեր սուրբ հաւատքէն, գիտեմ Աստուած զմեզ կփրկէ, բայց կդանգատէր խիստ շատ և իրաւացի՝ առաջնորդներէն և վարդապետներէն, որոնք այցելութիւն չեն ըներ ազգին և այսպիսի վտանգներու միջոցին առաջնորդեն և օգնեն ժողովրդեան, այն ժողովրդին՝ որ քէչէլ սակաւաւոր թուով, բայց առատ են հոգևոր արդիւնքներով։ Այս տէր Վարգանի որդին տէր Մանուէլ քահանայն, Ալիքան գեղի հայոց հոգևոր հովիւն էր, կանչեցինք, հարցուցինք, պատմեց, բայց սաստիկ կդողար ողորմելին, Աւետարանչէն, Եկեղեցիչէն, քաղաքականչէն, ազգայիններէն, երկրէն և երկինքէն այնչափ յոյսեր և քաջալերութիւնք իրեն, որ ոդևորեցաւ տէր Մանուէլն, և պատրաստուեցաւ վկայել ուր հարկն է, այս քահանայի ձեռքէն իր ժամարարութեան ժամանակ խլեր Գնդօն սրբութեան նշխարք։ Անցանք Գոնդէմիր և Դօղան գեղերը. այն դիւղերու հայերն ալ մէկ բերան կվկայէին և կբողոքէին, քաջալերեցինք զամենքը, յուսադրեցինք հարկ եղած խօսքերով, գրեթէ բոլորը ոդևորուեցան անոնք, որ քրգերու ահէն կենդանի մեռած էին, և շատ ղղյացած էին իրենց յայտնած բողոքի մասին, երբ կտեսնենք, կսէին, քնաւ հետևող ու ջանք անողմ՝ չկայ մեր Աղդէն մեզ հետ այսպիսի ընդհանուր և սուրբ օրինաց անարգութեան վրէժխնդիր կանգնող։ Զարմանալու է, թէ այն ինչ նւբռպայի ծայրերը կղղրդան այս խնդրոյն առթիւ, և թէ հարին թէ գօլիս և թէ ուրիշ տեղեր մեր և ուրիշ ազգեր չեմ կերպով ղբաղուած են այս մասին, վարդովցւոյն տեղեկութիւն տուողմ՝ չէ եղեր քնաւ, այն ինչ բուն խնդիր իրենցմէ է ձագեր և իրենցմով կկատարի։ Իմ գնալէս երկու օր յառաջ Մշոյ կառավարութիւնը զապթիայ դրկեր է ի Մուշ տանել տուած էր Վարդովայ երեք գեղի հայերէն այն անձինքը, որոնք ա անգամ այս բողոքը գրեր ու կնքեր էին, կանչեր տանք՝ որ երթային հաստատէին եղած բանը, անոնց գնալը և Վարդովայ մէջ տուտ համբաւմ՝ տարածուիլը թէ՝ բռնուած քրդերը փաշան ազատեր է, ու ի գօն էլաղասի և Ալին Միւտուր Վարդովայ կարդեր է, մեծ շփոթութիւնմ՝ առթած էր գաւառին մէջ, զօրութիւն մ՝ և կարողութիւն մ՝ տացած էին ծեացած քրգերը, և սաստիկ երկիւղմ՝ տիրեր էր բոլոր հայերուն, մանաւանդ Մուշ գնացող հայոց ընտանեաց և պարագանե-

բուն վրայ։ Մենք ջանացինք և յաջողեցանք հանդարտեցնել ժողովուրդը՝ սուտ հրատարակելով քրդերուն բանտէն ելնել, և պաշտօնի կարգուիլը, ինչպէս որ սուտ ալ էր. և քէ գնացող հայեր պիտի պաշտպանեն իրենց դատը և յաղթեն քիւրդերուն հայլն. խօստացանք ալ որ շուտով ի Մուշ պիտի իյնէինք և այս դատին օգնենք։ Հայերը իրենց քաշածներէն քանիսը պատմած ժամանակ նշանադրեցի, որ տեղեկագրոյս ստորև կգրեմ։ Դարձանք վերստին ի Պասքան և այն իրիկունը այն տեղի հայերը հաւաքելով դանոնք ալ սրտապնդեցինք հարկ եղածը խօսելով, և փութացինք դառնալ ի Մուշ։ Սլիքանու փախած հայերէն քանիմը տուն գնացեր էին խոումկցի ըսուած քրդերու մէջ թաքան գեղը, այս քրդերը երկրագործ և մարդասէր անձինք են, ու լաւ ընդունելութիւն և մխիթարութիւն տուած են վշտացեալ հայոց, կուղէի երթալ դանոնք ալ տեսնել. բայց քէ ճանապարհի երկիւղէն և քէ շուտով Մուշ ժամանելս կարևոր համարելով, չկրցի երթալ։

Դ. Յուլիս 12-ին ի Մուշ ժամանեցի, բուլոր հոն տարուած վարդովցի հայերը եկան շրջապատեցին զիս, զանոնք ալ քաջալերեցի, իբր քէ Գօլիսէն սրբազան պատրիարգ և կարնոյ առաջնորդն և ազգային ժողովներ ինձ գրած են, որ ձեր գործը տեսնեմ, և արդէն այն տեղեր մեծ ուժով պաշտպանուած էք դուք հայլն, հայլն։ Այս սրբազան սուտերուս, խնդրեմ «Աստուած քողութիւն տայ» ասեմ։ Գանգատեցան վարդովցիք, ինչպէս նաև մշեցիքն ալ, քէ այսպիսի խնդրոյմը ժամանակ պէտք է Մխիթար վարդապետ ձգէ երթայ Ս. Աստուածամնք վախճանեալ Յակոբ վարդապետին կողոպուտամ՝ ձեռք ձգելու համար, երկու օրէն դկնի դարձաւ Մխիթար վ. իր բերած կողոպուտն ալ բանմ՝ լինէր գոնէ, խառա հին փիլօն, և մէկ ակնոց։

Ե. Սլիքանայ քահանայն պատգամեցի տէր Մանուէլին Մուշ բերինք և կիրակի յուլիս 14-ին Մշոյ Մուրթասարըգի Հէյգար փաշայի առանը խմբինտաքն սկսաւ հրամայեց փաշան որ Վարդովայ երեք գեղի հայերը Մուշ եղածները կանչուին, յիշեալ տէր Մանուէլը և երեք չիպրանցի քրդերը՝ Իպօն, Ջավազ և Քընդօն, որ քանիմ օր էր միայն բանտարկուած էին այս սրբապղծութեան առթիւ երեքն ալ կասկածելի համարուելով։ Առեղնակալներն էին փաշան, զադին և կառավարութեան տաճիկ անգամները, քէ մեզի հուգուքի մէջլիսը ամբողջ, նա և Հայոց պատրիարքական փոխանորդ Մխիթար վ. Մովսէս աղան, կաթոլիկ Սահակ աղան և այլ Հայ ու տաճիկ խառն անձինք. կառավարութեան դիւանագիր Սայիր էֆէնտին, խմբինտաք քէթխոդի Ա. բրըք էֆէնդին, և ստորագրեալս որ կից նստած էի Աբրըք էֆէնտիին ու տէր Մանուէլին։

Առեղն սկսաւ ժամ հինգ ու կէսին։

Խմբինտաքի թուղթին գլուխ դրուած էր Վարդովայ երեք գեղէ հայոց հետ եղած հարց ու պատասխանը այս խնդրոյն մասին, և անոր բովանդակութիւնն էր այս «Մենք ենք այո այն բողոք տուող և կընքող, բայց մենք չենք տեսած իրողութիւնը, այլ լսելով սլիկանցւոցմէ և տէր Մանուէլէն՝ դրած ենք». եզրակացութիւն. «ուրեմն պէտք է տեսնողներ գան վկայեն և հաստատեն»։

Աբրըք էֆէնտին ինքն էր հարցանող և արձանագրող որ սկսաւ յառաջ խօսել տէր Մանուէլին հետ այսպէս։

հ.—Աբ. դու ինչ մարդ ես.

պ.—տր. ես Հայ եմ.

հ.—Աբ. դու ինչ արհեստ կամ գործ ունիս.

պ.—տր. ես տէրտէր եմ, ուրիշ գործ և արհեստ չունիմ.

հ.—Աբ. դու որ տեղացի ես.

պ.—տր. ես Մշոյ նահանգէն, Վարդուայ գաւառէն եմ։

հ.—Աբ. դու Վարդուայ ինչ տեղ կքնակիս.

պ.—տր. Գաղքան գեղը.

հ.—Աբ. քո անունն ինչ է.

պ.—տր. իմ անունս տէր Մանուէլ է.

հ.—Աբ. դու որի՞ որդին ես.

պ.—տր. ես տէր Վարդանի որդին եմ.

հ.—Աբ. է, ինչու համար եկեր ես այս տեղ.

պ.—տր. Էֆէնդիմ ես գէրդ ու իֆադայ ունիմ.

հ.—Ար. Ինչ է քո դէրդն ու իֆադէն.

պ.—տր. Իմ դէրդն ու իֆադէն այն է, որ ես մեր Զատկի տօնին Սլաքանայ ժամու մէջ ժամ կասէի ու պատարագ կտնէի, իմ պատարագի զգեստս հագեր էի, ու Քօրբայի* հաց սրբութիւնը ձեռքս էր կկարդայի վրան, այն օր մեր ազիզ օր լինելով գեղացի հայեր ամենք ժամն էին, ու սրբութիւն պիտի առնէին, ես իմ աղօթքի ու արարողութեան հետն էի, տեսայ մէկիմը ձեռք խլեց տարաւ իմ ձեռքէս սրբութեան հացը. նայիմ որ այս քիւրդ Ինգօն էր, ու ժամու դռնէն դուրս ելաւ ճաւեցայ սաստիկ, ու մինացան աչքերս, ժողովուրդն էլ ինձի պէս էր եղեր, երեսի վրայ ձգաց մեր ժամն, պատարագն ու աղօթքը խափանուեցաւ, հանի իմ զգեստս, ու ելայ դուրս ժամէն կերթայի գեղի մէջ իմ իշևանը, ես որ ժամի դռնէն դուրս ելայ՝ Ինգօն գիւղի մէջ տարեր էր սրբութիւնը կկապէր շան պոչը չեմ գիտեր ինչ կանէր, ես անցայ գնացի։

հ.—Ար. տէրտէր, դու ըսիր թէ Ինգօն առեց սրբութիւնը ելաւ դուրս, ես էլ երբ ելայ դուրս՝ Ինգօն սրբութիւնը կկապէր շան պոչը՝ չեմ դիտեր ինչ կանէր։ Գէտք է յայտնապէս ասես, դու քո աչքովը տեսար շան պոչէն կախելը, թէ ինչպէս։

պ.—տր. ես իմ աչքերովս տեսայ որ շան պոչէն կախեց սրբութիւնը՝ Ինգօն.

հ.—Ար. Ինգօն մենակ էր որ մտաւ ժամ ու սրբութիւնը տարաւ, թէ ուրիշ ընկեր ալ կար հետ։

պ.—տր. մենակ էր Ինգօն.

հ.—Ար. Ինգօյի հօր անունը ինչ է գիտես.

պ.—տր. գիտեմ. Դրպոյ է.

հ.—Ար. Ինգօն՝ ուրիշ եղբայր, բան ունի իրեն.

պ.—տր. ունի մէկ եղբայր.

հ.—Ար. Ինգօյի եղբօր անուն ինչ է.

պ.—տր. Ալի աղայ.

հ.—Ար. Ինգօն ձեր տեղ կբնակի, իր տունը ձեր է։

* Քրդերէն լեզուաւ սրբութեան հաց ըսել է։

պ.—տր. Սլիքան գեղի մէջ.

հ.—Ար. տէրտէր դու երբ ժամու դռնէն դուրս ելար Ինգօյէն զատ ուրիշ ով տեսար ժամու դուռը։

պ.—տր. ուրիշ մարդ չտեսայ, ինքը մենակ էր Ինգօն, ես ու գեղի հայերն ալ ինձ հետ ժամէն ելանք գնացինք։

հ.—Ար. Ինգօյի եղբայր Ալին այն տեղ էր այն ժամանակ.

պ.—Ալի աղան ու իրենց երկու դուլամա—ծառան—գեղի մէջ տանիքի վրայ նստեր էին մէկ կողմը։

հ.—Ար. Առանք Ինգօյի ըրածին հետ մէկտեղ չէրն.

պ.—տր. չէ չտեսայ։

հ.—Ար. ուրիշ քիւրդ կար այն օր այն գեղի մէջ այս բան եղած ժամանակ.

պ.—տր. չէ, չէ, Ինգօն էր որ այդ բան արաց ու գեղին մէջ Ալին էր ու իրենց երկու խուլամ։

հ.—Ար. է, տէրտէր, պատճառն ինչ էր որ Ինգօն էտ բան արաց.

պ.—տր. հապա ես ինչ դիտեմ, պատճառմ չեմ գիտեր, եղած բանը գիտեմ, որ ասացի։

հ.—Ար. էլ ուրիշ ինչ բան ունիս ասելու։

պ.—տր. Բան չունիմ, իմ ասելս այդքան էր։

հ.—Ար. տէրտէր այդ բան մեծ բան է, դէ ձայն գնացեր էրզրում, հասեր Ստամբօլ, դու ինչու մինչև այսօր չեկար քո դէրդն ու իֆադէն ըրիր էիր։

պ.—տր. էն վախտ ես գնացի իմ գեղս Գաղքան, ու վարդուվայ երեք գեղի հայոց իմացուցի, մահսեր չինեցինք ղրկեցինք, մէկն ի սուրբ Կարապետ, մէկն ի Մուշ Մխիթար մուրախասին, ճաց այսօր գիս ուղեցին, ես էլ այսօր եկայ ու իֆադէս կանեմ։

հ.—Ար դու կմօհրես այս գիրը.

պ.—տր. կմօհրեմ, բայց մօհուր չունեմ, անունս գրեցէք ես մատ կդնեմ։

Տէր Մանուէլ
Տէր Վարդանեան.

Չ. Աւետ եպիսկոպոսին սկսաւ նարգնել Գնդօյին

(Առեան և տաճնակալք միևնոյն են)

հ.—Ար. ասա, դու ով ես ինչ մարդ ես.

պ.—Գն. ես Զիպրանցի Թոռունցներէն եմ.

հ.—Ար. քո անուն ինչ է.

պ.—Գն. իմ անունս Գնդօյ է.

հ.—Ար. քո հօր անունը ինչ է.

պ.—Գն. Տրպաղ.

հ.—Ար. դու ինչ տեղ կընակիս.

պ.—Գն. ես Սիլիքան կընակիմ.

հ.—Ար. զքեզ ինչո՞ւ համար բանա դրած են.

պ.—Գն. ես էլ չեմ դիտեր.

հ.—Ար. հէլպէա պատճառա՞մ կայ, ու բանիմ համար է.

պ.—Գն. ես եկայ Մուշ Հէյդար վաշան տեսնելու, ու դիս դրին բանտը.

հ.—Ար. է, դու լսեցիր տէր Մանուէլէն ինչ ասաց.

պ.—Գն. լսեցի ու հասկացայ.

հ.—Ար. ինչ պատասխան ունիս տալու.

պ.—Գն. էստէֆուռլահ, էֆէնդիմ, սուտ է, ես այնպէս բանիմ չեմ արած.

հ.—Ար. բայց այդպէս սուտ ու զրպարտութիւն կլինի, տէր Մանուէլին դու ինչ ջնաս ես տուած, որ զրպարտէ զքեզ, կամ ինչու Ղավազին, Խալային, Ալիին, և նոյն իսկ քո եղբօրը վրայ այսպէսի բանիմ չասեր, ու քեղ վրայ մենակ կխօսի, հէլպէթ այդ բանը դու ըրած ես.

պ.—Գն. ոչ ջնասի՛ սուտած եմ տէր Մանուէլին, և ոչ այդ բան ըրած եմ, էստէֆուռլահ.

հ.—Ար. Գնդօ, դու ինչ տեղ էիր հայոց զատկի օրը.

պ.—Գն. ես ինչ դիտեմ հայոց զատիկ որ օրն է եղեր, և ինչ դիտեմ ո՞ւր եմ եղեր, միտքս չդար քնաւ.

հ.—Ար. դու հայոց գեղի մէջ ես, հայոց զատիկ չգիտես, այն օրը որ հաւկիթը կարմիր կներկեն ու դուք հէգէսօր կասէք.

պ.—Գն. հաւկիթ ամէն վախտն ալ կներկեն կուտեն, բայց ես անոնց զատկի օր ո՞րն է չեմ գիտեր.

հ.—Ար. Գնդօ, այս բանը սուտ չէ, այս բանը մեծ բան է, դու էլ ինքզ ընելով չես կրնար ազատուիլ, պէտք է շիտակը խոստովանիս, և շուտ խոստովանիս, հանգիստն ու ապահովն այս է, հէլպէթ քո ազատութեան կնայուի.

պ.—Գն. ամենևին ես այդպէս բանի՛ ատած չեմ, ինչ ասեմ, էստէֆուռլահ.

հ.—Ար. խոստովանէ, Գնդօ, ըրածդ խոստովանէ, այսպէս սուտ չլինիր, այդ բանը շատ կմեծնայ ու շատ կերկարի, խեղճ ես.

պ.—Գն. թող իսպաթ ընեն էֆէնդիմ, թող ներկու վկայ բերեն.

հ.—Ար. թէ որ իսպաթ ըրին.

պ.—Գն. էյ, այն ժամանակ հէյասար փաշան պիտէ, մէճլիս պիտէ, ես ինչ կրնամ ընել.

հ.—Ար. հապա ինչ է քո խօսքը, ինչ կասես.

պ.—Գն. բան չունիմ ասելիք.

հ.—Ար. կմօհրեմ այս դիրը.

պ.—Գն. մօհուր չունիմ, անունս գրէ, մատ զարնեմ.

(Գնդօյ Տրպօյեան)

Տեսութիւն.

Գնդօյի խաչինատակի կարգէն դուրս խօսքեր եղան, որ խաչինատաքի մէջ չը գրուեցան, բայց ես արժան կհամարիմ դրել այս տեղս։

Ճանկարծ Գնդօն իր ղէմքը և խօսքը դարձոյց Արէֆ էֆէնտիէն գէպի Մխիթար վ. և ասաց. «Մխիթար վ. դու դիտես որ ես ու իմ եղբայրս, մեր կռնակով քար կրեր ենք Սլըքանայ եկեղեցին շինել տուեր ենք, մենք հայերուն այսպէս գեղութիւն կանճենք, ինչու զմեզ կզրպարտէք»։

—Այս խօսքին վրայ իսկոյն բոլոր տաճկաց ուշադրութիւնը արձնցաւ, ձայն տուին, ձայն ետին. թէ Գնդօն հայոց եկեղեցի է շինել տուեր, իր կռնակով քար կրելով, ուրեմն ինչպէս կարելի է հաւատալ թէ այսպէս գեղութիւն անէ։—Այս խօսքին աւելի կարևորութիւն տուող մէճլիսի անդամ Ասպիւլլահ էֆէնտին եղաւ։

—Մխիթար վ. պատասխանեց ժողովին թէ, «կհաւատամք որ ասոնք քար կրեն ժամ շինեն հայոց, փորձեցէք տեսէք ճաշ մի շինելու համար քարմ կվերցնեն իրենք»։

—Փաշան ասաց. «Աղէկ ա, հայոց եկեղեցի շինելու տեղ, թող իրենց համար ճամի մը շինէին ու աղօթէին»—չհաւատացուիր։

—Ապուխլահ էֆէնտին տեսաւ որ իր խօսքը փաշային չհաճոյացաւ, և վախնալով որ կարծեաց տեղիք չտայ իր վրայ, վասն զի արդէն այնպէս կարծուած էր, թէ քրդերուն պաշտպան է սա—ճարտարութեամբ մ՚ խօսքը դարձուց. «Այո, ես կհաւատամ (ասաց) որ եկեղեցին շինել տուեր են, որպէս զի այս պատճառաւ հայերը ժողվեն իրենց ձեռքի տակը, և իրենց ուզածն ընեն հայոց գլխուն։

—Փաշան պատասխանեց «ըսել կուզես թէ եկեղեցին կշինեն, որպէս զի այսօր ալ սրբութիւնը եկեղեցիէն խլեն պզծեն։

—Այո, պատասխանեց Ապուխլլահն։

—«Այդ աւելի դէշ բան» կրկնեց փաշան։

Է. Դարձեալ Արիֆ էֆէնտին սկսաւ հարցնել տէր Մանուելին.

Հ.—Ար. Տէր Մանուէլ լսեցի՞ր Քնդօյի խօսքերը.

Պ.—տր. լսեցի, էֆէնտիմ.

Հ.—Ար. Քնդօն ինչքա՞ր կնէ, դուն ինչ կասես։

Պ.—տր. Քնդօն ինքար կնէ, ինչ ասեմ. իմ տեսածս ու եղած բանը այն էր որ ես փաշային ու մէճլիսի առաջ խօսեցայ։

Հ.—Ար. Քնդօն իսպաթ կուզէ, կրնա՞ս իսպաթ ընել։

Պ.—տր. իսպաթն իմ վկայութիւնն է, ու իմ ժողովրդեան վկայութիւնը, այն տեղ ուրիշ տաճիկ, քուրդ կամ հայ չկար՝ որ բնաբեմ վկայ.

Հ.—Ար. Սլիքանցւոցմէ զատ՝ քովի գեղերէն կամ ուրիշ տեղերէ՞ տաճիկ կամ հայ չէր գոնուեր գաղի օրը այն տեղ, երբ այդ բանը եղաւ։

Պ.—տր. ոչ ամենևին, պատճառ որ սաստիկ ձմեռն էր, մէկ կանգուն ձիւն կար, և այն օրը ամէն քրիստոնեայն իր տունը կմնայ, իր ժամը կերթայ, իր հոգևոր ուրախութիւնը կնէ։

Հ.—Ար. հապա ինչ կերպով իսպաթ կրնի՞ն Քնդոյի վրան այս բանը։

Պ.—տր. ինձմով և Սլիքանցւոց վկայութեամբ, թէ կնդունի՞ք՝ դուք գիտէք, թէ չէք ընդունիր՝ գուք գիտէք, Այս մեր Վարդովայ երեք դեղի հայերն ալ գիտեն եղած բանը։ Այսինքն՝ Գաղքանցիք, Գոնդեմիրցիք և Դօղանցիք։

Հ.—Ար. Այդ ինչպէս բան է, դու կսէիր թէ ես և Սլիքանցիք միայն ենք եղեր տեսնող ուրիշ մարդ չկար, այդ ըսածդ երեք դեղի հայերն, ինչպէս դիտեն կասեն, տէր տէր։

Պ.—տր. դիտեն իմ պատմելովս, որովհետև ես Սլիքանէն դնացի վարդո պատմեցի անոնց, անոնք ալ դիտցան և մահսեր դրեցին։

Հ.—Ար. ուրիշ ինչ բան ունիս ասելիք.

Պ.—տր, բանմ՚ չեմ ասեր ալ, ինչ որ եղեր էր և ինչ որ հարցուցիք ասացի։

Հ.—Ար. կմօհրես այս գրուածը.

Պ.—տր. անուշս գրեցէք, մատս կդնեմ, առաջ ալ ըսի որ մօհուր չունիմ։

Տէր Մանուէլ
Տէր Վարդանեան

Թուհաբութիւն

Այս հարցմանց և պատասխաններուն առջևը գրուած՝

Ար. կնշանակէ, Արիֆ էֆէնտին.

տր. կնշանակէ, տէրտէր կամ տէր Մանուէլ։

Ք. կնշանակէ, Քնդօն.

Ը. Ահա այսպէս և այսքան եղաւ խաբինատաք, զոր կարծեմ եթէ ոչ բոլորովին՝ գոնէ բաւական նոյնութեամբ արձանագրեցի, ի հարկէ բուն խաբինատաքն ալ կյայտնուի ու կհրատարակուի օր՝, արդէն կկարծուի որ թէ եղած խաբինատաքի գրութիւնը և թէ Քընդօն ը Կարին պիտի ղրկուին։ Եղած հարց ու պատասխանը, թէ տէրտէրին և թէ Քընդօյին քրդերէն լեզուաւ եղան տաճկերէն չդիանալուն համար, բայց գրուածքը տաճկերէն գրուեցաւ։ Վերջը դիւանագիր Սալիգ էֆէնտիին տուին որ բոլոր կարդաց ի լուր ամենեցուն։ Ապա փաշան և ժողովք որոշեցին որ Իպօն ու Քավազը իրենց երաշխաւոր տան ու բանտէն ելնեն, վասն զի իրենք ալ Քնդօյին հետ սրբապղծութեան առթիւ կասկած ունենալով բանտարկուած էին, այժմ տէրտէրի վկայութեան նայելով մենակ Քնդօն այգ գաւի տակ մընաց, և Քավազին ու Իպօյին վրայ ուրիշ

բողոք տուողներ կան՝ թող բողոք տան, ապա դանոնք ալ դատենք։ Այս խօսքին վրայ Վարդովայ հայերը կայնեցան աղաղակեցին մէկէն թէ, կաղաչենք մի՛ հանէք բանտէն, ոչ ապաքէն մեք ատոնց վրայ բողոքագիր տուած ենք արդէն, որ մէկիս աղջիկը կամ հարսն են պղծեր, որ մէկս բանի առուդանք, փարայ և հաց, և ոչխար և այլն են առեր, մէկիս գոմէշներն են սատկեցուցեր, և այլն և այլն և այլն։ Ու խնդրեցին ալ որ ոչ միայն դանոնք չարձակեն, այլ Նազօն, Մըշահէն, և Իպօյի եղբայրն ալ բերել տան բանտարկեն։ Փաշան սիրտ տալով հայերուն և համոզելով հանդարտեցոյց, վճռեց ալ որ դեռ Իպօն ու Ջավազն ալ մնան բանտ, ու Հայոցն ասաց երթալ եկէք ձեր դատերուն նայինքա՛ս—Առեանը արձակուեցաւ, ժամը 10½ էր։—

Ի. Կուզեմ գովել Հէյտար փաշայի խոհեմ և արիական կառավարութիւնը, մանաւանդ այս քանին մէջ ունեցած արթուն դիտողութիւնը ու բարի նպատակը. կար վտանգմ՛ որով պիտի տուէր կամ այլափոխուէր բանն եթէ փաշան չդդար շուտով։ Բոլոր Մուշը նախապաշարմամբ տոդորուած է, հայն անհոգութեամբ, դու ասա նաև անգթայութեամբ, և տաճիկն կրօնամոլութեամբ, տէրութեան օրինաց ազատութեան և հաւասարութեան լուսաւոր ճառագայթները աւադ դեռ չեն ծագեր այս կողմեր, և ոչ քաղաքականութեան գոնէ արշալոյսը տեսած ունի Մշոյ աշխարհը, ինչ անցքեր որ այս ձմեռը և այս ամառն անցեր են Տարօնոյ մէջ լսած էք, Սէրքաբտար մի կայ Մշոյ, բոլորովին քրդերու և գէլ մարգերու պաշտպան ու կաշառ ուտելու տզրուկ։ Մենակ միայնակ է փաշան։ Դարձեալ փառք իրեն, որ բոլոր քրդերը կսարսափին Հէյդար անունէն, բանտերը լի են գազան անձինքներով, Ջիպրանցին՝ որ շատ անգամ զօրքով բերուելու փորձերն անցուցեր էր ի զուր, սա իրենց ոտքով բերել տուաւ զիրենք և ձգեց գառագիղը, կաշխատի, կաշխատի սա ամենայն բարեմտութեամբ, և թէ տէրութենէն թէ մեր ազգէն մեծ պատուոյ և յնորհակալութեան արժանի է։ Մամիկ. վարգան աղան ալ թէպէտ գործի մէջ չէ, բայց առանձին և անուղղակի կերպով մեծամեծ ջանքեր ըրաւ այս պարագային մէջ, փաշային խորհուրդներ տալով և պարագաներ բացատրելով։ Ափսոս վարգան աղային, որ եթէ այսպէս վիճակի մէջ չլինէր և եթէ կամենար, ամէն ժամանակ մեծամեծ բարիք յառաջացնող Ազգին համար անձ մի է։ Յօստացած եմ որ Մխիթար վ. և Մովսէս աղան ալ գովեմ, որոնք այս պարագային մէջ, չխնայեցին որքան կարողութիւն և ջանք կար իրենց։ Բայց դուք եթէ կարելի է շատ աղէկ կնէք, որ Ազգ. Առաջնորդարանէդ թադրիր ընէք վալի վիլիաթին իբրև կրօնական և ընդհանուր Ազգիս վերաբերեալ խնդիր համարելով, թէ եղած իսթինտաքը, և թէ ինդօն ուղել տալք ի կարին շուտով, տեղս հայեր կվախնան և կառավարութենէն ալ ես կարծիք ունիմ, չլինի դարձնեն, դարձուննեն բանը, մինչև փոխեն։ Երանի՛ թէ սրբազան պատրիարքն իբրև բուն այս դատին տէր ուղէր դատն ի Գօլիս, Ղավազին, Իպօյին, Նազօյին, Մհէին և միւսներուն չարիքներն ալ շատ մեծ են, կարելի է հնարմ՛ լինի, անոնք ալ ուղուին ի կարին, և վերջապէս այսպիսով այդ վեց տուն քրդերը միանգամ հանէին ուրիշ երկիրմ՛ տանէին այս գաւառէն, մէկմալ կրկնեմ այս տեղ անոնց անուններըը. Մէհմէտի Խալիլի Ալին, Նազօ ու Ղավազը, Շաւէշի տուն, Մըշահէն, Իպօն և եղբայրն, Ալին և Ինդօն եղբարք, այս վեց տուն միայն եթէ չհանուին, հաւատացէք, համոզուեցէք, որ արդէն գերութեան կեանք ունէին անոնց մէջ հայեր, այսուհետև բնաւ չէ կարելի ապրին, դժուար է վեց տուն տեղափոխել տալ, և այնպիսի՛ անձեր, որք տէրութեան հարկմ՛ չտալէն զկնի, տէրութեան գաւառմ՛ կփչացնեն, հպատակները կփախցնեն, և պատճառ եղած են աշխարհիմ՛ աղքատութեան, վասն դի ասոնց երեսէն քանիմ՛ տարի է թէեիր՝ ոչխար, եզ, ձի և այլն գնողներ կարեցան, որոց գալով այնքան տակ կխաղար այս երկիրը, դժուար է կսեմ ասոնք հանել, հապա ինչո՞ւ Մշոյ աշխարհէն հարիւր տան չափ հայեր փախան այս տարի, և փախչելու վրայ են, տէրութեան հարկատու և անձնանուէր հպատակ հայեր, ու մէկիմ՛ դժուար չէ թը-

ւեր։ Ասոնք հանելը կկոտրէ ուրիշ կողմերու քրգերու ուժն ու քիկունքն ալ. դուք դիտեցէք թէ Հասնանցի քրդերն ալ ինչ չարիք կգործեն, ետևնուայ, Պուլանխայ և Մըշոյ դաշտի մէջ։

Ժ. Ահա իմ տեղեկագիրս և դիտողութիւն այսքան է, զոր մատուցանելով քեզ, խնդրեմ կարգաս քաղաքիդ Ազգային պատասխանատուներուն, և հաղորդես Ցարութիւն դեր. սրբազան հօրս, որոյ մասին արդէն գրած ես թէ ի Գոլիս կշանայ և կըսպասէ այս գործոյն, թող ընդունէ իւր անարժան օրդւոյն այս փոքր աշխատութիւնն ալ, և ինչպէս իրեն պանծալի և նուիրական ձիրքիմ եղած է Ազգային այսպիսի մեծամեծ վտանգներուն դարմանն և հոգ տանել, թող ի գործ գնէ իւր առաքինի հոգւով, ուրախանալով միանգամայն թէ քանի ինքն կրարեգործէ, այնքան արկածներ դինք կըլլկեն թէպէտ, բայց անոնք իսկ են որ դինք կփառաւորեն։

Ես ժամանակ չունեցայ լրագիրներուն գրելու, խնդրեմ մէկ մէկ օրինակ նոյնութեամբ զրկես իրենց օրինակելով։ Բայց դեռ շարունակելիք բաներ շատ կան, ատոնցմէ քանիմ բան ալ գրենք իբրև յաւելուած։

ԺԱ. Օրինակ մահազրութեան, զոր Ա. ազգամ Վարդովցիէ զրկած են Մխիթար վ-ին

Դերապատիւ Մխիթար վ. առաջնորդ Մշոյ վիճակի.

Բարեխնամ Տէր.

«Դուք էք մեր պարծանք և մեր պաշտպան, հօր պարտաւորութիւնն է որդւոյն վրայ դթալ, գթալ իրաւի, քանի որ մեր հետ ցաւակից գտնուիք, այնչափ պիտի շատ չարչարանքներ տալէն զինի ձեզ յայտնեցինք այս քրդերու մասին, երբէք չհարցուցիք. դիտենք, և տակաւին պատասխան ալ չառինք։ Անցեալ օրը՝ կգրենք բայց ցաւով, քրդերը Ալիքան գիւղը պատարագի մէջ կառնեն սկիհի միջի նշխարքը և կատանեն ծակելով շան վիզ կկախեն դեղի մէջ պտըտցնելու։ Այս գործը եթէ ձեզ հաճոյ է, և կը համբերէք, մեզ դրեցէք որ երկիրս ամէն ուրիշ տզգմ պաշտենք. հերիք եղաւ, չէ որ Թուլուբիւն ձեզմէ է, դուք ինչէն կվախնաք, դրեցէք ի Գոլիս այս գործը, գրամը մեզմէ, ժամերու դռները տակաւին փակած ենք մինչ այժմ, յայտնի այս ամէն գործեր ձեր Թուլուբիւնէն է, որ մինչ անդամ հարցնելմ կգժուարանաք. քիւրդերը՝ որ քանութեամբ մեր ընտանիք ընդամէն յայտնի իրենց կքաշեն և ով որ այս կերպով իբր թէ չհնազանդի մէկ մէկ ոչխար առտուն պիտ առնեն անորմէն, այս գործերը ձեր Թուլուբենէն է, սր. հայր (բողոքեցիք) զրկեցիք արդեօք քանիմ զօրք այս գործերուն համար։ Մենք ստորագրեալ Վարդո վիճակայինքս։

Յուշագրութիւն.

Թուական չունէր այս դիրը իսկ ես օրինակեցի՝ յուլիս 16-ին Մուշ, յաւաչնորդարան։

Տր Վարդան, կնիք	Տր Գալուստ կ.	Տր Մկրտիչ կ.
Արէլ ոէս Մարտոյ Մկրէեան կ.	Միրէ Մկրտիչեան կ.	Կրպէ Մարգարեան կ.
Ղոքէ Ծակոքեան կ.	Արինօ Յովսեփ. Յովսեփեան կ.	Հէք Դաւտեան կ.
Աղաջան Փրոյեան կ.	ոէս Օհնէ Ծարոեան կ.	Առաքել Սարոյեան կ.
Մարկոս Պաղիչեան կ.	Սահակ Մարտիկեան կ.	Պօղոս Կիրակոսեան կ.
Մարկոս Ղազարեան կ.	Թովմաս Ներսիսեան կ.	Գրիգոր Մկրտչեան կ.	Մխէ Յազարեան կ.
Աւէ Պողիկեան կ.	Հկիթ Տրապիզեան կ.	Գալոյ Կիկոյեան կ.	Գալոյ Աստուածատրեան կ.

Այս կնիքներէն վար հետեւեալ գրուած էր։ «Մենք Շաւէշ ազգէն գանգամ չունինք, և եթէ կհարցանես այս գործերը Շա-

ւէշ աղան մէ՛կիկ մէկիկ ձեղ կպատմէ ե ձեղ կյանձնէ այս մարդիկները ե Շաւէշ աղան ալ խօսք առած է մեղի, իբր թէ երբ Մըխիթար վ. դիս ի Մուշ կանչեց, փաշային առջև երկիր աւերող քրդերուն վրայ ձեր հետ կղանդաաիմ, կսպասենք որ զապթիա-յով զմեզ Մուշ տանել տաս»

Պատասխանեց.

Առաջին բողոքագրոյն մէջ կերևի Մխիթար վարդապետի անհոգութեան դէմն ալ բողոք, թէպէտ և չափազանց ալ համարումով՝ ինչպէս կսեն, «զօրք չզրկեցիր» և սըրբագործութեան հետն ալ այլ և այլ հարստահարութեանց և բռնաբարութեանց մասին քրդերու վրայ բողոք, այս մասին արդէն դատ դատ բողոքագիրներ ալ տուած են հայեր կառավարութեան։ Իսկ յաւելուածին մէջը՝ որ Շաւէշը կարդարացնեն ու իրենց հետ համաձայն բողոքող կյայտնեն ինասակար քրդերու վրայ, այնպէս չէ, այլ Շաւէշը լսելով որ հայեր բողոք կգրեն, կերթայ կնստի հայերուն վրայ վերոյդրեալ տողերը իր ներկայութեան գրել կուտայ, բայց միանգամայն միւս քրդերու չարութիւն ալ կհաստատէ ասով։

ժ։ Ջիպրանցի Բդեեուն բրած եղեռնագործութեանց մեկնաբանիսը գրեթէ.

ա. Ինչպէս անցեալագրոյս 2ª երեսը յիշած եմ, Սիւլէյմանի Ալին, Գոնդէմիրու Վարգանի աղջիկը Գուլէն կյափշտակէ տանի տաճկանալ իրեն կին կառնէ, և այս կերպով կլինի,—նոյն Գոնդէմիրցի Սահակը կսիրաշարի Գուլէին հետ, Գուլէի ծնողքը չուզելով անոր տալ իրենց աղջիկը կփախցնեն յիշեալ Ալիի տուն իբրև ապաստանի տեղ, և Ալին իր քով տարած որսը յափշտակելով կտանի ուրիշ տեղ՝ քրդերու մէջ ու կը տաճկացնէ իրեն կառնէ։

բ. Դարձեալ Գոնդէմիրու միջէն Թորոյի Մկրտչի եղբօր աղջիկը կփախցնէ քիւրդ՝ ու այսօր տաճկացուցած ու իրեն կին ըրած է։

գ. Լսեցի որ Ղավազ անուն քիւրդը, որ ամենէն չարագոյնն է և սոսկալի վիճակաւ անձ մը ու կերպարանք ունի, նոյնպէս այս ձմեռը սուրբ զատկի ճրագալոյցին կերթայ Գոնդէմիրու ժամը ու երբ ժողովուրդն ու կնիկներ կհաղորդուին, կերթայ քահանայի ձեռքէն սուրբ սկիհը կառնէ, կնայէ, իր ձեռքով սրբութիւնը կոտրելով ուրիշներու բերանը կդնէ հեգնելով պատարագչի երաժշտութիւն, և անոր հետ եղած քրդերն ալ կնիկներու երեսները բանալով իրարու ցոյց կուտան ըսելով. «ավա չաւենայ, որընդ աս այսինքն, սա ինչպէս է գեղեցիկ է։ Բայց կային ուրիշ կերպ մալ պատմողներ թէ, Ղավազ նոյն իրիկուն պատարագի ժամանակ ժամ կերթայ և մեր աղջոյն տալուն ու սըրբութիւն տալուն օրինակը ժամէն ելած դուրս քրդերուն հետ կնեչ, իբրև հեղնութիւն, ու կհայհոյէր, իսկ կնիկներ ոչ միայն ժամուն մէջ, այլ և ուր տեսնան կբռնեն, կնային, կհաւնին, և այլն . . . .

դ. Այս Ղավազը Գոնդէմիրցուց, Մըհէնն Գասքանցուց, և և Ալին ու Քնդօն Սլիքանցուց մէջ թմբուկ զարնել կուտան, ու իրենք նստած հրապարակի մէջ կհրամայեն դեղի ամեն աղջիկ, հարս և կնիկ գան պար խաղան, որին որ հաւնին գիշեր իրենց քով պէտք է երթան և եթէ մէկը իր աղջիկ, կամ հարս կամ կնիկ չզրկէ պարելու՝ անմիջապէս պէտք է մէկ լաւ ոչխար տայ աղային պատիւ, տպա թէ ոչ . . .

ե. Օրմ՝ Մըհէնն Գասքանայ մէջ թմբուկի և պարի հանդէս կազմել կուտայ և կը-կանչէ բոլոր գեղին գեղեցիկները խաղալու, տէր Վարդանի հարսը՝ տէր Մանուէլի կինն իր տղան օրօրան դրած է եղեր և խնամք կտանի մանկան, զօրով տանել ու խաղալ կուտայ հարսին, աղիկը անխնամ մնալով, օրօրանէն կկախուի և մարդ չկինելով մօտ՝ կխեղդուի տղան։

զ. Հեպօն Բաղուեցի էր, տղաքներով քանիմ տարի էր Գաղլու գեղը կբնակէր որ Իպօյի գեղն է, ասոր մէկ հարսը տեսքով էր, դոր սովորաբար և համարձակ կլըկէին Իպօն և եղբայր Սայիդ, փախաւ Հէպօն աքսով Գաղլուէն ու գնաց բնակեցաւ Գոնդէմիր, այն տեղն ալ կերթայ Իպօյի եղբայր Սայիդ և գիշեր իր սովորականին պէս համարձակ կննջէ նոյն հարսին ծոցը, մի և նոյն սրահին մէջ ուր ննջած են Հէպօյի միւս երկու հարսներ։ Այնքան խիստ է ներգործէր խեղճերուն վրայ երկիւղ՝ որ կլռեն,

և լուսոյն մօտ եղած ժամանակ, կղղացուն-նեն Սայիդին թէ ճլ գնա հէրիք է, քանի չի լուսցեր, այստեղ գողու չէ, հայու ղեղ է, որ իմանան թէղէա քեղ չեն կրնար բանմ ընել, լայց դմեղ կխայտառակեն։ «Փիւրդը կմեկնի, դեղացիք կիմանան, քահանայն կերթայ խրատելու դէտրս, հարս տեսնելով որ բան չայանուեցաւ, կխօստովանի թէ հերկար ժամանակ այս փորձութեան մէջն եմ ես, և այս քրդէն ալ չդի եմ ու գրեթէ տաճկանալու վտանգաւոր խորհրգեան հետն եմ, ինձի ճարմ ըրէք», գեղացիք կիմացնեն հարսի ծնողաց, որ Մըղոյ գաշտի Գումս դեղէն են, կուգան չանկարծ կփախցունեն իրենց աղջիկը կառնեն իրենց գեղ կպահպանեն։

է. Ղավազը չորս մէհեմէտ օսկի առնելով Գոնդէմիրու Թորոյի Մկրէչէն, որոյ եղբօր որգուչն ա. նշանած՝ բայց չհաս աղջիկ մը խլելով նոյն գեղի Մարկոսի տղային նշանած, առանց մեղաց, պսակել կուտայ բըռնութեամբ յիշեալ Մկրէչի եղբօրորդուչն վըրայ, այն գիշերը երբ պիտի պսակեն եղեր Մարկոսի տղուն հետ։

ը. Նագօն և Շաւեղի տղաքները Գոնդէմիրու մէկ տան հայոց տասն հատ գոմէշ մղրաղով, Քրով և խէնչէլով կտրած են։

Թ. Այս Նագօն ձմեռս Մխիթար վ.-ի կողմէն իբր Թէ դիրմ՝ իր ձեռքն ունենալով վարդովայ հայոց առաջնորդութիւն է վարեր, և նշանտուքի, դալանի, հաս ու չհասի ըստակները ժողվելու պատճառաւ անչափ հարստահարութիւն և տուգանք է ժողուեր հայերէն։

ժ. Ամէն հայէն իրենց ուղածի չափ հաց առնել, օչխար, եղ, խոտ և ինչ որ պէտք է օլամ ընել տալ և խելագնաց ընելու չափ հայերը ծեծել, ծառերը կտրտել տանել, ջաղացքներ քալնել, տներ քալնել, և այլն այսպիսի բաներ այնքան շատ են, զորս գրել անբաւական համարեցի դիս։ Արդէն հայեր այս ամէն չարեաց և ջնջանքերու համար դատ կվարեն ի Մուշ։ Գեղեցիկ ասաց Գոնդէմիրու Մարկոսն անցեալ օր փաշայի առենին մէջ Թէ «այս քրդերը հիւքմէթ չեն՝ մեզ վրայ հիւքմէթ կբանցնեն, ազերաէր չեն, մեր օրինաց մէջ կխառնուին, առաջնորդ չեն՝ մեզ առաջնորդութիւն կենեն, իրենք տէրութեան հպատակ չեն, տէրութեան հպատակները կպճացնեն»։

—Ը. Գ. Այսօր լսեցի որ Մշոյ կառավարութեան առենին ներկայացուցած են հայերը դատ վարելու, ու իրենց տրզուհալնեերը առենի դիւանէն կորսուած է եղեր. շատ փնտռելով սերքէքտարի մօտէն դուրս է ելեր։ Լսեցի նաեւ Թէ Վարդովայ մէջ զրաւնուած Զիպրանցի քրդերը փախան։

Անցեալ օրը Ռուսաստանցի ուխտաւորները վանքէս ի գարին դարձած ժամանակ Թալնուեր են Իպոյի եղբօրէն։ Յուլիս 2-ին, Մէհմէտի Խալիլի Ալիի մարգերը Վարդովայ Միութիւրին վրայ յարձակեր են։ Յուլիս 9 սուրբ Գարապետի վանքիս երկու գոմէշ գարկին, Արդէն Մեղաւայ Աարդսի աղջիկը ի Մուշ տաճկցնելը գրած եմ կանխաւ։

Այժմ աստուգեցին Թէ Գարինէն գօրք էկաւ Վարդօ՝ Զիպրանցիք բռնելու համար։ Եւ Գալամաղ անուն բարբարոս ու չարագործ քիւրտը վանքս էր, հեծաւ փախաւ։

Աստուած գօրացնէ մեր արքային, Աստուած եղիցի մեր ազգին օգնական։

Ստուածնեանց
Գ. Վ.

Լ. Վ. ՎԱՐԴՈՎՑԻՈՑ ԵՒԴՐԻՆ ՎՐԱՑՕՐ ՆԱՄԱԿ ՄԸ Ի ԿԱՐԻՆ,

Գատուական տէր Գրիգոր քահանայ

Այժմ գարնայ Մուշէն, և տեսնալով որ գրաբերս ճամբայ կելնէ, փութացայ սոյն հակիրճ նամակս ալ հասցնել։

Նախորդ նամակաւս կարծեմ յայտնած եմ Թէ տեղւոյս հայ սուրբրներուն կնքով մահսեր մշինուեցաւ, հետս տարայ ի Մուշ, և ճիշտ տաճկերէն Թարգմանելով նոյն մահսերի Թուղթի միւս երեսին վրայ, մատուցինք փաշային՝ առենի մէջ, խիստ վեր վար եղաւ փաշան, ուսան ղի բաւական ծանրը բողոք մի էր. որոյ հայերէն ճիշտ օրինակով ահա նամակիս հետ կկարդաս։

Ինչպէս որ պատշաճն էր յոյսեր տուաւ մեզ Թէ փաշան և Թէ մէճլիսը, խոստանալով որ հարկ եղած միջոցները ձեռք առ-

նուած է ու պիտի առնուի ջիպրանցիքը դատելու մասին,

Վաթդուայ հայերը Ղավաղին ու Իպոյին հետ ունեցած խոթիննաքնին լմնցուցին, բայց դեռ դատ կամ որոշում մը յայտնի չէ, ոչ քրդերն իրենց պատիժ՝ և ոչ ալ հայերն հրաման առացած են իրենց տեղը դառնալու։ Դեռ գոմէշներու կարաելուն խոթիննաքն ու դատը չէ եղեր, վասն զի նպատն չկըրցաւ բերել տալ ի Մուշ, նոյնպէս և Մհէն ազատ կշրջի Վարդովայ վարդերու մէջ, ու չարութիւններ համարձակ ի գործ կդնէ. Նպատն գոմէշներ կարտօզն է, իսկ Մըհէն Ահարօն վարդապետին վրայ Քուր քաշող, հաւատք հայհոյող, և մեռցնելու սպառնացողն է. որ և պատքանցի հայմ՝ մահուան չափ ծնծեր է, ու սա է որ ինչպէս կըսուի, ուխտաւորները քալանող քրդերէն Զաթօն և եղբայրը Դէվրիշն ու ուրիշները իրեն քով կպահպանէ։ Թէ հաւատարիմ անձանց խօսքերը և թէ խելացիներու կարծիքները այնպէս կյայտնեն որ այս կառավարութեան բռնած դիրքը խիստ կասկածելի է, քրդերը արդարացնելու և հայերը իրենց ըսածները ուրանալ տալու եղանակ մ՝ կտեսնուի, ի սէր Աստուծոյ լինի, տէր Գրիգոր Հայր, տեղւոյդ էֆէնտիներուն և ազգասէրներուն ձայն տուր, գատը վերցուի ի կարին, խեղճ հայեր այսպիսի օրեր մեծ ջնաս քաշեցին իրենց երկրագործութիւնը երեսի վրայ քողոլով և մեծ երկիւղի մէջ են թէ իրենց և թէ իրենց ընտանեաց կենաց մասին. Տժբաղդութիւն մի ալ այս է որ Ցարութիւն սրբազանն չէ տեղդ ու Հայրիկն այս տեղ չէ. Մշոյ մէջ մարդ չկայ, մէճլիսի հայ աղաներէն մէկը երդում ըրաւ ինձի, թէ Մխիթար վ. ինձ ասեր է, որ Իպօէն տաս հատ մէճիտէ ոսկի առ, ու ես փրկեմ գինքը, Մխիթար վ. ալ կհաստատէ թէ այնինչ հայ աղան քրդերուն յայտնի պաշտպանութիւն կընէ, չբնուսածներուն զգուշութեան գիր կգրէ, և կջանայ ալ որ թէ նշխարի դէպքը և թէ Հայերու միւս բողոքները սուտ հանէ, և թէ այս ինչ աղան ալ—հայ—կաշառք կերեր է կսեն, ու կջանայ հայերն ու քրդերը իրարու հետ հաշտեցնէ, սուլթ ընել տայ,

Մշոյ տաճիկ աղաներուն չանքն ալ արդէն այդ է, կասկած կերեցնեն նաև վաշայի բռնած ընթացքին վրայ, որ ըստ իս ճշմարիտ կասկածելի է, բայց երկու եղանակաւ Ա. որ ինքը կուզէ հնարքով բոլոր ջիպրանցիքը ձեռք բերէ, և ոչ բռնութեամբ և սաոր համար է որ ընդարձակ կվարուի բռնուածներուն հետ, բայց այսպէս միջոցը երկարելով թէ քրդերը ազատուելու ճարմ՝ կգտնեն իրենց, Մշոյ մէճլիսի ձեռքով, և թէ հայերը Մշոյ մէջ խղճութեամբ քարշ գալով յուսահատին ետ կենան իրենց դատերէն։ Բ. Որ շատերու կարծիքն է թէ վաշան առ երեսս ինք գինքը իրաւացը ցոյց կուտայ, բայց քան գիրաւունքն շատ առաւել կսիրէ տաճկութեան անուն կրողները, և եթէ ոչ ինքը, բայց իր պարապատները չափազանց կերած լինելով, հաճեցուցեր են գինքը որ աշխատի քանն այնպիսի գիրքի՝ մէջ դնէ, որով փրկուին քրդերը, և ձեռք քաշեն հայեր իրենց դատէն։ Այս տեղ Մուշ է, ամէն բանին ալ հաւատան։ Փաշան իրեն բերանով ըսած է եղեր, թէ քիւրտ Նպատն ու Մըհէն ես ափիս մէջ առեր էի, բայց Մուխէս աղան երաշխաւոր եղաւ արձակեցի զնացին, ու ալ ձեռքս չեն իյնար։ Գիւրտ Ղավազ անցեալ գիշեր փախչելու փորձ փորձեր էր, իրեն երաշխաւոր եղող տաճիկի՝ իմանալով՝ փաշային իմաց տուեր. բռնեցին դրին բանտը բայց Իպօն ազատ կշրջի։ Բարեբախտաբար քանի՝ հատ ալ հալապցի տաճիկ թէճիրներ եկան Մուշ և բողոք տուին Ջիպրանցւոց վրայ, թէ անցեալ տարիներ քալնեցին մեզի. մենք ալ առուց երկիւղէն այս երկիր չենք գար ոչխար առնելու. ու վանէն բերած ոչխարնիս ալ՝ Աղերգու կողմէն տանելով, որ տուք է, դրեթէ բոլոր կասակին։ Հետզհետէ մասնաւոր բողոք տուողներ ալ կշատնան։ Ահա այսքան յանցանքներու տակ ինկած չարագործները որ դեռ օրինաւոր բանտարկութիւնի՝ չի կրեցին, և շատերը ձեռք ալ բերած չեն, չ՚ես հաւատար որ կառավարութեան բռնած ընթացքը կասկածելի է։ Գեղ յայտնի է, աշնանէ մինչև հիմայ եօթն եկեղեցւոց քալնուիլը, քանի քանի հայ բռնութեամբ տաճիկցնելը։ սարսափելի եղեռնագործութիւնները որ կը պատահին այս աշխարհի մէջ. ձր մէկ հատուցում դառաւ, բնաւին։ Դու մի՛ հաւատար

իմ նախորդ տեղեկագրիս մէջ գրուած վաշային և քանի անձանց դովեստները հիւսելս, այնպէս պէտք էր գրէի, բայց հասկացօղը կհասկանար, այն բառերէն որ քովը գրած եմ թէ «կուզեմ դովել» և թէ «խոստացած եմ գովել»։

Կատուգիւի նաև թէ Ինուսայ և Ղդխի գայմագամները զօրքով եկած են Վարդօ, ջիպրանցիքը րոնելու, Աստուած տայ սուտ չլինի, ինչպէս եղաւ յառաջ լսածներս թէ՝ կարնոյ զօրք եկած էր։ Զարմանք, ե-րէկ ի Մուշ Մխիթար վ.-ին հարցուցի թէ, այս եղելութեանց վրայ դէր գրած է ի կարին և ի Պօլիս։ Չէ, պատասխանեց, ե-դած խնթինտաքներուն վրայ ի կարին, բայց աշնանէ պատահած դէպքեր բոլոր թուելով՝ սրբազան պատրիարքին գրեցի ու կնքեց, պատրիարքին գրի տակն ալ սա յաւելուածն ընել տուաւ թէ, եթէ մինչև յայսօր այսպիսի իրաց տեղեկութիւն գրած չէի, կսպասէի վախճան գար, կատարեալ գրէի, բայց ի կարին ծանրութիւն սրբազանին և իւր փոխանորդին շարունակ գրած եմ։ Ապա իւր անկարողութիւնը յայտնելով հրաժարականն ալ գրել տուաւ։ Աստուած ընդունելի արասցէ։ Ծաւ։ կլսեմ որ դիարբէքի պարոն Թադէոսի աներ վարդովայ Գասքան գիւղէն Գօղոս անուն հայմ՝ ի կարին կուգայ գրով և բանիւ սուտ հանելու համար ջիպրանցւոց վրայ եղած ամբաստանութիւնները։ Թէ գայ թէ չգայ, այս ստոյգ է թէ Գօղոս և Գօղոսի նման շատեր կան Վարդովայ և Մշոյ մէջ, որ այդ աշխատութեան հետն են, քրդու սերմ և քրդու հոգի։ Զիարաթցի պ. Թադէոսն ալ Մշու մէջ մէճլիսի մէկ ազան է հայոց կողմէն...։ Զուր և խայտառակ ձեռնարկութիւններ, որովհետև այս գաւառ իրենց ափէն ելած է, կարնեցին, պօլսեցին և ամէն տեղի ազգայինք, նաև այն դեսպաններ որ թագրիք ըրած են, և այն խմբագիրներ որ հրատարակած ու կարևորութիւն տուած են այս խնդրոյն, հարկաւ պիտի ջանան պաշտպանել այս գաւառ և եթէ հարկ լինի, մինչև ատեն տարի ալ պէտք է տևէ, մանաւանդ մեր օսմանեան լուսաւոր ու բարեխնամ տէրութիւնը ինքն խնամք կտանի այս բանին, վարդովցի հայերէն շատերն տեսած եմ ես, պատրաստ են ի կարին ալ գալ, Պօլսին ալ երթալ, այս գաւառ վարելու կխընդրեմ կրկին հոգ տանիք այդ խնդիրը վերածել ուղղութեան դէպ, ես քէֆ հաճոյ կթուի ձեզ, նախորդ տեղեկագրիս հետ այն նամակն ալ օրինակելով ղրկէ լրագրաց, ինձ կերևի թէ գրկես լաւ է։ Կարելի է որ Աստուածածնի վերափոխման տօնէն ղկինի ի կարին գամ միանգամ, եթէ Աստուած յաջողէ։

Նամակներուս պատասխանները լի ու լի և շուտ շուտ գրէ։

Շաբաթուս Մշու մէջ վերին թաղի հայոց դպրոց գոցուեցաւ և տղաքներն ու վարժապետները դուրս նետուեցան, քանիմ՝ անգամ է այս անկարգութիւն կգործեն քէշիշօղլիներ, որք ծանր պարտուց տակ իյնալով ու միանգամայն արբեցութեան և այլ և այլ մոլութեանց ենթակայ, կփակեն ղպրոց ու պիտի ծախեն, իբր թէ իրենց հայրն է շինել տուեր յիշատակ, բայց ատակն ալ ժողովրդեան է եղեր, յիշատակն ալ ժողովրդեան, միայն ատենց հայրը իշխան լինելով պատճառ է եղեր։ ընկերութիւն մի կայ Մշոյ վերին թաղ Բարեսիրաց անունով, որոց երկու հազար ղրուշի չափ դումարմ կայ, և նոյն թաղի եկեղեցւոյն քանիմ՝ հազար ղրուշ ատակ կայ, Քէշիշղօղլիք կպնդեն որ այն ատակները արուի իրեն պարտքը, ապա թէ ոչ կտաճկանք, կըսեն։ Մխիթար վ.-ին երբոր ըսուեցաւ դպրոցը պաշտպանէ պատասխանեց. «ես չեմ կրնար», որովհետև պիտի ըսուի Մխիթար վ.-ի ետնէն տուն մի տահիկցաւ, իբր թէ խըղճմտանքին կգպչի...։ Ա՛հ, ա՛հ, ինչ ընեմ ամեն բան կարող չեմ գրել ու գրաբերս ալ չի դագրիր։

Օգոստ. 7-ին Ղալաղլը բանտէն Մշոյ միջէն փախաւ։

1868, օգոստոս 2, ի ս. կարապետ։

Անա Հայեաւր փաեալին ղրկուած գրի օրինակն է.

Բարձրապատիւ Տէր,

Այս երրորդ անգամն է որ մեր խնդիրքը կներկայանայ ձեր բարձր առեներն. ա. որ վերին կուարոցի բնակիչ քրիստոնեայ հայոց ամենայն ազգային գործերը ի ձեռն ազգային ներկայացուցչաց կկատարուին, և ոչ ի ձեռն ուրիշ ազգի մարդոց, որ ոչ ազգին կհոգան և ոչ ալ ազգին կհոգացուին։ բ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ գ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ դ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ե. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ զ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ է. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ը. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ թ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ժ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ի. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ լ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ խ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ծ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ կ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ հ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ձ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ղ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ճ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ մ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ յ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ն. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ շ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ո. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ չ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ պ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ջ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ռ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ս. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ վ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ տ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ր. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ ց. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ւ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ փ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ք. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։ օ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ամեն տարի կլինի, և ոչ ամեն երեք տարին մէկ անգամ։ ֆ. որ ազգային ներկայացուցչաց ընտրութիւնը ազգին ձայնովը կլինի, և ոչ ուրիշ ազգի մարդոց ձայնովը։

միաբաններուն վրայ յարձակուելով ծեծեր էին, ը. Որ վանքին երկու գումէշ ցարկեր կորսեր էին, գ. Որ կայսրնեմք ձեր բարձրաշնորհութեան Չիպրանցի Թոռուններու վրայի բողոք. անոնք՝ որ մեր հաւատքը ոտնակոխ ըրին, մեր սուրբ նշխարը եկեղեցւոյ մէջէն քահանայի ձեռքէն առօթքի ժամանակ խլելով և տանելով շան պոչ կապեցին, այս դառը արդէն առնիգ հասած է, և քէ ինչ չարաչար անկարգութիւններ ըրած են այդ Թշուառները վարդուայ հայոց դէմ, նոյն ես առնիգ յայտնուած է ժողովրդեան բողոքագրով. Այս շաբթուս ալ Մահէն Սուլէյմանեան նոյն Չիպրանցի Թոռուններէն մէկը, պազարցի Աղաջան անունով հայիմ՝ սաստիկ կծեծէ մահուան գուռը հասցնելու չափ, նոյն Մրէնն մեր վանքին նուիրակ Ահարօն վ.-ին վրայ Թուր կքաշէ զարնելու, վ.-ին բերան հաւատք կհայհոյէ, շունը կկանչէ, և կսպառնայ որ եթէ վարդուէն չելնէ երթայ վարդապետը, պիտի սպաննէ զնա, նա և վանքիս ուխտաւորները, քէ ռուսիացի և քէ տաճկաստանցի հայերէն մէկ քարուանմ կթալանեն անցնել շաբթուն սոյն Չիպրանցի Թոռուններ իրենց ծառաներով։

Տէր, ժամ է որ ձեր անունը պայծառացնէք, մեծ ընէք, տէրութեան՝ և տէրութեան ժողովրդեան ջնաւակար այդ Չիպրանցիքը դատելով, ապա քէ ոչ, եթէ այսպէս Ձեայ, վարդոյ գաւառմ կպարպուի, ժողովուրդը բոլոր ստիպուած են ձգել փախչիլ, ս. կարապետին պէս վանքմ որ մեր օսմանեան մեծազօր տէրութեան երկիրներուն մէջ հռչակաւոր վանք մի է, ուր և ամեն տեղերէն, ու ուրիշ տէրութենց մէջ գրանուած հայերէն շատերը ամէն տարի ուխտի կուգան կերթան, փակուի պիտի այսպիսի վանքիմ դուռն և ինչպէս Ալիքանայ մէջ եղած սուրբ նշխարին նախատանաց դէպքը ձայն տուաւ չորս կողմ, քան զայն առաւել ձայն պիտի տարածուի այս ուխտաւորներուն քարկոծուելուն, վարդապետը հայհոյուելուն և վանքիս դուռը փակուելուն համբաւը։

Կաղաչենք ձեր մեծապատուքեանը, տէր, որ մեր բարեխնամ կայսեր փառաց համար, ժողովրդեան և մեր վրայ ունեցած գթութեան համար, ու ձեր անուան պայծառութեան համար, շնորհ ընէք անօրինել փութով և խնամով ինչ որ հարկն է և ինչ որ ձեր հռչակաւոր արդարասիրութենէն կըսպասուի, քէ Չիպրանցոց մասին և քէ վանքիս ջնասօղ մանաչքիւթայ զազաներու մասին։

Մնամք աղօթարար վասն մեծազօր աէրութեան մերոյ օսմանեան և վասն ձեր, ապնիւ տէր

Փոխանորդ Յովհաննէս վ. Նազարեան		*Մկրտիչ վ. Յովանամիրեան*
Մկրտիչ վ. Աւրանցի	*Մկրտիչ վ. Տնտեսեան*	*Ղունկիանոս վ. Մելիքեան*
Յովրէն վ. Շահնազարեան	*Թադէոս վ. Յովհաննէսեան*	*լուս. Յարութիւն վարդապետ*
Կարապետ վ. Սեթեան	*Յոհան վ. Պօղոսեան*	*Պաղտասար վ. Յովհաննէսեան*
	Մովսէս վ. Առաքելեան	*Գաբրիէլ վ. Յակոբեան*

Գարեգին վ. Սրուանձտեանց

Ի Ր. ԳՐԻԳՈՐ Ր. ԱՐՇՆԻԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԴԱՐԲՆԻՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Արժանապատիւ ս. Հայր։

Կը ներէք նամակիս ուշացընելուն զի ես խիստ զբաղած եմ. առաջին նամակներուդ պատասխան զրկած եմ և ահա ասով ալ կը յայտնեմ առ մեզ զրկած տեղեկագիրդ հասաւ մեզ. քանի անգամ կարդալով արտասուեցի խիստ լաւ գրած էք ուր որ հարկն էր տուի կարդալու և ձայնս ալ բարձրացուցի. լրագրաց և պատրիարքին ալ մէյմէկ օրինակ զրկեցի։

Պատուական Հայր, յոյժ կը ցաւիմ, որ գեռ այդ խաւարին միաբանութիւնը կը գործէ յօգուտ իրանց և ի վնաս ազգին. ինձ կը հարցունես ես յուսահատած եմ ազգին արդի վիճակին վրայ. ուր որ հայ կայ, այնտեղ կայ վայ. միայն առանձ չեն. ամեն տեղ, արդեօք կարնոյ իշխանաց ազգեցութիւն ըրաւ ոչ, քանզի կառավարու-

քեան կամքը կատարել կընտրեին քան քէ ազգին վիճակին դարմանն տանել. եթէ ազգը իր այս գլուխներուն յուսացեր է յոյժ ողորմելի է քան զամենայն ազգս որք են յերկրի։

Գոլիսէն յոյսերս կարած եմք, գաւառներուն մէջ ալ չմնաց մէկը որ ազգին ձայնը լսէ. ամեն անձինք որոնք կարող են ազգին փոքր ինչ օգնութիւն ընել չեն ըներ, ազգերնիս այն վիճակին հասած է որ ողբացող անգամ չունի, յոյս միայն երկինք է մնացեր, բարեխնամ երկինք այցելութիւն ընէ։

Պաղաքիս Ազգային գերիզմանատան գործը բացուեցաւ կաթոլիկաց հետ. երկու անգամ է որ երեսելիներով կառավարութեան գուռը գտած կերթանք, Մկրտիչ ագային կը տեղեկանաս որպիսութիւնը, գեռ որոշ գրութիւն մը չեղած բայց ինչպէս ըլլալն ալ չեմք գուշակեր, գուցէ երկարի Հնձքի խնդրոյն պէս. բայց ազգայինք խիստ գրգռուած են, եթէ կաթոլիկաց մեռել մը պատահի պիտի չը թողուն, որով կը գուշակուի Գոլսոյ անցեալ տարուան գերեզմանատան վէճը բացուի. և ճիշտը ըսեմ մինչև այնպէս չըլլայ չի պիտի իրաւունքներուս տէր ըլլանք. այս խնդրոյն ուր ուղելիքը, յաւուրկ տեղեկագրով Ձեր սրբութեան կը յայտնեմք։

Սրբազան Հօր վերադառնալէն առոյգ լուր չունիմք. ինքն ս. Երուսաղէմ գնացեր է, բայց երբ կը դառնայ չեմք գիտեր. գերեզմանատան խնդրոյն ինքն չը գըտնելոյն համար իր բարեկամ ժողովուրդներն զայրացած են իր վրայ և նոյն իսկ եա ալ հետևորդն. նայենք ինչ ծնունդ կունենայ։

Ահաւասիկ քաղաքիս կուսակալն եկաւ այդ կողմերն. ժողովուրդն առանց կասկածի և երկիւղի իր բոլոր ցաւերը քող բանայ նորա առջև, բողոքոյ ձայներն քող բարձրացունէ. հարսանահարիչ բարբարոսաց համբոյր գտած քող բանան, արքունի կամ Սալըքանայ սրբապղծութեան քննութիւնը անձամբ պիտի ընէ, քաջալերէ վարդապետ։

Մամբրէ վարդապետին այստեղ գալը գրած եմ Ձեզ. քարոզ մը խօսեցաւ Ձեզ. կրնաք տեղեկանալ Մկրտիչ ագայէն, իշխանք բարկացան և իրմէն հեռացան, Պոլի գնաց որ իր վիճակ տրուած է Բազեշու հետ միացեալ կը լսեմք որ իր վրայ գժտութիւն ծագած է։

Մեր վիճակն կուզես իմանալ ինչպէս տեսած ես նոյն եմ. զեռհարսանիք չըրինք, քէն պատրաստ եմք ընել, նայինք Տէրը ինչ կընէ դի Նորա սուրբ կամաց յանձնուած եմք. գրքերուն համար գրած էիր. ձախածներուս ստակներն պատրաստ են քովս. կամիք Ձեզ գրկել գրեցէք. և մարգարիտներն չեն ծախուած. հարիւրի չափ քերական գրկէք քէ որ պատրաստ ունիք. ուրիշ բան չեմ գրեր, վասնզի կենդանի գիրն Մկրտիչ ագան որն որ քո սիրելին է քեզ եկաւ ամեն բան լաւապէս կը տեղեկանաս, նուիրելով համբոյրս սուրբ աջոյդ օրհնութիւն կը խնդրեմ և

Մնամ Ձեզ անձնանուէր բարեկամ
Գրիգոր վրդ. Տ. Մ. Ադճեանց

1868, օգոստոս 2
ի Կարին

Լ. Գ. ԳՐԻԳՈՐ Ր. ԱՐԾՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԴԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ ՍԱԼԸՔԱՆԻ ՍՐԲԱՊՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1868, օգոստոս 11 ի Կարին

Արժանապատիւ սուրբ Հայր

Ամենասիրելի մեր

Ձեր սրբութեան յուլիս 29. օգոս. 2 թիւ նամակներդ բերկրութեամբ սրտի ստացած եմ, որոց բովանդակութեան լիովին տեղեկանալով կը փութամ երկու նամակացդ պատասխանել, արդէն ալ համաձօտ գրութեամբ Ձեզ գրած եմ. և Գալլաբեան Մկրտիչ ագան եկաւ շատ բաներ բերանացի կը պատմէ Ձեր սրբութեան։

Սալըքանի դիւղի սրբապղծութեան վրայ գրած տեղեկագիրդ մեզ հասաւ. երկիցս կարդացի արտասուք հեղլով, նոյն տեղեկագիրն ամէն իշխանաց և ժողովոց առանձն ներկայացուցի, կրկնեցի երեքկնեցի

արդեօք ով ղրայց ով շարժեցաւ չը գտայ մէկ մը. մէկ օրինակ պատրիարքին ղրկեցի. մէկ օրինակ Մարկոս Աղաբէկեանի ղրկեցի, և մէկ օրինակ Մասիսին, այն տեղեկագիրն ժողովուրդն խումբ խումբ ժողվելով նոցա առջև կարդացի. լսողք լացին ինձի հետ վառեցան ի վրէժխնդրութիւն. խեղճ ժողովուրդ ձեռքերն ինչ կայ. մտադիր եմ այդ խնդրոյն համար այստեղ մահսարագիր մը շինել և վարչութեան ղրկել և պահանջել ամեն միջոց ի գործ դնելու սբբապղծութեան հեղինակներն պատժել տալու համար. եթէ կուզէք որ գատը այստեղ ձգուի ով է որ հոգատար լինի այդ մտսին, ով է ղգացողը թէ մեր կրօնից խայտառակութիւն է և մեծ իրաւունք մը ունեցանք որով թէ աղդին օգուտ պիտի յառաջանայ և ֆիւրդիստանի ժողովրդոց հանգորդութիւն պիտի պատճառէ. դուք կրնաք գուշակել քաղաքիս ազգային արդի վիճակը, ամենը մէկ կողմ քաշուած են ինչ գործ ալ որ կը տեսնամք շահելով և երբեմն ալ որոտալով է— անհատական տեղւոյս բարձր կուսակալը այդ կողմերն դիմեց և գուցէ այդ գործուն քննութեան նայի, բայց ղգուշացէք նա ալ վարագուրել պիտի աշխատի. Սալըքանայ գործուն համար մի վճռատիք կառավարութիւնը ինչ կուզէ թող ընէ, ձայներդ բարձրացուցէք խնդիրը կրօնական է. այս խընդրոյն համար Գօլիս էլչիներն չիոթած են մանաւանդ Անգղիոյ և Ռուսիոյ և միւսներն ալ. Այս անգամ պատրիարքն տեղւոյս կուսակալին նամակ մը գրած է Սալըքանայ գործոյն համար, կուսակալն այդ կողմերն լինելով ահաւասիկ Ձեզ ղրկեցի, խորհիս որու ձեռքով որ հարկն է տալ նորա, ուշէք անկորուստ, և հնոտաքրքիր եղիր թէ ազդեցութիւն մը պիտի ընէ կուսակալին. և կուսակալն ինչ դրութիւն կը բռնէ տեղեկացիր։

Մխիթար վարդապետն երկու անգամ մեզ. դիր գրած որոյ հետ երկու դիր ալ պատրիարքին ղրկած էր Սալըքանու խնդրոյն համար, և մեզ ալ միամտութիւն կուտայ, բայց մենք իրան պարան առած եմք կը կարծէ թէ իր գրածներուն կը հաւատանք. ես իրան խիստ գիր մը գրած եմ. չեմ գիտեր ձեզ յայտնած է։

Տէր Գեւորսի մասին տեղեկութիւն կուղէք. ատոր Պետրս և յետս դառնալուն ոչոյ լուր մը չունիմք, միայն այս գիտեմ, Թաքատեան (*) և Մուրատեաններն կալիասին տակէ ալ Լիմ Ախթամարը աքսորել տալու և յուսալի է մօտ օրերս լինի. Մինաս վարդապետին համար տեղեկութիւն. այստեղ լսող չը կայ որոշող ով պիտի լինի, լաւ կըլլայ որ Մինաս վարդապետն գնացեր է ձեզ այնտեղ։

Օրբաղան Հայրը գնացեր է ի ս. Երուսաղէմ և իրմէն լուր չունիմք. իր յառաջի գրերուն նայելով շուտ պիտի վերադառնար. բայց Մաղմանեան Առաքել վարդապետն այս օրերս եկաւ հոս, նորա խօսուածքը կասկածելի ցոյց կուտայ, կըսէ թէ վարչութիւնը հրաման տուաւ Երուսաղէմ երթալ բայց գառնալը անորոշ է, որով կը ցըցունէ Բարձրագոյն Դռնէն արգիլուիլն, մենք ոչոյ լուր չունիմք. յետ այսորիկ ինչ տեղեկութիւն ունենանք Ձեզ կը հաղորդեմք։

Գաղաքիս ազգային գերեզմանատան խնդիրն սկսուած է բայց չէ լմնցած. Մկըրտիչ աղայ Գալլարեան կը խօսի մանրամասնաբար, համառօտիւ դրեմ. մեք իրրեւ առաջնորդական փոխանորդ երկու անդամ կառավարութեան ժողովը ներկայացանք այս խնդրոյն համար. ա. օրը Գալաթիանց առաջնորդին հետ երկար վիճաբանութիւններ ըրինք այս մասին, բ. օրն դարձեալ գնացինք Աղաճան էֆէնտին և բոլոր էֆէնտիք նոյնպէս անոնցմէնէ ալ իշխանքն շատ վիճաբանութիւններ եղան բայց Աղաճան էֆէնտին խիստ ազդու կերպով փաստաբանեց և գերեզմանատունն ազգիս սեփական ըլլալը ապացոյց որ հակառակորդք չը կարողացան ջրել նորա փաստերն. ի վերջոյ ժողովը եկաւ դիտեց գերեզմանատունը և հայոցն է սեփական ըսաւ, իր գրութիւնն ալ կը յայտնէ. բայց գէտ մազապուրծ չէ շինուած, նայինք այս խնդիրը ինչ վերջ կունենայ, յատուկ տեղեկագրով կը յայտնեմք Ձեզ և մինչև հիմայ եղած վիճաբանութեանց շարունակութիւնը ղրած եմք, թէպէտ կառավարութեան գլուխներն պապականաց կողմապահութիւն ցոյց կուտան. այս խնդիրը բոլոր հայ ժողովուրդը

դրդուած է, եթէ յաջող վիրջ չունենայ ձախող դէպք պիտի պատահի. ըստ իս անցեալ տարուան Գօլոյ Էտիրնէ Գաբուսիի ղևրեզմանատան կերպարանքը պիտի առնէ և դուրէ անկէ աւելի։

Նուիրելով համբոյրս սուրբ Աջոյ,
օրհնեա զիս որ կը խնդրէ
Դրիգոր եպիս. Տ. Մ. Ւրծնեանց

Լ՚Պ. Ս. ԾՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔԻ ԿՈՂՈՊՈՏՈՒԻԼԸ

(1868, սեպտ. 19-ին ս. Ծօհաննու վանքը կողոպտեցին. հետեւեալ գրուածը անոր հետևանօք պատմութիւնն է)։

Ս. կարապետի վանուց անօրէն ժողովոյ արժանապատիւ անդամք, սրբազնուարք հարք.

Ձեր դիրը խոհեմաբարոյ տիրացու Վարդանի ձեռքով առացանք, ձեր գրով մեր ինչ եղելութիւնը ուզեր էք իմանալու, և վանուցս կողոպտուածներու թիւն հասկնալու, և վիրաւորուածները որոնք են կըսէք։ Ե. կեղեցական արժաքեայ անօթոց թիւը ահա ամմար և ցուցակ շինուած ձեր գրի ծոցն է, վիրաւորուածներն ալ ծարուքիւն վարդապետն է, մէկ թիւվէնք մէկ պալթայ զարկած են, աստիկ վիրաւոր է։ Մէկ թուր թըրպաբզիցի Աբրթինին զարկած են. մէկ թուր ալ մեզ զարկած են. շատ մեզաւոր ըլլալուս չմեռայ, կոյր աչքովս ալ այս աղետալի դէպքն ալ տեսայ. անդին և հրաշագործ մասունքներն ալ կորցուցի. ինչ պիտոր ընեմ՝ չեմ դիտեր, որոյ դիմեմ՝ ճար չկայ, մահս կը խնդրեմ՝ Աստուած տայ, նոր ցաւեր և վիշտեր մարմնոյս վերջ տուած է, լամ ու ողբամ, տեսեմ ու հառաչեմ. առ ծր պիտոր գոչեմ.. զոր ինձ օգնութիւն կանչեմ. երկինք. այո երկնքին տէր, գերի եղածները զարձնէ. ցանկալի շիրիմները ջուր են. կալանակապ գերի են դացեր. գերատէր մը չկայ գերիներս դնէ. ճար ըրեցէք. ինձ մահ խընդրեցէք. և աղօթքով պահքով վկաստուած աղաչեցէք. Աստուծոյ շնորհիւ և ողորմութեամբ գոնէ գերիներս դարձուին, ինչ դէպք էր մեզ պատահաւ և որոյ ձեռքով՝ չինք դիտեր. Ցատն օր վանք կողոպտելէն յառաջ՝ երկու քիւրտ վանքը եկան իրը չաշուտ, պահեցինք, իրենց սիլահները առինք. երբ լուսացաւ՝ իրենց սիլահները տվինք գնացին. տատն օրէն գիտի երկու քիւրտ արև մերելուն վանք մտան. դիշերով իրենց ընկերները պարաններով պարսպէն վանքին մէջ բերեցին. դարիահ կոտրեցին. արդէն բանուքիւնը ձեռքները առին, առջին անդին համարձակ թվանքով զարնեցին. և այս արկածը մեզ բերեցին։ Գրաբերէն կհասկնաք ինչ ուժով վանքը կողոպտած են. մենք ալ այսօր Շէխալան դիւդը պիտոր դանք. և ձեզ կըսպասենք, ձեր հրամանին և ձեր անօրինութեան կնայիմ. Մուշն իմնանք, կարին՝ Գօլիս բողոքենք. ինչ ընենք չընենք՝ ձեր կամացն է։ Թիւրաներն ալ կհարցնէք՝ անծանօթ են։ Ողջ լերուք։

Ս. Ծօհաննու վանուց
Յովար Եսայիայ վարդապետ

Սուրբ Ծօհաննու վանուց եկեղեցւոյ կողոպտուած անօթեաց ցանկը

23 շուրջառ հին հնոտ.
4 վարագոյր քէ հին և քէ նոր.
2 արծաթեայ կապարաւի շապիք.
2 արծաթապատ գօդնոց.
6 գերեզմանի ծածկոց.
8 գօդնոց.
2 արծաթի քշոց.
3 արծաթի կանթեղ.
3 արծաթեայ բուրվառ.
3 գոյդ հողաթափ արծաթապատ.
3 թևնոց արծաթապատ.
3 թուճէ բուրվառ.
6 ուրար սարկաւագի.
7 փորուրար արծաթագործ.
2 եպիսկոպոսական եմիփորոն.
4 եպիսկոպոսական թագ մարդարտաշար.
3 գաւազան արծաթեայ.
1 գաւազան ոսկրեայ արծաթապատ.
3 արծաթեայ վակաս.
3 սաղաւարտ արծաթեայ.
8 արծաթեայ քամար ամբողջ.

1 կէս քամար ե արծաթեայ.
1 կէս քամար արծաթեայ բարակ փոքր.
9 սկիհ մաղզմանով արծաթեայ ոսկեզօծ.
2 արծաթեայ մասնատուփ.
28 արծաթեայ խաչ մասունքով մեծ և փոքր.
1 սուրբ Գէորգայ մասունք անճոռ.
1 սուրբՍտեփաննոսայ մասունք անճոռ.
1 սուրբ Գէորգայ մասունք ևս ճորտով.
1 սուրբ Լուսաւորչայ մասունք ճորտով.
1 ղօլնճի խաչ մասունքով անճոռ.
1 Յովսէփ Արիմաթացւոյ ոչ բազուկ.
1 Մարիամ Մակտաղինացւոյ մասունք մասն.
1 արծուաբեր կենաց փայտ. արծաթ խուրձին.
1 Պետրոս աւետարան արծաթապատ.
1 սուրբ Յակոբայ մասունք ճորտով.
43 արծաթեայ խաչ մեծ և փոքր.
22 արծաթապատ աւետարան.
12 քյոց քուճէ.
1 մեծ խաչ զորն աշխարհ գիտէ.
11 խաչ ևս նոր եկած։

Վերը յիշուածներս ընդ ամեն կողոպտուած են, ասոնցմէ ի զատ, միարանաց ինչքը և դոյքը որ տարած են անոնց հաշիւն ալ պիտոր նոր ընենք, և կայ ինչ ինչ որ չենք գիտեր, 3,272 գրամ ալ արծաթ տարած են։

(Գ. վ. Սքուանձտեանի ձեռքով)

Սեպ. 22-ին սուրբ Կարապետի վանքէս փոխանորդը և քանիմ վարդապետ գնացինք ի սուրբ Յովհաննէս մեր աչօք տեսանք այն ողբալի տեսարանը։ Երեք տաճար ունի այս վանքը, սուրբ Յովհաննէս, սուրբ Աստուածածին և սուրբ Ստեփաննոս, երեքն ալ մերկ և կողոպտուած. միայն չիշ իւղով և արծուաբերի կենաց փայտը ձգած են արծաթները հանելով տանելով։ Սուրբ աւետարաններ, ճաշոցներ և յայտմատուրք կտրտեր էին։—Վանքի շէնքը և պաքխպաները բաւական ամուր էին. բայց պէտք է խոստովանիլ, որ մինչի միաբանք խիստ անզգոյշ և անհոգ են եղած, ինչպէս ցաւօք կպատմէր վիրաւորեալ ծերունի Յարութիւն վ. ալ։ Մենք առնելով մեզ հետ վանահայր Առաքել վ. և միւս վարդապետներ իջանք Մուշ. ներկայացանք. ու խօսեցանք կառավարութեան. հեռագիր մի զարկինք ի պատրիարքարան, և միանգամայն հետեւեալ հանրագրութիւնը գրուեցաւ ու կնքուեցաւ վարդապետաց և ժողովրդի կընքով։

Ամենապատիւ պատրիարք սրբազան Հայր և Ազգային վարչութեան անդամք

բարեխնամք Տեարք

1868 սեպ.
ի Մուշ

Սեպտ. 24-ին հեռագրով արդէն ծանուցուած է Ձեր ազգասիրութեանց և ահա կփութամք հանրագրովս ալ ծանուցանել Ք՚ե սեպ. 19-ին գիշերը սուրբ Յօհաննու վանքը կողոպտուեցաւ գինու զօրութեամբ աւազակաց բռնութեամբ։ Այս դէպքը պատահելէն ուստն օր յառաջ երկու քիւրդ ձախի լրտեսութեամբ կուգան վանքին ներս ու դուրս կշրջին և միարանք կզգան. իսկ կողոպտելու գիշերը երկու քիւրդ գինեւորուած վանքը հիւր կուգան Ջնան, բայց արդէն կաճականելի ցոյց տալով գիրենք և ինչպէս վանքի սովորութիւնն է եղեր կըխնդրեն նախ՝ ապա կտիպեն որ զէնքերը վրաններէն հանեն ու երթան իրենց հիւրանոց հանգստանան, քիւրդերը կընդիմանան. զէնք չեն տար, և այս կողմ այն կողմ կսկսին շրջիլ մինչև վերջապէս վանքի մէջ եղողներ կքնանան. միայն Յարութիւն վ. անհանգիստ ըլլալով անոնց հետէն կշրջի, և յայտնապէս անոնց շարժուձևէն անոնց նպատակն իմանալով, կսկսի աղաղակ հանել վարդապետը, քիւրդեր վարդապետին հետ կխառնուին իրարու և յանկարծ կացինամ վարդապետի գլխուն և ատրճանակմբ ձախ թևին կզարնեն, վերջին ձայն կարձակէ խղճալի վարդապետը և վանահայր և միաբանք դուրս կելլեն, ու ահա խումբ մի աւազակներ՝ պարսպի տանիքին՝ որոնք ծառմ՝ կտրեր պարսպի տակ դնելով վրայէն ելեր էին, բակի մէջ կյարձակին, դրան դուռը կխորտակեն բռնան, խումբ մալ դռնէն ներս կլցուին, և ահա սուր ու հրացան ի ձեռին կյարձակին

դէմ եկողին կղարնեն, խղճալի վանահայր այն քազմաշխատ և շինարար Առաքել վարդապետը բրածեծ ըրած են և Քրով վիրաւորած են, ուրիշ տիրացուներ վիրաւորեր են, միւսներ բոլոր ծեծեր. փախուցեր են սենեակներու մէջ, և պարսպի շրջապատ չորս կողմ պաշարեր են, որպէսզի մարդ չելնէ յաւար կանչէ մօտակայ գեղեր, այս այսպէս ընելէն զինի կյարձակին սենեակներու մէջ ինչ որ կղանեն բոլոր կվերցնեն. ապա եկեղեցւոյ դուռ կերթան և ահագին քարերով կղարնեն կղարնեն մինչև վակը կխորտակուի, ներս կմտնեն, բոլոր մասունքներ, անօթներ, և զգեստներ կյափշտակեն ինչպէս ցուցակը դատ Քղքով գրոյս հետ կըկարդաք, արծաթապատ աւետարաններու կողերէն արծաթները քակեր են. աւետարաններու Քղքեր պատռտեր են, սուրբ մեռոններ Քափեր և կոխկռտեր են, սրբութիւնը նոյնպէս ընելով, մաս տուփներ տարեր են, իսկ այն պատուական ու քանկագին ու անգին մասունքներ և արծաթեղէն և ոսկեղէն խաչեր անօթներ բոլոր տարեր են. այս աւազակաց խումբի մէջ ճանչցուած են այն տասն օր յառաջ լրտես եկող քիւրտ Քախիներն ալ, բայց Քէ ով են եղեր անծանօթ են.

Այսպէս 1868 տարուան վանքը, լուսաւորչաշէն, ինչպէս իւր հիմունքը, այնպէս և իր մէջ գտնուած սրբազան մասունքներ ու նիւթեր անհամեմատ և հազուագիւտ հնութիւններ էին, ոչ նիւթական և ոչ մէկ բարբարոս ձեռք չէր ձգած այս վանքին, ինչպէս պատմագրութիւնք և աւանդութիւնք ալ կվկայեն, այսօր այս խաղաղ ժամանակիս մէջ յափշտակութեան գոհ եղան բռնութեամբ, Ծարութիւն վ. հոգեվարք վիճակի մէջ է, միւսներ ամենքը մեռելի կերպարանք ունին ծեծուելէն, վիրաւորելէն և երկիւղէն. Մուրթասարիֆ վաշան իր պարագայիք, առաջնորդ, սուրբ Կարապետի վարդապետներ, և ազգային շատերը անձամբ հետզհետէ գնացին տեսան և ցաւեցան, և այսօր ամենքս սաստիկ յուզմունքի մէջ կղանուինք. Քէպէտ փաշան վանքի մերձակայ քրդերէն քանիսը ձերբակալ ըրաւ և ջերմ կերպով հետևել կցուցնէ, բայց ազգին բնաւ ապահովութիւն չկայ. Իրաւունք ունինք այս խօսքն ընելու, վասն գի երկու տարի յառաջ Մատնավանք կողոպտեցին, ու վանահայր Գօդոս վ.ը սպանեցին. բնաւ պաշտպանութիւն չեղաւ տեղէդ. և ոչ քննութիւն մը ու հատուցումմ այս տեղէն, քանի հայեր սպանուեցան, ու իրենց արեան բողոքողմ չեղաւ, Զիւրաթ գիւղի եկեղեցին կողոպտեցին և բաւական ժամանակ անցնելէն զինի մասմ յայտնեցաւ, միւս դեռ կմնայ, իսկ այս մէկ տարուան շրջանի մէջ եօթն եկեղեցի իրարու ետեէ կողոպտեցին, որոց մէկն ալ բուն Մշոյ միջի սուրբ Սարգիս եկեղեցին է, որոյ դռներ փակ և ինքն ամայի Քողով աւերման վիճակի հասաւ, ասոնք ամէնը տեղական կառավարութիւնը գիտէ, և միշտ բողոքներ եղած է, բայց և ոչ մէկին գատաստան ու հատուցում եղած չէ. Դարձեալ այս մէկ տարուան շրջանի մէջ 5—6 կնիկ հայերէն փախուցին բռնութեամբ տաճիկցուցին. վարդուայ հայոց կրած անլսելի հարստահարութիւնները և բռնաբարութիւնները, Ալիքանու եկեղեցւոյ մէջ պատահած սրբապղծութիւնը, զոր իբր Քէ քննութեան առին, բայց բոլորովին երեսի վրայ ձգած և այնտեղի հայեր մահու տագնապ կկրեն, Ե. առաւել քան զամենն բոլորիս սիրտն ու հոգին կվառի, զարմանալով Քէ ինչպէս ուժով բանմ՝ չ'րիք տեղդ. Բուն իսկ Մշոյ մէջ հայերը ի տարապարտուց կծեծուին, հաւատք և խաչ հայհոյել տաճկաց հասարակ խօսքմ՝ եղած է, մինչև անդամ առ և տուր ունեցողներ չեն համարձակիր իրենց պահանջը պահանջել տաճիկներէն։

Ազգն արդէն իր յուսահատութենէն երես դարձուցեր փախչել Ռուսաստան վասն զի անտանելի է խղճալեաց վիճակը, արդէն բաւական անձեր գնացին երկրէն և գրեթէ առհասարակ ամենու գաղափարն երթալն է, կառավարութեան քնաւ փոյթ չէ, այս տեղ պաշտպանելու ուժ չկայ, յոյս դուք էք, և այդ տեղէն ալ օգնութիւն չկայ։ Մ'իթէ փոքր են այս խնդիրներ քան զկարեոյ Հինձք գիւղի ևղեռնագործութեան խընգիրը, և քան զՋարսանջախցւոց հողային կալուածական խնդիրը, որոց ի պաշտօնէ քննիչներ զրկուեցան Գօլիսէն, և գիտեմք

որ պատրիարքարանիդ միջոցաւ դրկուեցան. չնորհ ըրէք ճարմ՝ գտնել, ապա թէ ոչ ժողովուրդ կպարպուի, բոլոր եկեղեցիք և վանորայք կամայականն և եթէ հայ մնայ այս կողմեր տակաւին պիտի իրեն դառ այցելու և պաշտպան խնդրէ մինչև գտնէ. Մշոյ պատրիարքական փոխանորդ. գէր. Մխիթար վ. ալ. տեսնալով այս աղետալի և անօգնական վիճակը ազգին, ու չկրնալով գարմանմ՝ ընել այս ցաւերուն, մանաւանդ թէ յայտնապէս ղինք սպանանելու ալ սպառնալիք տուած են, վանորոյ բարւոք համարեցաւ կամովին ձգել իր պաշտօն և ապահովանալ ի սուրբ Կարապետ։

(առորագրութիւնք և կնիքներ)

Լե. ՄԱՆՕԱՇՈՒՑ ԵՒ ՃԱԳՈՂՋՈՒՐ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ՓՐԴԵՐը

Մանաշքուտ գաւառ մի է սուրբ Կարապետի արեմտեան կողմը. ձոր և լեռ են անտառոտ մացառուտ։

Գլխաւոր գիւղն է Գօկլեան, ուր կնստի մուտաւրը. քրդու գիղ է. հինգ կամ վեց տուն հայ կայ մէջ. ի նախնում եկեղեցի եղած է միշտ այս գիղը. բայց քրդերը բարբարոս լինելով՝ քանի մը տարի յառաջ վառեր են եկեղեցին. սուրբ Կարապետի առաջնորդը Գօկլեանայ մուտաւր Ավտալ աղային սաստիկ է. Ավտալ աղան իր փայտով ու ծախքով նորոգեր է եկեղեցին. վրան մէջոց անցնելէն ղինի, կրկին քակեր են, ու այնպէս աւերակ է մնացեր և դարձեր քրդերու աղբանոց Ավտալ աղայի. Թոյլտուութեամբ, երկրորդ գիղն է հայոց Քարապայ անուն, իբր 16 տուն հայք են, և 2 տուն քիւրտ. այս գիղն ալ եկեղեցի չկայ, երրորդ գիւղն է Քալապէնն, ուր հինգ տուն հայ կայ և քանի մը տուն քիւրտ Զորբորդն է Մալապէքմի, ուր չորս տուն հայ կայ, ծ-ը գիղն է Անկաք, ուր չորս տուն հայ կայ, և չորս տուն քիւրտ են։ Տասնի չափ գիղեր ալ կան բոլորը քիւրտ են։ Գօկլեանայ միւտիւր Ավտալ աղան սաստիկ բռնաւոր է այս երկրի մէջ. որ և տեղացի է. գիղեցիկ և ընդարձակ հովիտ մի կայ տարածուած Գօկլեանայ ասղն որ գրեթէ Ավտալինն է. և որոյ մէջէն առու մը ջուր կանցնի, լի անուշահամ ձկներով. այս ջուրը կը լեցուի Եփրատին բերանը։

Առանց Թափու ընելու՝ Ավտալ այնքան հողի տէր է. ուրիշ գեղացիներ կրեն իր հողի մէջ իրենց լուծքով վարել կուտայ՝ իրենց սերմով ցանել կուտայ, իրենք կքաղեն իրենք կկասեն. երբ ցորեն պատրաստ կը լինի Ավտալը կուգայ եղած արդեանց կէսն ինք կառնու իբրև իրեն հողին վարձք, կէսը կձնայ գեղացւոյն։ Եւ իրեն առած բաժնի տասանորդն ալ գեղացիին վճարել կուտայ. և ինչ որ տեսնէ Հայոց քով որ իրեն հաճոյ ու պիտանի լինի, կխլէ կառնի. գնացող եկողներէն ալ ինչ որ տեսնայ ու սիրտն ուզէ՝ կառնէ. Անցեալ տարի ս. Կարապետի վանից նվիրակը պաշարեր էր գեղի մէջ, այս տարի ալ երկու բեռ բրինձ խլեց վանքի պտղիէն, մէկն իր եղբօրորդւոյն ձեռքով միւսը իր ազգականին ձեռքով։

Կվարս գեղը՝ որ Մանաշքուտայ գաւառն է սուրբ Կարապետի կողմէն, և վանքէն մէկ ժամ հեռու է... տուն հայ... և քուրտ՝ եկեղեցի չունին, թէպէտ այս գեղը Մշոյ կառավարութեան տակն է. բայց սաստիկ նեղութիւն կկրէ Գօկլեանայ քրդերէն ու Ավտալ տղայէն. գրեթէ ամէն տարի պատերազմ կընեն իրարու հետ. թէպէտ կվարսցիքն ալ փոխադարձ հարուածներ կուտան Քշնամեաց, վասն զի քաջ են։

Այս Մանաշքուտ որ և Գօկլեան, կկարծուի որ Գալունիք լինի. Տիգրանակերտու կառավարութեան տակն են քաղաքականապէս. բայց սուրբ Կարապետի Թեմն են խիստ անայցելու և հոգւով ու մարմնով Քշուառ հայեր են։

Մանաշքուտայ հինգ գեղին մէկ քահանայ կայ, տէր Գալուստ, որ Քալապէնն կբնակի. բայց այս հինգ գեղը մէկ եկեղեցի չունեն. խեղճ քահանան պիտի երթայ Մշոյ դաշտի գեղերը պատարագ ընէ. և արբունքիւնը մասուռփով բերէ բաժնէ ժողովրդեան։ Երբեմն երբեմն ալ ախոռներու մէջ ժամ կընէ իր ժողովրդեան։

Գօկլեանէն տասն ժամ հեռի է Շատպաղնուր գաւառ. ճանապարհը բոլոր լեռ ու ձոր են, և մեծ ու փոքր ծառերով խիտ խիտ զարդարուած. Ալոճ և այլ տեսակ պտուղներ կբգտնուին։ Տեսակ մը ծառ կայ,

զոր տեղացիք լերկի կըկոչեն. բայց բեւեկեան է ուղիղ։ Այս ծառի կեղևը ղրահի կը նմանի, և իր վրան խէժ կլինի խնկի հոտով, զոր անդացիք կծխեն խնկի տեղ, տերեներէն ու կորճէն ալ խնկի հոտ կը բուրէ. և այս ծառի տերևները մատղաշ ժամանակին կըժողովին աղի ջրով կրոնեն հացի հետ կուտեն, կըսէին շատ անուշահոտ ու անուշահամ կլինի, իր վրայ խաղողի ողկոյզի պէս մանր ու կլոր պտուղ կուտայ կարմիր, զոր աղի ջրով կըռնեն և կուտեն։

Այս ճանապարհի հետ եկած ժամանակդ միշտ աջակողմդ Նայելով Եփրատ գետի ձայնը կլսես, որ մօտ է քեզ, բայց ահագին խորունկ ձորակի մը մէջէն կերթայ ու իր երեսը չի ցոյց տար։ Գիւղեր շատ կան այն ձորերու մէջ, որոց բնակիչներ հայ են եղեր գրեթէ մինչև քսան տարի յառաջ ալ. բայց այժմ տեսակ մը քրգեր կրնակին, որոց ազգ և լեզուն առանձին է մեւս քրդերէն և կըսուին զազա կամ տըմբլեի։ Այս տեսակ քրդերը սուրբ կարապետի շրջապատները Մանաշքուէ և բոլոր կինճ ու Ճապաղիւրը լի են։ Գեղ մը կերևար Եփրատի բերան հայոց Առեն գեղն է ըսին։

Ճապաղիւր Հայաստանի Հաշտեանք գաւառն է, ուր մեր Արշակունի թագաւորաց արքայազունք կրնակէին. և իր լեռները բոլոր անտառոտ ու մացառոտ լինելով, պատուական ու առատ ալ ջրեր ունենալով, խիստ լաւ յարմարութիւն ունի բնակութեան ու արտորդութեան։

Ճապաղիւր ընդարձակ հովիտ մի է, ամէն կողմէն շրջապատուած լեռներով. բայց հովիտի մեծ մասին տիրեր է ջուրը. ա. Սաղերու ջուր, բ. Մայտայ ջուր, դ. Կօյնուկայ ջուր, ու. Կուլպահար. այս չորսն ալ բաւական մեծ գետ են. այս պատճառաւ իրաւամբ անուանուած է Ճապաղիւր։ Հովիտին երկարութիւնը հիւսիսէն ի հարաւ կաւարածի. և հարաւային ծայրը պարիսպ քաշած է Եփրատն իր ջրերով, որ և Ճապաղիւրայ ջրերը բոլորը իր ծոցը կառնու։ Ճապաղիւրն իր արևելքն ունի Մանաշքուտ, արևմուտքը Բալու, հիւսիսը Ջեղի և Կեօյնուկ, հարաւը Տիգրանակերտ. առաջին երեք սահմանները տասնական ժամ հեռու են, բայց Տիգրանակերտը 3 օր է. Ճապաղիւր երբեմն Տիգրանակերտու և երբեմն Խլաւայ կառավարութեան ենթակայ կըլլինի. և այս պատճառաւ ալ շատ ռնտակոխ կըլլինին։

Ուրիսուն գեղ է Ճապաղիւր. բոլորն ալ շրջապատ լերանց վրայ շինուած են. ու իրենց երեսներ հնային հովիտներուն վրայ ամէն կողմէն. չորս գեղ միայն հովիտի մէջն են որք են Զիվլիկ, որ աւան կհամարվի, ուր առուտուր կըլլինի և կառավարութիւնն է. Ան. սօր. Մատրակ. և Դաւվան. հայք ընդամէնն 100 տուն հազիւ կլինին, և իրենց բնակութիւն այս չորս գիւղերու մէջն է. թէպէտ խառն են քրդաց հետ. կան երկու տուն. կամ երեք տուն հայք այլ և այլ գեղերն ալ։ Ճապաղիւրցիք կցանեն ցորեն, գարի, տարեկան, կաւաւտ, բրինձ, կէնէկէրչէք, սուսամ (շուշման), բամբակ, ոսպ, սիսեռ, կորեկ, քըշքըլ։

Ճապաղիւրայ միջէն կելնէ դաշի հանք Տէրէզուայ գեղէն. Տէրէզուայ, ձոր ցամաք ըսել է քրդերէն. նաև կարմիր ներկ հող՝ սոստ, որ կելնէ Ջան գեղէն։ Այս Ջան գեղին մօտ հանքային տաք ջուր կը բղխէ։

Շատ բարեբեր է Ճապաղիւրայ հող. բայց Աիւլէյման բէկ անուն աղնուական քիւրտ մը, որ հայրենական ամիրայ եղած են այս գաւառին, և ինքն է եղեր շարունակ միւտիւր գրեթէ քառասուն տարւոյ չափ, ու թէպէտ մասնաւոր բռնաւորութիւն ալ շատ ըրած է, բայց խիստ ապահով ու ծաղկեալ պահած է. սա խելօք գտնուելով յառաջադոյն գրեթէ հովիտի չորս գեղի հողերն ալ թափու ըրած է, և երկրագործ գնագացուց վարել ցանել կուտայ՝ իր հողերի վարձքն առնելով. եղբայր մը ունի սա Ամար պէկ, որ Մատրակ կենստի, ու հօրեղբօրորդի մը ունի՝ Թայիր աղան, որ Սևսօր կը նըստի. ինքն Սիւլէյման պէկն ալ Զիվլիկ կենստի, գեղեցիկ քարաշէն ու ընդարձակ ապարանքներ մը շինել տուած է. վեց արու զաւակ ունի սա. ինքն, իւր օրդիք և Ամարն ու Թայիրն տիրած են հովիտի չորս գեղերուն ալ, և դեռ հին դրութեամբ իրրև Թագաւոր կըպահածան։ Ամարն, Թայիրն ու Սիւլէյման մէկ մէկու հետ թշնամի են, և շատ անգամ բանակ կկազմեն իրարու դէմ. դանդատ կերթան ի Բալու և ի Տիգրանակերտ իրա-

բու վրայ և իրենց դեղերու հայերը իրենց երկիւղէն երբեմն ասոր երբեմն անոր կողմը պահելով թէ պէյերու դէմ և թէ նոյն իսկ այս պէյի հայը այն պէյի հայուն դէմ թշնամութիւն կընեն։ Բայց գիրենք շատ կաւրեն։

Դուրսէն էկած միւտիւրը այս երեք պէյերէն մէկին կողմը պահել կստիպուի. բայց Սիւլէյման պէյ առաւել զօրաւոր լինելով, բնականաբար միշտ միւտիւրն ասոր ազգեցութեան տակն է եղեր. որով և միւսներուն ու անոնց գեղացւոց հակառակորդ գտնուելով, կամ միւտիւրը կպարտուի կըփոխուի, կամ զանոնք կտուժէ ու կֆռասէ։

Սիւլէյման պէկ որքան բարբարոս, բայց վեհանձն և կենցաղագէտ մարդ է. իր ճաշակը կերևի իր տան ճարտարապետութեան ու կահ կարասեաց վրայ, որ նորաձև են. և ինքն օրինակ տալու հասարակութեան։ Ինչո՞ւ տարիէ որ քէօնի տներ ու պղըշում հանել սկսեր է։ Այս օրեր որ ես այստեղ գտնուեցայ, հարկ կար իր վրան կառավարութենէն, ու. ինքն. էլած էր Ֆինճ և Սիլվան, ուր առնելիքներ ունէր, ժողվելու և կառավարութեան տալիքները վճարելու։ 70 տարեկան է Սիւլէյման պէկ. բայց իր համբաւը դեռ երիտասարդ է։

Զիվիկ ինչպէս գլխաւոր է գեղերու մէջ, իւր միջի հայերն ալ երևելի են. բայց այն երևելեաց անուններըը տալու արժան չեմ համարիր. վասն զի իրենց վրայ գովելի ձիրք մը ու շնորհալի գործ մը չտեսայ որ հռչակեմ։ Ոչ գպրոց, ոչ օրինաւոր կարդացօղ՝ ու գրող մը, ոչ ազգային յառաջադիմութեան հոգացող, ոչ ժամանակ ճանաչող, և որ ցաւալին է, կարհամարհեն այն անձը՝ որ այդպիսի բանի վրայ կըխօսի։ Եկեղեցի մը ունին և երկու քահանայ։ Մատրակ գիւղը. ինն. տաբի յառաջ նոր եկեղեցի մը հիմներ են, որոյ պատճառ եղած է նոյն գիւղի ոչխ Գէորգ. գեղեցկաշէն, քարաշէն է. աէր Յովհաս քահանայ մը կայ այս գեղը. բաւական բանագէտ է, բայց իր վարքն ու համբաւը գովելի չէ։ Սնսօր 30 տուն հայ են, մէկ քահանայ ունին աէր Առաքել, եթէ կարելի է գնա քահանայ անուանել. յիմար և կռուարար մարդ։ Եկեղեցի չկայ այս գեղ. տուն մը որոշած են եղեր՝ ժամ կասեն եղեր մէջ. գայն ալ Սիւլէյման պէկն ըրեր ամբար. այս գեղը հովիտի միջակէտն է. և ջրերը պատած են գինքը. բաւական տներ քակեր է ջուրն ու քակելու վրայ է։ Մաստիկ հակառակութիւն կար այս Սնսօրայ Հայոց մէջ. 30 տուն քիւրտ և քսան երեք տուն հայ մէկ կողմ եղեր էին ու թայիր աղայի մարդն էին. երեք տուն հայ միայն Սիւլէյման պէյին մարդն էին. թայիրեանք կզրկեն եղեր և պէսպէս նեղութիւններ կուտան Սիւլէյմանեանները։ Սիւլէյմանեանք ալ իրենց պէյին ու միւտիւրին ձեռքով տուժել ու նեղացնել կուտան զթայիրեանք. թայիրեանք կերթան մինչև Ֆարբերդ. Բալու, գանդատ միւս կողմի վրայ, և տեղական կառավարութիւն գանդատ կգրէ անոնց վրայ, և կբանտարկէ չորս ժամու չափ աէր Առաքել քահանայն իբր խռովարար։ — Ողբալու արժանի բան։ Զօրս օր իմ բոլոր ճիդս այն եղաւ որ իրենց ըրած ջնջաններ բուն իրենց գլխին, և իրենց յիմարութիւնները իրենց հասկցնելով քրիստոնէաբար հաշիւ կարողացայ գիրար համբուրել տալ և հաշտութիւ իրարու հետ։

Ղալանի ծանրութիւնը խիստ է այս կողմերը. Չիվիկցի Գօրգէ իշխան իր աղջիկը հարսնացոյց, և 1000 ղ. առնելէն դկնի, կըսէր, բան մը չէ, առանց ղալանի տարան աղջիկս։ Մատրակայ Գէորգ իր եղբօրորդին նշաներ էր. 30 հատ մէճիտիէ ոսկի և 10 լիտր խտակ բրինձ ղալան պիտի տար. են. են. են.։ Նայելով իրենց աղքատ վիճակին՝ եթէ խրատես թէ այդպիսի վատ սովորութիւն ձգեցէք, որ թէ ձեր հոգւոց և թէ մարմնոց ջնաս է, ամէնքն ալ «դիտենք» կըսեն. բայց չենք կընար ձգել. մեզ փայտ և բանտ և տուգանք պէտք է, որ խրատուինք. այնպէս վարժուած ենք։

Սուրբ Կարապետի քեհն են այս ճապաղջուրցիք. բայց սուրբ Կարապետէն տարին միանգամ նոյ.ի մէջ, վարդապետ մը կերթայ ու 10 աւուր չափ շրջելով գեղերը վանից պտղին, մեռնողաց հոգեբաժին են կհաւաքէ ու կուգայ, ինչպէս արքունի հարկահան մը։ Երբ իրենց հետ ընկերութեանց վրայ, ժամանակիս լուսաւորութեան ու յառաջադիմութեան վրայ կխօսէինք, իրը թէ չլսուած անծանօթ լեզու կհամարուէր իրենց. և երբ եկեղեցւոյ մէջ քարոզ ու յոր-

դորներ կխօսէինք, շատ փափաքով մտիկ կընէին, ու միանգամայն կզարմանային ու կըսէին «սա սուրբ կարապետի վարդապետներէն չէ»...

Արդէն յայտնեցինք թէ քաղաքականապէս Ճապաղջուրը Տիգրանակերտու, Խարբերդու Բալուայ կառավարութեանց ենթակայ է. իսկ հոգեւորապէս սուրբ կարապետ վանից. այստեղի ժողովուրդ յիշեալ քաղաքները կերթայ դատի կամ բողոքի համար, ինչպէս այս տարի մինչ ի կարին ալ գնացեր էին Պօլիսը բողոքելու իրենց քահանաներու մասին, զոր կառավարութիւն փոխանակ իր վրայ պահելու կամ ծախելու բռնութեամբ գիւղացիներէն ծանր արժէքով փարան կառնէ եղեր. և եթէ կան արտերը՝ որ հայոց իրենց պապերէն մինչև անցեալ տարիները իրենց ձեռքն է եղեր. և այս վերջերս ալ քանիու եղած ժամանակ իրենց հախիւրաբար կերպով քանիու ըրեր են. բայց երկու տարի է որ Սիւլէյման պէյը կամ տեղական կառավարութիւնը կուզեն քակել քանիուն և խլել հայերէն հողը, իբր թէ վագրի է եղեր ղրպարտելով, Ասոնք և այսպիսի շատ խնդիրներու առթիւ երբոր յիշեալ քաղաքներ կերթան, քաղաքաց առաջնորդներ կպատասխանեն իրենց ղուրբ որբի թիճն էք, ձեր պատուղով կուտէ, նա զձեզ պիտի հոշոյ։

Թողունք քաղաքականն, կրօնական և բարոյական մասն ալ գրեթէ խպատ մեռած է ասոնց մէջ. ամուսնական մասը՝ խառնակ և հեթանոսական օրէնք դարձած է, ինչ որ ես լսեցի ու իմացայ. գոնէ սուրբ կարապետէն վարդապետ մը իրրև այցելու և բարեկարկէչ, և ինչպէս հարկ է իրրև առաջնորդ ղրկուի բաւական ժամանակ ասոնց մէջ. ինչպէս իրենց ալ առաջարկեցի, և ազգային խորհուրդ կամ ժողով մը կազմուի. եկեղեցեաց, օրինաց, ղպրոցաց և նոյն իսկ քաղաքական իրաց նայուի, խիստ բարւոք վիճակ կունենան ճապաղջուրցիք և իրենց կից եղած կնճռիք, որք ղրեթէ հայ ըսուելու նշան չունին խեղճեր։

1868 Նոյ. 14

Սուրբ կարապետի քէմ Ճապաղջուր գաւառէն, վանքէ պտղին ըստ ամէն տարուան սովորութեան՝ հաւաքելով, Մանաշկիւտայ Ջարապայ գեղի եղերուն վրայ բարձած կուդայինք Վան երթալու, էշակ մէյդան ըսուած տեղ մը կայ ճամբու վրայ, որ աւազակաց երեսէն երկիւղալի է. և այլ այնպիսի տեղեր կան. անցանք ապահովութեամբ ամէն կասկածելի տեղերէն. Մանաշքուտայ հողն իջած էինք. ես ու Մկրէն անցանք յառաջ բեռներէն՝ ու կուգայինք. Դախքայ Խօրրու բսուած ձորի գլուխն էինք և սկսեր էինք իջնոլ վար դէպի այն ձոր. Մանաշքուտայ միւտիւր և հինաւուրց տիրապետ Ամտալ աղայի եղբօր որդին Ալին ձի հեծած, Պօլսեցայ Փաքըզ կարապետ ու Ջաչօյեան Մարգար. և չորս հատ Սօլախցի քիւրդ հետիոտս իրեն հետ մեր դէմ հանգիպան անցան. Ղրան ըսուած լեռնադաշտ մի կայ, որտեղէն կէս ժամ միջոց հեռի էր մինչև այնտեղ ուր Ալին մեզ հանդիպեցաւ. Հոն կնստի Ալին իր հետ եղած մարդերով. և երբ վանքի բրինձները կուգան, կելնէ կհրամայէ Սօլախցի քրդերուն որ իր հետն են. ու մէկ բեռ բրինձ վար կձդէ. «վանքի մալ շատ է. աս ալ ինձ» ըսելով՝ իր հետ եղած Փաքըզ կարապետ դինքը կձդէ բեռան վրայ ու կաղաչէ զԱլին որ վանքի հետ այդ գէշութիւն չընէ. Ալին իր ձեռքով քանիմ փայտ կզարնէ կարապետին և մէկզի կհրէ. Իեռնակիրներէն շատերը կաղաչեն ու դէմ կդնեն բեռը չտալու. բայց միշտ կակնածեն իրմէն. վասն զի իրենց մուտուբի և աղայի եղբօրորդին է. Ալին անոնցմէ չորսին ալ լաւ մը կծեծէ. և իր հետ բերած պարապ եզի մը վրայ բառնալ կուտայ բեռը ու կսկսի վարել։ Կզառնան այն Սօլախցի քրդերը բեռնակիրներուն կըսեն «մենք չենք ձեր գործեր, այլ Ալին է. անպարտ եմք մենք»։ Ալին կառնի այն մէկ բեռը։

Երբ յառաջ գալով վանքի բեռներ կը հասնին կլորակ ըսուած տեղը, որ Գօկլանայ գաշտն է. Սէրպան ըսուած դեղէն Շէյխիի տղան Նասրը յանկարծ Թուր ի ձեռին մացառներու մէջէն կելնէ բեռներու դիմաց. մէկ բեռն ալ սա կբռնէ և եզն ալ հետը կվարէ տանելու իր տունը. բեռնակիրներ ասա ալ կդիմանան. Նա Թուր կըքաշէ եզը պիտի մորթէ, մարդոց պիտի

գարնէ. վերջապէս կ'ելլէ տանի, իրիկունը բեռները գալուն՝ Ամերիկայէն մարդ ղրկեցինք Ավդալ աղային իմացուցինք եղելութիւնը, առաւօտը կրկին մարդ դնաց.ե ինքն Ավդալ աղան ու իր եղբայրը ձի նստած էկան Ամերիկան։

Չկրնք գաւառէն կոնսօս գիւղէն Ղազարի դուստր Թուլէն հօրն տարի յառաջնորդներ կինճ գաւառ Արզինկ գիւղ Սրկօյի փեսքը որդուոյն Տօնօյին, որ խելօք է եղեր բայց ազգիկ չի կամեցեր ղՏօնօն առնել. ակամայ քրդերու ղրկով կ'ուզեն պսակելու. բայց կը տանեն պսակել մեծ եղբօր Գեւորկին հետ Արշէնու երէցի ձեռքով—որ գեռ ողջ է.—իբր թէ աէրտէրն ալ քրդերու զօրով պսակեր է՝ վեց ամիս մնացեր էրկան քով. էրիկ խենդ ըլլալով կծեծէ միշտ զկին. կինն ալ արդէն չհաւնելով զէրիկ և ծեծելուն չդիմանալով ձգեր զէրիկ էկեր իր հօր տունը. ու ցայսօր հօրն տարի է որ հօր տունը կբնակի։ Տանուչորս տարի է մեծ քոյրը տաճիկցեր է. որ միշտ կհրաւիրէ ու կհրապուրէ եղեր ղԹուլէն տաճիկցնել, չորս տարի յառաջ ալ այս կինոջ եղբայրը տաճիկցեր ու միշտ կբռնադատէ զԹուլէն գալ տաճիկնալ։ Թուլէն անոնց ձեռքէն այս կողմ այն կողմը կփախչի եղեր միշտ ու երեք տարիէ հետէ Շապազջուրայ հայոց գեղերը կշրջի ու կաղաչէ որ զինքը հայու մը հետ կարգեն. բայց հայերը օրինաց ակնածելով կլռեն։

Այն ժամանակ երբ Թուլէն իր էրկնէն բաժնուեր էկեր հօր տուն, էրիկ խենդ Գէոօն կելնէ կուգայ Թուլէի հօր կըսէ ես ու իմ կնիկ իրարմէ բաժնուեցանք, բեր իմ ղալան տուր տանիմ։ Հայրը ղալան չէ տուեր. Գէոօն կրակ տուեր Թուլէի հօր մարագը վառեր ու գնացեր։

Ղալանը՝ Թուլէի հայրը եզ մի ուղեր է. մէկ թօփ կարմիր. և մէկ եզ, ու ալ բան ուզեր է. ապա թէ ոչ աղջիկն չեմ տար ըսեր է. Գէոօյենք մէկ եզ միայն բերեր են և խումբ մը քրդերը իրենց հետն առած ղԹուլէն քաշեր տարեր պսակեր են վերոյդրեալ կերպով։

Շապազջուրայ Զիվիկու հայեր, Մատրակայ հայեր և Սիմսօրու հայերը բոլոր միասին վկայեցին էրկան խենդ ըլլալ. հօր տունը վառվելը, տաճիկցնելու վտանգներ, և ամէնք առ հասարակ խնդրեցին որ հրամայն լինի կարգելու։ Թուլէն դեռ քանի տարու մանկամարդ մի է։

1868 նոյեմբ. 12.

Ց. Գ. Թուլէն Սեսօր իր մէկ քրոջ տունն էր, որ գիւղացւոց ներկայութեամբ եկաւ աղերսեց և իր պատմութիւն արաց. Թուլէի քրոջ էրիկ Սիմսօրցի Մարտիրոս Դանիէլեանն է։

Թուլէի մասին գրուած միւս երեսի վրայ եղեալ պատմութեան ճշտութեան ու հաստատութեան կվկայենք։

Զավլեկու Տէր Քրիքոր քահանայ Տէր Պողոսեան կ.	Սիմսօյոու Տէր Այտաքել Տէր Ղեղեէեայ կ.	էրէսքոխան Մարտրոս Դանէլեան կ.
Այդամ Մուրայտեան ողը է ոէս Սիմսոյո կ.	Պետրոս Օհանէսեան կ.	Մարտրոս Կարապետեան կ.
Տոնապետ Կիրակոսէան կ.	Այտաքել Քէվոեան կ.	Մարտրոս Դանելեան կ.

Եւ ես աբժան կհամարիմ ներկայացնել գայս խնդիրը վանական ժողովոյ առջեւ կարապետի հրաշալի վանուց գերապատիւ առջեւ հարց։

Առաքելեան
Պարեգին վարդապետ

Ամերիկայու հայոց ամենախեղճ վիճակին նայելով, պէտք է կվարացուց հետ հաշտեցնել. Ավտալ աղային սատ և պատիժ պէտք է. ապա թէ ոչ հայերը անոր ձեռքի տակէն հանելու և ուրիշ տեղ տեղաւորելու է։

Ամերիկայու ռէս կրպէն վանքի ձիքհան ձէք հանելու տարեր է. կվարայ Օսման կուգայ վանքի ձիքհանի մէջ, ձէքը կխլէ կրպէի ձեռքէն իրեն վրէժխնդրութիւն։ կարծիքներ էլաւ թէ այս կրպէն է Ավդալ աղայի եղբօրորդւոյն խնդրեր որ այն ձէքի փոխարէն վանքի բրինձը խլէ. և միւս

բեռը որ Շէրիֆի տղան տարեր. այս քիւրդն ալ կրպէի ձէթին ընկերն է, Բայց կրպէնն կըսէ. ես ձէթի համար վարդապետաց յայտնեցի, օսմանէն չհարին տուին ինձ։

Լ՚Ք. ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱԲԻՆԻ ՏԷՐ ԴՐԻԳՈՐԻՆ

1868 հոկ. 29. ի սուրբ Կարապետ

Գաւուականդ իմ.

Հոկ. 7 ցաւալից նամակդ հանդերձ 3 թերթ Մանդումէով և հ. Սրապիոնին հասնելիք նամակաւը սաստցայ. որքան վշաստցայ այն հեռագրով բարեկամիդ հազորդուած լուրին վրայ, ... սուրբ Յովհաննու վանից դէպքը պարագայիւք ինձմէ կը խնդրես. կը ցաւիմ, որ չկրնամ գոհ ընել զքեզ, վասն զի այս 25 օրէ հետէ սաստիկ տենդ և փորացաւ ունիմ, քէպէտ անհամբերութենէս ի սուրբ Յովհաննէս և երկու անգամ ի Մուշ գնացի այս մասին. և որքան տեղեկութիւն ունիմ գրեմ քեզ։

Հանրագրութեան օրինակ մը կայ նամակիս ծոց, զոր վարդապետաց և ժողովրդոց ձեռքով ղրկեցինք ի պատրիարքարան, և կանխաւ արդէն հեռագիր ալ ղրկեցաւ, որոյ օրինակը Մասիս հրատարակած էր։ Աւազակութեան պարագանները այս հանրագրութեան մէջ գրուած է. իսկ յետ այնօրիկ եղած դէպքերը ահա կըգրեմ։ Փաշան բռնեց էլմանցի քիւրտ Ջնաոն, որոյ տունը գրեթէ վանքին կից է, քառորդ մը ժամ հեռաւորութիւն չունի, ինքն երեւելի գող է, և այն գիշեր՝ երբ վանքը կողոպտուեր է, Ջնաոն ինկեր գողերուն հետ, և մօտ հասեր է, շալիկ մ՚ալ խլեր կամ գտեր է, իրարու բիւվէնք ալ զարկած են իբր թէ, ու առաւօտեան լուսոյ դէմն է եղեր, երբ գողեր անյայտ են եղեր իր առջևէն, Փաշան զսա կասկածելի համարելով, քոյ ձեռքովդ եղած է այս բանը ըսաւ. Բռնեց վֆէնտի որ էլմանցի քրդերու մեծն է, և իր տունը վանքի ճամբու վրան է. Գողերու գնացած հետքը բռնելով փաշան վերոյիշեալ Ջնաոյի առաջնորդութեամբ ուղղակի իջած է Մշոյ դաշտի մեծ ճամբան, բայց Մուշն է գնացեր թէ գեղերը, այնուհետև կը կորսուի։ Փաշան մեծ տագնապ կը կրէր չորս օր էր. և մէճլիսներ ու շեխեր, մոլաներ չզուկներ շատ կըղէին։ Շատերու կարծիք հաճի Տայիփի վրան էր և Դահար էֆէնտիին. առաջին շեխապետ է բոլոր Մշոյ աշխարհի մէջ եղած մօլանեըուն և շեխերուն. սաստիկ մօլեռանդ տաճիկ. սա այս դարնան դէպքի մը առթիւ ժողովեց ֆախիներ իր գլխին և կառավարութենան վրայ քալեց յանդգնութեամբ. սա քանիմ տարի յառաջ շուկայի մէջ մօլաններով յարձակումի ըրած է հայոց առաջնորդի վրայ, կապանէ եղեր. հազիւ կազատեն ձեռքէն։ Նոյնպէս մօլեռանգ է Դահար էֆէնտին, որ երբեմն միւֆթի ալ եղած է Մուշ. և սա իբր ամիս մը յառաջ գնացեր է սուրբ Յովհաննէս. քանի օր մնացեր հոն. պատուով հիւրասիրեր են գինք. և տաճարի մէջ, սենեակներ, պարիսպներ, և ամեն տեղ ներս ու դուրս շրջեր է, կարծես լըրտեսելու համար և հրահանգ տալու։ Բայց այս երկու էֆէնտիք այնչափ ազդեցութիւն ունեն այս երկրի մէջ, որոց փաշան անգամ չը համարձակիր, եթէ յանցանք մ՚ալ տեսնուի վրանին, իրենց երես խօսելու. և այս քաջ յայտնի է որ ինչ պատահի, առանց սոնց չէ կարելի և այլն։ Մինչ յայս մինչ յայն կը տատանէին ամեներուն կարծիքները, դաշտի՝ Զօրավիգ դեղի մօլլան Թովալ Շէրիֆ Մշոյ մէջ բռնութեաւ, որում երկիւղ և սպառնալիք տալով փաշան և խօստում ընելով, օրն անցաւ. կէս գիշեր հասաւ. հազիւ մօլլա Շէրիֆ խօստովանեցաւ թէ «Գուլանխայ Մալաքանտ գիւղի և Ապրի գիւղի ֆէխիները այսինքն սոխտանիի, նաև Թիլ գիւղին, տասն և մէկ հոգի, վանք Թալնուելէն չորս օր առաջ եկան ինձ ասացին թէ. եկ միասիր մեզ հետ երթանք ս. Յովհաննու վանքը Թալնենք։ Ո՞վ կայ ձեզ ընկեր, ըսի, ինչպէս կարող էք դուք ընել այդ մեծ բանը։ Պատասխանեցին թէ, քիւրդ Ջնաոն մեզ ընկեր է։ Ու մէկիկ մէկիկ ֆախիրներու անունը տուաւ։ Բայց ես, ըսած է, ըսի իրենց թէ Թովալեմ, դուք գնացէք. ձեզ հետ չեմ կարող ընկեր լինել։ Դարձան քանիմ օրէն գիշի

նոյն ֆախիներ. և դիս կանչեցին ըսին. ա-հա անթիւ ապրանք ըրիրնք. եկ միացիր մեզ հետ սանձնք երևանու և Պարսից կող-մերը ծախենք: ես չեմ կարող գալ ասացի. իրենք երդուեցուցին դիս, որ մարդու բան չասեմ. անցան գնացին... Մօլլա Շէրի-ֆի այս վկայութիւնը մէճլիսին ալ լսեց և արձանագրեց, հետևեալ օրը ձայն առ-բածուեցաւ. թէ գանուեցաւ գողութիւնը. և տեսնալու բան էր թէ ինչպէս սեցած էին բոլոր առճիկներ Պշոյ մէջ, գողու-թիւնը ֆախիրներուս վրայ հաստատուե-լով. դիշերանց որոշեցին Աւտահման փա-շային ազան Մուբշուտ պէյ և տասուեր-կու զապթիայ որ երթան գեղեր ու քեմեր քննութիւն ընեն. և անուանուած ֆախիր-ները դտնան. ազգային կողմէն ալ Քիւրք-ճեան պ. Պապասար և ս. Ծոհաննու վա-նուն վարժապետ Առաքէլն՝ անոնց հետ դրուեցան: Ջորս օրէն գիշերի փաշան ալ մեկ-նեցաւ. Բաղէշոյ կողմը քրդեր կարգի գնե-լու համար: Երբ տասնըհինգ օր անցած փաշան դարձաւ Բաղիշէն և քննութեան ըրր-կուած մարգերն ալ հետ: Մուտացայ վեր ըսելու թէ, Մօլայ Շէրիֆն ալ Մուբշուտ պէյին հետ դրկուեցաւ քննութեան: Եւ այս անգամի բերուած տեղեկութիւնները հե-տևեալն էր: Մինչ Մուբշուտ պէյը Մուշէն կմեկնի, և կսկսի յամրաքայլ, գրեթէ օր ե-րեք ժամ կամ չորս ժամ ճամբայ կտրել, իբր թէ գեղերէն տեղեկութիւն հաւաքելու համար, որքան ֆախիրներ կան կը փախ-չին, Պշոյ մէջիններէն ալ խստատ անհետացան. քանիմ՝ գեղեր վկայութիւն կուտան թէ, ԷՃաս աստուերկու ֆախի եկան հաց կերան ան-ցանն: Բաւական օրեր զուր թափառելէ զինի, կը դառնան այս քննիչներ մօլայ Շէ-րիֆին խոստումներ շատ կընեն. կհամոզուի մօլան ճշմարիտն ու կատարեալ խոստովա-նելու, անմիջապէս փաշային կը տանին զինքն ի Բաղէշ, և մօլա Շէրիֆ առաջին ըսածներուն վրայ կը յաւելու թէ ևվանքի գոյքեր բերին իմ ըսած ֆախիրներ. զիս ալ իրենց ընկեր ըրին, գոյքեր երկու օր Պշոյ մէջ... էֆէնտիին տունը պահուեցաւ. ևն... Աղան ալ երկու օր ֆախիրներ իրենց տուն պահեց ու կերակրեց, երբ յուզմունք շատ-ցաւ Պշոյ մէջ, առինք գոյքեր գնացինք Զուխուրայ իզմալ... յանըմի տուն. գի-շեր անոր ախոռի մէջ ֆշխիներուն տակ մութ տեղ հոր մը փորեցինք. բաները ա-մէն այն տեղ պահեցինք ֆշխիներ դար-ձնալ վրան դիզեցինք, ու ես եկայ Մուշը իմանալու համար թէ ինչ կայ. բան չկայ, բնուեցայ:— Փաշան այս խօսքերը լսելէն վերջը անմիջապէս Բաղիշէն կը հեծնէ և կը հասնի նկմալ ճիշտ մօլլայ Շէրիֆի ըսած տեղը կը գտնէ հորը, բայց դատարկ: Տան-տէր ... հանըմը իմաց չէ եղած իբր թէ, բայց աղախինը դիտէ: Փաշան մեծ ցնծու-թեամբ Մուշ հասաւ. և իրր թէ գողեր ու գոյքը գտեր էր. ծափ կը զարնէր: Շշմա-րիտ խօսելով փաշան չափազանց կաշխատի իր անուան համար. բայց դրքան եռանդ ունի, այնքան անփորձ կերևի. իր ամէն գործոց մէջ կերևնան գինքը: Պշոյ մէճ-լիսին մեծ սպառնալիք կարդաց փաշան, թէ ես որքան կը ցանկայի Մուշէն դուրս ելնէր այս բանը, այնքան Պշոյ մէջ եկաւ մտաւ. ինչ գէշութիւն որ Պշոյ մէջ կը դոր-ծուի, քնաւ տեղ մը չը գործուիրն:—Մի առ մի յիշէց իր բացակայութեան ներկա-յութեան միջոցներ քանի տուն գող մտած էր թէ գեղեր: թէ բուն Պշոյ մէջ զապ-թիայ մը չարաչար ծեծուեր և ձին խլեր էին. և այլ շատ բաներ. յաւելցուց ու ևթէ ճշմարիտն կուզէք, ով մէճլիս, վանքի գոյ-քերը ձեր մէջէն եղողներուս տուներ եկեր պահեր, ուրեմն ձեր մէջէն ընկեր կայ ա-նոնց հետ, ինչ կընէք ըրէք, դուրս հանել տուէք, ապա թէ ոչ Պշոյ բոլոր երեելի տա-ճիկներդ յանցաւոր կը լինիք: Այս խօս-քերը կ'ակնարկէր երկու էֆէնտիներուս, որք մէճլիսի պատներ են, և որոց եղբայրներն են ե-ղեր գոյքերը իրենց տան մէջ պահող և ֆախիք կերակրող: Բայց կը տեսնամ, ես ալ կը վախ-նամ մինչև անդամ ասոնց անունը գրելու... Նախայիշեալ քիւրտ Ջնաւոյին հարսը քա-նի մօր առաջ գան զփաշային գալը՝ եկեր Մուշ և երկու հայոց ըսեր է թէ ևՋնաւոն շապիկ մը լեցուն արծաթ բերաւ տունը, վանքը թալնած դիշերը: Այս հարսը կբուա-նին սէրքէրտէրին քով այս խօսք անոր ա-ռաջ ալ կը խօսի. և Մօլլայ Ահմէտն ալ ներկայ կը լինի: Անոր համար այսպէս կընեն, որովհետև դեռ Պշոյ մէջ հայոց վր-

կայութիւն չանցնիր։ Փաշային խօսուեցաւ և սէրքէտարն ու մօլլայ Ահմեան իրենց լսածը գնացին փաշային յայտնեցին։ Փաշան ղրկեց Զատոյի հարսին և նկմալայ խաթունին ու անոր աղախինին տեսը Մուշ բերելու համար. մօլլայ Շէրիֆն ալ բանտարկեց թէ ինչու այնքան յուշ յայտնեց իր բանը, որ աւելի գտան գողեր փախչելու և գոյքերը փախցնելու։ Մեծ մաս տաճկինները կրակ կտրած էին կատաղութենէն։

Այսքան մը գրեցի ես, և ուրիշ պատահարներ ալ կան, որոցմով բոլորովին յայտնի կերեւի բանը. բայց Մըշոյ մէջ մեծապէս ճիգ կը թափեն անյայտ ընելու. որովհետև թէ ինչ կը հետևի այս բանէն, իրենք մեզմէ քաջ գիտեն։ Իսկ փաշան երբ լոյս մը առնու՝ առաջին անգամ կը փոցաւառւի. և երբ մէճլիսի մէջ կը նստի, քիչ միջոցէն սաստիկ կը մեղմանայ, կը շուարցնեն զինքը. ինչ անգամ ըսած է թէ ինչու հայեր թել չեն զարներ որ գողեր բռնեցի. ինչպէս շնորհակալութիւն չեն յայտներ իմ ըրած ջանքերուս համար։ Դռնուսած բաներ կը հարցանես. մէկ հատ ձեռնաչափ խաչէ, զոր երիզակու հայ աղայ մը գտեր է իրենց գիղի խոտի բարդոցի տակ, այն ճանապարհն է այս, որ կտանի նկմալ գիւղը։ Մէկ ալ պղնձէ թաս են գտեր։ Գործերը մինչև այս տեղն էին, հիւանդութիւնս զօրացաւ, մուշէն ելայ. երկու անգամ գնացի Մուշ այս բանին համար։ Հարցուր թէ ազգն ինչ կընէ Մշոյ մէջ, ինչպիսի խօսք կուգամ գրելու Հանրապետութեան վերջը երկու տող կայ գրուած Մխիթար վարդապետի մասին, որոյ վրայ մեծ վէճ բացվեցաւ. խնդրեցին որ այն երկու տողը դուրս հանուի, բայց Մխիթար վարդապետը դիտմամբ գրել տրուաւ, որպէս զի ժողովրդեան իր վրայ շինած բողոքագիրը տեղ, կամ ցոյց տայ թէ ինքը ազգի համար ինչ վտանգ և վիշտ կը կրէր։ Բայց ըսին քանիներ թէ գրու մէճլիսի աղմուկներուն պատուհն դուրս ու հայհոյեցին, անոնք ալ գրեղ հայհոյեցին ու սպառնացան, թէ պէտ կգրենք որ գրեղ անպատիւ ըրին ու սպառնացան, բայց ուրիշ գրելով մը։ Մխիթար վ. անարգեց զայս խօսողներ, անոնք ալ զՄխիթար վ.։ Մխիթար վ. ելաւ Մուշէն կերթար. քանիներ աղաչեցին, չկրցին, վերջապէս կնքել տուաւ իր ուզածը. ժողովուրդն ալ վանքի խընդրոյն նայելով լուծ։ եւ կխնդրէին ու կպատչէին որ Մխիթար վ. Մուշ ձայ ու այս գործոյն նայէ։ Ցանկարծ Մխիթար վ. կը մեկնի ի Բրօնք. խնդիրը կը ձայ երեսի վրայ, Բրօնցիք արիւն արտասուք կը թափեն Մխիթար վ.-ի ձեռքէն, որ քիւրտ Սօֆիի ձիերը սպանելը ցրուեր հայոց վրայ պահելու, և կը ծեծէ եղեր, և կը լակէ եղեր...։ Գան օրէն գիշեր կղառնայ Մուշ, սուրբ կարապետի պտղիներն ալ իր տունը կը լեցնէ չխուսուր քիլե։ Այս մարդը շատ չարաչար պատիժ է այս աշխարհին, բայց ինչ ասեմ, արդեօք ժողովուրդն ալ կարժէ քան զայս աղէկ առաջնորդ մը ունենալ։ Մէճլիսներու նոր ինթրիկաններ կբնեն Մշոյ մէջ. տեսնես թէ ինչ անպատեհութիւններ ու խարդախութիւններ կը պատահին ի շահ և ի հաճոյս միմեանց, Մխիթար վ. մեծ գեր ունի այս բանին մէջ։ Իսկ ազգային գործեր գերեզմանական դրութեան մէջ են. հոգւոց պէտք է ըսել։ Նոր գինին հասեր է, ամեն մարդ կատարը կը կարմրցնէ, հչխորհուրդ, ոչ միութիւն, ոչ ջանք և ոչ շարժում մը. սրտէս արիւն կերթայ ճշմարիտ, տեսնելով սոնց վիճակը... խումբ մի հայեր ալ եկած են ի կորին որ Ռուսիա պիտի գաղթեն։ Անմիտներ, իրենք են հատած, կարծեն բոյնը փոխելով հոտը պիտի կորի։ Աստուած այցելութիւն ընէ մեր ազգին, և այս խեղճ աշխարհին։ Բաւական համարէ այսքանը։

Տեսուճնեհատց Դատեցին վատդ.

Սուրբ Յովհաննու դող ֆախիրներու անուններն են, ըստ բանի մօլլա Շէրիֆին։

1 Ֆախի Մահմուտ սպարկերացի.
2 » Եահեայ հիղանցի.
3 » Ամար քշտոնցի.
4 » Օսման Մուսայ օղլու Քամխիքցի.
5 » Մրտոտֆայ խարտոսցի.
6 » Ջալիլ շէրեանցի երունցի.
7 » Հիւսէին Հիղանցի.
8 » Իպրահիմ Հիղանցի կիւլիկցի.
9 » Ահմատ Հիղանցի.
10 » Ալի Հիղանցի։

Դեկ. 14-ի դիշերը Մխաւու գեղը Քերոբի օտային մէջը Ծալամուղի աղան Մըրահէն քանի մը քրգերով պաշարեցին զՄխիթար վ. ու. Քվանքով տապտնջայով զարկին, բայց անվնաս Մնաց։

Դեկ. 16-ին Ար. Յոհ. Գողոս վ. ի Ավրանցի կարապետ վ. մեկնեցան վանքէս երթալ ի Կարին առ. Հայրիկ։

Լէ. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Սիրելի վարդապետ

Հայրիկ հասաւ ի Կարին Նոյ. 19-ին. լսեցի որ անձնական ակարութիւն ունիք. ուսաի կըխնայեմ ձեզ չեմ կանչեր. գիրս տանալուն պէս Ս. Ղեւոնդ աշխարհին վերաբերեալ ամէն թուղթերը խնդիրները, մազապաճառներ ինչ որ կայ պէտք է վայրկեան մի յառաջ մեզ յղէք. Նոր վալի վաշան ուր օրէն չեռոյ պիտի մտնայ ի Կարին. հարկաւ պէտք է խնդիրները ներկայացնենք իրեն պահանջելով դարման և դատաստան. տեսցուք տէր պիտի այցելութիւն ընէ այդ Քրիստոս երկրին. Ցայտնի է որ մեք 15 օրէն հազիւ տեղէս մեկնիմք. իսկ դուք պատրաստեցէք ինչ որ պէտք է. արդի վանուց վիճակին վրայ Քէ կարելի է հանդամանօք տեղեկութիւն մի տուէք. Քերես տեղ չի հասած հասկնալ կարեւոր ըլլայ մեզ։

Ինտ հապճեպով գրեցի նամակս պատկան ձեռացածն իմաստասիրեցէք։

Մ. վ. Խրիմեան
Եպիսկոպոս Ցարօճայ

1868 Նոյ. 22
ի Կարին

Լը. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Սիրելի ձագ իմ.

Այլ ես իրաւունք չունիս գանգատելու. սուրբ Կարապետի վանից նուիրակութեան պաշտօնի սեղանի վշրանքէն փոքրիկ կուտ մի ձեզ հասեր է այն է բրնձի նուիրակութիւն. ուրախ եղիր մեծն ի փոքուէն սկսանիր. Դուն աշխատասէր մեծ մշակ և եղ մի ես Տարօնոյ աշխարհին մէջ. դուն այնչափ գործեր ես որ Հայրիկ քանի մի տարուան մէջ չի գործեց. Ոն համբաւ մեծ է Գօլոյ և Կարնոյ ազգայնոց առաջ. Քող չի ճանչէ զքեզ Մշոյ աշխարհ. քո վարձք մեծ է. բրնձով ղբամով և կորատական կերակրով չի չափուիր. ուրեմն Քհսուսի գինուորնիերուն պէս անվարձ և անքաշակ հանդիսացիր առաքինութեանդ մէջ. աշխատիր վասն զի Աստուած կայ. Մամզուամէ լրագրին մէջ կարդացի Մլիկանայ տեղեկագիրներ, զոր արձանագրած էիք լի հանգամանօք. այդ բաւ էր միայն ընդհանուր հայոց սիրտ ի հուր բորբոքէր. այլ աւաղ, հայ անսիրտ է սիրտ չունի. հայու սրտի կրակ վաղուց մարած է. եթէ կընայէ առոգութեանդ վիճակը, ժամ է սկսիր. տեսրակ մի շարադրել այս վերատուութեամբ Աղէտք Մշոյ աշխարհին. ամենայն մանրամասին հանդամանօք. այս ձեռնարկութիւնդ պիտի պսակուի և մեծ խորհուրդ ունի յետոյ կը բացատրեմ ձեզ. Հապա ջան ի գործդիր սկսիլ և աւարտել այդ ձեռնարկութիւն մինչդեռ պատահ ժամ ունիս այդ ամենան անգրաղ վիճակում. Հարկաւ նամակս և հեռագիրս ստացաք և ինչ որ հարկի էր վաղ ընդ վաղ ի գործ դնելու կաշխատիք. Ահա մեք ես ահաղին տեղեկագիր մի կպատրաստեմ Մշոյ երկրի ընդհանուր հարստահարութեանց. զոր պիտի մատուցանեմք վալի վաշային. Տեսցուք տէրն ինչ կըլսոյողէ. փրկութիւն միրձ է այդ աշխարհին, Քէ տակաւին հեռի է ի մեզաւորաց փրկութիւն, եթէ ի Մուշն էք բոլոր բարեկամաց, սիրելեաց ազգասիրաց, մեր ողջոյն և օրհնութիւն նուիրէք. Նաև մեր սրբազան Բաբին որուն համար կաղօթեմ որ զօրանայ վասն զի ճամբորդութիւն կայ. մեր կեօղ պիտի վերցունեմք Մուշէն բաւական է։

Աղօթարար վասն ամենայն նեղելոց
վեսամար Հայրիկ

1868 դեկ. 2
ի Կարին

ԼԶ. ՏԱՐՕՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲՈՂՈՔՈՒԹԻՒՆ ԱՑԳՒԱՑԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ

Ամենապատիւ սրբազան Պատրիարգ ողորմած Հայր, և Ազգային Վարչութեան բարեհանօրէն անդամք, բարերարք մեր.

Մեր օսմանեան օգոստափառ և մեծազօր կայսրութիւնն իւր առաւատիբրտ և գիւտութեան շնորհիւն այս քանի տարի է ի վեր թանզիմաթ, և թանզիմաթէն ետքը քաղքիւլաթ որ հաստատեր է իրեն հպատակաց ազատութեան և հանգստութեան համար, կը խոստովանինք նրախատգէտ սրտիւ, բայց մեր Մշոյ դժբախտ երկիր ցարդ ոչ թանզիմաթի և ոչ ալ քաղքիւլաթի օգուտներ վայելեց, և գեռ առաջին բարբարոսութեան պէս զվեղ անխնայ կը նեզէն կը չարչարեն, և կը հարատահարեն, ուսա՛ տակաւին չկրնալով տանիլ այս անատանելի ցաւոցն, ահա սա բազմակնիք մահերիւ ղցաւերնիս ողորմած և ազգասէր Տէարցդ կը յայտնենք, և կազաչենք որ ազգասիրական ոգւով մեր այս անատանելի ցաւոցն դարման մը տանիլ, ի փառս Աստուծոյ, և ի սէր Տարօնացոյ ազգասէր և ողորմելի քրիստոնեայ հայ հասարակաց.

Արդ՝ յաշխարհ ամենայն հռչակուած է, որ մեր Մշոյ գաւառին մէջ քանի քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու բազմաթիւ գանձեր տարին, հարիւրաւոր աղջիկներ և մանուկներ գերի տարին և բռնի մեր սուրբ կրօնքէն դուրս հանին անցեալ տարի մեր կրօնքի մեծ պատուոյն դպչեցան և անարգեցին, ի վերայ այսր ամենայնի այս տարի մեր սուրբ Յօհաննու հռչակաւոր մենաստանն պաշարեցին, զվարգապետներ ի մահ վիրաւորեցին, և բազմաթիւ գանձեր յափշտակեցին ու տարին, Քէ Մշոյ մէջ և Քէ ի գիւղօրէն ամէն դիշեր զխանութիս և գառներնիս կըպատառեն և գուռնեցածնիս կը տանին, մեր առաւտաւրտ թագաւորի կամքն այսպէս է որ տաճիկ ու հայն իրրեւ եղբայր կենցաղավարին, բայց մենք չենք համաձայնիր որ եթէ յայլազգիներէն զմեր իրաւացի պահանջն պահանջել ու ուզել, կամ կանարգեն, և կամ կուրանան, Քէ հայ վկաներ բերենք չեն ընդունիր, մեր աշխատանաց բերքը յերբ մերին կը ծախէ, ուստոր միւլքագիմշիներ մենակ ցորեն ու գարին կը վերցունեն, խոտ և ուրիշ տեսակ կանաչեղէն արմտիքները րոնի վրանիս կըձգեն, և քսան գրուշի բերքէն հարիւր գրուշէն աւելի կը ՛րոնեն ու մեզմէն կառնուն, նաղի՛ երկիր յետին չքաւորութեան և աղքատութեան մէջը ինկած է, ուստի շատերը խօսք գրեր են յերկրէս ցան և ցիր ըլլալու, և հետզհետէ կըլլան, Քէ որ ղցաւերնիս Մշոյ կառավարութեան ժողովոյն յերբեմն ներկայացնենք բնաւ լսող ու պաշտպանող մը չը կայ, և մեր կրած վէրքերն ալ շատ աւելի այգ նախասպաշարեալ ժողովականաց յերեսէն է, զոր հարկ չէ հոս որոշ որոշ գրել և բացատրութեան ցանել, Քէ որ շնորհ բերէք բարձրագոյն դռնէն օրինաւոր և անպակաս քննիչներ հանելու և դրկելու, ամէն գիշութեան պատճառներ ինքն ըստ ինքեան յերեւան կելլեն, ու այս ազգասէր գիշութեանց յառաջն կառնուի, և մեր օգոստափառ կայսեր աւելի ժողովուրդ կը վաստկուի, ապա Քէ ոչ ճարերնիս միանգամայն հատած է և այս երկիր ձգելու ամենեին կարիք չունինք այսուհետև, բայց կազաչենք որ մեր այս խորին վէրքերուն դարման մը տանիք, որով զամենեսինս երախտապարտ կը կացուցանէք զձենջ այժմ և յաւիտեանս ամէն.

Որ և ձեզմէ անհամբեր սրտիւ աղղասիրական քաղցր խնամոցդ և մեք ատորագրեալ Տարօնականներս.

1808 դեկ. 15 ի Մուշ

Պատրիարքական վեհանորդ
Մխիթար վարդապետ
կ.

սր. Գարապետի առաջն. փոխ. Յովհաննէս վարդապետ

սր. Յօհաննու վանհր. սր. Առաքել. վանհր.

Առաքել վարդ.	*Յօհաննէս վարդ.*
կ.	*կ.*
Լուսաբար Ծարուխիան	*Մկրտիչ վարդ.*
վարդապետ	*Կաչանեան*
Մկրտիչ վարդ.	*Յօհաննէս վարդ.*
Թանամիրեան	*Նալեան*
Ղունկիանոս վարդ.	*Մկրտիչ վարդ.*
Մելիքեան	*Աւրանցի*

Թաղէոս վարդ. Յովաննէս վարդ.
Յակտուրեան Յակտէեան

Յորէն վարդ. Գաբրիէլ վարդ.
Շահնազարեան Յակտուրեան

Կարապետ վարդ. Կարապետ վարդ.
Սեթեան Շահէեան

Մ. Աբրահամ Ղազար Շղիաղար
Մ. Սարգսեան Մ. Մխիկեան Կոնչօեան
կ. կ. կ.

Հոգաթ Վարդապետ. Աբրահամ Մ. Զաքարիա
Ծօհաննէսեան Մ. Գուլլեան
կ. կ. կ.

Մարգարէ Աղօյ Վարդան
Թումայեան Ասլանեան Բրուտեան
կ. կ. կ.

Պաղտասար Զաքարիա Աւագ
Ծօհաննէսեան Սարգսեան Շահինեան
կ. կ. կ.

Մ. Ծարուխիան Բօզիկ Պետրոս
Ղազանճեան Կարապետեան Սարգսեան
կ. կ. կ.

Մ. Գրիգոր Ադաճան Պօղոս
Միրզօյեան Գեւորգեան Վարդանեան
կ. կ. կ.

Վարդան Սիմոն Մկրտիչ
Բարսեղեան Պետրոսեան Մելքոնեան
կ. կ. կ.

Սիմէօն Աւետիս Ծարուխիան
Յակտուրեան Եօրօյեան Յակտիկեան
կ. կ. կ.

Մ. Գասպար Ծարուխիան Բէյիս Ծակոր
Ծօհաննիսեան Կարապետեան Մուրատեան
կ. կ. Ջրեցի(?) կ.

Մխէ Կարապետ Ծնուօ
Ծարուխիանեան Ծօհաննիսեան Սարգսեան
կ. կ. կ.

Պօզոյ Կուրճօ Պօղոս
Սվանեան Ծարէեան Կասպեան
կ. կ. կ.

Ծուկէ Աւագ Մ. Գալուստ
Յակտուրեան Ասատրեան Ամրզատեան
Հախօ Յակտօ Պուռէ
Ազաղբիւրցի Ազաղբիւրցի Աւօեան
կ. կ.

Աւագ Գենօ Կարապետ
Վարդանեան Կարապետեան Մարգարեան
կ. կ. կ.

Ասօ Աւետիս Մ. Մխէ
Տէր Սարգսեան Կիրակոսեան Աւտալեան
կ. կ. կ.

Մարտիրոս Բէյիս Փիլօ Պողտէ
Կարապետեան Զարիֆեան Հէէեան
կ. կ. կ.

Թաղօ Ախօեան
կ.

Ց. Գ. Այս մահերի օրինակն չորս հատ էր. մէկն է այս որ առ ս. պատրիարքն. երկրորդն առ Կարնոյ առաջնորդն և իշխանաց. երրորդն՝ առ Հայրիկ, և չորրորդն առ Կարնոյ նոր կուսակալ Իսմայիլ փաշան, որոյ մէջ և Մշոյ մալեայի վրան ալ մասնաւոր բողոք կար։ Մշեցւոց մեծ մասը չէին կնքած այս մահերներըը. և առանց վանքիս վարդապետաց ծանուցանելու, վարդապետաց առորագրութիւնը գրած էին և տակի առորագրեալքը կնքելով՝ ապա ղրկած էին վանքս որ վարդապետներըը կնքեն. Վարդապետներ ընդհանուր ժողով կազմեցին, և մահերներու մէջ պարունակեալ չափազանցութիւնքը նկատելով, զոր ևս կեղեցեցաց գանձերը, անթիւ հարստութիւնները տանիլ... հարիւրաւոր աղջիկ տաճիկացնել... և քէ այս երկիրը ծնալու ամենևին կարիք չունինք այսուհետև... են են են նա Մշեցւոց մեծ մասին չկնքելը տեսնալով, առանց հարցնելու վարդապետաց առորագրութիւնը գրած տեսնալով, որոշեցին չկնքել գանոնք. մանաւանդ որ տեղ. 29-ին Մշոյ մէջ ժողովրդեան հետ խառն մահէզր մը կնքուած էր արդէն ու ի Պօլիս ղրկուած ամենայն բովանդակութեամբ։ Արդէն ալ Հայրիկ կարինէն հեռագրով ուղած էր սուրբ Ծոհաննու Առաքել վարդապետը և նոյն վանքի մէջ եղած —Մահմէտ մարդարէի ֆէրմանը—ի կարին. վասնորոյ առնօրինուեցաւ որ կամ Առաքել վ. ինքն կամ իր վարդապետներէն մէկը առնէ ֆէրմանը գայ և մէկ վարդապետ ալ վանքէս գրուի հետը ղրկուի ի կարին միայն սուրբ Ծոհաննու վանից գաւազ տեսնալու համար. հարկ եղած տեղեկութիւններն ալ միաբանութիւնս իւր առանձին մահերով գրէ Հայրիկին։—Դեկ.

1869

Խ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵՎԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱՐԻՆԻ Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՆ ՔՐԻԱԿԱՆ ԳԱՆՁԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1869 փետրվար 14.

. . . Այս անգամ քանիմ տեղեկութիւններ ալ ունիմ քեղ հաղորդելիք, որք դարձեալ արիւն են և արտասուք։

Ամսոյս սկիզբներըը Ուշդամ գիւղի մէջ Գետրոսի երեք տղան զարնուեցան Ջուխեցի քրդերէն։ Մեր ունեցած տեղեկութիւնն այսպէս է։ Աշնան ժամանակ քանի մը քիւրտ գիշերով կուգան ասոնց տուն դողութեան, և այս եղբայրները արթննալով մերկուց անկողինէն կելնեն կիյնան գոգնոցու եռեէն կփախցունեն. բայց մէկը կը բռնեն, միւս գողերը տեսնալով իրենց ընկերը բռնուած կդառնան աղատելու գանի, երբ հայ տղայք ուժով կբռնեն չեն թողուր, գող քրդու մէկը դաշոյնը կդարնէ հայ տղան սպանելու, դաշոյնը վրիպելով բռնուած գողին կդարնուի. հայ տղայք մահու վտանգ տեսնելով կձգեն գողը ու կմտնեն իրենց տուները, գողերը կառնեն իրանց վիրաւոր ընկերը կմեկնեն գեղէն, քանիմ օրէն յետոյ կմեռնի զարնուած քիւրտը, և միւս ընկերները սպառնալիք կղրկեն այն հայ տղոց թէ դուք սպանեցիք, արեան վրիժուն պատրաստ կացէք։ Հայերը տարտափելով իրենց տունէն և գեղէն կփախչին հեռու գեղերը, բայց Ուշդամ գիւղի մեծատուն տուն լինելով ասոնք, ձեացեալ գեղացիքը Մուշ իմաց կուտան և կխնդրեն որ Գետրոսի տունը կրկին բերուի Ուշդամ. ապահովութեան համար փաշան զաւթիայ կուտայ Գետրոսենց տունը պաշտպանելու. բայց զաւթիանները ամենէն շուտ կփախչին երբ կտեսնեն 30-ի չափ զինեալ քրդերը յանկարծ Գետրոսի տունը կկոխեն, Գետրոսը տունէն դուրս եղած կը պատահի. երեք տղանը տան մէջը, մէկ եղբայրը անմիջապէս նստած տեղը կկարտեն, մէկ եղբայր զինքը կձգէ թոնիր կամ հորի մէջ, հոն աստղանշայով կպահանեն, միւս եղբայրն ալ թրերով կղարնեն, ու կարծելով թէ մեռաւ կձգեն կերթան, բայց այս վերջինը գեռ կենդանի է կ'ասէ։ Ոմանք կսեն թէ մէկ եղբայր թոնիրի կամ հորի մէջ չէ սպասնուած, այլ տեսնելով որ դուռը բռնած են քրդերը, սիւնը գրկելով կուզէ երդիքէն դուրս ելնել տանիք և օդնութիւն կանչել, յանկարծ թուր մը կդարնեն վզին, գլուխը կիյնայ վարը, բազուկները գրկուած սեան վրայ։ Ինչ և իցէ, վերջապէս երկուքը սպասնուեցան, մէկն ալ քան զսպանուողներ խիստ չար վիճակի մէջ է, նոյն դառնութեան մէջն են ասոնց կնիկները և տղաքներ, երեքն որ նորահաս երիտասարդ տղայք էին. զարնողներ այն քրդերն են, որ քանի տարիներ յառաջ Միրզապէկի հետ գնացեր նօգ գիւղ մը 120 մարդ մէջ պաշարելով կրակ տուեր վառեր են։ Ցունվար ամսոյն մէջ Ցրօնք գիւղի տէր Ցոհաննէսի վրան քնած տեղը երդիքէն 3 ատրճանակ պարպեցին, ախուռի մէջ իր ձիու քոշը է եղեր քնացած, մէկ գնդակը կդպչի ձիուն կսպանէ, երկուքը գլխու բարձին կդպչին։ Իրը երկու ամիս առաջ Լիպ գիւղէ մէջ քիւրդ մի կը հանդիպի հաւ մի կուզէ մորթէ ուտէ, հայ կսէ հաւ չունիմ, կդարնէ կսպանանէ զհայը։

Այսպէս հետզհետէ ազէտներ կյաջորդեն, և

ահա դարուն կուգայ, ալ որ հայ կրնայ ապրիլ իր տեղը, կամ պիտի սպանուին կամ պիտի փախչին։ Ազգային վիճակն ալ ցաւալի է. այս միջոցին որովհետև հարկանիքի օրեր են, իմացանք որ Չիարաթ գիւղի մէջ, Հայկերտ գիւղի մէջ, Անձնուտ գիւղի մէջ, ինչպէս նաև Գուլանխայ մէջ քանի քանի տեղեր հայերը քրգերը բերեր են խաչ տուեր ձեռքերնին կնքահայր ըրեր են իրենց պըտակին, գիտես թէ ինչ կհետևին իրենց ընտանեաց մէջ խառնելով ու խաղցնելով զանոնք, բայց երբ առաջնորդն քիւրտ մեհմէտ լինի, քաւորն ալ քիւրտ պէտք է լինի։ Միւս տեղեկութեանց համար հետևեալ երկու նամակը կարդա, որոց առ Բաղիշոյ առաջնորդ գերապատիւ Մամբրէ վրդ. գրած է ս. կարապետի վանքը։

Գերապատիւ տուրբ Հարց ցՏօրհն խոռհրդոյ սբ. Կարապետի վանուց Մշոյ

Ներկայ ի Տkr.

«Երէկ տեղւոյս աչալուրջ գայմագամ Ցատա բէյին և մերայնոց հսկողութեամբ չարշըյին մէջ Բիթլիզցի Ֆաալըթ վէ Հասնօյ այլազգի անձանց ձեռքը հինգ կտոր գողունի եկեղեցական արծաթեայ անօթներ կբըռնուին, զոր շուկայն ոսկերչացը հալել կամ ծախել տալու բերած կլլան. բռնուածին պէս անօթները և ծախողները գայմագամ բէյին կտարուին. բարեսիրտ և արթուն գայմագամը անմիջապէս իր զապթիաներէն մէկը մեզ ղրկելով իմաց կտայ և կըկանչէ իրեն։ Անմիջապէս փութացինք գացինք գայմագամ պէյին հանդերձ Ֆաչմանուկեան Աւետիս էֆէնտի և Ապլահէքեան Յակոբ էֆէնտի ազգախնամ իշխանօք։

«Գայմագամ բէյ անօթները ներկայացոյց մեզ, որք հետևեալք են.

1. Մաքուր արծաթէ բարձր գմբէթաձև բուրվառ մի, տափակցուցած հինգ կտոր բրած, ծաղիկներով զարդարուն, բայց անոսկեզօծ և մեծ։

2. Ռուսաստանի շէնք ծաղկազարդ և ոսկեզօծ բարձր սկիհ մի, դարձեալ տափակցուցած երեք չորս կտոր բրած մաղղմանով հանդերձ—սկիհի բաժակակալի բոլորտիքը ռուսերէն գրերով պատկերներով փորագրուած և տամղաններով ղարդարուած, տամղային մէկը իր մէջը կկրեր 1818 թուական մը կամ նմանը։

3. Փոքր ոսկեզօծ բայց պարզ սկիհ մը դարձեալ և առանց մաղղմանի։

4. Արծաթ գետի (քէմէր) ժամարարի. այսինքն՝ գօտիի ծայրերու[11] երկու կտոր կոդչայի արծաթներն։ 5. Գօլաոյ շէնք խիստ գեղեցիկ ձևով, բոլորտիքն խոտորկուր (տրայիշլի) մէջը հառատպրճանձ ծաղիկ մի, և ծաղիկին կեդրոնը բոցանձև սիրտ մը մըխուած ոսկեզօծ և բոցին վերայ փոքրիկ խաչ մը յօրինուածք։

5. Սաղաւարտի դագաթի վերայ տովորաբար եղած քառանկիւնանձև արծաթի խաչ մի փոքրիկ, պարզ առանց ոսկեզօծի։

Ասոնք ամենքը մէկտեղ կշռուելով 660 վեց հարիւր վաթսուն տրամ եղած կլլայ ըստ ասուքեան գայմագամ բէյին։ Այս կտոր կտոր եղած եկեղեցական հինգ անօթներն «կէմիկ գայրէսինաէ, սեգիկլի մօնլա Բէսուլլը, տամատի մօնլա Ապոխլ Գէբիմին գարընտաշը Ֆախի Ապոխլ Համիտ»[12] ըսուած անձը Մուշէն բերած ի Գիթլիզ քաղաքս. բիթլիզցի Ֆաալըթ վէ Հասնօյ անձանց որպէս թէ ծախած կլլայ, ի ձեռն որոց գայմագամ բէյն այս անօթներն բռնելով երկուքն ալ բանտը դրաւ, և ասոնց թախրիրն առնելով, այսօր թել զարկեց Մուշ քաղաքիդ Մուքէսարրիֆ Հայտար փաշային, որպէս զի այդ կէմիկ Գայրէսինաէն եղող Ֆախի Ապոխլ Համիտ՝ անօթները ծախող Մշոյ կողմերը կամ կէմիկ գիւղի կողմը որ տուրբ կարապետին մօտ է, բռնուի, բանտուի, և հարցաքննուի, ինչպէս որ արժանն է։

«Արդ այս զարմանալի պատահմունքը այս կողմս աստուածային յայտնութիւն մի է, և շատ կարծիք կընեմ, թէ տուրբ ծօհաննու վանքէն կողոպտուած անօթներէն ըլլան և տերամբ ես կյուսամ թէ իսկ նոյն տուրբ վանքին են, Որովհետև այս արծաթի բուրվառն շատ վանօրէից մէջ չկրնար ըլլալ, ուր կտեսայ թէ եկեղեցեաց մէջ կգըտնուի—մէկ խօսքով թէ վանքին ըլլայ և թէ եկեղեցեաց ոչ ապաքէն վանքն և եկե-

դեցին ալ հանուր հայոց ազգիս է, և ամենուս ալ պարագն է որ այսպիսի պարագայի մէջ աշխատութիւն և քրտինք չխնայենք։

«Վանորոյ անհրաժեշտ պարտք համարեցինք այսօր իսկ թղթաբերս վարձել և գրերովս փութացուցանել առ դերապատիւ տնօրէն ժողովոգ, ձեր գրոյն հետ գիր մը յատկապէս առ սուրբ Ցօհաննու վանահայր արժ. Առաքել վարդապետն և առ իւր միաբանութիւն, և գիր մի առ իշխանս Մշոյ, որով կհամիմ սուրբ Ցօհաննու վանից լուսաբարներէն մէկը և բանիբուն մէկը, որ է Առաքել վարժապետը, հարկ վրաննին գրնէք, որ գան հոս, թերևս ճանաչեն—ի սէր ազգին և վանօրէից նաև եկեղեցեաց Աստուծոյ, կխնդրեմ անհոգութիւն չընէք այս մասին, այս նշանաւոր և ապացուցուած կէտին մէջ կարելի է Ազգային կողոպտուած շատ վանքի և եկեղեցւոյ գանձեր ծածկուած կան, որք Աստուծոյ և սրբոց յայտնութեամբ դուրս կգան. եթէ յիշատակարան կամ գիր մը գտնելու ըլլայի անօթներուն վրայ, ալ հարկ չէր լիներ ս. Ցօհաննու վանքէն մարդ մը ուղել։

«Պարագաքէս ի կարին երթևեկ չպատահէր որ գրեմ և վերջապէս ազգային լրագրաց հաղորդելով, ամէն տեղ այս կարևորութեան արժանի լուրը տարածուի. որովհետև ամէն տեղ ալ Ազգին վանք և եկեղեցի կողոպտուած կան—այսպէս ըսենք թէ սուրբ Ցօհաննու վանքին չլլայ կարելի է, որ այն ինչ վանքին կամ եկեղեցիին ըլլայ։

«Ասոր համար կխնդրեմ որ դուք հոգ տանէք, նաև ի կարին և առ լրագիրս անպատճառ գրել, և հրատարակութիւն առնել տալ, այս տեղեկագիրս ձեր հրատարակելի գրութեան երաշխաւոր բռնելով, հոգ տարէք. ողջ կացէք յօգուտ եկեղեցեաց Աստուծոյ և ի փառս ազգիս։

Ահապարանօք գրուած այս թղթոյս թեբութեանց ներողամիտ լինելնիդ կխնդրէ

Սալնոձորոյ հովիւ

Մամբրէ վ. Մամիկոնեան

1869 փետրվար 5 ի Բազէշ,
ի վանս Ամրոցոյս։

ՆՇՈՒՄ

Վերոյգրեալ նամակին հետ ստացանք նաև Մուշէն փետր. 10 թուով նամակ մը, որոյ մէջէն հետեւեալ տեղեկութիւնը կքաղեմ օրինակելով։

«Ս. Ցովհաննու վանուց աւազակութեան խնդիրը հետզհետէ նորանոր ընձիւղներ կը ծնանի, եկեղեցական անօթներ (այլ քէ ս. Ցոհաննու արդեօք՝ եթէ ուրիշ եկեղեցւոյ մը՝ տակաւին չէ հասկացուեր) ի Բազէշ վաճառուած միջոցին կառավարութիւն կը քննէ։ Այս մասին կասկածելի կամ զոզակից կոչուած անձ մը փնտռելու զբաղած եմք հիմայ։ Ու մէկն ալ որ ի կարին է այժմ, շնորհիւ վսեմ. խան էֆէնտիին՝ հոն կառավարութեան պաշտանի հսկողութեան տակ դրուած է։ Մեծ ճգանց մէջ եմք հիմայ։ Երկինք օժանդակ։ Այս գաղը հիմայ հոս յատուկ հարցափորձի յանձնաժողովի մը (իսքինթագ քօմիսիօնի) մէջ կտեսնեմք. զոր հարկաւ լսած էք։ Ժողովոյս անդամոց գրեթէ ըստ ամենայնի համամիտ ըլլալը մեծ յոյս կուտայ ապարդիւն չելլելու։ Մեր մուքասարրիֆն ալ պաշտօնէն իյնալով, մինչև նորընծաիր Ահմէտ պէյ անուն մուքասարրիֆը գալուն (որ առ սակաւն 30—40 աւուր կարօտ է) փոխանորդական (վէքիլէթ) պաշտօնը պիտի վարէ Բազիշոյ գայմագամ Տէտէ պէյը, որ 3—4 օրէն յետոյ հոս կպատուի. ասոր ալ վարչական հմուտ և իմաստուն մէկը ըլլալը վկայեալ է։ Երէկ յանկարծակի կարինէն եկած հեռագրալուրք, ս. Ցոհաննու վանուց դէպքին քննութեան համար կարեցեր Սփաննագճը Զարէ-Օսման պէյին և Ծարաղեան Դանիէլ Աղային յատուկ միւֆէթթիշ կարգուելնին ծանուցին մեզի. նոյնպէս և կուսակալութեան կողմանէ ալ հոստեղի կառավարութեան հրամայուած էր, որով նաև պատուիրած էր Աէրքէրեաէր էօմիր աղային քանտարկել, և հսկողութեան տակ դնել՝ մինչև որ միւֆիթթիշները գան։ Ըստ հրամանի նորին բաբձրատպատութեան կարգադրուեցաւ։ Եւ քննիչը կարծեմ որ այսօր եւած ըլլան կարինէն։

Առաքնձոնեանց Գարեգին վարդապետ

—

Փետր. 22-ին կարինէն էկան քննիչ սր. Ցոհաննու վանից դողութեան և Մշոյ երկ-

բի պէս պէս հաբստահարութեանց համար կուսակալի կողմէն Սպանագքը դուսէ Օսման պէյն և Յարաջեան Դանիէլ էֆէնտին, որոց հետն էկաւ նաև Մխիթար վ. և ուղղակի Յոզլաղաճ գեղ գնացին, հոն սկսելու համար իրենց գործերը. վասն զի, ինչպէս կրսուի, պատուիրուած է իրենց որ Մուշ աւանէն դուրս ընեն իրենց մէհլիսը. և անմիջապէս Մուշէն հոն փոխադրել տուին խաբինաաքի մէհլիսը՝ հանդերձ կալանաւորներով, որք կասկածելի էին իբրև վանքի գող։

Փետր. 24-ին իրիկուն, գիշեր ժամ երկքն անցած երկրաշարժ եղաւ։

Փետր. 26 Օսման պէյ և Դանիէլ էֆէնտին Յոզլաճէն եկան ս. Ցօհ. վանքը, և դիտելով՝ այնտեղէն եկան կրկին Մուշ, ուր իրենց տեսան բացին. և քննութիւններ սկսան։

Մարտ 8. Թիլ գեղէն քիչ մը հեռու եղած հողակոյտի մը միջէն հանին Մուշ բերին իննհատ խաչ. 2 հատ խաչի կոթ. և մէկ բուռվառ արծաթեայ, որ իսկ սուրբ Ցօհաննէս վանքին էին. ասիկայ խոստովանեցաւ Թիլ գեղի Ֆախի . . . . . Նոյն օրը Տէտէ պէյ և Վարդան աղան ղրկուեցան Հիդան, իրենց հետ տանելով Ֆախի եահեան և Թլայ մեծ մօլան . . . . որք խոստովանած էին թէ վանքի բոլոր գոյքերը հոն զետեղուած պահուած են։ Մշոյ մէջ մեծ խնդիր մը կայ, շատերը բաւական կհամարին որ ղողցուած բանները հանեն տան վանքին, և գողերը աղատեն. շատեր կըսեն թող բանմ՝ ալ չհանեի վանքին. միայն գողերը բըռնուին ու պատժուին։ Մարտ 17-ին կարինէն երեք մօլայ ու Ֆախի բռնած բերին Մուշ. որոց մէկն էր Կիմիկու մօլայ Սաատուլի փեսայ Ապտիւլ Քէրիմ։

Առօնը՝ մօլայ Շէբիֆի հետ ղրկուած էր Գուլանխայ շեխերուն քննութեան և լսուեցաւ որ 2 տոպրակ խաչ իսպաթ եղեր Ապրուայ շեխ Մէհմէտին վրայ, որուն կնկան յանձնուած է եղեր մօլայ Շէբիֆի և իր ընկերներու։

—Մարտի ակիզբներ Յոյթ գաւառի մէջ, Բիլօնք գեղը քիւրդ մը կուգայ հայէն խուրձ մը խոտ կուզէ. հայ կըսէ, ամէն օր տարար, ալ չինաց. կը վաղէ քիւրդ թվանքը կառնէ գայ որ հայն սպաննէ. ոէսի տղան դէմ կելլայ որ արդիւէ. քիւրդը թվանգը կպարպէ ոէսի տղուն վրայ, և անոր չդիպչելով գնդակը կանցնի կդիպչի տանիքի վրայ կեցող ։ հայու. մէկն կմեռնի. մէկ կվիրաւորի։ Լսուեցաւ թէ մէկ հայ ի Մուշեղբէն և մէկ հայ Ալզատ սպանուեր են· բայց դեռ չատուզուեցան այս երկուքը։

Մարտ 20-ին լուրեր հասան որ Տէտէ պէյ և Վարգան աղան Հիդան գաւառը Յուլթիկ գեղի մէջէն 90 հատ խաչ, ութ հատ շուրջառ, ուրար փորուրար, և այլ զգեստեղէններըը գտած են։ Ձրծաթեղէնները 28 հօխայէն աւելի եղած են եղեր։ Այն օրերը կարնոյ կուսակալը հեռագրով մեծ շնորհակալութիւն տուաւ Տէտէ պէյին և կանչեց որ գայ ի Մուշ։ Ապրիլ ամսոյ վերջերը Օսման պէյը հեռագրով կանչուեցաւ ի կարին, կասկածներ նկատելով իր ունեցած ամուլ և թոյլ գործոդութեանց մէջ. և Տէտէ պէյ ի տեղի նորա նշանակուեցաւ Մշոյ քամխիհանին նախագահ։

Մարտի վերջերը Մշոյ նոր մութասարիֆ Ահմէտ պէյը Մուշը մտաւ, և անմիջապէս իր խոհական ու ազդու կառավարութիւնը սկսաւ ի գործ դնել։

Ապրիլ ամսոյն մէջ Ֆալամազ քիւրտ բարբարոսը և անոր որդին չար ժառանգ Մրահէն բռնել տուաւ Ահմէտ պէյը սուրբ Կարապետի փախածներու մէջ Քուսայ Յուրդիդ պէյին ձեռքովը. և մեծ խայտառակութեամբ ու անարգանօք Մուշ տարաւ բանտարկեց. անոնց ձիեր և զէնքերը մէգատով ծախեց և յարքունիս գրաւել տուաւ։

Մայիս. 3-ին Յոյթեցի չարագործներէն քանիսը բռնել տուաւ, որ Ուղտամ գեղի երկու հայ եղբայրքը թրատելով սպանած էին և մէկ եղբայրը ի մահ վիրաւորած էին։

Մայիս 9-ին հեռագրով կարնոյ կուսակալին իմաց տուած էր Ահմէտ պէյը, թէ Քըմսօրցի քրգերը բռնելու համար զօրականներ ղրկած է եղեր, որք ներկայ 1869 տարուոյս սուրբ Յննդեան տօնին Տէրբզու հայոց վրայ եկեղեցւոյ դուռը բռնած զէնք ի ձեռին քանի մը հայ մարդ վիրաւորած էին, և կնկան մը գլուխ ջարդեր ու կնկան

մը ոտից քաթերը կտրտեր էին։ Այդ Քրմասըրցուց գլխաւոր քիւրտը իր տանը մէջ մտած որքան վառօտուներեր, այնքան այնգամ հրացան և տաբանակ պարպելով դիմագրեր կառավարութեան զօրականաց, մինչև իր կրակը պարպելով, պաշարուեր և բռնուեր է իր մարդոց հետ մէկտեղ, և երբ կապուած ի Մուշ կը բերին եգեր . . . անուանով քիւրտ մը երամ մը քրդերով կյարձակի զօրականաց վրայ՝ ձերբակալները խլելու, և զէնքով ու սուրով կկռուի, զարնելով իր թուրը գալեհայի մը մէկ ականջը քիթ և երեսը կկտրէ. վերջապէս ինքն ալ բռնուելով Քմասըրցուց հետ Մուշը կտարուի և կբանտարկուի։

Կուսակալը գոհութիւն յայտնելով Ահմէտ պէյին, հեռագրեց որ զարնուած գալեհային 2000 դ. բաշխուի իր կողմէն. և այն բռնուած քրդերու տուները քակուին խրճ ապատամբութեան ապաստանարան. ու անոնց գոյքեր և զէնք ու ձի գրաւուին ու ծախուին, եղած տակը բաժնուի զանոնք բռնող զավթեաներուն վրայ։

Մայիս 18-ին Մուշէն հեռագրով իմաց որուեցաւ ի Կարին թէ էլմանցի քիւրտ Ջնաոն, որ իսկզբանէ իրրև կասկածելի սբ. Յովհաննու գողութեանց մասին բռնուած էր մինչև այսօր ու ամէն անգամ խոթինատաքներու մէջ կուրանար, վերջապէս խոստովաներ թէ շալակ մը բան ալ իրեն քով կայ եղեր, ու տարեր դայն լեռը պահեր է. անմիջապէս Վարդան աղան և Խալիթ Աղան կղրկուին ցոյց տուած տեղը. և առ այժմ հետևեալները կգտանեն. 3 հատ ծանրագին շուրջառ, 1 ծանրագին ծածկոց գերեզմանի որոյ շուրջը արծաթապատ է, 6 հատ սեղանի ծածկոց, ոսկերքները սաչախով, 1 հատ սկիհ ծածկոց պատուական, 1 հատ ժամարարի հոդաթափ։

—Մայիս 16-ին Հայրիկ Կարինէն մեկնելով գնաց ի սուրբ Կարապետ։

—Յունիս 6-ին Կարնոյ վալին Իսմայիլ փաշան մեծ պատրաստութեամբ գնաց Մուշ։

—Յուն. 16 թուով նամակներ ծանուցին թէ Մշոյ դաշտի մէջ Եփրատ գետի եզերքը հայ քահանաներ ընդունելով, ոտքի կայներ և ճաւ՛ է խօսեր։ Յուն. 19-ին Մշոյ մէջ, նա ժողովք մ՛ է կազմեր իւր նախագահութեամբ, որ եղած դործքերը կարգի գնէ. բայց յոյս չերևիր, քրգերուն երես կուտայ եղեր։ Յունս. 20 հեռադիր մը հաղորդած էր կուսակալն ս. էջմիածնին ի Կարին, թէ նորէն ս. Յովհաննու դոյքերէն 3 եպիսկոպոսական շուրջառ իւստիֆան. 400 տերէ մ արծաթ. մէկ արծաթ դուքի աւետարանին. մէկ սկիհ, դանուած է Մուլքիկ գեղէն հեռու։

Յունիս 28։ Ի բանտ ի Կարին բերուեցան Ֆալամազ և իւր որդին և քանի մը քրդերը։

Յուն. 11 Դաւրիզէն էկող Օսմանեան հիւպատոս Ալաչկերտու մէջ քրդերէն քալնուեցաւ։

—Յուլիս 14 թուով, նամակներ և էկողներ պատմեցին որ կուսակալը Մուշէն հրաման հաներ Ալաուին պէյի տունը բռնելու և աքսորելու, ասոնցմէ էր Միրզա պէյը, որ չուխուր կնստէր, երբ կլսէ կուսակալի հրամանը իր տունը և տոհմը բառնալ կուտայ ու կվարէ դէպի Պարսկաստան, ինքն ալ կրակ կուտայ իր տուները, քէօշկը, և տան մէջի եղած կահ կարասին, նպարներ և ամէն կերպ բաները մէկէն կվառէ. իր ծառատուններ կտրտել կուտայ, և բոլոր բուրաստանն ու շէնքերը կեղծէ կապականէ, ու ինքն ալ կելնէ փախչի, կերթայ ընտանեաց կհանի։

—Դաւանիից կողմերու հարստահարիչ քիւրտ Ջանկան, որոյ եղեռները խիստ ամբարիշտ և անթիւ են, բռնել կուտայ կուսակալը, և ասոր մարդիկները յարձակելով Թուխ գեղի մէջ սուր ի ձեռին տեսածնին կղարնեն. կուսակալը հրաման և զօրք կղրկէ, որպէս զի կամ ողջ կամ մեռած զանոնք ալ բռնեն բերեն։

—Յուլիս 27-ին—18 անձինք Ջիլբանցի թուռուններէն, հասան Կարին կուսակալէն ղրկուած. որոնք առ հասարակ շղթայակապ կալանաւորեցին։

—Օգոստ. 18 կուսակալը դարձաւ ի Կարին Դանիէլ էֆէնտին ալ հետը։

—Օգոստ. ՝ Մխիթար վ. Դրիկեան Մկր. վ. Կ. Հ. ըէխս, 2 Մշեցի հայ, և 2 տաճիկ, զօրականներով բերուեցան ի Կարին։

—Օգոստ. ՝ Մշոյ մէջ կուսակալի ըրած բարեկարգութեանց տեղեկագիրը Յովասա-

փեանէն ձեռքս հասաւ, և ուղղեցի մէկ օրինակ առ Մասխ, մէկն՝ առ Մանգումէն։

—Օգոստ. 3-ին Իգնատիոս եպիսկոպոս Գօլոյ պատրիարք ընտրուեցաւ. և 13-ին վախճանեցաւ։

Սեպտ. 6. 6. Թուով Գօլիսէն հեռագիրներ եկան, թէ Հայրիկ պատրիարք ընտրուեցաւ։

Խ. Կ. ԳՕԼՍԻ ԳԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տիրոջ

Մշոյ նահանգին մէջ դործուած հարստահարութեանց մասին ձեր յուղարկած երկու կարդ դրութիւններն, նոյնպէս ներկայացուած տեղեկադրոյն պատճէնը, Աղգային խառն ժողովը սաստկալով՝ անոր բովանդակութեան վերահասու եղաւ, և ձեր ջանքերը զորս ընդունդագին ի գործ գրեր էք այս աղէտից բարձման նպաստելու համար, գոհութեամբ նշմարեց մեղի հետ, կենտրոնական վարչութիւնը գաւառական Աղգայիններու վրայ ծանրացող այս տագնապը բառնալու ջանագիր՝ բարեխնամ տէրութեան ազդու պաշտպանութիւն խնդրած է, և տէրութիւնը իր բոլոր ուշադրութիւնն իրաց այս վիճակին վրայ դարձուցած հաստատուն կամք ունի քիւրդերու հարստահարութիւններն բառնալ և եղծումները դարմանել, հետևապէս կարևոր անօրէնութիւններ որք ի մօտոյ ի գործ պիտի դրուին գաւառական Հայոց, ինչպէս Մշոյ ժողովրդեան կացութիւնը կրնան ապահովութեան ներքև դնել, խառն ժողովը ձեր հայրական հոգատարութիւններէն կսպասէ այս տեղեկութեանց վրայ ժողովուրդը յուսադրել, և յարատևել ձեր ջանից մէջ, մինչև որ ակնկալուած անօրէնութիւններն գործադէս ցոյց տան իրենց արդիւնքը. իսկ գալով Մշոյ պատրիարքական փոխանորդ Մխիթար վարդապետի հրաժարման խնդրոյն՝ Ազգ. Վարչութիւնը անոր հրաժարագրին հետ տեսաւ նաև ձեր գիտողութիւններն որով կը յայտնէք թէ յիշեալ Մխիթար վարդապետին կեանքը վտանգի ենթակայ եղած է բարբարոս քիւրդերու վրէժխնդրութենէն պատճառաւ։ Ուստի անոր հրաժարական ընդունելի դատելով՝ որոշեց որ ձեր գերապատուութիւնը այս պաշտօնին համար ընտրելի մը ցցնէ Ազգային վարչութեան դանի պատրիարքական փոխանորդութեան առժամանակեայ պաշտօնին։ Աւելորդ չեմք համարեր դիտել որ ձեր գերապատուութիւնը ընտրելիին հանգամանաց ուշադրութեան ընծայելու է։

Ընդրկելով որ անյապաղ այս որոշումը գործադրէք

Մնամք աղօթարար

(Կնիք) Գ. տեղապահ
Աւիսագէս եպիսկոպոս

7 փետր. 1869

ի պատրիարքարանի Հայոց
Կ. Գօլիս

Խ. ԵՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

1869 12 փետր. ի Կարին

Սիրելի վարդապետ

Ամիս կէսէն աւելի գրածս ընդարձակ գրեթուն պատասխան չառնելէն յետոյ յանկարծ հեռագիր մը ընդունեցի որով կը յայտնէք թէ փոխանորդութեան պաշտօն վարելու անձեռնհաս ըլլալով, վանուց կառավարութիւնը իապոնեհի վրայ ձեռացած է. և կսպիպէք, որ առանց վայրկեան մի կենալու վանք դառնամք և մեզ կսպասեն բոլոր միաբանութիւնը։

Վանուց վիճակը փոքր ի շատէ կերևակայեմ, որ անիշխանութեան կերպարանքի մէջ մտած է. և ասոր, հետևանքն է խանդրուելն ամենայն բարեկարգութեանց։ Ով է պատճառ ասոր, հարկաւ ամէն մարդ կըզատի թէ Երիմեանն է, որ իր բացակայութեամբ բարձի թողի ըրած է վանքը։ Այս բացակայութիւնն ևս մեծամեծ պատճառներ ունի ներքին և արտաքին. բայց որու կաղտոց եմք բացատրել և ով կրհաւատայ։ Ս. Յովհաննու վանից համար ամէն կերպ մի-

ջոցները ի գործ դնելէն յետոյ վերջապէս այս յաջողեցաւ, որ Օսման պէյ և Դանիէլ էֆէնտին Մէմուր դրկուեցան։ Առաջինին վրայ դուք և Մշոյ աշխարհ պիտի պարմանայ. ինչ մարդ ըլլալը վորձով հասկնալով մեք Երեմիա եպիսկոպոսին հետը վերջին ատիճան աշխատեցանք թերևս արգելնք այդ տնօրինութիւնը և մինչև անգամ վալի փաշային բացատրեցինք թէ կարնոյ վիճակներով ձեռքով աղէկութիւն մի չի յառաջանար և մեք դիտենք, որ Մշոյ երկիր քանդողներուն մեծ ձեռք կարմինէն է և այլ շատ խօսքերը. բայց վալի փաշան զմեզ համոզեց, որպէս թէ համոզեց. ես, ըսաւ, քանի որ կաշառք ուտելոյ բնաւ կամք չունիմ, ուրիշ մէկ չի համարձակիր ուտելոյ. ես հաստատ մտադրութիւն մի ունիմ այդ գործերը ձեռք բերել. պիտի բերեմ անշուշտ, ապահով եղիք, տէրութեան և իմ պատիւս այդ գործերուն չեմք դներ և այլն։ Մեր ազգայինքն ևս այնպէս համոզեցին թէ Օսման պէյ միմիայն իշխիհար մի վարակելու պիտի աշխատի այս անգամ ինքն արդէն Օլթիի Միւթասարիֆն է 7000 դ. ամսական ունի. մեծ փափագ ունի Միւթասարիֆութեան աստիճան առանալու և այս պատիւը ձեռք բերելու յարմար առիթը Մըշոյ այս գործն է, ուստի Օսման պէյ իւր ամէն ջանք հաւատարմապէս ի գործ ընելով պիտի աշխատի վանուց ապրանքները դուրս հանելու միայն թէ հաւանական կը թուի գործերուն պարագլուխ եղող պատուաւոր անձինք ի սէր կրօնի և իսլամութեան ծածկել։ Սէրքէրտեր Առոն ևս ասոր հետ վերադարձաւ. իրեն դեռ քանի մի ամիս կար բերդպրդելութեան ժամանակ լրանալոյ. բայց Օսման պէյին բարեխօսութիւնը թերևս Մխիթար վարդապետին ևս գաղտնի կերպով աշխատելուն համար վալի փաշան իր յանցանաց ներեց և ինքն ևս խօսք առած է նորին մեծութեան որ աշխատի Օսման պէյի ձեռքին տակ վանուց գործերուն համար։

Այս հակառակ տնօրէնութիւններ անոր համար յառաջ գնացին, որովհետև վալի փաշան գէթ առ այժմ այնպէս կրնկատուի, որ ինքն խիստ բարեսիրտ, պարզամիտ, և միանգամայն դիւրահաւան մէկն է. նորը քաղաքագիտութեան մէջ հանճար չունի և ոչ ևս իւր բարձր իշխանութեան մէջ ահարկութիւն ապստամբից և յանցաւորաց. հաւատարիմ ու խելացի մարդ մի իւր հետ բերած չէ. ամէն բան գաւառութեամբ կը տնօրինէ և այս դասատուները կարնեցի խորամանկ վոհիր պէյ և տէվթէրտար պէյն են։ Դանիէլ էֆէնտիին վրայ մեծ յոյս ունիմք. որովհետև ինքն տաճկապէտ, խոհական ու բաւական ևս ազգասէր անձն մի է. դուք Ծովասափեան Յակովբ աղային հետը իրեն ամէն բանի մէջ խորհրդակից եղէք. և Մշոյ ընդհանուր հարստահարութեանց մասին ևս լիակատար տեղեկութիւններ հաղորդեցէք իրեն, ինքն այս պաշտօնին մէջ համաձայն իշխանութիւն ունի Օսման պէյին հետ։ Ձեզ նայիմ, սուր և աւազ աչքով ամէն բան սկղբէն մինչև ցվերջ դիտէ ու տեղեկագրէ. միայն թէ ղղոյշ կաց, խորհրդարար գործէ և գործել տուր. և այնպէս երեսիր որպէս թէ բան մի չես տեսնար ու չես գործեր։ Մխիթար վարդապետն ևս եկաւ. իւր հրաժարական ընդունելուն թուղթ դեռ չառի. սակայն այս օրերս անշուշտ կունենայ և կընհանի։ Մխիթար վարդապետն կարելի է, որ վանից քննութեան գործերուն մէջ կարևորութիւն ունենայ, ուստի իւր հետը խստութեամբ կամ հակառակութեամբ վարվելու չէ. Մշեցի եպրարքն ևս խօսիր, որ նոքա ևս ձեզ պէս վարվին, մինչև նորա հրաժարելուն թուղթ հասնի, իսկ եթէ ինքն վատ և ձախորթ համբայ մի կրըռնէ հոտ ի ջնաս ազգին, իսկոյն հարկ եղած մեզ և Գօլոյոյ պատրիարքարան ծանուցէք և թելին մէջ կընաք ըսէր թէ ինչպէս Հայրիկ արդէն ծանուցեր է հարկ կրտեսնուի Մխիթար վարդապետին անմիջապէս հրաժարելը, և Գրիգորիս վարդապետին նորա տեղը յաջորդել և այլն։ Մեք պէտք եղած դրեցինք ի պատրիարքարանն թերևս խառն ժողովը խորհի թէ առանց ժողովրդի հաներագրութեան յաջորինաւոր է փոխանորդ մի հրաժարեցնել, ուստի տեղւոյդ ազգային ժողովն ևս պէտք է հետագրով և հանրագրով իմաց տան պատրիարքին։

Հետագրով իմացուցի ձեզ, որ այս միջոցին խիստ կարևոր է ձեր ի Մուշ գտնուիլ. ինչպէս վերը պատճառները ցոյց տուի. նը-

մանապէս փոքր մի՛ջոց մի ևս գէթ մինչև պահոց սկիզբն մեր՛ն ալ այս տեղը գանուիլ կարևոր դասուած է. չի կարծէք, որ սուրբ Յովհաննու վանից համար է, որ կոպասեմ. ոչ, այլ ուրիշ հանգամանք կան. թերևս այս հանգամանքները դուք ևս ինքնին կրնաք մակաբերել։ Այլ և այլ կարծիք տարակոյս և մտատանջութիւնք գիս պաշարած են թէ ինչպէս մինչև ցարդ ամրողջ գրերուս պատասխան մի առած չէք. արդեօք գիրերը ձեռքդ չի հասան կամ ուշ հասուցին։ Հայրիկին համար դանդաղութիւն բնական է. իսկ դուք ամէն բանին մէջ վաղվաղակոտ և արագ էիք. ինչ կարևոր առիթները արգելք եղան, որով այնքան նամակները անպատասխան ձեացին։ Ուստի ներկայիս հետաոջի նամակներուս պատասխանը ընդարձակ տեղեկութեամբ հանդերձ կըպահանջեմ ձեռմէ փութով։ Մ՛իթէ դրամի պարտք է որ անվճար Ձեզ. թուղթ և գրիչ դիւրաձեռն է։

Աղօթարար վասն ձեր
Հայրիկ

Խգ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՓՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՆՐԱԳԻՐԸ ՔՐԴԱԿԱՆ ԴԱՋԱՆԱՒԻԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ սրբազան տէր,

Մեր լքեալ հայրենիք ստուգապէս ճանչնալով կորովաբիր Արձագոյգ հայրենասիրտ սրբոտի գորով, սոյն երկտող գրութեամբ ի յոտս բարձր սրբազնութեանդ կներկայանայ. վասն զի ըստ սրբոյն Պօղոսի կլոե հաւատ՛ն քողը ես հիւանդանայ և ես ոչ հիւանդանամ, ո՞վ ւշտանայ և ես ոչ տապանամ։ Սրբազան տէր, դարձուր ուշադրութիւնդ քու բնիկ հայրենեացդ ներկայ թշուառ վիճակին վերայ. թէպէտև գիտեմք քաջ իսկ կնկատես բարձր հայոց՝ բարբարոսական գաւառէդ. կըտեսնաս քու ծննդավայրդ իբրև դիմիդ մրգապահաց լքեալ, որով ընդ երեմիայի ի լալ մատուցեալ ազգասէր քնարիւգ կերգես անգուլ այսի այսր զմեզ հրաւիրեալ ի լալ։

Տէր, հաւաստեաւ գիտես քրդաբնակ հայոց անտանելի նեղութիւնք ի նախնեաց անտի, այլ սակայն անոք և անկարեկից ձեալով, սկսեցին այս օրեր անլսելիս գործել. վասն զի Մահմետանք գաւառի Սաթմանց գիւղին մէջ պատահած դէպք՝ գեռ ևս մեր պատմութեան էջերուն մէջ չի գտնուելով՝ ամենուս սիրտն ալ տակնուվրայ ըրաւ. ա. ներկայ ամսոյս չիշեալ գիւղի քրտերու գլխաւոր՝ Մահմատ Ալի անուամբ, որ աշխարհածանօթ իսկ է էլաղասին լինելով. որնոր հայոց ազգէս չորս կին կըտանէ իրեն փեթիներու ամրոցներն շարել կուտայ և սարսափելի խաչի պատկեր դռցա բոլորաիք քաշել տալէն զկնի, իրեն որովայնի ապականութեամբ կաղտոտէ ըսելով՝ Թէ ուր է սուրա գօրութիւնը։ բ. Նորոգ սովորութիւն ըրած է գիւղացի հայոց քովէն՝ տուն մէկ մարդ տանիլ շաբաթնակ աշխատացուցանել. և այս օրեր իր մարդկանց կըսովրեցնէ որ դաշտի մէջ այդ խզջալիք կըբռնեն անոնց քրիստոսաճաշակ բերանին մէջ իրենց ամօթանք կդնեն կմիզեն ու կապականեն, և երեք ժամ ջաքդելէն յետոյ՝ երբ ակամայից ըսա դռցա կամաց կհայհոյեն ամենասուրբ անուն Յիսուսի Քրիստոսի և կենարար խաչ, այն առեն կաղաւաւնին. գ. միւս օր կըյանդգնի ինքն իւրայնով հեղեցի մանել և տղայիմ բերան միզելէն յետոյ՝ սարսափելի սեղանին վրայ կապականեն և եկեղեցւոյ դուրս ներս այդ ապականութեամբ կըծեփեն, և կծանուցանէ յայտնի կերպով՝ Թէ քանի որ Մոկաց Աւտալ պէյ (որ Նիքօն ապանած է) պանտի մէջ կըմնայ, ես իմ իշխանութեանս տակ ունածք հայեր բոլոր պիտոր ջնջեմ. Թէպէտ մեր արիացեալ Պօղոս հայր սուրբ՝ քաղաք բերել տուաւ այդ չարագործներ, բայց Թէ ինչպէս տեղերնին դարձան ստոյգն չեմք գիտեր. գեռ երեկ էր որ երեք հայ Թառակոնացի խղճահարեցին Ոշկատուկայ լեռան ստորու-

. . . . Ծակ. Ծովհաննեեան Օ. Մ. Մանուկ
(անընթեռնլի) Կալօյեենց Էսմաճապաճի
Ն. Միմաս Ն. Թովմաս Կարապետ
Սօրօճեան Թումազեան Կուկազեան
Սահասար Մհ. Համբար- Գեորգ
Կարապետեան ձում Նաթա- Գինեպաճեան
Պարսեղ նեանց Ծովհաննէս
Գըլրնկօեան Աղկաբեան

Ի դիմաց հանուր վասպուրականի ստորագրեցաք զայս տեղեկագիր

Ցէր, մեր պատմածներու առոյգ վկան, այդ խղճալեաց բողոքագիրն է, որ ուղղած են իրենց քեմական վանահօր, և ահա գըրուվ կատանաս. որոյ վանն բոլոր հայրենիքդ այսօր քունդ առած կըհառաչէ այս եղեռնագործութեանց վրայ իբրև համարիւն. որ և ուրիշ ոք չգտնալով պաշտպան՝ սիրտ և աչս առ. յաւիտենական արդարութիւն ամբարձած՝ կըմնայ ակնրիշ գիշատաստ Արծուոյդ հզօր չանիցդ հանել զայս յերեսան՝ քէ յատեան կարնոյդ մեծ եպարքոսին, և քէ անդ ուր հարկն է.

Ա՛ս այս կըստորակնքէ աղերսանօք ընդհանուր լրութիւն վասպուրականն աշխարհի.

Ն. Մելէոն	Գ. Կարապետ	Մ. Գրիկոր
Ձգմայչեան	Իսահակեան	Ճռպաճեան
Մայճուկ	Ն.Մ.Խաչատուր	Ն.Մ.Վարդան
Ջանիկեան	Մարկարեան	Ջանօեան
Ն. Սարգիս	Ավետ	մ. Մկրտիչ
Սպախեանց(*)	Ցակոբեան	Երիմեանց(*)

ի Վան. 1869
մարտ 26

ԽՈՀ. ՄԿՐՏԻՉ ՊԱԼԼԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ ՑԱՐՕՆԻ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իարձր արժանապատիւ սր. Հայր.

Ձեր սրբութեան պատուական նամակը ընդունած եմ ի վաղուց. այն ժամանակ պիտոր պատասխանէինք, բայց գ. Հայրիկը պիտոր գար՝ իրեն հետ խաւսելու էինք. սակայն մեր դժբախտութենէ հիւանդացաւ, ինչոք վերին նախախնամութեան բոլորովին առողջացաւ և ահա կուգայ ձեզ։ Աչքերնիդ լոյս Հայր, և աւետիք Տարոնոյ խեղճերուն. աղօթեցէք դուք և կըրարեմախքեմք մեք՝ որ գիշեն երկինք մեր սուրբ հօր այսպիսի աշխատութիւնքը ի գուր չը հանէ, և իբր Մովսէս՝ Հայկեան բանակին, Տարօնոյ հաբատահարեալ թշուառներուն, ձեռնտու և առաջնորդ ինքը ըլլայ, դուք ալ որ Ճնսուն էք թշնամեաց բանակին ճակատը կեցած, այն անձուկ պահուն արեը հնազանդի ձեզ. ախ երկինք, ախ արարիչ, արդեօք այս անգամ ալ իւր լուսեղէն ամպը ձեր բանակին վրայ չիպիտոր հովանաւորէ։

Հայրիկին պէս ձեզի պէս ձեր խումբին պէս, չորս միլիոն հայուն մէջ քանի՞ հատ կրնան գտնալ արդեօք դիւզիներնեան լապտերով անձնանուէր փնտռողները. երբ ձեր ալ աշխատանքը այսչափ դժուարութեամբ պիտոր արդիւնաւորի, ախ ախ մինչ դուք ալ Սահակին պէս ներսեսին պէս Հայաստան աշխարհին վրայ ցաւելով պիտոր չմնայիք, բայց այն ժամանակը անոնք ուրիշ գործիւն մի ալ ունէին, իսկ արդ անոր տեղ յայնորդած է սարկութիւն, քըշուառութիւն, տարագրութիւն և այլն։

Լուսաւորչի հոտը անհովիւ է ձեացեր... գայլոց մինչև իսկ գէշ թշնոց կերակուր է եղեր. իսկ ինքն ինքեան իրեն մէջ իր անմիաբանութեամբ, ֆռէնկիի ցաւին մէջ է ընկեր, քիթն է ընկեր տեղէն, գլխին գաղաթն է վերցեր, քիմք հէչ չէ ձեացեր, ամէն անդամներէ լուծուեր, և աշխարհի առջև հրէշ մէ դարձեր։

Թող յոյնը՝ քաթոլիկն ալ յառաջ կանցնի Հայէն, բողոքականն ալ՝ պարսիկն ալ իրայելացին ալ. քիւրտը արդէն հայուն աչքն է և Հայն անոր սարուկը։ Հողագնդին վրայ ո՛ր աշխարհ ներս մտնաս Հայու անունը պզտիկ կիմանաս... Երկինք և Արարիչ Հայուն՝ ողորմիբ հայուն. քա՛ւ ինձ. Դու այն արարիչը չէ՞ս որ օթին մէջ սլացող թռչնիկները կխնամես, հողին մէջ մանրիկ ճճիները կտեսնաս, ախ հայը օրչափ բարկացուցած է Քեզ Աստուած, որ անոնցէն ալ պզտիկ կերևայ։ Աստուած ողորմի Հայուն, յիշէ Հայուն մէջէն ելած այն գոհերը այն պատարագները որոնք վարգանին հետ մեռան. կանգնէ հայր, գուցէ այնպէս մեռնողներ ալ ըլլան։

Վերջապէս իմ կարողութենէս բարձր է, կը թողում ձեզ ողբալ Ձեացածը. Աստուած նպատակնիդ պսակէ. և ձեր անձնանուէր պատարագը հաճելի ըլլան իրեն, ձեր հառա-

չանքներու արձագանգը լրագիրներու թղթերը ձայն տուին աշխարհին չորս ծայրը, երկնից բարձրութենէն ալ Քող սրանայ Աստուծոյ լուսեղէն աթոռին առջև սփռի Հայոց Ազգին վրայ ի գուբ շարժած մէկ պահուն։ Հայը անանկ վիճակի մը մէջ է, որ ճիշտ մեռելի ոսկորները Յացած է, եթէ Աստուած նորէն կենդանացնէ, նա միայն կարող է։

Եթէ մեզ հարցունէք, փառք Աստուծոյ ոդջ առոդջ ենք ե բաւական ալ գոհ վիճակի մը մէջ, ալ չեմ ուղեր ձանձրացունել, կրնաք գ. հայրիկէն ամէն բան տեղեկանալ։

Յոնարհ համբոյրս մատուցանելով սուրբ Աչերացդ Ձեմ կարօտակէզ անձկալի տեսոյդ

Ն. քոյդ

Իկեթիչ Պալըսեհան

1869 մարտ 26 կարին

Խե. Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գատուկան բարեկամ,

Առջի օրը Ձեզի համառօտ նամակ մը գրելով, ծանուցի հեռագրական յարաբերութեանց գագարած ըլլալը։ Ցետոյ ճամբանները բացուելով Հայրիկէն Ձեզի սա ներփակեալ հեռագիրը եկած էր, որոյ թարգմանութիւնն է այս.է—Ս. Կարապետի, ս. Ցովհաննու և Առաքելոց վանքերու բոլոր հին և նոր հրովարտակները շուտով առնես գաս, վանքերուն մեծ բարիք մը ծնաւ։

Հեռագրատան նոր միւտիրը, որ զՁեզ չը ճանչնար, լսելով որ դուք հոս չէք, այս հեռագիրը մէկզի կնետէ առանց մեզի հրցունելու։ Ես՝ ինչպէս որ նախընթաց նամակս խոստացած էի, (Ձեզի այդ հեռագրին գալը չյսած) խան էֆէնտիին Իահիւլի հեռագրեցի այսպէս՝—Երիմեանին շուտով հոս գալը ամենահարկաւոր է, վարդապետները Մատնավանք կըսպասեն, աճապարանօք գինքը ճամբէք։ Ասոր ալ այսօր պատասխանը առի թէ «Երիմեանի գալուն կարևորութիւն ցըցունելնուդ պատճառ չյայտնէք նէ՝ չի կրնար գալ. եթէ հնար է՝ հեռագրով, ապա թէ ոչ սայիով մը լիովին բացատրութիւն տուէք։»

Հիմա բանը բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ։ (Մոռցայ ըսելու թէ Ձեզի եկած հեռագրին մասին այս գիշեր լուր առի, և փոխանորդաբար ստորագրելով ապահովացրը՝ առի նամակն ու ահա թղթովս Ձեզ կճամբեմ։)

Բանը փոխուեցաւ ըսի։ Մեր խեղճ Հայրիկը չեմ գիտեր ինչ կընէ գարին նստեցլովը։ Վանքերուն համար օգտակար գործ մը պատահած է եղեր, ինչպէս որ հեռագրէս կըհասկցուի, գուցէ տասնորդական կամ ոչխարաց տուրքերու մասին կառավարութիւնը շնորհ մը պիտի ընէ եղեր. կարծեմ աս ըլլալու է գործը։ Բայց արդեօք այս գաւառին ազգային ուրիշ ամենակարևոր գործերը՝ որոց ճգնաժամն է հիմա, քան գվանքերու տրոց գործը աւելի փոքրագոյն պէտք է համարուի։ Նոր մութասարրըֆի եկած է, թախըմ մը շահամոլ անձինք մեծ ճիգ կթափեն որ համոզեն դինքը թէ այս սանճախին մէջ ամենևին գէշութիւններ չկան՝ կամ եղածները չնչին բաներ են, ինչպէս որ կարգ մը այսպիսի խոսքեր ալ Միավի գեղը գալուն ականջը դրեր են անխղճաբար և անմտաբար, և սկսեր է իր գաղափարն աւրուիլ։ Վերջապէս ասոնք երկար բաներ են, մենք հիմա մեծ. Դանիէլ էֆէնտիին հետ խորհելով կրնանամք այս գէշութեանց առաջն առնելու։ Միայն խոհած եմք որ այս միջոցիս ազգիս կողմանէ հաւատարիմ քաղաքագէտ և հմուտ անձ մը ըլլայ ներկայացուցիչ, որպէս զի ազգայնոց կրած հարստահարութեանց և բռնաբարութեանց թարգմանն ըլլայ առաջի կառավարութեան։ «Այս միջոցիս» ըսի, վասն զի հաւատարիմ տեղէ լուր ունիմք որ կուսակալը 6—7 օրէն պիտի ուղևորի եղեր գէպի այս կողմը։ (Այս լուրն ըստ կամաց կուսակալին ծածուկ կպահուի հիմայ, դուք ալ մէկուն մի յայտնէք.) Ձեմ գիտեր թէ հայրիկն ասիկայ չգիտէր արդեօք, որ զՁեզ ի գարին կհաւրէ կամ ինքը գտնէ քանի մ'օր քան գնա յառաջագոյն չհաճապարհր այս կողմը գալու։ Արդեօք վանքերուն տրոց գիրն է առաջին և ամենակարևորը։ Ես կկարծեմ թէ հայրիկը չգիտեր կուսակալին

ընդ մօտ ճանապարհորդելը. վասն դի գիտեմ որ իմ Հայրիկս յաճախ յարաբերութիւններ չըներ կուսակալին հետ... վերջապէս այսպիսի ժամանակ մը ամէն բան աւանդ խառնափնթոր վիճակի մէջ է, չեմ գիտեր ինչ բաներաց առջեւ պիտի ըլլայ խեղճուկ ժողովուրդը։

Ինչեւիցէ, դուք կարծեմ պիտի որոշէք ըստ հրամանի Հայրիկին՝ այդ վանքերու հրովարտակները շալկելով դէպի Կարին ուղեւորիլ, եթէ ճանապարհին կուսակալը հանդիպեցաւ. Ձեզի և ընդ նմա Հայրիկը, ան առեն կտեսնուիք. Ապա թէ ոչ կիմանէք մինչեւ ի Կարին, վասն դի թէպէտ կուսակալին այս գալստեան լուրը հոս խօսուեցաւ. բայց ով գիտէ, դուցէ տակաւին կուշանայ ալ։

Հայրիկը 3 վանուց անունը յիշատակելով կարծեմ Մատնավանքը մոռցած ըլլալու է։ Դուք անոր ալ հրովարտակները կառնէք, եթէ կայ։

Կուղէք նէ նախ հոս եկէք մէյ մը տեսնուիմք և խորհիմք քիչ մը, Դանէլ էֆէնտին կողջունէ զձեզ։

Ա. Ծովասափեան

Մուշ, 31 մարտ, 1869

ԽՋ. Ա. ՅՈՎԱՍԱՓԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Ամենապատուական բարեկամ

Մուշ, 5 ապրիլ 1869։

Ապրիլ 4 Թուականաւ նամակդ առի։ Ոբոյներ էք վերջապէս ի Կարին եթէալ, ի միասին առնելով վանքերու ֆէրմանները, որոց շնորհիւ իբր թէ մեծ առանձնաշնորհութիւններ ձեռք բերելու յուսով խեղճ Հայրիկնիս զձեզ գրեթէ Թուխունի Քեւերով (ինչպէս կըսուի) ի Կարին կհրաւիրէր, կը խոստանաք հոն յիշեցունել Հայրիկին, ինչ որ հարկ է։ Կյուսամ՝ կամ լաւ ևս ըսել՝ կհաւատամ որ Ձեր նմա յիշեցունելիքներէդ Մշոյ խնդիրն ըլլալու է, որն որ յայս և յայնկոյս կառավարութեան այսքան կարեւորութիւն ունեցաւ։ Տեր երկինք, որ Մուշ՝ իւր այս ճգնաժամուն մէջ՝ այս երկանց պատուղը չտար միայն չնչին մուկ մը...։

Նոր մուքթասարըֆներս քաղցրաբարոյ և օրէնսգէտ մէկն է. զրկեալ և հարստահարեալ ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան կանգնելու մեծ ջանք կընդունէր, Բայց ոբոյհետև ինքը նոր եկած, և տակաւին այս երկրին վարմունքը ու սովորութիւնները չհասկցած է, կընայ ըլլալ որ զինքը սխալեցունող վատ մարդիկ գտնուին։ Ինչպէս որ ի սկզբան երբոր քանիմ անգամ իր հետ տեսակցեցանք, նայեցայ որ կարգ մը սխալ գաղափարներ տրուած էր իրեն, Ձայն ըստ կարի ցրել մեզ պարտք էր և ըրինք, և գործեալ այսուհետև ալ պիտի ընեմք։ Բայց եղբայր. գիտէք որ այսքանին չըըմբռնած գործը։ Այո՝ Դանիէլ էֆէնտին այս երկրին մէջ պատահած անկարգութեանց և զանազան գէշութեանց համար մեծ եռանդով կըջանայ, և իր պաշտօնը փառաւոր կերպիւ կկատարէ ի սէր ազգութեան, Բայց չէ որ այսքանն ալ բաւական չէ կրնար ըլլալ։ Հայութեան թշնամիները շատ են և մեծ են. Նոր մուքթասարըֆը կփափաքի որ զրկեալները գան անձամբ կամ ներկայացուցչի մը միջոցաւ իրենց կրած զրկանքը պատմեն ու բողոքեն և ինքը պատրաստ է ամենայն զօրութեամբ պատժել չարագործները։ Նկող չկայ խօսող չկայ, բողոքող չկայ, եղածներն ալ չէ թէ իրաւունք փնտռելու, այլ խարդախ դիտումմը գործադրելու նպատակաւ են, Բանիբուն առաջնորդ մը և քաղաքագէտ երևելիք չկան, որպէս զի ըստ արժանւոյն ներկայացուցչիներ կանգնին։ Կուսակալն ընդ մօտ պիտի դայ այս կողմերը՝ կըսուի։ Ու վերջապէս եթէ հար մը և մօտալուտ ճար մը չգտնուի այս գէշութեանց առաջն առնելուն, ան՝ առեն հոստեղի կառավարութիւնը և միանգամայն բուն իսկ կուսակալութիւնը պիտի ստիպուին ծանուցանել Բ. Դռան թէ «Մուշ ամենաքան աղետալի և ծանր չեն՝ որքան որ կխօսուին և կհրատարակուին օրագրաց մէջ. այլ ամեն տեղ պատահած դէպքերու հաւասար, միմիայն խիստ չափա-

դանցութեամբ և օտար կառավարութեան մը պաշտօնէից գաղտնի թելադրութեամբ սուտերու և զրպարտութեանց ցանկ մը էր, հայլն, հայլն։ Ես կհաւատամ որ վերջապէս ասանկ պիտի ըլլայ բանը։ Ուրեմն ինչ յանցանք ունի Օսմանեան կառավարութիւնը։

Ս. Յովհաննու ընչից մաս մըն ալ գարձնել ի Ղուլփիկ գտնուած ըլլալը, և այս աւազակութեան Ալմանցւոց ալ մասնակից ըլլալնուն մասին հոն նոր լոյսեր առնուած ըլլալը այսօր Տէրէ պէյը հոս հեռագրած էր, Օսման պէյ և Դանիէլ էֆէնտին սկսան դարձեալ ձընտօն սխմել և հարցաքննել, և այդ աշիրէթէն եղող քանիմ անձինք ալ հոս բերուել որոշուեցաւ։

Անտարակոյս եմք որ Կաբին գՋեզ լաւ պիտի հիւրընկալէ։ Աւելորդ է ըսել նաև թէ դուք ալ պարտիք կարնեցւոց ձեզ վրայ ունեցած սէրը կրկնապատկել՝ Զեզի սովորական եղած խոհեմութեամբ, և ամեն տեղ գտնուածի նման կարնոյ մէջ ալ պատահած կուսակցութեան ջնջասակար հոգին մեռցուցնելու համար հարկաւոր եղած իմաստուն միջոցներու կարգագրութեամբ։ Արդէն գիտէք որ մեք կփափագիմք զՋեզ կարնեցի ընելու՝ յօգուտ ազգութեան և յարդիւնաւորութիւն Ձեր երիտասարդական ագգաշահ ջանից։ Այս մասին ես ալ մեծ. Դանիէլ էֆէնտիին հետ խորհրդակցելով՝ ի կարին ուր որ հարկ է և ինչպէս որ արժան է պիտի գրեմք. Առ այժմ այսքան.

—Սրբոյ բարով, պատուական բարեկամ, Տէր ընդ Ձեզ կը մաղթէ

մտերիմդ Ա. Յովսեփեան

Խնդ. ԽՐԻՄԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Հարեչան վարդապետ.

Քաղաքի մէջ բնակելով քաղաքականութեան լուր կըպահանջէք. ահաւասիկ.

Ի. կուսակալի բանած ընթացքը Մշոյ երկրի բարեկարգութեան համար առ այժմ բաւական յուսալից է. տասն աւուր չափ Մուշ ձեացի 680 արդուհալէն աւելի տրուած էր վալիին. բոլոր ժողովուրդ աջք և կանայք սիրտ առնելով ամէն կերպ հին և նոր զրկանքներու համար խնդիրներ կը տեղան. բռնութեամբ կամ գաղտնի թափուս եղած հողերը ետ կըզտանան. և Քափուի Քուղթերը կըպատուէ. գեղացւոց պարտուց չափազանց տոկոսքներուն ես չափ պիտի դրուի. Մշեցի անխիղճ տաճիկները որոնք խեղճ գեղացւոյն անասուններ և ոչխարներ պարտուց տեղ գրաւած էին ետ դարձուց հանդերձ շահով իւրեանց, քանի տարի որ անցած էր. անասնոց աճումը, իւղ և այլ արգիւնքներ հաշուելով։

Դաշտի ընդհանուր բարեկարգութեան առաջին կէտն այս է. որ դաշտի երկու ծայրերը նոր միւտիրութիւն հաստատեց. Միւսիր մի Զուխարայ կոչմ Աւզուտ գիւղ. միւսիր մի ես Աւբան գիւղ. այս երկու միւսիրներուն ես մէկ մէկ մուսաին տուաւ, Զուխարայ միւտիրին Վարդան աղան է. իսկ Աւբանայ պ. Քագէոս Նորատունկեան։ Միւտիրներ ամէն մէկ քանակաս դաֆթիա ունին իրենց իշխանութեան տակ. Մշոյ վրան միայն տասն կամտասն և հինգ գիւղ ձեաց։ կրնաք մակաբերել որ այս միւտիրները դէպ ի Մուշ վաղող ջուրերուն ակը պիտի խցեն և իրենք պիտի սկսին խմել տրչափ որ ուզեն։ Ի վաղուց անտի բռնակալ բարբարոսները հետզհետէ ձեռք բերելու մեծ փոյթ կայ. հռչակաւոր Ալաղին պէյի տուները պիտի Նա գլխանէ ըլլան. լսեց այս Զուխարայ քանդիչ Միրզայ պէյ և իւր ամէն պարագայիւք փախաւ գեռ յայտնի չէ թէ դէպի Ռուսաստան թէ ի Պարսկաստան, կըսեն թէ իւր աներ և գեօղը վառել տուած է ամէն կող կարասեօք. Քուրդ գեղի մէջ բնակող բաւական տարիներէ ի վեր անուանունի Շանկօն որն որ Դատաւոնայ կոզմի չորս կրտոր գիւղերը աւերակ դարձուցած էր, քսանէն աւելի կին այլազգի ըրած է, որուն բռնութեան գործերը անհաշուելի էր. ասիկայ բռնուեցաւ մէկ երկու ընկերներով. գեռ չորս հինգ ես կան անոնք ես հրամայեց կամ կենդանի բռնուին կամ իրենց դիակներ բերվին. Շանկօն բռնուելէն յետոյ Ճեացածներ սարեր քաշուելով կրյարձակին Քուրդ գեղին վրայ, խեղճ գեղացիները

իրենց ընտանիքով լեռապատառ կըլլան ո-րոց մէջ աղատուողները որը անտառները կը փախչին և որն ալ դէպ ի Մուշ գալով դուժ տուին բ. կուսակալին։ Այս նշանաւոր դէպքը խոպան հաւատարմացուց անհաւանները թէ Մշոյ աշխարհի բարբարոսութիւն անգոյ չէ. Հասնանցի և Ճիպրանցի Քորուներուն հետզհետէ կըհաւաքուին ի Մուշ, որոց վախճանը բնաւ յայտնի չէ. բ. կուսակալին վերապահուած է այս կէտը։ Գուլանըխ և դաշտի հայոց գեղերուն մէջ բնակող քիւրքերը, բոլորին վրայ ստիպուելու կայ, որ գեղերէն դուրս ելլեն և երթան ամեն մէկ իրենց ցեղերուն մէջ։

Վանի մի խօսք ևս ապագային իրաց վրայ գրեմք. Գրիգորիս վարդապետը նստեցուցինք իւր աթոռը բայց հազիւ հազ. դաշտի բէյխաներէն մեծագոյն մասն, որոց պարագլուխ են դարձեալ մեր այն հին ոխերիմները, ասոնց հետ կան նաև քանի մի վարդապետք, Մխիթար, Աւրահոյ Կարապետ վարդապետ և Շօլօվճնիկ Արիստակէս. ասոնք առհասարակ միաբանելով խնդիր առաջարկեցին, որ Մխիթար, Արիստակէս և Կարապետ այս երեք Գրիգորիս վարդապետին հետ նստին իբրև քիկնապահ կամ իբրև յանձնաժողով մի, դաշտեցւոց բոլոր խընդիրները այս երեք վարդապետք իբրև ներշ կայացուցիչ մատուցանեն բ. կուսակալին։ Մեք այս ապօրինաւոր խնդրոյն ներքին խորամանկութիւնը իմանալով բացէ ի բաց մերժեցինք. պատասխանելով թէ ձեր այս խնդիրը ոչ միայն առաջնորդական իրաւասութեան դէմ է, այլև տէրութեան նիզամին ալ հակառակ է. տեղական իշխանութիւն միայն մուրախաս մի կըճանչնայ, թող այս ուրիշ բազմադիմի խօսքերով շատ ջանացինք համոզել զիրենք որ այս ձեռնարկութենէն ետ քաշուին, բայց անհամոզելի նզով դառնալով կամակորացան. ի վերջոյ ուզեցին բարձր կուսակալին այս խընդիրը առաջարկեն, ուստի քանի մի ճարտար քահանաները ներկայանալով կառաջարկեն. բ. կուսակալը վերջին աստիճան զայրանալով կմերժէ իրենց խնդիրը և կըսէ այլ ևս եթէ համարձակիք այսպիսի խընդիր մի առաջարկել, ձեր պատիժ մօտալուտ է։ Այս անտեղի ձեռնարկութենէն յուսահատելով քահանաները սկսած են այժմ ուրիշ ձեռնարկութեան լսելինք, որ Մխիթարին քելադրութեամբ մաղպաթայ մի կըշինեն. որոյ նիւթն է թէ Դրիդորիս չենք ուզեր. հեռանալէն և Յրիմեան. որ մեր վանք կըքակէ, որ պէտք չեղած շէնքեր կըշինէ, որ գերեզմանի քարը քակեր է, որ սուրբ Ծարուքեան եկեղեցին քակեր է. որ արծաթներ ծախեր է, որ և այլն և այլն, ի վերջոյ այդ Մխիթարն վերջին աստիճան անզգամացած է. ամենայն խոովայուզութեամբ մըտած է գաշտին մէջ. Բայց մեք թէպէտ կառավարութիւն ձեռքերնիս է, ինչպէս երբեմն իրենց դոյզն ազդարարութիւն մի բաւական է, որ ընկճէ զիրենք. սակայն աւետարանի հոգւով պիտի համբերենք տակաւին, գէթ մինչ աշնան. յայնժամ գիտեմ զինչ առնելոց եմ։

Այս նամակէս քաղուածոյ ընելով...(պատուաւոր է) հաղորդել լրագրաց. միայն թէ ազգային մասը Թող Ասայ այժմ յետոյ ընդարձակ կերպով կըգրեմք. Արդէն քանի մի բան ուզած եմ զանոնք չիմոռնալով կդրկեք. 1 օրէսյ ևս Գօլսոյ լաւ Թուրհալ դրկէք. և հիւս վարպետի առնել տուր. քանի մի հատ գանձանակներու համար փակեր ուզած եմ զանոնք ալ չի մոռնաք. Յայրանճեան պարոն Ծովհաննէսի քով էսէրի ճէզմիա Թուղթ կայ մէկ Թօփ դրկէք. 10 դէսատ ևս գծուած Թուղթէն դրկէք տեսակ ինչն գիտէ ես անկէց առած եմ։ Էսէրի ճէզմիան երկու տեսակ կայ. Քանձր տեսակ մի առնեք, այլ բարակ և ճերմակ տեսակն ալ, որ միւսէն աժան է։

Հայրիկ

1869 յունիս 14
ի վանս Դլակայ

ԻՍՐ. ԽՈՐԶՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՆՐԱԳԻՐԸ ԴԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆԻՆ ՔՂԻԻ ՎԻՃԱԿՈՒՄ ԴՈՐԾՈՒՈՂ ԲՈՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ սրբազան Հայր.

Արդէն ձեր սրբազնութեանն ալ յայտնի է Քղուայ վիճակին վեց տարիէն ի վեր առաջնորդ չըլլալը. որուն համար գաւառիս ազգայնոց մէջ կրօնական ապօրինաւոր

գործեր ալ շատ քիչ չեն գանուիր, ուստի ներկայ պարագայից նկատմամբ ապագային յարգանքը խիստ շատ գայթակղութիւն պատճառելիք սկզբունքներ ակնարկ կընըշմարուին անյղլի ապացոյցներով, որուններկատմամբ այսօր յայտնապէս կրգրեմք թէ Ղրիմին մէջ քիչ սրշոցի աեղուութեամբ հայ անուն կրող չի պիտի գանուի. քանի որ բռնութեան աւթիւ շատեր կրօնափոխութեան դիմած են և պիտի դիմեն. ասիկայ խիստ յայտնի բան մի է որ ուր տեղ որ կը թագաւորէ բռնութիւնը, հոն չկայ ազգային և կրօնի պաատութիւն. Ահա ցաւալի եղելութեան մը նկարագրութիւն ընեմք Ձեր սրբազնութեան, այս մօտ օրերս Սերկևիլ գիւղացի հայ անձ մը իբեն ընակութեան մօտ երեք հրացան խղճալիին վրայ պարպելով զինքն նոյն տեղը մեռուցեր են. որուն որգին հովիւ ըլլալով իր արածած հօտին քով նոյն գիշերը հայրն սպանող սատակիչներն զինքն ալ հոն չարաչար վիրաւորելով թողուցեր գացեր են. վերոյիշեալ գառնակսկիծ գէպքին գործադրողները յայտնապէս կերեւնան թէ որոնք են. բայց երբէք չեն պատժուիր, ինչ օգուտ Ուստի այժմ կըխնդրեմք Ձեր սրբազան վսեմութենէն որ ի սէր աստուծոյ և ազգութեան բարեհաճիք մեր ողբաձայն աղերսագրին ձայնն լսելով առօրին արժանաւոր առաջնորդ յղել ի Ղրիմ ի յօգուտ և ի բարեկարգութիւն հոգևոր-ընակ լուսաւորչական ազգայնոցս.

Ագգ. Մարտիրոս աղայ Էլեմեան կ.	Մ. Խաչատուր Պօղոսեանեան կ.	Գիրգոր Սերվեան կ.
Մանուկ Թեմրաճցի կ.	Յակոբ Կորիկեան կ.	Պօղոս Աւեզցի կ.
Արքիճ Ամիրիկեան կ.	Գիրգոր Ջարիպաճցի կ.	Խաչատուր Ջանաղչեցի կ.
Տիգրան Արամեան կ.	Խաչատուր Ասպրբերբցի կ.	Տօնիկ Ասպրբերբցի կ.
Գիրգոր Ագօղնցի կ.	Յօհաննէս Սեդուկցի կ.	

1869 յուլիս 22
ի Ղրիմ

ԽԹ. ՄԵԼՔՈՆ ՃԱՆԹԵՄԻՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

22 յուլիս 1869 կեղի

Հայրենասէր սրբազան Հայրիկ,

Այս անգամ կեղոյ տունէն քանի մի հայրենասէր և մասամբ իւիք ալ լուսաւորեալ անձինք, ուխտ ի սիրտ մընչելով դիմեցին այդը առ ոտս սրբազնութեան Ձերոյ, առ ի ողբալ գողթս հայրենեաց իւրեանց և ներկայացուցանել գամենացաւալի վիճակ գաւառակիս սրբազան Հայրութեան Ձերոյ և խնդրել, հայցել, պաղատիլ. զիրկութիւն սորայ, որ վասն, բազմից մեր առանձին գրութեամբ յայտարարութիւն բրած ենք թէ առ ազգային կեդրոնական վարչութիւն թէ ուղղակի առ սրբազան պատրիարգ Հայրն, թէ լրագրաց մէջոցաւ, բայց առանց արդեան, մենք յոյսերնիս բոլորովին կտրեցինք. ցաւօք սրտի նսեմացանք տուներնիս, հրաժարութեամբ ազգային, քաղաքական և ո և իցէ հրապարակական գործերէ, այս անձինքը տակաւին խոպան յուսակտուր եղած չըլլալով՝ ուղեցին վերջին ճիգ մի ալ ընել. եթէ այս ըրած ճիգերնին ալ ի գերն ելնէ տարակոյս չիկայ՝ որ աս գաւառս ձեռքէ կերթայ. Առեկ գիւղացիք վաճառնի չափ տուներ էին, Հռովմէականութեան դաւանալուն համար, ազդը բաւական ճիգեր թափեց, բաւական ալ դրամական զոհեր ըրաւ, հազիւ հաղ ձեռք բերեց. հիմա 45 հայագգի՝ լուսաւորչական գիւղօրէից ժողովուրդը ձեռքէ երթալու վրայ են, վասն զի իրենց ծր կողմէ որ փրկութեան ձեռք մը պարզաւի, այն կողմը պիտի դիմեն. առ ժողովուրդը բարոյապէս և ֆիզիպապէս կորսուելու վրայ է, իրենց կեանքն ալ, սատցուածքն ալ վտանգի մէջ է ամեն օր, կը սպաննուին, կրվիրաւորուին, կրկողոպտուին, կրհարստահարուին, ահա հարիւրաւոր անցեալները գնենք մէկ գի, ներկայիս վրայ խօսինք, որոնց արիւնը ցարդ աչքերնուս առջև կերեւի. Սերկևվիլիկ գիւղացի հայ մը, սիրտին կեդրոնէն հրացանի գնտակով գարնուելով, ի քթթել ական իւր արիւնախառն վերջին շունչը փչեց թողնելով իւր

ընտանիքը ի խոր սուգի և տրտմութեան մէջ. Հայր սրբազան, խնամոր սիրտ ունենալու է մարգ մի՝ որ այսպիսի աղեխորով տեսարանին վրայ անքաց աչքով նայի. Նոյն օրն ալ ուրիշ հայ մի ալ որոյ հարուած մը վայելեց ի նոյն բարբարոս աւազակներէն, կառավարութիւնը ասոր վրայ ցարդ շարժած չէ, թերևս հոգն ալ չէ. քանզի սպանուածը կեավուռ մի է և ոչ թէ միւսլիման, ասպատմածս չորս ճ աւուր բան է, անցեալները եթէ պատմելու ելնենք տեարակի և մեծ ցուցակ մի պէտք ունի, ասիկայ որէ վոյթ է և եղիցի, ասպանութեան կարգը անտարակոյս օր մըն ալ նամակագրիս պիտի գայ, անշուշտ պիտի գայ. քանզի կեղոյ տան գլխուն գալած փորձանքին նկարագրողն, ասխոր ձորին մէջ բնակող ժողովուրդին աղիողորմ աղաղակին բարձրացուցողն՝ ես եմ, ասդէպքերը լրագրաց միջոցաւ հրատարակել աւուղն՝ ես եմ, ասմութ անկիւնին մէջ գործուած ոճրոնութեանց ի լոյս ածողն՝ ես եմ, վասն այնորիկ սպանելու, կորսուելու արժանին ալ՝ աւելի ես եմ ասգաւառիս. այս կարեկցութեան արժանի գաւառիս վրայ աղգային վարչութիւնն իր ուշադրութիւնը երբէք դարձուցած ունի՞, առանց քաղաքական ժողովքի կապրի կեղոյ աւունն, նաև մի առանց նաւասարեան, առանց ղեկավարի ինտր անվտանգ իր նաւահանգիստ կրնայ հասնիլ, ոչխարի հօտ մի առանց հովուի, դայլերէն ինտր կրնայ ղերծ ապրիլ, ոօրաց բանակ մի առանց զօրավարի, կարճ խօսքով մարմին մի առանց գլխոյ կրնա՞յ ապրիլ. Ձանձրութիւն շատ աւուած էինք և հիմա տուինք, կբնդգրեմ ներէք, իմ անձնական շահուս համար չէ. հայրենեաց սիրոյ՝ սրբազան սեղանին վրայ, ճենճերուած սրտէ մի ելած ծուխէն նեղուած

Մելիոն Ե. Ձանթեմիրեան

ՃՇ. ՄՆԼԿՈՆ ՁԱՆՔԹՄԻՐՆԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏՆԱՆԻՆ ՔՂԻԻ ՀԱՑՑԵՐՈՒ ԴԱՒՈՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծայարգ ս. Հայր։

27 յուլիս 1869 Քղի։

Ձեր ծանուցարար նամակէն լսելով Ձեր կիրակնօրեայ դասախօսութեանց վրայ սըրտիս ուրախութիւնը իր չափը կորսնցուց. ազնիւ Հայրս, Հայաստան ուրիշ միջոցաւ չկրնար վերականգնիլ բայց միայն ուսման, դիտութեան և դպրոցաց. եթէ այդ Ձեր անձնուէր ճիգերը շարունակուին, եթէ օգնականներդ բազմանան, եթէ նախանձաբեկ հին սիրտեր արգելք չըլլան, եթէ կանխակալ նախապաշարմունքը չանջրպետէ այգ լուսոյ ցօլմունքները, յոյս ունիմ որ քիչ աւելնի մէջ կարին պիտի ծագկի և շուշանափայլ պիտի զարդարուին կարնոյ բարձր սարերը. քանզի անանկ համոզուած եմ որ՝ առանց ուսման չիք փրկութիւն, ոչ հոգեւոր և ոչ մարմնաւոր. ուսումն ասկրկրն երկինքին նմանցունոգն, ուսումն է որով մարդկութիւնս կըհասնի իր առեղծման նպատակին և արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում։

Այս օրերս այս տեղս տեսնուած հրեշի մը վրայ—հաւ մը ածեց երկու պոչաւոր հաւկիթ, պոչերն դմակի ձև ունէին, մինն կամացուկ մի կտորելով գրաեան մէջը փոքրիկ գառն մը եղջերաւոր, գառան մը բոլոր յատկութիւններով, չորս ոտք, դմակը, գլուխը, աչքերն, եղջիւրները, ականջները, հաւկիթը դեռնուց չունի եղեր, կազմուած հիւթը ծովերուն մէջ շարժուն, բղդիի հիւթին կը նմանի, բայց կեանդանութեան նշան բնաւ չտեսնուեցաւ. միւս հաւկիթը ցարդ քահանայի մի քով պահուած է, ասհաւկիթները պծող հաւը միայն ասերկու հաւկիթն է՝ ածեր և դարձեալ սկսեր է սովորական հաւկիթը ածել. հետաքրքրական պատմութիւն մի ըլլալուն համար կուզէք լրագրաց ալ հաղորդեցէք։

Այս օրերս գաւառիս մէջ ցաւալի դէպք մի ալ տեղի ունեցաւ, Մերկեվիլիկ գիւղացի երեսնամեայ Հայու մի բակը գիշերը գողերը կը մտնան ժամը երեքին միջոցնե-

բը. եզնները, կովերը կը քշեն դուրս կը հանեն որ արածին. տանուտէրն կաթինայ և անմիջապէս գողերուն վրայ կը յարձակի քաջութեամբ և ձեռքերնուն կառնէ գողցուածները և կը դառնայ, եաւէն հրացանները կը պարպեն, գնդակներէն մինն գըժբախտ մարդուն սիրտը կը մտնէ, անմիջապէս կը մեռնի. աս խղճալի դաւառը ասանկ ամեն տարի քանի մը զոհեր կունենայ, հարցունող փնտռող չկայ, խեղճ անդէն Հայեր, ինտէր ընեն, իր տառացուածքը: իր կեանքը, իր պատիւը միշտ ասանկ վիճակի և վտանգի մէջ է, Գանձ քանի անգամ աս ցաւալի բաները դրեր եմ Ազգային Վարչութեան, լրագրաց. առաջինը պատասխան անգամ տուած չէ, վերջինն ալ իր էջերուն մէջ չի ուզեր ասպնջականելու:

Գողւայ ցաւալի վիճակին վրայ կարեկցող սիրտ մը տեսած չեմ. եթէ այսպէս քիչ մի ալ ծանրու ըլլայ Թող ազդն ալ չկարծէ Թէ իրեն հեղուայ ժողովուրդ մէջ և եկեղեցի կայ. անցեալ տարի Առեկ գիւղացիք հարիւ հազ Հռովմէականութեան ցանցէն ազատեցիք և դուք անձամբ եկաք Գրչափ աղաչանք, Գրչափ համոզանք, յորդորանք և խրատ տուիք, մենք ալ ըստ կարի Գրչափ աշխատեցանք անոնց վերադարձին համար. ինչ միքէ Առեկցիք Հռովմէականութեան համոզուած էին, միքէ Գիոս իններորդ Առեկցւոց երազ երազել տուաւ՝ որ անանկ վաթսուն տունուր գիւղ մի յանկարծ Հռովմէականութեան անել լափիւրինգոսը դահավիժեցին. չէ որ այսպէս անպաշտպան մընալէն յառաջ եկաւ, շատ չանցած ամբողջ հեղոյ տունն ձեռքէ պիտի ելնէ հաստատ գիտեմ, յայնժամ հարիւրաւոր ջանքեր, խըրատներ, յորդորներ ի գերե պիտի ելնէ, աս ինտէր ցաւալի բան է 45 հայազդի լուսաւորչական գիւղօրայք, երեք, չորս, հինգ տարիէն աւելի կընէ, առանց առաջնորդի և առանց ոեւէիցէ պաշտպանութեան Թողուած, ասիկայ ակար մահկանացուի մը տանելի գործ է. ահա մենք ըստ կարողութեան մերում դրեցինք, դուք ալ ասոնցմէ Ձեր .բանին գալածները հրատարակել տուէք. ողջ լեր ազնիւ Տէր:

Միքիռ Օհաննու Հաճըիւիրեան

Գիւտաց Հայոց Պատմ. ժԴ.

ՃԱ. Ց. ԹԱՇՃԵՆԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Կեղի, խաստպան, օգոստ. 16, 1869

Արժանապատիւ Տէր.

«Մանգուամէ էֆէնտիի 953 Թուոյ մէջ կեղայ վրայ խօսելովդ* կըզարմանայիր երկու երեւելի Հայազդաց առանց քննութեան իրեն յանցաւոր բանտարկուելուն համար: Հիմա պիտի լսէք նորէն աս խայմախամին մէկ ապօրինաւոր գործն ալ որ ասկից աւելի զարմանք պիտի բերէ ձեզ ու ան ալ սոսկումով:—Ձեղւոյս քաղաքին ամենէն երևելիներէն մէկը, Քարրեքգէխան Մարդար աղան աւելի մը կը մատնուի խայմախամին ձեռք, և նա առանց քննութեան առանց հարցափորձի ամենէն անգութ եղանակաւ կը դանահարէ աս մարդը ի ցաւ և ի սոսկումն բոլոր քաղաքացւոցս և ամէն լսողաց որոյ պատճառ հետևեալն է.—Արդէն գրած ենք ձեզ տեղւոյս ազգայնոց անկարգ և անկանոն վիճակին վրայ. առանց առաջնորդի և առանց օրինաւոր ժողովոյ.—քահանայ մը լուսաւորչական մօր և բողոքական հօր երեխայ մը կը մկրտէ. Թէև ոչ առանց Թաղին ամենէն երևելի իշխանաց խնդրանօքը, սակայն տեղւոյս կառավարութեան մէջ Հայազդի ազին կամ ազգապետը (վերջին անունով սովորութիւն է տեղւոյս կոչել զնա) լսելով կը բարկանայ առանց իր հրամանին ըլլալուն համար և անմիջապէս դիմելով կառավարութեան կը բողոքէ.—կը պահանջէ որ Թէ քահանայն և Թէ մկրտութիւն ընդունող տուողք պատժուին բանտարկութեամբ, և երբ կառավարութիւնը ծաղրելով չուզեր անսալ նորա բանից բողոքոյ, կը դառնայ կրիւք հայ Թաղը և անմիջապէս մկրտող քահանայի կը կոչէ պատասխանատուութեան և սա երբ իրազէկ ըլլալով իրացն՝ երթալուն ընդդիմութիւն կընէ, կը տարուի անոր առջև բռնութեամբ, գանիւք և արհամարհանօք. կը հարցունէ Ազգապետը. ո՞քան անայ, սրձ

* Այստեղ Սրուանձտեանցի ձեռքով ուղղած է այսպէս «Կարնոյ նամակագիրը կը գրամանաբ»:

հրամանաւ դու այդ մկրտութիւնը ըրիր։ կը պատասխանէ ԷՔադին եկեղեցականին և իշխանաց խնդրանօքը և երեխային մօրը լուսաւորչական ըլլալուն համար, ինչպէս որ մինչև ցարդ եղած է և ասկից քանի մը շաբաթ առաջ ալ այսպիսի երեք մկրտութիւններ եղան։ Հոս մէջլիսի պզէն ընդ աշխարհականին հոգևորականին ալ իր բարձր իշխանութիւն մը ունենալուն կամ գլուխ եկեղեցւոյ ըլլալուն վրայ մեծաբանելով կը հրամայէ սպառնալեօք մը բանաւարկել քահանային և անմիջապէս ի գործ կը դրուի իր հրամանը.— քահանային կը փակեն եկեղեցւոյ սենեակը· ան առեղը քահանային Քաղին ամենէն երեելի իշխանը Յարբերդչեան Մարդար աղան կը դիմէ անդր առ ազգապետը քանի մը մարդոցմով և կը խնդրէ որ քահանային արձակուի բանտէն և կը յաւելու ըսել ալ թէ, եթէ քահանայն ասով չանցաւոր է, գրենք միաբանութեան առաջնորդի մը և կամ պատրիարքին. երբ ուրկնդրութիւն չըլլալը, և իշխանութեամբ կարհամարհուի ատ իշխանին խնդիրը, երկու կողմի խիստ վիճաբանութենէն չանկարծ կռիւ մը կը ծագի, կուսակիցք նախ բունցի մէկզմէկ գանելով և ապա բիրերով. ատ կռիւը կատաղութեամբ անանկ չատալ կերթայ և կը մեծնայ և պատերազմողաց թիւը կաճի, որ երբ անտարբեր մարդոց ջանքը ապարդիւն կըլլայ դանոնք իրարմէ բաժնելու և որոց տեսնելով իրաց վտանգաւոր վիճակը կը պարտաւորին կառավարութեան տեղեկութիւն տալ. և կըհասնի անդր զապթիյապաշին բոլոր զապթիաներով, բռնութեամբ վախճան կուտայ կուոյն և բաղմութիւնը դեռ չցրուած հուսկ ուրեմն կը հասնի անդր խայմախամին ալ, ուր ազգապետը կը բողոքէ Յարբերդչեան Մարդար աղային դէմ իրըն բոլոր պատճառ այս ամէն չարեաց. և կը պահանջէ ազգապետական իշխանութեամբ որ ատ անձը ամենայն խըստութեամբ պատժուի, և ան առեն խայմախամը առանց քննութեան և առանց մէկ հարցափորձի մը, ճշտութեամբ խօսելով ոչ այնչափ ի շնորհս ազգապետին քան ատ չարդոյ անձին դէմ մանաւանդ հին առելութիւն մը ունենալուն անմիջապէս կուտայ տրածել զայն ի գեհին առաջի մեծ բազմութեան մը և ի յագուրդ կրնայ հրապարակաւ գանահարելէն ետքը կը ղրկէ իր բանտը և ազգապետին բանտարգել քահանային ալ հետը, և ասկայն երկու ժամէն ետքը տեսնելով իր սխալմունքը կը խղդու բանտարգելները և շատ մը անվայել և անարգական խօսքեր կուգղէ հրապարակաւ Մէջլիսի ազէյին դէմ իբրև հեղինակ այս ամենայն չարեաց։

Այս գժբաղդ դէպքը, և խայմախամին բարբարոսութիւնը և Հայազգի պաշտօնէին այսպիսի յիմարական և կիրքոտ վարմունքը բոլոր Հայազգի հասարակութեան և մինչև այլազգաց մտաց վրայ խորին ու ցաւալի տպաւորութիւն մը բրին, թէն հասարակութիւնը նկուն, կարող չէ խլրտուիլ և շարժուիլ մը ընել ի պաշտպանութիւն իրաւանց և օրինաց։

Այս դէպքին վրայ.— ամիկ հասարակութեան մաս մը կը պաշտպանեն մէջլիսի ազէյին աս գործողութիւնը և այս անձը ազգապետ անուանելով եկեղեցւոյ գլխոյ ալ փոխանորդ կըճանաչեն զինքը, և Առաջնորդի մը հոգևորական իշխանութիւն ալ տալով իրեն, իրաւունք ունի կըսեն եկեղեցւոյ օրէնք տալու և եկեղեցական ալ պատժելու։

Իսկ ժողովրդոց գլխաւոր մասին դատումը յոյժ տարբեր է, Նոքա կըսեն թէ նա միայն կառավարութեան մէջլիսի անգամ աղդին քաղաքական գործոցը միայն կրնայ ձեռնամուխ ըլլալ և ան ալ ոչ բացարձակապէս ինչպէս որ իր սովորութիւնն է գործել, երբէք իրաւունք չունի քահանայ պատժելու և ոչ եկեղեցական մը ի դատ կամ ի պատասխանատուութիւն կոչելու և կամ աստուածաբանական վճիռներ տալու, քանի որ նա ոչ միայն մեզի պէս աշխարհական մըն է, այլ և հասարակ ուսման և հոգևորականին բոլորովին, ոչէտ և անճարակ մէկը ըլլալով իրեն համար չանդուգն և սարսափելի սրբապղծութիւն մի է այս. զորս ըրած է և կընէ ի կործանումն Ազգին և եկեղեցւոյ։

Ձեր ամենախոնարհ բարեկամ

Ե. Թասլեան

ՃԻԴ. Ս. ԵՐՈՒՍԱղԷՄԻ ՅԱԿՈԲ ԿԹ.-Ի ՆԱՄԱԿԸ ԵՐՈՒՍ. ՊԱՏՐ. Կ. ՊՕԼՍԻ ՓՈԽԱՆՈՐԴ ՓԻԼԻՊՈՍ Վ.-ԻՆ

Գերապատիւ խոհեմազարդ սուրբ եղբայր մեր ի Տէր.

Ցուլիս 29 դրեալ եմք նամակ մի Ձեր սրբութեան, զոր էնկղ փոքր ի շատէ դրեալ էի ի տեղեկութիւն և ի միամտութիւն. յուսամ թէ՝ հասեալ է կամ ունի հասանիլ, յորում նաև դրեալ էի զդէպքերս արիասիրտ Տուրշուտ պէյէն, որ մինչ ի Մշոյ դաշտ էաք՝ լուայ զսորին դալն ի Գօլիս վասն գործոյ իւրոյ, ուստի յերեսաց քաջութեան իւրոյ ապահովս շրջեցաք ի նահանդ Տարօնոյ, որպէս դի դՅաալամաղ կոչեցեալ անօրէն քուրդն որդուվն հանդերձ ըմբռնեալ ի ներքին բական սուրբ Կարապետի վանուց մինչ մեք յայն վանքն էաք. երբ ըմբռնեցան՝ միաբանութիւնք հանդէս ուրախութեան ցնծութեան կատարեցին, պատճառ, դի ազատեցան գիւղօրայք և վանքն միաբանութեամբ յերեսաց բռնաւոր դազանաբարոյ անօրինաց, զորս ոչ ոք կարէր ըմբռնել թէև ի կողմանէ սէրութեան զօրք յատկացեալ էին վասն նոցա ըմբռնել, այնքիկ են, որք 7 հրացան արձակեալ էին ի վերայ Մխիթար վարդապետին սպանանել, յիշեալ Բերդցի Տնուսայ Իւսուֆ Փաշայեան Տուրշուտ պէյն քաջութեամբ իմն ըմբռնեալ յանձնեաց իշխանութեան զՅաալամազն և զորդին, զորս վալի փաշայն շղթայիւք յղեաց յաքսոր էն. յիրաւի զսոցունց հարկ էր Ֆրըղմանն գրել և ծանուցանել օրինեալ աղդապետաց սակայն նա հոգայ դինքենէ և ոչ երբէք ժողովրդենէ, զորս կոտորեաց զամենայն, որպէս ասէ գերըմ եմ, գերըմը...։ Այլ նու" պարտաւորեալ գրեցի զսոցանէ, այսինքն Տուրշուտ պէյէն և զորդւոյն Գահրի պէյէն, գիտէ տէր զերկոցունց ազդ մեր ողջոյն գոհ են զհնամակալութեանց առ մերս ժողովուրդն, զորոց խօսին ամենեքեան գովաբանութեամբ։ Եւ այժմ այսու բաւականացեալ լերուք ողջ ի Քրիստոս Յիսուս և ի սէր մեր։ Սիրոյ Երուսաղէմի

Յակոբ եպիսկոպոս

1869, յունս. 20,
ի Նահանգ Տնուսայ
Բերդ գիւղաքաղաք

ՃԻԳ. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Արժանապատիւ Գարեգին վարդապետ և վսեմազուք Տէն էֆէնտի

Տորհրդակցութեամբ մեզի նամակ մի ղրեալ էք. կուզէք, որ նամակ մի գրեմ բ. կուսակալին և միշնորդութիւն ընելով առաւութիւն խնդրեմ Գնահհանեանցուն։ Այս ձեր առաջարկութեան վրայ ես երկար խորհեցայ և հետատեսեցի, որ զորա հետևանք բարւոք չէ. վասն դի շուտ է. քանի որ բարձր կուսակալը զիրենք նեղած չէ. քանի որ բանտարգելութեան մէջ փակուած չեն. այլ Թողուած են, որ ազատ շրջին. հարկ չէ այժմ, որ մեր կողմէն միշնորդութիւն ըլլայ. եթէ ես միշնորդեմ դոցա համար միւֆէթիշն ալ իրաւունք ունի տաճկաց և քրիստ համար միշնորդել. այո քրիստ և տաճկաց յանցանք մեծ է. բայց դոցա պըզոտիկ յանցանք յայտնի է որ տաճկի անարդար և անհաւասար կառավարութեան առաջ միշտ մեծ կը համարուի և համարուած է մինչև ցայսօր։ Ես արդէն ձեզ գրածս գաղտնի քաղաքականութեան համար կը ցուցիմ ապա թէ ոչ այդ մարդիկ թէ ազգային նկատմամբ և թէ կառավարութեան միշտ յանցաւոր են. զորա համբողջ Մշոյ երկրին և սուրբ Կարապետի վանից մեծամեծ ձեռաններ հատուցին. զորա շատ անգամ բարիքներ տեսան ու զարձեալ ապերախտեցին. ամէն կերպով մեք իրենց դէմ անյիշաչարութեամբ վարուեցանք այլ իրենք չզգաստացան։ Ուստի Թող պահ մի ես մըտնան այդ վիճակի մէջ մինչև մեք տեղդ գանք յայնժամ զարժանն կըխորհիմք։

Մեզի համար հանդերձի պատրաստութիւն կըտեսնաք շնորհակալ եմ. բայց կիմացնեմ, որ բաւականին չափ այդ պատրաստութիւն եղած է արդէն. Թող տուէք այդ մարդ իւր պարզ կենցաղավարութեան մէջ այնպէս մի նկատէ Թէ ազդին փառք պատրիարքի մի արտաքին ցուցամոլութեան մէջն է. ոչ ապաքէն ներկայ քաղաքականութեան մէջ նոյն իսկ տէրութեան

պաշտօնեայներէն պարզուէնան կը հետեւին։ Ամենևին մի հաւատաք, որ այդ յամառ մարդ սկզբունք պաշտող մարդ իւր դըրութիւնը կը փոխէ. այլ այնպէս պիտի ծեայ ինչպէս որ էր մինչև ցարդ։

Հայրիկ

1869 սեպ. 19 ի վանս ս. Կարապետ

Ց. Գ. Վանէն կը գրեն, թէ անցեալ և այս տարի քանի քանի վանքերը թէ աղնամ և թէ տասանորդ տուած չեն ինչպէս վարագ և անապատներէն. և այս տուրք չըտալուն մեծ փաստ թէ հին արտօնութեան հրովարտակներ ունեցեր են. բայց աւելի գօրաւոր փաստ իրենց պինդ երեսութիւն եղած է, որ ամէնք համաձայնելով դիմացեր են մինչև ցայսօր. թէ միւլքէդիմներուն կողմէն շատ նեղութիւն քաշած են։

Ուստի ձեզ իմաց տալով այս կէտը պէտք է որ Մշոյ վանքերն ևս այս դիմադրութեան ճամբան բռնեն. ուրիշ կերպ ճար չի կայ, մեք պաշտօնական կերպով այս մասին մէջ չեմք կարող այժմ Գուրը բողոքել. մինչև պատեհ ժամանակ ունենանք. դուք պէտք է խորհրդաբար միւս վանահարց խօսիք. Իսմայէլ փաշան Դուրը գրեց և առանց պատասխանը առանալու Մշոյ Միւթասարիֆ իրաւունք չունի առիւծանոք վանքերէն տուրք առնելու։

Նոյն

1870

Ծ. Գ. ԳՐԻԳՈՐ Ռ. ԱՐԾՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Ե. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Արժանապատիւ Հայր սուրբ

Այնպիսի հետաքրքրական լուրեր չունիմ, բայց այս անգամ ըմանդումէդի մէջ երկար նամակի մը հրատարակութիւնը տեսանք կարինէն ղրկուած, որ դպրոցներս և սրբազանին վրայ անտեղի գրուածքներ էին հարկաւ. կը կարդաք. բայց կը ցաւիմ որ մենք կը դատապարտուինք, որ ճշմարիտն ըսելով ընաւ տեղեկութիւն չունիմ. դուք ալ պիտի վկայէք են։

Այս անգամ ամենապատիւ սրբազան Հայրին հայր Ազուանեանին գրած է, որ երկար միջոց Կարին սպասէ. Հայր Ազուանն մտադիր է Պօլիս երթալ, սակայն և այնպէս անորոշ է, բաւական կաշխատի Մշոյ վիճակին բարւոքման համար. ինչ օգուտ լսող չկայ։

Գաւառներու մէջ նեղութիւններն օր աւուր կը շատանան. քղեցիք մեծ բռնմութեամբ քաղաքս լեցուեցան. կըսենք որ Մամբրէն ալբազմութեամբ մը կուգայ եղեր. եմիքի և թեմեքիք[1] անկանոն գրուածոց համար գաւառներու ժողովուրդք ընդդիմութիւն ընել սկսեր են. Իազէչ ըրին ինչպէս պիտէք, երկ հեռագրով լսեցինք որ վան ալ խանութներն քանի օր է գոցեր են. կըսպասենք ուրիշ տեղեկութեան, ժողովրդոց այս դրութեանը տեղւոյս կառավարիչը խոր վիաւորած է։

Ձոնարհ մեծարանքս կը մատուցանեմ Ձեզ և Ձեամ անձնանուէր ինչպէս էի

Գրիգոր ե. Արծճեաց

1870, մայիս 26 ի Կարին

ՃԵ. ՃԱՆԹԵՄԻՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ ԿԵՂՈՒՈՑ ԹՈՂԱՎՐԴԻ ԱՆԱՍԵԼԻ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արժանապատիւ սուրբ Հայր

Ուրախութեամբ սրտի ընդունելի զպատուական և զուրախարար գրութիւն Ձեր, սակայն պատուական Հայր, այդ քանի տող գրութեամբ ճանթեմիրեանին, սրտին ընդդէմ ակագոյն ապստրոֆը պիտի չափէք կը կարծէք որ այդու փոքր գաւաթ մի ցուրտ ջրով պիտի զովացունէք ճանթեմիրեանն սիրով Ձեր սրբութեան այրեցեալ սրտիկը, պանդխտիս սիրտը Ձեր սիրով լեցուած է, սրբազան Հայրիկը, Հայաստանի սիրով վառուած Հայրիկը գնաց հեռացաւ և մոռացաւ իւր ճանթեմիրեանը, գնաց մոռացաւ դայն որուն անունն դրած էր կեղուայ Երեմեայ, մոռացաւ դայն՝ զոր որը չթողուլ խոստացած էր. չուզեց պատասխանել մեր և Թաշճեանին առ նորին սրբազնութեան գահակալութիւնը շնորհաւորող նամակին. առ այս բաւական ցաւերու և տխուր մտածմունքներու ենթակայ եղանք. նմանապէս Ձեր սրբութիւնը այնպիսի համառօտ կը գրէք որ աչքով միայն կը տեսնեմ որ տողերդ, անուշ ու պատուական տողերդ սրընթաց տղայով կանցնի, հաւատալդ ինձ յոյժ սիրելի է՝ որ մենք Ձեր սիրով սիրահարած ենք վայրիկ մի կարող չեմ մոռնալ Ձեզ։

Հայրենեացս և հայրենակիցներուս այս տարուան կրած վշաերուն և թափած արտասուաց վրայ տեղեկութիւն խնդրած էիք. այս խեղճ գաւառը, յորմէ այս տարի գոգցես երկինք իւր երեսը վարագուրած է երկինքին պատուէր տրուած էր որ այս գաւառի վրայ անձրև չտեղայ. սովը սաստկացաւ, տեղւոյս ցորենին քիլոն 64-էն 150 դահեկանի բարձրացաւ, ասակ չիկայ անօթիներուն աղաղակը երկինքը հասաւ. Բալուէնի՝ Հայնիէն ցորեն բերել սկսան, ի վերայ այսր ամենայնի տէրութեան կողմէն ալ սահմանական անհրաժարելի հրամանագրեր հասան տեղւոյս կառավարութեան, Թեսվիեի Թաբիզի՝, անուն, նոր և անսովոր սուրբը որ մարդագլուխ կամ երեայ Ջօր տալի, ըսուած տեղը ճանապարհը բանի և աշխատի կամ պեռելիէ քոնէ 60 դահեկան տայ. առ այս յուսահատեցան խմբովին. դիմեցին ի Գալին առ բարձր. կուսակալն, և ոչ ինչ օգտեցան, դարձան յետս լալով և ողբով ու հիմա ինոյն ճանապարհը կաշխատին հազար հազի խեզճ կեզեցիք։ Այս առաջին անգամն է, սանկ չորս անգամ ևս պիտի երթան։ Այս օրերս կեղուայ տան համար Հայրիկը առաջնորդ մըն ալ խրկեց. այս անձը Ռկնայ Բենկան գիւղէն է ծննդեամբ, Եփրեմ վարդապետ անուն, չպատասխան տեղ չէ թողուցեր, երկիցս հետը տեսնուած եմ այս մարդը Ձեզ ալ աղէկ կը ճանաչէ, մենք այս անձին վրայ Ձեզէ տեղեկութիւն կուզենք, դուք ասոր որպիսի ոք մը ըլլալը դիտէք հարկաւ, ըսա մեզի երբ նամակ գրելու ըլլաս մեզմէ ալ ողջունէ դԳաբրիէլին վարդապետը։ Գ. Թաշճեան բարեկամս ալ խոստպայի մէջ փոքրիկ ուսումնարան մը բանալով հոն նստած, այր քով կուսանին քանի մի դասապայի պատանիք ամիսը տասնական դահեկան վճարելով ուսուցչին, առ այժմ այս տարուան վիճակին մէջ է դժբազդ Թաշչեանն, կարծես թէ բաղդը այս անձին հալածիչն է։

Կեղին հիմա այնպիսի գայիմագամ մը ունի որոյ նմանը տեսնուած չէ, Ալաշկերտցի Մահմետ պէյի որդի Ապտուլլահ անունով, կարծեմ ալ հարկ չէ ասոր վրայ նկարագրութիւն ընել հաւանական է որ կըրնաք ճանչնալ։

Ասկից քանի օրեր առաջ Մելքիսեգեկ առնուռով վարդապետ մը երեաց կեղուայ տան մէջ իբրև պատրիարքական այցելու, սա անձը կրօնական քաջ անձ մըն էր, շատ ալ ազգասէր երեաց կեղուայ ժողովրդոց, սակայ ամենասաստիկ կերպով մարտնչեցաւ յիշեալ գայիմագամին մէկ քունութեան դէմ և երկու հարիւրի չափ մարդիկ հետը առնելով կարին՝ դիմեց Թեսվիեի Քաբիզին համար կուսակալին աղաչելու որ կեղոյ խղճութեան վրայ գթալով, չուզէ, հնար չեղաւ. անկից դիմեց Գալիս Հայրիկին և նովաւ բարձրագոյն Գրան պիտի ներկայացունէ կեղուայ տան խղճութիւնը, սակայն մեզի արդիւնք մը առայ կուգայ Թէ չէ։

Այդը աշխատող ուստայ Մարտիրոսին և իւր հետը գտնուող վարպետներուն բարե

կուտամ, իրենց բարևին վոխարէն, իրենց՝ բոլոր ընտանիքը ողջ առողջ և ուրախ վիճակի մէջ են, անհոգ թող ըլլան. ուստի Մարտիրոսը մեզ մոռցաւ ինչպես չունի, ձեռքս անցաւ նէ ան ալ իմ. գիտցած բաններէ, այսչափ ժամանակ կընէ այդը կաշխատի, մեզի նամակ մըն ալ չուզեց խրկել։ Մարտիրոսս և Մամիկոնս Ձեր սրտոյ աշացի համբոյր կուտան, նմանապէս բոլոր մերայինք. հոս գուբ ինչ պաշտօն կը վարէք, ինչ կընէք այդ մենաստանին մէջ, ինտեր կապրիք այդը առանց հոդիներու փրկութեան մէյնոյն ըլլալու, որուն կըրնաք քարոզել կենաց բանն. որուն պիտի սորվեցուներէք գԱստուած, զաղգը և գՀայրենիք սիրել. հերիք չէ այդչափ մարգիկներ այդը պարապնատին, ուտեն, խմեն առանց ազգին վրայ կարեկցական ակնարկ մը ձգելու, տակաւին չանցաւ գնաց այն ժամանակն ու դարերն որ ցարդ Ձեզապիսի ազգասէր անձանց կեանքը այդպիսի անապատներու մէջ մաշի. հերիք պատուական հայր, հերիք. առէք աւետարան և գրիչը ձեռքերնիդ, փութացէք օգնել ազգին և Հայաստանի և Հայրենեաց, մեր Հայաստան ու Հայրենիք, որ շատ քիչ սիրտերու մէջ Ձեզի տեղ կրնաք գտնել. ան Հայրենիք Հայաստան. հոս դարձեալ ձանձեմիրեանիդ աչկունքը լեցաւ ջերմ արցունքով, այս Հայաստանի ու Հայրենեաց երգով պիտի մտնէ ի գերեզման

քու անձնուէր խղճուկ

Ճանթեմիրեանց

18 յունիս 1870 ի Կեղի

Տարման գիւղ։

ՃՋ. ԴԱՆԻԷԼ Վ. ԽՐՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

26 յունիսի 1870 կարին

Արժանապատիւ սուրբ հայր

Ամսոյս 18 թիւ չնորհած նամակդ առանալով բոլոր գրութիւններդ տեղեկացայ որ պաղի դէպքեր ցաւօք սրտի կնկարագրենք ինչ օգուտ կրնայ բերել ազգասիրաբար աշխատողներու ջանքն քանի որ կարծես թէ բնական է հայուն համար իրար հալածել ու խռովութիւն յարուցանել. բայց դարձեալ գործելու է և աշխատելու է, կըթելի օր մը գտնուանանաւ։

Ձեկեմէզը արձակուելու լուր առած ըլլալով որպիսութիւնն իմանալ կամեցեր էիք, առայժմ յիշելի արձակուելուն բնաւ փորձ մը չկայ, միայն յիշելի անձանքներն ըստ օրինաց քննելով հաստատելու համար բարձրագոյն Դուռէն եկած հրամանագրին համաձայն Մուշի միւթէսերիֆին գրեց տեղւոյս կառավարութիւն որ եթէ տավամիներ չի գտնուին դատ վարելու դօնէ աշխարհածանօթ եղած անցանքներն հանրագրով տեղեկութիւն տան որ բարձրագոյն դուռն գրուի. հիմայ կրնաք դուշակել թէ Մուշին ինչ պիտի գրուի կամ բարձրագոյն Դուռն ինչ պիտի տնօրինէ նմանապէս Ախլաթու Ճինկոյի աղայ Ապտուլլան Ճելեմէզի կարգին է և նոցա ընկերներն։

Սուրբ Ծնանիւն վանից քովի քրթեր հանուելով կեմիկը գնելու են կգրէք որ արդարև վերջինն չար պիտի ըլլայ քան զառաջինն. այդ մասին ունեցած տեղեկութիւնս այս չափ է. քիւրտեր սուրբ Ծնհանիւ վանուց արապիներու մէջ նստած են տէյի տրուած բողոքին վրայ. ք. կուսակալն հրամանագիր ղրկեց եթէ առայդ է հանուին ու ուրիշ չարմար տեղեր դրուին. այդ կմնայ Մշու միւթէսերիֆի կամացն։

Զարպօհորը չէրքէզի տուներ բնակեցնելու մասին բնաւ բան մը իմացած չեմք. կարծեմ այդ լուրն անտեղի է և չեմք կարծեր որ ընկեր դաշտի միւտիւրը գօվելով եթէ հնար է չի փոխուելուն յոգնիք կըհրամայէք եթէ հընարավոր ըլլար ինչքան բաղձալի էր ծառայիդ համար այդ պարտաւորութիւնն կատարելու բայց ինչ օգուտ որ ժամանակն չի օգներ. ափսոս հազար ափսոս.... ձեռքէ ինչ կուգայ։

Ջլավուզն շատ շատապաւ ուզելուն նամակիս պակասութեանն ներողութիւններ խընդրելով Ձեմ սուրբ օրհնութեանդ ցանկացող

Դաճիկ Խրճեաց

ՃԼ. ՎԱՐԴՈՑ ԳԻՒՂԻ ՀԱՄԱՌՕՍԱԿԱՆԸ ԻՐԱՆՑ ԱՂԻՈՂՈՐՄ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ Գաբեգին Ե. վարդապետ

պատրիարքական փոխանորդ սուրբ վանից կ'ակայ։

*Մեր երկրի ցաւ և թշուառութիւն դուք կիմանաք և գիտէք թէ որոյ երեսէն է դրբել հարկ չէ ամէն առեն, որոնք որ գնացին և Ձեացղոնէրն ալ կուզեն թագաւորել երկրի վերայ, թէպէտ անոնք գնացին աքսորանաց դառն բաժակը խմելու Ձեացեալ շառաւիղներ զնոյնը մեզի կխմցնեն բրոնութեամբ. հիմա կլսուի որ անոնցմէ մէկը կթողուի կուգայ այսինքն Ալի աղան, որ իժերու մեծն է... Միայն այս կաղաչեմք որ մեր ողորմելի ձայնին լսէք, և ահա այս է մեր խնդիրք. խորամիքցի Զէյնալ օղլի Մատաֆայ աղան որ իշխանութեան մը վրայ եղել հրամայէք ի սէր ազգութեան այսինքն կումկում նսեմ աղայի մէջլիս, վասն զի Հայոց Ազգին շատ անձնանուէր է յառաջմանէ, մենք ամեաս երկրացիով պիտի զինք մէջլիս ուզէինք, ամեաս գնաց իպոյի հան զարնուեցաւ հրացանաւ հիւանդ պառկեցաւ մինչև հիմայ, այն պատճառաւ Ձեաց այնպէս առանց գործոյ, օրհնեալ է Աստուած որ առողջացաւ այսպիսի հայասէր անձ մը, հիմայ կուզենք յատկապէս մեր ձայնին լսէք մեր խնդիրքը կատարէք Զէյնալ օղլի Մաթաֆայ աղան անպատճառ ի սէր Ազգութեան կումկում նսեմ աղայի մէջլիս, որ մեզի նայէ ու խղճայ մեր քրշուառութեան վրայ և տեղեակ ենք անտարակոյս անձնանուէր է Հայոց համար։ Վարդոյ վիճակի առորակնքեալ խոնարհ ծառայք

1870 յուլիս 6
ի Վարդոյ

Կաճեաճիրու Տէր Գալուստ կ.	Պազգուճայ Տէր Վարդան կ.	Տօսանճայ Տէր Մկրտիչ կ.
Օճճէ Աւօհաճ կ.	Ռես Աբրէ կ.	Աւտաճել Սուրօհաճ կ.
Գալօ Սաճակեաճ կ.	Մկրէ Թօրօհաճ կ.	Գրիգոր Մելիօճեաճ կ.
Աւէ Գօդիկեաճ կ.	Գօլոս Սարօհաճ կ.	Սահակ Մարտիկեաճ կ.
Ռես Հագրէ կ.	Ըրգե Իրիցփոխաճ կ.	Կրպե Մարգարեաճ կ.
Աբէլ Ջհօեաճ կ.	Միրէ Օվսիկեաճ կ.	Տօսանճայ Ռես Գասպար կ.
Մլէե Մրճիկեաճ կ.	Մարտոյ Կիրակոսեաճ կ.	Պետրոս Ստեփօհաճ
Երեցփոխաճ Աբէլ կ.	Ֆարօհաճ Ազաճաճ կ.	Միսէ Խագրեաճ կ.

և Վարդոյ վիճակի ճատարակութիւն

ՃԼԸ. ԿԱՐԻՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Արժանապատիւ սիրելի որդեակ

Հոգեհաբտատ լաճ

Ձեր նշէս ասկէ յառաջ գրած եմք Ձեր սիրելութեան, Վարդոյ ատանիկ նորընտիր գայիմադամ ընիկ Աբտալեերցի հաճի Ալի ղէյը այսօր կը մեկնի իւր պաշտօնատեղին երթալու, ինքը ուզէ խոհեմ և քաջ փորձառու, ինչ որ հարկն է ի հանգստութիւն տեղական խեղճ ազգայնոց խօսեցանք, ամեն մինոց ի գործ դնել խոստացաւ թէ ի յանդորրութիւն ժողովրդեան և թէ ի զբաղումն ամեհի գրգռաց, Զէյնել օղլու Մուստաֆայ աղային համար ալ խօսուած է որ ժողովոյն մէջ գնէ ըստ բաղձանաց ազգայնոց, առով կատարուած կըլլայ Վարդոյի մեր ձայնոց խնդիրը։ Սոյնպէս տեղւոյս կառավարութեան կողմանէ հետագիր քաղուած է Մշոյ կառավարութեան որ գինուորական խիստ միջոցներ ի գործ դնեն Իպոն բռնելու, յուսամք որ բռնուի. բայց կը ցաւիմք որ մինչ ցարդ ս. Պատրիարքին քըրդաց վրայօք գրած անցաւ գրութիւններուս

և ոչ մէկուն պատասխանը առած եմք. մեր է միթէ ազատ Ամերիկայի նախագահի պաշտօնն, ափսոս, հազար ափսոս. ինչ եղան ամերիկացի վարդապետք. Մխիթարը կրօնափոխ ըլլալէն ետքը յերուսաղէմ գրկուեցաւ, միւս երկուք ըստ ոմանց սպանիկ, և ըստ այլոց կաթոլիկ. ևս և ըստ կարծեաց հայ, եղեր են, տեսայր ըստ ս. Հայրիկին ամերիկացիներն, կարդան «Մանդուէլէն», տես ս. Հայրիկին վրայ եղած յարձակումներ, արշաւանքներ են. են. են.

Ահա քեզ Երիմեանի քաղաքականութեան մը նոր նշմն. անուանի քէօսէ Ղազար անարժան վարդապետը այս օրեր յանկարծ ի Կարին հասնելու լուրն որոտընդոստ հնչեց ի գայթակղութիւն ժողովրդեան և օտարաց, ու սկսեցին զարմանալ այս նոր քաղաքականութեան վրայ. հետը գիզեցկատեսիլ 16 տարեկան տղայ մը, եկած աւուր երկրորդ օրը գաղտագողի ելեր չքուեր էր դէպի Երբէն գիւղ Վան երթալու ի բարեկարգութիւն Իշտուենաց երկրին, և հոն գտրոցներ բանալ ըստ իւր ձեռք ս. Հայրիկէն ունեցած գրութեանց... և ահա Հասանդալէի երկու գուժաբեր, տէր Ղևոնդ և աշխարհական մը յանկարծ այլայլած ներս մտան փախուցեալ 16 տարեկան գեղեցկատեսիլ տեսիլ տղային բերելնին աւետեցին, ըսյց խեղճ ողորմելի տղան մեռելութեան յետին վիճակի մէջ է, երկու բժիշկ ամեն օր այցելութիւն կընեն ողորմելիին... Բայց առանց արտասուաց չկարողացանք կարդալ բարեյապէս մեռելոյն մեղի մատուցուած արտաճմլիկ աղերսագիրը, յորում Գօլիսէն սկսեալ մինչև ցայն օրը գլխուն եկած անպատմելի և անլսելի ցաւեր յանօրէն սադայէլ, անգնդային, գժոխացորդի, մարգամաքաղ սոդոմագործ քէօսէյէն... տես դու. ամենալրբենի և ծայրագոյն ի չարիս քէօսէի աներեսութիւնը, տղային համար վերադարձաւ ի Կարին, ժողովրդեան իրաւացի գայրոյթը չարժած յարձակեցան քէօսէին վրան, փրածնած արարին, չոքաւ թագեաւ ուրեք մինչև ցկէս. աւսերօք և բրօք կրոնեն, ինչ անօրէնն մարգամաքաւն... ս. Հայրիկի դէմ ձայներ բարձրացան. մեր կողմանէ խիստ հետագիր քաշուեցաւ պատրիարքարան... տեսաք ս. Հայրիկի նոր քաղաքականութիւնը, քէօսէ մը շահելու համար ժողովուրդ ի կորուստ մատնել, ուր մնայ այդքան գայթակղութիւն. Այս անգամ մեր փոխանորդ տէր Կարապետ յուխտ գայ տեղը ընտանեօք. կարէք բերանացի պատմութենէն հարուստ տեղեկանալ այդ նմանն չտեսնուած գայթակղելի դէպքին վրայօք, զոր մարդ լսելու կը գարշի քոզ քէ պատմելու.

ԵՒղուանեանք վազը, վազը պիտի մեկնի ասոի ի Մուշ խաղաղութեամբ բայց յուսակտուր, վասն զի ս. Հայրիկէն տակաւին գրածներուն պատասխանն չէ առած. սպարմելի. ինչ պատասխան. պօղոսը՝ սողոս է գարձեր... այլ դու լաճ վհետ եկ վարդապետութեան իմոյ. համբերութեան, հալածանաց են.ի վերջոյ կծիկ. լաճ.

ձերդ

Ցաւութիւն արեպիսկոպոս Կարճոյ

1870, յուլիս 13
ի Կարին

ԹՈՓ. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Առաջնապատիւ Գարեգին վ. Սրուանձտեանց
ի ս. Կարապետի վանս Մշոյ

Կարին, 23 սեպտ., 1870

Արժանապատիւ ս. Հայր,

Սեպտ. 16 թուականաւ նամակդ առի. որով կմեղադրէք զմեզ նամակագրութեանն մասին այս միջոցիս մեր վրայ դանցաւորութիւն մը տեսնելով. Գանի որ լաւ գիտէք մեր դրադեալ վիճակը, և մանաւանդ քանի որ կսիրէք զմեզ, լաւ է որ սիրոյդ ձայնին լսելով այսպիսի պակասութեանց աչք գոցէք.

Գրեցաք նկատմամբ կառավարութեան, կամ թէ ըսինք՝ կառավարութեան պաշտօնէից, բանեցուցած քաղաքականութիւնը յայտնի է և լաւ դիտած էք. Իպօյին միջոցէ մ' ի վեր բռնած ընթացքը և անձնատուր ըլլալու պարագաները պատմած էք. Իպօն պիտի ազատուի, ուրեմն լաւ է որ ազգայնոց և ձեր ու մեր միջամտութեամբ ազատուած

ըլլայ կըսէք, Մուշեղ յակամայս այսպիսի քաղաքականութեան մը հետևիլը խոհեմութիւն կրնայ համարուիլ։ Բայց ըստ իս ինքնակալ է գրաւոր կերպիւ պաշտպանել գայն (Իպօն), քանի որ բիւր բողոքագիրներ կան նորա համար թէ կառավարութեան դիւանատուններէն և թէ ազգային վարչութենէն։ Ուստի քանի որ ինքը այդպիսի գրչուած մը կցուցընէ, և վարդովայ հայը կերաշխաւորեն գայն, ինքն ալ պէտք է որ կառավարութեան անձնատուր ըլլայ, վասն զի ըլլալով որ եթէ այսուհետև իր վրայ բողոքող մը չըլլայ, կառավարութիւնը իւր հին յանցանաց ներել որոշած է արդէն։—Գիտէք, կրծեմ, որ անցեալները Մշոյ Մուքասարըֆը առ ք. կուսակալը հեռագրած էր թէ «Իպօն անձնատուր ըլլալ կուզէ, ինչ կհրամայէք»։ Ասոր պատասխան տրուեցաւ թէ «կրնաք ընդունիլ զինքն առանց պատժոյ, եթէ յուսանէք անհատի մը դատ չներկայանայ կառավարութեան առջեւ», ինքը եթէ որևիցէ պատճառաւ Մուշէն կվախնայ, թող ի կարին գայ, մենք սրբազան առաջնորդին հետ խոսհելով կը պաշտպանեմք զինքն, այսու պայմանաւ որ այսուհետև ազգայնոց համար գոհացուցիչ ըլլայ իւր վարքը։ Այսպէս ապահովեցէք զինքն քանիւ ևս ստուգիւ թէ ազգայնոց և թէ Իպօյին համար այս է ամենէն յարմար ճամբան։ Իպօն փախստական քափտանելով ինչ պիտի ընէ, վախճանը դարձեալ կալանաւորութիւն է, եթէ այսպէս շարունակէ։ Ուրեմն լաւ է որ անձնատուր ըլլայ կառավարութեան, և վարքը շտկելով հանգստութիւն գտնէ ու համակրութիւն թէ կառավարութենէն և թէ ազգէն։ Վարդովցւոց համար ալ լաւ է ըսի, վասն զի ազգեցութիւն մը կընէ քրդաց վրայ այսպիսի լուր մը, թէ հայը կրնան և քողոքել և գրողքեալն ազատել։

Մնալով Ձեզ վախագոյ երկանկութեան

Ձերդ արժանապատիւ սրբութեան

ի դիմաց Ս. Խաչ Էֆէնտիի,
Ա. Ծովասափեան

Տիւտեր Հայոց Գ. ուսմ Գ.

Սրտակից իմ,

Մուշէն նամակաւ մը ձեզ «ճշմարիտ բարեաւ» ըսած էին։ Հիմայ կարինէն ալ ողջունելու պատահութիւնը ունենալս բարերաղդութիւն և պատիւ է ինձ։

Այսօր նամակաբերս պատահեցաւ, և վրսեմ. խան էֆէնտին ինձի հրամայեց ձեր նամակին ի դիմաց իւր պատասխանելու, իմ կողմանէ ալ խնդրելու ձեզմէ որ ներէք իւր ստորագրութիւնը չտեսնելնուդ համար։ Կվկայեմ որ ստուգիւ խիստ շատ զբաղեալ է, մանաւանդ որ այսօր կառավարութեան ժողովին մէջ խիստ կարևոր նիւթերու համար զբաղած են։

Վիշտ է ինձ, որ ես ալ կարին ձգելու կարճ ժամանակ մը հազիւ գողցած ըլլալով, չկրնամ հիմայ երկար գրել։ Կը խոստանամ որ 10 օրի մը չափ նաքը ի Մուշ վերադառնալուս պիտի զրկեմ հրամանոցդ։

Առ այժմ համառօտութեանս ներողութիւնդ խնդրելով կմնամ

փափագող սիրոյդ
Ն. Ծ.
Ա. Ծովասափեան

ՆԱ. ՎԱՐԴՈՎՑԻՆԵՐԻ ՄԱՀԱՍԵՐԸ ԻՊՕՅԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ հայր Գարեգին

Պատրիարքական փ. Գլակայ վանից.

Գիտեմք և տեղեակ եմք որ անձնատուէր էք Աղգիս և Աղգի բարեկեցութեան յառաջադիմութեան համար ջանքերնիդ է միշտ, ատ այդը շնորհակալ ենք մեծապէս, քանի որ արդեամբք իսկ մեզ կերեւի, և այսօր հարկ համարեցանք գաղտնի գիւղ նատող Ճիլգրանցի աշխէթ Իպօյի համար փոքր ինչ տեղեկութիւն տալ սրբազնութեանդ հանդերձ աղերսագրով և շնորհակալութեամբ, գիտեմք քանի տարի յառաջ իր ըրած անկարգութեանց վրայ, իր անկարգ գործերու վրայ, բայց այս երկու տարիի չափ բնաւ երբէք արատութիւն մը մինչ անգամ իր կողմ տեսած չենք գրեթէ եկած է և գողացած. ատ կեցեր է իր տոլի բնաւորութենէն. իր վարք փոխելով կատարեալ քաղաքավարութեամբ և սիրով հե-

տերնիս կվարուի, առ այդր մենք ալ տես-
նելով իր բարի ընթացք սոյն աղբսագրով
մենք Վարդօյ վիճակայինքս կխնդրենք
սրբութենէդ որ ամէն տեղ ուր հարկն է
գրէք չէ թէ արտօնութիւն մը յիշելուն
շնորհելու, հապա միայն իր անձին աղա-
ւութիւն մը գտնելու, առանձին կերպով
իր տուն նստի ապահով որով պարծանք
թէ հայրութեանդ և թէ մեղ է, շնորհակալ
մեծապէս առնէք զմեզ. յուսով ենք որ
ինքն ես հայրութեանդ երախտիք պի-
տի ճանչնայ ու զմեզ իրեն ճանչնալով
պիտի հովանաւորէ, մեր բարեկաւութեան
միշտ պիտի ցանկայ, արդէն ձեզ յանձ-
նուած է կարդադրեցէք։

1870 սեպտ. 25

ի Կիւնեէմիր սաորակնքեալ Վարդօյ վիճակայինք

տէր Վարդան Դրիգորեան կ.	տէր Գալուստ տէր Յակոբեան կ.	տէր Դաւիթ Ավրեան կ.
տէր Մկրտիչ Մարտիրոսեան կ.	րես Հազրէ Մկրտեան կ.	Կրպէ Մարգարեան կ.
Ղազէ Նզօեան կ.	Աբէլ Զգօյեան կ.	Իսաօ Հյէեան կ.
Ալաճան Յրօյեան կ.	ռես Աբրէ Ովեան կ.	Օհճէ Աւօյեան կ.
Աւաբեյ Սարօյեան կ.	Մկրէ Թօյեան կ.	Գիրգոր Մելքոնեան կ.
Մելքոն	Աւէ Պօղիկեան կ.	Գալօ Աճեակեան կ.
Սահակ	Մարկոս Գալիկեան կ.	րես Մելքէն
Դասբար Մարօսեան կ.	Պետրոս Սեթփօյեան	Մարտօյ Կիրակոսեան կ.
Իրիցփոխան Ալբէյ կ.	Մեծօյ Թօրօյեան	Մարտիրոս Փիլօյեան կ.
ռես Մելքօն Ձրմօյեան	Ովսօյ Նփրիկեան	Մալխաս Իրիցփոխեան կ.
Տճօյ Դասօյեան	Աւտալ Նիկօյեան	Սաճար Ծրմօյեան
Թաթօյ Պաւուկասաճցի	Միսօյ Շահարեան կ.	Ազօ Ագաճանեան կ.

ԿՃ. Ս. ՏԵՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆԻ ՆՄՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Կարին 14 Նոյեմ. 1870

Արժանապատիւ ս. Հայր,

Ի պատասխանի մերն նամակաց ստացայ ձեր սրբութեան հոկ. 20 թիւ նամակը, որով քրդու համար մերն գրածնիերը ձեր ալ մտաց համամիտ ըլլալը կը ծանուցանէք։

Ճակոր ազային դեռ չդառնալը կը գրէք. գործոց ընթացքը այնպէս ցոյց կուտան որ ընտանիքը ձմեռս չի պիտի բերէ, և գուցէ ինք միայն ուղևորի։

2 քրդաց աղջիկ մը լիս առնիլը և վերջը չարաչարեցաց Իպօյին բռնելով կառավարութեան ձեռք յանձնելը կը ծանուցանէք. մեր առաւած որ կառավարութիւնը ըստ արժանւոյն անօրինէը սոցա պատիժը։

Երեկ գիշեր մեր Կօնտուբացի Աղայ Գէորգի տունը մէջէն բռնկելով այրեցաւ. իրենք միայն ընտանեօք կրցան ազատիլ առանց կահ կարասիք մը ազատել կարենալու։

Ձեր սրբութեան աղօթից փափագող՝

Խաչատուր ա. Տ. Ներսիսեան

ԿՔ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ ԳՐԻՔԻՐ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արժանապատիւ Գաբ. Ծ. վ. սիրելի եղբայր

Նոյեմբեր 13 թուով գրածնեաս կյուսամ որ ստացած ես ձեռամբ արժ. Գրիգորիս վարդապետին, և տեղւոյս համար ալ օրինաւոր վարժապետ մը ալ պատրաստած ես, որովհետև եկածը ձմեռ է. մի գուցէ ճանապարհներ դժուարանայ չի կարողանայ գալ, վարժապետը շուտով պէտք է գայ, վերջապէս առանց վարժապետի չլլար այսպէս օրինաւոր վանք մը, մինչև անգամ եկեղեցին փոխ ասաց մը չունի, քէպէս քանի միաբաններ կան, ունի շորի բանեցնող երկու հատ սըն-

տես, երկու վարդապետ մէկն ևս տեղոյս վանահայր Ավետիս վարդապետ, և Գետրոսն տեղոյս կառավարիչ։

Թէպէտ վանքը քարավեժ երկրի մը մէջ է, բայց բաղում արդեամբ լի է, երբէք մէկ պակասութիւն մը չունի մեր վանքերուն պէս։ Միայն 6000 գ-ի չափ պարտք ունի, իրեն 80 հատ են աւելի ոչխարներէն. երկու վակահ կայ բաւական արդիւնք կուտայ նոյն վանահներէն և այլն։

Ո՛ եղբայր միայն ինդիրս այս է ամենապատիւ սրբազան Հայրիկին գրես. այս վանքէն բարբարոս քրիստոնեաց չափազանց արդիւնք կտանեն, այսինքն խաղիրութիւն, վերջապէս վարդապետներ կաշխատին խղճալի ժողովուրդներէն կառնեն ինչ որ է. քրիստոս կօկորդը կլլան, որովհետև կարուածք և թէ դրամ, հինգ հարիւրներով տասը լարերով իւղ, մեղր, կորեկ և այլն։

30 տուն	Գալագիւղ են որոնց մեծն է Գլար,
3 տուն	Սասունայ Գլար աղայի տղայք
4 տուն	Սարմանցիք Մատօն Ահմոն և քանի տուն ևս
6 տուն	Մուսեցի Գատրք աղաներ
10 տուն	Ռաշդօթանցի Իպրայիմ աղան և իւր պարագաներ։
43	

Իսկ եթէ այսչափ տաճողներ որ ըլլան վանքէն ինչպէս վանքը կբաբեկարգուի լրագրերուն իմաց տալու արժանաւոր բան է։

Մասեն Առաքելոյ վիճակէն ալ այսչափ գլուղ քրիստոնեայ են Տալուօրիկ ասած տեղն

	Եղկարդ գիւղէն	9 տուն
	Որազանք գիւղէն	15
	Հարիք գիւղէն	10
	Գոմեր գիւղէն	10
	Ցարկորդ գիւղէն	8
	Արգիկ գիւղէն	6
	Քրիմանք գիւղէն	10
	Հաւկոնք գիւղէն	6
	Հուներ գիւղէն	12
	Շմօնանք գիւղէն	8
	Ալհովիտ գիւղ	5
Շատախու	Իրիցունք գ.	4
Նահանգի	Գիւղաշէն գ.	15
	Շուշնամերկ գ.	12
		130

Հարիւր երեսուն տուն որ կողոպտուածէն Գոմեր գիւղէն Քանկոյ անուամբ մէկ երիտասարդ մը սպանուած են, նզկաբգու ալ երկու մարդ չափազանց վիրաւորած կարելի չէ որ ողջ մնան, այն երիտասարդը որ սպանուած են վարուելկի պէս մանրած են, իսկ եթէ այս կողմերու ցաւեր մանրամասնաբար գրի առնելու ըլլամ նէ, բաւական օրեր պիտի անցնին վրայէս. ո եղբայր այն բնութիւններ որ քրզերը կնեն Հայոց աղգին պատմելու չէ, երանի էր թէ փարաւօնի գերութիւն ըլլար, ինչպէս Իսրայէլացիք որ նեղութիւններ որ կկրեին Փառաւօնէն։

Շատախու երեք գիւղէն 1700 հատ ոչխար տարած կերած են, վերջապէս միւս գեղերէն ստոյգը չառայ տեղեկութիւններ որ գրէի քեզ, լեր ողջ։

Տեղոյս վանահայր արժ. Աւետիս վարդապետը գնացած էր Հղուայ զաւառպան, նամակ գրեցի իրեն որ գայ, վիճակայինը և ինքն մեղի նամակ կգրեն թէ գու պէտք է գաս այստեղս, ինչ որ խօսակցութիւն ունինք սրբազան պատրիարքի կողմանէ ես կոբ խօսի։

Ահա ես ալ պիտի երթամ, երկու օր հանգիւ թէ հանգիմ, և մանաւանդ ճանապարհներ շատ գժուար են և երկիւղալի, շիւաքած կեցած եմ։

Մուրբ Աղբերիկէն երկու երեք օր որ մինչ Մասեն առաքելոյ վանք եկած եմ, ամենեւին ձեյ հանդած չեմ ոտքիս կօշիկներն մաշեցաւ, միայն ձեյու պօչն բռնելով քաշեր եմ, մի գուցէ ձեյ գլորուի, երանի էր թէ խուն օր ճանապարհորգէի, տառապութիւնը աւելի Ղազարոսէն իմացիր։

Գրեթէ չարչարանք կուտեմ, երանի և երանի իր մուգաթաներ ալ առնէի, նայինք տիրոջ յաջողութիւնը ինչ կլլայ վերջ, շուտով կվերադառնամ։

Մնամք ձեր պատուական կենաց աղօթարար առ Տէր,

Ն. Գաբրիէլ վարդապետ
Խայտառուրեան

1870 Նոյեմ. 16
Մասեն Առաքեալ

Կ. Պ. Ո. ԹԱՇՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԴԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ ԲՌՆԱԻՈՐ ՊԷՏԵՐԻ ՓԸՆՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կեզի քաղաք. հոկ. 4. 1870

Դեր. Տէր.

Յօհաննէս վարդապետին առ ձեզ գալստեամբը յարմար առիթ ունեցայ դրել ինչ արբուքեանդ—հարկաւ լսեցիք Տէտէ-պէյին կարինէն կեզի ղրկուիլը տեղւոյս բռնաւոր պէյերուն գործոց քննութեան. Փանի մը գեղացիք չափաւոր համարձակութեամբ յանդգնեցան բողոքել անոնց բռնաւոր վարմունքին դէմ. և ասոնցմով շնորհիւը ցարդ կըմնան անպատիժ. Իսկ քաղաքիս քանի մը հայ և թուրք երեւելիք առ ահի և շահու պաշտպանեցին պէյերը, քան բողոքեցին.

Տէտէ-պէյին հետ իմ ունեցած խօսակցութենէն և թէ յայլմէ լսածներէս կերևի թէ չուզեր որ տեղւոյս բռնաւոր պէյերը պատժուին արժանի պատժով, և չեմ գիտեր թէ իր կաշառակերութենէն թէ կուսակցութենէն. տեսնենք թէ ինչ հետևանք պիտի ունենայ, կերևի թէ ատ բարեկարգչին ընկղմունքն է վհատեց կամեցած. քննութեան ալ արժանաւոր պարագում չեղաւ, որ չգիտեմ ինչ դիտաւորութեամբ. Ձեյսու ամենայնիւ ուրախութեամբ կըլսենք որ նորին մեծարգութիւնը կեզւոյ խայմախամութիւնը ընդունած այսօր կամ վաղը կըմտնէ ի կեզի, կըսեն փաշային տիպմամբը, հարկաւ կեզին բարեկարգելու նպատակաւ.

Նոր դպրոցիկ մըն ալ տեղւոյս խաստպային մէջ, որ երկու շաբաթ առաջ բացուեցաւ, որոյ վարժապետը ձեր բարեկամ Թաշճեանն է յանձն առաւ այս վարժապետութիւնը ոչ ի շահ անձին, այլ միայն ի շահ ուսանողաց.

—Ժողովեցի առ իս տեղւոյս ուսումնասէր տղաները, մինչև անգամ պարտաւորեցայ ոմանց հայրերը համոզել ասոր համար, և արդ ունիմ 12 աշակերտ, ասկից աւելի ալ չեմ ուզեր յաւելուլ վարժապետութիւնս ձրի է, միայն ուզեցի որ հաց տան. ասոնց կըսորվեցուննեմ քերականութիւն և թուաբանութիւն, և քանի մը օրէնքին առքը աշխարհագրութիւն ալ յաւելցուննելու միտք ունիմ, երբ համոզեմ աշակերտները սորվելու. Դպրոցս իշխանէ, ժողովքէ, ժողովուրդէ կախում չունի. ասոր համար իմ առանձնական ուսումնասիրութիւնս զոհած եմ. մէկը երբոր աս դպրոցին հաստատութեան համար ուղէ բան մը ընել, բաւական է որ յորդորէ Թաշչեանը անձնուրաց ըլլալու անձնական շահասիրութիւնը մերժելու, միտ դրի առ ժամանակ մը հայրենեացս մտաւորական լուսաւորութեան համար աս կերպով աշխատելու.

Ե. Թաշճեան

ՂԴ. ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԻՍՄԱՑԻՀ ՀԱԴԴԻ ՓԱՇԱՑԻ ՀԱՑՐԻԿԻՆ ՈՒՂՂԱՆ ՆԱՄԱԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Առ ս. Կարապետի վանահայր ղերապատիւ Յրիմեան Էֆէնտի.

Գերապատիւ Էֆէնտի,

Նամակիդ առի, որով կծանուցանէք Քարձորի հողերուն ահուրդի (միւզայիտէ) դրուիլը, բայց նոյն գիւղի քրիստոնեայ ժողովուրդը այդ հողերուն առուդիւ կարօտ ըլլալուն համար՝ անոնց տրուիլը կխնդրէք։ Եւ միանգամայն քիւրտերը այդ հողերուն մէջամտութիւն (միւտախէլէ) և գեղի բռնակչաց բռնութիւններ (Թահաւուի) ընելնին պատմելով՝ առանց հոնտեղէն հանունիլը կուզէք։ Այդ գրածներուդ վրայ խորհրդածելով Մշոյ կառավարութեան (մութասըրըֆլըք) յանձնեցինք, և անոր ժողովը իւմ. ըրաւ։ Նաև մենք ալ այս խնդիրը քննութեան տակ դնելով վճռեցինք և մութասարըֆին հրամայեցինք որ այդ գեղին մէջ եղած երեք տուն քրիստոնէից հողերուն ձրի (մէճճանէն) թափու տրուի և անոնց կալուածքն ըլլայ։ Եւ ապահովմէ զատ՝ այս գեղի բնակիչներէն եթէ անանկներ կան որ յառաջադոյն անկէ եւած են և հիմա նորէն հոն դառնալ կուզեն, անոնց ալ հարկաւոր եղածին չափ անպործ հողերէ (արազիի խալիէ) մէյմէկ մաս տրուելով, ձրի թափու արուի իրենց։ և այդ գեղի վաղեմի բնակիչներէն (ահալիի գատիմէ) զատ՝ եթէ նաև ուրիշ գեղերէ ալ քրիստոնեայ ընտանիք հոն գալ ուզէ նէ՝ ասանկներուն ալ իրենց հարկաւոր եղածին չափ հողեր արուի. միջակ (մէօ'թէտիլ) գնով, և առաջին ալ մաս մաս (մուգասատէն) առնուի. և այսպիսեաց ալ տրուելէն ետքը որքան հողեր որ աւելնան, առ այժմ անոնք ալ Ձեան որ յետոյ հետզհետէ ուզողներուն տրուի վերոյիշեալ կերպով. բայց պէտք է որ այսուհետև չթողուի որ քիւրտ ընտանիք այդ գեղին մերձենան՝ կամ հոն բնակին. մինչև անդամ այդ հողերէն մէկ ոտնաչափ տեղ տաճկի մը կամ հռովմէականի մը չվիտի ծախուի։

Առանք ծանուցանելու տօթիւտ կողջունեմ զՁեզ բարեկամական սիրով։

Իսմայիլ Հագգի

ի Մուշ, 26 թէպիլ ախըր, 1286.
և 24 Քէմուղ, 1285։ (1871 փրկչ.)

ՂԵ. ԹԱԴԷՈՍ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ(՞) ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տէր Գաբրիէլին վարդապետ փ. պատրիարքական.

Օրուս գիղէն Գօղոսի եղբայր Սրմնճօ անուն Հայն այս Սարգսի պատճառ հարցը փախցնելով կինճ տարած էր. կըսէին Քէ Գօղոսն գրած եղեր է իր եղբայր Սրմնճոյի հետ՝ ասոր համար դրկեցինք Գօղոսին և չորս ալ ուրիշ օրուխցիներ բերեցինք, ասոնցմէ մէկն ալ աղջկայ հայրն է. և հիմայ տեղս բանտարգել կիմանան։

Գրեր գրեցինք Սրմնճօն և հարան որոնեցինք. մամէն մարդիկ առեր գացեր է, և կինճայ գեղերէն Աբշէն գեղ, Միւէյմանի պէյի տունը գտեր են. այն բարբարոսները ըստ հին սովորութեան աղջիկը տուած չեն. Գօղոսի եղբայրն երբեմն իր բերնէն կփրթացնէ եղեր Քէ տաճիկ կըլլայ այն. եթէ կըլլնի դու ինքդ ալ գիր մը տէր

Մարգարէն գրէ. և մէկ մ'ալ այն Աւետեաց ման պէտին. կրնամք բերել ձեռք օրինաւորապէս։

Մեր միւռիր էֆէնտիի հետ խորհեցանք. կուզեմք մարդիկ հանել և կամ անձամբ հրթալ թէե, սակայն կէնճ Մշոյ և մեր իշխանութենէն դուրս ըլլալուն համար կանոնի չի գար. կ'ըսեյ մեղ ասոնք հոս պահել ի բանտի. և գրել ի Մուշ կառավարութեան. սակայն ինչ օգուտ որ՝ բարձր. միւթէսըրըֆ պէյ էֆէնտին ալ նորեկ կուսակալին գնաց ի կարին։

Ձերդ գերապատուութեան ածնուէր բարեկամ

ՆՇԱՆ | Խաճատուր Ն. Թադէոս
միւթիի, Նորատուզկեան

1871 կիրակի, յունուար։

ԿՋ. ՄԻՍԱՔ ԹԱՄՈՒՐԵԱՆԻ(*) ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տուրբ հայր

Ձեր սրբազնութեան մեղ յանձնած գործերէն առաջինը գէր. Առաքնորդ Գրիգորիս հայր սուրբին ձեր տուած ղրաճներէն հազար ղրուշ իւրեանն առլ, և ամենապատիւ սրբազան հայրիկի ստորագրած պարտամուրհակի ազատելը էր. ահա այդ գործը եղաւ հազար ղրուշի պաճախլը՝ գոյգը 115 ղրուշէն վճարեցի և առի իրմէն յիշեալ պարտամուրհակը զոր և նամակիս ծոցը դրած եմ կատանաք։

Կառնեցի Հայոց համար տուածնիդ վեց մէճիտիայ ոսկոց գինն տարի որ տամ Առաքնորդ Հայր սուրբին. նա անդորրագիր տալուն կերպին վրայ խորհելու և ապահով մէկոց մը գտնելու համար մէկէն չկարողացաւ թերին առնել և 16 ոսկիներու անդորրագիր մը գրէ տայ, ուստի երբ կանոնաւոր անդորրագիր մը գրէ տայ, պիտի վճարեմ. իսկ եթէ ոչ պիտի վեց ոսկիներ գարձունեմ ի վանքդ տո ձեզ։

Մովսէս աղան երեք՝ գրըմից մեծ ոսկիներ և մէկ զոյգ պաճախլըին համար թոյլ թողուց իրեն իրկած գամարնիդ նուաստէս առնել բնաւ գին մը չդրաւ անոնց վրայայդ պատճառաւ ստիպուեցայ ուրիշի մը տալ և փոխարէնը ուրիշ ղրամ առնել. այսօր երեք գըրըմիցներ և զոյգ պաճախլին եօթն հարիւր քսան և չորս ղուրշի պղինձ ղրամի փոխանակեցի և ուղեցի այս շաբաթ իրիկուն տանիմ տամ ուրիշ իր ընդունած ոսկիներուդին բայց չի առաւ թէ վմիւս օր կառնեմ. եղբայրը Յարութիւն ալան գէղն է և ձեր տուած պարտամուրհակը իր քովն է, կարծեմ այդ պատճառաւն յօրէ յօր կը ձգէ որ մէկ մը ալ գէր չի գբէ իրկել ձեզ, եթէ չի գայ նա ձեռքէն իւմիհասլէր կամ ստանալուն բաց գէր մը կառնեմ, առաւօտուն կամ միւս օրն, որ այս շաբթոյ մէջ ևկողներով համբեմ։

Մովսէս ազային համար ձեր տուած վեց հազար վեց հարիւր 66 ղրուշն և կառնեցի հայուն համար վեց ոսկիներ քովս կիճան սոյն ցցուցած պատճառներովը և վճարեւս լուրն ալ իրիկու կամ առաւս պիտի գրեմ Աստուծով լեր միամիտ։

Այս անցեալ դշ.ի օր ի քաղաքս եւլանք և նոյն օր Միւթէսէրըրըֆ փաշա էֆէնտին Գալիսէն հեռագրով լուր տրուած էր որ իրեն համար միրիմրայութիւն կամ իսկ միւթէսէրըրըֆ փաշայութեան բրեւպէ կամ աստիճան տրուած է իրեն. երբ հրացաններու ձայնից միջոցաւ կլսէ մեր Առաքնորգ սուրբ հայրն ինքն ալ գիշերին վարժարանի տանիքն վարժատան ձայնաւոր աշակերտաց երգերով և քանի մը ազգայնովք՝ գեղեցիկ հանդէս մը կկատարէ զոր փաշան և միանգամայն իւրաքինքն շատ շնորհակալ եղան։ Միւս օրն ալ քանի մը հայերու հետ ձիեր հեծնալով շնորհաւորելու կամ թէպրիքի մեր հետ միասին գնաց Առաքնորգ հայրերնիս. ձեր տուած նամակն ուրբաթ օր ծուց փաշային տալու երբ տուի կարդաց և պատասխանը տալու համար շաբաթ առաւր ձգեց. և ինքն գնաց Հասան աղային հրաւիրած տեղը, այսինքն վլած բերքին կոմիսերը ընթրեաց խնջոյքի. որովհետև իրենց պարապոյ օրն ալ էր. շաբաթ օրն որ է այսօր օտայապաշիին հետ փաշային խրկուած երկրորդ նամակդ ալ տարի իրեն տուի և ինքն ալ սիրով ընդունեց որոց առլու պատասխաններ երկու հատոր նա-

մակնեռին նամակին ծրարիւն կտտանաք. շատ յոժարութեամբ ձեր առաջարկութիւնները ընդունեց և վանքիդ մէջ տօնավաճառ չի ըլլալու. համար Իսղէլ հեռադիր զարկաւ և տեղս հրաման հանեց որ ծախելու համար ապրանք չի տարուի հոն և երբ առեւտուր չպիտի լինայ նէ տաճիկ կամ քուրա բնաւ չպիտի գտնուին հոն միան քրիստոնեայք որ իրենց աղօթք ընելու համար կերթան նէրսուած է սոյնպէս և վարդոյի կողմերուն համար խայմախամին ալ հրամանագիր գրեց որ քուրտ չի գան են։ Գահրի պէս գրածնիդ այստեղ չգտնուելու համար ուրիշ աղէկ մէկը կամ Իղղէթ աղան կամ Հայիմ աղան պիտի խրկէ ի վանք՝ յառաջիկայ գշ.ի օրըն։ Ներեցէք՝ նամակս երկար եղաւ բայց կտիպուիմ ծանուցանել. փաշային գեռ իրեն նուիրած հայերուն բարեսիրութեան ուրախութիւնը և շնորհակալութիւնը չլմնցուցած մեծ վիշտ մը ընդունեց այսօր Հայոց կրօնական դասէն. պատահաւն մէկ օր յառաջ Յունուարմէի միւլազիմ Իւսուֆ անունով անձ մը շուկան Թերղիի խանութ կերթայ իր սերբին կաբել տալու կտիպէ Թէրղին ալ կպատասխանէ քէ ձեռքիս եղած կարն Առաջնորդին է չլմնցուցած կարող չեմ այդ առնել կարել, տաճիկն ալ կհայոյէ Առաջնորդին մօրուս և կերթայ (այս տաճիկ արաբկերցի է եղեր) փոքրաւոր Գիրգորն հոն ըլլալով եղելութիւնը Առաջնորդ սուրբ Հօրերնուս կպատմէ, նա ալ շուտով ուրբաթ ցերեկին նոյն ժամուն քահանաներով ժողով մի կկազմէ և անոնց բերնէն հայերէն աղերսագիր մը կամ ծանուցագիր կգրուի փաշային ժամ հինկին չորս քահանայ գայն գիր և բոլոր և կեղեցեաց բանալիները միասին կտանեն փաշային և նա ալ հրաւիրած տեղն ըլլալով տունը կասնին ներքինեաց կամ ներհուաց միջոցաւ Հանմին կյանձնուի իբր ամանէթ գայն բանալիները և գիր որ վաշային տան և կդառնան. այս բան ըլլալէ ետք՝ հապա ժողովականք և ժողովրդականք՝ կիմանան. փաշան այս առտու հրաւիրած տեղէն վար կիջնայ գայն գիր կկարդայ և գայն բան կիմանայ շուտով կիջնայ կառավարութեան դուռը իր սիրտ խռոված. շուտով քահանայքը և ժողովրդոց միջէն առաջին կարդ ունեցողներէն կանչեց առեան կազմեց և եղելութիւնը պատմեց բնաւ մէկ բանէն տեղեակ չի ըլլացող ժողովուրդք փաշային և իր ժողովքի յառաջ ոմանք՝ այս բանը ընդունելի ցոյց տվին և ոմանք ոչ. քահանայից այս գրած աղերսագիր կցուցունէ քէ մեր Հայոց գեղերու եկեղեցիք կապականուին կպղծուին քրդերէն կամ տաճիկներէն, մենք՝ քաղաքիս մէջ փողոցներու մէջ կհայոյուինք. միշտ բողոքեր ենք՝ մեր Առաջնորդին և մեր Առաջնորդն ալ ձեզ, բայց պատիժ չէ տրուած անոնց վրէժխնդրութիւն մը չի տեսանք, այսօր ալ մեր գլխուն մօրուս կհայոյուի ուստի ալ ինչ սրտով եկեղեցի երթանք՝ դուռ բանանք են, փաշան ալ ասոնց համար պատասխանեց քէ «իմ դուռ միշտ բաց է որ բողոքողին չեմ լսեր. և ինչու պիտի աղօթարաններու դռները փակուին այսպիսի խնդիրներու համար. եթէ ես չեմ լսեր ձեզի կայ կարին և կայ կ. Պոլիս կրնաք բողոքեր՝ միայն քէ եկեղեցիի դուռ գոցելու հետևանք՝ գէշի կեցուայ» ևն. ահա այս միջոցին ըսաւ փաշան. «ձեր տղայք կամ քահանայքդ փողոց չենք կրնար ելլել բայց ձեր աղջիկներ և կուայք ահա սաբերն և դաշտ համարձակ կշրջին. կարելի է մէկէն ամէն բան կարգի մտնել. միթէ ձեր տղայք կամ ժողովուրդ ամէնը մէկ օբլինեակ են . . . ահա սուրբ Կարապետի Մուրատեան էֆ. գրած գիրն կվկտյէ որ ձեր մէջ ալ կգտնուին էշխեաք կամ արբեցողներ որ վանք կերթան հղեր և անկարգութիւն կընեն եղեր, ուստի այնպիսիներ չերթալու համար գիր գրված է»։

Միջոցներէն ոմանք՝ (որ պիտի լսէք յետոյ) սկսեցին քաւ յայտնել վանքիներուն, կվայլէ ըսին սուրբ Կարապետ երթալ. կամ կառավարել մղեցին այսպէս այնպէս է մենք մարդ չենք սեպուիր, քեզ իրենց ըլլայ վանքն ալ ևն ալ։ Զարմանալին այս էր, հայր սուրբ, որ փաշան այն ձեր գրած գիրն կարդաց առաջին կարդ և տեղի ունեցող այսինքն և հաւնացողք՝ շատ շնորհակալ եղան ձեզմէ այդպէս զգայուն կերպով գրելնուդ, իսկ՝ երկրորդ կարդ և տեղի ունեցողներ քաւ յայտնեցին և մեկնութիւններ հանեցին կարծեմ սուտիւ՝ որ չհասկցան գրին իմաստը։

վէրջապէս փաշան քահանաները շահեցաւ և համոզեց բանալիները յանձնեց որ տարին և փողոցներու մէջ տահիկ աղանարէ անկարգութիւն չի ըլլալու համար քէպահիլ և լրտեսներ հանեց որ շուրջ գան ականատես լինին ու գուրը խմացուն որ պատիժներ տրվի. քահանայք բանալիք տարան բայց շաբաթ իրիկու եկեղեցիներ չը բացուեցան դարձեալ չեմ յուսար կիրակի առաւօտ ալ բացուին չտեսած բաներ կտեսնանք, Աստուած այց ընէ և բարին կատարէ։

Աւբան գիւղը բէս յատկացնելու համար փաշային մամուր մը խնգրուեցաւ որ արդարապէս յատկացնէ այս գործուն պատճառաւ որ հոն գանուեցայ փաշան մեզ գըտաւ աչքին առջև և երբ գիւղացւոց անծանօթ ըլլալով յայղողի պիտի ոչ մը որոշել արդարութեամբ, ուստի ստիպմամբ հրամայեց որ վաղն օր կիրակի Աւբան երթամ այս բանին համար։

Սրբութեան ձեր խ.

Միսաէլ Թամուրեան(*)

1871 յունիս 26 ի Մուշ

Փաշան ինքն ալ գրեց ձեզ իւրեան հասմար բիւթպէ գալը հարկաւ յատուկ գիր. եթէ կը խրկէք ձեր ուրախութիւն կյայտնեմք քէ կամիք այս դէպքին վրայ և կը մխիթարեմ։

Կը. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

9 օգոստոս 1871 ի Կարին

Արժանապատիւ տէրը հայր.

Ձեր սրբութեան 17 յուլիս թուականաւ մէկ նամակն ստացայ եմ, որուն ահա կը պատասխանեմ. գոհ եմ որ վերջապէս նամակմ գրեցիք մեզ՝ և որով բաւական տեղեկութիւններ ալ տուած էք։

Տէրը վանուցդ կառավարութեան մասին կարելւոյն չափ խաղաղ ու կարգաւորեալ ըլլալուն լուրը կուտաք մեզ, որոյ համար յանձնում ուրախ եղանք. քանի մը միաբան վարդապետաց նորէն այլ և այլ իրաւացի պատճառներով վանքդ գալերնին. և որոցմէ ոմանց համար սրբազան Հայրիկին հրաման չտալ ալ կը ծանուցանէք. այլ ըստ իս Հայրիկն ուրախ կըլլայ նաև Ազգն ու մենք, որ վանքը կարգաւորեալ ու խաղաղ կերպով պատասխանէ իր անուանը. և այնպիսեաց ոմանց գալը կամ ներս ըլլալէն ոչ օգուտ և ոչ ալ վնաս կը յառաջագայի։

Հասան Օվայ գիւղը բնակելու համար՝ Բ. գոնէն որշուած լեզկեաց մասին կըդրէք որ, վտանգաւոր է անոնց ի նոյն գիւղ մնալը. սոյն վտանգը զգալուս համար էր որ յիշեալ լեզկեաց առ վիլայէթն տուած խնդիրը պաշտպանեցինք՝ որոնք կը փափագէին և կը խնդրէին Աւտանայ երթալ. որոշեցաւ այնպէս ուստի մի մտատանջիք. Տասանորդի լուրը բոլորովին սխալ է. միայն քէ այս վերջին տարին է այն հինգ տարուան՝ որուն մէջ միայն ութինէն մէկ առնուելով որոշուեցաւ, գուցէ այս տարուընէ վերջ ուրիշ նոր հրաման մը տանին մէկ առնել հրամայէ։

Իպօյի հնազանդութեան լուրը զմեզ ուրախ ըրաւ. Յանիքրիսի գայմագամ Սիւլէյման աղային վրայ տեղւոյդ Մուքասարըֆին գրած գանգատները գիտէք գուցէ, և անոր տեղը մշեցի Սիւլէյման մը խնդրելը. նախկին Սիւլէյման աղայի լաւ և հայասէր ըլլալն հասկցուց մեզ քէ մուքասարըֆին ըրածը քշնամութիւն մէ, ուստի եթէ ոչ կալնեցի Սիւլէյմանը գէթ մշեցին ալ չըլլայ, և հաճի Ալի էֆէնտի անուն մէկը նշանակել տուինք, որուն հարկաւորը պատուիրած ենք տեղացի համազգեաց համար։

Կուսակալն օրերս, գուցէ գիտէք, ի Մուշ կը գանուի՝ բայց ինչպէս կը լսենք, անցած տեղերը ոչ գոհ կը կացուցանէ զժողովուրդը. ամէն երկինք որ Տարօնոյ ժողովուրդը այն բաղդին չհանդպէր և գանոնք եթէ ոչ գոհ բոլորովին, գէթ դժգոհ ալ չընէր և իր նախորդաց բարեկարգութիւնքը չեղծէր։

Զուռնենալով այլ ինչ կարևոր գրելիք առ Ձեր սրբութիւն եմ միշտ բարեկամ

Խաչ. Տ. Ներսիսեանց

ԿԲ. ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԻՒՂԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

1871 Նոյ. 7

Սրբազնապատիւ Տէր,

*Սուրբ Կարապետի վանքը և իր շուրջը եղած մօտակայ քանի մը գեղացիներս կը դիմենք դրուս ներկայացնել մեր ազերքը ձեր բարձրապատուութեանն, քանի մը տուն Հանանանցի քրգերու մասին, որոնք արագի չունենալով, տէրութեան տուրք և տագներ չտալով, մտած են հպատակ գեղերու մէջ կը բնակին, և առանց աշխատութեան մարդիկ են. բայց ինչով կապրին, կուտեն, կը հագնին, կը հեծնան, և միշտ սիլահով կըշրջին, ոչ ապաքէն գիւղին է մտածել թէ կամ բռնութեամբ գեղի ոչխարներէն կըխլեն, կամ գողութեամբ իրենց օրերը կանցնեն, և ամէն ժամանակ ալ առանց ջնաս եղած է ոչխարին, մեղ ամենուս, և մեր դրացնաց. ժամանակ ժամանակ ալ բողոքած ենք. ես տէրութեան հիւքմէթի շնորհիւ անոնց մեծ ընկերները հանած ղրկած են Մանդկերտ իրենց եղբարց ու ազգականաց հասնանցուց մէջ. բայց քանիներ կան որ կամ փախեր եկեր են այն կողմէն, կամ Մշոյ բնակիչ մէկի մը պաշտպանութեամբ ձեացեր են կամ գաղտնի պահուըտեր են. ու միշտ իրենց ընկերքը ջնաններ եղած է այս տեղերուն, որոց պատճառաւ քանի կտոր գեղերը անշէն կերպարանք ունին, այն ինչ եթէ այդ քրգեր չլինին, շատ բնակիչ կուգայ հոն և երկիր կգործեն ու տէրութեան ալ շահ կընծայեն. Առանցմէ էին Ահակ գեղ նստող եօթն տուն Հանանանցիք. Բազու նստող մէկ տուն Ղաթրան Հասան, Մեղուի նստող՝ Մուրթոյի տղայ Հասէն, որոց համար մէյ մը միլազըմ Սատրք աղան ձեր բարձր պուրուլթուով՝ որ կարնոյ վեհմ վալիի հրամանին համաձայն գրած էիք, էկաւ հանեց Մանդկերտ ղրկելու, և նորէն դարձան առանց հրամանի եկան նոյն գեղերը. Ասկէց քանի մը օր յառաջ ալ, Գերինգի զօրի միւտիր Միրզայ պէյը ձեր բարձր հրամանաւ էկաւ հանեց, և մինչև Մշոյ դէմը կըհասնին, իմանալով որ ձեր բարձրապատուութիւնը մեկներ էք կարին, Մշոյ միջէն զօրաւորները կրկին ժանտէրմայ դնելով այս քրդերուն հետը կըղաթձնեն գեղէգեղ օլմով նորէն իրենց նստած գեղերը. Այս բանը այնչափ ընդդէմ կըգտնենք օգուս. տէրութեան բարի կամաց, կարնոյ կուսակալի հրամանին և ձեր իշխանութեան հակառակ, որ կըսարսափինք ասոնց համարձակութենէն. և կըխոստանք ձեր բարձրապատուութեան իմաց տալ, կցելով վերոյգրեալոց հետ նաև Հէրկեան գեղը նստող քիւրդ Թահար Գաղչէն կամ Ավրան նստող քիւրդ Սինօն. երևելի Ջաստակար Ծալամագի եղբայր Մահմօն, որ նոր էկած է Տերսիմ դեղը. և Ղագիանայ մօտ նստող՝ քիւրդ Զրնտօն են. որոնք ամենքն ալ հանանանցի են ու առանց արագի նստած աւերմունքներ կընեն. կաղաչենք որ խնամք առնիք ասոնք հանել Մանդկերտ գետ ձմեռը չկոխած. կը յուսանք ձեր մեծութենէն այս աղաչանաց կատարումը տեսնել. վասն զի շատ բարիքներ ձեր անձն ըրաւ այս աշխարհին, և ուր ըլլանք պարտաւոր ենք վկայել. բայց եթէ զժգոհութեան կէտեր կան գետ մեր երկրի մէջ, անոնց պատճառները Մուշ նստողներէն ոմանք են, զորս քանչ կըճանչենք. և եթէ հարկ ըլլայ, ու ձեր բարձրապատուութեան ծանր չթուի, շատ բողոքներ կրնանք ընել անոնց վրայ առ վեհմ. նոր կուսակալը կարնոյ, և մինչև ի Գօլիա. վասնզի այսպէս եթէ երթայ, մեր ցաւը շատ անուանելի պիտի ըլլայ. և օգուս. արքային ու վեհմ. սատրազամի շնորհիւ համարձակութիւն ունինք մինչև իր արդար Դուռն ալ հասուցանել մեր իրաւացի բողոքը. Քող չըսէ Մշոյ մէջ այն անքաղաքակիրթ տասնիկն թէ «իսլամլըղ գալքտի մի»[14]. և շատ բաներու մէջ այս ըսելով տրորել ասյ հայեր, որոնք ոչ միայն իսլամլըղ վերցնելու խորհուրդ և կամքն անգամ չեն կրնար ունենալ, այլ իսլամ ոչոյի հետ եղբայր են, և իշխողները իրենց տէր կըկոչեն. մանաւանդ իրենց կրօնքէն պարտաւորեալ և քաղաւորի բարեբախտներէն հարկեալ, խղճի մտօք անձնանուէր հաւատարիմ հպատակ են տէրնի իսլամի հիւքմէտին[15] և միշտ աղօթարար անոր տիրող քաղաւորութեան ու զօրութեան համար։

կթ. ԳԱՐ. Ս. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ԲՈՂՈՔԱԳՐԻՐԸ ՄԻՒԹԻՒԱՐԻՏԻՆ

1871 Նոյ. 7

Տէր

Շատ լաւ գիտէք որ այլ և այլ բանակրուկ մէջ հաճի Տայիփ էֆէնտին և Միւֆթի էֆէնտին են արդարութեան ու տէրութեան օրինաց դէմ գնոգ ու հակառակ գործել ուզող, ինչպէս կատուգիտնք այս քրդերու համար ալ անոնք են նդեր պատճառ, մանաւանդ հաճի Տայիփ էֆէնտին, ի հարկէ ատոնք ժամանակէ և օրէնքէ չհամկնալու համար կըլնան. բայց ձեր բարձրապատուութիւնը նոր սատրազամի գրած յայտարարութիւնը կարդացիք, և միշտ կճանչնաք վեհ. արքայի կամքը, որ է միմիայն արդարութիւն, հպատակաց հանգստութիւնը. մենք բարեկամաբար աս ձեզ կդիմենք, և քանի որ ձեր արդարասիրութիւնն ու խմաստութիւնն ալ կճանաչենք, չենք կրնար մեր բերան և համոզումը փոխել. և քանի որ զձեզ գրված ենք խնդրոնենէ, նոյն ենք միշտ ձեզ հետ. և կըփափագինք եթէ հարկ ըլլայ երբեմն ալ խորհինք միասին առանձին, ժողովրդեան հետ հանրագրութիւն մը կընքուեցաւ այս անգամ. բայց չուզեցինք շատցունել տալ վրայի կնիքները, քանզի ես այնպէս գիտեմ որ ձեր բարձրապատուութիւնն իրաւունքին կանսաք, և ոչ բազմութեան կընայիք, մանաւանդ կըյիշեմ որ ձեր Մշոյ կառավարիչ ըլլալէն յառաջ ինչ՛ըր գործուած են այս երկիրը. և ձեր գալուտեամբ ու կառավարութեամբ որքան լաւ նալու յոյսեր տեսած է. և հազիւ Մշոյ երկրէն քաղաքոյ ձայներ ջագրած են. եթէ առաջ չառնունք՝ նոր կուսակալին և նոր սատրիպէմին ալ թերևս առաջին բողոքողները մշեցիք պիտի ըլլան. որոց իրաւունք ալ կայ, պատճառ ալ կայ, և գըրգռող ալ կայ, զորս գիտէք, կարծեմ. բայց մենք միշտ առաջը կառնունք, կաղաչեմ որ այս փոքր գործը, որ արդէն կատարուած գործոց կարգին է, շնորհ ընէք լրացնել տալու, չըլլայ այս ըլլայ նոր պատճառ մը մեծամեծ բողոքներու. և ի վերջոյ որովհետև ձեզ բարեկամ ըսուելու պատիւն ունեցած եմ մի անգամ, ձեր ուշադրութիւն կըհրաւիրեմ Ամանդէսի միւտիր հաճի Ալի էֆէնտիի անպիտանութեան վրայ, և ձեր պաշտպանութիւնն ու վստահութիւնը կը խնդրեմ յիշեալին մեւավին թաքէս ապահին վրայ.

Մնամ որպէս և եմ ձերդ բարձրապատուութեան միշտ բարեկամ և աղօթարար

Սուրեն Ձեհրեցց

Հ. ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՔ. ՎՆՀԱՊՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Բարձր արժանապատիւ պրկլի.

Ընդ ձեռն ղլավուգիդ երեկան որ ընդունեցի ձեր նամակ, որոյ հետ երկոքին գըրուքիւնք գանդատանաց յանուն Մշոյ միւթասարիֆ պէյին, նորին վնասութեան տուինք, անմիջապէս բարձրապատիւ կուսակալին ներկայացուց. ազդու հրամաններ պիտի գայ Մշոյ կառավարութեան, որ քիւրգերն հանուին Մանազկերտ ղրկուին. միւթասարիֆ պէյն ալ վաղ կամ միւս օր այդ կողմն գալու պիտի ճանապարհորդէ, և զձեզ ալ կդգուշնէ, միամիտ լեր, ծարին իւր գաւառներով երկանիկ օրեր պիտի ունենաս նորընտիր լուսամիտ, հայասէր քաղաքագէտ և ուսումնական երիտասարդ Ալի բաշայ կուսակալի օրովը. բայց աւաղ. ահա հեռագիրն գուժեց նորա պաշտօնէն իյնալը և Տրապիզոնի կուսակալ ընտրուիլը. զօրաց միւշիրն ալ ազգ տուն նասիլ, ատոնց տեղն Ասլան բաշայ անուն ծերուկի անօգուտ մը զօրաց միւշիր և միանգամայն կուսակալ. այս յաճախ փոփոխութիւններն լաւ գուշակութիւն չունին. Տէրն ի բարին առաջնորդեսցէ.

Միւթեսէլ լաճին հետ բոլոր վարդապետքը կողջունէ.

Ստեփանոս արհեպ.
Կարնոյ

1871 Նոյեմբ. 11
ի Կարին

1872

ՀՄ. ԽԱՋ. ՏԵՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Կարին 30 յունվ. 1872

Գերապատիւ հայր.

Ձեր նամակներու պատասխանը ուշացնելուս վրայ մեք զարմանար. զրպոմանց ծանրութիւնը առիթ կըլլայ երբեմն որ մարդս իր ամէնէն գեղեցիկ պարտաւորութեանց դէմ անգամ զանցառութեան մէջ կը մղուի յաճամայս. այսպէս զանցառութիւնք սակայ չպատահելու պայմանաւ կարծեմ ներելի են բարեկամութեանց մէջ։

Հաստանանցի քրիստոնու համար հարկ եղած հրամանագիրը Մշոյ միաբէթէրըճիին յանձնուեցաւ այն առեն. չեմք գիտեր գործադրեց թէ ոչ՝ այս մասին ծանօթութիւն մը առած չեմ ցարդ։

Այդ ցեղի նկատմամբ յանձնառու եղած պաշտօնդ ծանրութիւնը նկատելով, կը փափաքիք որ ձեզ համար բարեմաղթու լինիմ. բարեկամական պարտք է ասիկայ ինձ համար. և գիտեմ ես որ օժանդակութեամբ երկնից ամենայն յաջողութեամբ գիտէք լրացնել շատ կնճռոտից խնդիրներ անգամ. կը յուսամ որ ցարդ վերջացած է պաշտօնդ խաղաղութեամբ և վանայ համար նպաստաւոր կերպիւ։

Գեր. Գօդաս ծ. վարդապետի կեցուն գաւառի Հայ և քրիստ հաստատակութեանց պատգամաւորութիւնը. ընդունելով, նոյն գաւառին Վանայ իշխանութեան տակ գրուելու են մասին եղած հանդրպրութեան այս կողմը ղրկել տալը ծանուցած էք, սրբելի ազգայնոցս կրած անտանելի հարստահարութիւնքը գիտեմ գրեթէ բոլոր Քիւրտիստանին մէջ, ոտքա համար աշխատեցայ ինչպէս պարտքս էր. բայց քանի որ այս գաւառը Վանայ սահմանակից է, հարկ է որ Վանայ իշխանութեան դիմէին նախ. և այս գէպքը հաստատել տային. քանի որ այսպէս չեն ըրած առ այժմ, այս մասին տեղ բան մը չի կրնար ըլլալ. տեղւոյն որ միաբէթէրըճիը եկաւ, և այս անգամ այդը կուզենրի. ի բնէ գինքը չեմ ճանչնար. բայց բաւական գործունեայ և ազէկ մէկը կերևի. այս գործը տեղւոյս կառավարութիւն յիշեալին յանձնեց, որպէս զի այս մասին հարկ եղած քննութիւնները ընելով, իր կարծիքը վիլայէթին գրելու է. հիմայ կը ծնայ տեղը հաստատակութեան բողոքները օրինաւորապէս միաբէթէրըճիին մատուցանել տալ. այս մասին ալ գեր. փոխանորդ հօր քաղաքագիտութեան վրայ տարակոյս չունիմ։

Համբոյր ս. Աջոցդ կը նուիրէ բոլոր գերապատուս։ Ձերդ

հաչտատուր խ. Տէր Ներսիսեան

ՀՌ. ԳԱՐ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

1872 փետր. 2, ի Վան։

Ամենապատիւ սրբազան հայրիկ.

Անցեալ չորեքշաբթի մեծ օր մի էր Վանայ համար։ Կերպ կերպ ձեռնարկութիւնները, ապառնալից խորհուրդները, Փարիզի քոմիւնները պէս անդուսպ անձինքներէ կազմուած ակումբներ պատրաստուած էին մեր գլխուն. և ահա մեծ բանակի մը հոգւով ու կերպարանքով կազմուած անձինք ալ իրենք թէ դիմադիր վերնոցն ի պատրաստի էին։ Եւ ահա ժամը հօթին հնչեց, ամէն եկեղեցիներէն կանչուած ընտրեալ ու ոգևորեա

անձինք քահանայից հետ ներս եկան. որոնք ազդարար գրով մը հրաւիրած էին, իրենց վանայ քաղաքի ազգայնոց ներկայացուցչին, և որոց առջև կարդացի իմ պաշտօնական գիրս ու հրամանագրը. հակիրճ բայց հասկցնելու չափով բացատրեցի թէ ինչ է սահմանադրութիւնը. թէ ինչ օգուտներ ունի նա. թէ որքան տեղեր գործադրուած է արդէն. ու անոր արդիւնքը կը վայելեն. և թէ ինչպէս մենք ալ խաղաղութեամբ գործադրելու ջանք ու իղձ ունինք ևայլն։ Ամէնքը իրենց յօժարութիւնը յայտնեցին։ Շփոթիչ կողմը քանի մը անգամ իր գործն ակաւ. բայց մեր կողմէն տեղի չտալով, խափանուեցաւ։ Շփոթիչներ աւելի գեղացիներ էին, որք խորհրդաբար կանչուած էին. իսկ քաղաքէն քանի մը էին միայն։

Նոյն օրը օգնական ժողով ընտրուեցաւ. և ահա անոնց անունները. տէր Գիւտնէխոս քահանայն, Յովսէփ վարդապետ Սօլախեան Մեծոփայ։ Ղեոնդ աղա Թէրլէմէզեանց, Գրիգոր աղայ Խաչիկեան։ Գէորգ աղա Աճէմ Աշէօյեան։ Փանոս աղա Գիւնէկեանեան։ Մ. Մկրտիչ աղա Փէհրէզեանց։ Ասոնցմէ միայն տէր Գիւտնէխոսը հրաժարեցաւ, իր զբաղմանց շատութիւնը առիթ համարելով. բայց մեզ նորէն կրկնեցինք մեր հրաւէրը, որ չհրաժարի։

Այն աւուր համար կազմուած ճախատամարը՝ այսպէս խաղաղութեամբ ու առանց կռուոյ վերջնանալը, և սահմանադրութիւնը յառաջ երթալու յոյսով փորձը գործադրելու զամէնքը. մենք սպիտակ ենք խոտ մեմ ու երկայնամիտ միջոցներով ընթանալ. և ամեն զգուշութիւն ունենալ, որպէս զի սրբենք հասարակաց կարծիքը այս օրէնքին վրայ, որոց միտքը ատ հասարակ այնպէս ոտգորուած է ծուռ մեկնութեամբ. և կարգ մը քաղաքաց ու տաք երևակայութեան խմորով. թէ սահմանադրութիւն ըսել խռովութիւն ըսել է. և թէ սա միայն նպատակ ունի գՕսմոս վ. կործանելու. և այլ ոչինչ։ Իսկ մենք օրէ օր կը լուսաբանենք, և հանդարտ՝ բայց յոյզ յառաջ կը վարենք մեր գործադրութիւնը։ Մինչև հասնինք ի նպատակն։ Առ այժմ մեր պաշտօնատեղին առաջնորդարանի վարի մեծ սենեակն է. և Գօսմոս հայր սուրբի հետ միասին կկենակցինք. բուն իր շեմին քով ընտրելով իմ կայան։ Օգնական ժողովս ձեռնարկեց իր պաշտօնին. որոյ կողմէն գաւտ գիր մը կը գրուի այսօր Ձեր սրբազնութեան։

Ծանուցը. 3 թիւ. Նամակիդ ընդունած եմ, որոյ հետ նաև արժ. Մեսրոբ վարդապետի ամենաերկար նամակը. նոր փաշային հետ խօսակցիդ, անոր տուած խոսքերը. և մեր այստեղ ներկայացնելիք խնդրագիրը վանքերու տասանորդական խնդրոյն մասին՝ մի առ մի կը գրէք։ Ի հարկէ փորձ մը պիտի ընենք. տեսնենք։ Բայց դարձեալ կըսեմ. այնքան զբաղեալ է միտքս և ձեռքս այս սահմանադրութեան մասին, որ ժամերս չեն ներեր այդպիսի խնդրոյ մէջ մտնել ու հետևիլ. և ես ալ չեմ ուզեր որ գործերս շփոթին։ Վանորոյ կաղաչեմ, որքան կարելի է Մեսրոբ հայր սուրբը փութացնէք։ Գործը որքան թեթև կերևի ձեզ, իրօք այնպէս չէ. այստեղ վանն ենք. ըսելս թէ սահմանադրութեան համար է և թէ վանքերու տասանորդին համար։ Արդէն իմ մասին գրածդ յանձնարարական գիրը հին միւթեսէբրըֆին չտուի. պահած եմ նոր եկողին ներկայացնելու, և այն առթիւ հետը տեսակցելու։

Թող, շատ աղէկ եղաւ որ այս անպիտան կարնեցի միւթեսէբրըֆը փախուեցաւ. և ափսոս չէր, որ անոր մասին անձամբ եպարքոսին գնացած էք ու աղաչած. ոչ սպաքէն ասոր բարբարոսական բնութենէն և անմտութենէն տեղեկութիւն մենք հետաքրքրեցինք Ձեր սրբազնութենան, որ տասանորդական խնդրոյ առթիւ հայհոյանքներ ըրաւ վարդապետաց. և գրեթէ սովորաբար հայոց ազգին՝ ըսելով միլէթ. ըսըզ չօք իւզ վերմէք իսթէմէզ. ըսըզ աչքըն սըզը.» ևն. ևն. խօսքերով կը խօսի։ Իրաւ կարիքնէն գալուն քանի մը քիւրտեր ժողուեր բերեր էր ճամբու հետէն ի վան. բայց շուտով փոխեց բանը։ Վանայ մէջ կը դարձունեն փաշաներու դիրքը. պիտի ըսես. Այո, սակայն փաշան պէտք է իրմէն արթուն և խոհեմ մարդ ըլլայ, որ անոնց անձնատուր չըլլայ։ Նոյն տեսնենք։

— Դանք ի Մուշ։ Հայրենիք լրագրի յօդուածը մշեցիքն ալ կարդացած են. և արդէն Մամբրէ վարդապետը բանի մը միջոց ի Մուշ նստելով յաջողու-

ցեր է շահերու սիրտը որսալ կամ պղտորել. այն միջոցները երբ ես մեկնած եմ այս կողմը, և Ազուանեանը կը շրջի եղեր գեղերու մէջ, Ազուանեանը կը դառնայ Մուշը, և Մամբրէ վարդապետ կը քաշուի սուրբ Ծոհաննու վանքը. իր արեղան ալ գեղէ գեղ կը շրջեցնէ. Այսօր ծանր յուզմունքի մը ենթակայ ինկած է Մուշ և իր գեղերը. ի հարկէ Մխիթար վարդապետ ալ հասաւ հոն։ Երէկ մեծ ծրար մը նամակներ առացայ սուբ Կարապետէն և Մուշէն, որոնք մեր կարծածէն աւելի ծանր կընկալուագրեն խռովութիւնն ու հեռևանքը. Այս բանը առաջին տարին ալ կը պատահէր. և այս ամառն ալ. վասն զի յատակագիծը միշտ պատրաստ կը տեսնայի. և ճարտարապետն ու գործաւորները առձեռն էին. սակայն բան մը կար, որ ահա հիմայ կը յայտնուի. Ազուանեանը հիմայ կը ճանչնայ թէ Գարեգին մեծ օգնութիւն կրնէր, անոնց լարերը կտրելու, և այն միմիայն իր արթնութեամբ, ու ոչ գոռում գոչումով. չեմ գիտեր հայրիկդ ալ պիտի ընդունի թէ Գարեգինն այնտեղի խաղաղութեան կապ մէր։ Ես տակաւին կը յուսամ իմ վստահութիւնը յայտնել վանքի ներկայմամբ։ Թէև Յորէնի ու Գաբրիէլի մասն անխառն չեմ կրնար կարծել։ Բայց կերևի որ եթէ հայրիկդ չփութայ դէմարբէն ի Գօլիս կոչել, և Տիգրանակերտի պէս տեղւոյ մը առաջնորդութիւնը անոր գլուխը կապել. բանը գէշի կերթայ։ Մշոյ վիճակի ազգայինք դիւրագրգիռ են, և կարծես փարիզցւոց պէս շրջունակ շարժիլ յուզուիլ սորված են. Մամբրէի բնութիւնն ալ արդէն շերեփ է։ Գա շատուց հեռամուտ էր սուրբ Ծոհաննու վանքին. ինձ ալ հրապարակաւ յայտնած էր, և ես գրած եմ հայրիկիդ. հոնտեղի Գաղտասար վ. ալ այդ մասին խրատիլակ էր անոր։ Եթէ այդ կեղծ ձեռնարկութեամբ, այսինքն նոյն վանից անկարգութիւնն առիթ բռնելով, զայն բարեկարգել կուզէ. ահա և ես այն էր որ շարունակ կը գոչէի. Թէ վանքերուն միութեան ու կարգապրութեան կոնդակ մը դրկեցէք։ Նա իրեն թէ ս. Ծոհ. Թեմականաց խնդութիւնը կը հոգայ. և զանոնք պիտի լուսաւորէ. կարծեմ Տիգրանակերտու առաջնորդ ընէք, աւելի ուշագակի կընայ լուսաւորել ս. Ծոհաննու թեմերը, որք նոյն առաջնորդութեան մէջն են. և այնպիսիք շատ կան նոյն վիճակին մէջ, Այնտեղ վիլայէթ է. իր տպատրանն ալ ազատ կընայ գործածել, ես. են։

Վարագայ կառավարութեան և խաղաղութեան համար կրնաք ապահով ըլլալ։ Թեմերու նշանաւորի խնդիրը, և էրէրնցի Աւետի խնդիրը կարգի դրուած են խաղաղութեամբ ու վերջացած են։ Իսկ թէ այդ երկու խնդրոյն ալ մենք ինչ միջոցներ և խօսակցութիւններ ձեռք առինք, որ դիւրաւ գլուխ ելաւ. կարծեմ պիտի մ. Մկրտիչ Ա. Քէրէլէմեզեանցը դրէ սրբազնութեանդ։ Հիմայ կրկնեմ նորէն, հայրիկ, թէ օրէօր սիրտս աւելի կը սիրէ կպչիլ իմ ծնած հողին վրայ. և արդէն պաշտօն շատ կայ կատարելու, մինչև անոնք ալ կարգի դրուին, որքան ալ փութանք, կէս տարի պէտք է բայց ամէն բանէն աւելի կուզեմ, և շատ կարևոր ալ կը տեսնամ հոս ձեանք տպատրանը գործածենք. և շաբաթաթերթ մը հրատարակենք. շատ խուլ և համր է մեր հայրենիքը. քիչ մը շարժելու է ասոնց կեանքը։

Փոդտան կեկենք. ժամանակ չմնաց աւելի բան գրելու։ Օրհնեա դիս.

Ե. Սրուանձտեանց

ՀԳ. ԹԱԳԷՈՍ Վ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ սուրբ հայր և բարեբար իմ.

Այս նամակաւս եղաւ երեք հասս որ կուզարկեմ և կը յուսամ մինչ այս հասնելուն, առաջիններ հասած կըլլան ձեր հայրութեան։

Հայր, կաղաչեմ ներողամիտ եղիր. սակայ պատրաստի չկար որ շուտ փոխիցան հանել տայի. շուտով չուզարկելս այս էր. և ահա՝այս գրովս կսպասնաք մեծապատիւ Զաքար աղային տաս հատ օսմանեան լիրայ ոսկի, ինչպէս որ նորին մեծութեան գրած եմ ուղղակի ձեր հայրութեան հասցունէ փոխիցան՝ ձեր գերապատուութեան գրածին համեմատ, և յուսամ շուտով հասցունէ յիշեալ ոսկիներ, ինչպէս որ իրեն ալ Քահանայ եմ.

Հայր, ասկէ յաւելի չկար որ ըրկէի. քէ-պէտ այս ըրկածս ալ քերեւս լման չէր. բայց դրքեր ծախուելով տեղ կըլլացու-նեմ. միայն հինգ հարիւր ղրուշ կոմոց վանքի մուգաթային գրաճե է որ իրենց անդորրագիր տըւի. և հինգ հարիւր քանի ղրուշ ալ ծախուած դրքերու գնէն. որով-հետև սուրբ Ագթըկէն բան չէ եկած. և ոչ Մամբրէի տարած դրքերէն. միայն կատա-նաք Զաքար աղային գրով տաս լիրա ոսկի. եթէ Ցէր յայդուէ, ատակ ձեռքս հասնի, դարձեալ կուղարկեմ.

Այսքան ալ տեղեկութիւն տամ. մօտերս Աբաերատւ կողմեր բնակող կուլօհանցի քըր-դերէն քանիմ հատ բռնուեցան միքսատ-րիֆի հրամանաւ. Միրզա պէյի ձեռքով. չը գիտեմ Մուշ պիտի Ցնան բանտ, թէ Կարին պիտի ղրկուին. այս քրտեր աշնանս չարու-թեամբ գողութիւն ըրած ըլլալնուն համար, բողոքվեցաւ սրանց վրա նոյն կողմի դիւ-ղացիներէն. և կառավարութիւն հրաման հանեց բռնելու. տեսանենք սրանց վերջ ուր կեզերի.

Եղիշէ վարդապետ Սօրտարէն կրկին Մանանավանք դարձաւ. բայց Մամբրէ վար-դապետ Քերեւս սուրբ Ցոհաննու վանք նըս-տած է, և իւր նեննջժոտ նամակներ կար-ձակէ իւր հետևողներուն, ինչպէս որ վան-քին մէջն ալ քանիներու հետ յարաբերու-թիւն կը գործէ գրաւոր միջոցներով, որոնք են իւր բարեկամներ գիտէք. վասն զի աս-պարէզ բաց է գտած. Մուշ երկճիւղէ հայր Աղուանեանի դէմ և դուք ալ բացակայ ին-չեր չկրնար գործէ, արդէն որոյ շարժմունք և գնութիւն ձեր հայրութեան յայտնի է. և ինչպէս որ քանի օր յառաջ Հայրենիք լրագիր վանքին նկատմամբ յօգուած մը հրատարակեր էր. վանքի վրայ երկար քա-լելով, և զմամբրէն դուվելով, շարժում տը-պէն Մամբրէէն ըլլալ յայտնի է. և վանքին վրայ ինչ չափազանցութեամբ գրել և վա-ստահամբաւել, գուցէ այդը եկած է նոյն լը-րագիր և կարգացեր էք. վերջապէս մեր քա-նիներ որ ատոր հետ յարաբերութիւն ու-նին ինչպէս կրնաք գիտնալ որոնք ըլլալը. և միշտ կը գովեն զայն իրենց քով եղոց-ներուն. ատոր վերջ ուր կենայ չեմ գիտեր. բայց այսահիններ որ բարերարութիւն կու-բանան և չեն ճանչնար, կտօղորիմ եսինքս. Քափառեալ ըլլային ու Ցեսային դուրս չատ լաւ էր. քան թէ ներս գալ ու գործել և ընկերակցիլ այսպիսւոմ հետ. կապասեմ ձեր շուտ վերադարձին դարնանս. և դարձեալ գրով միանգամայն գրել անհնարին է. դուք իմաստասիրեցէք ձեր գերապատուութեան հանճարով.

Մեր պարոն Աւետիս լաւ է, օրհնեալ է Աստուած. և սուրբ նշանին խոստացեր է հինգ գրուշի մոմ. կատարեցէք հայր այդ խոստումնք և վերադարձիդ կհատուցանէ և սուրբ Ցովսէփ համբոյր կմատչէ: Գաւուա-լին և պարոն Ցոհաննէս նմանապէս զՑովսէփ կհամբուրեն, հայրսուրքներ կողջունեն զձեր հայրութիւն, և ամէն միաբան սիրելիք և գործակիցք զՑովսէփ հայրութեանդ կը համբուրեն և կխնդրեն զօրհնութիւնդ.

Վանքիս տաւարներ և ոչխարներ անվնաս են, ազաչենք որ Աստուած չուտ գարուն տայ: Ցորի քաղի տէր Բաբգեղ քահանան քանիմ օր հիւանդութիւն կրելով մահուան վախճանը կնքեց. Փետր. երկուքին Մխի-թար վարդապետ մուտ գործեց ի Տարոն, արդէն ծրոնք իւր տունն է.

Ձեր գերապատիւ սուրբ հայրութեան մը-նամ անձնուէր

ն. Թադէոս վարդ. Ագաթուրեան

1872 փետ. 7

ի սուրբ կարապետ վանս.

ՀՊ. ՊՕՂՈՍ ԹՈՒՄԱՑԵԱՆԻ՝ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տէր իմ բարեբար.

Ներեցէք յաճախ գրութիւն չընելուս. եթէ անկեղծ սիրոյ սահմամբ գրել հարկ ըլ-լայ՝ յիրաւի պէտք է ինձ ամէն օր գրել, իսկ եթէ կարեւոր գիպաց և տեղեկութեան համար՝ նոր գէպքեր պահանջուն՝ գիրս կու-շանայ:

Ձեմ գիտեր որչափ ալ պիտի սպասենք, ձեր բացակայութեան շաբաթներ ամիսներէ աւելի ծանրացած են մեր վրայ, իսկ ամիս-ներ տարիներէ ալ աւելի յամրաքայլ կը

շարժին մեր առջինն։ Տար երկինք ձեր ապրուստը գործոց յաջողութիւն, որ շուտով վերադառնայիք. ձեր բացակայութիւնն մեր վանքին և Տարօնոյ աշխարհին շատ ցաւագին է. բայց ոմանց՝ դուրս քաջ կը ճանաչէք, կարի մեծ օգուտ համարուած է. որոնք գիտեր պատորելով՝ ձուկ որսալ կը փափագին. կամ տանուտիրոջ բացակայութենէն օգուտ քաղելով՝ ընտանեաց մէջ խռովութիւն ձգել և ակամ հատանելու. Աստուած անոնց ալ բարի տայ ըսենք։

Մշեցի քանի մը չարերու ձեր տէրութեան վրայով հանած չար լուրը քիոդ չը չվշտացնէ զձեզ. Աստուած անոնց չարաշամութեան հակառակ գիտէ զձեզ երկար կենաց պահել՝ յօգուտ ազգի և հայրենեաց, և խրատիչ կարգել ի վերայ այնպիսեաց. արգարև այդ լուրը ոչ միայն զմեզ զարմացուց, այլ և ինչպէս գիտէք ձեր բարեկամ բարեխիղճ մելիքէսարրքի վրայն ալ սոսկացուց, որ սոխպուեցաւ պատճառաւ մը ձեզ հեռագիր քաշել։

Մուշ երկպառակ է դեռ ևս և ինչպէս կը լսենք ճիշտ երկու մաս եղած, Գրիգորիոսեան և Մամբրէեան։ Մամբրէ վարդ. սուրբ Յովհաննու վանքն է, իր գրեր գիտէք որ հիմա Մուշ և գաշտ լեցուած է. ս. վանքս ալ քանի մը անձանց կը շարունակէ. անոր թուղթ չպակսիր. նիւթն ալ առատ է, Արծուհանց դէմ առելութիւն և նախանձ. թող դրէ, շարժէ. տեսնենք կատարածը։ Ես կարծուի թէ Հայրենիք լրագրոյ մէջ անցեալներ հրատարակուած Տարօնոյ յօդուածի հեղինակ ինք, իր եղբայր և Բօթիկեան եղբարք եղած են, ոչ ոք ուրիշի վրայ կարծիք ունի, Գրիգորիս վարդապետ հարցուց, քննեց, բայց չգտաւ։

Մամբրէի արեւոյք Նշիշէն ի Մատրավանու, (վանքս ուզեց մեալ և ոմանք ալ ուզեցին Մամբրէն յորդորմամբ պահել, բայց արժ. Թագէոս հայր մերժեց) և Մեսրոպ յՕրկընոց են առ այժմ։ Գրկայ Թոռնիկ ի Խասգեղ. Գրէնիկ ի Զիւրաթ, Գաբրիէլ դեռ ևս ի Խնուս է. և Մխիթար ալ 4 օր առաջ Ծխավոյ գիւղէն անցնելով գնաց ի Ցրօնս։ Ահա այս է քիչ երանելեացն։

Հաշանինց գաւառ և վարգո հանդարտ են հիմա. նոյնպէս և գաշտ, հարկ չեմ համբիր ձեզ ըսել քէ ասիկա ձեր ազգասիրութենան չնորհն է։

Մահակայ քրդերէն խոտի համար տրուած տակ ետ առնուած է. և կառավարութենան կողմանէ իրենց ձայն տրուեցաւ պատրաստ վիճակի մէջ գտնուելու՝ որ գարնան շուտով Մանազկերտ պիտի երթան։ Մեծապէս ուրախ ենք որ ձեր ազգասիրական գործեր հետզհետէ կը պսակուին. կը մաղթենք որ երկինք ձեզ առաւել ևս կարողութիւն և միշտ յաջողութիւն պարգևէ։

Միրզա պէկ, ձեր բարեկամը քանի մը որ յառաջ 30-ի չափ ժանտատրմայով գնաց տէրըքցոց Քշնամի կուլայեցի քրդաց վրայ, և 7—8 հոգի բռնեց առ այժմ Մուշ ղրկեց։ Ասոնք ինչպէս քաջ գիտէք աքսորէ փախչող, գարնան հուբավայ ե եզն գողցող և տերըքցոց բռնութիւն ընող քրդերն են, որոց համար տերըքցիք ձեզ դիմեցին, աղուհաց ալ Տերըքու մէջ դէղ այրած, լիրայ մը և քանի մը լիտր ձէթ յափշտակած էին բուռն զօրութեամբ։

Վանուցս մասին, նոյնպէս և դպրոցին ապահով եղիր. ամենայն բարեկարգութեամբ կը կառավարուի՝ ձեր և արժ. տեղապահ Թադէոս ս. հօր շնորհիւ. բանի կարօտութիւն չունինք գոհութիւն Աստուծոյ, բայ ի ձեր քաղցր տեսութենէն և կենակցութենէն։ գոհութիւն Աստուծոյ վանքիս մէջ հիւանդ չունինք՝ վասն զի պարոն Աւետիս ալ առողջացեր է։ Դաշա բաւական մահուանք կըլլան՝ տղայոց մանաւանդ, պոկհար, ծաղիկ, քիչ՝ շոպայ(՞) և ուրեքեք մը, որ տղայք յոտից ցցելուն կուգին՝ գրեթէ քսանչորիկ փայլունութեամբ, և 10—15 օրէն կը մեռնին. ամենէն մեծ կոտորածը Շէխլան գիւղն եղաւ, ուր կը հաւաստեն թէ 70-ի չափ տղայք մեռած են։ Աստուած այցելութիւն ընէ անբժիշկ երկրիս. վանքիս կենդանիք ալ առողջ վիճակի մէջ են. գարման առատ, օդեր քաղցր, ձիւն վանքիս մէջ մէկ թիզէն քիչ աւելի, զրուեթիւն Հոմիւրի 11 աստիճանէն վեր եւած չէ ձմեռս, և այս միայն 6 օր պատահեցաւ. քանի մը օր ալ 0°, ցուցածը 1°—7° աստիճան։

Ձեռամ միշտ ձերում. հայրութեան

խոնարհ՝ ծ. Պօղոս ս. Թումայեանց

7 փետր. 1872.

ի վանս Գլակայ.

ԽԸ. ԹԱԴԷՈՍ Վ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տէրը հայր։

Նամակս եղաւ չորրորդ որ կարձակեմ, բայց գժբախտաբար ոչ մէկուն ալ փոխադարձ չտախ. չգիտեմ հասեր են ձեր հայրութեան թէ ոչ։

Ձեր հայրութեան գալիք փոլիցայի մասին շատուընց Ջաքար աղային գրած եմ, և ահա այս դրովս տաս հատ ասմանեան լիրա հանեցի կարին Ջաքար աղային ղրկելու ձեր հայրութեան եկած փոլիցայի կողմէն, կյուսամ մինչ ցարդ ձեր գերապատուութեան հասած ըլլայ։

Նաև տէր իմ հարկ սիրեց զմեզ խլաւուզ կարին հանել, և այս նամակս որոնց ձեռքով կարին ղրկած եմ. կարին հանած խլաւուզներս մահտեսի Յարութիւնն և Մարգարն է. որովհետև մօտ միջոցներս Պշոյ կառավարութիւն Ցալամազին աղատելուհամար մահտէր և ինհա ըրած էին, և ըրածնին հաւաստի է. մեր դաշտի ժողովուրդներ լսելով այս բան քանիմ կնիքով գիր մը ուղղած էին վանական կառավարութեանս, և շատ մը աղաղակներ և աղերսներ, և զկնիք աղերսանաց յիշեր էին թէ կարին Յարութիւն սրբազանին և Յան էֆէնտիին զկուցէք ձեր գրով, գոնէ բարբարոս Ֆէյէմէդ չըլլայ ազատուի, եթէ տէր մի ազատէ ազատուի, գաշտեցոց համար վերջին կորուստ է, և մենք ալ անմիջապար Յարութիւն սրբազանին և Յան էֆէնտիին ազերսներ ղրկեցինք, բայց կաղաչեմ որ դուք ալ առկէ ժամ յառաջ տեղեկութիւն տաք, նոյն դագան չըլլայ որ կրկին Պշոյ երկիր դառնայ։

Սահակայ քրդերէն Ալմուլան և Ահմէտ Մուշ տարուեցան կառավարութեան ձեռքով, և կլսենք իրրև պատանդ պահած է զիրենք Մուշ կառավարութիւն երաշխաւոր առնելով, և գարուն Մալազկերտ ղրկելու իրենց տուներով. որպէս թէ քրդեր Մուշ պիտի Յան մինչ տուներնին երթայ, և հապա իրենք արձակուին երթալու Մալազկերտ։

Ստորագրեալ ամօթս երկինք անձրևեց, բայց քամին սաստիկ փչելով սառեցոյց։ Ոչխարներ և տաւարներ անպետս են, թերևս դարման չենք գտներ։ Վանքիս կառավարութիւն օրինաւոր է, արդէն առաջին գրերով լիովին տեղեկութիւն տուած եմ, այն մասերուն մէջ, վիշտ կը շատցունեն միայն ձեր բարի վերադարձ շուտով կսպասեմ։

Գանիմ օր է որ Մամբրէն Մուշ է իջեր, և Մուշէն հիմակ ձայներ սպառուած կերևին. բայց թերևս հաշտութիւն չկան, միայն լուրթիւն. տեսնենք վերջը ուր կհղերի։

Սրբազան Հայրիկէն շնորհակալութեան դիր գալուն յառաջուց դրած եմ. տեղեկադիր առնելու մասին. և ձեր գերապատուութեան շուտով վերադարձը խոստացեր էր։

Մեր ըէյիս Մելոն ինքնահաճած եղաւ իր գործէն և մեկնեցաւ վանքէս. որքան համոզեցինք ճար չեղաւ. Կուտրս կին մը իրեն համար նշանած էր որ մենք երբէք չէինք իմացեր, վերջ իմացանք և հրաման առաւ երթալ պահուիլ, գնաց հոն. ի վերջոյ կին չեմ առներ զքեզ կը պատասխանէ Մելոյին և նոյն գիւղի մէջ կըսացուի կուսակցութիւն. ոմանք Մելոյին կպաշտպանեն, և ոմանք ալ կնոջ կոզմ. իրար անցնելով կը ծեծկուին, և Մելոն ուրիշ տեղ փախուստ կուտայ, վերջապէս Մելոն իրեն եղածներ առնելով վանք դարձաւ. մենք զինք համոզելով գործիդ պարապիր և ոչ յիզութեանդ պաշտօնին ծառայէ խրախուսեցինք. բայց մարդու նամուսին պակասութիւն գալուն համար իրեն խելքով որոշեց ճամբայ և մեկնեցաւ. ինչ ըրինք ճար չեղաւ Ջալալու։ Քալաշ լաւ է հոգ չընես տէր իմ. Վանական սուրբ հարք կողջունեն զձեր գերապատուութիւն, և միաբան սիրելիք սուրբ աջդ կհամբուրեն, նմանապէս և բոլոր բարեկամներ։

Ձեր գերապատիւ հայրութեան անձնուէր

խ. Թադէոս վարդ. Խաչատուրեան

1872 փետր. 28
ի սուրբ Կարապետի վանս։

ՀԴ. ՊՕՂՈՍ ԹՈՒՄԱՑԵՑԻՆ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ սուրբ հայր իմ և տէր։

Արդէն նախընթաց երկու նամակներս ձեր սրբութեան հասած լինելուն յուսով եմ։ Մենք սրբոյն անձկանօք սրտի օր ըստ օրէ ձեր բարեաւ գալուստը կսպասենք, այնքան ալ ընդհակառակը ձեր ըստփոփիչ նամակներէն իսկ զուրկ և կարօտ կը դտնուինք։ Ի յուսով ենք որ Աստուած ձեր ազգօգուտ գործոց կատարման յաջողութիւն տալով՝ ձեր սրբութիւնը պիտի փառաւորէ, յուրախութիւն վաստուրականի և ձեր բարեկամաց. սակայն հիմակ ուխիմայ տեղեկութիւն մը չառնելով՝ սիրտներնիս անհանդիստ է։

Սուրբ վանուցս կառավարութիւն քէհէ արժ. Թադէոս սուրբ հօր խնամատարութեամբ և ձեր ու սրբոյն Հայրիկի շնորհիւ խիստ լաւ է. նոյնպէս և երկու բակահներու, զոր երկու օր առաջ անձամբ իսկ տեսայ. և կենդանիք ալ քաջառողջ վիճակի մէջ են, ու դարման ալ դեռ առատ կայ. սակայն ձեր բացակայութեան նորէն սուրբ ուխտիս և երկրի նկատմամբ քալ պիտէք որ բնաւ օգտակար չէ։ Կը խնդրենք որ ձեր շնորհարեր գալուստս չուշացընէք։

Մուշէն օրինաւոր տեղեկութիւններ չունինք, անցեալ շաբթու դաշտի անձրևներուն պատճառաւ գետի սահ վտանգաւոր էր. և մարդ չղրկուեցաւ իմուշ, այսու ամենայնիւ այսչափ մը դիտենք որ մշեցի ազգայնոց մէջ առ այժմ մեծ ձայներ չկան. քեռևս պատրիարքարանէն լուր կսպասեն։ Ես Գաւթի Գառապար անցեալ շաբթու սուրբ Յոհաննու վանք՝ Մամբրէի քովն է եղեր. եկաւ սուրբ վանքս ալ չորս օրի չափ կեցաւ. քեռևս նամակներ բերած էր ոմանց։ Կը պատմէր թէ Մամբրէ վարդապետին Ղարսէն և Բագէշէն բազմաթիւ մահազդներ եկած են և դինք իրենց առաջնորդ կուզեն, սակայն Մամբրէ վարդապետ պատրիարքարան գրած գրոց պատասխանին կսպասէ. և փետր. 17-ին Մուշ պիտի երթայ եղեր...։

☞ Մշոյ կառավարութիւն Ֆէլէժէզ Կարապետեան Հայոց Պատմ. ԺԴ.

նէն բերել տալու համար մազապաթա չիներ դրկեր է կըսուի։ Չիսրէթցիք աղերսագիր մը ուղղած էին վանական խորհրդոյն, և խնդրեր էին որ շուտով զնկուցուի Ցարութիւն սրբազանին և Յան էֆէնտիին, և խնդրեց որ առանց ազատութեան գործը գէթ քիչ մը երկարաձգեն՝ մինչև որ իրենք այս շրջակայ գիւղերու հետ համաձայնելով մազապաթա ընեն ու բողոքեն։ Այս դրեր այս օր ղլավուզներով դրկուեցան ի Կարին։

Միրզա բէկ Գըմսորայ կուլոյանցի դողեր բանած և բանտարկած է. Վարգոյէն ալ քանի մը քուրդ պիտի բռնէ կըսեն. բայց ոտոնք ըլլալը յայտնի չէ։

Սահակայ Ապտուլլահն ու Ահմատ բռնուած են ի Մուշ, իբր պատանդ, որ գարնան փախչելով՝ անոր երեսի վրայ չքողնեն Սահակայ մէջ. և կըսեն չպիտի քոդուին՝ մինչև իրենց տներ ամբողջ Մալազկերտ չերթան ու ասոնք չյանձնուին։☜

Վանուցս վարժարանն ձեր հայրութեան շնորհիւ լաւ վիճակի մէջ կը յառաջանայ. հիւանդութիւն վանքէս վերջացած է. դոհութիւն Աստուծոյ։ Հինգշաբթի օր սրբոց Վարդանանց հանդէս կատարուեցաւ յառաջնորդարանն. հանդիսադրութեան ցուցակը գըրոյս ծոցն է, նոյնպէս նոր տարւոյն ալ։

Մնամ ձեր խնամատար աղգասէր հայրութեան խոնարհ ծառայ

Պօղոս պ. Թումայեանց

28 փետր. 1872, ի վանս ս. Կարապետ

ՀԵ. Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

1872 մարտ 22, ի Վան։

Ամենապատիւ սրբազան հայրիկ.

Նորեկ մխիթարիք Շավղի Հասան փոշան հիմակուան ընթացքով անհամեմատ մարդ մի կերեւի, ինչպէս նախորդ փոշայով անոր ձեռնարկութեանց քանիսը դրեցի. օր ըստ օրէ աւելի կընդարձակէ իր բարութեանց և աչալրջութեանց ասպարէզը։ Կարժէ սա, որ կամ լրագրաց մէջ

հրատարակութեամբ, կամ պատրիարքարանէդ շնորհակալութեան գիր մը ընդունելով վարձատրուի կամ քաջալերուի. և շարունակէ իւր ձեռնարկները. Քէ հնար ըլլար, կառաջարկէի որ վարչութիւնը շնորհակալեաց գիր մը մատուցանէր եպարքոսին, և անկէց ասոր քաջալերութիւն մը դար. Այո, պաշտօնի մէջ գտնուած հայն ու տաճիկը իրեն սովորական փորձերու օձակերպութեամբ քանիցս պատյտ տուին ասոր շրջապատը. բայց տակաւին չկրցան պատուղը ուտել տալ. բարեմտութեամբ լի, տէրութեան հաւատարիմ, հպատակաց բարեկամը ըլլալով հանդերձ՝ բարեխառն քաղաքագէտ մի է. և շահախնդրութիւն ու փառասիրութիւն դեռ չկրցան քառ գնել այս ծառին վրայ.

Անձամբ գիշերները կը շրջի. քարտզօլհանանները յաճախ և յանկարծ կայցելէ. ամէն խնդրոց ի ներքս կը քաւիանցէ. անաչառ ու խորագնին դիտողութիւն և քննութիւն կընէ. բնաւ չյոգնիր, սակայն կզարմանայ վանեցւոց խորամանկ դարձուածքներուն վրայ. Շատ կը ցաւի ասոնց պարապ կեանքի մասին, և ծուլութեան կուտայ շատ չարեաց առիթները. Արդէն գլբած եմ որ իր գալստեան երրորդ օրն Ցանկուաներուն շէն քաղին մէջ գիշեր մը տաճիկները հայու մը տունը կոխելով, կինը վիրաւորեցին և էրիկն ապաննեցին, մարդուն անունն մ. Ծովակիմ էր. և ամէն պարագայիք՝ ինչպէս նաև մեռնողին յետին շունչը խօսած խօսքերով, կհաստատուի որ Ապպաս օղլոնց լումուկներն են եղած. Քէպէտ անոնք բռնած է, բայց գրեթէ տաճկաց հետ քանի հայեր ալ կը ջանան որ Ապպաս օղլոնց ցեղը անպարտ հանին. փաշան կըզգայ և կը զարմանայ, բայց և կը ջանայ բանն երեան հանելու.

Ուրիշ օր յառաջ հայ կինիկ մը գտնուեցաւ, ոց չորս ամիսէ հետէ կորսուած էր, իւր էրիկը և ազգը փնտռտելով՝ ճարերնին կտրած էին. կինը հազիւ 28 ամեայ է և գեղեցկատես. Շահպազի կերբայ եղեր իր ազգականի տունը, Ակրիւու քաղը տաճիկները կը յափշտակեն պահեն իրենց տունը, և ամէն իրիկուն չորս սրիկայ ընկերներով կը տանին քարայրերը, ու ցերեկները կըգոցեն իրենց սենեկին մէջ. Շատերը դիտեն եղեր, բայց այս վաշայիկն պէս արդարասէր, և լաւերը քաջալերող մէկն պէտք էր գար Վանը, որմէ սիրտ առնելով Ալէ վռազանի գարագօլներուն չավուշ հայ Գրիգոր Քիւլհանցը, դիշեր մը պաշարեց տաճկի տունը. հանեց կինը. բռնեց չորս սրիկայ տաճիկները և մատնեց կառավարութեանը.

Առակացաւ վաշան. և ամէն կողմերը լըրտեսները հաստատելէն ղկնի, քանիներու տուներն ալ կասկածելի համարելով, ներքնայարկ և գաղտնի դարաններ ըլլալն իմացաւ, ու յաուկ մարդ ղրկեց տեսնալ և քննել տուաւ, որոց մէջ Քէչ այսօր բան մը չգտնուեցաւ, բայց տարակոյս չվերցներ որ մարդ պահելու նպատակի համար շինուած են եղեր. Ինչպէս գուրսէ դուրս կը հաստատեն տաճիկ կամ հայ կանանց ու պատանեկաց յափշտակուիլը և այն տեղերը թաղուելիլը.

Բարեկենդանի շաբթուն, որ այս փաշան Վան պիտի մտնար, Ճիւնէյի Մարտիրոսեան Մարդոի տղան 18 ամեայ առոյգ պատանի մը կորսուեցաւ, որուն վարքը կըսուի Քէ, տաճկաց անբարոյականութեամբ դեղծեալ էր արդէն, բայց ինչ և է մինչ այսօր ի կորուստ է. կը կարծուի որ տաճիկները գայն ալ յափշտակած ու պատհած են. Այսպիսի դէպքերը շատ կան, զորս Քուել չեմ ժուժեր, և որքան մեղ համար՝ հաւատամ, որ աւելի այս բարեսիրտ փաշային համար ծանրագին վիշտ և դայրոյթ կը պատճառեն, և Քէ միանգամայն իրրև տէրութեան պաշտօնատար մը և Քէ իրրև ժողովրդեան հայր մը կը ցաւի ու կհոգայ ամէն բանի համար ալ. Մէկ կասկած միայն ունիմ. կը վախնամ որ այնքան շատցուն են եղեռանց Քիւրը և զրպտմանց յաճախութիւնը, որով շուարեցնել կամ մոլորեցնել տան այս մարդը իր ձեռնարկութեան մէջը. Այս մասին ձեր քաջալերութեան պէտք ունի երբեմն երբեմն և պաշտպանութեան կը վախնամ Միւնիքի պէս ընեն աս ալ, որ լաւ ճանչնալով կը խորհրդածէ Քէ եթէ Վանայ կառավարութեան պաշտօնատարները բոզ չըլլան, այնքան բոզ չգտնուիր, եթէ բոզ չըլլան, դող չգտնուիր, են. են.»

Այս անգամին ձեր ղրկած պաշտօնական

Նամակը մատուցի իրեն անձամբ. շատ ուրախ եղաւ. ահա պատասխան մալ գրեց յանձնեց ինձ. և քանիցս կրկնեց որ իր յարգական և մտերմական բարևներով մէկտեղ ղրկեմ ձեզ։ Շատ աղգեցուբիւն ըրաւ իր վրայ ձեր նամակը. և այնօրուընէ ցայսօր յաճախ կը կանչէ առանձին տեսնուելու, խորհելու. սիրտը կը ցաւի շատ այդպիսի երկիր մը այսպէս անբարեկարգ և յետադէմ ու աղքատ վիճակի մէջ տեսնելով. ու կերդնու որ իր կեանքը նուիրէ վանայ բարեկաւուբեան համար։ Կաղաչէր, որ գրեմ ձեզ՝ երբեմն իրեն գրեր գրես իբրև այս հայրենեաց որդի, իբրև հայոց ազգին պատրիարք, և տէրութեան նշանակիր մարդ՝ խորհուրդներ հաղորդելով իրեն այս երկրի բարւոք և բարգաւաճ կառավարութեան մը վերածելու վրայ։

Հազիւ եկան վերջապէս վանահայրերէն քանիները, և խնդիր տուինք փաշային. թէ ինչ դարձուածքներով միւհասապաճիին ու մէճլիսին դէմ առաւ փաշան, յիրաւի շնորհակալեաց արժանի է. ինչպէս վարպապետներովս գրած նամակին մէջն ալ յայտնած ենք. բայց փաշային հետ ես ալ կաղաչեմ որ վարչութիւնը պէտք է մեր աղերսները թագրիր ընէ Դուռը. որով փաշայի դրածն ալ կարևորութիւն առնայ, և վանքերն ալ ազատուին միանգամ։ Ա՛ն, հայրիկ, չեմ գիտեր որ մեղքիս համար է այս ապաշխարանքս, եկածս օրէն հետէ, առանձամէկ անգամ գիս կը տանին դուռը կը բերեն այս առաջերու համար. Աստուած տուաւ որ փաշան եկաւ, որ մեզ խնամք կը տանի ձեր շնորհիւ. բայց ինքն ալ երբեմն պարտաւորեալ առենի մէջ անոնց համաձայն քիչ մը կը խօսի, կը դասնայ առանձին գիս կը կանչէ ու կը մխիթարէ ըսելով, որդիս, չը ցաւիս, ես ալ կառավարութեան մէջ պարտաւոր եմ երբեմն անոնց հետ խօսիլ. բայց վերջէն կը դառնամ կը շինեմ բանը։ Այսու ամենայնիւ ինչ ալ ըլլայ, հայրիկ, կաղաչեմ այս մասին միայն այստեղէն ըլլալիք դիմադրութեան վրայ չըսուս խնգիրը, այդ տեղը վարչութիւնն ալ թող թաքրիր մընէ, գոնէ ի շարս հարսահարութեան խնդրոց կարգէ ատ ալ։

Գարեգինն ինչ ընէ. Մուշէն ամենախառնակ դիրքեր և աղաղակներ կուգան. Վարագը անոք, և կառավարութիւնը ինկած դիրքով իմ վզէն կախուած, բոլոր Վանը բազմատարագ գաղափարով ինձմէ բան կը յուսան, գիս կը թշնամանեն. գիս կը բողոքեն. սահմանադրութիւնը իբրև նաւակ մը՝ ղեկն իմ ձեռքը, բայց փոթորիկ է եղանակն, և որ կողմը դառնամ ժայռերու կը հանդիպիմ. գիտէ Աստուած, որ միսերս հալեցան ակամայ համբերելէս, և ըղեղս ու կարողութիւնս մաշեցաւ այստեղ. գոնէ այս խոչընդոտ քարը վերցուր միանգամ. տեսնանք ուր կը հասնի մեր վարը։

Անցեալ շաբթու երեք նամակդ միասին ընդունեցի, փետր. 9, փետր. 23 և մէկն ալ անթուական էր։ Ընտրելի անձանց համար իմ կարծիքս հարցուցած էք. ես աւելի ս. Երուսաղէմայ փոխանորդ մեր Տօրէն հայր սուրբին կը հաւանիմ. բայց երեսփոխանութիւնը կազմելուն համար չեմ կրնար ըսաշխատուրեյ որ ողջմիտ անձինք ըլլան, կըսես թէ զարն գլորելու միջոցին վրայ ձեր խորհրդածութիւնը կուզեմ։ Այդ միջոցը որոշակի չեմ կրնամ խորհրդածել, բայց ինչպէս գրած եմ, պէտք է դուք գլորէք զարն. թէ չգլորէք, գիս լուծէք այս պաշտօնէն. ճշմարիտ, ճշմարիտ անտանելի է իմ տեսնալը, որքան տպա ժողովրդոց տոկալը։ Մեղքը ձերն է և վարչութեան։— Փաշան ալ առանձնախօսութեան մէջ ըսաւ, կը զարմանամ պատրիարքն ինչպէս այս ընդարձակ երկիրը այսպիսի՛ մէկի մը ձեռքը թողեր է, ահ շատ գէշ բան է, կարդալէ, ուսմունքէ և արհեստէ դուրկ մնացած են այսքան անձինք, այն ինչ շատ տեղեր հայերը ուրիշ ազգերէն յառաջադէմ են։ Ես աւելցուց, դրէ որ ես պատրաստ եմ ինքն ինչ հրամայէ, ի գործ դնեմ։

Հայրիկ, ինձ կը գրես որ, պաշտօնական գրերդ պէտք է գիւանական գրութեան կերպարանք ունենան։ Ես չեմ ուզեր վարչութեան շատ գրեր գրել. այլ թէ շարունակեցի՝ միայն տեղեկագրերս կը գրեմ, թէ ոչ՝ կարճ հրաժարական մը, զոր արդէն երկարօրէն գրած եմ ձեզ։

Մ. Շարան պէյը տակաւին հիւանդ է, Զօբօզանճեանն ալ բաւական ծանր հիւանդ է, ափսոս։ Շատ լաւ կը լինէր եթէ նամակ-

ներ գրէիր մեր մասին ասոնց և Գալճեան պէյին, նոյնպէս դիր մալ Իսահաննեանին, որ իր չարութեամբ հանդերձ մեզ օգնական ժողով է, ու կրնայ օգտակար գործեր տեսնալ։

Երէկ փոշաձ եկաւ, բայց ինծի դիր չէ. լաւ։ Վանայ մէջ քանի մը ամսէ հետէ պահատամիտ անձինքներէ դաղտնի ընկերութիւն կազմուած էր մուտ եւ ելս անունով, նպատակն էր կրօնք փոխել, ռուսականութիւն ընդունել, և ռուսի քահանայ հրաւիրել ի Վան նոր եկեղեցի հաստատելու։ Որքան չիմարութիւն և վտանգաւոր ձեռնարկ, բայց զգաստ անձանց հետ մենք ալ քէ ուղղակի և քէ անուղղակի վրայ հասնելով, բացատրութիւնները տալով, են. են.։ Այժմ դադարած պէս կերևի, բայց չկարծեմ քէ խապուռ։

Եաիրնցւոց ատակի խնդիրը ինչ կերպով կարգի դրուիլը արդէն իմացած էք. քանիցս անգամ է որ Թէրլէմէզեանը մ. Մկրտիչ կսեփպէ զիս որ գրեմ Հայրիկիդ, քէ Աղուանեանը էրէրնցուն սէնէթի մը առած ունի 1859 սեպ. 15-ին, 115 օսմանեան լիբայի, որուն ատորնը Հայրիկդ ալ երաշխաւոր ատորագրուած ես, զոր ինձ ալ տուաւ կարդացի. այս գումարէն միայն 50 ոսկի վճարուած է. 65 ոսկին կը մնայ։ Երէրնցուն ձեռքէն. առած է այն սէնէթը Թէրլէմեզեանը, զոր յաճախ կը փնտրէին և կը փնտրեն ումանք. որպէս զի Աղուանն և երաշխաւորդ միասին նեզեն։ Հիմայ մ. Մկրտիչ ատակի խնդիրն այս է որ, Աղուանը ժամանակ ունի վճարելու. ձեր սրբազնութիւնը թող դրէ անոր այս գումարը մատուցանելու համար։ Ես ըսի որ Թող ինքն Թէրլէմեզեանն գրէ. ըսաւ ինձ չանսար Աղուանը, ու պատասխանած է որ 20 լիբա միայն դրկեմ սէնէտս դրկէ, բայց չէ որ մեզք է։—Ահա գրեցի։

Մուշէն այսօր գիրեր ատացայ, որք կըսեն Թէ Աղուանն ու Մամբրէն գիրար համբուրեր են ի հաշտութիւն։ Զմեռը բոլորովին անհետացեր է։ Ժողովուրդը խապաղեր է։ Փաշան Մահակ գնդի քրդերէն երկուսը պատանդ առեր է, մէկալնոց ալ ատիպեր որ երթան Մանազկերտ և յանձնուին սօֆիին։ Կուլհանցի քրդերէն ալ վեց հոգի բռնել տուեր Միրզայ պէյի ձեռքով։ Այն ինչ փաշան այս գործոց հետ կըդբաղի, Աղուանն և հանքն իւր կաշխատին եղեր դանի փոխել տալու, Թերևս այս մասին Մամբրէն ալ միացած է. բայց իմ կարծիքս այս է որ, ափսոս է այն մարդը։ Կը գրեն Թէ Տորէն և Ղունկիանոս վարդապետները հանգարտ չնն. ես Թէպէտ գրեցի իրենց, բայց չգիտեմ հայրիկդ ինչ կը խորհիս։ Նորէն մեռոն կուզեն ինձմէ, և ես՝ քեզմէ։—Հայրիկ Թէ հոս մնամ, Թէ հոն երթամ, այս գարնան կաղաչեմ որ Արծուիկ հրատարակելու հրամանագիր մը դրկես Բ. Դռնէն։ Ատոր օգուտը շատ մեծ է ժողովրդեան, շատ նոյնպէս կը գրեն Թէ կարնոյ կառավարութիւնը զմէէմէդը այս օրերս պիտի արձակէ եղեր. կաղաչուի որ կարնոյ գրեա որոյ հարկն է, զայն չարձակել, կամ ուրիշ կողմը ղրկել տալ և ոչ ի մուշ երէք հնար է։

Զմոռնամ յիշելու որ նորէն վարապայ տէհմանցը ծախել կուզէ մէճլիսը, ուր է հայր Մեսրովբն։ Օրհնեա զիս.

Ն. Սուրմենեան Գարեգին վարդ.

ՀՐ. ՇԱՏԱԽԻ ԿԱՂՊԻ ԳԻՒՂԻ ՀԱՆՐԱԳԻՐՔ ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՔՐԴԵՐԻ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ սրբազան հայր և տէր բարեբար

Ի վաղուց անտի մեք անկեալ կամք ի ձեռն սրացուց գայլոց անել անկեալանոց զմեզ բանտարկեալ են յարաժամ, զօրէն տղրկի ծեծն և ոչ յաքենան ի յարեանց անմեղաց. ես առաւել ի ցնչից և ի կարասեաց միանկամայն Թողլով զուրկ. եթէ յառաջ ժամանակաւ և այժմ կիտիս նայելով բազում սարքումս(*) գտանի ի մէջ երկոցունց. վասն զի ի կարճ մտաց մերոց, ամենայն կողմանց կանոն և սահմանադրութիւն հաստատեցաւ. բայց ի կողմանց մեր գեռ ես ի ներքոյ կանոնի չի մտեալ նովի պատճառաւ որ գահեստալ ոճիրս գործեալ են և այժմ գործեն զիւրեանց չարութեանց համեմատ. այսուհանդ մեք ոչ կարեմք տեսել

և համբերել դառնջանաց և կառափառանաց. ահա այս անհնթնթ ծանուցեալ սրբազան հօրդ, ոչ ապաքէն յոյս մեր ամենայն կողմանց հատեալ կարեցաւ ոչ կարեմք ժուժիլ սաուկիւ մնք բարեցեալ գնացեալք այսուհետեւ դուք որպէս կամիք այնպէս առաբերէք։...

Ամար աղայի աղամներ Շաքխո կպին քահեցին կազդո կիւղիյ մէկ անկամ առեր ի 300 ղ. մէկ յեղ առերին. 200ղ. մէկ յեղ առերի 600 ղ. մէկ յեղ առեքի 104 ղ. մէկ յեղ 300 ղ. մէկ յեղ առեքի 80 ղ. մէկ յեղ առի 80 չափ խաց 103 լիտր իւղ, 2 լիտր չորթան, 4 խատ ձի բերեի մեր կիւղ 40 ոչխար Ալի աղային 10 խատ Աւտօին 10 Մահմատ աղայինի 30 իրեն մշակ Սլօնինի 20 Հաջինի 15 Ջուխտ 6 խարուկի առերի, 8 Ջուխտ չորսոլի առերի 100 խուրց խատ առերի 30 պուտուկի առերի, մէկ չափ կանեփատ առերի, 4 պուտուկ մածուն առերի 18 ոչխար առերի, 8 թիակի առերի, 4 խարոյրի առերի 24 խաւ առերի։ Էնոնց առնելիք ինչ որ կառնեն մեր մօտէն ոչ թիւ ունի և ոչ հաւասարուի, ոչ կայմակամ կայ ոչ մաջլիս հաքաշ իրեն մասալհաթի չեսնի Ալի աղէն չետ կազանին կիսկի չետ քայունկուտի չեդի տիւլ վաւլիր կանի ասան ասան ոչ կարեն երկուտեղ ծառայել տրին տասերկու ամիս իրեն սուխրէն կերթա օրսօր տասհինկ օր 7 օր 8 մարդ կու երթային սուխրէն տարին տասներկու ամիս իրեն օտայ մեր կիւղ կու վաճի օր 20 3 այն օտայն են այսքան ցաւ լսելով բաւեսղիք

Խ. Ծ. տէր Գալուստ Բահաճայ
կ.

Ըւսկս Կուպոս մ. Ծօւէ Ռայլօ Հօվօ Աւագ
կ. կ. կ. կ. կ.

Միսօճ Ցուսեփ Մ.եյ մ. Գոլաճ Վ.անիցՙ Գլօ
կ. կ. կ. կ. կ.

1872 մարտի 22
ի գիւղն Կաղզի

Ն֊Թ. ԹԱԴԷՈՍ Վ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Դերապատիւ ս. Հայր. մեր և տէր.

Սուրբ վանուցս դպրոցի և բոլոր միաբանութեան առողջական և խաղաղական վիճակ խիստ գոհացուցիչ է. հոգ չէ, թող մէկ երկու զժգոհներ ալ գտնուին. երկուց բակահաց դրութիւն հօտերով հանդերձ՝ խիստ բարւոք է. Բնաւ խոտ և յարդ գնած չենք, մարտ 14-ին ներքին բակահ լուծք ելաւ, սակայն մինչև ցայսօր օրհնեալ անձրեւներ գրկեցէ օրինաւոր միջոց չտուին ցանք ընելու, աղնան ցանուածներու և գալար խոտի նշաններ գոհութիւն Աստուծոյ լաւ յոյս կուտան արդիւնաւորութեան։ Գոնտոսի ընկերութիւն ծխախոտի լաւ վարպետ մը ղրկեց, որ մարտ 23-ին հասաւ, ու գործի սկսած է։

Մշոյ աղգային խոովութեան բարձրացուցած ալիքներ առ այժմ դադրացած կերեին, Տերքևանք գիւղի բողոքականութեան նոր բորբոքն ալ մարած է։

Սահակայ քրդեր դեռ ևս անշարժ կեցած են, Միասք աղային խօսած ենք մուքէաբրըքչէն այս մասին տեղեկութիւն մը շուտով մեզ հաղորդելու. և կըսուի թէ միւքէաբրըքի աղէ է. Աստուած բարի տայ մեր աշխարհին։

Գաբրիել վարդապետ դեռ ևս իր ապրուստամբ ընթացք կը շարունակէ՝ ի նախատինս վանականութեան և ի գայթակղութիւն ժողովրդեան Քնուսայ. իր մասին վանական խորհուրդը սրբազան Հայրիկին բողոքած է՝ սուրբ վանուցս վիճակներէն անգամ խոպան հեռացընելու։

Սիրելի է մեզ մեր վաստպուրականցի եղբարց ազգային վիճակը անդորր և բարեկարգեալ տեսնել, մանաւանդ ձեր սուրբ հայրութեան ձեռօք, որ պարծանք էք ղեկեան վանուցս և մեզ իսկ. սակայն կխընդրենք յատկապէս՝ որ այս կողմն ալ չմոռնաք, և գէթ սուրբ Յարութեան երբորդ կամ չորրորդ շաբթուն ձեր ուրախառիթ վերադարձին մեր նուաստութիւնը մխիթարել բարեհաճիք. որուն անձկակարօտ կսպասենք հանապազօր։

կարնոյ ռուսական հիւպատոսը, որ Կարնոյ գեր. Ծարուքիւն արքեպս. յանձնարարական ալ ունէր առ մեզ, երկու գիշեր սուրբ վանքս անցուց իր մարգոցմով, կարելի եղածին չափ պատուով հիւրասիրեցինք զինք, հարցուց ձեր արքուքիւնը, և այդ տեղ ըլլալուդ ալ տեղեակ էր, բաւական հետաքրքրութեամբ վարդապետաց անենակներ և պարոցն ալ այցելութիւն ըրաւ, և այսօր կը մեկնի դէպի այդ կողմը գալ, կարծեմ իր հետ գեր. Ծարուքիւն արքեպս. նէն առ ձեզ յանձնարարական գիր ալ պիտի ըլլայ։

Ծառկապէս կը խնդրեմ՝ մեր բարեկամական սիրոյ ոգիյնը նուիրել բարեհաճեցէք ձեր ազնիւ ծնողաց և եղբարց. Աստ ձեր բարձր հայրութեան անձնուէր

Թադէոս վարդ. Եայաեան։

9 ապրիլ 1872
ի սուրբ Կարապետ։

2. ԳԱՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅՐԻՄԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻՆ

1872 մայիս 2
ի Վարագ։

Ամենապատիւ սրբազան հայրիկ.

Ցետ երկար և սրտմաշ օրեր անցնելուս, վերջապէս հազիւ ձեռքս հասան մարտ 24, մարտ 29 և ապրիլ 5 նամակներդ ի միասին։ Զարմանալի են ձեր և մեր սրտի տագնապներ և նամակաց անագան ժամանելնին. այս անկանոնութիւն փոշտանեցուն է անտարակոյս. և ի հարկէ վանայ մէջ փութով ու յառաջադէմ գործ չտեսնուելուն գլխաւոր մէկ առիթն ալ սա է. փետր. 2-ին նամակ գրել և պատասխանը ապրիլ 30-ին ընդունիլը։ Ապրիլ 12 քիւ նամակդ ալ այսօր ընդունեցի և ապրիլ 29-ին հեռագրդ նմանապէս այսօր հասաւ ձեռքս։

Քանի մը շաբաթ էր որ նամակ չէի գրած հայրիկիդ, կսպասէի անուշտ անօրէնութեան մեր առաջարկութեանց, ինչպէս որ վերջապէս ապրիլ 29-ին ես հեռագրով հարցուցած եմ, բայց պատասխանը չեմ առած մինչև ցայժմու։ Իսկ հայրիկիդ այս վերջին նամակները տակաւին խորհուրդ են. ենթադրութիւն են. մտածմունք են։ Ձեզ մը կխորհուրդ դօտիս քաջաբար պնդեմ, և գօրք ու գօրապետներ կազմ պատեհ. տեղ մը կը վարանիք, իմ ապահովութիւնս կը մտածէք, գիս վանէն կը հանեք և ապա կը խոստանաք նպատակին գարնել, կը վարանիք Եզիդազարին վրայ, կը կտրիք երբ առաջ ձայներ կը լսէք Գօդոս վ.-ի անունը ցանկի մէջ չդնելով իբր թէ մեծ յուզմունք ելած է, ևն. ևն։ Հայրիկիդ իմ, ճշմարիտն ըսելով, դուք այս պարագաներով նորէն գօրացունել կուտաք Գօդոսեանց, և լքումը ժողովրդոց։ Մենք ամէն բան լսելնային կազմ ու պատրաստ ըրած էինք, և նա իր ուժգնութեամբ և մոլեգնութեամբ հանդերձ դողն առեր էր, փորձն ալ առաւ, երբ շատ միջոցներով զանազան կողմերէ մարդիկ կանչեց ձեռք առնելու, և քիչերը գաւառ իւր հաւատարիմ, մինչև անգամ յուսահատեալ քիչ Ջաց կամովին քաշուէր յանապատ կամ ուրիշ վանք մը։ Բայց սակաւին ձեր շնորհիւ կրնայ ըսել թէ հաստատուն եմ ես ու նստել։

Բարի է, և խիստ կը հաւանիմ եթէ անօրինուած է որ մեր տեղը եկող սահմանադրութեան գործադիրն միանգամայն և պատրիարքական փոխանորդ նստի ի Վան, և միջոց մի ալ այսպէս ընթանայ։ Դուք ալ համոզուած էք վերջապէս որ երեսփոխանութիւնը օգտակար և ազատամիտ անձինքներէ չյուսացուիր կազմել, քանի որ բնաւորն կայ։ Այս առաջին և կարևոր բանն այդ է, Գօդոս վ. հանել, և մէկ մը այդ կողմէն ղրկել անոր տեղ. եթէ ես Եղիազար վ. կամ ուրիշ մը ցոյց առած էի, այն միայն մինչև երեսփոխանութիւն կազմել և առաջնորդի ընտրութիւն էր։ ապա թէ ոչ՝ քաջ գիտեմ որ այդ անձինք՝ թէև սիրելի ու գործունեայ ալ ըլլան, գարուս և աւուրս ծառայելու մարդիկ չեն։—Առաջնորդացու անձանց մասին գրածդ մէկ հարցմանը պատասխանը եթէ գրած չէի, կարևոր չէի տեսնար տակաւին, և կզգուշանայի կարծիքներս հարցնել, բայց վերջապէս տեսնելով որ քանի մը նամակաց մէջ նորէն կը կրկնես այդ

հարցուցմը, մենք ալ շօշափել սկսանք հա-մաքուծները. մեծագոյն մասի հաւանութիւնը Ազուանի վրան է. նոյն իսկ փաշին վաստպուրականի անուր կը հաւանի, իրեն հետ նաեւ ամէն ազգեցութեան տէր անձինք, եւ ամէնքն ալ իրրեւ խոստովանութիւն ըսին մեզ այդ իրենց կարծիքը։ Երեմիա արքայանէն շատ խրատած կերևին, չգիտեմ ինչու։ Բայց մէյ մը Ազուանեանը թող տեսնէին. Թերևս՝ կը մտածեմ, նա ինչ որ կրնար ընել Մշոյ մէջ, չկրնայ ընել Վանայ մէջ։ Ասոր հետ նաեւ կը մտածեմ երեք տարի յառաջ, մեր Ծուխիկ հայրասուրբի գրածները, որ կասկածելի կը համարէր զԱզուանը, տեսնելով զանի իսպառ յարեալ և մահալ Վանայ երևելեաց, վասն...։ Դուք աւելի լաւ կը յիշէք այս կէտերը։ Շատերուն ծանուցի Սիմոն եպիսկոպոսին և Երուսաղէմայ փոխանորդ Խորէն հայր սուրբի անունն ուձիքքերը, բայց միշտ Ազուանին կշիռը ծանր էկաւ։ Ահա այս մասին ալ այսքան մը։

Վանայ ընկերութեանց մասին յայտնածդ ուրախութիւններ և գրածդ նամակները մատուցած եմ. մեծապէս բերկրեցան և գօրացան։ Ծանկուսներու աէր Գօղոսեան Գէորգի ամուսնութեան մասին դրածդ նամակը շատ աղէկ էր. Քէպէա հարցուցած ես ինձմէ տեղեկութիւն այն մասին, սակայն երկար կը լինի և ալ կարևոր չեմ տեսնար։ Այն գէպքը յուզմունք չառթեց բնաւ. այլ միայն Գօղոս վ. արտմտեցաւ, ու իմաւ։

Նոր փաշայի մասին խոստացած էք նամակ գրել, շատ աղէկ կը լինէր, եթէ ձեռքս հասնէը անձամբ տայի, վասն զի շարունակ կը հարցնէ. իր գովելի ու արթուն կառավարութիւնը բնաւ թուլցուցած չէ. երկրի ամէն գէշն ու լաւը քաջ հասկցած է. երբեմն առանձին քովը կը կանչէ, կը խօսակցինք խոստովանաբար. նաև գՕղոս վ. գիտէ... ու կը զրմանայ պատրիարքարանի վրայ։ Այս անգամ ուրիշ գրելիքներ ունենալով, փաշայի մասին այսքան մը գրելս հերիք է։ Վանքերու տատանորդի և աղնամի խնդիրը քնչ եղաւ։

Ջաւուղայ լիճը նորէն ձեռնարկեցին շինելու։ Կարնոյ ռուսական հիւպատոսը 15 օր է որ Վան եկած է, հերու Դավիթիոս փոշտն գարնուելու քննութեան համար։

Կանխաւ գրած եմ թէ Վանայ մէջ մուս եւ տես ընկերութիւն մը նպատակ ըրած էր իրեն կրօնքով ռուսահայ, առնցմէ ոմանք յաճախ կերթևեկեն նորէն հիւպատոսին քով, ինչպէս նաև Վանի ժողովրդոց պակասամիտ ոմանք. Քէպէա հիւպատոսն խիստ բարեմիտ մէկն է. այնպէս որ մարդ չկարծեր ռուս է. բայց վերջապէս ռուս է։ Անդամ մը յանդիմանեց գհայերը, ըսելով թէ «տաճկաց ու քրդաց հետ հայ հարստահարիչներ ալ տեսանք մենք, բայց դուք սպասեցէք մինչ օգոստոսին անպատճառ Ռուսիոյ հիւպատոս պիտի դայ Վանը նըստելու. քրիստոնէից պաշտպանութեան համար. ձեր բանելիքները անոր ըսէք, Քէպէա ես ալ պաշտօն ունիմ քրիստոնէից վիճակը հարցնելու և գրելու. բայց քանիմ օրէն կերթամ Կաբինա։ Սուրբ Կարապետան եկած էին ատոնք, և այն ատեն գմեզ քանիմ անգամ հարցուց, կանչեց, խօսեցանք. մեզ վերաբերեալ հարցմանց գգուշաւոր պատասխաններ տուած ենք իրեն։

Օրերս քանի մը ամերիկացի միսիոնարք աէրութեան հրովարտակ ի ձեռին էկան Վան, և Սանդիսեան վարժարանին կից սարաֆ Կարապետի տները վարձեցին, բոլորովին հայոց կեդրոնը. տուն մալ քաղաքամէջ վարձեցին և իրենցմէ երկուքը հոս ձգելով, միւսները գարձան Կաբին, իրենց ընտանիք ու կահկարասիքը բերելու կը կարծուի թէ գպրոցներ պիտի բանան։— Աքթոն առաջնորդ մը կուզէ իրեն Վան, հայրիկ։

Փաշային առանձին այս ամերիկացւոց համար հարցուցի, ըսաւ բաւական թուով անձինք են ատոնք, և իրրև գաղթական հաստատուելու հրովարտակ ունին՝ Տրապիզոնի, Տիգրանակերտի և Կարնոյ վիլեաթներու մէջ ուզած տեղերնին բնակութիւն ընել, իրր թէ արհեստաւոր մարդիկ են։ Բայց՝ աւելցուց փաշան. փոս մարդիկ են ատոնք, և ես հարկ եղածը խօսեցայ իրենց, ըսաւ, որ չըլլայ թէ հայ ու տաճիկ երիտասարդաց, կանանց, աղջկանց հետ խօսքեր ընեն կրօնքի վրայ, ու վէճ ծագի, հասարակաց խաղաղութիւնը պահպանելու պաշտօնը ունիմ, ու պարտաւորեալ այն ժամանակ պիտի միջամտեմ։

Կաղաչեմ, հայրիկ, հերիք համարես այսքան մը արտաքին տեղեկութիւնները, Ինձ կը պրես թէ ժամքէդ չանցնիր սուրբ Էջմիածին երթալ ս միւռոնի օրհնութեան հանդիսին։ Մաքէս շատ ցանկութիւններ կանցնին, բայց չեմ կրնար...։ Վանէն քիչ երթացող կերեայ, Գօդոս վ. շատ ցանկութիւն ցոյց կուտայ երթալու։ Բայց չեմ կարծեր երթայ, եթէ գնայ, պիտի հեռագրեմ ձեզ...։ Այն ինչ եա՝ ոչ թէ ցանկութիւն այլ կարեորութիւն համարելով Գօլիս գալս կաուձարկեմ. հայրիկդ նորէն զիս ի սուրբ Կարապետ կը հրամայէ գնալ։ Ինչ կրցանք ընել հաս, և ինչ հոն։ Տեսանենք, տակաւին կսպասենք ձեր վերջին նամակին։ Երէկ, կարնոյ Ցարութիւն սրբազանէն նամակմառաւ, որով կյայտնէ թէ Ռուսէլի աքսորուած Մշոյ քրդերը իրենց վերադարձի համար խնդիր ուղած են Բ. Դուռը, Բ. Դուռը հարցուցած էր կարնոյ կառավարութենէն թէ ասոնց վերադառնալը երկրին ինչպէս չը՞բերեր. կարինէն ալ հարցուցեր Մուշը, և Մշոյ կառավարութիւնը պատասխանած էր որ ինչպէս չկայ, տերութեան շնորհիւ կը կառավարենք դանոնք, Կարնոյ կառավարութիւնը Մշոյ այս պատասխանը ղրկեց Բ. Դուռը, կը գրէ նոյն սրբազանն, և մենք դրեցինք Պատրիարքարանը։ Ասոնց կարգի մէջն է եղեր նաև Ֆալամազը, և քիչ մնաց որ ազատուէր, կըսէ, դանազան հնարքով առ այժմ դէմն առնուեցաւ։ Թէ ինչ ծանրակշիռ կէտ՝ է այս Մշոյ և ուրիշ գաւառաց համար ալ, հայրիկ մեզմէ քաջ գիտէք և մի մոռնաք։

Արդէն Մշոյ միւթասարիֆը փոխուեցաւ, տեսանք նոր էկողն։ Մամբրէն տակաւին կը լսեմ ի սուրբ Յովհաննէսն է և ի Մուշ։ Ետքէն եցաւ և խառնուեցաւ նորէն Մուշը, երթայ ինչ պիտի ընէ նոր՝ սուրբ Կարապետի վանքի մը մասին Գարեգինն այն տեղ երանի՛ թէ կոչմանս և կարեացս համաձայն ծառայեցնէր զիս հայրիկ, այն է վանքի վարժարան, տպարան, հրատարակութիւն. և ինչպէս հերու մտադիր էի ու գրեցի, գոնէ այս տարի գործադրուէր ձեր շնորհիւ։ Մակայն կերևի որ ամառս ալ պիտի մշակ կացուցանես զիս հոն. այլ աշունը ալ չպիտի կրնամ հանդուրժել. չը՞ որ ես ալ խելք եմ, ոչ արդիւնաւոր ծառայութիւն մը կրցանք ընել ազգին, ոչ տեղ մը տեղաւորուիլ տարի մը. ոչ մէկ հիւղի ծառայութեանց մէջ հմուտ եղանք. և ոչ՝ ինչպէս կը գրէք Թուխս մը կրցանք նստել ձագ հանել. կեանքս ալ ծերունւոյ կեանք է դարձեր։ Կըսես ինձ, թէ էպաղափարներդ կընգարձակուին, և պըտղաւէտ ծառ կըգառնաս տեղափոխուելովդ։ Բայց եթէ արագ արագ չինի կգօսանամ և կը լինիմ ծառ փոփոխական, որ արմատ ոչ առնէ, մանաւանդ անջրդի վայրերու մէջ, կը գրես թէ՝ Հայրենիք լրագրին այսպէս և այնպէս գրած են Վանէն։ Այո երբ կըտեսնան զիս լքեալ և անարդ, կը կոխկռտեն ամէն տեղ, փոյթ չէ՝ ձեր և հայրենեաց սիրոյն համար. ես միայն կը ցաւիմ որ իմ գրած թէ կանխաւ և թէ գործոց մէջ մանեւլէս զինի պէտք եղած առաջարկութիւնները, որոնք թէ պէտք են և թէ հնարաւոր. բայց չեն պաշտպանուիր ու գործադրուիր։— Վարպետ անտեսութեամբ գրպուած եմ. ձեր է մ. Մեսրովբ հայր սուրբն, Մեղրի փեթակաց տեղը չինել տուի. Ներսէս վ. ղրկ։ցի շատ պատեցաւ, չկրցաւ ձեռք բերել. աշունը շատ ջլասուած են եղեր. իբր թէ խօսք տուած են յառաջիկայ աշնան, Աղթամար մեծ կոիւ կայ Յովսէփ և Ծակոր եպիսկոպոսաց մէջ. մեծ ջլաս կը կրէ ժողովուրդ, եթէ կաթողիկոս յուշանայ։

Օրհնեա զքո անձնանուէր ճառ

Գ. Սրուանձտեան Գարեգին վարդ.

ՀԱ. ԹԱԴԷՈՍ Վ.-Ի ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ տէր իմ.

Գերապատիւ սուրբ հայրութեանդ նամակ առինք Մարգպարի ձեռամբ, և եկաւ ինքն ալ անշուշտ հասաւ։ Արտերնուս ուրախութիւնը շատ եղաւ, երբ նամակդ առինք. ուրախ եղանք նաև կրկին որ ձեր նամակին հետ նոյն վարկենին մէջ մէկտեղ առինք սրբազան հայրիկի ամենալի մխիթարանաց և շնորհակալութեան նամակ, որ ձեր հայրութեան ղրկած հարուստ տեղեկագրու-

Թեան վրայ ուրախ լինիլ և շնորհակալութիւն դրել, թէ վանական ժողովոյն և թէ պատուելի Գողոսին. և կգրէ նորին սրբազնութեան թէ լսելով սուրբ ուխտիդ բարեկարգութեան ու յառաջադիմութեան համար աջակից եղած էք Տարեգին վարդապետի հետ, ուրախ եմ ընդ այս. կգրեմ ձեզ ինչպէս որ Գարեգին վարդապետ պաշտօնակալաց ընտրութեան հետ դրեր է փոխանորդ իւր տեղ, նոյն անօրէնութիւն անփոփոխ պահելու համար կվաւերացուննեմ զնորա հաստատած անօրէնութիւն պաշտօնական գրովս, և կը պատուիրեմ ձեզ սիրով և խազաղութեամբ ապաք, միաբանութեամբ աշխատիք, հաւատարմութեամբ գնայք, հաստատած բարեկարգութիւնք անխախտ պահէք և այլն. վերջն ալ կգրէ իւր նամակին մէջ ձեր խնդրանաց համեմատ Տէր յաջողէ գարնան սկիզբ Գարեգին վարդապետ կդարձուննեմ յետ այդր իւր պաշտօնը վարելու. այս երկու նամակ է որ այսպէս կաւետեն մեզ, վերջապէս այս ուրախութիւննիս շատ է առ այժմ.

Գրած է Հայրիկ առանձին նամակ ինձի որ Մխիթար վարդապետ եկաւ ահա, և պիտի նստի Առաքելոց վանք հանդարտ լուռ և մունջ. եթէ որ . . . . դուք ինձ . . . . և այլն. Ասոր համար ոմանք կըսեն Ծրօնք գիւղ եկած է, բայց կարին հասնիլ տեղեկութիւն առինք. Գրիկեանուբէ չեմ գիտեր. անոր ձայներ սպառուեր են.

Գրաբերու մասին և ուրիշ տեղեկութիւններ յառաջուց դրած եմ. կը յուսամ մինչ ցարդ ձեր հայրութեան հասած ըլլայ, միայն այսչափ դարձեալ կըրկնեմ որոնց համար յարգի և խոտի փարաներ առինք գրելով մուքասարիֆին. հրամանը ըրաւ իւր գրով Աբրահամ միւտուրին, և գրած էր նոյն հրամանագրի մէջ որ քրդեր անպատճառ գարուն Մանազկերտ երթան. որովհետև նոյն հրամանագիր բաց մեզ ղրկած էր. և մենք ալ միւտուրին ղրկեցինք. և կոփիան ալ քովերնիս է. բայց կարինէն դեռ վերջին հրամանագիր եկած չէ. և Մարտիրոսն ալ իւր տեղ կենայ հաստատ. բայց որոնց չելլելուն կմտածէ. շուտ հասի գարնան, զի սրով քրտեր իրենք զիրենք կյուսադրեն մնալով Սահակ դիւղ.

Դիւանի Հայոց Պատմ. ժ-Դ.

Մամբրէ վարդապետ միջոց մը Մուշ նըստաւ. անկէ մեկնելով արդէն սուրբ Յօհաննու վանք կենան. բայց որոյ աբեղան 25 օր Մատնաւանք մնալով իւր հօր տուն Սօրտար գալով, սուրբ Յննդեան պատճառաւ վանքն եկաւ, քանիմ օր կենալէն վերջ նենդութեան մատ խաղցուց վանք մնալու մասին քանիմ ժամանակ միջամտութեամբ ուազգ լուսարարին. զատունելով դայրոյթով մը վանքէս մեկնեցաւ, և հիմակ Սօրտար իւր հօր տուն կենայ.

Ձեր հայրութեան որոշման համեմատ նուիրակներ ղրկեցինք. Առաքել վարդապետ՝ Գուլանուխ և Տնտեսեան՝ Խնուս. Յոհան վարդապետ եկած է, տակաւ չբերաւ, եղած տակաւ տքեր ձի մը առեր էր պարխանային. բայց Գաբրիէլ վարդապետ դեռ չեկաւ. կվրդովէ գնոյն տեղ, քէպէտ իշխաններ Տնտեսեան ընդուներ են, և ինքն ալ այնպէս կգրէ. բայց որոյ նամակէն կիմանանք Գաբրիէլի անհանդիստ ընալը, և Արուսեայ բէյին Յարոն դիր մը ձեր հայրութեան գրած էր նոր նուիրակի մասին արբեցութիւն յիշելով, և չուզել զանի. ուրիշներէն ձայն չկան, տեսնենք վերջ ուր կեզերի հայր.

Հայր Աղուանեանի դէմ շարժուելիք բացուեր են, կուսակցութիւն կմեծնայ փոքրիկներով. երկու կողմի մտհսերներ հայրիկին ուղղեր են. վերջ Աստուած բարի ընէ. միայն քաղաքի մէջն է այս ձայներ, դուրսեր ազատ են և մենք ալ ազատ ենք այդ ձայներէն. կաց միամիտ, միայն ձայներ կլսենք.

Նորատուն կանչի այնինչ կինք գնելու համար քաղաքի կառավարութիւն կուզէ որ գայն, այսինքն Յանտրիսի մուավինութիւն բալուէն վերցուներն յաւելորդ սեպելով այնպէս տեղեկագրեր են կարնոյ կուսակալին, կինք գնել չեն յայտներ. միայն յաւելորդ ըսելով գրեր են. զայս լսելով վանական ժողով տեղեկագրեցինք կարին Յարութիւն արքեպիսկոպոսին ազերբէյճաներ որ տարի յաւելորդ առնէ. գոնէ ազգի ապահովութեան մասին շատ օրինաւոր է, եթէ հնար է ձեր հայրութիւնն ալ գրէք նորին սրբազնութեան այս մասին.

Գրէթէ վարդապետ եկեր է իւր տուն գիրքէ քանիմ շաբաթէ ի վեր. այնալէս կենայ,

Մեր դռնապան գալէն քանիմ օր հիւանդութիւն քաշելով ննջեց ի քուն մահու, և իրեն վանքիս համար թողուցած ստակ եւ դաս. 1280 դ. թող գայն որ իրեն պաշտօնէից յանձնեցինք. քէպէտ դուրսեր քիչ առնելիքներ ունի. թերես անոնք կիմանան։

Ձմեռ սակաւաձիւն է և ոչխարներ մինչ ի ծննդեան պահոց արածեցան, բայց հիմակ իրենց համար պատրաստուած խոտ և յարդ կուտեն. և բոլորն ալ անձնաս են։ Պարոն Աւետիս, և քեռի Կրպէն բաւական հիւանդութիւն կրեցին. բայց օրհնեալ է Աստուած փոքր ինչ ոգիացեր են, և սուրբ աջդ կհամբուրեն։

Մեռոն չկան և չէ ճարցեր. նուիրակներ և գեղեր կուզեն. քանիցս եղաւ հայր լուսարար կըսէ. կաղաչեմ Ախթամարէն բերես հետդ, քէ ոչ ջար չկան և չունինք։

Հայր, քանքան ղրկելու, և կուտանի վարպետի համար, վանական ժողով այսպէս որոշում ըրաւ. քանքան և կուտանի վարպետներ երբ գարուն ըլլայ մինչ մայիսին հաղիւ կրնան յիշեալ վարպետներ բանիլ. ըսին հայր Դարեգին դիտէ այստեղի տաքութեան ժամանակ, մայիսին թող գան, կամ վերադարձիդ կբերես. մենք սուրբ յարութեան Ջատկին կսպասենք, թերևս բարեկենդանին ըսինք, ձեր գրոյն նայելով բարեկենդանի յոյս կտրեցինք, կը ձեայ որոնց ղրկել ձեր կամք. բայց պախճապանի համար ըսին թող ձեայ անոր դալուն համար ըսին կարևորութիւն չկան։

Դպրոցի համար հոգ չընես, իրենց ընթացքը կըշարունակեն ձեր չնորհիւ, և չանասիրութեամբ Պատուելոյն։ Վանքս խաղաղ է։

Համբուրելով դալ ձեր գերապատիւ հայրութեան ձեայ ձեզ անձնուէր

Խ. Թադէոս վարդապետ

1872 յուն. 24

ի սուրբ Կարապետ։

ՁԹ. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆԻՆ

Մաթաոդիր գինուորդ իմ.

Մայիս 24 նամակդ առացայ, ս. Համբարձումն տօնելէն յետոյ պիտի մեկնէիք դէպ ի Գլակ, եթէ զարկած հեռագիրներուդ պատասխանը այլևս չստացաք։ Հեռագիրներ զարկինք, կապեցինք դրեթ ի Վասպուրականի երկիր, խաչ մի ևս խաչիդ վրայ դրինք և որոշեցինք այսպէս եմինչև այդ յաղթութիւն ի դլուխ չիտանիք այլևս անհնար է ձեզ Վասպուրականէն մեկնիլ։» Ուրեմն պահ մի մոռացիր գիմուշ. գարձո զամենայն քո ուշ ի հայրենին քո անուշ քերևս ուշաբերի այդ ժողովուրդն ապուշ, թոթափէ իր պարանոցէն քան տարուան բռնաւորին ծանրացած լուծը։

Հեռագրով արդէն լուր առած էք թէ նդիտաղար վարդապետը փոխանորդութեան պաշտօնը չընդունեց բայց սոյն գրիս մէջ կըսէք թէ խօսք առաջ կայլն բայց հեռագիրն սոյն նամակէն յառաջ է։ Առջի նամակաւս ծանուցի, փոխանորդութեան պաշտօնը արդէն ձեր վրայ դարձուցի, այս հեռատեսութեամբ, որ պաշտօնական տեղին անտէր և առանց պաշտպանի չիմնայ, պէտք է ամենայն զօրութեամբ այդ բանակատեղին բունէք. Մի վախնաք թէ գձեզ կը թողում այդ տաժանելի պաշտօնին մէջ. բաւական է որ պահ մի հանդուրժէք քաղաքը չի յանձնէք, մինչև հասնին ձեզ համար զօրավիգներ։ Այս յեղափոխութեան մէջ փաշան խիստ իմաստուն կերպով վարուած է որուն համար այս անգամ իմ շնորհակալութիւնս ներփակեալ գրով յայտնեցի պէտք է անձամբ տանիք և մատուցանէք նորին վսեմութեան։ Մայիս 17-ի աղմկալից ժողովոյ նկարագրութիւնը այն ուրիշներ գրած էին բայց աւելի կուզէի, որ դուք գրէիք, քանզի ոմանք չափազանց և ոմանք պակաս գրերով չատերուն և մեզ շատ շաղփաղփ երևեցաւ. ուստի այսպիսի գործոց համար պէտք է դուք պաշտօնապէս գրէք և տոյզ գրէք։

Ցակաւին կը կասկածիք. եթէ Պօղոսն կանգուն ձայ կըսէք, ալ փրկութեան յոյս չի

Ինձ Վանայ ժողովրդոց, այդ արուեստակն անկաւ և այլևս չունի կանգնիլ. միայն թէ աջակողմեան բանակը անխուսափելի պահէք։

Զարմանք անհնարին ղիս պաշարեց, երբ լսեցի թէ 200 ստորագրութեամբ հանրագիր մի դնացած է յԷջմիածին, որով մաս մի ժողովուրդը ուսի կրօնքը առանալ կուզեն հարստահարութեան երեսէն ճղուելով. զարմացայ աւելի որ սոյն գործ փաշան ձեզ կը պատմէ իրը թէ դուք տեղեկութիւն չունիք. կարծեմ թէ անգամ մի գրած էիք թէ Վանայ մէջ Մուս ևս տիս բնակութիւն մի հաստատուած է, այս ևր արդեօք, կուզեմ այս պարագային համար ստոյգ տեղեկութիւն գրէք։ Գողոն այս գործին մէջ ինչպէս մատ ունեցեր է և թէ այս գործին մէջ իրեն հետ համախոհներ ոյք են։

Վարագայ տատանորդի և ոչխարաց արոց մասին յառաջուց շատ գրած եմ և դարձեալ նոյն պէտք է գրեմ, որ սոյն խնդիրը պաշտօնական կերպով Բ. Դրան մատուցանելով անհնար է, որ իրաւունքը ձեռք բերվի մանաւանդ ներկայ ստորագամի օրով, որ ըստ ամենայնի նախանձաւոր է տէրութեան գանձուն, ուստի միակ ճամբան այն է կամ նահատակութեան չափ դիմանալ և կամ ձեռնքափ լինելով թողուլ այժմ մինչև պատեհ ժամանակն օգնէ։ Ազգային վաբչութիւնը գաւառաց ամէն վանքերէն տեղեկութիւններ առանալով մտադիր է տեղեկագիր մի տալ Բարձր Դրան և վանորէից ազատութիւն խնդրէ բայց այս ձեռնարկութիւնը տակաւին պիտի յապաղի, ծայռնի է որ յոյներն ալ պէտք է մեզ հետ միանան, ապա թէ ոչ առանձին ազգի մի այս արտօնութիւն չի տրուիր։ Գահ մի ևս օրէ օր ձգէ թէ բնս յաջողցնեմ ներկայ նոր կազմուելիք վաբչութեան օրով վանորէից գործին ձեռնամուխ լինիմք։

Վարագայ կառավարութեան մասին բաւուղ խորհած էք նպիտակաբ վարդապետի մասին. բայց Գողոսի անկմանէն յետոյ, նա չեմ կարծեր հաճի վարագ գալու. քանզի նոյն վիճակին համար էլ պիտանի մարդ է նա։

Գողոսին երկրորդ անգամ հեռագրուեցաւ որ Ամրոսի վանքը երթայ ինքնայօժար կամօք, չգիտեմ ինչ ըրաւ այս հեռագրին վրայ. տակաւին յոյս իւր պաշտպաններուն վրայ դրած է. երբորդ անգամ պիտի աղաչաբեմ. եթէ տակաւին յամառի՝ անշուշտ պիտի ձեռնարկեմ Բ. Դռնէն հրամանագիր հանել։ Այս անգամ քանի մի ստորագրութեամբ դարձեալ հեռագիր մի եկաւ օրինակ մի առ կրօնական ժողովն օրինակ մի ևս առ մեծն Փունջ նկատելով որ այդ խմբագիրն մեր ուխտեալ հակառակորդն է. որուն օրինակ ահա կղրկեմ ձեզ։ Տես այդ ապիրատ Ծովէփ վարդապետին ըրածը, որուն յանդուգն նամակին օրինակը ձեզ ղրկեցի չգիտեմ ինչու տեղեկութիւն չի տուիր։

Վարագայ վանուց կառավարութեան և այդ քանի վարդապետաց համար գրած էք, որոց համար բան մի չունիմ այժմ գրելու միայն կըցաւիմ. Մեսրովբ վարդապետը այսօր վաղը ճամբայ պիտի ելլէ։ Ծեսցուք ոէր պիտի յաջողէ տուրք կարապետի տօնին այսինքն վարդավառին հոն հասնիլդ։ Կըպատասխես, որ ապատեմ զքեզ յորթ և ի թի ծառայելէն, և նովին ձայնիւ գոչեմ որ աղօթեա, դի ես ալ ազատիմ ներկայ ծանրատաղտուկ պաշտօնէն, որ քան զյորթ և ի թի ծառայութենէն ծանր և չարաչար է։ Ա՜հ, տաղտկացեալ եմ, նաւահանգիստ կորնեմ, գրիչ և թուղթ կըմնգրեմ. միայնութեան և առանձնութեան կըփափագիմ, և կըպատրաստիմ Դաւթին ձայնով ասել իրեն զքեզ իբրև զաղաւնոյ ևայլև։

Մնամ քեզ օժանդակ աղօթիւք

Պ. Կ. Եղիայեան

1872 յունիս 12
ի Գ. Հայոց

ՁԳ. ԵՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻ

Անձկալիդ իմ

Ծառաքադէմ նախարար Դարեգնի անուն առաքս անշուշտ պէտք է ծաղկերտի առեղնէն մինչ յԱքսաղու դաշտը շահատակես. Մեսրովբ վարդապետ տեղդ հասաւ. Վարագայ բեռը գնաց վրայէդ. Երեմիա եպիս-

կոպոն ևս այժմ Կարին հասած է. ասոնք քեզ համար հզօր թիկնապահներն են պահ մի ևս ժուժկալէ յաւպարիզիդ։ Ակէ առն օր յառաջ Գօդոս վարդապետի մասին պէտք եղած հրամանագիրը հեռագրով պիտի հաղորդուէր Կարնոյ կուսակալին. կըյուսամ որ նա իւր տեղը գտաւ այսինքն Ալաշկերտու վանքը, դիտմամբ հոն աւելի պատշաճ դատեցի, որպէս զի անկէց դիւրին լինի իրեն համար չէմիածին գնալ։ Նորա էջմիածին երթալէն բնաւ մի կասկածիք և մի հաւատաք թէ կաթողիկոս սրբազանը պիտի պաշտպանէ զանի և կրկին վերադարձնէ ի վան. անշուշտ դուք անտարբեր նստած չէք. երբոր Գօդոսի կուսակիցները բազմադիմի գանգատները դրած են և Գօդոսը պաշտպանելու համար ամէն միջոցը ի գործ դրած են, դուք ևս Գօդոսի 16 տարուան ըրած ծնանները[1] ի գիր առնելով հարուստ տեղեկագիր մի չինեցէք և զրկեցէք վեհափառին յատուկ պատգամաւորի մի ձեռօք, երբմիա եպիսկոպոսը տեղդ հաստնելէն յետոյ, թէ ինչ դիրք պիտի բռնէ խորհրդակցելով կրնաք որոշել։ Երբոր Բարդողիմէոս վարդապետը էջմիածին գնացած է, անոր տեղը ուրիշ արժանաւոր դրէք. չդիտեմ Մատթէոս վարդապետն ո՛ւր մնաց, եթէ արժան կըգտաիք Մելքիսէդէկ վարդապետ դրէք հոն վանն զի քաջ և աներկիւղ մարդու պէտք ունի այդ վանքը։ Միայն թէ հրահանգ տալու է և վրան հսկելու է. Զգիտեմ Ծանկուսների տէր Գէորգը բերիք յառաջնորդարան. քաղաքական ժողով, կրօնական ժողով, դատաստանական խորհուրդը հաստատեցիք թաղական խորհուրդներն ամրողջացան. երեսփոխանական ժողովը պիտի կազմէք։ Սորա համար յատուկ հրահանգ մի պիտի զրկեմք ձեզ, որ ինչպէս խնդրած էք դաւառներէն երկու երկու մարդ կանչելով ընդհանուր ժողով կազմեցէք, և առ այժմ գոնէ երեսփոխան մի ընտրեցէք Գօլոյ ընդհանուր ժողովին, որչափ կամաչեմ, զի գեռ Վանայ գաւառը իւր երեսփոխան չի տուաւ։

Թէմպէքիճի Վարգան ադան եթէ երեսփոխան ընտրուի դէշ չըլլար. վասն զի բաւական ճարտար է խօսելու. եթէ ասիկայ չեն ընտրեր իբրև կուսակցութեան, մարդ պէտք է պօլսեցի ընտրեն. Ֆրանկեան Աբրահամ էֆէնտին, որնոր խիստ արժանաւոր է, և երեմիա եպիսկոպոսը կը ճանչէ զանի։

Եթէ հարցնէք թէ դուք ձեր պիտի ազատութիւք այդ լուծէն, պիտի պատասխանեմ. երբ յաջողցնէք որ երեմիա եպիսկոպոսը տեղդ նստի. իսկ եթէ անհնարին կըլլինի այս կէտը, պիտի ստիպուիմ յայնժամ Աղուանեանը զրկելու եթէ յանձն առնու. բայց եթէ այս ևս չի յաջողի, արդէն յաջողուածը պիտի կենայ ու շարունակէ. այսինքն Գարեգին վարդապետը. մինչև յերբ. մինչև օրինաւոր երեսփոխանութիւն հաստատուի. իմ ներքին նպատակս է որչափ հնար է երկարաձգել այս կէտը մինչև կատարեալ խաղաղութիւնը քաղաւորէ ի Վան և մինչև Գօդոսին անունը խափատ մոռցուի։ Եթէ այս դիրքը բռնուի պէտք է յայնժամ, որ երեմիա եպիսկոպոսը իբրև պատրիարքական փոխանորդ հաստատուի, մեր կողմէն բացարձակ որոշմամբ. Գուցեմ որ այս մասերուն համար որոշ որոշ կերպիւ ձեր կարծիքներ յայտնէք, քանի կշռելով տեղւոյդ հանգամանքները։

Զանի մի խօսք ևս նոր քաղաքականութեան համար խօսինք. անպիտան հին եպարքոս ամենայն խայտառակութեամբ ինկաւ. այնպէս, որ տունէն դուրս ելլելու երես չունի. Միտաթ փաշային տաճիկ և քրիստոնեայք մեծ համակրութիւնցոյց կուտան և այնչափ յուսով լցուած է այժմ Գօլիս, որ այս մարդը ընդհանուր Տաճկաստանին վերանորոգիչ պիտի ըլլայ իւր ազատամիտ քաղաքականութեամբ, Վիլայէթներու դրութիւնը, որովհետև սորա հեղինակութիւնն էր կրկին վերահաստատուեց. պիտի գործէ այս մարդը եթէ գործակից գըտնայ. այժմ իւր մեծ խորհրդականն և սիրելին Օտեանն է. զոր հին եպարքոսը կատէր մահու չափ. շատ լաւ կըլլինի եթէ փաշային հետը խորհրդակցելով բոլոր Վանայ գաւառին կողմէն ուղերձ մի ուղղէք առ նոր եպարքոս. Տաճկաստանի համայն դաւառները այսպէս պիտի ընեն. մեր հարստահարութեան տեղեկագիրը նորէն պիտի տամք Միտաթ փաշային և գործան խընդրեմք։

Ձեմ մոռնար յիշել ձեզ. վերջին օրերս Թէ Պօղոսեանց և Թէ Ապօղոսեանց կողմէն անոճ, անկարևոր, անպատշաճ և ծայրայեղ յօդուածներ կըհրատարակուին. Պօղոսեաններուն կարող չէք արգելել, գոնէ մերիններուն յօդուածները դիւսդուԹեան առէք և այնպէս Թող տուէք, որ ղրկեն լրագրաց։ Պօլսոյ նորընտիր քաղաքական ժողովոյ գրԹեԹէ կէս մասը հրաժարական պիտի տայ տասն և չորս անձինքներէն, այսինքն կարող և ողջամիտ մասն մանաւանդ ազգին համակրուԹիւն գրաւող ողջամիտ և եռևելի անձինք. սորա ներքին պատճառները լրագրաց յօդուածներէն պիտի իմանաք. աւելի պէտք է օրինաւոր և իրաւացի համարիք Մասխին յօդուածները. երբոր քաղաքական ժողովոյ կէս մասը հրաժարի անշուշտ պէտք է Ծագած կէսն լուծվի և նորէն ընտրուԹիւն սկսի։ Այս բաներուն բոլոր պատճառը Քրիստոսուր և Փափազեանն է, որոնք ամէն ճիգն Թափեցին, քուէներ մուրալով իրենց և իրենց նման մարդոց քուէ վաստկել տուին ամէն նուաստ միջոցները ի գործ դնելով։ Թող քաղաքական ժողովին կէս մասն, բոլոր կազմուած խորհուրդներուն և հոգաբարձուԹեանց կէս կէս մասերն ևս կըհրաժարին, այս խնգիրը պիտի մեծնայ և բաւական ժամանակը պիտի գրաղեցնէ ընդհանուր ժողովը։ Վախճանը բարի է. սահմանադրուԹեան այս յօդուածը պիտի սրբագրուի հիմնական կերպով, որպէս զի այլևս չպատահի այսպիսի անառեղուԹիւններ։ Իւր այսքան։

Աղօթակից

Պ. Կ. Խրիմեան Հայրիկ

1872 յուլիս 26
ի Պ. Հայոց

27. ԿԱՐՆՈՑ ԾԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՔ. ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Շնորհազգեաց սիրելի.

Մոկաց գաւառի Մօլայ Շահապ անուն անձի ըրած՝ բարբարոսուԹեան հետ սրբապղծուԹիւնն ալ կարդացինք ձեր նամակով։ Քէպէտ կը յիշէք Թէ տեղւոյդ կառավարուԹենէն ըսա պարագայք բ. կուսակալի քաղաքիս գրուած է. բայց ցարդ հոս այդպէս տեղեկուԹիւն մը եկած չէ. մեք ալ անմիջապէս ազդու Թագրիր մը գրեցինք կառավարուԹեան. և ահա այդր գրուած է, որ տեղւոյդ կառավարուԹիւնը այդ չարագործները ձեռք բերէ, քննէ, ու արժանաւոր պատիժ տայ։

Աղօթարար վանն ձեր

ԾառուԹիւն արեւպիսկոպոս
Կարնոյ

1872 սեպտեմբեր 2
Ծարքեպիսկոպոսարանն Հայոց
Կարնոյ։

28. Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՐԻՐԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻՆ

1872, սեպ. 7, ի վան

Սրբազան Հայրիկ.

Օգոս. 16 Թիւ նամակդ այս շաբԹու ընդունեցի։ Կը յանդիմանես զիս, որ երկու շաբաԹ նամակ առած չունիս եղեր մեզմէ. այո, բայց ես այնուհետև շարունակ գրած եմ, Թէև լի նեղսրտուԹեամբ, բայց իրաւամբ....

Այս անգամին կը դրէք Թէ խառն ժողովը «վանայ խնդիրը ուր որ հասած է, որուշեց ընդունելք. Մասխան ալ այնպէս գրած էր. բայց միւսները, ինչպէս նաև տեղս ալ շատերը կը մտածեն Թէ Պօղոսի աքսորը կը ծանրացնէ տակաւին խնդրոյ պարագաները. և կրօնական ժողովոյն նոր փաստ կը մատակարարէ։ Այդ աքսորը՝ կանխաւ ալ գրած եմ, պէտք է վանայ փաշային գրածին հետևանք, և Ի. Դրան գործողուԹիւն հրատարակել։ Կզարմանամ Թէ ինչպէս և. դաւ փաշային այդ գիրը, որուն համար շատ անգամ յիշեցուցած եմ ձեզ։ Այս անգամ ալ սեպ. 4 Թուով նոյնպէս ծանր գրեց վալիին Պօղոս վ.-ի բռնուելուն և Իւչքիլիսէ տարուելուն նկարագիրը։ Քաղաքականապէս այս մարդը յանցաւոր և աքսոր եղեր է.

կրօնական ժողովն ինչու կը պնդէ դաս տեսնալ։ Ինձ կերևի, որ եթէ Իւշքիւիէն չըլլար, խիստ հեռու աքսոր մը պիտի կրէր Նաւ Ան այժմ խաղաղութիւն է վանը, և կսպասեն ամէնքը տեսնալ թէ ով պիտի ղրկուի խառն ժողովէն սահմ. գործադիր, Առաջնորդութեան ընտրող. կամ ըստ ոմանց՝ պատրիարքական փոխանորդ մը, և եթէ փոխանորդ ըլլայ առ այժմ, աղէկ է որ տեղը խառն ժողովն ընտրէ զայն կըսեն։ Միայն թէ այս պաշտօնավարութեանց պաշտօնեայն՝ Գարեղինն չըլլայ։

Մանրամասն գրած եմ այս պարագաները, և ամէն ժամանակ գրած եմ. բայց դուք նորէն ձեր աչքը կը յառէք յիս։ Ես այնպէս կը նկատեմ որ թէ պօղոսեանք և թէ տեղւոյդ կրօնական ժողովն ու պօղոսապաշտպանք այնչափ չեն ցաւիր Պօղոսի անկման, որքան կը ցաւին երբ կը տեսնան դիս ի վան. վասն զի ես հայրիկիդ եմ. վասն զի ես Պօղոսի անկման գրելս գործիք կարծուած եմ,են. են. պէտք է փոխել զիս։ Գալ գիտեմ որ իմ մեկնելէս զկնի թէ այդ տեղացիք և թէ տեղւոյս պօղոսեանք պիտի ճանաչեն իմ ծառայութիւնս ու արժէքս. յայնժամ պիտի գոհանան և ձեզմէ։

Կուզէք Գալի Եփրեմ վարդապետ ղրկեցէք գայ հոս գործադիր. եթէ ուրիշ մարդ չկայ էկող։ Բայց շուտով ըրէք ինչ որ կընէք, ես չուզեցի այն վերջին պարծանքը վայելել, զոր կըսէք թէ «ձեր սկսածը գըլուխ տարէք»։ Ալ իմ համբերութեանս վերջը հասած է. ահա ձմեռն ալ վրայ հասաւ։ Կը պահանջես որ գաւառական ժողով և կրօնական ու քաղաքական, դատաստանական են. ժողովներ կազմելու ձեռնարկած լինէի ցայժմ. անկեղծ խօսելով, կրնայի ընել ազոնք. ինչպէս յայնողցւոյն Պօղոս եբեսփոխան ընտրելուն. բայց չուզեցի ընել, վասն զի և պաշտօնական հրահանգ ալ չկար էկած իմ ձեռքս, վասն զի ամէն օր քէ ես և քէ բոլոր վանցիք կսպասէինք և կսպասենք որ այսօր չէ վաղը, վաղ՝ չէ միւս օրը դիս կը հանէք այստեղէն։ Ասոր ապացոյցները՝ ոչ պաշտօնական գիր մը, ոչ կոնդակ մը, ոչ տեղւոյդ ժողովոց մէջ որոշում մը, ոչ լրագրաց ձայն մը դիս պատրիարքական վոխանորդ հրատարակել չտեսնուեցաւ։ Ասոնք կը գրեմ. ոչ թէ բաղձանք ունէի կամ ունիմ, այլ ձեր մտածելիք պէտքերն էին։ Ցնաշէն, խախուտ թելով մը դիս կապեցիր սարսափելի սիւնի մը, և ամէն ժողովուրդն իր ծանր ու բազմաթիւ խնդիրները բերաս. և կը բերէ թափել առաջնորդարան իմ դըլխուս. երկիր մը՝ իր հարստահարութեան դարմանը ինձմէ կը պահանջէ. ժողովուրդ մը՝ Պօղոսի պէս մարդու մը ձեռքով դաստիարակուած Թոյլ, ծոյլ, զեղծմունքով, և անկարգութեամբ լի ժողովուրդ մը՝ իր ամէն գործը իմ գլուխս կը կապէ. պէտք էր նոյն դիրքը պահել, անոնց պահանջածին պէս շարունակ կառավարութեան երթալ, հասկցնել, խնդրել, դարման խնդրել ևն. որպէս զի չվրանէր ժողովուրդը, և այսպէս ըրինք մինչև ցայսօր։ Ներսէն ալ պօղոսեանց գաւերը, յարձակմունքն կրել, դիմանալ, պատասխանել, տակէն եկնել, ճֆ... էլ ես ինչպէս ձեր պահանջածն ընէի։ Գիտ կասեմ թէ առաջնորդարանին տնտեսութեան վիճակն անգամ չեմ կարդադրած. օրէ օր կը գնենք կուտենք։

Նատաղացւոց հարստահարութեան խնդիրը ձեզ յայտնի է, որոց մասին դարնան փաշային ալ գրած ես, բայց այն հարստահարիչ քրդերը շատ պաշտպաններ ունէին իրենց՝ վանայ մէջ. մեծ հոգատարութեամբ յաջողեցանք Աղապէյ անուն տաճիկ մը և մ. Ասլան հայը քննիչ ղրկել փաշայի հրամանաւ, որք լաւապէս քննեցին. հաստատեցին ու դրծանու։ Տարին՝ մօտ 30 հազար ղրուշի բան կառնուն եղեր այն ազանները քանի մը կտոր հայոց գեղերէն, երկու եկեղեցի՝ գոմ, մարագ և հարկաւոր ըրած էին քանի տարիէ հետէ. ամէն տարի 5—6 մարդ կսպանէին, ինչպէս նաև այս տարի։ Ասոնց ամէնու համար թաքրիր տուած էին փաշային, և քննիչներն ալ հաստատեցին, այսօր վաղը անոնց դատը պիտի տեսնուի փաշայի ներկայութեամբ. տեսանք ինչպէս։

Մոկաց եկեղեցին պղծելու խնդիրը կը յուզուի. տակաւին չգտնուեցաւ պղծողը, թէպէտ քանիները բանտարկուած են այս առթիւ։ Փաշան շատ շուարեր իր միայնութեամբ։

Երկու օր յառաջ փաշայի հետ գընացինք Ծարուխայ լիճը, զոր Նորէն շինելու սկսել տուած էր փաշան. բաւական բան է, և օգուտներ ունի մեր երկրին, կարելի է էկող գարնան՝ ջուրը բռնուի հոն։

Գօղոս վ.-ի գնալուն նկարագիրն ուղած էիր, արդէն նախորդ փոշտայիս գրած եմ։ Ձիս մի մեղադրեր որ երբեմն նամակ չեմ գրեր, երբեմն անկանոն կը գրեմ, երբեմն մըրկոտ կը գրեմ, վասն զի ոչ ժամ կայ, ոչ ժամանակ, և արդէն իմ պատիկ պօլօճիկ և փոքր սիրտ ունենալս ալ լաւ գիտես. կաղաչեմ որ հերիք համարիս, և զիս ազատ անես։ Ծու միշտ Աւետարան կը կարդաս իմ գլխին և գողգոթայ ցոյց կուտաս. բայց Աւետարանի պաշտօնն ալ ձեռքէս առած ես. գողգոթայէն ալ միշտ հեռու կը պահես, Աստնք քաչ չեն որ ես կը կրեմ, այլ քաղաքական տեսակ մը զառանցանաց մէջ ինկած եմ, և անոր հոսանքով կըխեղդուիմ. Ամէն բան պէտք չէ որ ըսեմ, միայն կը ցաւիմ որ չեմ կրնար զքեզ համոզել։ Սակայն զիս պիտի համոզեմ վերջապէս, և գիտեմ թէ ինչպէս...։

Ե. Սուտաճձտեանց Գարեգին վարդ.

8. Գ. Մեծաւ ուրախութեամբ այժմ ընդունեցի օգոստ. 28-ի հեռագիրդ, որով կը հրամայէիք ինձ պատրաստ գտնուիլ Վանէն ելլելու, և մեր տեգը Աղուանանոը գալու։ Մեծ յուսով կսպասեմ նաև այն շնորհացդ, որ ի մօտոյ ընդունիմ հրամանդ գալիս գալու։ Նոյն

ՁԲ. ԵԱՏԱԽԻ ՀԱՑԵՐԻՒ ՀԱՆՐԱԳԻՐԸ ՓՐԴՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՍՐԲԱԳՊՂՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԳԱՂԶԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ ՄԱՍԻՆ

Վանայ պատրիարքական փոխանորդին և ազգային ժողովոյն խնդիր

Մենք Եատախու գաւառի հայերս վեց հարիւր տունէն աւելի ենք. ամէնքս ալ երկրագործ ու արհեստաւոր մարդիկ. ասմ. բոլոխնամ թագաւորութեան հպատակ ու հարկատու. բայց գերիի պէս ենք կարգ մը Քոչեր ըսուած քրդերու ձեռքը. և Գրաւցի ըսուած ցեղ մը քրդերու ձեռքը։ Այս Գրաւցոց գլխաւոր Մէյմէտ աղան է. և իր պարագաներ կըկոչուին գլխաւորապէս հինգ կամ վեց տուն որոնք ամենևին աշխատանք չունին, ու մեզմով կապրին իրենց ուզած ամեն բան առնելով. այնպէս որ մէկ հարկ թագաւորին կուտանք. հարկէն աւելի ալ յիշեալ աղաներուն կուտանք. քանի մը դեղ բոլորովին իրենց սեպհական ըրեր են։ Մարդասպանութիւն, տուն վառել, իրենց սովորական է. և մեր հաւատքը հայհոյել. մեր եկեղեցիք աղբանոց ընել ու չյուսած բաներ անոնց ձեռքէն կըկրենք. Մեղմէ որիս հայրն ու որիս որդին կամ եղբայրն սպանուած է անոց ձեռքով. որի աչքը հանած որի կնիկը ու աղան պղծած։ Միայն այս տարի Շատախու մէջ վեց տրիւն եղած է. և այլն։ Քանի տարիէ հետէ այս վիճակի մէջն էինք, վերջապէս մեր թշուառութեան ձայնը հասաւ քաղաքիս բարձրաստիճան մութասարիֆին ականջը. մէկ տաճիկ և մէկ հայ քննիչ ղրկեց. քննիչները գրեցին ու հաստատեցին մեր խեղճութիւն, ու քրդերու անիրաւութիւնը կառավարութեան հրամանաւ մենք եկանք քաղաքը. և այն ինչ կսպասէինք որ տէրութեան արդար օրինաց համաձայն մեզմէ զատ զատ հարցմունք ընեն ու մեր հարստահարիչները պատժեն, տեսանք որ ուրիշ կերպ անօրէնութիւնները եղան։ Վասն որոյ մենք ալ չենք կարող երթալ մեր տները. երթանք ալ չենք կարող բնակիլ ու ապրիլ. վասն զի, Ա. Գրաւցի Մէյմէտ աղան յայտնապէս մեզ ըսած է թէ ձեր արիւն պիտի խառնեմ Տիգրիս ջրի հետ։ Բ. Մեր գայմագամ Նուրի պէյը յիշեալ քրտներուն պաշտպան է ինչպէս որ պաշտպանեց նոյն իսկ կառավարութեան առջև քաղաքիս մէջ. և այնքան քրթերուն ոչ մէկը բռնած ու հատուցում ըրած չէ և մեր կրած հարստահարութեանց ոչ մէկին դարման տարած չէ։ Գ. եթէ Գրաւցիքն ալ հողեր թափու պիտի ընեն ինչպէս վճռեց քաղաքիս կառավարութիւնը, առանց հիւճէթ ֆէշման ունենալու իրենց ձեռքը. և առանց հախիհախար ու մութասարիֆ ըլլալնին ապացուցանելու. մենք չպիտի կրնանք թափու ընել մեր վրայ կատր մը հող։ Ալ կըբողոքենք որ

նախ Մէյմէտ աղան ու իրենպէկները իրենց յանցանաց համաձայն տէրութեան օրէնքով իրենց պատիժը քաշին՝ կրօղոքենք որ գայիմէկամ նուրի պէյը մինչև այսօր դմեզ թագաւորի ոչխէներս չպոշտպանելու համար. և մեր հարստահարչաց քիկունք պահելու համար. ալ չՅիշայ նա մեր գաւառի գայիմէկամ՝ կրօղոքենք որ Գրաւոցոց աղանեբուն հող չարուի քափու ընելու իրենց վրայ մեր գեղերէն. վասն դի հողեր տէրութեան են և մեր հախիհաբարն ու մուհէնէրըցն եղած են, Արգէն թագաւորն իւրթլուղ ոճաղլուխն վերցուցած է. ու այս Գրաւցիք՝ մինչև այսօր կանն մեր հայրենական գիղերն ու հողերն են՝ Մենք բոլոր քիւրդ ժողովրդոց հետ եղբօր պէս ենք. բայց այս հինդ կամ վեց տուն Գրաւցիներու հետ չենք կրնար ապրիլ՝ կը բողոքենք Գրաւցոց ձեռք եղած սենէքներու դէմ. որ 82 Քարեղին քանիմը գեղերէ առած են իբրև Թէ իրենց գեղերն են և գեղացիք նոյն սէնէքով իճարա կուտան. եթէ հողերն անոնց էին՝ ինչու հողերու վերկին ժողովուրդ կուտար՝ ժողովուրդը հրկիզէն տուած է այն սէնէքը. և այն սէնէքէն ալ շատ աւելի բան կուտան՝ կրօղոքենք որ այս անգամ էկող քննիչներու ցուցակն ու տեղեկագիր իճրա ըլլի վերշապէս և մեր եկեղեցիք փրկուին և մեր կանանց ու զաւակաց կեանքը. ու մեր ապրանքը ապահովուի, ապա կարող կըլլինինք երթալ մեր տներըւ Այս մեր բողոքն ու աղերսը կազդակենք որ մատուցէք նախ քաղաքիս մուհէնէրիճ փաշային, վասն դի մենք լեզու և համարձակութիւն չունինք հասկցնելու. Քէ որ այս բաները չդործադրուին մեր տները և կանայքն ու զաւակները Քոզ իր չնորհիւ պաշտպանուին. մեզմէ քանիներս դիմեմք Արդրմա վալիին. դիմեմք եթէ հոն ալ չեզաւ, մինչև Կ. Պոլիս՝ Մենք կհաւատանք որ մեր բարեխնամ տէրութիւնը այցելութիւն կունէ մեզի և մեր իրաւունքը կը պաշտպանէ. որոյ իշխանութեան հաւատարիմ հպատակն եմք և արքայի կենաց միշտ աղօթարար

1872 սեպտեմբեր 10

Ծառուքիւց	Ջնզօ	Գլիկ մ.
մ. Մանուկեան	մ. Խաչօեան	Ծովսեն
կ.	կ.	կ.

Ագեզ	Ծովհաննէս	Միքօճ
Շայիճեան	Աբրահամեան	մ. Միրզօեան
կ.	կ.	կ.
Ագիզ	Ծաբաս Ծովսէի որդի	Միքօ
Ջանիկեան	Մկրտիչ	ուս Պաղտր
կ.	կ.	կ.
մ. Պեդրոս	Հօվհաննէս	Մանասեր
Ծօհաննէսեան	Կուրդցեան	Իմալեան
կ.	կ.	կ.
Կաղպտւ	Ջրնուկ ուս	Սօղվանց
ուս Կապտս	Կարապետ	ուս Պուղտս
կ.	կ.	կ.
Սակ ուս	Միծանց ուս	Ծօհաննեսանց
Կարապետ	Պաղտր	ուս Միրզօճ
կ.	կ.	կ.
Ասո ուս	Ծառէդ	Կաղաղիզ
Միսօճ	տէր Ծօյաճեան	Աւետիս
կ.	կ.	կ.
Կաղաղիզ	Ծառէդ	Աւետիճ
ուս Ծակոբ	ուս Ծօվաճեան	ուս Մուրատ
կ.	կ.	կ.
Կաղպի	Ծեօաթ Մելիմ	Մուդ ուս
մ. Փօռէճ	Աւետիս	Մուրազ
կ.	կ.	կ.
Ծեգի ուս	Պողկայ	Աւետ
Սարգիս	ուս Պաղտր	Փանճոեան
կ.	կ.	0 "
Էրմես	Ծիգի	Գրիգոր տէր
Շեռօ	Պաղտր	Կարապետեան
0	կ.	կ.
Սօղվանց	Կարապետ	Շաւլօ
ուս Մանդօ	Շաթախցի	Նաւճցի
կ.	0	0
Կօսիկ		
Շաթախցի		
0		

2Ի. Մ. ԳԱԼՎԱՐԻԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԱՆԻՆ

Ոգի սիրահար Հայրենեաց՝ հայր Գաբրիէլին ս.

Երկար լուռթիւնէ մը յետոյ ձայնս կհասնի ձեզ Մանուէլ Անանեան սկայորդի աճուռնեսլ հայրենասէր և ազատամիտ երիտասարդին հետ, որնոր ինչպէս անծանօթ չէ ի ձէնջ՝ ամբողջ ուխ տարի Թուսիոյ և Գերմանիոյ ուսումնարանում կըդեգերէր, իրեն հետ անձուկ և սուգ եղաւ տեսութիւնս, չկրցայ յագենալ, և բան ամենայնի

հետաքրքրութիւններս միացին ծարաւի։

Վստահ եմ թէ ձեզ հայր՝ որ մարդասէր և համբերելի բնութեամբդ պիտոր սիրէք զինքը՝ և սիրակցարար տեսնուիք իւր հետևանձնուիրեան մէջ իւր նպատակին շօշափելու անկարող եղայ, խնդրեմ ի ձէնջ յիշեցնէք, որպէս զի այդ շնորհքը քրիստով ինձի հաղորդելու բարութիւնը չզլանայ։

Գաղաչեմ որպէս զի խնայէք զիս, և լրութիւնիդ խզելու բարեբաստութիւնը շնորհէք ինձ, առողջութեանդ և որպիսութեանդ և կհամարձակիմ ասել՝ դործառնութեանդց վրայով տեղեկութիւններ շնորհելով զաղջս լեացուցէք, որ կնեամ յուսով։

Գալով ինձ՝ ֆիզիզական վիճակս քաջ, բարեյականն հանդարտ՝ և գործնականն յաջող. ի վերայ այսր ամենայնի տեսական վիճակս ոչ սակաւ ներհակ այսոցիկ գտանիմ. լի եմ յուսով թէ երկինք զայն ես կուզէ օր մի։

Գալով հայրենեացս՝ տխուր է տեսարանն և ողբալի նկարագիրն, զեր. հայր երեմեաս երեսփոխանական, քաղաքական, կրօնական, և գրեթէ ուսումնական ժողովներն կազմեց և գնաց։ Ցարութիւն եպիսկոպոս շատ երեմեաններու մօրուքը խնդացեր, սանրեր ու ճամբեր է, երեմեայի գործն այսչափ եղաւ որ հին կօնտրայի երեսը պօյանց։(*)

Գալոցինիս երկսեռն ես կարող եմ ասել՝ մանաւանդ մանչերունն վերջին աստիճան խեղճութեան տկարութեան և մահամերձ հիւանդութեան ներքակայ է. հայր ոչ քաղաքացին ոչ դաստատուներն կամիմ բամբասել. ասածը կըսէ թէ ձուկը գլուխէն կը հօտի։ Ես ասեմ մինչդեռ Ցարութիւն եպիսկոպոսն ի գարին է, ուսման կամ յառաջդիմութեան մասին և ոչինչ կարելի է հնար չէ ի գործ դնել. ամենայն ինչ վեր ի վերոյ և միայն առ երևս կմնքենայուին։ Մինչև ամենայն հեռախուզութեամբ փորձառութեամբ և գործով չհամոզուէի այս բանին՝ ի քարտեզ առնելը ծանր խղճահարութիւն մը պիտոր լինէր ինձ, սակայն ո՛չ ես այլ ողջամիտ մարդ ամենայն դաւանի այսպէս, զի քանի գիտէք դուք գարնոյ ժողովուրդն, թէ քանի դիւրին է ուզած կողմըդ շուկելը, և թէ կամք նպատակ կամ սկզբունք ունեցող ճշմարիտ առաջնորդ մը ինչ կարող չէ առնել։

Աչքերնիդ բարեյական վիճակ ևս կամայեմ ի գրիչ ածել, իսկ առևտրականն դադար և անգոհացուցիչ։

Հայաստանի քշուառ դաւակունքը գարեւոր գերութեան լուծը կտանին հեծծանօք. Գաղղիոյ անկումէն ի վեր և հետզհետէ խիստ ծանրցած կնկատուի այդ լուծ. կարին տեսած քաղաքդ չէ. մեռաւ դոյզն մի ևս պայլող ազատ ոգին, ամեն ոք իւր կեանքը կխորհի, բարբարոսական գրութիւնը քայլ առ քայլ կհալի մեր բարձունքը. կառավարութեան ձևերն թոյլ և անզօր ազդեցութեամբ կայլայլէ ժողովրդեան սիրտը. ոչ կենաց ոչ ընչից, ոչ պատուոյ պաշտպանողական ապահովութիւնը, և ոչ աներկբայ գիշերային հանգիստ կտիրէ. քէպէտ ըստ տեսականի քաղաքականութեան բանմի չըկայ, բայց և այնպէս ինչ որ կայ՝ կայ։

Ո՛հ չգիտեմ, հայք կեցցէ նշանակութեամբ ունին զայն։ Երկնից պաշտպանութիւնը դաստիարակութեան հզօր ձեռօք թերևս յարդարէ հայոց ճանապարհն։ Այսու յուսով երկայնմտարար կնեամ անձնուէր ազդիս և ձերդ

1872 սեպտ. 19 Մ. Խ. Գալլուր
ի Կարին

Ծանիկք սպիտակ գլուխներու առաջնորդութեամբ եղեռնական գաղանի ընկերութիւն մի հաստատած են, որոնք ցերեկան՝ հրապարակին մէջ սպիտակաձի խուրձ մը (ըստ բանի իւրեանց) ամսոյս 9-ին մինչդեռ մարգն հանդարտ նստած էր իւր շինութեանց առջև, զարապլինէի եռաճիւղ գընդակով եղկելւոյն աչքին բիբէն զարկին, և այդ զարնողն փախուստ տուաւ. չէխերուն մահէն և անհետացաւ։

ՁԸ. ՇԱՏԱԽԻ ՀԱՑԵՐԻ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԳՐԴԵՐԻՑ։

Շատաղ կամ Շատախ. Վան քաղաքէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ կիյնայ յարկոյս Արտօս լերան։ Գաւառ մի է ծորածոց և խոր, որոյ մէջէն կանցնի Տիգրիս գետ, և

Սիվակիս, Կաղպի, Եզնաձոր իրենց վտակներով կօժանդակեն Տիգրիսին։ Արաբոն իրեն բովանդակ վայելչութեամբ, և իր կողերէն բղխած ուղիներով կը զարդարէ այս գաւառը։ Արդէն Շատախտ չորս կողմը լեռներ են, և լեռներ ամէնն ալ մանր անտառներով լի։ Զուխին այնքան ընդարձակ հող վարուցանքի, բայց ոչխար և չուս այծեր անուցանելու շատ յարմար դիրք ունի։ Արդէն ըստ մեծի մասին ոչխարապոյծ են ժողովուրդը, և շատերը շալ գործող, որոնք այս արհեստի մէջ ալ խիստ յաջողակ են։ Բնութեամբ աշխատասէր և ճարտար, բայց քաղաքավարութենէն խիստ զուրկ Ասացած են, և բարուք անկիրթ, լեզուներ խորդ, թէև արտասանութիւնը տեսակ մը քաղցրութիւն ունի։ Մեղրի փեթակներ և առատ ընկուզենի ունին։ Իրենց հադուստի ձևը խիստ տարօրինակ է, նեղ շալվարով, թևէ հիւսած բայց տակը մանր բևեռներով ամրացած կօշիկներով արագաշարժ են և սրընթաց, բայց շապիկներու և բաճկոններու երկայն թևերը կը կախուին մինչև իրենց ոտները. գլխարկ ոչխարի բուրգէ շինուած երկայն և տափակ քօլոզ է, որոյ վրայ իբր քսան և աւելի եռգմաներ կը փաթըթեն։ Նոյնպէս բարձրադիրք վայր մը կը գտնեն կանայք իրենց գլուխները, և վրանը լաթով մը կը ծածկեն։ Բնակիչք հայ և քուրդ են. հայք՝ ջերմեռանդ, բայց ոգեւորոյնպէս և քուրդք խիստ կրօնասէր, այնպէս որ մոլեռանդ։ Մեծ վարձք կը համարեն իրենց, ու կը ջանան հայոցմէ մարդ մը կամ ագիկ մը կամ կին մը ոտակցնել, կամ ապանել։

Այս սովորութիւն կայ նաև Վանայ միւս գաւառներուն մէջ ընդհանրապէս. Մոկս, Նօրգուղ, Աղբակ, Գաւաշ և այլն, առաւելապէս Հիպան գաւառի մէջ որ Սղէրգու կը վերաբերի, ուր երևելի շէխ Ջալագին կը նստի, և իր ազդեցութիւնը Վանայ ամէն գաւառներու վրայ կը բռնի, քանզի ամէն տեղ իրեն խալիֆաներ ու փոխանորդ շէխեր կարգած ունի. մինչև նոյն իսկ Վան քաղաքի մէջ, որոնց սեփական պաշտօն է տաճկութիւնը բարձրացնել, տաճիկները պաշտպանել փրկել, քրիստոնէութիւն ճնշել քրիստոնեաները ղրկել, հայոց հակեցիք պղծել կողոպտել, ինչպէս ամէն տարի կը պատահի Վանայ երկրին մէջ։ Նոյն իսկ կառավարութեան մէջ աղա նստող մարդ ունի իրեն շեխ Ջալագինն, թէ ի Վան թէ ի գաւառները։ Եթէ այսպէս թոդուն Ջալադինն և Մոկաց, Շատախու, Աղբակու և այլ շէխերը, օրէ օր իրենց ազդեցութիւնը աւելցնելով ինչպէս այս օրուընէ սկսեր և բևեռնալ, ալ այս կոզմերու ժողովուրդը՝ տէրութիւնը և անոր ազդեցութիւնը չճանչնայ ալիսի. ասոնց Մէրդումանի նման. և վերջապէս օր ըլլայ տէրութիւն պիտի մնայ զբաղմունք ընէ իրեն մինչև բարեկարգէ ատոնք... իմ միտքս այն չէ Վասպուրականի վրայ մանրամասն տեսութիւն մը գրեմ։ Այդ տէրութեան պաշտօնատարաց կը վերաբերի, և Վանայ արդի միաբասրիճ վսեմ Հասան Շավքի փաշան շատ քաջ խելամուտ եղած է և կարծեմք բարեկարգութիւնն պէտք եղած առաջարկութեամբ մէկ տեղ բարձրադիր կառավարութեան տեղեկագրած է։ Ներքանք նորէն Շատախը։ Այս գաւառին ենթակայ կը գտնուի Նօրգուղի գաւառն ալ, բայց մենք անի զանց կընենք գրելու, ուզելով ծանօթացնել մեր ընթերցողաց Շատախու գիւղորէից անուններըը։

Ահա մի առ մի կրթուենք հոս։

Արմշատ	Խուման	Սարդէս	Կաղլա
Մաղ	Կաղպէ	Հինենց	Շնուկ
Միծանց	Տղասրար	Թաղ.Աւանէ	Հիդէ
Սօղվանց	Մղրէք	Բող	Մաղ
Հաշկունց	Սվաւիկի	Շահրուր	
Նեռքին	Տարենց	վերին	Տարենց
Նաւ	Առեղ	Կահնէ	Մխրան Լեհան
Գեղափիղ	Նուսկավա	Շատախ	Բաղք
Կվերս	Նաւհանդ	Մէքխուշկ	Քրմենց
Առգոմ	Ագրուս	Վակօրց	Ոգիս

Գիւղ. գետեր

Կիվրաշ	Կոստակ	Սպինդար	Գազան
Անին	Գաղր	Ճճկանց	Գէօշկ
Ճամիկ	Նորովան	Հացիս	Արկանիս
Ծառնօս	Մարցեղ	Քլօլանց	Խալիֆկանց
Վերիշէն	Գոմեր	Սարբար	Հորիս
Շամենց	Տնկէ	Աբէ	Ճալկանց
Ոլս	Շկէվանս	Գէ սօր	Գարէ արկոյ

Ճիճան	Ջաղափիւրան	Նաա
Մանուաշկան	Մարդունց	Կորան
Գլխաւոյ	Ջաչանց	Նքիւս
Շերմճալ	Գօրընդաշտ	Գատկան
Գավելեան	Գարսան	Գոռապան
		Գոռխ
սուրբ	Գորդիկ	Շեղջանց

Թիւ հայոց տանց իբր 700։
Թիւ քրդաց տանց իբր 550։
Գեաներն են՝ Տիդրիս, Սիվակի, Կաղպու, Նղնաձորոյ։
15 քահանայ, մէկ վարժարան Թաղայինն։

Ուքսուն և չորս գեղ է գումարը, բայց շատերը փոքրիկ են. մինչև 3 կամ 2 տունոր ալ գեղեր կան։ Այս գեղերու մէջ այսօր տակաւին կանգուն կան 43 եկեղեցիք, բայց շատերն քրդու գեղերու մէջ լինելով, ամայի ձգուած է ու կաւրեն, բոլորն ալ քարաշէն ու կամարակապ են։ Տղասրար գեղի եկեղեցին եղեր է քրդերուն մարագ. իսկ Մարցեղու եկեղեցին գեղի քրդերուն հարկաւոր է ոչխարաց գոմ... ասոնք բոլորովին շէն են և հոյակապ, որոց վրայ ըստ կարգին կը գրենք։

Շատախու քիւրտ բնակչաց թիւն է իբր 660 տուն, իսկ հայոց՝ մօտ 700 տուն. այն քրդեր միայն կը Թուենք, որոնք տուն և տեղ ունին հաստատուն, և ոչ թէ քօչար ըսուածները, որոնք ամառը ագռաւու երամի պէս կը Թափուին այս երկիրը և ձմեռը կը մեկնին ի Ջիպրէն և ի Մուսուլ։ Քաղաքական և մարդկային աչօք անխոհեր նայելով Շատախու բնակչաց վրայ, ասյս, այսինքն երկրագործ և հարկատու քիւրդ ու հայը մէկ վիճակ ունին. տակաւին կարելի է ասել Թէ հայք լաւ են քան զքրդերը։ Հարստահարութիւնք, չկարծեմ ուրիշ տեղ շատացուց կրածին հաւասար գտնուին, բացի Միզանէն և Տիգրանակերտու քանի մը գաւառներէն, ու Մշոյ Մոյթ գաւառէն։ Շատացուց հարստահարիչները երկու կարգ են. մէկն, այն է տուդերցիք, որք քօչար են, այսինքն անոնք որ ամառը կուգան և ձմեռը նո կը քաշուին։ Ասոնց մէջ աղանները կան, որոնք իրենց սեպհական կալուած համարած են տասնէն աւելի գեղերը, այն որ մեղի յայտնի են. և այս գեղերը իրենց հողով ջրով, և բնակիչ ժողովրդով մէկտեղ կը ծախեն իրարու, ամէն ամառն իրենք և իրենց անասունները կերակրուելէն զկնի, աշունը՝ երբ պիտի քաշուին տաք երկիրը, իրենց գեղերէն պիտի առնեն ու տանին ձմռուան հագուելիք և ուտելիքն. պէտք չէ, կարծեմ, մանրամասն գրել տարած բաներնին. որ է հաց, իւղ, տրեխ, շալ, չօրասղ, բուրդ և ամենայն ինչ որ կը վերաբերի մարդոյ և կը գտնուի Շատախու մէջ։ Հարստահարչաց մէկ տասն ալ Գրաւանցի ըսուած ցեղ մը քրդեր են, որոց հայրն Ամար աղայ ըսուածը կատարեալ ապստամբ մէր առաջներէն. և տէրութեան հրամանաւ իր սեղնղով աքսորուած ի Տիգրանակերտ վերջ նորէն փախուստ առնելով կը դառնայ ի Շատախ, շատերէ վրէժ կը հանէ ու ինք կը մեռնի. այժմ ասոր սերունդը եօԹն տուն կը կազմեն, և ամէն մէկ տունը քանի մը աղաներ ծնած են ու կը ծնանն, որոնց բան գործ եղած է մինչև ցայսօր ղարնել, սպանանել, տիրել, ուտել։ Շատախու երևելի իշխան մ. Մանուկը ասոնց վրայ բողոքելու համար քանի տարի յառաջ սպանուեց ասոնցմէ, նոյնպէս և մ. Սարգիս անուանին, ուրիշ մ. Սարգիս մը Թրով զարկին երեսի կէսը կտրեցին և մէկ աչքն փորեցին, որ այժմ կենդանի է, և փախած՝ Վանայ քաղաքը կը բնակի։ Հասարակ մարդոցմէ Թէ քանի են սպանած, վիրաւորած Թալանած, շատերուն Թերևս յայտնի լինի, բայց ես լաւ չգիտեմ, միայն քալ դիտեմ Թէ այս մէկ տարուան մէջ վեց մարդ սպանած է, որոց երեքը քիւրդ են, և երեքը հայ։ Այս Գրաւցիք տիրած են բոլոր Շատախու գեղերուն գրեթէ և այն գեղերէն ամէն տարի մեծագումար հարկեր կառնուն. ասոնց ձեռքը եղածներ ըստ մեծի մասին հայոց գեղեր են, 89ին սէնէին բերէր գեղացւոց ձեռքէն մէկ մէկ սէնէդ առեր են, որոնց մէջ այն տուրքը իճարայ կանուանեն, և գիւղացիք իրրև իրենց ճորտ համարուելով կը գրեն ամէն տարի այս և այս տանք իճարէ, այն ինչ հողը տէրութեանն է, և հողի վերկին ալ նոյն գեղացիք կուտան։

Տէրութեան ամէն հարկեր անպակաս կուտան գեղացիք բայց իրենց հողի, տանը, և անձանց իսկ տէր գրաւանցիքն են, ու քօչար-

ներ։ Գրաւցաւոց մեծն և գլխաւորն Մեհեմէտ աղան է. ասոր ձեռքն է Մարցեղ գիւղն որոց ընտկիչքը ցրուած է, 2 ամրողջ գեղն իրեն սեպհականուած է, և այն հոյակապ եկեղեցին իրեն հարկաւոր ուշխարաց գոմ ըրած է իբր հինգ սարիէ ետէ։ Որովհետև Աղթամարայ քեհեն է Շատախ հաղիւ բարեհաճեր են աղթամարցիք այս տարի դրել ս. պատարագին շատախցւոց կրած ազէտներու փոքրիկ նկարագիր մը, ս. պատարիլքն ալ յատկապէս գրած էր Վանայ մուքթասարիֆին դրման տանիլ այս մասին, այն օրերն էր որ Վանայ առաջնորդարանն ալ Մարցեղի և Տղաստպոու եկեղեցւոյ մասին քաջերիր մտոյց վսեմ. մուքթասարիֆին՝ Ճակոր եպիսկոպոսի հետ. և միշտ պնդելով վերջապէս Վանայ կառավարութենէն մէկը հայ և մէկ տաճիկ քննիչ ղրկուեցան Շատախ. որոնք հաստատելով քննութեամբ ժողովրդեան կրածները, եկեղեցւոյ պղծուելը, և քրգաց անիրաւութիւնները. վսեմ. մուքթասարիֆի հրահանգին համաձայն հրաւիրեցան դեղերէն հայոց ուխտներ և ե. եւեղինները իբր 36 անձինք, եկան քաղաքը։ Հոս պէտք է շնորհակալութիւն մատուցանել քննիչ գնացող Թէյվիկ պէյին, որ իր երիտասարդ և բարեբարոյ բարուք ու արդարասիրութեամբ տէրութեան և ժողովրդեան մեծ գործ մի տեսաւ։ Հարկ եղաւ որ Գրաւցիք կանչուին Վան, գոնէ գլխաւորները, արդէն Մէհմէտ աղան յառաջագոյն բերուած էր. կանչուեցաւ նաև գայմակամն Թէմիրզաւէ Նուրի պէյը, որ ըստ արդարութեան օրինաց, բոլոր իրաց պատասխանատուն նա է, քանդի իր իշխանութեան և պարտականութեան կը վերաբերէր. կամ զսպել չարերը կամ գրել իր մէն զօրաւոր ու բարձր կառավարութեան։

Սակայն միշտ գովելին Վանայ փաշան, այն ինչ ամենայն բարեմտութեամբ սկսաւ գատ տեսնալ, Թէմիր օղլին և իրենները հանդերձ բազմօք այնպիսի դարձուած մը դարձուցին, որ ամենեքեան ներողութեան արժանի համարուեցան Գրաւցիք, իբր չգիտելով ըրած են, և կարգադրուեցաւ որ թափուի համար մէկ հայ և մէկ տաճիկ մէմուր Վանէն երթան մէկ ալ թափուի գրագիր մը. Շատախու ալ հայ մը և տաճիկ մը և կայմագամն միատեղ գեղերը թափուր ընել տան, և խոլահաթ ընեն։ Շատ լաւ։ Բայց քանի որ Գրաւցիք իրենց ըրածին հատուցումն չընդունեցին, կայմագամն ալ իր պաշտօնով դատիւ(*) դողացին. Շատխցի հայերը, խնդիր մը տուին քաղաքիս առաջնորդարանը որոյ թարգմանութիւն մատուցուեցաւ առաջնորդին կողմէն՝ Վանայ մուքթասարիֆին, և եթէ հայերը դարձան իրենց տեղը, իրենց տուած խնդիրը գրովս թող հասնի ձեղ, զոր հրատարակել խնդրեմ ի լուր աշխարհի և յուշագրութիւն աշխարհաշէն Միտհաթ փաշային։ Ձեռքս ինկած ցուցակ մալ կայ, զայն ևս ղրկեցի. արդէն տեղեկութիւնները առաջնորդն գրած է լիովին ի Գատրիարքարան։

Շատախու հիւդ աղաներն են

Ա. Մէհմէտ աղայն։ Ի. Ալի աղայն։ Գ. Հաճի աղայն։ Դ. Շարաֆ աղայն։ Ե. Ավոր աղայն։ Զ. Խալիֆ աղայն։ է. Նազկուտ աղայն։ Ը. Կիւլ Մահմատ։ Թ. Օսման աղայն։ ժ. Մաթաֆչայ աղան։ ԺԱ. Հասան։ ԺԲ. Հիւսէն։

Կաճեռ գիւղ

Տիրոջն Մահմատ աղան, իւրաքանչիւր տարին կառնէ գեղացիներէն 200 մարդ տարակ (իրղատ)։

20 չափ ցորեան, (մէկ չափը կը կշռէ 30 հօխայ։)

2 լիտր իւղ, (1 լիտր 6 հօխայ է։)

8 լիտր պանիր.

9 այծ.

իւրաքանչիւր տունէն մէկ ոչխար կառնէ ամէն տարին, 150 ոչխար ալ ամէն ձմեռ գեղացւոց ձրի պահել կուտայ։

Կաղպի գիւղ. 40 տուն են հայք։

Զորս են տեարք. Մահմատ. Ալի. Հաճի. Ավոր. աղայք իւրաքանչիւր տարին գեղացիներէն կառնուն 100 մարդ տարակ, 66 չափ ցորեան. 9 այծ, 4 լիտր իւղ, տուն գլուխ մէկ կիլան ոչխար, ձմեռ չորս ձի և ոչխարներ պահել կուտան, որքան չորապ և տրեխ ուղեն կառնուն. են։

Հինեց գիւղ

Տէրն է վերոգրեալ ագռաներէն մին։

Իւրաքանչիւր տարին գեղացիներէն կառնու։

32 չափ ցորեան։

20 մարդ աշրակ։

Տուն պիտի մէկ ոչխար կառնու ամէն գարուն, և մէկմէկ ոչխար ձմեռ պահել կուտայ։

Հիգի գիւղ

Տէրն է Մաթաքիայ աղան։

Իւրաքանչիւր տարին գեղացիներէն կառնու.

24 չափ ցորեան.

100 մարդ աշրակ.

Տուն մէկ ոչխար կառնու և ձմեռ նոյն ոչխարներ պահել կուտայ։

Սոյնացի գիւղ. *ունի երկու եկեղեցի.*

Տարբեր են Օսման և Ալի աղայք։

Սիպոկի գիւղ

Տէրն է Օսման աղան. կառնէ

6 այծ.

2 լիտր իւղ.

30 մարդ աշրակ.

150 դր. դրամ։

Սագ գիւղ. *չորս տուն հայք են. եկեղեցին է սուրբ Աստուածածնին. տարբեր են Հասան և Հիւսէին աղայք, կառնուն*

50 չափ ցորեան.

50 հազար հատ ընկոյզ.

Որքան ուզեն կուտեն և կը խմեն քրդեր այս հայոցմէն, տէրութեան միւլթէզիմներն ալ վայրի ծառից պատուղներուն անգամ տուրք կառնուն։

Սիծանց գիւղ. *8 տուն հայք են. 2 եկեղեցիք. սուրբ Խաչ և սուրբ Գէորգ։*

Տարբեր են Կիւլ Մահմատ, Նաղուպ և Հաճի աղայք, կառնուն.

36 չափ ցորեան

8 հատ կէշան մագի.

2 լիտր իւղ.

100 մարդ աշրակ.

Ձմեռները չորս ձի և տուն պիտի մէկ ոչխար պահել կուտան գեղացւոց. 2 մարդ ալ ալ ձրի հովիւ են ու գեղացիք իրենց շալակով խոտեր կը բերեն լեռներէն։

Տասբար գիւղ.[36] *4 տուն հայք. 2 եկեղեցի. սուրբ Աստուածածին և սուրբ Գէորգ։*

Տարբեր են Իւսուֆ և Օսման աղայք։

100 տուն էին քանի մը տարի յառաջ սոյն գեղի հայք. անտանելի բռնութիւններէն և հարստահարութիւններէն փախած են ամէնքը. աննկարագրելի է այս գեղի հայոց խեղճութիւնը, իրենց կեանք, կանայք, վաստակք, և հողեր չիշեալ աղաներուն ձեռքն է. և սուրբ եկեղեցիք խոտ կը գնեն, և նոյն սուրբ տաճարաց մէջ հարկաւոր կը-ներն . . .

Մարցեղ գիւղ. *1 տուն հայ, 1 եկեղեցի սուրբ Շմաւոն։ Տէրն է Մահմատ աղայն։*

Առաջ բազմահայ էր գիւղս։ Սուրբ եկեղեցւոյ բեմը Մահմատ աղան չիներ է իւր հարկատուր...։ Սոյն Մահմատ աղան մ. Սարգսի սպանողը և Մահմատի որդին Ամար՝ մ. Մանուկի սպանողն։ Բիշեալ մ. Մանուկ և մ. Աարգիս երեսփի իշխանք էին Շատախու հայոց սիւն և խարխիս։ Նաև սոյն Մահմատ աղան և իւրքն են Շատախու հայոց գեղերն աւերող, տուներ քանդող, խոտեր վառող, խղճալի հայոց ազգի ապրանքներ բռնութեամբ առնող։ Զկարծեմ որ երկրիս վրայ այսպիսի խղճալի ժողովուրդ եղած կայ, զոր ինչ առնէ Մահմատ աղայն, ոչ ոք է որ իշխէ կառավարութեան բողոքել, քէև տէրութեան հարկն ժողովին ու առնուն, բայց տէրութեան կանոն անգ մուտ չէ գործեալ երբէք, հայոց ազգ տեսանի առ մերկ, քաղցած, պարտիւք լցեալ և ըստ ամենայնի ողոմալի։

Կառավանճ. *վանք է 1 եկեղեցի սուրբ Աստփանոս, տէրն է Շարիֆ աղան, եղբայր Մահմատին՝ որդիք Ամարին։*

Շարաֆը յիշեալ սուրբ վանքը իւր սեպհական կալուած է արարեալ, ինչ անուն հայ աշխարհական մը եղեալ է ի վանքն՝ բոլոր եկամուտներ յափշտակեալ տայ Շէբիֆին և մտադիր է ի մօտ աւուրս Շէբիֆն զվանքն քակել և զկալուածս ինքեան սեպհականել։

Այսչափ փոքր ի շատէ կարողացաք գրել առ այժմ պարտաւորեալի վիճակ Շատախու Հայոց...[36]

28. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Միրզէի Ջագ

Նոյ. 20 Նամակդ ընդունեցի. ասկէ յառաջ գրուածդ նամակներն ևս առուցած եմ միամիտ լինիք։ Մշոյ առաջնորդական վիճակին վրայ առ այժմ այսքան անօրէնութիւն կրնանք ընել միայն։ Երեմիաս Վանէ և ձմեռն էլ կարելի չէ որ գայ, անմանապէս Մամբրէն. ուստի ինչպէս որ մտածեր էք Տոքէն վարդապետ առ ժամանակեայ կերպով գրկելու է, որուն հարկ եղած պաշտօնական գրերը անաւասիկ ընդ գրոյս կը առանձաք։ Միայն թէ այս ծանր կրիայն քաշելնելու համար սուրբ կարապետէն քիւսկի մի պէտք ձեր կոդմէն։ Աղուսնոր վանէն շուտով կարող չէ գուբս ելլել. իւր ձայն պղէկ չի գար շատ կը կասկածիմ, որ ղՓոդոս յիշել տայ։ Փոդոսին համար պէտք եղած լուրերը կաբինէն կընդունէք. Մարգիս աղան խիստ աղէկ գիտէ ներքին և արտաքին միանգամայն։

Մշոյ միաբանարիքը խիստ անպիտան և կաշառակեր մէկն է եղեր և մշեցիք քննէ կը պահանջեն, որ զանի կործանէք։ Ծոյց ուրեմն զգօրութիւն քո . . Մեք այս կոդմէն ինչ միջոց որ կարելի է զայն ի գործ կը դնեմք։ Նախորդ նամակներուս մէկուն մէջ խորհուրդ տուած եմ ձեզ, որ եթէ կարելի է կերպով մի կաբին իշնաք. հոն շատ գործեր կան տեսնալու. Փալիսէն Նէֆիպ փաշայ մի եկաւ որ խիստ լուսամիտ և քրիստոնեայ սիրող մէկն է. իրեն հետը երկար տեսութիւն ըրինք. նա ինքն խոստացաւ այդ հարստահարիչ քիւրթերը իսպառ. Ընդել այն կերպով, որ իրեն համար իբրև գաղանիք մի է. Փոդոս վարդապետ կըգրէ. որ Ծալամազ և Իպոն սկսած են իրենց չարութիւն. Թող այս երկուքը. եթէ կան Գուլանըխին, Ծնուսին, դաշտին մէջ և ուրիշ տեղերը աստնց բոլորին ցանկ շինելով հետերնիդ առնելու էք։ Համազասպ էֆէնտին խիստ մտերիմ եղած ր. կուսակալին նորա ձեռքովն ալ բաւական գործերը կրնան տեսնուիլ։ Նուիրակութեան համար պայրանալով գրած էք և իրաւունք ունիք. բայց ես չըսի թէ վարդապետ ստեղծէ և ղրկէ. այլ իմ միտքս այն էր, որ Կիւնէի պէս մարդիկ նուիրակութեան չերթան. ուստի կարելի եղածին չափ փոքրիկ չարիքը ընտրելով նուիրակները որոշեցէք և գրկեցէք։ Որ բանին որ իրաւունք ունիս իսկոյն Հայրիկը կը խոնարհի ձեր առաջը. բայց գրքերու մասին ձեր յառաջ բերած պատճառները բնաւ իմ նպատակիս չեն պատասխաներ։ Ես չըսի թէ գրքերը հոն տեղ գրած էք խոնարհութեան մէջ կը փատին, այլ թէ տեղն անյարմար է, պատուաւոր և աչքի դիմաց չէ. պէտք է փոխադրէք Մեսրովպ վարդապետին սենեակը, որ վերի Քանգարանին մօտ է։ Մարգիս աղան գրած է, որ 4107 դր. ղբրկած էք իրեն. առ այս իմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ։ Սուրբ կարապետ ղբրկուելիք մնացուկը 7 թիւ ամենայն ափշութեամբ վան ղրկած են, Մարգիս աղան հեռագիր զարկած էր որ եւս զարձուներն. չգիտեմ մինչև ցարդ եւս զարձաւ թէ ոչ։

Մտադիր եմ Ջենոպ Գլակայ պատմութիւն տպագրել տալ գնէ հազար օրինակ. այս մասին ձեր կարծիքն ինչ է. հաղորդեցէք մեզ շուտով, որ մինչև ի գարուն հասնի։ Ծանիկ Աբամեան այս անգամ խիստ ընտիր կերպով Մայր Հայաստանի պատկերը նորէն տպագրել տուած է. արդեօք այս պատկերներէն եթէ 30 հատի չափ ղրկուի, պատուաւոր ուխտաւորները կառնեն. գին հոս 40 դր. մէկ տեսակին ևս 30 դր. Թեւևս երեք մանէթի կամ չորսի կարողանաք ծախել, և այս կերպով այդ պատկերը Ռուսիոյ հայոց մէջն ալ կը տարածվի որուն հայրենասիրական ներգործութիւնն խիստ բնական է։ Սորա համար կարծիք յայտնեցէք։

Մնամ աղօթակից
Հայրիկ

1872 դեկ. 15
ի Գ. Հայոց

Պ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ"

«Ես որ ոչ ասցէ զԼաչէ խոր եւ ևկեսցէ զկնի իմ չէ ինձ արժանի։»
«Ես որ ուրացայց զիս առաջի մարդկան, ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է։»

Վասպուրական քաղաքիս տառապեալ և ազգի ազգի հարստահարութեանց ենթակայ եղող հայ ժողովուրդը զգալով որ օր ըստ օրէ մեր եկեղեցին, ազգային իրաւունքները, ինչք և պատիւ առաքուր կը կոխուին յանօրինաց, և որ ցաւալին է առ ահի օր հարիւր անգամ ուրացութեան բաւղին մէջ կինկինինք յակամայից զօխսուա Աստուած լոկ մարգարէ մը գաւանելով անօրինաց ներկայութեան մինչդեռ ինքը կ'սէ Աւետարանին մէջ թէ «Որ ուրացի զիս առաջի մարգկան, ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է»։ Այս և ասոր նմանի իրողութիւններ հանապազ կըտեսնենք ու չենք սթափիր. թէպէտ այս մասին բազում անգամ մեր բողոքներ ու ողբերը առ ոնկ է բարձրացուցած ենք, սակայն տեսնելով որ անլսելի եղած են, այս անգամ ճշմարիտ ազգասիրութիւնը կը հրաւիրէ զմեզ, որ ճշմարիտ ոգւով, անկեղծ սրտով և աներկիւղ վստահութեամբ ձեռն արկանենք և ձայն բառնանք առ այն ճըշմարիտ և արդարադատ դատաւորը, որ յօժար է լսել հարստահարելոցս, անօգնականացս և տառապելոցս ողբերուն։ Ուստի մտածելով որ մեր փրկութիւնը գոնէն միայն պիտի կրնանք ապասել, որոշեցինք առգալուն դիմել բաւական համարելով այս դժոխքերը վիճակին վիճակիլ. վասնզի գըլնաց մեր պատիւը, պղծուեցաւ մեր եկեղեցիք. առևանգեցին մեր հարսունքն ու երիտասարդունք. յայտնապէս կը խըլեն մեր իրաւունքը մեր ձեռքէն և իսպառ սպառ մեր ազգութեան սերունդը ջնջելու կը ճգնին, վասնորոյ կամ պէտք է մեռնիլ ու չտեսնիլ այս սարսափելի վիճակը, և կամ վերահինգամանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենեաց։ Ալ ինչ կսպասենք. կեանք չունինք, մահէ կըվախնանք, ստացուածքնիս ու վաստակնիս մերը չէ. եկեղեցիք ունինք ամէն օր հալածանաց մէջ է, ու կը նախատուի։ Զաւակնք հերիք սեպելով՝ պահ մը արթնանք միախորհուրդ երդնունք ի խաչ, յաւետարան և ի սուրբ եկեղեցիք, վերկութեան միջոց փնտռենք, ապա թէ ոչ կորուստ մերձ է խապտ։

Ահաւասիկ ստորագրեալքս զասոնք նկատելով միակամ հաճութեամբ կերդնումք ի խաչ, յաւետարան և յեօթն խորհուրդ եկեղեցւոյ որ հաստատամտութեամբ տոյն պայմանը չծխտել հաւատարմութեամբ մեր մէջ պահել մինչև մեր արեան յետին կաթիլը։ Եւ ով է այն հայը և ծրն է այն սիրտը որ այս արտասուելի տեսարանները տեսնէ ու անտարբեր ծայ իբրև արձան չինչ փոյթ է ինձ ըսելով», այսպիսեաց լաւ է անբան անուն տալ քան թէ մարդ։

Ահա ձեռն ի գործ արկեալ կը հրաւիրեմք ամէն զգայուն հայը հաստատուն երդմամբ ուխտել այս գործը ի գլուխ հանելու առանց երկմտութեան որպէս և վարդանանք ի միաբանութիւն ուխտի նոցա։

Վան 3 մարտ 1872

Ն. Կարապետ մ. Խառանեան (կնիք) Նշան Ա. Շիր. վարդան Ն. Ավետիս Ս. Կալշեան Ծովհաննէս մ. Արմենակաց Ծովսէփ Զանեան Գաբրատար Մկրտիչ Աւետիս Գասիկ Մինասեան մ. Ծակոր Գայլէրբեան Ծովհաննէս Ադկուեան Ծակոր Կալօեան Յակոբ Տէր Ծարութիւնեանց Օյանէս Բարիշմեան մ. Ավետ Սապունէեան Մինաս Մօրօեան մ. Գեղարս Կօկօեան մհռ. Մարգար Մինդոեան մ. Օհանէս մ. Այվազեանեան մ. Գասպար Մելիքեան մ. Մանուկ Օհէմէրլի մ. Առաքել Ձիմմէշեան Ազորհամ Մինքաելեան կ. Գրիգոր Զքլի Ծովսէփ մ. Մուրատեան Մկրտիչ Ղարաբէդեան Գէորգ Թաւրիկեան Գաբրատար Մելքի Յակիկեան Քերդի Մելքոն Մելօեան մ. Աբրահամ Մարտիրոսեան մ. Ծակոր Զանկուլեան Ծարութիւն Չիլչի Փանոսեան Մկրտիչ Սաէլեան Գեղարս Թաւրիկեան Գրիգոր Նէկոյեան Յակոբ Ղազարեան Գրիգոր մ. Փանոսեան սաղ. Միմէն Աւետիսեան Գաբրատար Ղանդիկեան Կարապետ Օհանէսեան Աւետիս Սէմէրլեան Շայլի Աւետիսեան Յակոբ Ծօսէփեան Ծակոր Բօյիկեան Ծակոբս Չալչի Մանուկեան Մկրտիչ Յակիկեան Համբարձում մ. Կարապետեան Տէր Օհաննէս։

Պ. Ա. ԱՆԳԼ ԳԻՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒՄՈՒՄԸ «ՄԻՈՒԹԻԻՆ Ի ՓՐԿՈՒԹԻԻՆ» ԴԱՂՏՆԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՆՑ ՅՈՒՍԱՀԱՏՑ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

26 ապրիլ 1872
ի Վան

Մեծապատիւ անդամք Գաղտնի Ընկերութեան

Մենք ստորագրեալքս մեր կրած նեղութեանց, հարստահարութեանց և զրկանաց երեսէն բոլորովին յուսահատած ըլլալով, և այս միջոցներ լսելով որ քաղաքամէջդ ալ նոյն ցաւօք վարակեալ կը գտնուին ու զգացած են այս անտանելի չարութեանց իրենց վրայ ծանրանալը, ընկերութիւն մը կազմած էք Մխուքիւն ի փրկութիւն անուամբ. ուստի ալ չկարենալով տակալ այս տարտափելի վիճակին և անկրելի լուծին՝ ձեզ կը դիմենք այսօր որ մենք ալ ձեզ հետ միանալով թերևս դարման մը գտնենք, թէ ինչ միջոց որ նպաստաւոր է այս չարիքներէն փրկուելու, պատրաստ եմք արեան և մահու չափ ձեզ հետ գալելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան յոյսը զմեզ տանի. թէ ռուսանալ՝ ռուսանանք միասին, թէ գաղթել՝ գաղթենք. թէ վերջապէս մեռնիլ հասած է մեզ՝ մեռնինք, բայց փրկուինք. այս է մեր ազերտն թէ առ ձեզ և թէ առ Աստուած և կերդնունք չքաժնուիլ ի միմեանց, բայց եթէ մահուամբ միայն։

Ընէս Կարապետ աբէ Գէորգեան (կնիք) աբէ Գազոս Յակոբեան. կ. Մ. Գազոս Փանոսեան. կ. Ուսէփ Վէրտանեան 0 Աւետիս Մկրտչեան 0 Գըրիկոր աբէ Առաքելեան կ. Առաքել Մկրտեան կ. Կըրիկոր Ծատեան կ. Ղեւոն Մարտիրոսեան կ. աբէ Յովհաննէս աբէ Բարսեղեան 0 Ալէվէրտի Մ. Գեւորգեան 0 Հովհաննէս Մարգիսեան 0 Յարութիւն Աւետիսեան 0 Փանոս Բերոսեան կ. Աւետ Գաղպարեան 0 Գրիգոր Ավետիսեան կ. Վարդան Սաֆարեան կ. Ղազար Վարդանեան կ. Մուրատ Օքանեսեան 0

Գրած կուդացիք.—Ընէս Սարգիս Մ. Կարապետեան կ. Ընէս Սարգիս Յարութեան կ. Կուլան Աբգիսեան կ. Ազիզ Բագրատեան կ. Ակոլ Կագեան կ. Վարդան Ավետեան կ. Աբքին աբէ Ակոբեան 0 Մքրտս Օխանեան 0 Օվան Յովհաննէս 0 Կարապետ Պալտեան 0.

Պ. Բ. ՎԱՆԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԳԻՒՂԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԴԻՒՄՈՒՄԸ «ՄԻՈՒԹԻԻՆ Ի ՓՐԿՈՒԹԻԻՆ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ՝ ԻՐԱՆՑ ՅՈՒՍԱՀԱՏՑ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

26 ապրիլ 1872 ի Վան

Մեծապատիւ անդամք Գաղտնի Ընկերութեան

Մենք ստորագրեալքս մեր կրած նեղութեանց, հարստահարութեանց և զրկանաց երեսէն բոլորովին յուսահատած ըլլալով, և միջոցներ լսելով որ քաղաքամէջդ ալ նոյն ցաւօք ժողովուրդը վարակած է և զգացած են այս անտանելի չարութեանց իրենց վրայ ծանրանալը, ընկերութիւն մը կազմած էք Մխուքիւն ի փրկութիւն անուամբ. ուստի ալ չկարենալով տակալ այդ անկրելի լուծին՝ ձեզ կը դիմենք. ձեզ հետ միանալու՝ թերևս դարման մը գտնենք թէ ինչ միջոցով որ կարելի է այս չարիքներէն փրկուելու։

Պատրաստ եմք արեան և մահու չափ ձեզ հետ գալելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան յոյս զմեզ տանի. թէ ռուսանալ հարկ է՝ ռուսանալ. թէ գաղթել՝ գաղթենք. թէ վերջապէս մեռնիլ՝ մեռնինք, բայց փրկուինք. այս է մեր ազերս առ ձեզ և առ Աստուած. և կերդնունք չքաժնուիլ ի միմեանց, բայց եթէ մահուամբ միայն։

Հարսեցց գիւղ

Յարութիւն Աղամեան կ. — ընէս Զէրա Փախանեան ✠

ընէս Մինա Գազոսեան ✠ — Յակոբ Մարգարեան ✠

Յովհան Թաքոսեան ✠

Խերիեղ

Գեւորգ Վարդանեան ✠ — Ամբրկան Վարդանեան ✠

Առաքել Դաւիթեան ✠ — Ղազար Արգարեան ✠

Հնեսեան գիւղի բոլոր հայաբնակ ժողովրդոց երաշխաւոր անձինք

աբէ Յովսէփ քահանայ — ընէս Գրիգոր ✠ — Վարդան ✠

ԱՀԷ ՄԱՓԵՐ ՊԱՂՄԻՒԵԱՆ

Նոր պուպի բոլոր հոգեյբընակ ժողովուրդ ամէնքա միայբան

ՍԷՐ ԴԷՈՐԴ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՀԷ ՖԸՐՏԻՉՈՐ ՕՀԱՆԵԱՆ
կ.

ՀԱՊԱՐ ՋԱՊՈՒՆԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՊՊԱՐԵԱՆ

ՂԱՊԱՐ ՔՐԼՈՅԵԱՆ Մ. ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ
կ.

ՖՐԻԴԱՐ ՊԱՊԱՍԵԱՆ
կ.

Ցաւեղ գուպին

ԱՀԷ ՀՈՎՍԷՓ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ ՀԱՊՐԻԷԼ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ՍՈՎՍԷՓ ՄԻՒՍԻԵԱՆ

ԿՆԻՔ ՍԱՀԱԿԻ

Պ. Գ. ՎԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ

Ձեր կայսերական բարձրութիւն

Ցիսուս Աստուած իւր երկնային Աւետարանը ճանչցողներուն անխոհեր մի աշօք նկատելով, նորա մէջ յինքն հաստատելոց պարտքեր նշանակած է կատարելու, և նոյն պարտքերը սիրոյ անքակտելի հիման վրայ հաստատած՝ միմեանց միշտ օգնելու հրամէր կը կարդայ։

Ի՛րաւացի քաջարի և մեծաղօր ազգը որ նոյն սրբազան Աւետարանի ուղղափառ և ճշմարիտ աշակերտն է, և ըստ աշխարհի ալ իւր ամենազօրաւոր բազուկները խիստ հասանելի է այնոցիկ՝ որք նոյն սրբազան պատուիրանաց և կանոնաց հետևող և հաստատող են։ Բայց աշխարհիս անկիրթ ու բռնակալ ձեռքերը միշտ այն սուրբ կըտակը անպատուած և նորա քէն նիւթական և քէ բարոյական եկեղեցին պղծած, խաչեալ Աստուծոյն կենարարէն գործին անարգած են. ահա այս դասէն է վանայ խղճալի ու քրիստոնեայ ժողովուրդը որ միշտ այգուննակ հալածանաց մէջ կը գտնուի ի ձեռն բարբարոսաց և անհաւատից, որուն համար դառն արտասուօք ձայն բարձած իւր կրօնակիցէն և միանգամայն բարի և արի գրացիէն օգնութիւն կը հայցէ Քրիստոսատեաց կազմ եկեղեցւոյ ազատութեանը համար։

Ձեր այդ քաջարի ազգը որ աշխարհիս վերայ միշտ ընդհանուր քրիստոնէից և իւր գերիացեալ եկեղեցւոյ համար պատնարազմաւ վրէժխնդիր և ընդ միշտ յաղթող հանդիսացած է, չեմ կարծեր որ մի առ մի մեր եկեղեցւոյ հալածանքներ և հաւատացելոց հարստահարութիւնը լսէ, գութ ու խնամք չածէ ու անտարբեր մնայ. որուն վատահ լինելով՝ կը համարձակիմք արտասուաց կաթիլներով գրուած սոյն աղերսագիրը գրքաստաս վեհութեանդ մատուցանելով՝ անգամ մի ձեր հայրական ակնարկը տատապելոցս դարձնելով՝ շնորհէք մեզ մի գօնսիւլ որ է ձեր շունչն ու ազդեցութիւն և զոր ասկից եօթ ուրք տարի յառաջ խնդրուած ու խոստացուած իսկ էր, նամանաւանդ ասկից քանի մը ամիս յառաջ երբ Ատրպատականի մէջ ձեր մեծազօր սէրութեան թղթատարը Թուրքերը կոդոպանելով Տաճկաստան անցան ու վան բերին, նորա քննութեան համար քննիչ ղրկուելուցս կարծոյ արդի վեհմամփայլ գօնսիւլը. բայց տասն և հինգ օր քննութիւն ընելով ոչինչ կրկարաց գուբս բերել, վասն զի արդէն գողեր և գողակիցները գործը իւրեանց մէջ կաբգի գրած էին։ Այս մարսելէն ալքան, նոյն դեսպանի մարգիկներէն մինն ալ մեծամեծաց ղրկմամբ կանոնաւոր զօրքերէն սարսափելի գանակոծուելէն և մահուան գուռը հասցնելէն յետոյ, գօնսիւլը արտակոտոր վանէն ի կարին մեկնեցաւ. կարին հասնելուն՝ վանայ մէջ գօնսիւլ մը հաստատելու խօսք տալով։ Նոյնպէս խոստացած է Գօլսոյ Իվնաքիյէ լիազօր վեհմամփայլ դեսպանը ընդհանուր Թուրքիոյ, և թերևս երկուքն ալ սոյն դէպքը հաղորդած լինին Ձեր Կայսերական վեհափառութեանն, սակայն չգիտեմք թէ ինչու այդ շընորհքը մինչ յարդ գրուանի տակ ծածկեալ մնացեր է։

Վեհափառ Տէր, տեսէք, մեծաղօր ազգի մը պատօնապէս ղրկուած գօնսիւլ մը որ այսպէս անպատուելով քաղաքէն հալածեցին, հապա այն հպատակ, անվնաս, և անօգնական ժողովրդոց ինչ վատութիւններ և սարսափելի եղեռնագործութիւններ չին ըներ, որուն համար, ահա այս անգամ վա-

Նայ ժողովուրդքս միաձայն և միասիրտ ի ձեռն մեր երկու եղբարց որք վոխանորդաբար ի սէր գժբազդ ժողովրդոցս եկած են հանդերձ մեր կնքելով և առորագրելով վաւերական գրութիւններով, կաղաչենք, խոստացուած գօնութիւը վերահաստատելու և յուզարկելու շնորհք ընէք։

Մնամք աղօթարար ի. ծառայք Ձեր

կնիք — Հայոցաց Ռուսաց ի Վան 1872

1872 Մայիս 9
ի Վան

Ղ. ՓՈԽԱՆՈՐԴԱԳԻՐ[28]

Սաբահկնքեալ Վանայ հայ հասարակութիւնքս ուխտ տուն տարիէ ի վեր անհնարին թշուառութեան ի հարստահարութենան դերի մատնուած և վերջին աստիճան յուսահատած ըլլալով, երկու պատուաւոր անձանց, այն է Ծակոբ աղա Կալօեան և Նշան Շիրվանեանի խորհրգատուութեամբը նոյն դառնաղետ վիճակէն ազատուելու համար, որոշեցինք Նորին Մեծազօր Ռուսաց առատագութ Կայսեր հպատակելու դիմել. սորա գործադրութիւնն ալ վերոյիշեալ յարդելիք անձնուիրաբար յանձն առնելով՝ հասարակութենան կողմանէ՝ այդ կողմը դիմեցինն լիազօր փոխանորդութեամբ. և մենք ալ՝ միահամուռ, սիրով և սրտիւ ընդունելով, կնքեցինք սոյն փոխանորդագիրը։

կնիք — Հայոցաց Ռուսաց ի Վան 1872

1782 մայիս 9
ի Վան

Ղ Ե. ՎԱՆԻ ՀԱՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՍԲՍԻԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

Վսեմափայլ Տէր

Ինչպէս որ նորին հանուր Ռուսաց Մեծազօր և Վեհափառ Կայսեր սահմանեալ ըստ մէջ ձեր վսեմութեան նշանաւոր տեղապահութիւնը ի պարծանս Հայազանց հռչակուած է, նոյնպէս Տաճկաստանի, նա մանաւանդ Հայաստանի մէջ նոյնը քառապատիկ կըրկնութեամբ արձագանք տուած է, իսկ մեր նուաստութիւնը որ Հայաստանի Վասպուրականի հինաւուրց Վան քաղաքէն ենք, այսօր նոյն բարի համբաւը համարձակութիւն տուաւ մեզ դիմել յոտս արի և վսեմ Աստիճդ խնդրել զայն, զոր կարող է միով բանիւ և ակնարկով չամրել իրըն գթառատ հայր մը տարանջատ որդւոց։

Որովհետև Վասպուրականի գաւառը Ռուսիոյ ամենամերձ սահմանակիցն է, և նորին կայսերական բարձր վեհափառութեան զօրեղ բազուկը երկար է հանուր քրիստոնէից վերայ, և իւր գթառատ սիրտն ալ ջերմ է առ ինքն դիմողներ, սոյն վստահութեամբ կը յայտնենք մեր փափաքը և ինչպէս քանիցս ալ յայտնուած՝ սակայն չը գիտեմք թէ ինչ պատճառաւ բարձի թողի եղած է, այն է գեսպան մը շնորհել Վանայ ի պաշտպանութիւն, վասն զի Վան պաշարուած է վայրենի ու բարբարոս քիւրտերով որք կատաղի ու արիւնարբու գազաններ են, յորոց միշտ վճառականականք երթևեկութիւնը ի վտանգի կայ, ահա ասոր կենդանի ապացոյցը քանի մը ամիս յառաջ պատահեցաւ Աստրախանցի առեւտրականի մը, որոյ քննութեան համար կարևոր վսեմափայլ դեսպանը Վան գալով 10—20 օր գոա բանալով ոչինչ չկարաց առնել, վասն զի գործը արդէն կարգի դրուած էր։

Ռուսի մեր նուաստութիւնը Վանայ հասարակութեան մեծագոյն մասէն փոխանորդ կարգուած՝ բազմակնիք հանրագրութեամբ կը խնդրեմք վսեմութենէ ձերմէ որ յայտհովութիւն վասպուրականցոց երթեւեկութեան և ի պաշտպանութիւն կրօնի, կենաց և ընչից Վասպուրականի քշուառ

քրիստոնեայ հասարակութեան նորին կայսերական Վեհափառութենէն դեսպան մը մեզ շնորհելու Ձեր ազգասիրութիւնը չը դլանայք. այսու շնորհապարտ կը կացուցանէք զՎ. ապուրականցիս, ուր երկնանման վանօրէից հրեշտակատիպ մշտամատոյց աղօթողները տիւ և գիշեր Ձեր անպուդական և չնաշխարհիկ կենաց օրհներգու են և պիտի ըլլան միշտ՝ մինչ իրենց յետին շունչը։

Մնամք միշտ՝ Ձեր վեհմութեան խ. ծ. և ակնդէտ խնդրանացս կատարման Վսպուրական գաւառի ընդհանուր ազգայինք, և փոխանորդք նոցին

Ցակոբ Ց. Կալօեան
Նշան Ա. Շիրվանեան
վանեցիք

1872 Յունիս 8
Յերեան

1873

Պ. Ջ. Ց. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Ի 10 մարտ 1873 Վան։

Աբժանապատիւ տէրը հայր.

Ձեր յունվ. 15 քիւ նամակը՝ մարտ 3-ին ընդունեցինք. նրանում կյանդիմանէք զիմ դանդաղութիւնը, ես առանց ինքզինքս արդարացնելու միջոցներուն դիմելու, կը փութամ պարտքս կատարելու։

Արդէն Երեմիայի տեղս գալը յառաջուց յայտնած եմ Ձեր գերապատուութեան, որ Ձեր շնորհիւ եկած օրէն, սերտ բարեկամութիւն կապած է հետերնիս. Գրիգորիսի հետ միջոցին աւրուած է, բայց ժողովրդեան չցուցնելու համար, այն վարագոյր կամաց կամաց կը ժողուենք։ Քանդի յայտնապէս բողոքց Երեմիաս, քէ իր պաշտօններէն մինն ալ, սահմանադրութիւն գործադրելն է, եթէ գեռ ես յապաղեցնես, ես ձեռք պիտի դարնեմ գործադրելու, բայց Գրիգորիսը առարկելով քէ հարցում ըրած եմ վեր, և պատասխանի կըսպասեմ, ըսելով, կը խաղցնէը։ Անցեալներ ս. Հայրիկէն նամակ ստացայ կըսէ Երեմեան, որ կը պարտաւորեցնէ զիս, օր առաջ ստիպել սահմանադրութիւնը գործադրելու, զի կըսէ նամակագիրը, քիչ օրէն պիտի մեկնիս ի վանայ, վերջ ինքը շրջագայութեան ելլաւ եկեղեցիներ, ամէն մէկի եկամուտ ծախս, կալուածներով գրելով, արդէն չորս հինգ եկեղեցեաց լմնցուցած է. և միւսներ ալ քիչ օրէն կլինայ, այնպէս միտք դրած էր որ ասկէ լմնալէն յետոյ եթէ Գրիգորիս դարձեալ գործի չըսկսեց, ինքն անմիջապէս սկսի։ Երկչ լսեցինք որ պատրիարքարանէն ստիպողական հեռագիր հասած է յառաջնորդարան, որ անմիջապէս գործի սկսուի, իւր հարցմանց մասին ալ, (որոնցմէ մէկը անապատներու մասին էր քէ արդեօք ասոնք ալ պիտի մասնակցին երեսփոխանական ընտրութեան, այո ըսուած է, ուր դժուարութիւն մը կայ, վասն զի հարկ կըլայ նորընտիր կրօնական երեսփոխանութիւնը լուծել, և նորէն ընտրել, կամ հինը անոնց ալ կլլել տալ. իսկ երկրորդն որ էր շրջականերէն երեսփոխան առնուլ, այդ մասին ալ կըսէ քէ ասկէ 3 փոշտայ յառաջ գրած եմ, որուն նայելով այսօր վաղ կերևի պատասխանը։

Այսօր օգնական ժողովը նիստ ունեցաւ, բայց գործ չգիտեմ։

Ինքիզարի մասին ազդարարութիւն եղաւ

յառաջնորդարան ու ազդին կողմէն մարդիկ ընտրուին գան, երեք տարուան ինքիզապ և տամզայի վարձք յետ առնուին, քանիմ քարեմիտներ հետուէն այս պարբար որսը տեսնելնուն պէտ, ուզեցին տրա մրդունք յատկացնել կիզրոնական դըպրոցին, և այս նպատակաւ մահկերդրութիւն պատրաստուեցաւ, բայց դեռ քան երեսուն մարդիկ չտորդրած երբ հրապարակ ելաւ, ինկաւ խնդճ քղքիկ երկպառակութեան կրակին մէջ, վայ փորձանք ժողովինք ապրուստանոցներուց տանին, վարժատուն շինեն, վազ տանն քէ, ահա մեր իշխանութեան փոքր միջոցին այսպէս բան մը ըրինք, տաճկին կուտանք անոնց չենք տար, քանիմ խելահասներ առարկեցին քէ, այդ բանի համար, քարեխառնութիւն պէտք է, քող հաւատար երկու կողմէն ալ մարդիկ ընտրուին այս բանի համար, տար ապրուստանոցներ կամք չտուին, ըսելով անոնք բանի մէջ մտնելուն պէս բան պիտի ուզուի, այս երկու կողմերուն կուտ բունուած միջոցին, տաճիկ հասարակութիւն աչք բացաւ, ու բողոքեց կառավարութեան քէ մեր անցեալ տարիներու տուրքէն մեծ գումար մը պակաս է ընացած կխնդրեմք որ հաշուի այդ յետ տրուելիք դրամը տանը տեղ։ Ձղջացան հայեր, ու անցեալ չորեքշաբթի տուրք ընդհակ եկեղեցին ժողով կազմելով, Իսաճանեան իրենց կողմէն վստահեցան նշանակեցին գուռ Հօն խօսած կլինի Իսաճանեան, քանի որ բոլոր խանութպաններ և արուեստաւորներ հայ են, այդ դրամն ալ հայոց կվերաբերի և անոր կիյնայ իւր ուզածին պէս գործածել. տաճիկներ կպատասխանեն քէ, իրաւ խանութպաններ և արուեստաւորներ հայ են և անոնցմէ գոյացած է այս գումարը, բայց իրենց չվերաբերիր, վասն զի շուկայի խանութներու մեծ մասը ճամիներուն և տաճկացն է, եթէ գիտնային, ասկէ երեք տարի յառաջ որ 1000-ին 40 ղրշ. քէմէթօն պիտի տան այդպէս արժան գնեմ պիտի թողնէին խանութներու տարեկան վարձք. հայեր տժան գնով խանութ նստեր, շատ վաստկեր, և տէրութեան ինքիզապ են տուած մեր շնորհիւ, հիմայ այդ մեզ կվերաբերի, կամ քէ տամզայի համար, ինչ խօսելիք ունին, բոլոր առնող մենք ենք, տամզայի վրայ դրած վերջ մեզի ծախած են, վճռեց որ երկու կողմէն հօքն խելահաս մարդիկ ընտրուին, գան դատ վարեն, եթէ կրցան համաձայնիլ լաւ, ապա քէ ոչ հետզհետէ ի կարին, կրկին հայոց քսակ մտնելու յոյս չունիմ, բայց կարելի է նոր լճի կամ ուրիշ բանիմ յատկացնեն։

Ամենեան Հայրապետ աղան կպատմէ քէ երէկ չէ միւս օր Շաբան պէյ, Աճէմեան են. այս մասին խորհելու համար յառաջնորդարան հաւաքուած միջոցին, Գրիգորիա վարդապետ հարց ըրաւ Շաբանին քէ, Հաճի պէյ, հայաւ՝ այս աւուր և ասկէ 30 տարի առաջուան համաբաւմը դուն քով ինչպէս է, կպատասխանէ, առաջ ունէր տան, բայց ցայսօր ինը կորանցուցած, մէկը մնայն էր մնացած, այն ալ օրերս ձեր շնորհիւ կորնցուց։ Հայց ուրիշ անգամ լսած եմ որ ձեզ համար ասած կլինի «Գարեդնի պէս առաջնորդ ըլլայ որ իշխանը կրնայ գործ տեսնել». վերջը կըսէ Ամենեան, դուրս ելնելու միջոցին քեզ առաջնորդարանի դրան վրայ ըսելով քէ, նզովեալ ըլլամ ես քէ միանգամ այստեղ ոտք կոխեմ կրկին։

Շատ ձանձրացեր են իրմէն, տար Աստուած կըսէ, որ գիւղերը չմասնակցէին ընտիսխանութեան, որպէս զի կարելի ըլլար գործ շուտով լմնար ու առանց նորէն պօղոսեան ապրողոսեան խնդիր յուզուելու, մէկ մը ընտրուէր, ժողովրդեան ձայնը լսէր, և սա քեզուր երբեար։

Քանիմ անտեղութիւններ պատահեցան միջոցներս, բարեկենդանին 5—6 մարդիկ կերբան առաջնորդարանէն, կուզ ընդ այրուց պատկելու հրամանն կխնդրեն, կրօնական ժողով համազուելու կլինի, բայց ընտիսխան որ կնախագահէր այն ժողովոյն բացարձակ կմերժէ, առկէ յառաջանալիք դէշութիւնները մէջ բերելով, կրօնական ժողովն ալ չհամաձայներ ինքնին գործելու, ու մերժողական պատասխան կուտայ նկօղներուն, անոնք ալ երբեան, իրենց ուզածին պէս ուժ ոսկիին տալով մէյ մէկ քահանայի վարդապետի ձեռքով կամուսնանան։ Բոլոր վաստուրական տարածուեցաւ քէ տէր Բարսեղեան, Ձղչաձկեան, Ագկաշեան, Գօտպախչեան անհրաման ամուսնա-

ցեր են, այրիք ընդ կուսի և հոգ չունայց որ չտուին խեղճ Գրիգորիսի դլխուն, ոմանք ալ երբ տեսան վրէժխնդրութիւն մը չեղաւ, իրենք ալ մասդիր եղան պահոց պսակուելու, բայց պահոց յաջորդ տարին, ժողովկազմուեցաւ յատուկնորդարան, և որոշուեցաւ, դանոնք պսակողները փնտռել, փեսաներ առաջնորդարան ժողուեցան ոմանք սրով և ոմանք սիրով։ Եղիշէն խոստովանեցաւ թէ Տէր Ներսեհեանը պսակողը ես եմ, որ անկէ քանի օր յառաջ ալ դասատակ էր, սուրբ Գրիգորայ խաչերը աղայի մը ձեռք ծախու տալուն համար, դայն բանտարկեցին, երկրորդն Անդրէաս քահանայն էր, երրորդ անապատական մը են. առայժմ ձեռք ինկած է Եղիշէ վարդապետ միայն, որն ոմանք պսակուել կըսեն, ոմանք աքսորել՝ իսկ ինքն ձդէք դիս անապատանները մէկու անկիւնը հոն երթամ իմ մեղքերը լամ մինչև յաւր մահուս կըսէ, երկու երեք օր է անթերեւութեացեր է, կըսեն փախած է ի Պօլիս։

Տէր Գրիգորիսի անձին համար բանտարկեալները կատարեալ ապատութիւն դատն, ամէն մէկ իր կողմէն երաշխաւորներ տալով, բայց դեռ կան հինդ վեց անձինք ալ, որոնք կհակառակին, երաշխաւոր տալու, վերոյիշեալ խնդրոյ մասին յատուկնորդարան կազմուած կրօնական և քաղաքական խառն ժողովոց մէջ, Իսահականեանի ցուցուցած անտեղի վարմանց համար բոլոր ընկերութեանց և էսնէֆաց կոմսէն Գրիգորիսին բողոքագիրը մատուցանել, դիտէք, յորում պատրաստ կցուցնէին ինքզինքնին բողոքարկուք դալու նորա հետ դատ վարել։ Աղուանեան գոհ ըրաւ դանոնք առանց առեան բանալու, և իւր յանցանք իրեն ցուցնելուն ազգային իրաւունքներէ զրկելով։ Այս բանը խաղաղասիրական ոգւով ըրաւ, բայց ըստ իս ապագայի մէջ նշանակութիւն մը չպիտի ունենայ, նոյն իսկ այսօր եթէ ինքն իրաւախնդիր ըլլայ կրօնական ժողովոյ վեց նստի ներկայ չը դտնուելու համար, մերժուեցան յանդամակցութենէ տէր Միքայէլ Նորաշէնու, և տէր Գրիգոր սուրբ Յակոբու։

Պարոն Պարթևեանը Հայկազեան դպրոցէն ի զատ, պաշտօն դտաւ նաև . . . .* և Յայնկոյսներու դպրոցը, խօսք կայ մօտ օրերս Արարքն ալ տանելու, որովհետև ինչպէս առաջիններու՝ այնպէս ալ վերջինի մէջ դրեթէ ամենևին աշխարհաղրութեան և քուաբանութեան դասատութիւն չէր ըլլար։

Աղուանեան՝ Աւետից և Շահպազի դիւղերուն մէջն ալ Թ. խորհուրդներ հաստատեց. միջոցներս մահ վանայ մէջ բաւական կոտորածներ ըրաւ, իմ ճանչցածներէս մեռան Թումաղայեանի հայրը, Գիւլանեան ւ. Մանուկի երիտասարդ որդին, և տէր Յարութիւնեան մ. Համբարձումի Ճաչեր 31 տարեկան որդին, որուն մահուան վրայ համարեա ոդոց ողջ Վասպուրականն։

Անցեալներ երկու լէգէոյի հարսունք և մի այր, կուգան ի տաճկաթող սուրբ Գևորի մէջ ընակող սուրբ Կէորգին յուխտ, այն ալ կհասցնէ իրենց մուրադին, երկու սրիկայ տաճիկ ատոնց եռեքն ինկած կերթան մինչև դաշտ, հոն իրենց էշէն կձգեն երկան գլխուն վրայ, ու կանայք բռնելով կլլկեն, կըսեն մէկը վախէն կմեռնի։ Աղուանեանին կուգան և պարզութեամբ տեղն ի տեղը կպատմեն լեզգիք. ու հետերնու այրը. ջոջը անպիտանք, ամօթ է եղածն եղած է, դոցէք երթայ. ու կճամբէ խեղճերը։

Պարոն Ամիրճանեան կաղանդի նուէր ատնուռով հեղինակութիւն մը ըրած է, ու մօտերս վարագայ մամլէն լոյս պիտի ընծայուի։

Քաղաքիս քանիմ չարամիտ իշխանաց մանուկներամբ աղտարարութիւն եղած էր դուռը, թէ առալ Արծուին մշտնջենաւոր կերպով դոցուած էր, բայց փաշան վեր հարցնելով կրկին ազատութիւն տուաւ հրատարակութեան։

Տէր Ց. Արուանձտեանց

* Անվերծանելի։

1874

Պ. Է. ԱՌ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՀՈՐՀՐԴԱԿԱՆ Տ. ՀՈՒՐԷՆ ԱՐՔԻՊԻՍ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ Ս. ՀԱՑՐ

1874 փետր. 15

Ազգային կեդրոնական վարչութեան հռնարհարար յայտարարութիւն

Այս անդամ բարեկարգութեան անունով Հայաստանի կողմը գնացող պետութեան պաշտօնատարաց հետ թէ Ազգային պատուանատարները ղրկուին թէ չղրկուին, կասկածարկեմ

Ա. որ կեդրոնական վարչութիւնդ կանխէ ազդարարել և հրահանգել գաւառաց մեր ազգ. վարչութիւնները, անվախ և օրինաւոր կերպով իրենց կրած ղրկանաց և նեղչաց մասին բողոքներ պատրաստելու և ներկայելու բարեկարգչաց յանձնաժողովոյն

Բ. Բաց Ձեացած գաւառները բանիբուն առաջնորդներ կամ տեղապահներ կարգել անմիջապէս, որոնք են. 1. Հալէպ, 2. Երզնկայ, 3. Թարբերդի առաջնորդին օգնական մը ղրկել կամ զանի փոխել, 4. Բալու, Արզնու Մասէն, Ընքուշ և Սէվէրէկ, որոց կից է նաև Ճապաղջուր, Ակըլ և Ջերմուկ, միացնելով նոր առաջնորդութիւն մը կազմել և աղէկ առաջնորդ մը ղրկել որ նստի Արզնու Մասէն, ուր միւթասարիֆը կը նստի իբրև կեդրոն. 5 Զմշկածագու առաջնորդ, որ Գօլիս է, տեղը ղրկել, 6. Բղի, 7. Դերջան, 8. Մղերդ, 9. Բաղէշ շնորհքով տեղապահներ ղրկել. քննութեանց և բարեկարգութեանց ամենակարևոր գաւառներն սոսկք են. մանաւանդ Թարբերդ, Բալու և Ջարսանճաղ գաւառները մանաւորապէս հողային կալուածոց խնդիրներու տեղերն են,

Թէ չկանխաւին նախապատրաստել սոսկք, ինձ կը թուի որ ժողովուրդ բողոք չպիտի ներկայէ բարեկարգչաց, վասն զի վրաստահութիւն չունի. հետևաբար գնացողներ գոհութեան հանրագրեր պիտի առնուն հայերէն իրենց վիճակին վրայ, որով ոչ միայն Հայաստանը իր ներկայ բարեկարգութեան յոյսը պիտի կորնչնէ, այլ և գաբրիթքարանի ներկայացուցած այնքան հրատահարութեանց գրերը սուտ պիտի հանուին, և մեր վերջինն պիտի լինի չար քան զառաջինն։

Սեւագիրը՝ Ի. վ. Սուտանձեանցի ձեռով գրուած։

1875

Գ. Ք. ՊՕԳ.ՈՍ ԹՈՒՐԱՑՆԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ ս. Հայր ի Քրիստոս
Օծական Աջոյդ համբոյր խոնարհական.

Հոկտեմբեր 16 թիւ. ողջունաբեր նամակդ յուբախութիւն սրտիս ընդունեցի. նախընթաց շաբթուն բօսքայիւ. ղրկած նամակս ընդունած կլլաք հարկաւ, բան չկար որ գրէի. հիմա ես նոր և որոշ բան մը չունիմ գրելու. Տաբբանայ աշխարհի վրայով, գրեթէ գեռ անպատասխանի մեացած են. ձայնով և գրով յարութիւն առնող դադարներ չկան այդ երկիրներ, ինչպէս քալ գիտէք. այլ կիսակենդանի մը նման՝ պէտք է չորս կողմէն խթաններ ածելը և այլ գործիներ գործածել խթխթել որ քիրեւս շարժին. յանցանքը զիրենք անուսանող մատուռ կաթին և երկար ու խորշխորշանի երկրաքարշ վարժիքներուն է, զոր կըզգենուն. Ինչ և իցէ այս շաբթու լուր կառնենք Թէ Մշոյ մէջ մեծ յուզմունք կայ հայոց և տաճկաց մէջ. հայք ընդհանուր գաւառներով հանրագրութիւն կընեն պատրիարքարանի միջոցաւ Բ. Դրան ներկայացնելու, որպէս զի տէրութիւնը իր երկիրներուն մէջ ուրիշ տեղ մը ցուցնէ իրենց՝ երթալ բնակելու. 600 տնուոր ալ ըսած կըլլան եղեր Թէ կըտաճկանանք կազատինք. վասն զի ոչ առաջնորդ և ոչ պատրիարքարան ունինք մեզի խնամելու. լսելովս Տորէն վարդապետի հայք արդիւնք են կառավարութեան ժողովները չերթալու, բայց նա անսասան և խաղաղ տեսլի եղեր է ժողովրդեան. Մամբրէ եպիսկոպոսն ալ այս անարգանքէն զերծ չպիտի կրնայ ըլլալ հարկաւ. այս մասին միւս բօսքայիւ կըգրեմ, եթէ կատարեալ տեղեկութիւն մը կրցայ առնել. Միայն սա չմոռնամ ըսել Թէ կառավարութիւն պատուէր տուած է գաւառներուն ամեն օր մինչև կէսօր տաճկայ տալ միսը. և կէսօրէն ետքը հայոց. և հոս կըսուի Թէ ուրիշ մեծ անկարգութիւններ ալ տեղի կունենան Մշոյ և գիւղօրէից մէջ ալ. բայց աւելի Մշոյ, և նոյն իսկ կառավարութեան անդամոց կողմէն, և այս է ժողովրդեան ցաւը.

Գիանք Ձեր գրածներուն. կըգրէք Թէ ըռէսներու հանրագրութիւն ոչինչ է, Մշոյ երեսփոխանութեամբ Թող հանրագրեն. արդէն մենք ալ այդ համբան ցոյց տուինք իրենց, և գրեր ալ գրեցինք. Իրենք Մահիին յօդուած մը տալ ուզեցին, որպէս Թէ զՁեզ ընտրելի ցուցնեն. մենք տեսը ալ կարևորութիւն չտալով՝ ըսինք, որ եթէ ցանկի մէջ ալ չըլլայ, կրնաք մեծամասնութիւն կազմել, քուէ տալ և ամենայն իրաւամբ ընտրել. Եւ այս խորհրդով և մեզի թախանձելով տեղէս մեկնած են, սակայն լուր չեմ առած, Թէ ինչ կըգործեն. կըսէք հրամանքնիդ, Թէ այդ ժողովուրդ կեղծաւոր, անվստահ և անբարոյական է. այդ ամէն անկիրթներու յատկութիւնն է և յանցանքը քաջաքարոզ նուիրակ հայրսուրբներուն և տէրհայրերուն է. որոնց խաղալիք եղած է տպուշ ժողովուրդը. Ամենայն իմ Ձեր վրայ ունեցած փափաքս այն է, որ ի մտոյ առած ըլլալով, լի յուսով եմ որ այդ ժողովրդեան լոյս պիտի տաք. և ոչ Թէ ասոնց մոլութեանց մէջ պիտի ընկղմէք, քաւ ի ձէնջ, այլ առաքինական հաւմեմիչ աղ պիտի ըլլաք՝ այդ մեղ ու Ձեզ միանգամայն սիրելի երկրի Թշուառ ժողովրդեան, և ուրախ ու մեծապէս շնորհակալ եմ ի խորոց սրտէ, որ իմ խնդրանքս առաջարկութիւնս չէք մերժած. մաղթենք Աստուծոյ օրհնութիւնն ու յաջողութիւնը,

Պայտառեանի պատերազմը ժողովուրդը և Աստուած պիտի կատարեն. մի վախնաք անպատուութենէ. այդ ձեր բաժինը չէ եղբէք, ոսկին ժանկ չբռներ։ Գալոյ Ազգ. կառավարութեան կերպարանափոխ լինելը, մենք ալ կըզուշակենք. երկար անեց վատութիւնը. Պայտառեանինն ալ արդէն խախուտ է. և սոսր համար կուզենք Ծառասուս հիման քարին մօտեցընել, որ գործաւորներ Վանքէն ու Մուշէն ոսկին շարժել այդ ամենավատ շէնքը, որուն կործանումը Աստուծով մեծ յոյժ էր Ճճանի կոչուած դերկեահը քակեր Նորէն շիներ են ձմեռը լաւ է ըսելով, բայց որոշում ըրեր են դարնան իսպառ դոցելու։ Ամիրկահի վրայի արծիւ էշէկճոց քարկոծել կուտան վարդապետք ի հառուկս Մամիկոն սրբազանի. և կարծեմ գլուխը խաչովը կոտրել կուտան. անարգ ցածութիւն։ Նոյն վարդապետը դիր գրած էր մեղ իբր թէ կարեկցական, բայց նպատակը հոն կընայեր թէ չըլլայ որ վանքիցոց դէմ հրատարակութիւն ընէք, անիրաւ են, անօրէն են են։ Գաղտախանեցինք թէ մենք ատիք չենք տար, իսկ նէթէ իրենք տան կամ գրգռեն, անշուշտ Թոզլինեն փոխարէնին։ Քանի մը օր յառաջ Գղիէն պարոն Սրապիոն կըգրէր, թէ եպիսկոպոս Թաշճեանը վանքի դատաստութեան կոչեր է՝ առանց առաջարկութեամբ և թէթև Թղչակաւ մը, բայց նա ևման հրաւէրն կոչելով մերժեր է. չեմ դիտեր գայն ևս վարդապետ հաստատելու մտօք կանչած է. անտարակուսելի կերեի ինձ։ Վերջապէս օրինաւոր լուրեր չկրնալ հաղորդելուս համար ներողամտութիւնդ խնդրելով, և ամենայարգանաւ պատկառելի սրբազան Հօրս ծառկան Աղոյն կարօտագին համբոյր նուիրելով, Առամ Ձերում սրբութեան պատրաստական

Ծ. Ն. Գէորգ պ. Թումայեանց

23 հոկ. 1876

ի Կարնոյ քաղաքն։

Ընկերութեան լսարանը կը շարունակէ 150-ի չափ ունկնդիրք կը յաճախեն. առանձնախօսք մ. Ալէքսան էֆէնդի, մ. Յովհաննէս էֆէնդի տէր Միքայէլեան. և յառաջիկայ կիւրակէն պարոն Միքայէլ Սըրուանձտեանց Նպիսկոպոսին խիստ հակառակ համարուած է այս. և ծածուկ կաշխատի փակել, ինչպէս և ընկերութիւնն այլ

1877

Գ. ԱՒԻԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲՈՂՈՔԸ ԴՈՒՐԴ ԻՊՕԻ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Աբժանապատիւ Հայր Քաթէոս վարդապետ
Մուրը աջոյդ համբոյր։

Ահաւ կմացնիք Հայր բառվական հրամանքիդ որ մեր Աւբնայ խայմախամ և Մըշու իւղպաշին և քու ըսած խայրաղ էրին Իպօյի պրնելուն բայց ինչ օգուտ խորմակցոց ըսքիար Քու պրնեցին զիրենք պօյից. իրաւցնէ մեկ քանի մարդ այս կրդոսի հետ ըլլար նէ անհնարի գործեր չեր պրծնար Զատաղայ մէջ մեր խայմախամ ու իւղպաշին մեկ սաստիկ գործը երին Իպօյի հետ, և մեր խայմախամ Քրիստոնեքով Իպօյի հակառ գը պոնէ խարխաշոն քոլոս գառնի քոք խաղլոյ տաւրիշ, խաղլո սիմոնցի Ավտալ, խաղլո Սինոն որ անցեալ տարէք ձեր պարխանի վրայ ցըկլեց խաղլու տղայդի Ընլուն այս չորս գազան Իպօյի կրդո կնիկ, 2 աղջիկ 2 տըղայ մայր չորս ձին տհայ ուրիշ հադալ բաներ, տոհնք ընդ ամեն Քոպ եբաւ զրկեց Գումգումայ մուտորի քով. և մեր խայմախամ ըղձիարն ալ ասեր է այս մեր պօյոր գեղրանոց կողէ. յոխ ունիք առ Աստուած որ պոնէ Իպօն, Հայր պատվական իմացաք որ այսքան փաշայ եկաւ Իպօյի վրայ տեղ բամի երին. հմայ մեր խայմախամ քու գիտցաց նամուսի երաւ. խայմախամ մեր գեղ եկաւ նահեց որ եգեցու տոռ կոցեր, և եգեղեցու տոռ տըվաւ պահալ ըսաւ ինչպէս որ ձեր օրէնքն է դարձեալ հաստատ կըլլաք ձեր ժամուն և ձեր օրենքին. կը խնդրենք որ անպատճառ իրենց նամուսները հայր Գարեգինին գրրեք որ ինք իմացու իրենց նամուսներ. մեր հաշով մարդ մը խրկես Աբզրում 50 ղր. փարայ մենք գիտանք իրեն հաղ. դարցիալ կը խնդրեմք լաւ շնորհակալութեան նամակ մը կրես դրապկրի հետ և մենք կուտանք իրեն քով կաղաչեմք հրամանքիդ իրեն նամակի մէջ հիշես քէ ես քու նամուսները կրեմ Աբզրում անհոգ գեցիր։ Գալու ենկու ժամանակ Իպօն Քըֆիանք մը զարկեց գիսաւ խօրմաքցոց աղի ոտքը և ինք ալ երալու է։
1877 փետրվարի 11-ին

Շաճոզար.	Մլխճ.	Ովսոճ.	Տրճոճ.	Ավտալ
կ.	կ.	կ.	0	կ.

Ճ. ՏԱՄՆԸՆԹՐԻ ԳԻՒՂԵՐԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ ՓՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ

Սահրաթ գիւղ

1 տուն տէր Մանճիեան.

Թիւ արանց Տէր Մահփան, հայրը մհտ. Գաղտասար, հօրեղբր. Գաղտասար, եղբր. Աւետիս, եղբօրորդի Աբրգիս, որդիք. Յարութիւն Հայրապետ Յովաննէս Մեսրովպ Սիմէօն Վարդան։—33

Թիւ կանանց էրէցկին Գաղտասո Աննայ Վարդիկ Զանազան Մարդարիտ Հռոբսիմէ Մարինոս Հաւասս։—9

2 տէր Մանճիեան

Թիւ արանց Կիրակոս Մինաս Յաչատուր Միքայէլ Առաքել Համբարձում Կարապետ։—7

Թիւ կանանց Յօղիտայ Եաթուն Յոյրաթ Ջոհար Զարդար, Եաղիաթուն։—6

3 Տէր Մանուէլեան.

Տէր Գեորգ Մանուկ Սահակ Յակոբ Գաւիթ Գօզոս Վարդան Մկրտիչ Յովաննէս Կարապետ Ղազար Գրիգոր Գէորգ Եփրեմ Մարտիրոս Յովաննէս։—16

Թիւ կանանց Էրէցկէն Մարիամ Սառայ Մարինոս Աղխաքեան Արեքնազան Մարիամ Նւայ Մարգարիտ Զարման Մարգարիտ Ճուհար Թուրվանտայ Մարգարիտ։—14

4 տուն Թորոս Պետրոսեան

Թիւ արանց Սահիկան Թօրօս Սարդիս Գրիգոր։—4

Թիւ կանանց Հազարխան Աննա Խումար Պեկզատէ Մարիամ։—5

5 տուն Մխսոճ.

Թիւ արանց Հայրապետ Ստեփան Աւետիս Թօրօս Նիկողայոս Հաչատուր Աստատուր Կարապետ Սիմեօն Վարգան։—10

Թիւ կանանց Մարթայ Փանոսուղ Մարիամ Շուշան Սարայ Մարիամ Զարգար։—7

6 տուն Փոլոսճեան.

Թիւ արանց Մանուկ Աստուածատուր Տօնապետ Ասաքել Թօրօս Կարապետ Դաւիթ։—7

Թիւ կանանց Հազարխան Սարթայ Խումար Մարինոս Վարդիկ Եղիսէ Հոօրսիմէ Պեկզատէ։—8

7 տուն Անթառամեան.

Թիւ արանց Մեսրովպ Անդրանիկ Մելքոն։—3

Թիւ կանանց Հերիգայ Շուշան Մարգարիտ 3

8 տուն Ժամկոչեան.

Թիւ արանց Գաղտասար Կարապետ Պետրոս Մանուկ։—4

Թիւ կանանց Մարգարիտ։—1

9 տուն Խանմեան.

Թիւ արանց Ճարութիւն Վարդան Կարապետ Մարկոս Յօղոս Սարգիս Կիրակոս։—13

Թիւ կանանց. Աղխաքեան Եգիսէ Գատասխան։—3

10 տուն Պետրոսեան.

Թիւ արանց Ծովաննէս Թօրօս։—2

Թիւ կանանց Մարիամ։—1

11 տուն Պօղոսեան.

Թիւ արանց Կիրակոս Աւետիս Պետրոս Մինաս։—4

Թիւ կանանց Թուրվանտայ Մարգարիտ Մարգարիտ Շուշան Կուլպահէ։—5

12 տուն Տէրկէսեան.

Թիւ արանց Մարտիրոս Ասաքել Մարզար Նիկողայոս Սահակ Կարապետ Ծօնան Մուքիաս Ծովաննէս Աբրահամ Մեսրովպ։—11

Թիւ կանանց Մարիամ Գուհար Եղիսէ Մարգարիտ Մարթայ Կուլպահար Թուրվանտայ Շուշան Եղիսէ Կիւլիզեր Մարգարիտ Զարման։—12

13 տուն Աւետիսեան.

Թիւ արանց Միքայէլ Աւետիս Գէորգ։—3

Թիւ կանանց Եղիսէ Թուրվանտայ Մարիամ Զարդար Մարգարիտ Շուշան։—6

14 տուն Աւտաբեկեան.

Թիւ արանց —չիք։

Թիւ կանանց Մարիամ Աննայ Աղխաքեան։—3

15 տուն Ուսմեսեան.

Թիւ արանց Օղկաս Մանուկ Կիրակոս։—3

Թիւ կանանց Նազլու Սարթայ Թուրվանտայ Սրբուհի Շուշան Եգիսէ Համասիայ Տիրուհի։—8

16 տուն Ճակոբեան

Թիւ արանց Կիրակոս։—1

Թիւ կանանց Եղիսէ։—1

17 տուն Ծովաննեսեան.

Ճակոբ Պօղոս Սահակ Ծովաննէս Կարապետ Մինաս Դաւիթ Հաչատուր Սարգիս Գասպար Մարկոս Մանուկ։—12

Թիւ կանանց Աննայ Մարիամ Մանանայ Վարդիկ Մարիամ։—5

19 Արթինցեան.

Թիւ արանց Տօներ Մանուկ Սահակ Հաչատուր Կարապետ։—5

Թիւ կանանց Աղխաքեան Հաքոն Զարգար Հոօրսիմէ։—4

20 տուն Աւետեան

Թիւ արանց Բարունակ Աստուածատուր Թօրօս Աւետիս։—4

Թիւ կանանց Ալթուն Վարդենի Շուշան։

21 տուն Աւտեան.

Թիւ արանց Հաչատուր Ծովաննէս։—2

Թիւ կանանց Եղիսէ Գաղտասար Նազլու Թադուհի։—4

22 տուն Կեղեցեան.

Թիւ արանց Մարգիս Գրիգոր մհ. Մանուկ Ճարութիւն Աստուածատուր Մարտիրոս Կարապետ Հաչատուր Կիւրեղ Պօղոս Պետրոս Ադամ Ծովաննէս Գաղտասար Վարգան Մելքոն Ճակոբ Կիրակոս Աւետիս Սահակ Տօնապետ։—21

Թիւ կանանց Մարիամ Աննայ Գեղդաւէ Թուրվանաէ Դոհար Մնկիխան Մարգարիա Կուլիփայ Մարգարիտ Կուլիսգան Ճուհար Գուհար Մարիամ Վարդիք Աննայ Ներկիդ Իւղաբեր Մարթայ Եվայ Եղիսէ Աբշալոյս Արիւսակ մհ. Վարդիք։—23

23 տուն Սուճեան.

Թիւ արանց Կիրակոս Թադէոս Մկրտիչ Յովաննէս։—4

Թիւ կանանց Մարթայ Իւղարկր։—2

24 տուն Մոլաճեան.

Թիւ արանց Մուրատ Աչատուր Յովաննէս Վարդան Սերդիս Յարութիւն Կարապետ Գասպար։—8

Թիւ կանանց Այրթր Մանանայ Մարթայ Մարթայ Մարդարիտ Մարգարիտ Գաղտատ Ալթուն Թարվէդ Զարդար Վարդիկ։—11

25 տուն Գրիգորեան.

Թիւ արանց Այազան Նազարէթ։—2

Թիւ կանանց Եղիսէ Զարդար Սարրայ Մարիամ։—4

26 տուն Գեորգեան.

Թիւ արանց Օղկաս։—1

Թիւ կանանց Մարխաթուն։—1

27 տուն Մկրտիչեան

Թիւ արանց Յովաննէս Սարդիս Աստուածատուր Մեսրովպ Մկրտիչ Գասպար Արմենակ։—7

Թիւ կանանց Աննայ Ներկիդ Խումար Մարիամ Մարթայ Մարիամ։—6

29 տուն Աւագեան.

Թիւ արանց Յովաննէս։—1

Թիւ կանանց Եղիսէ Իւղաբեր Նազլու Ապապի։—4

30 տուն Գումգաթցեան.

Թիւ արանց Աչատուր։—1

Թիւ կանանց Գաղտատ։—1

31 տուն Արթխանցի.

Թիւ արանց Գասպ Գեորգոս։—2

Թիւ կանանց Մարիամ։—2

32 տուն Գեղեցեան

Թիւ արանց Ղուկաս Կարապետ Կիրակոս Ադամ Գեորգոս Մովսէս։—6

Թիւ կանանց Մարիամ Դոհար Վարդիկ Սուլթան։—4

33 տուն Դասպարեան.

Թիւ արանց Բարունակ Գասպ Գասպար Մելքոն Տիգրան Գրիգոր։—6

Թիւ կանանց Աննա Խաթուն Կիւլիսղան։—3

34 տուն Մովեցեան.

Թիւ արանց Աստուածատուր Մարտիրոս Մանուկ։—3

Թիւ կանանց Սուլթան։—1

35 տուն Վարժապետեան.

Թիւ արանց Աչատուր Մարտիրոս Գողոս Սահակ Ղուկաս Գաղտասար Սարգիս Միհրան։—8

Թիւ կանանց Մարթայ Եղինէ Մարիամ Աղխաթուն Եղիսէ Աչխաթուն Մարգարիտ։—7

36 տուն վարի Վարժապետեան (Վարժապետին.°)

Թիւ արանց Յովաննէս Մեսրովպ Աւետիս Գեորգոս։—4

Թիւ կանանց Հռոբսիմէ Ալթուն Մարիամ Սրբուհի։—4

37 տուն Վարժապետեան.

Թիւ արանց Յակոբ Սարդիս Ստեփան Հայրապետ Գէորգ Գեորգոս։—6

Թիւ կանանց Մարիամ Գուհար Եղիսէ Աննայ Գուհար Ճուհար Խումար Նազլու։—8

38 տուն վարի Վարժապետեան.

Թիւ արանց մհ. Կիրակոս Յարութիւն Տիրատուր։—3

Թիւ կանանց Ալթուն Սուլթան Մարիամ։—3

39 տուն Զալըգլանեան.

Թիւ արանց Վարդան Մանուկ Աճատուր Մանկասար Մինաս։—3

Թիւ կանանց Աննա Հազարխան Խումար։—3

40 տուն Զքչեան.

Թիւ արանց Սարդիս Մելքոն Մեսրովպ Յովաննէս Նիկողայոս։—5

Թիւ կանանց Շարխագան Մարգարիտ Վատիր Զարդար։—4

41 տուն Զքչեան.

Թիւ արանց Սիմէօն Մանուկ։—2

Թիւ կանանց Աննայ Զարդար Զարգար Թագուհի Մարիամ։—5

42 տուն Շահինեանց.
Թիւ արանց Վարդան Սարգիս.—2
Թիւ կանանց Ջուլար Իւղարեր Հռոմիկ.—3

43 տուն Զըչոնց.
Թիւ արանց Աւետիս Ջաչատուր Ծովաննէս.—3

44 տուն Գոյտուեանց.
Թիւ արանց Սարգիս Գեղոս Մատթէոս Վարդան Աբրահամ.—6
Թիւ կանանց Նազլու Մարգարիտ Զարման Մարգարիտ.—4

45 տուն Ներսիսեանց.
Թիւ արանց մհ. Անգրեաս Ատուածատուր Հարապետ Ծովաննէս Սիմեոն Ներսէս Մանուկ Աւետիս Կարապետ Ջաչատուր Գէորգ Համբարձում.—12
Թիւ կանանց Գուհար Մարիամ Մանանայ Մարթայ Կուլիփայ Սուլթան Վարդեր Մարգարիտ Եղիսէ Ջաթուն Ջաղխաթուն Վարգեր.—12

46 տուն Սարգիսեանց.
Թիւ արանց Սարգիս Գաղտասար Ջաչատուր Մարտիրոս Գեորգ Գեղոս Ծարուխիւն Գասպար.—8
Թիւ կանանց Սուլթան Ծաղիկայ Համասիա Արզուն Գուհար Եղիսէ Մարթայ Ջաղխաթուն Վարգեր Գուհար Ճուհար Զարդար Նուրիձան.—13

47 տուն Սարգիսեանց.
Թիւ արանց Կարապետ Սահփան Ատուածատուր.—3
Թիւ կանանց Եվա Աննայ Մարթայ.—3

48 տուն Սարգիսեանց.
Թիւ արանց Թօրօս Ծակոր Աւետիս Թագէոս Կիրակոս Վարդան Համբարձում Ծարուխիւն Ատուածատուր Մելքոն Գրիգոր.—11
Թիւ կանանց Ըման Ջանպէկ Վարդիկ Ջաղխաթուն Աննայ Վարդիկ Մարիամ Մարգարիտ Մարթայ.—9

49 տուն Օդկասեանց.
Թիւ արանց Օդկաս.—1
Թիւ կանանց Թուրվանտաս.—1

50 տուն Նազարեանց.
Թիւ արանց Մելքոն Գասպար Գրիգոր Սարգիս Գեղոս Գեորգ Ծակոր.—7
Թիւ կանանց Սրբուհի Զարդար Եղիսէ Մարգարիտ Կուլիփա Մարխաթուն Մարիամ.—7

51 տուն Ղազարեանց.
Թիւ արանց Գեորգ մհ. Ծովաննէս Վարդան Ծարուխիւն.—4
Թիւ կանանց Մարխաթուն Հռոփսիմէ Մարիամ.—3

52 տուն Գրիգորեանց.
Թիւ արանց Ծովաննէս Գաղտասար Մուսէխ Գասպար Մանուկ Օսկեան Սահփան Կարապետ Սարգիս.—9
Թիւ կանանց Աննայ Գեղտուհի Մարգարիտ Ոսկի Աննայ Ջուլար Կուլիփայ Մարխաթուն Սուլթան Տիրուհի.—10

1 տուն թիւրք Իսմիւայ. Նեճիթ պէկճիք
Թիւ արանց.—3
Թիւ կանանց.—3
այս պէկը ունի նաև 25 սպասաւոր.

Մաքրաթ գիւղը ունի ս. Թօրօս անունով եկեղեցի մը. այս եկեղեցին ունի 400 դրուշի եկամուտ, թէ քահանան, թէ մոմէ, թէ իւղանէ. ունի նաև 300 դրուշ ծախս, և վարժարան չունի. և եկեղեցին ալ օր աւուր քայքայելու վրայ է։

ooOOOoo

Սղամ գիւղ

1 տուն Մահտեսեանց.
Թիւ արանց Գեղոս Ջաչատուր Մատթէոս Տօնապետ Աւետիս Թօրօս Մկրտիչ Ատաքէլ.—8
Թիւ կանանց Թուրվանտայ Ջաղխաթուն Գաղտատ Ջանիկ Սուլթան Մարիամ.—6

2 տուն մհ. Թովմասեանց.
Թիւ արանց Տօներ Վարգան Գաղտասար Սարգիս Ծակոր Կարապետ Գրիգոր Ծովաննէս.—8
Թիւ կանանց Մարթայ Մարթայ Մարիամ Իւղարեր Արքունատան Սուլթան.—7

3 տուն Մելիքեանց.
Թիւ արանց Ագաթ Ծակոր Մինաս Վարգան Մկրտիչ Գրիգոր.—6
Թիւ կանանց Ալթուն Մարիամ Տալիթայ Հռոփսիմէ Նազլու Վարգեր Ճուհար.—7

4 տուն Ագաթեանց.
Թիւ արանց Սիմեոն Կարապետ Մեսրովպ Ծովաննէս.—4

5 տուն Ազաթեան.

Թիւ արանց Ղազար Սարգիս Հաչատուր Մանկասար Եփրեմ Ղուկաս Հայրապետ։—7

Թիւ կանանց Մարիամ Յովհաննէս Հանըմ Սուլթան Աննայ Հռոբսիմէ Հաղխաթուն Մանանայ։—8

6 տուն Խոտոռվեան.

Թիւ արանց Սարգիս Գրիգոր Ստեփան Դասպար Միքայէլ Մելքոն Տօնապետ Գաղատար Մինաս Յարութիւն Յովաննէս։—11

Թիւ կանանց Հաղխաթուն Հաթուն Ըւանան Մարինոս Զանազան Մարիամ Մարիամ Մարգարիտ Կուլիփայ Զարդար Աննայ Ալթուն Դուհար Թուրվանտայ Սարայ Մանուշակ։—16

7 տուն Դաւիթեան.

Թիւ արանց Դաւիթ Գևորտուր Գրիգոր Սարգիս։—4

Թիւ կանանց Աննա Կիւլիստան Մարիամ Զարդար Նէիսէ։—5

8 տուն Գիճոյենց.

Թիւ արանց Մինաս Հաչատուր Հայճան։—3

Թիւ կանանց Վարդիկ Հումար Մարիամ։—3

9 տուն Նախաճեան.

Թիւ արանց. Գէորգ Գօդոս Յովաննէս Դաւպար։—4

Թիւ կանանց Կուլիստան։—1

10 տուն գվիր Գասպարեան.

Թիւ արանց Մարտիրոս Կարապետ Յովաննէս։—3

Թիւ կանանց Դուհար Մարգարիտ Զարդար Թուրվանտայ Եղիսաբէթ։—5

11 տուն Տիւեբեան.

Թիւ արանց Կարապետ Նիկողայոս Մարտիրոս։—3

12 տուն Խոտոռվեան.

Թիւ արանց Սահակ Կարապետ։—2

Թիւ կանանց. Թուրվանտայ Յօղխտայ Վարդիկ Զարդար։—4

13 տուն Միճոսեան.

Թիւ արանց Սարգիս։—1

Թիւ կանանց Եւա Հռոբսիմէ։—2

14 տուն Միճոսեան.

Թիւ արանց մհ. Գասպա Հաչատուր։—2

Թիւ կանանց Թուրվանտա Կիւլիստան։—2

15. Հալալգումցի.

Թիւ արանց Գրիգոր Ստեփան Յովաննէս Յակոբ։—4

Թիւ կանանց Հաղխաթուն Դուհար Արշալոյս։—3

16 տուն Խաչիպեան.

Թիւ արանց Դաւիթ։—1

Թիւ կանանց Մարգարիտ Թուրվանտայ։—2

17 տուն Միսոյենց.

Թիւ արանց մհ. Յովաննէս Գասպա մհ. Նազար Յարութիւն Գէորգ Սարգիս։—7

Թիւ կանանց Մարիամ Արեգնազան Դուհար Ճուհար Կուլիստան։—5

18 տուն Ջանիկեան.

Թիւ արանց Յովաննէս Թովմաս Մարտիրոս Գրիգոր Սարգիս Հաչատուր Յակոբ Մկրտիչ։—8

Թիւ կանանց Եւա Ալթուն Նազլիկ Յօղխտայ Հաթուն Զարդար Ճուհար Հռոբսիմէ։—8

19 տուն Զօպան օղլիեան.

Թիւ արանց. մհ. Յովաննէս Մանուկ Կարապետ Գօդոս Հաչատուր։—5

Թիւ կանանց Հանըմ Դուհար Ալթուն Վարդեր Սարրայ։—5

21 տուն Փերիյեան.

Թիւ արանց Աբրահամ Տօնապետ Աւագ Աստուածատուր Յակոբ։—5

Թիւ կանանց Աննայ Եղիսէ Եղինէ Մարգարիտ Ոսկիկ Սուլթան Տիրուհի։—7

22 տուն Հաչատուրեան.

Թիւ արանց Թովմաս Կիրակոս Մկրտիչ Վարդան։—4

Թիւ կանանց Եղիսէ Շուշան։—2

23 տուն մճ. Մանուելեան.

Թիւ արանց Գօդոս Կիրակոս Մանուել Կարապետ Յակոբ Մատթէոս։—6

Թիւ կանանց Կուլիստան Սուլթան Դուհար Յօղխտայ։—4

25 տուն տէր մճ. Մանուելեան.

Թիւ արանց Մարտիրոս Մանուէլ Գրիգոր Գաղատար Ղազար Սարգիս Գեորգ Յովաննէս Տօնապետ Յակոբ Հաչատուր Յովաննէս։—12

Թիւ կանանց Մարիամ Մարիամ Թուրվանտա Եղիսէ Արդուն Շուշան Աննա Սըրբուհի։—8

26 տուն Կուլազեան.

Թիւ արանց մ՚. Ղազար Յակոբ Աբրահամ Մանուէլ Մինաս Գարրիէլ Համբարձում Միքայէլ Կուլազ Պետրոս Մարգիս Կարապետ Եաչատուր Յովաննէս Ղազոս Նշան Զաքար։—17

Թիւ կանանց Աննայ Պաղտասար Շուշան Մարգարիտ Պատասխան Եղիսէ Յօղիտա Նուբիա Շուշան Նուբիխան Արեքնազան Մարգարիտ Գուհար Շուշան Սարրայ Զարման Կիւլիզար։—17

27. տուն Տօնիկեան.

Թիւ արանց Յովաննէս Եաչատուր Տօնանապետ Աւետիս։—7

Թիւ կանանց Պատասխան Մարգարիտ Եղիսէ Հոռոսիմէ։—4

28 տուն Մարգարեան.

Թիւ արանց Աւետիս Յարութիւն Մարդար Բարունակ Ղազար Յովաննէս Յակոբ Ահակ Գրիգոր Յովաննէս։—10

Թիւ կանանց Յօղիտա Մարիամ Եուսար Մարիամ Եղիսէ Զարգար Աննայ Մարիամ Զարգար Շուշան Մարինոս։—11

29 տուն Առաքելեան.

Թիւ արանց Յովսէփ Մանուկ Ստեփան Աւետիս Առաքել Ղուկաս Ամոն Մինաս Կարապետ Յարութիւն Յովաննէս Կիրակոս Միքայէլ Առաքել։—14

Թիւ կանանց Թարվիղ Կուլիփայ Մարիամ Եուսար Վարգեր Եղիսէ Մարիձա Հոռոսիմէ Ճուհար Մարիամ Վարդենի։—11

30 տուն տէր Գրիգոր Գրիգոր Թօրոս։—3

Թիւ կանանց Յօղիտա Ինկիխան Արդուն Եաղխաթուն Շուշան Վարդիկ Ալթուն Մարիամ։—8

Սոյն գիւղը ունի եկեղեցի մը, ս. Եաչ անուանով. այս եկեղեցին ունի փոքր այգի մը նորաշէն որգիս. հաւատք չունի։

250 ղրշ. եկամուտ ունի, թէ թապախէ և թէ իւղագնէ։

150 ղրշ. ծախս ունի։

Այս գիւղը իւր մօտը բարձր սարի մը վրայ ունի ս. Կարապետ յանուն ուխտատեղի մը, փոքր մատուռ մը շինուած. վարժարան չունի։

Այս գիւղի բնակչաց եղած հարստահարութիւնները

1. 77. օգոստ. 9-ին. Մահմուտ պեկը Կուլաղենց մ՚. Ղազարի աղան, կարապետը, անգթաբար գանակոծեց, որ նոյն ցաւով մնաւ։
2. Ցիշեալ անձին այս տարի տունը բացին կողոպտեցին։
3. Էվրոյեան Ղազարին տունը բացին. 2 հատ կով տարին։
4. Անցած օր Առաքելեան Ղուկասին տունը բացին. 3 հատ մաքի տարին։
5. Անցած տարի Եաչատուրեան Թովմասին տունը կողոպտեցին, ամէն գործուցին։
6. Կոյսենց Եաչատուրը այս օգոստոս 15 Թուին. սէյտիլէրէի Ահմէտ ազային խըզմաթքարը, այնչափ ծեծեց որ ձեռքը մատը կտրաւ։

Վերջապէս ամէն բան, ամէն ցաւ մեր վրայէն անպակաս են. սէյտիլերցի տաճիկները մէկ կողմէն կը նեղեն. արուարձնուս ցորնին մէջ իրենց խաշինքը կարածեն. այգինիս կը քանդեն կուտեն, կը խմեն, իրաւունքնիս կը կտրեն. միւս կողմէն ճանապարհի անցնող կառավարութեան ոստիկանները մեղ կը նեղեն. մեղի, կենաց և ընչից ապահովութիւն չի մընացեր. անցած տարի գփգանցի քիւրտ մը կուլոյեան Եաչատուրէն բանի 120 ղրշ. սուբի մը փարայ առին։

1878 սեպտեմբեր 7

Գրիգոր Ղազար Մարտիրոս
Եստրովեան Սփրեմեան մ՚. Մանեթեան

Ազաս Թովմաս Եաչատուր
Յակոբեան Յովաննիսեան Ջամարեան

Ղուկաս Ասոմեթեան

****

Ջէր գիւղ

1 տուն Պարախտարեան.
Թիւ արանց Գօղոս Յակոբ եղիազար—3
Թիւ կանանց Շուշան—1

2 տուն Պարսխտարեան.
Թիւ արանց Գասպար Յաչատուր—2
Թիւ կանանց Վարդեր Սուլթան Մարգարիտ—3

3 տուն Կուչիկեան.
Թիւ արանց Երանոս Յարութիւն Մարդիս Սահակ—4
Թիւ կանանց Եւա—1

4 տուն Ներսեսեան
Թիւ արանց Յովաննէս Գասպար Ներսէս Գրիգոր—4
Թիւ կանանց Եղիսէ Վարդեր Մարիամ Թարվիզ—4

5 տուն Գալուստեան.
Թիւ արանց Միքիչ Ազարեա—2
Թիւ կանանց Եւա—1

6 տուն Ներսեսեան.
Թիւ արանց Սարդիս Կարապետ Հայրապետ—3
Թիւ կանանց Շարխզան Նուրիխան Մարիամ Գայիանէ Մարքայ Զարդար—6

7 տուն Սօֆիկեան.
Թիւ արանց Կարապետ մհ. Մարտիրոս Յարութիւն—3
Թիւ կանանց Աննայ եղիսէ Ալթուն Հազարխան Ճուհար—5

8 տուն Պետեկեան
Թիւ արանց Գաղտասար Ղազար Աւետիս—3
Թիւ կանանց Աննայ—1

9 տուն Խարունեան
Թիւ արանց Գասպար Բարունակ Աւետիս Կարապետ Յովաննէս Մելքոն Արմենակ—7
Թիւ կանանց Կուլվարդ եղիսէ Մարինոս Զարման Մարքայ—5

10 տուն Մարգարեան.
Թիւ արանց Սիմոն Կիրակոս Կարապետ—3
Թիւ կանանց Թուրվանտա եղիսէ Շահրիստան—3

11 տուն Միճասեան.
Թիւ արանց Ամոճ Մարտիրոս Գաղտասար—3
Թիւ կանանց Ճուհար—1

12 տուն Մարգարեան.
Թիւ արանց Բարսեղամ—1
Թիւ կանանց Մարիամ Ճուհար Շուշան Գաղտասար Տիրուհի—5

13 տուն Եսայեան.
Թիւ արանց Մատթէոս Գօղոս—2
Թիւ կանանց Սօղիկ Գատասխան Գուհար—3

14 տուն Մեղիք Ղազարեան.
Թիւ արանց Յարութիւն Մարտիրոս Յակոբ Գրիգոր—4
Թիւ կանանց Արեքնազան Աննայ Ճուհար եղիսէ Իւղարեր Մարիամ—6

15 տուն Սօֆիկեան.
Թիւ արանց Զաքար Վարդան Կիրակոս Ղազար Միքայէլ Մարկոս Գասպար Գէորգ Սարգիս—9
Թիւ կանանց Յաթուն Աննայ Ալթուն Մարիամ Մարգարիտ Տիրուհի—6

16 տուն Պոյաճեան.
Թիւ արանց Թօրօս Ղուկաս—2
Թիւ կանանց Մարգարիտ եղիսէ Ալթուն Աննայ—4

17 տուն Մուրազեան
Թիւ արանց տէր Յարութիւն Մելքոն Սահակ Յակոբ Վարդան Գօղոս Յաչատուր Մովսէս Գասպար Գօղոս Կիրակոս Եփրեմ Բարսեղ Աւետիս Տօնապետ Սուքիաս Յարութիւն Սարգիս—18
Թիւ կանանց էրէցկին Մարիամ Կուլիսդան Մարիամ Զարդար Մարքայ Հոռոսխմէ Յուսիմ Հախան Յայրաթ Մարգարիտ Աննայ—12

18 տուն տէր Կարապետեան.
Թիւ արանց Մէյնազար Կարապետ Գեորոս Գօղոս Յարութիւն Յովաննէս Նիկողայոս—7
Թիւ կանանց Յաթուն Ճուհար Աննայ Զարդար—4

19 տուն տէր Յարութիւնեան.
Թիւ արանց տէր Գաղտասար Յովաննէս Գեորոս Մարտիրոս Կարապետ Մելքոն Մնասական Նազարէթ Մինաս—9

Թիւ կանանց Էբէցկին Թեքվիղ Աննայ Տիրուհի։—4

20 տուն Մուրուզեան.

Թիւ արանց Մինքայէլ Նազար Գրիգոր Դաւիթ Ղազար Յովաննէս Մկրտիչ Յակոբ Անգրէաս Աստուածատուր Ստեփան Գեորգ Յովնան Համբարձում Մահթեսի Աբրահամ։—16

Թիւ կանանց Նազիկ Եղիսէ Ֆնտուխ Սաբրայ Աննա Մարգարիտ Մարիամ Խիմաթ Կուլիփա Կուլսուհար Զարման Մարգարիտ։—12

21 տուն Յարութիւնեան

Թիւ արանց Պօղոս Յարութիւն Նազարէթ։—3

Թիւ կանանց Մարգարիտ։—1

22 տուն Մանուէլեան

Թիւ արանց Ադամ Մկրտիչ Պաղտասար Գեորգ Մինաս Յարութիւն Սարգիս Գալուստ Մանուէլ Գրիգոր Սերովբէ Կարապետ Պօղոս Արտաշէս Մինքայէլ Յովաննէս։—16

Թիւ կանանց Մնկիխան Ճուհար Խոյրաթ Մարգարիտ Զարդար Զարմանդուխտ Հռոսիփէ Թուրվանտա Սուլթան Յօզիտայ Իւղաբեր Մարիամ Վարդեր Հաւսափիկ Ադաթի։—15

23 տուն Սահակեան.

Թիւ արանց Աստուածատուր Սահակ Գրիգոր Յովաննէս Գեորգ Տիգրան Պօղոս։—7

Թիւ կանանց Եղիսէ Զարդար Ֆնտուխ Մարգարիտ Սուլթան Մարիամ Վարդեր։—7

24 տուն Խարբերթեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Սարգիս Յարութիւն Գասպար Սարգիս Եղիազար Յակոբ։—7

Թիւ կանանց Մարինոս Խազխաթուն Խաւսեր Խազխաթուն Մարիամ։—6

25 տուն Տայիեան

Թիւ արանց Կիրակոս Մինաս Աւետիս Մանուկ Կարապետ Յովաննէս Լևոն։—7

Թիւ կանանց Սուլթան Եղիսէ Գուհար Արզուն Խոյրաթ Իսկուհի Մարգարիտ Հռոսիփէ Աբրահամ։—7

26 տուն Սահակեան.

Թիւ արանց Սարգիս Հայրապետ Մովսէս Պօղոս Պաղտասար Սահակ Թովմաս։—7

Թիւ կանանց Մարիամ Գուհար Զարդար։—3

27 տուն Մուրատեան.

Թիւ արանց Պօղոս Գեորգ Մանուէլ Մուրատ Մարտիրոս։—5

Թիւ կանանց Նազիկ Խազխաթուն։—2

28 տուն Դաւմանեան.

Թիւ արանց մհ. Աւետիս Գեորգ Մելքոն Գէորգ Յովաննէս Աստուածատուր Մանուկ Մարկոս Կարապետ։—9

Թիւ կանանց Մարիամ Աննայ Մարիամ Դայանէ Խիմաթ Վարդեր։—6

29 տուն Ինկիլիզեան.

Թիւ արանց Յովաննէս Սարգիս Գաբրիէլ Տրիտատ Գրիգոր Թադէոս Կարապետ Գեորգ։—8

Թիւ կանանց Մարթայ Հռոսիփէ Մարթայ Սուլթան Մարգարիտ Հռոսիփէ Աբեքնազան Կեօզել։—8

30 տուն Մկրտչեան.

Թիւ արանց Մելքոն Յակոբ Կիրակոս Գրիգոր։—4

Թիւ կանանց Խանմ Վարդեր Մարիամ Թուրվանտա Եղիսաբէթ Մարիձայ։—6

31 տուն Զօպանեան.

Թիւ արանց Մուրատ Նիբսէս Սարգիս Յարութիւն Գաբրիէլ Բարսղամ Իսրայէլ Անդրէաս Մարգարէ Յովակիմ Նիկողայոս։—11

Թիւ կանանց Մարթաթուն Սաբրայ Թուրվանտայ Խազխաթուն Զարգար Եղիսէ Աննայ Արխուսակ Արշալոյս։—9

32 տուն Մխսոնց.

Թիւ արանց Սարգիս Մկրտիչ Մինքայէլ Ազարիա Պօղոս Գրիգոր Զաքար Կարապետ Յակոբ։—9

Թիւ կանանց Մանուշակ Մարիամ Վառվառ Իւղաբեր Եղիսէ Վարդեր։—6

33 տուն Գալուստեան.

Թիւ արանց Աստուածատուր Վարդան Գասպար Ղազար Մելքոն Մարտիրոս Յարութիւն Յակոբ։—9

Թիւ կանանց Ճուհար Վարդեր Վարդենի Վարդենի Ագապահար Եղիսէ Գուհար Շուշան Հռոսիփէ Կուլիփայ Սաբրայ։—11

34 տուն Սահակեան.

Թիւ արանց Գասպար Յակոբ Հաչատուր—3

Թիւ կանանց Սուլթան Լոհան Եւս Գևկզատէ Մարիանէ.—6

35 տուն Նահեան

Թիւ արանց Յակոբ Յովաննէս Մարգիս Գօդոս Յարութիւն Մարտիրոս Կարապետ Մկրտիչ Առաքել Հաչատուր Գօդոս Գեորոս—12

Թիւ կանանց Թուբվանտայ Մարգարիտ Մարգարիտ Իւղաթեր Եղիսէ Սուլթան Գաւանէ Մարիամ Հաղորիսան Իսկուհի Սըբուհի—12

36 տուն Գզիրեան.

Թիւ արանց Յոսեփ Գասպար Բարսեղակ Արմենակ Նշան—6

Թիւ կանանց Մարիամ Մարթայ Մարիամ Մարգարիտ—4

37 տուն Մասոյեան.

Թիւ արանց Գիւրեղ Գէորգ Հայրապետ Մարտիրոս Աստուածատուր Բարսեղ Մեսրովպ Յովակիմ Գալուստ Կիրակոս Կարապետ Յօնան Գաղտասար Յովաննէս Աստուածատուր Ադամ Տօնապետ Գաւիթ Գրիգոր Մեսրովպ Գաբեգին Կարապետ—22

Թիւ կանանց Քավրեղ Վարդեր Սարգսյ Մարիամ Մարթայ Մարթայ Թուբվանտա Թումիան Նուրիձայ Ներկիզ Մարգարիտ Վարդեր Մարիամ Զարգար Զարման Նազիքե Սուլթան Հոռոսիմէ Կուլիստան Վարդեր Նուրիկան Թուբվանտայ Աստղանիկ Մարիձայ—24

38 տուն Նվայեան.

Թիւ արանց Սերգիս Կարապետ Գեորոս—3

Թիւ կանանց Քարվեղ Մարինոս Իւղաթեր Եղիսաբէթ—4

39 տուն Գալուստեան.

Թիւ արանց Սարգիս Աբրահամ Մեսրովպ Ագաբիա Աստուածատուր Գրիգոր—6

Թիւ կանանց Մարիամ Ալթուն Մարգարիտ Արիւսակ Կուլիփայ Հոռոսիմէ Մարթայ—7

40 տուն Զուռնաչեան.

Թիւ արանց Գեորոս Կարապետ Յօնան Ստեփան Հայրապետ—6

Թիւ կանանց Վարդեր Մարթայ Աննայ Արեշատ—4

41 տուն Գալոյեան.

Թիւ արանց Անթառամ Գրիգոր Հաչատուր Մատթէոս Գաղտասար Նիկողայոս Մինաս Յովաննէս Երեմիա Վարդան—10

Թիւ կանանց Զարդար Հաղարխան Մարիամ Հոռոսիմէ Հուռմար Կուլիստան Վարդեր—7

42 տուն Ամիրեան.

Թիւ արանց Գեորոս Գրիգոր Գաղտասար Յովաննէս Ղուկաս—6

Թիւ կանանց Եղիսաբէթ Մարինոս Սարգսյ Մարգարիտ Թուբվանտա Մարիձայ—8

43 տուն Ապաճեան.

Թիւ արանց Սարգիս Աստուածատուր Յակոբ—3

Թիւ կանանց Սրբուհի Հաւատ Աննայ Ճուհար Մարգարիտ Վարդիկ—6

44 տուն Նախաճեան.

Թիւ արանց Ղազար Գեորոս Յովաննէս—3

Թիւ կանանց Գաւտասխան Զարգար Մարիամ Սարգսյ Թուբվանտա—6

45 տուն Գեւոպեան.

Թիւ արանց Մարկոս Յակոբ—2

Թիւ կանանց Մարգարիտ Մարիամ Ճուհար Զարգար—4

46 տուն Մուրատեան.

Թիւ արանց Մեծիկ Մահիքսի Եղիազար Յակոբ Վարգան Յովաննէս Մուրատ Կարապետ Մարտիրոս Մանուկ Գրիգոր Գաղտասար Մկրտիչ Հայրապետ—14

Թիւ կանանց Եղինա Եւս Մարգարիտ Աննայ Գուհար Զարգար Գևկզատէ Վարդեր Մարինոս Յոգիաբուն Զարման Վարդեր—12

47 տուն Սօֆիկեան.

Թիւ արանց Մանուկ Ներսէս Մարտիրոս Ստեփան Յովաննէս Ղուկաս Գէորգ Գասպար Սարգիս Գեորոս Կարապետ Մարկոս Սմբատ Արամ—14

Թիւ կանանց Նազլու Ճուհար Մանանայ Մարթայ Կուլիստան Ալպահար Կեռզել Մարիամ Ագապի Նուրիձայ Հոռոսիմէ—11

Ձէք գիւղը ունի ս. Թօրօս յանուն եկեղեցի մը։

500 դրուշ եկամուտ ունի թէ թաղախէ, թէ իւղագնէ։

500 դրուշ ծախս ունի։

Ունի նաև Աբամեան յանուն վարժարան մը. ուսանողաց (ուսուցանողաց՞) քիւրը 4. մանկաւս քիւ 56 և ծախքն ալ հանդուրժակութենէ։

Նոր Շեմակ

1 տուն Մելիք Կիրակոսեան.

Թիւ արանց Աբգիս Կիւրեղ Վարպան Գրիգոր Մովսէս Կիրակոս Յարութիւն Մանուկ Յակոբ։—9

Թիւ կանանց Աննայ Մարիամ։—2

2 տուն Բեկիկեանց.

Թիւ արանց Մեսրովբ Գասպար Կիրակոս Թօրօս Սարգիս Գօղոս Ղազար Կարապետ։—8

Թիւ կանանց Շարխադան Սուլթան Կեօղել Մարխաթուն։—4

3 տուն Չարօացնեանց.

Թիւ արանց Պաղտասար Մահքեսի։—2

Թիւ թիւրք բնակչաց

4 տուն

Թիւ արանց 1 1 2 3։—7

Թիւ կանանց 3 2 1 2 2։—10

Թիւ հիւրդ բնակչաց

Թիւ արանց 2 2 2 1 5 3։—15

Թիւ կանանց 2 1 2 2 5 2 1։—15

Այս գիւղը եկեղեցի չունի, վարժարան չունի։

Նոր գիւղի անուն

1 տուն Կլկլեան.

Թիւ արանց Մանուկ Պաղտասար Յակոբ Գեորգ Կարապետ Ստեփան Գրիգոր։—7

Թիւ կանանց Հռոքսիմէ Մանուշ Մարիամ Ալթուն Խաչխաթուն։—5

2 տուն Թօրօսեան.

Թիւ արանց Նահապետ Թօրօս Սրապիոն Գրիգոր Գօղոս Մարգիս Տօնապետ Սահակ Ղազար Պաղտասար Յարութիւն Յակոբ Մկրտիչ Մարտիրոս Վարդան Կարապետ Յովաննէս Յօնան։—18

Թիւ կանանց Մարիամ Մարխաթուն Խազխաթուն Մարգարիտ Արեքնազան Գուհար Մարիամ Խումար Մարինոս Յօղիտայ Վարգեր Թարվեզ Մարինոս։—13

3 տուն Յոհաննեսեան.

Թիւ արանց Աստուածատուր Մարգիս Սիմեօն Յովաննէս։—4

Թիւ կանանց Պաղտատ Շուշան Մարխաթուն։—3

4 տուն Չաուշեանեան.

Թիւ արանց Գասպար Աստուածատուր Թօրօս Բարսեղակ։—4

Թիւ կանանց Մարիամ Խումար։—2

5 տուն Ալաուեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Տօնապետ Ալան Գեորգ Սահակ Կիրակոս Յակոբ։—7

Թիւ կանանց Թուրվանտա Պատասխան Եղիսէ Հոռոքսիմէ Մարինոս։—5

6 տուն Ալավուեան.

Թիւ արանց Մուրատ Գասպար Աստուր Վարգան։—4

Թիւ կանանց Եղիսէ Եղիսաբէթ։—2

7 տուն Կիրակոսեան.

Թիւ արանց Մարտիրոս Եղիազար Կիրակոս Սերգիս Գեորգ Խաչատուր Մարկոս Յովաննէս Կարապետ Գաւիթ։—10

Թիւ կանանց Սուլթան Մարրայ Ալթուն Աննայ Մարթայ Մարրայ Եղիսէ Պաղտատ Շարխադան Խազխաթուն։—10

8 տուն Նոահեանեան

Թիւ արանց Գօղոս Ստեփան Ղազար Մեսրովբ Մանուկ Կարապետ Նիկողայոս Գեորգ։—8

Թիւ կանանց Աննայ Մարխաթուն Զարգար Խաթուն Ճուհար Վարդեր Վարդեր Մարիամ։—8

9 տուն Աղեոյեան.

Թիւ արանց Մանուկ Գօղոս Աղաճան։—3

Թիւ կանանց Ենկիխան Մարիամ Ալմաստ Վարգեր։—4

10 տուն Նուանեանեան.

Թիւ արանց Խաչատուր Մանուկ Յոհաննէս Մովսէս Եբեմիա Յոհաննէս։—6

Թիւ կանանց Եղիսէ Աբղուն Եղիսէ Սուլթան Թուրվանտա Մարգարիտ Գասապեան։—7

11 տուն Ալաուհաճ.

Թիւ արանց Կարապետ Մանուէլ Տօնապետ Գոդոս։—4

Թիւ կանանց Թարվեդ Մարիամ Խազխաթուն։—3

12 տուն Թօքալհաճ.

Թիւ արանց Մարտիրոս Սարգիս Կիւրեղ Թօքօս Գրիգոր Գոդոս Մանկասար։—7

Թիւ կանանց Գուհար Եղիսէ Եղիսէ։—3

13 Տուն Տիարեաճ.

Թիւ արանց Ճակոբ Աւետիս Կիրակոս Մարտիրոս։—4

Թիւ կանանց Կուլիսգան Թուրվանտա Հազարխան Կուլիսգան Սարքայ։—5

14 տուն Բարալամհաճ.

Թիւ արանց Կարապետ Գասպար Հաչատուր Մանուկ Բարսղամ Աստուածատուր։—6

Թիւ կանանց Կուլիստան Աբեքնազան Հոյրաթ Ճողհասյ Ագապի։—5

15 տուն Թօքալհաճ.

Թիւ արանց Գեորգ Ճովաննէս Հայրապետ Ղազար Աստուածատուր։—5

Թիւ կանանց Մարթայ Տիրուհի։—2

Այս գիւղը ս. Ճակոբ անուն եկեղեցի մը ունի։

100 ղրուշ եկամուտ, քէ թապախէ քէ իւղագնէ։

Հարսանեաց Արարողութիւնք

1. Գիւղիս մէջ նոխազան, առնել ու բաժին ունին. հէճի Խաչմենց Ալի աղան, Թեմրպեկենց Էմիր աղան, ինչպէս նոր գիւղացուց, նոյնպէս ալ մեզի հետ կեց առ կեց բաժին կառնուն, տասը մարգով, տասը գրաստով կուգան. գիւղը կը ծեծէն, կը նեղեն, կուտեն, կը խմեն, մեզ բոնի կը բանեցունեն որ հարստահարութիւնը թագաւորէ մեր վրայ։

2. Այս տարուայ բարեկենդանին օրը, Մելիք Նահապետին երկու հատ հրացան յարձակեցին, ղինքը սպանելու նպատակաւ։

3. Թուէս մէկ ամիս առաջ Գաբօրցի քիւրտերը Տօնէրեան կարապետին տունը կողոպտեցին։

4. Մայիս ամսոյ մէջ, Աղմեզրեի քիւրտերըն Ճոհաննեսեան Գեորգոսին տունը բացին, 10 հատ մաքի տարին։

Ուստի մեր սարսափելի երկիւղէն յիշեալ քիւրտերուն տարեկան վարձք կուտանք, որպէս զի մեզ պաշտպանեն. վերջապէս ամէն նեղութիւն, լաց, կոծ, աղաղակ, վիշտ մեզ պատած են, զարմանը գոնելու շնորհէն չի պլանայը։

Գրիգոր Մարտիրոս
Նահապետեան Կիրակոսեան

1878, սեպտեմբեր 3

ooOOOoo

Նոր գիւղ

1 տուն Մաուսկեաճ.

Թիւ արանց Ճովաննէս Դաւիթ Գրիգոր Մկրտիչ Գոդոս Կիրակոս Ճովաննէս Գեորգոս Մեսրովպ Մաուսկ Ճարութիւն Բարսղամ Կարապետ Վարդան Սահակ Սարգիս Մարկոս Մանուկ։—18

Թիւ կանանց Աբեքնազան Եղինայ Ճուհար Վարգեր Մարգարիտ Վարգեր Զարդար Իւղաբեր Ալթուն Սուլթան Մարիոնա Նուհիանէ Սրբուհի։—13

2 տուն Վաղասեաճ.

Թիւ արանց Գասպար Գրիգոր Մարտիրոս։—3

Թիւ կանանց Մարիամ Աննայ։—2

3 տուն Ճարութիւնեաճ.

Թիւ արանց Ճակոբ Սարգիս Աստուածատուր։—3

Թիւ կանանց չիք։

4 տուն Առաքելեաճ.

Թիւ արանց աէր Գրիգոր Ճոհաննէս Առաքել Հաչատուր։—4

Թիւ կանանց երեցկին Վարգեր Կուլպահար Խաչխաթուն Մարիամ։—5

5 տուն Ճակոբեաճ.

Թիւ արանց Ղազար Կարապետ Մկրտիչ Սերգիս Գրիգոր Ղուկաս Մարտիրոս Ճարութիւն։—8

Թիւ կանանց Հռիփսիմ Զարմանդուխտ

Հոռոքսիմէ Մարիամ Եղիսէ Վարդեր Աննայ Ոսկեվ—8

6 տուն Պետրոսեան.

Թիւ արանց Աւետիս Յովաննէս Գասպար Ադամ Մարգիս Յաչատուր Կարապետ Բարսեղամ Գրիգոր Պետրոս—10

Թիւ կանանց Երեցկին Ճուհար Կուլպահար Շուշան Եղիսէ Սուլթան—6

7 տուն Դրիգորեան.

Թիւ արանց Գէորգ Պետրոս—2

Թիւ կանանց Ալթուն Մարթայ Մխմուր Աբշալոյս—4

8 տուն Կարապետեան.

Թիւ արանց Յարութիւն Կարապետ—2

Թիւ կանանց Նազլու Էնկիխան Վարդեր Աննայ—4

9 տուն Փոսոյեան.

Թիւ արանց Գեղոս Տօնապետ Յարութիւն—3

10 տուն Վարդենիկեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Մանուկ Ստեփան Գեղոս Մկրտիչ Գաղտասար Սահակ Ստեփան—8

Թիւ կանանց Երեցկին Եւա Աննայ Գուհար Գուհար Ալթուն Զարդար Խաղխաթուն Ճուհար Մարիամ—10

11 տուն Գեղոսեան.

Թիւ արանց Գեղոս Մարկոս Յաչատուր Գրիգոր Գեղոս—5

Թիւ կանանց Յօղիտայ—1

12 տուն Միճոսեան.

Թիւ արանց Մարգիս Ալեքսան մհ. Յովակիմ Առաքել Սահակ Թօրոս Կիրակոս—7

Թիւ կանանց Խաղխաթուն Եղիսէ Ներկիզ Վարդեր Մարթայ Տիրուհի—6

13 տուն Սեփհանեան.

Թիւ արանց Կիրակոս Պետրոս Յովաննէս Գրիգոր Ստեփան Աբրովբէ Գրիգոր—7

Թիւ կանանց Մանանայ Ծընունդ Պատատխան Մարթայ Զարման Թուրվանտար—6

14 տուն Յարութիւնեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Թօրոս Աստուածատուր Թօրոս Մկրտիչ Գեղոս Յաչատուր—7

Թիւ կանանց Վարդեր Գուհար Հոռոքսիմէ Յօղիտայ—4

15 տուն տէր Յովաննիսեան.

Թիւ արանց Վարդան Կարապետ Յովաննէս Գեղոս Մարգիս Մինաս—6

Թիւ կանանց Մարիամ Հռոքսիմէ Մարգարիտ Հաւատիկ Մարթայ—5

16 տուն Յարութիւնեան.

Թիւ արանց Պետրոս Մեծիկ Վարդան Մարտիրոս Ամոն Յարութիւն Գալուստ Մարգիս Օղիա Տօնապետ—10

Թիւ կանանց Հռոքսիմէ Մարիամ Համասիա Մարգարիտ Եղիսէ—5

Այս գիւղը ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը ունի։

300 դրուշ եկամուտ ունի, Քէ Քահանայ և Քէ Իւղագնէ։

300 դրուշ ծախս ունի. վարժարան չի կայ։

Մեր գիւղի հարստահարութիւններ որ չարս ճիգ տարուճէ ի վեր է այս տեղ կըլայեցնիմ։

1. Հէճի Պեկը որ մեր գիւղի մէջըն բաժին ունի, նոխտան մը միայն առնելու, ինչպէս որ ուրիշ գեղացոց ալ կառնուի, սակայն աս պեկը մեղի հարստահարութիւն ընելով, մեր աշխատանաց ու ստացուածոց իրաւունքը, իբրև ընկեր կես առ կես կը բաժնէ։

2. Երեք տարի առաջ այս հողերը, իբրև վախֆ անուանելով, մեր ձեռքէն առաւ ուրիշի մը ցանել տուաւ, որ բաւական ջնաս կրեցինք, հաւատիկ հարստահարութիւն։

3. Չորս տարի առաջ քղեցի քրդաց ձեռամբ Ղազարեան Մարտիրոս անուն անձը սպանուեցաւ։

4. Երեք տարի առաջ Աղ մեղրէի քիւրդերըն Փոսոյեան Սերգիսին տունը կողոպտեցին։

5. Նոյն միջոցին յիշեալ քիւրտերըն Զափխունեան Կարապետին տունը կողոպտեցին։

6. Դանի ամիս առաջ, յիշեալ քիւրտերըն Գալի Տէրտէրեան Կիրակոսին տունը երկու անգամ կողոպտեցին։

7. Այս տարուան մէջ Մաուկեան Յովան-

Նէսին աունը յիշեալ քիւրտերը հրացան արձակեցին, զինքն սպաննելու փորձեր փորձելով։ Եւ մի անգամ ալ աունը բացին, հրացան մը տարին։

8. Հէյլան գիւղի քիւրտերն պղտիկ Տէր-աէրեան Գրիգորին աունը կողոպտեցին։

Այս հարստահարութիւնք միշտ կըլլան, որովհետեւ կուգան աուներնիս. կուաեն կը խմեն, կը գանակոծեն, կը հայոյեն, և հետերնին ալ ուտելիք առնել կուզեն, չենք տար նէ մեղ այսպէս նեղութիւններու կենթարկեն մեղ, իբրև գերի կը բռնատրեն. ուստի մեր հայոց դարմանը ձեզմէ կը յուսանք։

Տէր Գրիգոր Մեղիք ուսգայ Գրիգոր
Յոհաննէս կիրակոս Վարդիկեան

1878, սեպտեմբեր 3

«oOOo»

Խերեկեան

1 տուն մհ. Սրեմեան.

Թիւ արանց Սարգիս Աստուածատուր Նազարէթ Ղազար Ցարութիւն Յակատուր կիրակոս Գրիգոր Տիգրան կարապետ Եղազար։—11

Թիւ կանանց Վարգեր Մարխաթուն Մուղալ Կուլիխա Ալթուն Գասասխան Մարիամ Աննայ Զանիկ։—9

2 տուն մհ. Սրեմեան.

Թիւ արանց Մեսրովպ Հայրապետ Երեմիա։—3

Թիւ կանանց Զարփար Աննայ Կուլիսդան։—3

3 տուն մհ. Սրեմեան.

Թիւ արանց Վարգան Ալեքսան Գալուստ կարապետ Գաղտասար Մանուկ մհ. Երիմիա։—7

Թիւ կանանց Ցողիտայ Եղիսէ Սրբուհի Աննայ։—4

4. տուն Մանուկեան.

Թիւ արանց Գաբրիէլ Մանուկ։—2

Թիւ կանանց Մարգարիտ Իւղաբեր։—2

5 տուն Հալաճեան.

Թիւ արանց Սահակ Մինաս Ցակոբ Գալուստ կարապետ։—5

Թիւ կանանց Սարրայ Ճուհար Սանդուխտ։—3

6 տուն Թերգիեան.

Թիւ արանց Նահապետ Մելքոն Սահակ Յակատուր Տօնապետ Սարգիս։—6

Թիւ կանանց Յակոբուն Շարխտան Գուհար։—3

7 տուն Դուանճեան.

Թիւ արանց Ցարութիւն Մելքոն։—2

Թիւ կանանց Հոռոմիմէ Թարվեզ։—2

8 տուն Խրլոեան.

Թիւ արանց Գաբրիէլ Տիգրան Միքայէլ Մարտիրոս։—4

Թիւ կանանց Սուլթան Ցողիտայ Վարդենի Հոռոմիմէ։—4

9 տուն Փափագեան.

Թիւ արանց Գաբրիէլ Գասպ Վարգան Ցակոբ։—4

Թիւ կանանց Շարխդան էքար Խմայք Մարիամ։—4

10 տուն Աւագեան.

Թիւ արանց Գաղտասար Ցովաննէս Մարտիրոս Միմեոն։—4

Թիւ կանանց Մարինոս Հոռոմիմէ Եղիսէ։—3

11 տուն Կարապետեան.

Թիւ արանց Ցարութիւն Յակատուր Գեորոս։—3

Թիւ կանանց Սարրայ Սարրայ Խաչխաթուն Մարիամ Վասվասուհի։—5

12 տուն Խաչիկեան.

Թիւ արանց Ցարութիւն Գօդոս Մուսեղ Զաքար Գեորոս։—5

Թիւ կանանց Շարխդան Աննայ Իւղաբեր Եղինէ։—4

13 տուն Թերգիեան

Թիւ արանց Մարտիրոս Գեորոս։—2

Թիւ կանանց չիք։

Այս գիւղը ունի ս. Յակ անունով փայտաշէն հին եկեղեցի մը։

300 դրուշ եկամուտ ունի։

100 դրուշ ծախս ունի։

Հարեւտացարութիւներ

Այս գիւղի բնակչաց հարստահարութիւնները ընողները Աղ Մեղրէի քիւրտերն են, որ ամենևին հանգստութիւն չունինք. տուններնիս, ապրանքնիս, արտերնիս ամէն ինչքերը մերը չեն, կու գան գիւղին մէջ կը ձեծեն, կը նեղեն, կը առնչեն, բռնի կը տանեն գմեզ կը բանեցունեն, վերջապէս միշտ կը հարստահարեն։

1. *Ծիշեալ քիւրտերըն Հալաճեան Գաբրիէլին տունը կողոպտեցին անցած տարի։*
2. *Ծիշեալ քիւրտերըն Փափազեան Գաբրիէլին տունը կողոպտեցին։*
3. *Ծիշեալ քիւրտերըն Թերզիեան Նահապետին ալ տունը կողոպտեցին. հարստահրք որ ընենք պատկ դրանն ալ իրենք կառնեն բռնի. վերջապէս մեր ազատութիւնը ձեզմէ կը յուսանք։*

1878 սեպտեմբեր 3

Սարգիս Վադաց Սահակ
մեծ. Տէրմեան մեծ. Տէրմեան Հայրապետեան

Սարուքիւն Հայրապետեան

«OOO»

Սարճայ գիւղ

1 տուն Թամազարեան.

Թիւ արանց մէկ. Ղուկաս կարապետ Պօղոս։—3

Թիւ կանանց Ալթուն եղիսէ Սուլթան Սարգսայ Թուրվանտայ։—5

2 տուն Առիստակէսեան.

Թիւ արանց կարապետ Յակոբ Գրիգոր Աբիստակէս։—4

Թիւ կանանց Եվայ Կուլիփայ Յովհաննայ Սառայ Մարիամ։—5

3 տուն Ազգայեան.

Թիւ կանանց Յակոբ Մեսրովպ Հայրապետ։—3

Թիւ կանանց Աննայ Իւղաբեր եղիսէ։—3

4 տուն մեծ. Պօղոսեան.

Թիւ արանց Մանուկ Վարդան Աւագ Մինաս Յարութիւն Հայրապետ Պօղոս։—7

Թիւ կանանց Մարթայ Գոհար Շուշան Աննայ Վարդեր Զարգար Սուլթան Սառայ։—8

5 տուն Ալթուղի.

Թիւ արանց կարապետ Արդար Յովհաննէս Հայրապետ Նշան։—5

Թիւ կանանց Պատասխան Մարիամ Մարիամ։—3

6 տուն Սահակեան.

Թիւ արանց Մատուկ Մեսրովպ Հայրապետ Կարապետ Աստուածատուր Յակոբ Գասպար։—7

Թիւ կանանց Մարիամ Աննայ Գոհար Զարգար եղիսէ։—5

7 տուն Վէսոյեան

Թիւ արանց Յովհաննէս Թովմաս Շահին Մանուկ Պաղտասար Թօրոս։—6

Թիւ կանանց Մարիամ Մարգարիտ Հայրապետ Սառայ Կուլպահար Նազլու Վարդեր Հազխաթուն Գոհար։—9

8 տուն Ջուանճեան.

Թիւ արանց Մարգարիտ Առաքել Գէորգ Աստուածատուր։—4

Թիւ կանանց Սուլթան եղիսէ Ագապի։—3

9. տուն Պօյաճեան.

Թիւ արանց Կիրակոս Մեսրովպ Յակոբ Սարգիս Յարութիւն Յովակիմ Պօղոս Զաքարիա Համբարձում Գրիգոր Պաղտասար։—11

Թիւ կանանց Մարգարիտ Արքնազան Պաղտասար Հազխաթուն Աղպահար Մարգարիտ Մարիամ Պաղտասար Կէօզել։—9

10 տուն Պօյաճեան.

Թիւ արանց Մանուէլ Յովհաննէս կարապետ Մեսրովպ Սահակ Գրիգոր Ազաթ Պետրոս Հայրապետ Մելքոն։—10

Թիւ կանանց Մարթայ Վարդեր Հանպէկ Սուլթան եղիսէ Սառայ Սանդուղդ Կուլփայ Նուրիձայ։—9

11 տուն Տ. Յարութիւնեան.

Թիւ արանց Սարգիս կարապետ Մինաս Գէորգ Պաղտասար Կիրակոս Թովմաս Պետրոս Հայրապետ Արմենակ։—10

Թիւ կանանց Վառվառ Վարդեր Թուրվանդայ Թումիան Աննայ։—5

12 տուն Մ. Աբրահամեան.

Թիւ արանց Մելքոն Յարութիւն Մանուկ։—3

Թիւ կանանց Վարդեր Սասայ Մարիամ Եղիսէ Սուլթան Քաթունւ—6

13 տուն Տ. Դասպարեան.

Թիւ արանց Ճարուքիւն Կարապետ Ստեփան Գէորգ Մեսրովպ Համբարձում Մանուկ Գօդոս Ղազար Գասպար Ճակոբ—10

Թիւ կանանց Եղիսէ Սուլթան Նուրիխան Մարգարիտ Մարգարիտ Գոհար Իւզաբեր Ինկիխան Մարգարիտ—9

14 տուն Իսրայէլեան.

Թիւ արանց Գասպայ Ճակոբ Դաւիթ Մուսեզ Ղազար Սահակ Գօդոս Ճարուքիւն—8

Թիւ կանանց Սասայ Մարիամ Աննայ Ճուհար Աննայ Սուլթան—6

15 տուն Նազարեան.

Թիւ արանց Տ. Մեսրովպ Զաքարիայ—2

Թիւ կանանց Էրէզկին Շուշան Ճուղհասայ Մարիամ—4

16 տուն Ղարիպեան.

Թիւ արանց Ճօհաննէս Մարգիս Սիմէօն Համբարձում—4

Թիւ կանանց Մարգարիտ Թարվեղ Հաւաս Իւզաբեր Գասասխան Մարիամ—6

17 տուն Աստուածատուրեան.

Թիւ արանց Մանուկ Գրիգոր Կիրակոս Կարապետ Տաճապետ Ճօհաննէս Քաչատուր Մեսրովպ—8

Թիւ կանանց Սուլթան Մարիամ Կուլիսթան—3

18 տուն Մարտիրոսեան

Թիւ արանց Թորոս Ստեփան Հարապետ Մովսէս Սահակ Լեօն Տիգրան—7

Թիւ կանանց Ալթուն Սոկիկ Գաղատա Աննայ Մարիամ—5

19 տուն Ճովսկիմեան.

Թիւ արանց Գասպայ Առաքել Կարապետ Ճօհաննէս Ճարուքիւն Մեսրովպ Վարդան—7

Թիւ կանանց Թուրխանայ Ալթուն Մարգարիտ Եղիսէ—4

20 տուն Սարգիսեան.

Թիւ արանց Գէորգ—1

Թիւ կանանց Քիմաթ Զանազան—2

21 տուն Մ. Գասպարեան.

Թիւ արանց Մեսրովպ Վարգան Ճարուքիւն Գրիգոր—4

Թիւ կանանց Աննայ Մարգարիտ Մարիամ Լուսընթագ Ճուհար Աբշալոյս—6

22 տուն Թադեոսեան.

Թիւ արանց Ստեփան Մարգար Թադէոս—3

Թիւ կանանց Սասայ Ճուհար Գոհար—3

23 տուն Նաճարեանցի.

Թիւ արանց Կոքապետ Քաչատուր Անտոն—3

Թիւ կանանց Տալիթայ Ճուհար Սրբուհի—3

24 տուն Ճարուքիւնեան.

Թիւ արանց Մարտիրոս Ճարուքիւն Անտաքել Կարապետ Քաչատուր Մարգիս Մեսրովբէ Մանուկ—8

Թիւ կանանց Մարիամ Սուլթան Աննայ Ռէհան—4

Այս գիւղը ունի Ս. Սարգիս անուանով եկեղեցի մը.

200 գահեկան եկամուտ ունի. Քահանէ, մօմէ իւղագնէ.

200 գահեկան ծախս ունի. բայց վարժարան չիկայ։

****

Նախիջեւանի գիւղ

1 տուն Սուխիասեան.

Թիւ արանց Գասպար Մարտիրոս Հայրապետ Մանուկ Ղուկաս Մովսէս Ադամ Քաչատուր Տաճապետ Թագէոս—10

Թիւ կանանց Խանում Ինկիխան Աննայ Նազլու Մարթայ Քաղխաթուն Մարիամ Եղիսէ Վարգեր—9

2 տուն Միսխեան.

Թիւ արանց Քաչատուր Ճարուքիւն Ճօհաննէս Սահակ Գրիգոր Եղիազար Կիրակոս Մարգիս—8

Թիւ կանանց Սուլթան Հոռոսխմէ Գուհար Զանազան Աննայ Մարգարիտ—6

3 տուն Միսխեան.

Թիւ արանց Մինաս Պետրոս Կարապետ Ղազար Վարգան Նիկողայոս—6

Թիւ կանանց Սասայ Կուլվարդ Շուշան Մարգարիտ Սուլթան Ագապի Եղինէ Հոռոսխմէ—8

4 տուն Դաբրիէլեան.

Թիւ արանց Գաբրիէլ Մարտիրոս Գեորգ Թորոս Մանուէլ։—5

Թիւ կանանց Սուլթան Աննայ եվայ։—3

5 տուն Խարիպեան.

Թիւ արանց Յօհաննէս Գօդոս Մանուէլ կարապետ կիրակոս Յակոբ Մեսրովպ Աւագ։—8

Թիւ կանանց Նազլու Մառայ Մարիամ Մարիցայ Աննայ Խաչխաթուն Աննայ Մարիցայ։—8

6 տուն Գզիրեան.

Թիւ արանց Սարգիս Խաչատուր Գրիգոր։—3

Թիւ կանանց Ռէհան Խուշրուխ։—1

7 տուն Խարիպեան.

Թիւ արանց Մինաս Թորոս Գասպար Խաչատուր Աւետիս։—5

Թիւ կանանց Խաչխաթուն Աննայ Խումար Մարգարիտ Միւլքիխան։—5

8 տուն Մխսիեան.

Թիւ արանց Յակոբ Ստեփան Աւետիս Գրիգոր Գօդոս։—5

Թիւ կանանց Սուլթան Արզուն։—2

9 տուն Գալուստեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Սարգիս։—2

Թիւ կանանց Ինկիխան Հաւասիկ Եղիսէ։—3

10 տուն Վարժապետեան.

Թիւ արանց Գրիգոր Ասատուր Գրիգոր։—3

Թիւ կանանց Յօղիտայ։—1

11 տուն Կեղեցեան.

Թիւ արանց Մանուկ Գասպար։—2

Թիւ կանանց Թուրվանդայ Իւզաբեր Ալթուն Էլմաս Զարգար։—5

12 տուն Գզիրեան.

Թիւ արանց Գաղտասար Մեսրովպ Միքօն։—3

Թիւ կանանց Թուրվանտայ։—1

13 տուն Սրապեան.

Թիւ արանց Յօհաննէս Գրիգոր Մկրտիչ Սարգիս Յակոբ Աստուածատուր Կիրակոս Գեորգ Գօդոս։—9

Թիւ կանանց Մառայ Յօղիտայ Ալթուն Հաւասիկ Վարգեր Աննայ Թուրվանտայ Մարթայ։—8

14 տուն Նաչատուրեան.

Թիւ արանց Օգիւս Սարգիս կարապետ։—3։

Թիւ կանանց Խաչխաթուն Գուհար Լուսան Տիրուհի։—4

15 տուն Վազարեան.

Թիւ արանց Գօդոս Կիւրեղ Կիրակոս Գաղտասար։—4

Թիւ կանանց Մարիամ Մարգարիտ Շարխաթան։—3

17 տուն Աստուածատուրեան.

Թիւ արանց Մ. Հարապետ Գրիգոր Կարապետ Կիւրեղ։—4

Թիւ կանանց Մառայ Ալթուն Խաչխաթուն Կուլիստան Մարգարիտ։—5

18 տուն Չուխաճարեան.

Թիւ արանց Գօդոս Գաբրիէլ Միքայէլ Կիրակոս Ահարոն Գասպար Կարապետ Գաղտասար։—8

Թիւ կանանց Եղիսէ Սուլթան Յեղինէ Շահասխան Հաւասիկ Մարիամ Վարգեր Մարիամ Եղիսէ Ճուհար։—10

19 տուն Սահեգսեան

Թիւ արանց Գրիգոր Ստեփան Մեսրովպ Մկրտիչ Մարգարէ Միքնազար Սարգիս Կիրակոս Յակոբ։—9

Թիւ կանանց Մառայ Սուլթան Խաչխաթուն Կուլիստան Մարգարիտ։—5

20 տուն Մազկերեցիեան *(բողոքական)*

Թիւ արանց 6։

Թիւ կանանց 6։

Այս Կուլիչկեր գիւղը ունի ս. Խաչ անուն քարաշէնած եկեղեցի մը. այս եկեղեցին ունի չորս հատ գոմէշ, 5 հատ կով, 2 հատ հորթ, 9 հատ մանր խաշինք։

2 հատ կով բողոքականի մը քով կայ չի ատար։

2000 զոշ. Մխսանց Խաչատուրին վրայ է, երկու հազար զոշ. 1873 նոյեմբեր 4-ին։

184 զոշ. Գալոյինց Գրիգորին վրայ է. տաճկ. 910 բամպան 1-ին։

40 զոշ. 2 օղլակ բողոքական Առաքելին քով է։

2224 զոշ.

300 զոշ. վարժապետ Գրիգորն։

70 զոյ. Ղարիպենց Յովհաննէս։
50 զոյ. Սրապենց Յովան։

2644 զոյ.

200 զոյ. եկամուտ ունի քէ թապախէ քէ իւղագնէ։
200 զոյ. ծախս ունի։

Հարստահարութիւններ

Մեր Կուլիշկիր գիւղի ունեցած ցաւերնիս սոյն հնահնալներն են։

1. Մեր հողերը որ մեր մայն է, Հաճի Մէքէի քիւրեներն բռնի մեր հողերը կը վարեն.

2. Երկու տարի առաջ Մխոնց Մինասին տունը՝ Հաճի Միքէյի քիւրեներն բանալով՝ բոլոր ստացուածքը կողոպտեցին, որ 10000 հագար զոուշէն աւելի ձրաս եղաւ.

3. Անցած տարի Աղմէղրէի խարէն, Սըրապենց Յօհաննէսին կինը յափըշտակելով իւր բոլոր զարդերովը բռնի տարաւ վար գրաւ։

4. Անցած տարի մեր մօտը գանուած ղազագքէն Մխոնց Գասպարին երկու հատ ձինը բռնի գողցան ու տարին, որ տեղն ալ յայտնի է։

Վերջապէս, մեր գիւղի գործը լրացած է. որովհետև մէկ կողմէն այն բարբարոս քիւրեներն կ'նեղեն, կ'կողոպտեն, կ'ծեծեն, կ'բանեցունեն. միւս կողմէն հաշիմ պէկը կ'նեղէ, միւս կողմէն կառավարութեան ոստիկանները անցած տարեմած տուեննին մեզ լրացուցած են. այլ մեզի համար ստացուածք չի կայ, բոլորը հարստահարիչ քիւրեներուն է. ալ կենաց յոյս չի մնացեր. յոյսերնիս ան Աստուած և ձեզ է մնացեր։

4 սեպտ. 1878

Կիւլիշկիր

Պօղոս	Գրիգոր	Ստեփան
Մխոնց	Զուխաեարեանց	Սարգիսեանց
	Յովհաննես	Մանոյ
	Սրապեան	Խաչատուրեան

ooooooo

Ուղուճապալի մեզրէ

1 տուն մի. Պօղոսեանց.

Թիւ արանց Յօհաննէս Կուլիսա Յարութիւն Մալիսա Մխսրովպ Գրիգոր Պօղոս Պետրոս Յրհաննէս Յակոբ։—10

Թիւ կանանց Աննայ Սուլթան Յօղիտայ Վարդիր Հռիքսիմէ Մարիամ։—7

2 տուն Երեմիայեանց.

Թիւ արանց Պօղոս Յակոբ Ծաչատուր Գէորգ Պետրոս Երեմիայ Յօհաննէս։—7

Թիւ կանանց Մարինոս Յօղիտայ Վառվառուհի։—3

3 տուն Դուդեանց.

Թիւ արանց Յօհաննէս Հայրապետ։—2
Թիւ կանանց Մարգարիտ Մարիամ։—2

4 տուն Ցարութիւնեանց.

Թիւ արանց Կարապետ Յարութիւն Գասպար Գրիգոր Աբրահամ։—5
Թիւ կանանց Մարգարիտ Մարիամ։—2

5 տուն Պողիկեանց.

Թիւ արանց Մինաս Մխսրովպ։—2
Թիւ կանանց Պաղտասր Ծաթուն։—2

6 տուն Սուքիասեանց.

Թիւ արանց Ղազար Յարութիւն Առաքել Սարգիս Զաքար Սուքիաս Աւետիս Պաղտասար։—8
Թիւ կանանց Նազլու Մարիամ Յօղիտայ Հաւասիկ։—4

7 տուն Մարկարեանց.

Թիւ արանց Մարկար։—1
Թիւ կանանց Պաղտասր Վարդեր։—8

8 տուն Յօհաննեսեանց.

Թիւ արանց Մխսրովպ Յօհաննէս։—2
Թիւ կանանց ոչ գոյ։

9. տուն Աբրահամեանց.

Թիւ արանց Կարապետ Տիրատուր։—2
Թիւ կանանց Մարիամ։—1

10 տուն Պետրոսեանց.

Թիւ արանց Գասպար։—1
Թիւ կանանց Մարինոս Պատասխան Մարիամ Մարթայ։—4

11 տուն Յօհաննիսեանց.

Թիւ արանց Մեծիկ։—1
Թիւ կանանց Մարիամ Յօղիտայ։—2

12 տուն Քիւրտօղլիեանց.

Թիւ արանց Ծաչատուր Յովակիմ։—2
Թիւ կանանց Եվայ Թուրմանտայ։—2

13 տուն Պետրոսեանց.

Թիւ արանց Պարսամ Աստուածատուր Մահակ Պաղտասար։—4
Թիւ կանանց Մարիամ Սողոմէ Շուհար։—3

14 տուն Մարկոսեան.
Թիւ արանց Սարգիս Կարապետ։—2
Թիւ կանանց Ռէհան։—1

15 տուն Ջարուսճեաղճի.
Թիւ արանց Աւագ։—1
Թիւ կանանց Թուրլանապ։—1

Թիւրս բնակիչ

այրք 6։
կին 1։

Հարցահարցութիւններ

Այս գիւղը ունի ս. Յակոբ անուն եկեղեցի մը հընաշէն, բոլորովին եկած չէ Ուղունօպայ մէզրէի գիւղացոցս եղած հարստահարութիւնը.

1. Ամառայ մէզրէի Օսմանըն հետը երկու հատ զաղա առնելով կուգայ մեր գիւղը գիշեր առեն 77 սեպտեմբեր 1 Թուրն Գողհանց Մինասին տունը կը կողոպտեն և բոլորովին ուբր կը զարձունեն մարգը, որ տեղն և տասցուածքն յայտնի կերևի. մեր երկիւղէն չենք կրնար համարձակիլ ուզելու։

2. Անցած տարի, անկիւրանցի Յուսոյին տղան, մ։ Գողոսեան Յովհաննէսին ջաղացքն զապթ ըրեր, ինքն կդործածէ. և մարգը դիմադրութիւն որ ըրաւ՝ եկաւ հրացան պարպեց, դինքը սպանելու նպատակաւ, վերջապէս մեր հանգստութիւնը բոլորովին վրդոված է։

Փիւրտերէն մեզ համար ամէն նեղութիւն և ամէն չարչարանք պակաս չենն, միշտ իրեն գերի կբռնաբարուինք, ուստի մեր կեանց ապահովութիւնը ձեղմէ կյուսանք։

5 սեպտեմբեր 1877

Յօհաննէս	Միհաս	տիրացու
մ։ Գողոսեան	Գողիկեանց	Վազւար

ooOOOoo

Ուզունօպայ գիւղ

1 Տուն Մխիթարեան.
Թիւ արանց մ։ Վաղար Մարկոս Գրիգոր Մխիթար Թորոս Վարգան Մեսրովպ Հայրապետ Մարտիրոս Մարգիս։—10
Թիւ կանանց Մարիամ Մանանայ Եղիսէ Գոհար Կատարինէ Յօղիտայ։—6

2 տուն Յոհաննէսեան.
Թիւ արանց Յակոբ Գեորգ Սարգիս Համբարձում Կիրակոս Յովհաննէս Սուքիաս Մանուկ։—8
Թիւ կանանց Մարթայ Ճուհար Կուլվարդ Վարդեր Մարգարիտ Գեղցառէ Մարգարիտ։—7

3 տուն Գալուստեան.
Թիւ արանց Գալուստ Յօհաննէս Մրկրտիչ։—3
Թիւ կանանց Սուլթան Եղիսէ։—2

4 տուն Վատուրեան.
Թիւ արանց Յակոբ Մանուկ Յարութիւն։—3
Թիւ կանանց Աննայ Արքնատան Մարիամ Խանպեկի Սուլթան Ագապի։—6

5 տուն Մարտիկեան.
Թիւ արանց Յակոբ Յարութիւն Գրիգոր Մարտիրոս Համբարձում։—5
Թիւ կանանց Եղիսէ Մարայ Շուշան Խաթուն։—4

6 տուն Թումայեան
Թիւ արանց Գեորգ Խայտճան 2 2։—4
Թիւ կանանց Սուլթան Շուշան Մարիամ Ալթուն։—4

7 տուն Տkrտkրեան.
Թիւ արանց Գալուստ Յակոբ։—2
Թիւ կանանց Ընդնայ։—1

8 տուն Յակոբեան.
Թիւ արանց Գեորգ Թորոս։—2
Թիւ կանանց Մարիամ։—1

9 տուն Միրիճիյեան.
Թիւ արանց Ղուկաս Մարտիրոս։—2
Թիւ կանանց Մարիամ Թարլեզ։—2

10 տուն Նահարեան.
Թիւ արանց Գեորգ Ղուկաս Վարգան։—3
Թիւ կանանց Մուզայ։—1

11 տուն Գէորգեան.
Թիւ արանց Խաչատուր Մարգիս Սուքիաս։—3
Թիւ կանանց Եղիսէ Հռիփսիմէ։—2

12 տուն Թամամեան.
Թիւ արանց մ։ Վաղար Մկրտիչ Կիրեզ։—3
Թիւ կանանց Աղպահար Խազիաթուն Կուլվարթ Մարթայ Տիրուհի։—5

13 տուն Բապտաճացեան.

Թիւ արանց Գօդոս Ղազար Պետրոս Ծովակիմ։—4

Թիւ կանանց Մարգարիտ Աննայ Սղխէ Վարդեր Յաղխաթուն։—5

14 տուն Գօյանեան.

Թիւ արանց մհ. Յովաննէս։—1

Թիւ կանանց Մարթայ։—1

15 տուն Խայտճեանեան.

Թիւ արանց Գօդոս Կիրակոս Պետրոս։—3

Թիւ կանանց Կուլվարթ Շուշան։—2

16 տուն Վռուվառեան.

Թիւ արանց մհ. Կիրակոս Գօդոս Սիմէօն Սարգիս։—4

Թիւ կանանց Մարիամ Մարիամ։—2

17 տուն Թամամեան.

Թիւ արանց Սահակ։—1

Թիւ կանանց Մարիամ Յօղիտայ Աննայ։—3

18 տուն Տիրասաւրեան.

Թիւ արանց Տ. Աստուածատուր Թօրոս Գանիէլ Մովսէս Յոհաննէս Պետրոս։—6

Թիւ կանանց Թուրվանտայ Ալթուն Եղինէ Աննայ Հաղարխան։—5

19 տուն Ադզուխանեան.

Թիւ արանց Ադամ։—1

Թիւ կանանց Թուրվանտայ։—1

20 տուն Սրապեան.

Թիւ արանց Տճնապետ Գրիգոր Գաւիթ։—3

Թիւ կանանց Զարգար Մարիամ։—2

21 տուն Տարախեան.

Թիւ արանց Յոհաննէս Գրիգոր Աւետիս։—3

Թիւ կանանց Յօղիտայ Յանըմ։—2

22 տուն Աւագեան.

Թիւ արանց Սահակ Թօրոս Կարապետ։—3

Թիւ կանանց Գոնար Խուլքաթ Մարգարիտ Մարիամ։—4

23 տուն Տէր Պետրոսեան.

Թիւ արանց Աստուածատուր Յոհաննէս Յակոբ։—3

Թիւ կանանց Յօղիտայ Մարիամ 2 1։—3

24 տուն Թեփկեան.

Թիւ արանց Սահակ Յարութիւն Յաչատուր Տճնապետ Կարապետ Ղազար Վարդան Պետրոս։—8

Թիւ կանանց Յաղխաթուն Մարխաթուն Կուլվարդ Մարթայ Թարվեղ։—5

25 տուն Մըխտեան.

Թիւ արանց մհ. Ալէքսան Մարքար Ղազար Յակոբ։—4

Թիւ կանանց Յանպէկի։—1

26 տուն մհ. Վարդանեան,

Թիւ արանց Գրիգոր Կիւրեղ Կարապետ Մեսրովպ Մատթէոս Յակոբ Առաքել Սըրապիօն։—8

Թիւ կանանց Մարխաթուն Աննայ Նուբիխան Մարթայ Սառայ Կիւլպահար Յաղխաթուն։—7

27 տուն մհ. Աւետեան.

Թիւ արանց մհ. Աւետ Յարութիւն Նիկողայոս Գերովբէ Ադամ Կարապետ Մարտիրոս Թօրոս Նիկողայոս Պետրոս Մեսրովպ Սարգիս։—12

Թիւ կանանց Յուսաբ Հռիփսիմէ Շուշան Թուրվանտայ Զարգար Եղիսէ Վարդեր Սուլթան Վարդեր Մարգարիտ։—10

Թիւ բողոքականաց

այր 44։

կին 33։

Այս գիւղը ունի ս. Աստուածածին անունով քարէայ եկեղեցի մը։

100 դռուշ եկամուտ ունի։

100 դռուշ ալ ծախս ունի։

Ուզուճօալ գիւղի բնակչաց ճարտասիարութիւնները սոյն հետեւեալներն են.

1. Քաղաքացի Պետրոսին տունը կողոպտեցին աւեր գարշուցին.

2. Անցած տարի ջաղացքը բանալէն ետքը քար չեցուներլէն վերջ, քանի քանի անգամ իբրև պատերազմ գիւղերնուս մէջ հրացանի գնդակները անձրևի նման կուգային։

3. Անկիւրանցի հաճին, իբրև այգիի մը մասին համար գիւղին տղաքը այնչափ գանակոծեց որ բոլոր մարմինին արիւն գարձաւ։

Վերջապէս, ամէն արին, վիշտ նեղութիւն, հարստահարութիւն պակաս չեն մեր վրայէն, մեր շրջակայ գիւղօրէից քիւրտերը ամէն տեն մեզի տէրէզէյի են կարուած,

իրենց ուզածը կգործեն, բոլորովին կենաց յոյս չի մնացեր։

5 սեպտեմբեր 1878

Մխթար Մարտիկեան Թամամեան
ևն. Ղազար Ծակոբ Ծօհաննես

Խօճապաշի ևն. Վարդան

****

Խաճատ. գիւղ

1 տուն Խաճատանեան.
Թիւ արանց Մանուկ։—1
Թիւ կանանց Աննայ։—1

2 տուն Ծօհաննեսեան.
Թիւ արանց Գրիգոր։—1
Թիւ կանանց Թուրվանատ։—1

3 տուն Հոյնեան.
Թիւ արանց Սարգիս։—1
Թիւ կանանց Մարիամ Ճուհար Գուար։—3

4 տուն Պետպետեան.
Թիւ արանց Գօրոս Մանուկ Գօրոս։—3
Թիւ կանանց Ալթուն Մարինոս Խումար Գուհար Ալթուն Մարգարիտ։—6

5 տուն Տէրոյեան.
Թիւ արանց Ասրդիս Մանուկ։—2
Թիւ կանանց Էրէցկին Մարգարիտ Եղիսէ։—3

6 տուն Իւրաճեան.
Թիւ արանց Ստեփան Մանկասար Վարգան Մանուկ Գօրոս Ծակոր։—6
Թիւ կանանց Աննայ Վարդեր Վարդեր Մարգարիտ։—4

7 տուն Քիւրաճեան.
Թիւ արանց Ծօհան Գրիգոր Մարդար։—3
Թիւ կանանց Մարիամ Ճուհար Աննայ։—3

8 տուն Ըզգեցց.
Թիւ արանց Աւետիս։—1
Թիւ կանանց Մարիամ Էօզկիւլ։—2

9 տուն Գրիգորեան.
Թիւ արանց Կիրակոս Թօրոս։—2
Թիւ կանանց Մարիամ Մարիամ Գուհար։—3

10 տուն
Թիւ արանց Ներսես Աստուածատուր։—2
Թիւ կանանց Եվայ։—1

11 տուն Էսկինեիեան.
Թիւ արանց Գրիգոր Խաչատուր Մարուքայ։—3
Թիւ կանանց Թուրվանատ Մարիամ Մարգարիտ։—3

12 տուն Ծօհաննեան.
Թիւ արանց Խաչատուր Ծակոր։—2
Թիւ կանանց Մարգարիտ Աննայ Էքար։—3

13 տուն Աստուրեան.
Թիւ արանց Խաչատուր Ծօհաննէս Կաբապետ։—3
Թիւ կանանց Մարինոս Վարդեր Մարիամ Թաթվեղ։—4

14 տուն Քէհիեան.
Թիւ արանց Մատթէոս Մովսէս Ծակոր Գրիգոր Սարգիս։—5
Թիւ կանանց Խումար Թուրվանատ։—2

15 տուն Աստուածատուրեան.
Թիւ արանց Մեծիկ Ծակոր։—2
Թիւ կանանց Խոյրաք Թուրոյ Մարգարիտ Սարիւ Միւլքիխան։—5

16 տուն Քինկիւրճի.
Թիւ արանց Կիրակոս Մարգար.—2
Թիւ կանանց Սառայ։—1

17 տուն Ծօհաննեսեան.
Թիւ արանց Գասպար Մ. Խաչատուր Կաբապետ Սարգիս Ծակոր։—5
Թիւ կանանց Մարթայ Մարգարիտ Եղիսէ Գուհար։—4

Թիւ բոզօթականաց.
Այր—5, կին—4։

Թիւ բ ընակիչ.
Տուն—26, այր—90, կին—80

Այս գիւղը ունի ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը, որ այժմ քայքայուած աւեր դարձած է։ Ոչ եկամուտ ունի, ոչ ծախս ունի։

Հարստահարութիւններ

Խաճատ. գիւղի բնակչաց եղած հարստահարութիւնները սոյն հետևեալներն են։

1. Խանատան օղլի Մանուկին տուընը կոդոպտեցին 75 Թուոյն. և բոլորովին աւեր դարձուցին։

2. Փիւրաճեան Յովհաննէ չաղացքը բացին և կողոպտեցին երկու անգամ։

3. Յովհաննէսեան Գասպարին չաղացքը բացին և կողոպտեցին երկու անգամ։

4. Խանասաննեան Մանուկին չաղացքը վառեցին։

5. Մեր գիւղի երիցկնոջ տունը կողոպտեցին։

6. Մեր գիւղի տէրտէրն, ծխախոտի մաքսին պատճառաւ, մեր գիւղի աղաները ղըրպարտութիւն ընելով, ճիրխմէ առին մինէն, որ իւր ցաւուն և սրտի նեղութենէն մեռաւ, որ ամեն մարգ գիտնայ որ անոնց երեսէն էր. վերջապէս ամեն առեն կէհարստահարութիւնք. միշտ կծծեն, կնեղեն. արտերնիս, այգիներնիս, տուներնիս, մեր չեն, մեր մեզի բնակիչ կամ շրջակայ թրքացն է. մեր կեանքին ապահովութիւն չիկայ, իբրև արաբացի գայլ մեղ կողոպտեն, բոլորովին համբերութիւննիս չի մընացեր. ահա համառօտաբար Զեղի պատմեցինք։

5 սեպտեմբեր 1878։

Յօհաննէս Կարապետ Մանուկ
Փիւրաճեան Գասպարեան Միքայէլեան
Մարտիրոս Պօղոսեան

Խաչատուր մեզրէ

1 տուն Թորոսեան.
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—1

2 տուն Կիրակոսեան.
Թիւ արանց—1
Թիւ կանանց—1

եկեղեցի չունի։

Տէքիկիւլի գիւղ

1 տուն Խաչատրեան.
Թիւ արանց—26
Թիւ կանանց—19

2 տուն Տեր-Տիրացուեան.
Թիւ արանց—9
Թիւ կանանց—8

3 տուն Սիւքիւլեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—4

4 տուն Մանկասարեան.
Թիւ արանց—16
Թիւ կանանց—8

5 տուն Մանուկեան.
Թիւ արանց—11
Թիւ կանանց—7

6 տուն Խաչատուրեան
Թիւ արանց—1
Թիւ կանանց—2

7 տուն Փոյաճեան.
Թիւ արանց—8
Թիւ կանանց—5

8 տուն Ոսկիհատեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—3

9 տուն Տիրացուեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—8

10 տուն Տիրատուրեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—4

11 տուն Պարապօրճի.
Թիւ արանց—2
Թիւ կանանց—1

12 տուն Մարգարեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—1

13 տուն Գզիրեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—4

14 տուն Խազօղլիեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—4

Փիւրս բնակիչ այր—10, կին—5

Այս գիւղը ունի ս. Թովմաս անուն եկեղեցի մը։
150 դուռուշ եկամուտ ունի.
150 դուռուշ ծախս ունի.
վարժարան չի կայ։

Հարստահարութիւններ

Տէքիկիւլի գիւղի բնակչաց մեր շրջակայ

քիւրտերուն ձեռամբ եղած հարստահարու-
Թիւնները սոյն հետեւեալներն են.

1. Անցած շաբթին մէջ Մանկասարեան Պօղոսին տունը բացին այծ մը տարին։

2. Տիրատուրեանց Տիրատուրին. տունը բացին այծ մը տարին նոյն շաբթուն։

3. Մարգարեան Պետրոսին 20 օր առաջ տունը կողոպտեցին աւեր դարձուցին։

4. Անցած տարի Խալարճեան տէր Պօղոսին արտին մէջ կտաւատի դէզ մը այրեցին, եղբայրը Մինասը սրով վիրաւորեցին, և նաբրաղի գէզ մը վառեցին. և հրացան մը տարին։

5. Ծիշեալ տէր հօր այգին ջարդեցին. և քանի քանի անգամ հրացան պարպեցին ղիրենք սպանելու նպատակաւ. վերջապէս, արտերնիս, այգիներս, մեր բոլոր սոցցուածոց տէրը քիւրտերն են, մեզի հէչ բան մը չի կայ. ալ կենաց յոյս չէ Մնացեր. ամէն կողմէն վիշտ նեղութիւն, աղաղակ, ցաւ է պատեր մեզ։

5 սեպտեմբեր 1878.

Պօղոս	Տիրատուր	Սիմէօն
Մանկոյեան	Անթառամեան	Մանուկեան

Խաչատուր Խալարճեան

Վէճկիւլիի վեզրէն

1 տուն Մարգարեան.
Թիւ արանց—2
Թիւ կանանց—2

2 տուն Խաւօղլի.
Թիւ արանց—2
Թիւ կանանց—5

Փիւռս բնակիչ—տուն 5, այր—6, կին—7
Եկեղեցի չունի այդ գիւղը։

Աւլաւուց գիւղ

1 տուն Աւետիսեան.
Թիւ արանց—11
Թիւ կանանց—12

2 տուն Թօքալ Պետրոսեան.
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—5

3 տուն Պօյաճեան.
Թիւ արանց—11
Թիւ կանանց—4

4 տուն Գրիգորեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—9

5 տուն Կօշկարեան.
Թիւ արանց—8
Թիւ կանանց—8

6 տուն Խրեոյեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—4

7 տուն Փիլոսեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—7

8 տուն Աւգուստեան.
Թիւ արանց—9
Թիւ կանանց—7

9 տուն Քիւրսեեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—6

10 տուն Գրիգորեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—2

11 տուն Աւագեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—3

Փիւռս բնակիչ *Թիւ այր—80, կին—60։*

Այս գիւղը ունի ս. Կարապետ անուն հ. կեդեցի մը։

100 դուռուշ եկամուտ ունի՝ Թաղախէ, մօմէ, իւղագնէ։

100 դուռուշ ալ ծախս ունի.

Վարժարան չունի։

Հարստահարութիւններ

Աւլաւուց գիւղի բնակչաց հարստահարու-Թիւնները։

1. 77 Թուին, Աւետիսեան Ղազարին տունը կողոպտեցին, բաւականի չափ Քսակ տուին. և փետակները կօտրեցին։

2. Աւագենց Մելքօնին տունն կողոպտեցին, 3000 դուռուշի Քսակ տուին։

3. Շունոյեան Գրիգորին տունը կողոպտեցին երեք անգամ։

4. Թօքալ Պետրոսեան Սաքգիսին տունը կողոպտեցին։

5. Գօշկաբեան Գրիգորին տունը կողոպտեցին և զինքը սպանելու նպատակաւ հրացան արձակեցին. վերջապէս, ամեն նեղութիւն մեղի համար պակաս չէ. համարձակ եկեղեցի չենք կրնար երթալ, խաչերնուս պաքերնուս կանարգեն. քահանայ գայ գիւղերնիս նէ կքարկոծեն, գիւղերնուս մէջի բնակիչները բոլորը ցրուած են. պատճառ որ նեղութիւններն ու հարստահարութիւններն են. և այսպէս ընողներն ալ մեր գիւղի քիւրտ բնակիչներն են. մեր դարմանը ձեզմէ կյուսանք։

6 սեպտեմբեր 1878.

Վազար Սարդիս Ցարութիւն
Աւետիսեան Պետրոսեան Արզումանեան
Մկրտիչ Գասպարեան

Պաշարաթ գիւղ

1 տուն Սրմիաեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—3

2 տուն Դանիէլեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—5

3 տուն Դանիէլեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—6

4 տուն Դանիէլեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—4

5 տուն Գեորգեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—5

6 տուն Մխսիեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—4

7 տուն Ազնաւուրեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—6

8 տուն Մխսիեան.
Թիւ արանց—2
Թիւ կանանց—1

9 տուն Ասատուրեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—3

10 տուն Նիկողայոսեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—3

11 տուն Վարդանեան.
Թիւ արանց—5
Թիւ կանանց—4

12 տուն Խաչատուրեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—3

13 տուն Գօղոսեան.
Թիւ արանց—5
Թիւ կանանց—4

14 տուն Նահապետեան.
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—4

Այս գիւղը ունի եկեղեցի մը ս. Աստուածածին անունով. եկամուտ չունի. Վարժարան չունի։

Հարցաքննութիւններ

Պաշարաթ գիւղի բնակչաց եղած հարցաքննութիւնները։

Մեր գիւղի մօտ Հաճի Թըտըր անունով գիւղ մը կայ՝ որ մեզմէ ժամ մը հեռու է. յիշեալ գիւղի բնակիչները անգութ քիւրտեր են, միշտ կուգան մեզ կհարստահարեն. կուտեն, կխմեն, ստացուածքնիս կառնեն, պարչաններնիս կկտրեն, մեզի հրացանով սըրով մեր վրայ կտպառնան. բռնի կքանեկսունէն իբրև ծառայ. վերջապէս՝ վիշտ, ցաւ, նեղութիւն, աղաղակ մեզմէ անպակաս են. բայց կվախնանք մի ըստ մեծի գրելու, թէ որ լսեն զմեզ կըսպաննեն. կամ ըրածնուն երբորդ, չորրորդը կհատուցանեն, մեր դարմանը ձեզմէ կյուսամք։

6 սեպտեմբեր 1878.

Մ. Մելքօն Գօղոս Ցակոբ
Սրմիայեան Վազարեան Վարդանեան

Դաւթի մեզրէ գիւղ

1 տուն Պաւուկեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—7

2 տուն Խալարճեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—5

3 տուն Տիրատուրեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—3

4 տուն Մուրատեան
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—10

5 տուն Շանիճեան.
Թիւ արանց – 2
Թիւ կանանց—3

6 տուն Էյոյեան.
Թիւ արանց—5
Թիւ կանանց—7

7 տուն Խոճարամեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—5

8 տուն Դալուսեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—5

9 տուն Խաւմարեան.
Թիւ արանց—13
Թիւ կանանց—9

10 տուն Մալխասեան.
Թիւ արանց—13
Թիւ կանանց—6

11 տուն Տիրատուրեան.
Թիւ արանց—8
Թիւ կանանց—5

12 տուն Պէյլզարեան.
Թիւ արանց—12
Թիւ կանանց—15

Այս գիւղը ունի ս. Կիրակոս եկեղեցի մը.

Ունի նաև հինգ մշակի փոր այգի մը. իւր անուան վրայ գրուած.

Ունի նաև տուն մը, որ գպրոցի համբարանոցն է։

150 դուռուշ եկամուտ ունի։
150 » ծախս ունի։

Ֆալիգեան գիւղ

1 տուն Ծառուկեան.
Թիւ արանց—11
Թիւ կանանց—7

2 տուն Տիրատուրեան.
Թիւ արանց—12
Թիւ կանանց—8

3 տուն Սբրապեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—5

4 տուն Ծոհանճիսեան.
Թիւ արանց—6
Թիւ կանանց—6

5 տուն Ծոհանճիսեան.
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—4

6 տուն Ծոհանճիսեան.
Թիւ արանց—7
Թիւ կանանց—6

7 տուն Պ.ուկասեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—1

8 տուն Ժամկոչեան.
Թիւ արանց—5
Թիւ կանանց—2

9 տուն Մելիքեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—6

10 տուն Ծոհանճիսեան.
Թիւ արանց—4
Թիւ կանանց—4

11 տուն Սահակեան.
Թիւ արանց—1
Թիւ կանանց—1

12 տուն Խալարճեան.
Թիւ արանց—3
Թիւ կանանց—4

13 տուն Փոսոյեան.
Թիւ արանց—1
Թիւ կանանց—1

14 տուն Փոսոյեան.
Թիւ արանց—1
Թիւ կանանց—3

15 տուն Թապոյեան.
Թիւ արանց—8
Թիւ կանանց—6
16 տուն Էսոյեան.
Թիւ արանց—12
Թիւ կանանց—14

Փիւռն բնակիչ
այր—5, կին—4

Այս գիւղը ունի ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը.
Ունի պատիկ պաղչա մը.
100 դուռուշ եկամուտ ունի.
100 » ծախս ունի.
Վարժարան չի կայ.

Հարստահարութիւններ

Հալալդամ գիւղի բնակչաց եղած հարստահարութիւնները

1. 73, 74 թուին երկու անդամ եկեղեցին կողոպտեցին Աղ մեղբէի ու Զելեպիցի գիւղերու քիւրտերն։

2. Երեք տարի առաջ, Յօհաննէսեան Մանկասարին տունը կողոպտեցին. վերջապէս ամէն առեն կծծծեն մեզ, կ'ընեղեն, տուգանք կառնեն, պաղչանուս փայտերը կկտրեն, ոչխարնիս, այծերնիս բռնի կտանին, իրաւունքիս կկտրեն, ինչ որ աշխարհիս մէջ հարստահարութիւն կը գտնուի նէ, մեղմէ անպակաս է, հարթանիք մը ընելու ըլլանք՝ հէմ պաշլըղ կառնէն, հէմ պըսակագրամ կառնէն, ընողներն ալ վերը յիշուած քիւրտերն էն. վերջապէս ալ կենաց յոյս չի մնացեր, մեր դարմանը ձեզմէ կը յուսամք։

Յօհաննէսեան Սարգիսին, մէկ ապան, մէկ տարեճանակը մէկ խիզարն, բռնի քաշեր տարեր, վար ճն գրեր։

Խալաջոնց Աբրահամին մինչ 100 դուռուշ տուգանք առին։

7 սեպտեմբեր 1878.

Սարգիս Օհաննէսեան — Կիրակոս Ցարութիւնեան — Ցարութիւն Մեսրոպեան

ՃԱ. ԶԱՑՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ ԱՌ ԴԵՐ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՍՐՄԱՆԶՏԵԱՆՑ

Գերապատիւ Սուրբ Հայր,

Ինչ բարեբաստիկ օր է այսօր դաւառաբնակ համայն Հայուն՝ նա մանաւանդ Սեբաստիոյ ժողովրդեան և նորա հէգ մանկկին, ինչ խնդութիւն է այս ժամուս՝ դոր կզգամ տկար մանկիկս քան եթէ կրնամ բացատրել, և ձօնել շնորհակալի Ձերդ Գերապատուութեան, որ Հայու սիրտ չբաբախեր, հրճուանօք այս ժամուս, Հայր բարեխնամ աննշան մի բան չէ Ձերդ. ազգասիրութեան համայն աշխարհի սոյն անկերպարան վիճակի մէջ, այսպիսի պաշտօնի մը կանչուիլը, մեծապատ քօղով ի ծածուկ ծածկելու մի գործ չէ, Ձերդ սրբութեան հասնուր հայաբնակ աշխարհներ ու դաւառներ ի սէր ազգի թափառիլն, և նոցա ցաւոց իբաղեկ լինելն։ Ո՛հ քանի քաղցր մի պաշտօն է այդ, բայց քանի ծանր, այո ծանր է այս կոչումը և դառն, բայց հաւաստի եմք անշուշտ հեշտանայ, գիտէ Ձերդ Գերապատուութիւն արհամարհել և առաքինութ կոխտել ամէն խոչեր ու դառնութիւն, դի Ձերդ Սրբութեան զինանշանն Սուրբ Խաչն է, զրահ Հայբենասիրական վառ եռանդն, ո՛չ դուք սիրտ՝ միանգամայն Հայու սիրտ ունիք, և Հայու պէտքերը Ձեզ անծանօթ չէրին և չեն, գիտէիք արդէն՝ և գիտցաք քաջ, թէ ինչ կաղաղակեն դաւառաբնակ մանկիկներ, և ինչ Հայ ժողովրդներ, որոց իրաւանց արի ախոյեան պիտի լինի՝ ճշմարիտ շահուն մի ճշմարտախօս վեստաչան առ Ամենապատիւ Պատրիարք Հայր և աղդային արդարախոհ վարչութիւն, դի Ձեր Գերապատուութիւնն զինուոր Աւետարանի է։

Ձեր սրբութիւնն՝ որ դաւառաբնակ չուառ Հայուն կրած աղիողորմ տառապանաց հարստահարութեան և Հայ ժողովրդոց լուսաւորութեան կենսական խնդրովը կըզբաղի, որչափ ծանր է խնդիրը՝ նոյնչափ փրկաւէթ ու անհրաժեշտ է, և զգայուն սրտերու դարմանին, ազգասիրաց օժանդակութեան կարօտ խնդիր մը՝ որչափ մեծ, այնչափ փափուկ։

Բիւր շնորհակալիք ուրեմն Ձեղ նման ազգասիրաց՝ որ սոյն կենսական խնդրոյն Ազգային լուսաւորութեան իրական փաստերով պաշտպան և հարստահարութեան խուզարկու կը հանդիսանաք, ոհ հարստահարութիւն ըսի, որ հայու տուներ կը կործանէ, Հայը ի չիք կը լուծէ, գիտեմք հաւաստեաւ երբ Ազգային այս ցաւալի վիճակին վրայ խորհիք, յորգահաս կարաստուէք Հայ բազդի վրայ, կարելի է համբերել, Հայու աբիւն կրող, Հայ ազգի փրկութեան ըղձիք մաշող Ազգասիրին, քանի անհնարին կը վշտագնի. Նա, երբ տեսնէ՝ ու իրազեկ կըլլայ՝ որ գաւառներ անլուր հարստահարութիւններ, սրբապղծութիւններ, առևանգութիւններ, սպանութիւններ, կենաց ընչից պատուոյ դէմ անտանելի անբարոյատրելի չարիքներ, քահանաներ, Տաճար Աստուծոյ յաճախելու, Հայ մանկիկներ Տաճար գիտութեան և լուսոյ երթևեկելու, և ժողովուրդ ի շուկան առևտուրի ժամանակ անհամար կը տանջին ու կը սպանին ոչքրիստոնեայ անձերէ։

Կուսակալը և որոյ վարչութիւնը Հայ ժողովրդի սրտահատաչ հագագին, աղեխարշ ողբին, Նորա տարաբազդիկ մանկան սրտակէզ հեծեծանքին անլսող կը լինի, ոհ աւաղ Հայութիւն, ո՞ւր ես գահավիժեր, որպիսի լաբիւրնթոս, որ չես կարող լսելի ընել քո այս մշտահառաչ ու սուր ձայն, Հայը ազգասէր, աւետեցէք Հայ մանկին, աւետիս փրկուիթ. Քէ երբ հայուն ընդհանրական հովիւներ, Սրբազան Հայրեր, Հայաստանի հարստահարութեան մահացուցիչ խնդրոյ համար գիշեր ցերեկ տառապող Պատրիարք Հայր՝ և ազգին ժողոՁներ, Աստուածորդուոյն գինուորներն, ինչ դարմաններ կը խորհին, երբ մի կոյսէն ազգայնոցս աղետալի տգիտութիւնը միւս կուսէն մեզ իշխող տէրութեան կոյր ու նախապաշարեալ պաշտօնէից պժգալի ընթացք, Նորա բարբարոս ժողովրգոց գործոց եղեռն ու անօրէնութեանց դուժեր, Հայուն ողբագին հեծեծանքներ, նոյն ազգասիրաց լսելեաց հասնի, դիտեմք քաջ, անհնարին վշտօք տառապին, անբաւ հային յոգւոց հանեն, ազաչեմք վայրիկ մի երկինք դի դիտ մեղ, այո պիտի դիտ երկինք անշուշտ, Քէ մեք ևս Ազգասիրացդ և խորհրդականացդ գործոցը հետ օժանդակելով՝ աղօթեմք, ազգասիրաց գործել ու գործել, և երիտասարդաց ժողովրգոց Ազգասիրացդ օժանդակել, գործել ու աղօթել։

Ահա այսու Հայութիւն փրկի, իւր հարստահարութեան վհէն ազատի, և իրր մարդ ապրի ընկերական աշխարհի մէջ և իւր արարչին փառք հանդիսանայ։

Գործել կըսեմք՝ որ լուսաւորիլ ու յառաջադիմել է. և ստուգիւ գիտեմք՝ Քէ երբ որ սրտեր լուսաւորին Հայը փրկի, և իր Հայ ժողովուրդ կըթի, տառապանք ազատի, երբ մանուկներ, հայկազն քոյրեր բարոյապէս ու գործնապէս դաստիարակուին, Հայաստան պերճանայ ու երջանկանայ, և սոյնը և Ձեր Գերապատուութիւնը պիտի վարդապետէ, «Քէ այնպիսի գարու մը մէջ կապրինք մեք Հայերս այսօր յորում կրթութիւնն ու բարոյականը ճանչցուած են միայնակ դարման ամէն աղեաց», բայց Հայը բարեխնամ՝ տակաւին չունի Հայն այն գօրութիւնը՝ որ դիրեարս կրթէ բարոյապէս ու լուսաւորէ, ինչու որ ազատութիւնը չունենալով աղքատ է, տգրուկ է, չունի այն կարողութիւնը՝ որ օտարի առաջ Հայուն, ու իւր իրաւունքը պաշտպանէ, դի չունի ազատութիւն ազատ գործելու, արդար խօսելու և օտարին իրաւունք ճանչցունելու։

Ազատութիւն կըսեմ՝ այն վեհ յիշատակութեան արժանի բառը, որ մէն մի անհատի իւր Արարչէ տրուած անուրանալի մի էջմարտութիւն է, աւաղ խլուած է Հայուն ձեռքէն խպտու

Գաւառացի ժողովուրդս հարստահարութեանց բարձումն և ազատութիւն խընդրեմք, ազատութիւն հայցեմք, Հայր՝ դի իսպառ ազատի Հայու տուն հարստահարութենէ,

Ազատ լինիլ կուզեմք դի համայն Հայ ժողովուրդներս իրր մարդ ապրինք քաղաքական աշխարհի ասպարէզ, Ազատութեան և լուսոյ փափաքիմք դի մեր տառապեալ Ազգայինք փոխան պանդխտութեան մէջ մաշելու և իւրեանց չուտո կեանք անգր կնքելու, մէն մին ի նոցանէ իւր երկրի մէջ՝ իւր հողը մշակէ, երկրագործութիւնը՝

որ հարստութիւն է ճոխացնէ, իւր ծնողաց պիրկը ապրի, իւր սերունդը բազմացնէ, զաւակունքը կրթէ, վերջապէս մեք գպրոցական մանկիկներս Ազատութիւն կը խնգրեմք, վասն զի մեր նուիրական Հայրենիքը պաշտպանեմք։

Բաբէ Հայր, եթէ չունենամք իսպառ ազատութիւն՝ այս անլուր աղէտք շարունակին, տարաբաղդիկ Հայ ժողովուրդք չլինի երբէք բարերաղդիկ. Հայն ի խաւարի խարխափ, և չուտ Հայաստան անմխիթար հնձէ, և խուն մի վերջ, Հայը իւր կորուստի յատակ իւր ձեռքերով պեղէ, մի մասն կրօնափոխութեան և մի մասն գաղթականութեան դիմէ. ո՜հ չլինի Հայուն այսպիսի ինչ։

Ինդրեմք Հայր բարեխնամ խնդրեմք ու աղերսեմք դպրոցականաց սոյն մրմունջը լսելի ընել, առ Ամենապատիւ Գատրիարք Հայր, և ազգային արդարակորով ժողով «Քէչ գրական աշխարհի մանուկներ» բարձուեն հարստահարութեանց և ազատութիւն խնդրեն» առ որս՝ Ձեամք յաւէրժ շնորհապարտ Ձերգ Գերապատուութեան և համայն ազգասիրացդ։

Ծովհաննէս Ս. Թէոփեան
աշակերտ Թորգոմեան դպրոցի։

1878 յունիս 25
Սեբաստիա
ի Փաշապարտէզ

1880

ՃՐ. ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ ՀԱՑՈՒՀԵՑԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Դատը-գիւղ, 1880 Յունիս 2։

Գերապատիւ Հայր սուրբ.

Մեծաւ բերկրանօք ընկալանք Ձեր Գերապատուութեան առ Գործադիր Մասնաժողովս գրած օրհնութեան և քաջալերութեան նամակն, որ ի մեզ նոր ոգի և նոր եռանդ արծարծեց, վառեց բորբոքեց մեր սրտերն Հայրենեաց Սուրբ սիրով, դրգռեց մեր Ազգային զգացուածներն և քաջալերելով մեր ձեռնարկն, միանգամայն հրաւէր կարգաց անվհատ աշխատելու, որով միայն պիտի կարենամք գործադրել մեր առաջադրած նպատակն, այն է «գաւառաց մէջ Հայ իգական սեռի կրթութիւն տալ», որ միակ միջոց մ՚է մեր թշուառ հայրենեաց վերակենդանութեան առաջնորդող։

Ո՜հ, ինչպէս ուժգին կը տրոփեն մեր սրտեր, երբ մտադիր հայեցուած մը, սուր ակնարկ մը նետելով մերձաւոր անցեալոյն վրայ, կը տեսնեմք որ Իտալիա, մեր հայրենի աշխարհին այս բաղդակից քոյրն, դեռ քիչ առաջ ազատեցաւ այն աղէտալի կացութենէն, որ դեռ մինչև ցայսօր կաշկանդած կապած է իր ճիրանաց ներքև զիջողական Հայաստան. ցաւալի ճշմարտութիւն արդարև, որ իբր կարեվեր հարուած մը կը խոցէ զգայուն հայ սրտերն։ Այո, ազատեցաւ Իտալիա այն օրն, յորում զաւամամեալ ծերունիներն, մատաղահաս տղայք և նորատի աղջկունք ալ հայրենեաց սիրով վառեալ յասպարէզ կընթանային։ Միթէ այդ նուիրական զգացմամբ զեղուն ըլլալ պէտք չեն նաև հայոց սրտերն, որով յուսոյ հեշտ նշոյլ մը, ազատութեան պայծառ աստղ մը կը գայ շողալ մեր հորիզոնին վրայ. կը փարատին տակաւ առ տակաւ մռայլն սևորակ և խաւարն տգիտութեան, և այն ատեն պիտի բացուի մեր առջև հա-

յաստանի փրկութեան ասպարէզին, ազատութեան երգերն արձագանք պիտի գտնեն Մասիսի բարձանց վրայ և Հայն հուսկ ասպա իւր ընկճեալ պարանոցն վեր առնելով, զուարթագէմ պիտի ողջունէ ազատութեան դարն։

Եթէ ե֊րգ գարու հայ տիկնայք աննման եղան իրենց առաքինութեամբք, մեք ալ ծիք. գարու Ազգանուէր հայուհիքս ուխտած եմք նոցա բարեմասնութեանց ժառանգ հանդիսանալ և անձնուիրութեամբ աշխատել այսօր մեր հայրենի աշխարհին լուսաւորութեան, այն քաջուառ հայրենեաց, որ գարերէ ի վեր կը հեծէ բռնաւորաց լուծին տակ հիւծեալ և քշնամեաց գնդակներու և գաշոյններու հարուածներէն յաւեր դարձած, և այսօր ալ ահարկու սովն անլուր չարիքներ գործելով, գոգցես այդ բիւրաւոր աղէտից թերին լրացնել կը տքնի, քաջուառ Հայաստան։

Այլ կանցնին անշուշտ ցաւոց այս տաժանելի օրեր, կուգայ կը յաջորդէ գեղաձիծաղ ապագայ մը յորում կը վերածնի հայութիւն, կը վերածնին նաև հայ սրտեր և ազատութեան հրեշտակին իբր աւետաբեր կիջնէ նիրատաց ափանց վրայ և բարձրաձայն կաւետէ գիրկութիւն Հայաստանի։ Այս ամէն բարօրութիւնք իրականութիւն կը գտնեն ընդ հուպ, եթէ իւրաքանչիւր անհատ գիտնայ ըստ իւր կոչման, ամէն գժուարութեանց առջև անվհատ և յարատև գործել, մանաւանդ միութեամբ գործել. սա հայ միայն կրնայ առաջնորդել այն յուսալից ապագային որոյ քաղցր ակնկալութեամբ կը բաբախեն այսօր հայ սրտեր։

Ցաւարտ դրոյս, թող ներուի մեզ, Գերապատիւ հայր սուրբ, խորին յարգանօք մեր սրտից անհուն շնորհակալութիւնքն յայտնել առ Ձեզ, որ մեր Մասնաժողովոյ կազմակերպութեան գլխաւոր պատճառ մը հանդիսացաք, զի Ձեր աղդու խօսքերով յաճախ վառեցիք ի մեզ հայրենասիրական սուրբ կրակն և յորդորեցիք յանվհատ աշխատութիւն և ի յարատև միութիւն։ Մեք ալ մեր կողմանէ Ձեր փափաքանաց համապատասխանող գործոյ մը ձեռնարկելու արիութիւնն ունեցանք, անատակոյս լինելով, որ Ձեր Գերապատուութեան օրհնութեամբ պիտի շարունակեմք միշտ, ապագայ նոր սերնդեան նախանձելի օրինակ մը թողլով, որք զայն բարուոքելու պիտի տքնին անշուշտ։ Վերջապէս Ձեր այնքան խընամքով սերմանած հունտերէն մին Ձեր բացակայութեան միջոցին դուրս կը ներուի երկրէն նորածիլ, այլ եթէ գարման տարուի միշտ կը զարգանայ և օր մը հաստարմատ ծառ մը կըլլայ ի մեծ պարծանս հայութեան։

Ընդ դրոյս կը փութամք նաև ձեզ յղել ընկերութեանս կանոնագիրն և ի նպաստ ընկերութեանս վաճառեալ դրքոյկ մը որ օրիորդ Կեսարացեանի հեղինակութիւնն է և որ իւրական տեսին նկատմամբ կարևոր յօդուածներ կը պարունակէ։ Սիրելի է մեզ յուսալ թէ Ձեր Գերապատուութիւնն զոհ պիտի ըլլայ զայն ընդունելուն։

Ի վերջոյ մեր երախտագիտութեան հետ միացնելով մեր խորին յարգանքներն

Ձեզ սրբոյ աջոյդ համբուրիւ

Գործադիր Մասնաժողովոյ

Ատենապետ

Մաթուսեի Գ. Մխիտարեան(*)

Ատենադպիր Սաքեզիկ Գ. Հարեցց

ՃԳ.Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ ՓՐԻՔՐԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՀԻ ԱՒԱՋԱՐԿՈՎ.

Ի գիւղն Խորասան (ար. Իսանն)
20 օգ.—1 սեպտ. 1880

Գերապատիւ

Գարեգին Ծ. վարդապետ Սրուանձտեանց

ի Կարին

Գաւառական բարեկամ

Ձեր օգ. 14 թուակիր ուրախառիթ նամակին երեկ ընդունեցայ յանկինակաս. որչափ մեծ եղաւ սրտիս ուրախութիւնը ձեր տողերը ընթեռնլով ու Կարին ժամանելնիդ իմանալով, նոյնքան ցաւ զգացի և կզգամ, որ մինչ այսչափ մերձ կըգտնուիմք իրարու, դիւրութիւն չունիմ Ձեր անձկալի տեսութիւնը վայելել։ Իցէ թէ կաքինէն մեկնած օրս պատահմամբ իւիք մի քանի ժամ յապաղած լինէի և կամ Վա-

Նայ դիծն Ռօքասանի ճանապարհն ըլլար, այն առեն բաբերաղդ պիտի համարէի դանձա վայրիկ մի ձեր կարօտութիւնովս։ Անբաղդ, հետևաբար չունիմ այլ ինչ արդ, բայց եթէ ոգւով փոխադրել ինքզինքս իմ քնակած արդի ձեր սենեկի մէջ և կամ Գեր. Օրմանեանի ննջասենեակի մէջ ու երևակայութեամբ ներկայ լինել Ձեր սիրալիր տեսակցութեանց։ Բաբերաղդ է Օրմանեան որ կարնոյ պէս երթ և եկ կեդրոնի մը մէջ կըգտնուի, դիտէ և առիթ կունենայ ձեզ նման բարեկամներ հիւրասիրելել, առանձին չմնար ու անուղղակաոնու անդադար հայրենեաց անցեալոցն ու ներկայիս։ Ես ինքս սէր ի սրտի մեկնեցայ իրմէ և տարակոյս չունիմ որ իւր մտերմութիւնը նոյն տպաւորութիւնը պիտի ընէ նաե ձեր վրայ։

Ս. Հայրիկի հրաւիրանօք Վան գնալնիդ դժուարեամբ տեղեկացած էի լրագիրներէն. քան զայս պատուական որոշում չէր կարող ընել մեր սիրելի Հայրիկ. ամբ իրեն իմ համբոյրներս ու ըսէ որ որչափ որ անձամբ չեմք դանուիր իւր քով, սրտով ու ոգւով մանակից եմք սակայն իւր տառապանացը։ Ձեր ներկայութիւնը մխիթարութիւն մէ իրեն և գօրավիգն։ իսկ վաստեցուց համար ալ բաղդ մը եթէ գիտնան արժէքն։

Ձեմ գիտեր թէ երբ պիտի արուի ինձ Վան գնալ. բաղձանացս աւասլինն է Վասպուրականը, բայց հեռաւորութիւնը և դիրքը կըգժուարացընեն իրագործել իղձերս այս մասին։ Ինչ որ ալ լինի Հայաստանը տեսած չըլլիսի համարիմ ինքզինքս, եթէ Տաքօնը ու Վասպուրականը դուրս մնան այցելութեանցս շրջանէն։

Մանաւանդ փափաք մը ունիմ մանաւանդ ծանօթանալու Պարսկաստանի և Վանայ շրջակայ քիւրտ ցեղերուն. Հայդերանլի, Մակուրի, Թագորի, Մեզանի, Մերգիքի և այլն։ Հայոց համար ամենակարևոր խնդիր կընկատեմ քիւրտերու հետ ծանօթանալու և յարաբերութիւն հաստատելու միջոցները գանելն, և մտերմաբար ձեր մանաւանդ ուշադրութեան ենթարկելով այս գազաբարս, կըհարցընեմ թէ արդեօք լաւագոյն ու օգտակար չըլլար եթէ Ս. Հայրիկ զձեզ իւր կողմէ անոնց մէջ ղրկէ մի անգամ առաքելութեան և Ձեր աշխատութեամբ մի տեղեկագիր դուրս ելնէ քրիստ վիճակագրութեան։

Մինչև ցարդ իմ տեսած քրիստերս մասնաւոր էին. Ալաշկերտի և Գայադիտի կողմը գնացած առենիս կըսպասեմ հանդիպիլ Ճէմատըլի, Զիլանլի, Ալբասանլի ցեղերուն. Թուի ինձ թէ սոքա աւելի տաճկաց կձեռասեն քան թէ Հայոց, դի չտեսայ այս կողմի տաճիկներէն մի հատ որ քիւրտի հակառակ չբխօսի ու նոցա դէմ չըդանդատի։ Հայերն ալ անդուշտ ունին իրենց ըսելիքներ, բայց կամ այն է որ տաճկերները Բասենի մէջ կրկնապատիկ աւելի բազմաթիւ լինելով քան զՀայս, աւելի ենթակայ կըլլան քրիստց հարստահարութեանց և կամ այն է որ քիւրտք կընախապատուեն Հայերը։

Ինչ որ ալ լինի, այն համոզումը ունիմ որ լաւ քաղաքականութիւն չեմք ըլլար անդադար քրիստց դէմ գանգատելով ու զմեզ շարունակ անոնց յարաբերութենէն հեռու պահելով։ Քրիստերը մարմին մը կըկազմեն ցեղով և դէնքով, հայքս ալ աղգաւ և լեզուով. պէտք է որ իրարու բաղխելէ առաջ իմաստասիրեմք այն օգտութները որ կարելի է քաղել նոցա հաղորդակցութենէն ու միաբանութենէ, եւրոպական իրաւագիտութիւնը կըպատուէ նախ զէնք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսաւորեալը։

Ներուի ինձ այս տեսութեանց մանելու Ձեր առջև, դի ամ արդեօք ձեզմէ աւելի ձեռնհաս եղած է ցարդ իմաստասիրել այս խնդիրները ու պատշաճ համոզումն դոյացընել։

Ձեր ներկայութիւնը ի Վասպուրական յատկապէս օգտակար կըլլայ նաև ընկերութեան անդ ունեցած վարժարանացը համար. որչափ որ պաշտօնական ուղղակի դիրք մը չունիմ արդ միացեալ ընկերութեան գործոց մէջ, սակայն կըփափաքիմ բնականաբար տեղեակ լինել մեր վարժարանաց վիճակին և իմովսանն ձեռնտու ըլլալ ըլլուելիք բարեկարգութեանց, վասն որոյ կաղաչեմ, որ քանի առիթ ունենաք և միջոց ինձ դրկելու, պատուէք զիս Ձեր քղթակցութեամբ և լուրերով. ապահով ե-

ղիք որ փոխադարձաբար պիտի ջանամ պատասխանելու Ձեր տեղեկութեանց ու հարցմանց։

Այս յոյսով և ակնկալութեամբ, բարի ճանապարհ և յամենայնի յաջողութիւն մաղթելով

Ձեզի Ձեր անկեղծ բարեկամը
Գ. Նորաւունկեան

1881

ՃԳ. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս
մայիս 29, 1881

Մասճաւոր

Գերապատիւ սիրելի եղբայր

29 ապրիլի Ձեր և քաղաքական ժողովին նամակները տուի՝ քրիստ Շատախի և Մոկաց մէջ բնակել տրուելու վերաբերեալ գանգատ չէ եղած ի մէնջ, այլ մեր ըրած գանգատը Հէյքեաբիի մէջ բնակել տրուած ըլլալու կը վերաբերի. այս մասին կառավարութենէն եղած ըլլալու է սխալմունք։

Բայց հիմայ իմացայ՝ որ Հէյքեաբիի տաճիկք և հայք դէխաւորք որ Ձեր մէջոցը հեռագրած էին՝ այդ մասին և ուրիշ հարցաւահարութեանց նկատմամբ վալիին առաքագրութիւն տուած են (անդուռտ յատուկ կոչուելով) թէ Գարեգինը ըռնի կամ խաբելով առաքագրել տուաւ զայն հեռագիր։

Զայդ ի գիտութիւն Ձեր հաղորդելով, և խնդրելով որ անմիջապէս կամ դուք կամ Արիստակէս կամ Գօղոս, որևէր յարմար դատէք վարդապետ մը փութացուցէք ի Թեղուտ՝ յերկրաշարժէ կրծանեալն։

Աղօթակից
Պ. Կ. Ներսես Արհեպիսկոպոս

ՃԵ. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս 11 օգոս. 1881։

Արժանապատիւ սիրելի

Ձեր Արժանապատուութեան յունիս 30 և յուլիս 26 թուականաւ գրութիւններն ստացանք, ինչպէս նաև քաղաքիդ երեք թաղերու դաղթող ազգայնոց ցուցակն, և տեղեկացանք անոնց պարունակութեանց, որ ինչ ինչ տեղեկութիւններ կը բերէին մեզ գինուորական տրոց խնդրոյն և քաղաքիդ ազգային ժողովոց կացութեան և այս մասին Ձեր կատարած ձեռնարկութեանց վրայ։

Ձեր Արժանապատուութիւնը ծանօթ է արդէն այն անօրէնութեանց, զորս ի գործ դրած էինք ասկէ առաջ թէ գինուորական տրոց և թէ Բաղէշի արահետի շինութեան խնդրոյն մէջ տեղի ունեցած ապօրինի պահանջմանց առաջքն առնելու համար, իսկ այս անդամ ես յատուկ յիշատակագրով մը Բ. Դրան մատուցինք գաղթողաց ցանկն և խնդրեցինք, որ անոնց բաժինը դեղչուի ըստ որում Ձեր Արժանապատուութիւնն իւր վերջին նամակին ծանուցած էր թէ տեղական կառավարութենէն կողմէ՝ սոյն տրոց խնդիրն քննելու համար կազմուած յանձնաժողովին տեսնելով որ հայերն իրաւունք ունին, իւր պաշտօնը դադրեցուցեր է և սկսեր է վերստին հին տումարաց համաձայն տրոց հաւաքումը կատարել, փութացինք վերջին անգամ մ' ևս Բ. Դրան թաղրիր մատուցանել և խնդրեցինք որ ի

Նորոյ մարդահամար կատարուի և բան այնմ տրոց հաւաքման ձեռնարկուի։ Այս պարագային մէջՁեր Արժանապատուութիւնը հարկ է որ շարունակէ դարձեալ իւր ձեռնարկութիւններն տեղական կառավարութեան առջև մինչև որ մեր վերջին անօրէնութեան արդիւնքը տեսնուի, և վերջնապէս կարգագրին սոյն խնդիրներն։

Իսկ գալով Ազգային Ժողովոց վիճակին՝ արդէն Ձեր Արժանապատուութեան պաշտօնին կը վերաբերի զանոնք կազմակերպել ըստ օրինի, և սահմանադրական ուղղութիւն մը տալ գաւառիդ ազգային գործոց, որոց օրինաւորութենէ զուրկ գտնուիլն ոչ նուազ պատճառ մ'է իրաց այն ցաւալի վիճակին որ կը տիրէ այժմ ի Բաղէշ։ Ձեր Արժանապատուութիւնը ժողովոց ընտրութիւններն օրինաւոր եղանակաւ երբ կատարել տայ, բնական է որ ժողովրդեան շահուց թշնամի անձեր չեն կրնար պաշտօնի գլուխ անցնիլ և ինչպես հասցնել Ազգին։ Ձեր Արժանապատուութեան խոհականութենէն և ձեռնհասութենէն կը յուսամք որ իրեն յանձնուած սոյն պաշտօնը ի գլուխ պիտի հանէ համբերութեամբ, և Բաղէշի մէջ ազգային գործոց այս անկերպարան վիճակին վերջ պիտի տայ։

Աւելորդ չեմք համարիր յանձնարարել Ձեզ նաև որ կործանեալ թեղուտ գիւղի շինութեան հակէք, որպէս զի զեղծումներ տեղի չունենան ի ձեռս գիւղացւոց։

Մնամք աղօթարար

Գ. Կ. Ներսես Արքեպիսկոպոս

ՃԻԴ. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՆԱՄԱԿԸ Դ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս 13 Նոյեմբեր 1881։

Գերապատիւ Սիրելի

Նախորդ ամսոյ 26 թուականաւ Ձեր յուղարկած նամակն ստացանք և տեղեկացանք պարունակութեանը։ Ձեր Գերապատուութիւնը սոյն գրութեամբ Բաղէշի ազգային գործոց վիճակին վրայ ընդարձակ ծանօթութիւններ տալէ և անոնց կարգագրութեան նկատմամբ իւր կարծիքը յայտնելէ յետոյ կը ծանուցանէր թէ Բաղէշէն մեկնիլ որոշած է առանց որ և է գործողութեան։ Այսպիսի խորհուրդ մը չպիտի մտաբերէիք անշուշտ, եթէ ստացած լինէիք արդէն մեր նախորդ կրկին պաշտօնագրերն, որ բաւական պիտի լինէին զՁեզ համոզելու թէ Ազգային Վարչութիւնը ամիպողոպան կը դատի Բաղէշի ազգային գործոց կարգադրութիւնն և չէ կարող հաւանիլ որ մեկնիք անտի ձեռնունայն, թողուց այս ընդարձակ վիճակն այն չփոթ, անիշխանական և խռովածուխ կացութեան մէջ՝ որու մատնուած է այժմ և որու շարունակութիւնն Ազգին թշնամիներուն այնքան փափաքելի եղած է։ Ձեր տուած տեղեկութիւններն միանգամ ևս և աւելի խորին կերպով հաստատեցին կենդրոնական Վարչութեան համոզումն որ Ձեր միջոցաւ կարելի էր Բաղէշի յուզմանց վախճան տալ, և օրինաւորութիւնն և բարեկարգութիւնն հաստատել ազգային գործոց մէջ։ Հետևապէս Ազգային Վարչութիւնն այս համոզմամբ և Ձեր Գերապատուութեան գործողութեանց աւելի ուժ տալու նպատակաւ՝ առաջնորդական Ճեղապատ նշանակեց զՁեզ, ինչպէս հեռագրեցինք Ձեզ Նոյեմբեր 13 ամսաթուով, ինչպէս ուրիշ պէտք նոյն իսկ Ձեր Գերապատուութիւնն ցոյց տուած էր իւր վերջին գրով։ Այս պարագայից ժէջ այլ ևս կը մնայ Ձեր Գերապատուութեան Վարչութեան պահանջած ծառայութիւնը մատուցանել մտադիր, և Ձեզ յանձնուած պաշտօնն ի կատար հանել։

Կը կարծենք որ մեր նախորդ պաշտօնագրերով հետ դէտեղ Ձեզ տրուած հրահանգներն բաւական լուսաւորած են Ձեր բռնելիք ընթացքն. այս անդամ ևս ինչ ինչ կէտերու վրայ կը փութամք կարևոր ծանօթութիւններ տալ Ձեզ։

Ա. Բաղէշի ժողովոց վերակազմութեան մասին Արխատակէս վարդապետի տրուած առաջին հրահանգն էր անոնց թերին, եթէ ունէին, լրացնել։ Արխատակէս վարդապետ կը գրէր նախ թէ գաւառական ընդհանուր ժողովոյ անդամոց երկամեայ մանանակի փոփոխութիւնն տեղի չէր ունեցած, թէ անոնք մեծագոյն մասամբ հրաժարած էին,

և թէ նոր ընտրութեանց ձեռնարկելու առիթներ էր գործադիր ժողով մը կազմելով, իսկ քիչ մը յետոյ կը յայտներ թէ ապօրինի կերպով պաշտօնի վրայ մնալ ուզողներն յուղումներ, ընդդիմադիր կողմէն բողոքներ եղեր, և վերջապէս քուէարկութիւնն արգիլուեր էր։ Եւ ըստ օրում Արիստակէս վարդապետ չէր բացատրած իւր գրոյն մէջ թէ պաշտօնի վրայ մնալ ուզող անձինք ինչ առարկութեամբ այդ պահանջումը կընեն, թէ լրացած է իրենց պաշտօնատարութեան պայմանաժամն, և թէ ինք ինչ եղանակաւ ընտրութեանց ձեռնարկեր է, այս մասին կարելի չէր անշուշտ բացորոշ հրահանգ մը տալ իրեն, ուստի բաւ համարեցինք սա հրահանգը տալ իրեն որ ընտրական գործոց մէջ չշեղի դաւառաց սահմանադրական հրահանգէն և ըստ այնմ շարժի։ Իսկ թէ ինչ վիճակի մէջ ինկած են այնուհետեւ ժողովներն, անյայտ է Պատրիարքարանիս։

Բ. Լսեցինք որ Բաղէշէն հոս եկող պատուիրակներն Պատրիարքարանի հրահանգին կը վերագրեն իրենց այն ամեն գործողութիւնները՝ որոց ձեռնարկած են մայրաքաղաքիս մէջ։ Պատրիարքարանը որոց հաւաքման մասին ի գործ դրուած խստութեանց դէմ առ Բ. Դուռն քանիցս բողոք բարձած լինելով արդէն՝ անպատեհ չէ գըտած որ պատուիրակներն ալ աղերսագիր մը մատուցանեն Բ. Դրան և Կայսերական կառավարութեան գթութիւնը հայցեն։ Այս գործողութեան համար միայն Պատրիարքարանն հաւանութիւն յայտնած է անոնց, և ասկէ զատ որ ե՛ է հրահանգ չէ տուած։ Այդ պատուիրակաց պատուէր պիտի արուի այժմ իրենց երկիրն վերադառնալու, գի իրենց հոս կենալն անօգուտ է։

Գ. Ճանապարհաց շինութեան մասին եղած գանգատն այս է թէ շահախնդիր անձինք այդ գործն երևան հանած են, և թէ ժողովուրդն անկարող է թէ անձամբ և թէ դրամով այս շինութեան գործին մասնակցելու։ Պատրիարքարանն այս մասին խընդիր մատուցած է. Բ. Դրան, որպէս զի ստիպում և բռնութիւն ի գործ չգրուի, և այս խստութիւնք ալ դադրած են արդէն, սակայն չգիտեմք թէ շինութիւնն դագրա՞ծ է՝ թէ ոչ։ Այժմ պէտք է Ձեր Գերապատուութիւնն քննէ թէ ուսկից և ինչ եղանակաւ ծագում առած է սոյն խնդիրն, այժմ ինչ վիճակի մէջ է, թէ ժողովուրդն ստուգիւ անկարո՞ղ է այս աշխատութեան մասնակցելու և թէ այս շինութիւնն ի գլուխ հանելու համար՝ ուրիշ դիւրին միջոց չկա՞յ արդեօք։

Գ. Ինդիր էր նաև թէ դաղթելոց տուրքերն մնացող ժողովրդէն կը պահանջուի, յետնեալ տուրքեր՝ գոր հաւաքելու համար խստութիւնք ի գործ կը դրուին։ Պատրիարքարանն էլ սոյն խնդիրն Բ. Դրան ներկայացուցած լինելով՝ անոր յանձնարարութեան վրայ դաղթելոց ցուցակն Բաղէշէն բերել տուաւ և հաղորդեց Բ. Դրան, Սակայն Արդարութեան Գործոց բարձր. Նախարարին կողմէ պատասխանագիր մը գալով՝ ծանոյց թէ հայերն տեղական կառավարութեան ես ցուցակ մը ներկայեր է Կուսակալին կողմէ կարգեալ խառն Ճանձնաժողովի մը միջոցաւ քննուելով այդ ցուցակն՝ ստուգուեր է թէ իբր դաղթող նշանակուած անձինք Բաղէշի և գիւղօրէից մէջ կը գտնուին գործերով զբաղեալ։ Պատրիարքարանն Բ. Դրան այս պատասխանին անմիջապէս Արիստակէս վարդապետի հաղորդելով բացատրութիւն պահանջեց, որ թէև տրուեցաւ, բայց ոչ գոհացուցիչ կերպով, և անպատասխանի մնաց ցարդ Բ. Դրան ծանուցագիրն, որ ի գերև կը հանէր Բաղէշի ժողովրդեան գանգատն։

Արդ՝ Պատրիարքարանն կուզէ գիտնալ թէ ո՞ր տարիէն կսկսի այս յետնեալ առնելիքն, թէ մինչև ցարդ պահանջուա՞ծ էր թէ ոչ, թէ առնելեաց ճիշտ քանակութիւնն որքա՞ն է, թէ գինուորական տուրքէ միայն յառաջ եկած է, եթէ ոչ շահու, կալուածական և տասանորդական տուրքեր ալ կան ի միասին խառնուած, թէ մինչև ցարդ ինչ եղանակաւ և որո՞ւ միջոցաւ կը բանակցուէր և կը գանձուէին տուրքերն, հաւաքիչներն որո՞ւ կողմէ ընտրուած են, և անոնց հաշիւները տեսնուա՞ծ է թէ ոչ։ Հետևապէս Պատրիարքարանս Ձեր այս մասին տալիք տեղեկութեան կսպասէ։

Կը յուսամք, Գերապատիւ Սիրելի, որ Ձեր ջանից և խոհեմութեան շնորհիւ բա-

ղէշի գործերն օրինաւոր ընթացք մը կըսանան և խաղաղութիւնն և բարեկարգութիւնն կը հաստատուի ընդ հուպ։

Մնամք աղօթարար

Պ. Կ. Նէրսէս Արճեպիսկոպոս

ՃԼ. Կ. ՊՕԼՍԻ ՊԱՏՐ. ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆՔ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏՆԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս 22 դեկտ. 1881

Գերապատիւ սիրելի եղբայր ի Քրիստոս

Բաղէշէն Արժ. Արխատակէս վարդապետ չմեկնած՝ կուսակալի ընթացից վրայօք գանգատելով, ամեն ժամանակէ աւելի տեղացւոց ներկայ կացութեան վատթարանալուն պատճառ կը գնէր կուսակալի թոյլտուութիւնն ու քեկլադրութիւնները, և յապացոյց հարստահարական և հոգևնադրծական հետագայ դէպքերը մէջ կը բերէր։

«Ա. Միշնայ Ածկոր գիւղի մէջ Թուբօ անուն հայ մը սպաններ են քրդեր։

Բ. Խուլիկայ ճամբու վրայ ամեն օր կողոպտանք կըլլան և անձ մը երկու գնտակով վիրաւորուեր է։

Գ. Խուլիկայ մէջ հարկահան զինուոր մը սուինով կին մը այնչափ ծեծեր է, որ շաբաթ մ՚ անզգայ մնացեր և կնոջ հայրը նոյն օրը ողջ առողջ վախէն յանկարծ մեռեր ու կինն ալ դեռ հիւանդ է։

Գ. Հոբմիւզ գիւղի, որ քաղաքէն երկու ժամ հեռի է, հայներ և ոչխարներ քրդեր տարեր են։

Ե. Թեղուտի արկածեալները տան համար գերան բերելու գնացած միջոցին՝ քրդեր իրենց վրայ յարձակեր, ասոնք ալ յափշտակեր և երկու մարդ վիրաւորեր են։

Զ. Հանանոցի աւազակապետ Ահմէտի տղայք Գայրամի առթիւ, նոյնպէս Ղուլիկ աւրդ Ծարսօն Վանէն արձակուեր են, պատճառը յայտնի է...

Է. Վրանաբնակներ կը շրջին ի Բաղէշ, թէև արգիլեալ է ի վաղուց և կուսակալը կաշառակերութեամբ աչք կը գոցէ։

Ը. Մշոյ դաշտի մէջ Քարձ գիւղը երկու հայեր սպաննուեր են քրդերէն, ամեն օր ցորեններու դէզեր հրոյ ճարակ կըլլան և ոչ ոք կայ խօսող։

Թ. Մօտկանցի քրգեր սկսեր են Մօտկնայ ամեն հայ գիւղերէ խաթիրնա անունով անձնական տուրք հաւաքել, և Բաղէշէն երկու ժամ հեռի գիւղէն 700 դահեկան առեր են, այս կողոպտանքը շատոնց կը դադրեր եթէ կուսակալը թոյլտուութիւն չընէր։

Ժ. Դպրեցատուրքի համար վեց ամսէ ի վեր բանտարկութիւն և բողոք կըլլայ և կուսակալը Պատրիարքարանի հրամաններուն ունկնդրութիւն չընէր և իւր հաճոյքէն զատ ուրիշ բան չճանչնար։

ԺԱ. Կուսակալը ինքնին հրաժարեցուցեր է տեղւոյն Ազգապետ Շողիկեան Մ. Ղարիպճան աղան, պատճառելով թէ ներելի չէ տարիներով շարունակել իւր պաշտօնը, մինչդեռ 8—16 տարի պաշտօն վարողներ կան որոց պաշտօնանկութեան համար քըղքեր հասած են ի Բաղէշ և յիշեալ Ազգապետն դեռ 3½ տարիէ ի վեր պաշտօն վարեր է։

Ազգային Ներքին Գործոց Տեսչութիւնն՝ որուն ուշադրութեան յանձնուեցաւ Արխատակէս վարդապետի նոյն տեղեկագիրը, շատ թերի գտած է զայն, զի տեղւոյ ունեցած դէպքերն ըստ մեծի մասին յականէ յանուանէ և թուականօք բացատրուած չեն, միանգամայն չեն յայտնուած թէ իւրաքանչիւրի մասին ինչ նախնական գործողութիւնք եղած և խնդիրներն ինչ վիճակի մէջ մնացած են, արդեօք սպանելոց ընտանեաց կամ ազգականաց կողմէ բողոք եղած և նախնական քննութիւնք ի գործ դրուած են, թէ ոչ աւանց բողոքոյ և անտարբեր վիճակի մէջ թողուած են խնդիրներն։ Այս կէտերուն վրայ բնաւ տեղեկութիւն մը չկայ։ Նոյնպէս Գայրամի օր աւազակապետին որդիք արձակուած են, կըսէ, և յայտնի է թէ ամեն տեղ Գայրամի տօնին առթիւ արձակուրդ կը տրուի այն բանտարկեալոց, որք իրենց պայմանաժամուց երեք մասէն երկուքը լրացուցած են, արդեօք վերոյիշեալ արձակուրդն այս տասակէն է, յայտնուած չէ։ Նաև կը գրէ կուսակալին կաշառք ուտելը, մինչդեռ կա-

շառակերութիւնն գրեթէ անհնարին իմն է հաստատել։

Արդ՝ յիշեալ անորոշ և քերի տեղեկութեանց վրայ Բ. Դրան քաղբիր գրելն անպատեհ համարուելով՝ ըստ որոշման Ներքին Գործոց Տեսչութեան հարկ կը գտնիմք ներկայիս Ձեր Գերապատուութեան հաղորդել և պէտք եղած բացատրութիւնները խնդրել, որպէսզի կարելի լինի իրաց ստոյգ վիճակին համեմատ պէտք եղած ուղղութիւնն ի գործ դրուիլ Ազգային Վարչութեան կողմէ։

Մնամք աղօթակից
ի բացակայութեան ս. պատրիարք Հօր
Փոխանորդ Նորին
Գեորգ ծ. վարդապետ Բալեճուխեան

ՃԸ. ՄԱՐԿՈՍ ՆԱՓԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

1882 յունվար 26 Վան

Գերապատիւ

Տ. Գարեգին ծ. վ. Սրուանձտեանց
ի Բաղէշ

Գերաշնորհ ս. Հայր

Նախընթաց երեքշաբթի (յունվար 19) մի ընդարձակ նամակ դրելով յանձնեցի Ծաչատուր աղա եղբօրդ, որ ճանապարհորդ կայ ըսաւ, խրկելու։ Բայց մինչև այսօր ոչ Ձեացած ըլլալուն, եւ առի և ահա ներփակեալ կը խրկեմ, եւ կը փութամ անկէ յետոյ նոր լուրեր տալ։

Յունվար 20-ին ընդհանուր ժողովն գումարեցաւ ի նիստ դռնփակ օրակարգ ունենալով զս. Հայրիկի կարևոր և խիստ սոսկալի առաջարկութիւն մը։ որ նոյն իսկ իրեն ծանօթ չէր, զի Բրէնոն և Հ. Ծանճեան և Կ. Նաթանեան պատրաստած էին (հարստահարութեանց մասնաժողովոյ անդամ են այդ երեք) և համառօտ ասել Սեդրակ տէր Մարգոսեանցի առաջարկութիւնն իրեն Հայրիկի առաջարկութիւն երևան եկաւ։ որ էր աղերսագիր յղել վեց մեծ տէրութեանց, Հայկական խնդրոյ իրականացումն հայցելու։—Ընդունուեցաւ առաջարկն ու որոշուեցաւ, միայն այս բարեփոխմամբ որ մէյմէկ աղերսագիր ալ տեղւոյս կուսակալին և վեհ. սուլթանին մատուցուի։

Ընդհանուր ժողովին մէջ բացի այդ որոշուեցաւ խնդրել Աղդ. Պատրիարքարանէն որ մինչեորդէ կամարարական Վան հասատաեելու,ուսանից պարոնը պիտի մեկնի եղեր։ Որոշուեցաւ նաև հերքել Թէրճ. Լիֆքեսրի մէջ (թիւ 1297) Մարտի հրատարակած նոյ. 18 ամսաթիւ նամակին հետեեալ երեք խօսքեր. 1. հոկտ. 29-ի ընդհանուր ժողովն բռնադրեսեալ մեծամասնութիւն մուեեր, (որ 34 երեսփոխաններէն 16 միայն ներկայ էին), 2. Հայրիկի խօսքերէն այս նախադասութիւնը թէ «շատ անգամ պիտի գործեմ առանց ժողովոյ և մեծամասնութեան», (իբր թէ չէ ըսած, թէև ատենագրութիւնը կը հաստատէ), 3. «ժողովներն և խորհուրդներն ըսկսան դեռ գործել այն կանոնաւորութեամբ, որով կը գործէին դեր. Գարեգին վարդապետի օրով», (իբր թէ նոյնպէս կը գործեն, մինչդեռ տնտես. խորհուրդ հրաժարածի պէս է, գաղտական խորհուրդն նիստ չըներ յաճախ, և գաղ. ժողովն մարդ չդիտեր ինչ գործեց), Որոշուեցաւ գաղ. ժողովոյ յանձնարարել որ ատուգէ թէ դիւանատունէն տեղեկութիւն կը հաղորդուի Սմբատին և թէ ով է հաղորդողն, որպէսզի գաղտուկ որպէս արժանն է (գայս առաջարկեց Կ. Զրուաշխան, որ շատ վշտացած է, դիտես, որմէ քեւագրեալ, օգոս. 19 ամսաթուով ս. պատրիարքի Ձեզ խրկած նամակին պատճէնի հրատարակութեան համար)։ Ընդհանուր ժողովոյ յանձնաբարութիւններն դեռ չկատարուեցան։ Կերևի որ արդի դիւանապետն (գիս) պիտի հանեն պաշտօնէն. գի շատ կը կասկածին անկէ, տեսնենք ուր կերթայ գործը։ Բայց անկեղծ սրտիւ կըսեմ, կերանեմ գիս որ Ձեր համար կը հալածուիմ։

Այն հաւաքական ձեռնարկ դոր պիտի ընէին ոմանք առ ս. Հայրիկ, ինչպէս գրած եմ ներփակեալ նամակովս, գեռ չեն գործադրած։ Զի Հայրիկ ընդհանուր ժողովին նախագահելէ յետոյ մեկնեցաւ ի Վարագ և երեկ եկաւ միայն։ Հայրիկ գրեթէ լուռ մընաց, երբ Սմբատի դէմ խօսեցան այնչան, և ներեց որ ընդհանուր ժողովոյ մէջ կարգացուեցաւ նորա յիշեալ յօդուածն ու յի-

չնայ որոշումներն նդան, կերևի որ դայթակղեցուցած են զնա իմ վրայ։

Աղդ. տուրքերն հաւաքելու ձեռնարկութիւն չեղաւ սակաւին, Ծայնկոյսներու, Նորաշէնի, Արաբուց, ս. Գեղոսոյ թաղերուն մէջ թաղականաց դէմ խռովութիւն կայ և հանրագրեր կը պատրաստուին, Ոմանք ալ բերած են առաջնորդարան, Տեսնենք, ինչ պիտի լինին սոցա վախճանը։

Կաղաչեմ իմ նամակներն գաղտնի պահել, ինչպէս նաև նոցա պարունակութիւնը, զի հետաքրքիր են իմանալ ոմանք թէ ինչ կը գրեմ Ձեզ։ Կը խնդրեմ մի նամակով բարոյական ոյժ և կորով աղդել ինձ և կաղդուրել։

Կաթողին սիրով և ջերմ եռանդով ուխտնարհ ակնածութեամբ ս. աջդ կը համբուրէ և շնորհալիր օրհնութիւնդ կը խնդրէ իւր վրայ

միշտ Ձեր

Մարկոս Նաթանեան

ՀԱՐ. Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐ. ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Գ. Վ. ՍԻՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս 9 մարտ 1882։

Դերապատիւ Սիրելի եղբայր ի Քրիստոս

Ազգային Վարչական Ժողովուրդն ուշադրութեան առաւ 1881 դեկտեմբեր 28 թուականաւ Ձեր ուղղած նամակն, որով կը յայտնէիք նախ քէ՝ վիճակիդ գաւառական ընդհանուր ժողովն պատշաճ դատեր է նոյն ժողովոյ անդամակցութենէն գագրեցնել Պագալեան և Յանչալեան էֆէնտիները, այն պայմանաւ որ չկարենան այս անդամու ընտրութեանց առեն վերընտրելի լինել և անոնց հետ նաև Յակմանուկեան էֆէնտին, և երկրորդ՝ տեղեկութիւններ հաղորդելով Պոլիս գտնուող հայ պատուիրակաց դէմ առ Կուսակալն մատուցեալ հանրագրի մասին որ պիտի հաղորդուի եղեր Բ. Դրան, կը խնդրէիք որ այդ պատուիրակաց պաշտպանութիւն լինի Պատրիարքարանի կողմէ, և միանգամայն կուզէիք իմանալ այն բողոքներու ելքը՝ որ յիշեալ պատուիրակաց կողմէ մատուցեր են առ Բ. Դուռն, Բաղէշի Կուսակալին և պաշտօնակալաց ոմանց դէմ։

Ազգային Վարչական Ժողովուրդն գաւառական ընդհանուր ժողովոյ տնօրէնութիւնն Պագալեան և Յանչալեան էֆէնտիներու պաշտօնէ դադարման մասին՝ ընդունելով հաստատեց, և որոշեց որ յառաջիկայ ընտրութեան առեն չկարենան վերընտրելի լինել։ Եւ ըստ որում Յակմանուկեան էֆէնտին խաղաղասիրական ոգւով արդէն ինքնակամ հրաժարած էր քէ գաւառական, ընդհանուր և քէ Քաղաքական ժողովոց անդամակցութենէն, արժան դատեաւ սոյն կէտը Ձեր ուշադրութեան յանձնելով՝ դիտել տալ որ Յակմանուկեան էֆէնտիի հրաժարականէն սպասուած արդիւնքը ապահովելու համար բնական է որ նա ևս չկարենայ վերընտրելի լինել յառաջիկայ ընտրութեան առեն։

Իսկ երկրորդ կէտին գալով արժան կը համարիմք յայտնել Ձեզ որ հայ պատուիրակին, ինչպէս ծանուցած ենք մեր 332 համարաւ գրութիւն, բաժնուած է արդէն իւր բողոքական պաշտօնակիցէն, որ առանց հաւանութեան գործակցութեան առանձին կընէ ինչ որ կընէ։ Բ. Դուռն, ինչպէս կարծողներ եղեր են, այդ անձին բողոքներուն կարեւորութիւն չէ ընծայած, և տրամադիր չէ առ այժմ Կուսակալը փոխելու։ Մտուգուած է նաև որ այդ պատուիրակաց մասին վերտառնք մը չկայ, և աւելորդ է ըսել քէ Պատրիարքարանը պիտի պաշտպանէ զանոնք ի պահանջել հարկին, քէև դոհ չէ նազարէթ վարդանեանի ընթացքէն։ Մեր ազգայինք պէտք չէ վստահին անոր խոստմանց, որ զիրենք կրօնափոխութեան թակարդը ձգելու գաղտնի նպատակի մը կը ծառայեն աւելի քան ժողովրդեան օգտին. այլ պէտք է իրենց մայրենի եկեղեցւոյ դիրկն ամփոփուին և իրենց խնդիրներն կանոնաւոր կերպով ներկայացնեն Ազգային Պատրիարքարանի, որպէս զի մի կողմնորդէ որոց մօտ որ անկ է, անոնց գործադրութեանը համար։ Քէ այս կրօնափոխութեան շարժումներն տեղի չունենային, աւելի դիւրին կը լինէր իրենց խնդիրներու կարգադրութիւնն, ինչպէս որ արդէն ազգային ներքին

և տեղական կառավարութեան տնօրէնութեանց կարօտ քանի մը խնդիրներ կարգադրուած են, Տէրութիւնն անդուլա անվասահ աչօք կը նայի այն ժողովրդեան վրայ, որ կը թողու իւր նկեղեցին ու Ազգն, և օտարներու կը յարի յաշողելու համար, և երկրորդ՝ նոյն իսկ օտարներն ալ կը գայթակղին կրօնափոխ ժողովրդեան մը բարոյականին և ոգւմտութեանը վրայ, և այս ե ուրիշ զանազան նկատումներով չեն պաշտպաններ զայն։

Կենդրոնական Վարչութեան փափաքն է որ ամեն քանէ առաջ վերջ գտնեն այս կրօնափոխութեան խորհուրդները, ուստի դարձեալ կը յանձնարարէ Ձեզ և Պատուաբաժան ժողովոդդ, որ վոյթ առնիք միաբան գործակցութեամբ, որպէս զի իրենց եկեղեցւոյ գիրկը դառնան մեր ուծացեալ ազգայիններն, և ժամ յառաջ խաղաղութիւնն և բարեկարգութիւնն հաստատուի ի Բաղէշ։

Մնամ աղօթակից
ի բացակայութեան Ս. Պատրիարք Հօր
Փոխանորդ Նորին
Գեորգ ծ. վարդապետ Րուսճուգլեան

ՃԺ. Կ. ՊՕԼՍԻ ՊԱՏՐ. ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Կոստանդնուպոլիս 23 յունիս 1882։

Դերապատիւ Սիրելի եղբայր ի Քրիստոս

Ձեր Դերապատուութիւնն իւր Մայիս 10 թուականաւ գրովը Մշոյ մէջ գործուած բռնութեանց և կեղեքմանց վրայ տրտմալի տեղեկութիւններ տալով՝ յղած էր նաև Գուլանըխի ազգայնոց և Թուրք շէյխերու կողմէ առ Բ. Դուռն ուղղեալ տաճկերէն հանրագիր մը, որպէս զի մատուցուի Բ. Դրան։ Ազգային պատրիարքարանը փութաց սոյն հանրագիրն՝ որ կանոնաւորապէս խմբագրեալ էր և մանրամասն տեղեկութիւններ կուտար իրողութեանց վրայ, Բ. Դրան մատուցանել յիշատակագրով մը, և ձեր տեղեկութեանց համաձայն՝ նկարագրելով Գուլանըխի ժողովրդեան դառն և արդահատելի վիճակը, և յայտնելով նաև թէ ժողովրդեան կողմէ կարդեալ փոխանորդները երբ տեղական կառավարութեան դիմեր են ի Բաղէշ, վռնտուեր են անարգանօք Վարչական ժողովոյ ատեանէն, արդարութիւն և գթութիւն խնդրելէ։ Բ. Դուռն Պատրիարքարանի յիշատակագիրն՝ հանրագրին հետ, ինչպէս տեղեկութիւն բերաւ Դարու քէհեաի էֆէնտին, յանձնեց Ներքին Դործոց Վեհմ. Նախարարին պէտք եղածն տնօրինելու համար։ Երբ խնդիրն իւր որոշումն ստանայ, կը հաղորդեմք Ձեզ զայն, և Ձեր Դերապատուութեան ևս կը յանձնարարեմք, որ փութաք այժմէն որոց որ անկ է տեղեկութիւն հաղորդել Պատրիարքարանի ձեռք առած միջոցներուն վրայ և յուսադրել ժողովուրդը, որպէս զի լքեալ չկարծէ ղինքը, և ետ կենայ գաղթականութեան դիտաւորութենէն։

Մնամք աղօթակից
ի բացակայութեան Ս. Պատրիարք Հօր
Փոխանորդ Նորին
Գեորգ ծ. վարդապետ Րուսճուգլեան

1884

ՃԺԸ. ՍԻՍԱԿ ՍՈՒՐԻԱՍՏԱՆԻ ՍԻ ԱՐՇԱՒԻՐ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ ՏԻՎՐԻԿԻ ԴԱՒՐ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Առ Նորին Գերապատիւ Սրբազնութիւն

դեր. Տէր Գարեգին Սրբ. Սրուանձտեանց Արժանաբնտիր Առաջնորդ բարեշնորհ վիճակին Ակնայ

Աղգասէր Հայրիկ

Վաղուց էր սոյն ամենաիմնարկ ծառայիցդ բաղձանք ներկայել գաւառիս Աղգայնոց Քշուառ վիճակին Ձերումդ Հայրախնամ Սրբազնութեան, և այսօր ամենափափուկ պարագայք եսուն լնուլ զփափաք մեր տողելով Ձեզ գնամակս, և որուվ ողբալ մի պահ մեր խեղճ գաւառն դէպքն Տիվրիկ որ արդ հասեալ կայ յեղը գահավէժ կորստեան և գեռ ես անսքափ և թմբրեալ կը խորդայ ի քուն մահառուեր, նման անզգայացեալ հիւանդին, որոյ մարմնոյն չիզերն և անդամներն տակաւ առ տակաւ կտրուելու պահուն կը ծնայ անտարբեր, և մինչ սուրն կը մխի կտրել նորա կենաց թելը, խոր հառաչանք մը միայն կարձակէ այսպէս և տեղոյս Աղգայինք, եկեղեցիներ կը քանդուին, մթերանոցներ կը բացուին, տներ և ճանապարհորդք կը կողոպտուին և կը կեղեքուին. ի վերայ այսր ամենայնի արիւնարբուն շինուած մի փառաւոր վարժարանն ևս այրեցաւ մօխիր դարձաւ, և տակաւին անդգայ է Տիվրիկ։

Սէր և Միութիւն, որ ըստ ինքեան են աղբիւր բարեաց, եթէ չունենան իրենց անունքն, ուսումն և երկիւղիւ Տեառն մշակեալ միտքն, կը չքանան կանհետանան. և ուստի արմատ ամենայն բարեաց է իմաստութիւն, գիտութիւն. որոյ արշալոյսն այն ինչ կսկսէր ծագել գաւառիս վրայ ոգիտութեան սև ամպեր բարդ ի բարդ կուտեցան նորա դէմ. լուսոյ վառարանն՝ յորմէն մէկ օր արփին անշամանդաղ պիտի ցօլանայր հօրիզոնիս վրայ, այժմ սև քողերով կայ ի սուգ համակեալ, և ծր ըղգայուն սիրտ կրէ անտարբեր դնտուիլ. բայց ղգայուն սիրտ պէտք է. գաւառս սահմանադրապէս վերակազմելու համար Տիվրիկ գալու մտադիր էր անշուշտ Ձեր Գերապատուութիւնը, և սակայն կը գրէիք, «Թէ պէտք է այս մասին Սուղ Ամենապատիւ կաթուղիկոսի հաւանութիւնն առնուլ» ասով թերևս հասկնալ կուզէիք թէ ի Տիվրիկ կաթուղիկոսականներ կան մի. արդեօք ձրպիսի դէպքեր տուին Ձեզ այդ փորձառութիւնը, որ սակայն շատ սուղի նստաւ Տիվրիկոյ համար. Ձեր Գերապատուութեան այդ առաջարկը ոմանց քաղցր երեցաւ. ուստի անմիջապէս հեռագրուեցաւ ի Սիս, և որ անպատասխանի մընալուն որոշուեցաւ յատուկ խնդրագրով մի փայեկ գրկել որ գրեթէ մի ամիսէն յետոյ վերադարձաւ իր հետն ունենալով Գեր. Վարգան Մամիկոնեան Սրբազանն նուիրակութեան և Տեղապահութեան պաշտօնով. Նորին Գերապատուութիւնը ընդունուեցաւ ամենավայել շքով և հանդիսիս, իւր առաջին գործն եղաւ տեղոյս երեւելիներէ մի կազմել մի ժողով, որ պաշտօն ունէր կարգագրել Աղգային ընթացիկ գործերը մինչ ցկազմութիւն օրինական ժողովոց, այս ժողով ոչինչ կարաց գործել և քիչ օրէն լուծուեցաւ, այնուհետև առաջարկուեցաւ Նորին Գերապատուութեան որ ձեռնարկէ ի կազմութիւն օրինական ժողովոց, բայց ունէր մի կարևորագոյն պաշտօն՝ նուիրակութիւնն, որ վերջապէս հանեց ի գլուխ

ամենայն յաջողութեամբ, դարձեալ առաջարկուեցաւ առաջին խնդիրը գործադրել. դիտել տալով հանդերձ թէ օրինական լինելու համար հարկ էր ընդհանրական Պատ. վարչութեան ծանուցանել և հարկ եղած հրահանգն առնուլ, բան մը որ ընդքը վարանման մէջ ձգեց. սկսաւ մի նոր քաղաքականութեան հետեւիլ. ամէն քարոզի մէջ հրաժեշտ տալ, պատասխանական պատմութիւններով և օրհնութիւններով տեսակ մը պաղատիլ յղացնել հասարակութեան սրտին մէջ, որ վաղ կամ անագան կուսակցութիւն պիտի ծնանէր, այսպիսի ժամանակի մը մէջ վարժարանիս հրգեհն ալ վրայ հասաւ, որ համար հարկ էր պաշտօնապէս թագրիրներ գրել դուրը. բայց իւր տոլքը օրինակ ունենալով միշտ Մազլմեան Սրբազանն կղզուշանայր, և եթէ ստիպէին, հասարակութենէն իր անձին համար ապահովագրեր կառնէր, ուստի ալ մի զարմանայք և մի խորհիք Սրբազան Հայր թէ «Տեղոյս Գեր. Առաջնորդ-Տեղապահը ինչու չէր ստորագրած, ոչ առ Ձեզ ուղղեալ նամակն և ոչ հեռադիրն» երբ նա չստորագրեց ճանապարհի խնդրոյն համար առ Աղգ. Պատրիարքարանն ուղղեալ խնդրագրերը և շատ դժուարութեամբ բարեհաճած է այս մասին Սերաստիոյ Առաջնորդարանի ուղղեալ նամակներէն մէկ երկուքն ստորագրել. շուրջ Ս. Զատկի տօնին հրաւիրանօք Պատ. թագ-խորհրդոց եկաւ ի քաղաք, վանքէն, և ս. Պատարագ մատոյց ի ս. Աստուածածին եկեղեցի, իւր քարոզին մէջ յանկարծ անդառնալի հրաժեշտը տուաւ. պայմանաւ որ մինչ ցտօն ս. Լուսաւորչի (յուլիսի մէջ) պիտի մնար ի վանք, ասոր վրայ ժողովուրդը երկու կուսակցութեան բաժնուեցան, և որ բաւական ծանր կերպարանք առնելու վրայ էր, զգաստ մի մաս ասոր առջևն առած է առ այժմ. վարժարանի վերաշինութեան համար հանգանակութեան մի ծանձնախումբ կազմուեցաւ, և ցարդ հանգանակեալ գրութիւնն վաթսուն ոսկւոյ հասած է, իցիւ թէ երկինք տայր մեզ մի լուսամիտ ղեկավար որոյ հովանոյն տակ եղկելին Տիվրիկոյ ցաւեր պիտի մեղմանային անշուշտ և անշուշտ եմք թէ գաւառն հրաշք պիտի գործէ և հակայաքայլ պիտի յառաջադիմէ եթէ ունենայ այդ խմաստուն ղէտը, այս ոսկրալից հովիտը պիտի փոխուի քիչ ժամանակի մէջ ի մարդաշատ բազմութիւն. վարժարանիս ուսանողք զրեթէ ցարդ կը շրջէին քափարիկ, բայց առաջիկայ երկուշաբթի օրէն սկսեալ պիտի շարունակէ դասախօսութիւնը, հրդեհին դասական մասն ցարդ դադար առած էր և այսօր սկսեց փաստաբանի մը միջոցաւ որ ոսկւոյն շատ տկար կը գնայ տեղացի երեւելեաց դատապարտելի ձեռնպահութեամբ մինչ դատն ըստ ինքեան է բաւական յուսալից վկաներու ուժով, տեղոյս կառավարութիւնն բացարձակապէս կը պաշտպանէ դատի ննջարկեալ թուրք երիտասարդները. քաջալերուելով հայոց այս թուլ ու մուլ շարժուածներէն, առաւել ևս Առաջնորդի երկչոտ բնաւորութենէն մանաւանդ թէ տգիտութենէն, մի օր ի ներկայութիւն մի քանի թուրք պաշտօնական մարմնոց հարկ կը լինի Առաջ-տեղապահ Սրբազանին վաւերացնել փաստաբանին փոխանորդութիւնը. կսկսի թուրքերէն բարբառով, պէտք թէքմին իմասունէլը, ոնրա պէտիմ պալըմ արայա կետէր[m] հայըն հայըն պօռալ, նոքա ալ խնդալով ուրախ զուարթ կը մեկնին, բանտարկեալները բանտարկուելէն մի օր վերջը դիւերը ժամ երեքին ատեանները բանտէն հանելով կը տանին ուր որ երթալ հարկ էր, և պէտք եղած խրատները ներշնչելէ յետոյ կը վերադարձնեն ի բանտ. այն օր Ախնճանցիք բանտը լինելով խօսեցան մեզ սոյն եղելութիւն, ասկէ զատ փոխանակ ոճրագործից բանտը դնելու, պարտապանաց բանտը դրած են և ամէն օր ամանեներով մսեղէն և պարարտ կերակուրներ կը բերուին նոցա, մինչ նոքա աղքատ երիտասարդներ են, թշնամին մատնանիշ յայտ է, և սակայն Հայ պէտք է որ ամենայն զօրութեամբ զատ վարէ, այդ կը պակսի Տիվրիկէն, և իրաւունք ունիմք վախնալու թէ եղած եղած է ըսելով անցեալ դիպուածոց կարգն անցնի, վկայեց մեծ մասն բողոքական երիտասարդներ են, որ ամենայն քաջասրտութեամբ վկայեցին, ամօթ Հայ աղանեներուն որ կըսեն թէ «եթէ բարձրաստիճան թուրքեր մեր տուներն ալ

այրեն, մենք ոչինչ կարող եմք խօսիլ հետեւութիւնն շատ ծանր է, Գողանեան Սարդիս Աղա անուն անձը, դործմէ լաւ տեղեկութիւն ունի անշուշտ Քերդ Սրբազնութիւնը, մի կատարեալ գործիք եղած է մի քանի բարբարոս պէյերու ձեռքը ե առանց աղդին հաւանութեան նոցա մեքենայութեամբ մի կեղծ հանրաղրութիւն շինելով ժամանակ մը կառավարութեան գլուխը Առաջնորդի պաշտօն վարեց ե յետոյ դարձեալ առանց աղդին հաւանութեան վարչական ժողովոյ անդամ եղաւ. և որ կը շարունակէ ցարդ, վարժարանին հրղեհին առջի բերանները դեռ բոցը ժիայն երկու պատուհաններէն դուրս կելլներ, այս անձը իւր տան մերձաւորութեան պատճառաւ ներկայ կը գտնուի, առաջին գործը կըլլայ վարժարանի տանիքը հանող սանդուղը վերցնել տալ, որ մարդ երդիքը չելնէ, ե յետոյ իւր օրհնեալ բերնով աշխատասիրաց կը գոչէ. մի մօտենայք, մի վեր ելլէք գունատագ կայ, վառօդ կայ, որով հրդեհը մարելու չանացող ձեռքերը կը լքանէ, ուստի հրդեհն անարգել կը տարածուի անմիջապէս նախակրթարանի այլ և այլ կողմերը, այս պահուն սանդուղը վերստին դրուած լինելով մի քանի երիտասարդներ տանիքը ելլելով կաշխատէին երդիքը ծակել, ուստի մուխը դուրս բարձրանալով ներս մտնել կարելի լինէր, այս անձը ինչպէս և կնամարդի անձեր դարձեալ կը գոչեն. ամեն եղբարք անձերնուդ մեզք է վար իջէք, աստնք ալ վար կիջնեն, հանդէս մը էր սա ուր քաջասիրտերն պէտք էր ճանչցուէին, մէյմոլ Ծղխէեան մեծ. Ծովհաննէս Աղայ վրայ հասաւ, ե ականջ չդնելով գինքը վհատեցնող ձիչերուն խոյացաւ տանիքը, իր առնական ձայնիւ հրաւէր կարդաց անձնուէր երիտասարդաց, Հայ երիտասարդք հետեցան իրենց մենդորի օրինակին, բոցն խոնարհեցաւ այս դիւցազնական մարտիկներուն առջև, ծաղկոցն, և նախակրթարանի գրեթէ երկու գաստարանքն ե ներքնայարկն ամբողջապէս աղատել կարելի եղաւ, իսկ եթէ փոխան այդ երկչոտ վհատեցուցիչ բերանի, ըլլար քաջալերիչ մի օրհնեալ բերան որ տակաւին գժբաղդաբար կը պակսի եղեր, քանի ոսկւոյ ձլատով կարելի պիտի լինէր հրգեհն մարել, ոմանք այս Աղայի երեսի դէմ խօսած են թէ նա բանբեր և բանտարութեան պաշտօն կը վարէր այս խնդրոյ մէջ. ուստի նա ալ ինքզինքը այս գործէն չեղոքացեալ կը ձեացնէ.

Վնասն ճշտիւ հաշուելով, բացի թանգարանի գրեանքէն և աշակերտաց գաստական առարկաներէն որք յիսուն ոսկւոյ արժէք կրնան ունենալ չէնքն իւր առջի դրից վերաձեւելու համար երկու հարիւր ոսկւոյ կը կարօտի, ե զոր հաւանական է հանգանակել հետևեալ կերպիւ. հարիւր քանի ոսկի տեղացի Ազգայիններէ, յիսուն ոսկի Գատ. Հոգաբարձութենէ և ինացեալն Գօլսոյ մեր Գատ. Գանդխտութենէ, որք սակայն խօսք և գրութիւն են ցարդ. իսկ եթէ ունենայի մի լուսամիտ առաջնորդ, իրականութիւնն անշուշտ էր. Առաջնորդ. Տեզապահ Սրբազանն այժմ գնացած է ի ս. Լուսաւորիչ վանք, թէև հրաւէր եղած է վերադառնալ ի քաղաք հիւանդութիւն պատճառելով մեղմած է և սակայն լաւ իմաստասիրած է թէ այլ ես կուսակցութեան համար ցանած սերմ արդիւնաւորեալ է, քանիցս տեղոյս Գատ. Թաղ-Յորհուրդը տեղեկագրած էր ի Գատիարքարան, որ կամ վաւերացնէ Գեր. Վարդան Սրբազանի տեղապահութիւնն և արտօնէ գաւառս սահմանադրապէս կազմել կամ եթէ օրինական չէ հարկ եղած հրահանգը տալով հանդերձ ի մօտոյ մի Տեղապահ Առաջնորդ ղրկելու շնորհն ընէ. բնական է թէ այսպիսի նամակներ անպատասխանի պիտի մնային, քանի որ Ներկիկեան խնդիրը փակուկ վիճակի մէջ է. և սակայն Գատ. Թաղ. Յորհուրդը տակաւին կսպասէ պաշտօնական պատասխանին, այս պիտի համոզէ հասարակութիւնը, այսինքն թէ, եթէ Գատրիարքարանը Գեր. Վարդան Սրբազանի Տեղապահութիւնն վաւերացնելով հանդերձ արտօնէ սահմանադրութեան գործադրութեան իրենք ալ զանի Առաջնորդ պիտի ճանչնան, իսկ եթէ չվաւերացնէ կամ լուռ կեցայ որ նոյն ըսել է, իրենք ալ պիտի չճանչեն զայն Առաջնորդ, զի ամբողջ հասարակութիւնը Գատրիարքեան է և ոչ թէ կաթողիկոսեան և ահա այս իսկ եղած է կուսակցութեանց առաջքը առնելու մի դիւրին ճամբան։

Ահաւասիկ Սրբազան Հայրիկ, համառօտաբար նկարագրութիւն Թշուառ գաւառիս Ազգայնոց վիճակին, որ ներքին և արտաքին անբուժելի հարուածներով անտանելի եղած է, սոքա ամենայն արդիւնք են ազիտութեան. իսկ եթէ մի գործուներ Առաջնորդ մը ունենալու բարերազգութիւնն ունենայինք, կայ մի զօրութիւն որ պիտի վարի նմա հոգւով և մարմնով յարատ դարմանատարութիւն ներկայ և ապառնի ցաւոց Թշուառ Ազգայնոցս. զայսոսիկ ներկայելով Ձերումդ գորովախնամ Սրբազնութեան կը խնդրեմք տեղեկանալ թէ ինչ պէտք է գործել...

Մեր այսու նամակաւ պատճառած ձանձրութեան ներուիմ խնդրելով, պատկառանօք մատչին ի համբոյր ս. աջոյդ ամենախոնարհ և անձնուէր ծառայք Ձերդ Գեր. Սրբազնութեան

Սիսակ Սուէիասեան
Առստիր Կամսարական

14 Ապրիլ 1884
Տիվրիկ

ՄԺԳ. ՍԻՍԱԿ ՍՈՒՐԻԱՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆԻՆ ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՀՐՁԻԳՆԵՐԻ ԴԱՏԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ

Առ Նորին Գերապատուութիւն

գեր. Տէր Գաբեդին Սրբ. Սբուանձտեանց Արժանընտիր Առաջնորդ Բարեշնորհ Վիճակին Ակնայ

Ազգասէր Հայրիկ

Պատիւ ունեցան այսօր սոյն ամենախոնարհ ծառայդդ ընթեռնուլ Ձեր Գերապատուութեան մի գրութիւն և ընդ նմին ներփակեալ մի գրութիւն Պատրիարքարանի, յորում Բարձրաշնորհ Պատրիարք Սրբազանն Ձերդ Գերապատուութեան միջոցաւ ի խնդիր էր տեղեկանալ Տիվրիկոյ Արամեան Վարժարանիս հրձիգ չարագործները գտնելու համար եղած դատին կացութիւնն

Ներկայէս երկու օր առաջ գաւառիս Ազգայնոց վիճակը ծանուցանող մի տեղեկագիր ուղղեցինք առ Ձերդ Գեր. Սրբազնութիւն, ապաւինեալ ի ներողամտութիւն Հայրախնամ Սրբազնութեանդ որ անշուշտ եմք թէ սոյն անձնուէր ծառայից յանդգնաձգն համարձակութեանը և թերութեանցը ներողամիտ աչօք պիտի հայիք. և ահա դարձեալ ապաստանեալ ի նոյն՝ սոյն նամակ իբր ի պատասխան կը տողեմք առ Ձերդ Գերապատուութիւն, մանրամասնօրէն նկարագրելով ինչ կացութեան մէջ որ կը գտնուի նոյն դատը, վարժարանս այրելու պահուն տեղոյս Թուրք պաշտօնեայքն մարմնոց և ոչ մին երևցաւ, վարժարանիս աղբիւրին ջուրը որ Օսման պէյի պարտէզէն կանցնի և այն օրեր ամբ և դիշեր անընդհատ կը վազէր այն դիշեր կտրած էր, որպէս զի հրդեհը մարելու դիւրութիւն չունենային Հայք, հրդեհին առաւօտը Գայմագամի առաջարկութեան համաձայն մէհէքմէն քննութեան առաւ մի քանի թիւրք երիտասարդներ, որոց դէմ Առաքելական և Բողոքական ազգայինք վկայեցին հետևեալ կերպիւ. Ս. Սարգսի թաղի բնակիչներէն Թահմազեան Գ. Նշանն (բողոքական) և Տօլաբեան պ. Յակոբ այն գիշեր Մէնէնտեան Գասբար Աղայի անէն ժամը 3½-ին միջոցները իրենց տունը վերադառնալու պահուն մեքենաբար կերբեան վարժարանի աղբիւրէն ջուր խմել. և աղբիւրէն ջուր խմելէն յետոյ մինչ մեկնելու վրայ են եղեր վարժարանիս նախակրթարանի գրնէն դէպ իրենց արտօրնօք եկող երկու անձ մը կը նշմարեն, որոնք կը յառաջանան մինչև աղբիւրին եռևը գրեթէ երկու կանգուն հեռու քթենիները, ուր կանգ առնելով «ամեն էրմէնի չօճուգլարը տիրէլէր շիմդի կիգէրլէք պէօյիւքլերինէ խաստար վերուլէր»[1] ըսելով աճապարանօք կը մեկնին գէպ ի Օսման պէյի տան կողմը. երկու ազգայինք իրենց ձեռքը եղած լապտերի լուսով կը ճանչնան զանոնք. ոբոցմէ մին Սէրք էհմէդ և միւսն Մէհմէդ Ալի կը կոչուին, ասոնք թիւթիւնի գօրձիներ էին, և ամէն օր այն կողմերը կը պատէին. սակայն հարցաքննութեան մէջ բոլորովին ժխտեցին թէ իրենք այն գիշեր

այն կողմը բնաւ դնացած չէին. Մէրթ Էհմէդ իր մէմուբին և Հապգը պէյ անուն չարագործի մը հետ Մահմուտ պէյի տունն են եղեր այն իրիկուն, Հապգը պէյ Մահմուտ պէյին աներձագն է, Մահմուտ պէյի տունն ալ վարժարանիս մօտ է իբր քարընկէց մի, Մէրթ Էհմէդ ժամը երեքին քառորդ պատրաստ մեկնեցայ, ըսաւ, Մահմուտ պէյի սրտնէն դէպ ի տուն որ վարժարանիս հակառակ կողմն իյնալով այս կողմերը գալած չը լինիր. սակայն ուրիշ երկու բողոքական վկաներ վկայեցին թէ իրենք ժամը չորսին շուկայէն դերձակի մը քովէ եւլած էին տուն երթալու համարան տեսած էին Մէրթ Էհմէդը որ հրացան ի ձեռին կը փախչէր դէպ ի վեր. կը հարցնեն պատճառը և նա բան չիկայ ըսելով կանցնի. Մելքոն Գօշիկեան բողոքական Ազգային մը տուն երթալու պահուն մինչ գերեզմանոցի կէսը կը մօտենայ հոն կը տեսնէ երեք անձեր, որոցմէ երկուսը կը ճանչէ որ վերի երկու անձերն են եղեր և միւսն որ եւրոպական գլխաց հագած է եղեր չճանչներ. ասոնք երբ այս պարոնը կը տեսնեն իրարու կամացէն խօսելով աճապարանօք Մահմուտ պէյի տանը կողմը կերթան, Գ. Մելքոն այդ պահուն կը տեսնէ վարժարանի մէջ մի քանի մարդիկ, որոնք պատուհանի առջև շարունակ կերթան և կը գան, վարժարանի պահապանն կամ Ազգային երիտասարդներ կարծելով կը մեկնի. այս հարցաքննութիւնք այսպէս կատարուած են, Մէհմէտ Ալի առարկեց թէ ինքն այն գիշեր Արտահանց տունն է եղեր մինչ ժամը եօթին մօտ. և յետ այնու ուրիշ քուրքի մը հետ տուն դացեր է, քուրքն այնպէս վկայեց, որ սակայն դատի ներքեւկացաւ. այս ալ ծիւքնի Օղլը Էմին կը կոչուի. դատն այս ստիճանին էր հասած գայմագամի բողոքով. հարկ էր օրինական մի փաստ բանի մինչոցաւ դատն ի հիմանէ բռնել, այլ վաւերացումը ըստ օրինի պէտք էր Մ. Տեղապահի կողմանէ լինել. առարկութիւնները արդէն դրած եմք. շիտակն այն է թէ վարպետն սրբազանն որչափ որ գինքն Մամիկոնեան ալ անուանէ, դատին այսպէս լքեալ ձեալուն պատճառ եղած է, Թադէոսբերդոյ մինչև իսկ երկիւղ ներշնչած է թէ դուք քանի որ այդպէս բացարձակ տեղեկագրեցիք ամենքդ ալ քիչ օրէն մեծ փոքձանաց մէջ պիտի իյնաք և այլն. փաստաբանն այս անցեալ շաբաթ օր դատարանին ներկայանալով բողոքեց թէ գայն բանտարկեալ երկու չարագործները և փախչող Հապգը պէյը են վարժարանիս հրձիգները, վկաները բաւական ապացոյց են, ասկէ զատ բանտարկեալները քանիցս գիշերները բանտէն ուրիշ տեղ կը տարուին, նոցա ճիշ կերակուրներ կը մատակարարուին մինչ նոքա ազատ են, ազատ անձինք այսպիսի չարագործութենան մէջ յանդգնելով նիւթական շահ մը ձեռք կը բերեն. որչափ որ ասոնք են եղած վարժարանին հրձիգները, սակայն այրելէն ասոնց նիւթական օգուտ չըլլալէն կը հետևի թէ ասոնք աւելի բարձր բազուկ մը հրահանգեալ են. դիտել տուեր է թէ Մէրթ Էհմէդ այն գիշեր որու տուն էր և ինչ պատճառ հրացան ի ձեռին կը փախչէր, մինչ Մէմուբը չէր պիտեր և այլն. ինչոր ալ լինի, գործաւոր դատ մը կը կորսուի կոր այժմ. քանի որ ինչուան պէտք է բառը գրենք ամենուն բերանը է, Քշնամին կը կարծուի Օսման պէյ, Մահմուտ պէյ և Քերևս Աբիճ պէյ. հայ երևելիք չեն համարձակիր ասոնց դէմ դատ վարել. փաստաբանին վարձքն անգամ չեն ուզեր վճարել, Առաջնորդն միայնացեալ է ս. Լուսաւորիչ վանք, ուրկից ալ իշնել չուզեր՝ ինչ ըսեմք Սրբազան Հայրիկ. արժանի Տիվրիկ իր վշտաց. քաղցր է լուծ...

Մատչելով պատկառանօք Սրբոյ Աթոռ Ձեռամբ անձնուէր ծառայք Ձերումդ Գերապատիւ Սրբազնութեան

Սիսակ Սուքիասեան

17 Ապրիլ 1884
Տիվրիկ

1885

ՃՓԳ. ԾՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՀ. ՄԿՐՏՉԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գարտիզակ 3/15 սեպտեմբեր 1885

Գերապատիւ Տ. Գաբրիէլին Ծ. վարդապետ
Արուանձտեանց

Աբժանընտիր Առաջնորդ հայոց Գոնտոսի
ի Տրապիզոն

Ամենասիրելի հայր և բարեկամ

Գոնտոսի Առաջնորդական վիճակէն— մասնաւորապէս Օլտուի գիւղականներէն վաթսուն անուրի չափ հայեր գաղթած են և Գարտիզակի մօտակայ լեռները բնակուելուն հաստատած են, փախչելով Օլտուի կողմը նոր հաստատուած իսլամ գաղթականաց անհնարին բռնութիւններէն՝ որոց վրայ անշուշտ մինչև ցայժմ տեղեկութիւններ առացած կը լինիք. Այս խղճալի բայց աշխատասէր հայազգիներն իրենց նիւթական պէտքը հոգալու համար ամեն ճիգ կը թափեն, և ընդ նմին հոգևոր մխիթարութիւնէ ևս զրկուելու համար փափագ կ՚ունենան և ունին։ Անցեալ տարի իրենց մօտ եկեր էր մի քահանայ Ծ. անուն (զոր ես տեսի ի Տրապիզոն, և զոր կը ճանչէ արժ. տ. Իսրաէլ ղմմէոս Հայրն Սարգսեան) բայց և ողորմելի արարած մի էր և իսկի կարդար չէր գիտեր. այնուհետև եկել էր Ինեհայի Ծէօղլուկ գիւղացի տէր Միքայէլ Թոմասեանն սոյն գրաբար քահանային, որ բաւական ընթերցող է և ուշիմ կերևնայ. սա կուզէ Ձեզ այս օրուընդ քաղթականաց քով և քահանայագործել. ինչպէս որ գաղթական Հայք ևս գոհունեամբ կը փափագին սորա Ձեռնադրութեան Այժմ այս քահանային իւր ընտանիքը (կինն մեռած է եղել,) բերելու համար կը վերադառնայ յիւր հայրենիքն յԻնեհայ, բայց նախապէս Ձեր գերապատուութենէն հրաման և արտօնութիւն առանալու հարկն զգալով, Ձեր սրբութեան պիտի դիմէ։

Արդ սոյն գաղթականաց համար անհրաժեշտ պէտք մի լինելով մի հոգևոր պաշտօնեի իրենց մէջ գտնուիլն, կը խնդրեմ որ Ձեր սրբութիւնը թոյլատուութիւն շնորհէ այս տէր Միքայէլ քահանային գալ այս կողմն, եթէ սա չունի մի արգելիչ պատճառ քահանայագործութեան. քանզի՝ թէպէտ Գարտիզակի մեր քահանայ եղբայրք ի պահանջել հարկին կը հովուեն այս գաղթական ժողովուրդը, բայց առաւել լաւ է և պատշաճ որ մշտապէս մի հովիւ գտնուի իրենց մէջ և հոգևոր մխիթարութիւն տայ իրենց՝ որով միայն կրցեր է այս ժողովուրդը ամեն գարու մէջ և ամեն տեղ գաղթած առեն, մոռանալ պահ մը իւր սրտի խորին ցաւերն յերեսաց առաւպանաց և հալածանաց և չարաչար լկտանաց։

Ցարդանօք և կարօտանօք ընծայելով Ձեզ իմ և բովանդակ Մկրեան գերդաստանի անդամոց խորին հաւատիքը,

Ձեր ակնակաւոց սիրելի պատուախանեցդ ի Քրիստոս,

Անձնուէրդ Ծովհ. Ֆ. Մկրեան

1886

ՃԾՓ. ՆՐԻՄՆԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՑՑՆԱՆԻՆ

Սիրելի վարդապետ

Հետզհետէ Ձեր շարունակեալ երկու-երկք նամակները առացած եմ, որոց ի պատասխանի հապիւ գրելու յաջողեցայ։ Նաթանեան եկաւ միայն մի օր բանտ Ճաշելով ե-բաշխաւորութեամբ գուբս ելաւ։ Իսկ Սահակ էֆէնտին գեռ ի բանտ կայ. լսեցի որ այն ևս գուբս պիտի հանուի դարձեալ ե-բաշխաւորութեամբ։

Անցեալ շաբթու պատրիաքարան գնացի յանկարծ Իգնատիոս վարդապետ դէմս ելաւ բայց ժամանակ չունեցայ, որ հարցնէի թէ ինչպէս եկաք ու ինքնին այնպէս գտայ որ սեղանին հաց բաւական չէ եղած զՁեզ և զնա միանգամայն կշտացնելու։ Ուրիշ էկողներէն այնպէս կ'իմանամ որ տասն լիբայ միայն Ձեզ ամսաթոշակ որոշած են և հասոյթներ թաղական խորհուրդ կատանայ և կը ծախսէ։ Եթէ այսպէս լինի չգիտեմ թէ ինչպէս պիտի կեանք վարէք ամենայն տնտեսապահութեամբ և այն այդպիսի տեղ որ իբրև վանք գնացող էկող պակաս չէ։

Բնականապէս գոհ չը պիտի լինիք այդ վիճակէն, բայց չգիտեմ այդ ժողովուրդ որ տեսեր է դնանգուցեալ Մատթէոսի սեղանի ճոխութիւն ինչ կերպով պիտի համեմատէ։

Իբր մի ամիս յառաջ պատրիարք սրբազան խորհրդաբար խոսեց ինձ թէ գրէ ի Տրապիզոն Ձեր բարեկամաց, որ Գարեգին վարդապետի համար հանրագրութիւն շինեն որպէս զի առիթ ունենամ անոր եպիսկոպոսութեան վկայագիր տալ։ Ես պատասխանեցի նախ և առաջ պէտք է գրեմ իմանամ թէ Գարեգին վարդապետ փեսայանալ կուզէ՝ Տրապիզոնի անօժիտ հարսին և ապա գրեմ։

Արդ պարզ և բացարձակ կերպով իմանալ կուզեմ ձեր կամք և նպատակն ինչ է յայտնեցէք մեզ. եթէ հաճոյ է ձեզ և կը կշռէք այժմէն թէ կարող էք. չեմ ասեր մինչև ցմահ գէթ բաւական տարիներ մընալ ի Տրապիզոն. յայնժամ պէտք է ձեր ցանկացած եպիսկոպոսութեան աստիճանին բարձրանալ։ Սակայն որչափ գժուարին է ձեզ նման վարդապետի մի կապուել այդ հաստ չուանով. ուրիշներ շուտով կը կտրեն այդ կապ բայց դուք անշուշտ անպատուութիւն կդգաք։

Թող այս ձեր գրութեանց մէջ խոր ցաւոց զգացում կը յայտնէք մեր անբախտ հայրենեաց համար, մեր պարտք չէ արդեօք դարմանն մտածել. ոհ կը մտածեմ կը մտածեմ և յիս խորհուրդներ կը ծնին ու կը մեռնին։ Ես տակաւին յոյս չունիմ այս շղթակապ բանտիս մէջ. միայն թէ Պետրոսին հրեշտակ հրաշիւք կոտրուէ և հանէ բանտէս Իսկ դուք որ ազատ էք ինչ կը մտածէք։ Այս մասին ալ. անհամոզելի նզով է. ի վեր բոլորովին ժողովուրդ վատացած է առ երկիւղի մատնութեան ամենքն ևս ընկճուած ու լքած են յուսահատութեամբ։ Ժողովրդական կենդանութիւն իսպառ մեռած է։ Դուք մեր հայրենեաց ազատութեան համար եթէ կարող էք հնարաւորել մի գիւտ մի միջոց յայտնեցէք մեզ. իմ գիւտս այն է որ տակաւին համբերեմ. և երբ չափ լցվի՝ յայնժամ մարտ հրատարակեմ պատրիարքարանին գէմ։ Հոգ չէ թէ շղթաներս աւելի ևս ամրապնդին։ Նամա-

կիս պատասխան անյապաղ գրեցէք և ընդարձակ գրեցէք,

Աղօթակից

1886 յուն. 29 Հայրիկ

Գօլիս

Փիլիպպոս էֆէնտիին և Մարտիրոս Ծաղուքիւն պապային և այլ հաքցնողաց մեր ողջոյն տուէք,

ՃԻԵ. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՑՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ.Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Սիրելիս իմ

Առանձին գրովս դիտողութիւն մը կը յայտնեմ ձեզ. տեղդ. կանչուած հայերը քուռով քանիպատիկ են քան բուն տաճիկ. նոքը ի բաց առնելով քիւրթերը, որոնք գաւ մարմին են և իրենց բանութիւն և հարստահարութիւնը աչխարհածանօթ է. Արդ ինչու համար բուն Մշոյ մէջ գանուած և շրջականեր գանուած քէ շէխեր և քէ ուրիշ աստիճանի տաճիկներ չի կանչուեցան. այս քաղաքականութեան մէջ բան մի կը նկատեմ. Թերևս կառավարութիւնը ընդհանուր եւրոպացւոց առաջ դոյց տայ քէ Մշոյ երկիր հարստահարող աւելի Քրիստոնէից կամ հայոց ձեռքն է. տաճիկներ և շէխեր անթասիր են. այսինքն Մշոյ մուֆթին արդար է քան զմխիթար վարդապետ և այլն. իսկ եթէ իբրև խռովարար կանչուած են, Քող դոքա իբրև խռովաբար պատժուին քննութեամբ. բայց տաճիկներն ևս Քող իբրև հարստահարիչ պատժուին. Այս դիտողութեանս վրայ դուք ևս տեղդ դիտեցէք. խորհրդաբար գրեցի Ձեզ այս կէտը. դուք ևս խորհրդաբար խօսեցէք և գրեցէք ուր որ հարկն է երբ մեր այս դիտողութիւնը իրաւացի կուտուիքէք նկատելով տեղւոյդ հանգամանքները. Այս վայրկենիս Աղուանեանէն նամակը մի ստացայ, որով կը յայտնէ քէ Բագրատունին ի կարին կամ ի Սամսոն աքսոր պիտի կենայ. սոքա վրայ եղած մասնութիւնը մեզի խիստ անծանօթ է. դուք գինքն յուսագրեցէք քեռևս յաշողցնէք կարնոյ կամ Հասան դալէի վանք Ծնելու. Բայց Մխիթար վարդապետին համար այսքան կը գրեմ. եթէ դա յաշողցուց իւր վերադառնալ ամէն ամէն ասեմ Դրիդորին վարդապետ յանտեան իւր տեղը հանդիստ չի Ծնար և ոչ ևս վանքին վիճակը կրնայ խաղաղութեան մէջ Ծնալ. Ուստի Դանիէլ էֆէնտիին հետ խորհելով եթէ հնար է անդարձ ընէք դա ինչ մեծ բախտ կըլլայ Ծարօնէն եթէ յաշողցնէք մինչև Երուսաղէմ երթալու. վասն զի հոն վարդապետ եղած է և քնիկ միաբան է նոյն ուխտին. Շատ կը կասկածիմ որ գա մեծապատմամբ կաշառով որսայ դրան մարդիկ և ազատի այդ գաւառապիղէն այդ գայլը և դարձեալ յարձակի Մշոյ հօտին մէջ. որով յետին չար լինի քան զառաջինն.

Հայրիկ

Ց. Գ. Դանիէլ էֆէնտիին նամակը տալու առնէք, Ձիպրանցի Իպօյի համար թախանձէք. որպէս զի այդ աւերածու գազան ձերբակալ ընելու ժիջոցը մտածվի. Վասն զի դորա երեսէն Վարդովայ հայեր և մանաւանդ Սուլիկանի գիւղացիք գիշեր ցորեկ ահ ու դողի մէջ են.

Կուզեմ ձեզմէ խորհրդաբար իմանալ. Քէ Ձեռն էֆէնտիի յարաբերութիւնը առաջուան պէս բարձր կուսակալին հետ սիրտ է. իւր խոսք և աղդեցութիւն կը քանի՞, Վասն զի մեծ ցաւ եղած է սրտիս երբ կըլսեմ, որ պատած է.

ՃԻԶ. ՉԱՐՇԱՄԱՊԱՏԻ ԳԻՒՂԵՐԻ ԹՈՂՈՒՎՐԻ ՀԱՆՐԱԳԻՐԸ ԳԻՒՐՃԻ ԱԻԱԶԱԿՆԵՐԻ ԳԱՂԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Նախագահ Ազգ. Կեդ. բարեխնամ Վարչութեան

Սրբազան Հայր.

Գանի մը տարիէ ի վեր Քէպէնա և կիւրճի գաղթականներուն երեսէն մեծամեծ ձլատներ տուած էինք, բայց տարի կըտա

Քշուառութիւննիս վերջին ծայրը հասաւ. Ուստի ալ չի կրնալով հանդուրժել նոցա բռնութեանցը դէմ, ստիպուեցանք ի Զաբշամպա և այլուր ցրուիլ հանդերձ ընտանեօք և մուրալով ապրիլ դէպ հոգինիս փրկելու յուսով։ Ծիշեալ գաղթականներէն քանի մը աւազակներ անցեալներս գիւղերնիս գալով Գալիոնճեան Ծէր Գէորգին Համբարձում և Մարգեան Կարապետին Ծոհաննէս որդիքը լեռը տանելով բռնութեամբ յիսուն ոսկի փրկանք կառնուն՝ և ապա կարձրկեն։ Սոյն գումարը հայթայթելու համար նոցա ծնողք բոլոր ունեցածնին կը ծախեն չնչին գնով, և պակասածն ալ աստի անտի մուրալով աւազակաց կը տանին և իրենց որդիքը կազատեն։

Այս դէպքէն մէկ քանի օր ետքը վերոյիշեալ գիւղերնիս գալով արձակ համարձակ քանի մը տուներ ալ կը մոնեն և գոյածնին յափշտակելով կը մեկնին։ Իսկ այս անգամ խուռն բազմութեամբ նորէն յարձակելով գիւղերնուս վրայ հարիւր ոսկւոյ գումար ևս ալ կը պահանջեն, զոր անհնարին է պատրաստել։ Վասնորոյ ալ ճարերնիս հատնելով այսպիսի երկրագործութեան մը ժամանակ ապահերնիս և տուներնիս երեսի վրայ թողլով միմիայն հոգինիս փրկելու փափաքանօք ցրուելու ստիպուեցանք։

Սրբազան Հայր, մէկ տարիէ ի վեր Քէ Ազգին և Քէ Տեղական իշխանութեան դիմելով ցաւերնիս և կրած տառապանքնիս յայտնած ենք, բայց Զաբշամպացին իր Ազգութիւնը կորնչուցեր է մէկ երկու տարիէ ի վեր և Տեղական իշխանութիւնն ալ բոլորովին անկարող վիճակի մէջ է իր մէկ երկու կիւրճի զաղթիչներով չիշեալ կիւրճի աւազակները զսպելու մասին։ Ուստի հետագրով Քէ Սամսոնի Մութէսարըֆին և Քէ Տրապիզոնի կուսակալին նոյնպէս գիմած ենք, իսկ մինչև ցարդ օգնութիւն մը չհասաւ մեզ և ոչ մէկ կողմէնս վասնորոյ պարտաւորեցանք դիմել յոտ Ձեր Բարձր Սրբազնութեան արտասուալիր աչօք, որպէս զի մեր Օգոստափառ Կայսեր արդարասէր կամացը հակառակ չիշեալ ավիւնարբու աւազակաց ի գործ դրած անօրինութեանց և տաժանելի հարստահարութեանց վերջ մը գրուի, և նոցա ճիրաններէն ազատութիւն դանենք Ձեր Սրբազնութեան Հայրական և Ազգասիրական խնամքը։

Տեղւոյս յառաջիկայէ և մինչև իսկ կառավարութիւնը կերկնչի այդ. չարաբաստ կիւրճիներէն, որոյ վասն ոչ ոք կանգնայ մեր գանգատանացը բացատրելու։

Ուստի ընտանեօք և գաւակօք կը թափփառիմք առ, ոչ գիւղերնիս երթալու կարող եմք, և ոչ ալ այլուր գաղթելու ձեռնհաս։

Սրբազան Հայր, եթէ յիշեալ կիւրճի աւազակաց անխղճութէն անահ ու աներկիւղ ի գործ դրած բռնութեանց ու հարստահարութեանց թուումն մասանց ընեմք, խիստ երկայն կը տևէ պատմութիւնը, վասն զի ամեն օր ուսերնին մէյմէկ Մաքթինի հրացանով և ուրիշ զէնքերով զինեալ տուներնիս կը մտնեն համարձակ և ուզածնին կառնուն կերթան առանց որ և է ընդդիմութեան։

Նկեղեցիներնիս գոցուած են շատուն ի վեր, անցեալ շաբթու Ծոշխուր գիւղէն Ավէմի տղի Մաքթոսին հարսն ալ առևանգեցին, որուն ուր ըլլալը յայտնի չէ մինչև ցարդ։ Ապրի՝ հարիւր յիսունի չափ տուներէ բաղկացեալ գիւղերնիս անտանելի վիճակի մը ենթարկուած է, Քշուառութեան վերջին ծայրը հասնելով անտէր և անպաշտպան, որոյ վասն արտասուալից աչօք կաղաչեմք և կաղերսեմք զՁեր սրբազնութիւն, որպէս զի ժամ յառաջ գԹոյլ մեր ամենատխուր կացութեանը վրայ փրկարար աչք կարկառելով, փրկել փութաս զմեզ իւր հայրական գԹուառատութեամբը որոյ գողաբիկ յուսով և անհամբեր սրտիւ Ձեռամբ միշտ ամենախոնարհ որդիք։

Զաբշամպայի գիւղերէն Էյնէլպաշը, Օքթայօյմաք և Էօբինճիկ անուն գիւղացիք։

1886 մայիս 29.

Աղճակէօնէ Նահանգ.— հայաբնակ գիւղօրայք. 1. Գիւղզող, 2. Աղճակէօնէ, 3. Գաքրուճկի, 4. Ահալու, 5. Գառի հերիւր։

Գաքուսէն և Էմիրխանէն էկողները ըսին Քէ մենք կապուած ենք միշտ Աղչակէօնցւոց

Զիվիլիկցւոց, անոնց որոշումն մեզ ընդունելի է։ Զաքարիայի Սարդիս Զալօղլեան, Գաւիթ Զալօղլեան։ Էմիրխանցի Քէշիշօղլի Առաքել և եղբայրն Սարգիս։

Օրթայ Օյմաքցի ախլի Փէհլիվանօղլի Սահակ՝ իւր կողմանէ Նայլի օղլու Համբարձում աղան կը կարդէ փոխանորդ։

Աղջակէօնէի կողմէն էկող Նայլի օղլու Համբարձում և Գիճոսեան ախէր Համբարձում իրենց կողմանէ փոխանորդ կը կարգեն Շաքարեան Ծօհ. և Գուշեան Գէորգ աղաներ։ Օգոս. 23։

Ըռեշիա էֆէնտի լազ, որոյ եղբայրքն Ալի պէյ, Միքտատ պէյ, և Խալիդ էֆէնդի։

Նուսուֆ պէյ կիւրճի, Գիտայէթի աղայ է ի Զարշամպայ, եղբայրը Սուլի պէյ, և Խուրշիտ պէյ կիւրճի, միւտիւր է։

Լոզման Աղա կիւրճի, որ ամեն տեսակ չարիք կը գործէ, եղբայրը Օսման Աղա նոյնպէս չարագործ։

ՃԱՓԸ. ԱՑՎԱՃՈՒԻՑ ԹՈՂՈՎՐԴԻ ԲՈՂՈՔԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ և բարեխնամ Սրբազան Հայր

Ձեր Սրբազնութեան երկնառաք ուղիւ Զարշամպայու վիճակը բարիգալստեան լուրը երբ մեր համայն Աղգայնոցս ականջին աւետեց բիւր բերկրանք պատեց մեր սոթաքակիղեալ սրտեր, մինչև ցարդ չմեաց ապատպանք մի որ մեր դլխուն եկած չըլլար. գրկանք կաշտոակուբաց և բռնութիւնք անօրինաց վատթարացուցին մեզ, տեղիս՝ տեղիս՝ և գրեթէ ամենայն տեղեր ապատատակութիւնք և գողութիւնք չքաւորեցուցին տարաբաղդ ժողովուրդքս, նայլն նայլնելքեալ՝ վհատեալ՝ ակնապիշ համբարձաք մեր աչերը դէպ յերկինս. օգնութիւն մեզ ի տեառնէ եկեսցէ աղաղակելով—լալկան աչերով։

Բարձրեալն Աստուած լսելով մեր աղօթից ձայնն՝ ի մեծ ուրախութիւն և անհուն խանդաղատանս ընդունելով Ձեր բարձր Աբրազնութեան պատուական հրամանադիրն որ կը հրաւիրեր սուրբ խորհրդոյ, ուրբաթ օր՝ օգոստոս 22 թիւ՝ ելաք ճանապարհ ժամը ընթին աւետնները գրեթէ այն պահու կարդացուելով սուրբ մատանցդ դրօշմած ոսկեզէն աստեղը, որովհետև անապան ճանապարհ ելած էինք՝ հասաք հաղիւ Թախթալըի գիւղի տէր Տընիկ քահանային տունը։

Ցաւ ի սիրտ կը գրեմք որ ի մէջ գիշերի մէկկընուս ձին այսինքն մ. Ցարութիւն Գասիմեանիս ձին գողցուեցաւ յիշեալ քահանայի գոմէն, որով գրեթէ հարկ եղաւ վերադառնալ գիւղերնիս, ուր այժմ չդիտեմք որ վայրեր կը գտնուի մեր ձին, այսպէս ախուր կացութեան մէջ կը գտնուինք գրել քէ բոլորս ալ. ոչ կրնամք հանգիստ տեղերնիս կենալ, և ոչ կրնամք հանգիստ քաղաք դալ կամեցած ատենիս, եղեր, երինջներ, ձիեր անպակաս կը գողցուին տուներնուս մօտերէն գիշեր ըլլայ, ցորեկ ըլլայ. մեր իսկական իզձերնիս ու փափաքնիս է այս նեղութեանց անյետանալն. ուստի երես անկեալ աղաչեմք Ձեր բարձր Սրբազնութենէն ի սէրն Քրիստոսի սպեղանիս հայթայթել. թերևս յիշեալ ձին ալ գտնուելով կը պատժուի գողն. համարելով թէ փոքրն գողն պատժելով մեծերն ահ ու դողի մէջ կիյնան՝ և Աստուծով կանչետանան չարիք ի շնորհս Ձեր բարձր սրբազնութեան, որով անհունս երախտապարտ կացուցած կըլլաք ապատպահել խեղճ ժողովուրդներ։

Մնամք ամենախոնարհ ծառայ
բարձր սրբազնութեան ձերում

Մհ. Ցարութիւն Ղասրմեան — տէր Սերգիս Միմոսեան

25 օգոստոս, 86
յԱյվաճուգ.

ՃԻՒԼ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱՋԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. ՆՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ Սրբազան Հայր

Թերևս Ձեր Սրբազնութեան ալ յայտնի է Օսմանեան ծխախոտի մենաւաճառի վարչութեան այս վերջին ժամանակներս ձեռք առած ի սպառ ապօրինի և անիրաւ ընթացքն ու միջոցները ծխախոտի արտածութեան առևտրով զբաղող կարգ մը վաճառականաց դէմ, ընթացք և միջոցներ որոց բացատրական նպատակը ոչ այլ ինչ է բայց եթէ կործանել այդ վաճառականները, դադրեցունել առանց արտածութեան առևտուրը և ասով յինքն կենդրոնացնել այս ճիւղին գլխաւոր մէկ բերքին ինչպէս ներքին, ասանկ ալ արտաքին առևտուրը. Քողէք որ իւր այս նպատակին հասնելովը ծխախոտի ընդարձակ մշակութեան ու անթիւ մշակողաց ալ անդարմանելի հարուած մ'ալ տուած պիտի լինի. երկու չարիք որոց երկուքն ալ լիովին հակառակ են մեր Օսմանեան Սուլթանին աշխարհալէն դիտաւորութեանց և նպատակին։

Մենաւաճառի վարչութեան այս կործանիչ նպատակին մէկ նոր ապացոյցը տեսաւ հարկաւ Ձեր Սրբազնութիւնն այս վերջին օրերս երբ Սամսոնի ծխախոտի վաճառականն պարոն Սավա Մավրիտեսի դէմ մերձ 4000 լիրայի անիրաւ դատ մը բանալով այդ վարչութիւն նոյն քաղաքի Իդարէյի ժողովոյն առջև, թէ և պարոն Մավրիտեսանդ անպարտ արձակուեցաւ բայց յետոյ իսքննաքի համար դատը տեղւոյդ Իդարէյի ժողովոյն ներկայանալով, այդտեղ ի շնորհս ինչ ինչ ազդեցութեանց զրոյս անպատշաճ կը տեսնեմ առ քացատրել, իրաւունք և արդարութիւն ոտնակոխ լինելով քեկաւ Սամսոնի դատավճիռը և ի նպաստ մենաւաճառին նոր վճիռ գրուեցաւ։

Աւելորդ կը համարիմ այդ դատին պարագայներուն վրայօք մանրամասնօրէն գրել, զի տեղի ունիմ կարծելու թէ Ձեր Սրբազնութիւն լիովին տեղեակ եղած է այն ամենայն մեքենայութեանց և քաւթեանց որք անխղճօրէն ի գործ գրուեցան որպէս զի բացատրական գոհացում տրւի մենաւաճառի անիրաւ պահանջմանը առանց քնաւ հոգ ընելու որ առով հին ու պատուաւոր տուն մը պիտի կործանէր։

Այս դէպքը չէր կրնար առանց հետևանաց մնալ, և ահա մենաւաճառի վարչութիւնը խրախուսեալ իւր դիւրագին յաղթանակէն բացաւ օրերս այդպիսի դատ մ'ալ իմ Սամսոնի գործակալ յանձնակատար Եաչատուր աղա Գօդոսեանի դէմ. այս դատը նոյն քաղաքի Իդարէյի ժողովոյն ներկայանալով սա տեսնելով յառաջագոյն համամտման դատի մը մէջ իւր տուած արդար վճռոյն բեկումը տեղւոյդ Իդարէյի ժողովոյն կողմանէ, փոխանակ իւր դատողութեան անկախութիւնը պահելով և ինչ որ ալ լինի, արդարութեան կողմին ի նպաստ իւր վճիռը տալու, այս անգամ, Տրապիզոնէն փչած հովին անսալով, դատապարտեց իմ քղքակիցըս ամենէն անիրաւ ամենէն ապօրէն պահանջում մը արդար ու իրաւացի դատելով և այնպէս վճիռ արձակելով։

Այժմ Եաչատուր աղա Գօդոսեան կուգայ ի Տրապիզոն հոս Ձեր Իդարէյի ժողովոյն խաբինակ ընելու նպատակաւ։

Խնդիրը երկու որոշ մաս ունի, նախքան զամենայն ձեռնհասութեան խնդիր (մերձիթէ դաւաճան) և հապա բուն խնդիրը։

Հարկ չեմ տեսներ մանրամասնօրէն պատմել Ձեզ դատին բոլոր պարագայները զի արդէն յիշեալը ներկայանալով Ձեր Ընդբազնութեան ամեն տեղեկութիւն պիտի հաղորդէ և գուք ալ լիովին վերահասու պիտի լինիք թէ որպիսի զրպարտութեան մը զոհ լինելու վտանգին ենթակայ կը գտնուի թէ նա ինքն և թէ հետևաբար, նուաստս։

Ապաւինելով այն համակրութեան և քանկագին բարեկամութեան որով Ձեր Սրբազնութիւն պատուած է ու կը պատուէ զիս այնքան տարիներէ ի վեր, կոչումի կըրնամ Ձեր անկախ ու արդար դատաստանին, և հետևաբար կապաչեմ որ շնորհ ընէք նուիրել յիշեալ Եաչատուր աղային Ձեր բարձր պաշտպանութիւնը և աղդու օժանդակութիւնը այդ գժբաղդ դատին ընթացքին մէջ, ի նոյն հրաւիրելով նաև Ձեր պատուարժան Անդամակցաց և արտակից բարեկամաց աջակցութիւնը։

Դիտեմ որ հակառակորդն պօրաւոր է և անշուշտ այս անգամ ևս չպիտի վարանի ի գործ գնելու միևնոյն մեքենայութիւնները զորս պ. Մաւրիտեսի դաշին առիթու այնքան յաջողութեամբ ի գործ դրաւ, մեքենայութիւններ որոց կարևորագոյն մասերէն մին կը կազմէ տեղւոյդ համբաւաւոր վանաստանական Լէմլի օղուային և նորա արբանեկաց քուէից միացումը կուսակալին քուէին հետ։

Ցայտնի է քէ մեր արդար դատին յաջողցընելուն գլխաւոր մէկ պայմանը այդ քուէներուն մեզ նպաստաւոր լինելէն կախում ունի մանաւանդ Լէմլի օղուային քուէն որ ինչպէս գիտէք շատ արժէք ունի, ուստի և այս պարագային յատկապէս Ձեր Սրբազնութեան ուշադրութիւնը կը յանձնեմ։ Ցիշեալ Լէմլի օղուային տեղւոյ մտերիմ բարեկամներէն մեծ յանձին նայելով հոս բնակող Ցրապիզոնցի Ազնաւուրեան Սարդիս էֆենտիին եղբայրն է, ուստի եթէ ձեր Սրբազնութիւն յարմար դատէ կրնաք անոր միջոցաւ ձեռք ձգել այդ Լէմլի օղուն, բայց կարի զգուշութեամբ, գի քնաւ ուղղամիտ մարդ չէ յանձին նայելով։

Վերջապէս քէ դատը և քէ յիշեալ Պօղոսեան Ճաչատուր ազան ձեր բարձր պաշտպանութեանը յանձն առնելով կը Ցոյս ինձ տպաչել զձեզ որ ընդունիք, Սրբազան և Ազգասէր Հայր, անհուն շնորհակալութեամբս հետ միասին իմ խորին յարգանացս հաւաստիքը որովք Ցամ համբուրիւ պատուականն ալիդ։

Բարեացապարտ և անձնուէր

Կ. Պօլիս 19 դեկտեմբեր 1886

Կարապետ Հազարեան

1887

ՃԺԹ. ՌՈՒՐԻՆ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻՆ

28-ին Ցունվարի 1887 Թ. Օղնաստինէրում կան մի քանի ֆիրմաններ, որոնք առանձնաշնորհված են հայերին Մահմէտից և մի քանի խալիֆներից ու սուլթաններից և որոնց պարունակութիւնն է ամեն մարմարէի խալիֆների ու սուլթանների բարձը հրամանը մահմետականներին պահպանել բարեկամական յարաբերութիւններ հայերի հետ և հալածանքի չենթարկել նրանց։

Ես կարծում եմ, որ ներկայ սխուր հանգամանքների մէջ, երբ խնդիր, սորուկ հայքրիստոնէին մոռացել է նաև Աստուած, լաւ կլինէր, որ մէկն ու մէկը թարգմանօրէն հայերէնի, Ցունկերէնի, Պարսկերէնի և Քրդերէնի փոխադրել տար արաբական լեզուով գրված ֆիրմաններըը, դրանցից մի տպագրված գրքոյկ կազմէր և աշխատէր ամեն ուրէք տարածել խալամ ազգաբնակութեան մէջ։ Այդպիսի մի գործ, ոչ ծանր

ինքն ըստ ինքեան, եւ՛լի ազդեցութիւն և բարի հետեւանք կունենայ, քան թէ Բելգիոնի դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածի մեռեալ տառերը, ըստ որում առանց ստիպողական միջոցներու կըսանձի մահմէտական տարբի ֆանատիկոսութիւնը։

Սրբազան հայր, իմ հասկացողութիւնով Ձեզանից աւելի յարմար անձնաւորութիւն չկայ այդ իմ առաջարկութիւնն իրագործելու համար, ուստի դիմում եմ Ձեզ՝ ներողութիւն խնդրելով վտահութեանս համար։ Կատարելով այդպիսի մի աշխատութիւն՝ Դուք կը թեթեւացնէք և Ձեր պաշտօնավարութեան գործը Մշու կողմերում, որտեղ մահմետական տարբը ոգէտ և ֆանատիկոս է։

Շնորհաւորում եմ Ձեր նոր տարին և նոր պաշտօնը, թէև այդ վերջինը շատ ծանր լուծ է, (սակայն քաղցր)։

Բարեւում է Ձեզ և համբուրում է Ձեր աջը մեր ընդհանուր բարեկամ պարոն Մանին, որն այժմ գտանւում է Օգնեսայում, ողջունում է Ձեզ և Օգնեսայի հայ ուսանողութիւնը։

Ընդունեցէք իմ յարգանքիս անկեղծ հաւատիքը։

Ձերդ Սրբազնութեան խոնարհ ծառայ

Ռուբէն Հառաճ-Ջալալեան

ՃԻ ՄԱՐԿՈՍ ՆԱԹԱՆԷԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԲԱՆՏԻՑ Գ. ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

1887 Մարտ 9 Բաղէշ
(ի բանտի)

Գերապատիւ

Տ. Տ. Գարեգին սրբազան արքեպիսկոպոս

բարեբեամ և գերընտիր Առաջնորդ Հայոց

ի Տրապիզոն

Սրբազան Հայր

Փետր. 17 ամսաթիւ մի նամակդ առ գեր. հայր Գաղեանը կարդացի մեծ խանդաղատանօք և սրտայոյզ մտմտքմամբ, և զի աշնու տեղեկութիւն կուզէիք իմ ներկայ վիճակին վրայ։ Ն. Գերապատուութենէն, պարտք կը համարիմ ես ինքս ալ դրել ներկայ մեր ազէտին հանգամանքներն։

1886 դեկ. 16-ին յանկարծ ձերբակալուեցայ ի Մուշ ուր նոր դարձած այցելութիւններէ սկսեր էի ձմերեկ։ Երկու օր քանտ մնալէ վերջ դեկտ. 18-ին ոստիկանաց հսկողութեամբ հոս բերուեցայ և հանդիսաւոր պէս բանտարկուեցայ ու կը մնամ ի բանտի մինչև ցայժմ։ Ոչ ի Մուշ, ոչ աստ բնաւ չխուզարկեցին զիս կամ գոյքերս և երբէք չարգիլեցին զիս հաղորդակցելէ ընդ արտաքինս թէ այցելու ընդունելու և թէ նամակ կամ հեռագիր փոխանակելու ընդ զանազանս։ Սակայն նոյնպէս ոչ Մուշ և ոչ ի Բաղէշ չծանուցին ինձ տակաւին այս ձերբակալութեան պատճառը, թէպէտ երկու տեղն էլ բիւրաւոր միջոցներ ձեռք առի իմանալու թէ պաշտօնապէս և թէ ոչ-պաշտօնապէս։ Մշոյ կառավարիչ Ղահիմ-Սալիհ փաշային մեր հետ ունեցած վարմունքը բարեկամութիւն, և տեղւոյս հայ և թուրք երեւելեաց պաշտօնական կարեւոր անձանց հետ ունեցած մտերմութիւններն չօգնեցին այս գաղտնիքն հասկնալու։ Տուած բազմաթիւ խնդրագրերս միշտ սա պատասխանն առացան թէ «Ղեդիսենք ձերբակալութեանդ պատճառը, այլ Ներքին Գործոց Նախարարութեան մի հրամանաւ ձերբակալած ենք»։ Գաղաքիս նորեկ կուսակալը վսեմ. Մէհմէդ փաշան երկիցն հեռագրելով Գօլիս հրահանգ խնդրել է իմ մասին, այլ ոչ մի պատասխան ընդունելով յայտարարեց թէ մեզանէ է այսուհետեւ դիմել ուղղակի կամ անուղղակի ի Գօլիս և հրաման բերել։ Աւելորդ է ասել թէ կառավարական շրջանակին մէջ տիրող անտուղութեան պատճառաւ բնաւ. երբէք չեմ հարցաքննուած ցարդ։ Հետեւապէս իբր երեք ամիսէ ի վեր բանտարկուած եմ առանց դատաստանի կամ քննութեան և գոնէ առանց պատճառն իմանալու։ Եւ այսպէս ամենէն լքեալ, ամենէն անտես ու երեսէ իմակած խեղճ ու անօգնական մէկիմը պէս բանտարկուած եմ մինչդեռ Հայոց ամենէն մեծ Մարմնոյն, Ազգ. Գատրիարքարանի հովանաւորութեան ներքև գտնուող, Հայոց Մեծագոյն ընկերութեան, Միացեալ Ընկերութեան պաշտօնեայ մը լինելու հանգամանքն ունիմ։ Հետևապէս

նոր կը ճանչնամ քէ ինչ եմ... կամ ինչ է մեր ազգը։

Բաղիշտ մէջ քանտարկուբեանս առաջին աւուրդ մէջ էր երբ տուի Ձեր Սրբազնութեան այն հեռագիրս, զոր առացած էք, որպէս յիշեալ նամակէդ յայտնի կը լինէր և զոր ուղղել փութացած էի այն անձերկրայ վատահութեամբ քէ կարելին պիտի չխնայէիք և չպիտի խնայէք երբէք ի գործ դնել առաջի որոց անկ է ապահովելու անվեղուճիլս, որպէս զի համարձակին միջնորդել և աշխատիլ մեր ընդ փոյթ վրկուբեանս։ Այդ հեռագրին ժամանակը դեռ չպիտէի որ ներկայ դժբախտութեանն ես չեմ միայն ենթակայ, այլ գրեթէ 8—10 օր վերջ իմացայ իմ ազնիւ և սիրելի պետիս, Մեծ. Մ. Սարըեան էֆ-ի նմանավիշտ վիճակին, որ իմ ցաւը մոռցունելով անորը տեսաւ մտածել առաւելապէս՝ նման երկու բարեկամ զժբախտներու կամ հիւանդներու որոց իւրաքանչիւրն անզգայ իր վշտին սաստկութեան՝ իր ընկերը կը մտածէ կարծելով քէ նա աւելի վշտաչարչար է։ Այսպէս ահա ես իմանալէս ետքը ն. Մեծապատուութեան ի Դարին քանտարկութիւնը, թողի իսպառ իմ մասին գիմումներ ընել ատ և անգ և սպասեցի իմանալ քէ նա, ինչ վիճակ ունի և կունենայ պարբերապէս։ Այս պատճառաւ էր ահա իմ յետ հեռագրին այսքան ժամանակ լուռ ձեալս և նամակ մը չգրելս Ձեր Սրբազնութեան։ Իսկ այժմ ևս լռելն անկարելի էր քանի որ Ձեր Սրբազնութիւնը իր անհուն հոգածութեամբ և մշտական համակրութեամբ զորս յաւէտ վայելած եմ արդիւնաւորապէս և պարծանօք, ինքնին փութացած էր տեղեկութիւններ հարցնել։

Անշուշտ եմ քէ գիտէք ցարդ մեծ. Սարըեան էֆ-ի վիճակին վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ, և քէ ինչպէս հարցաքննուեր է, անպարտ հրատարակուեր է, խուզարկուեր է, թղթերն ու գրքերն քննուեր են և այլն, և այլն, այլ ցիմեր. Ց բանտէն արձակուած չլինելն գիտեմ, իսկ այնուհետև նոր լուր չունիմ իւր մասին, զի նամակ չեմ առացեր մի քանի փոստայէ ի վեր, և ոչ ալ բանտէ արձակման հեռագիրն, զոր խոստացած էր ուղղել ինձ երբ գար այդ երջանիկ վայրկեանն։ Ուստի կը կասկածիմ քէ տակաւին ազատ չէ։ Եւ կրկնակի ցաւերս նոյն են, ինչ որ էին արկածին պատահման սկիզբներեր։ Եւ այս ցաւերը երեք ամիս է որ կը կրեմք և չդիտեմք քէ երբ պիտի ազատուինք անոնցմէ։

Ձեր Սրբազնութիւն արիւբեան և համբերութեան յորդորներ կը կարդար ինձ յիշեալ նամակաբեր. ցայս վայր կարելի եղածին չափ ունեցած եմ, Սուոյիկեանի մը ամէն խորհրդածութիւնները միշտ ի յուշ ածելով, ոսկեայն լեարդս կրծող և դիշեր ու ցորեկ կենացս ծուծը մաշեցնող միակ բանը կայ զոր անհնար է մոռնալ, այն է քէ ինչ է իսկական պատճառ մեր երկոցուն այս տարաբախտ բանտարկութեան։ Թերևս ոչ ունիք ուրիշ քան Ձեր Սրբազնութեան ծանօթ է մեր երկոցուն քաղաքական սկզբունքներն ու դաւանութիւնները որովք մեր ազգի գոյութիւնը մեր Օսմ. պետութեան գոյութեան հետ կցեալ և առնչակից կը ճանչնամք. և մեր ընթացքն ու վարմունքը՝ որք միշտ համապատասխան. մեր դաւափարաց՝ հակառակ եղած են բռնադատիչներ, խաբեբայ, կեղծ-ազգասէր, շահամոլ-խռովիչ և սոցա նման տարերաց, որոց մեծկակ մի խումբ, ըշնամի է մեզ, այս և միայն այս պատճառաւ. զի դատապարտած եմք և կը դատապարտենք այնպիսեաց յիմարութիւններն և բռնադատիչ ձեռնարկներն։ Հետևապէս չենք հասկնար քնաւ քէ ինչ պատճառէ ծնունդ առաւ մեր ձերբակալութեան հարկն։ Թէպէտ և մեծ. Սարըեան էֆ-ի հարցաքննութեան կէտերն ինձ ծանօթ են, որք միայն և միայն իր և իմ պաշտօնական հանգամանաց կը վերաբերէին, թէպէտ բիւրաւոր ենթադրութիւններ կը տիրեն աստ, ի Մուշ, ի վան, ի Դարին, յԱլաշկերտ (ուր ձերբակալուեցաւ Սարըեան էֆ.), ի Ղ. Գօլիս և ի լրագիրս, բայց այնչափ հակասական և բազմաթիւ են որ անհնար է գիտնալ ճշմարիտ պատճառն մեր ներկայ արկածին։ Այս անատուգութիւնն աւելի անոր համար. վշտահիմ և հոգեսպառ ազդեցութիւն կընէ մեր վրայ, զի ցորչափ կը տևէ, քնաւկանաբար չենք կարող դրական միջոցներու դիմել, մեր ազատութեան համար։ Առանց դիտցուելու

ամբաստանութիւն մը, ինչպէս կարելի է հերքել զայն։ Ու աւելի կը զարմանամք կամ կը մասամանջութիւնք առ այս քէ էր չեն ծանուցեր իսկական պատճառն, այլ ինքն մեր վրայ ուսկից և ինչ ամբաստանութեան ծանրացած լինելը։ Մինչէ ամբաստանեալէն կը ծածկուի իւր վրայ եղած ամբաստանութիւնն։

Այլ ինչ որ լինի այդ ամբաստանութիւն կամ ուսկից ալ ծագած լինի, տարակոյս չունինք քէ կամ միամիտ քիւրիմացութեանմը կամ դաւադիր խմբի մը զրպարտութեան արդիւնք է և մինչև ցարդ իրարու յաջորդ ոչ լրոց մէջ հետեւեալները կարեւոր կը համարինք նշանակել առ նկատմամբ մեր ներկայ վիճակին պատճառաց, որք ամենէն առուգագոյնները կը թուին։

1. Վանայ վախճանեալ կուսակալն յետ բազում թախանձանաց և Գօդս եպիսկոպոսի միջնորդութեան վրայ բարեհաճած էր խմացնել քէ Գուղարիոյ մէջ յեղափոխական խմբակիմը կողմէ ինքնագիր պարբերական հրատարակութիւններ կը լինին տեարակի ձևով, որոնցմէ մասմը խրկած կը լինին իմ և Մարքեան էֆ-ի հասցէին կամ դմեզ իրենց համամիտ կարծելու յիմարութեամբ և կամ յատկապէս զմեզ վրտանգելու վատ խորհրդով։ Ռուսճուքի Օսմանեան Հիւպատոսն որ մի Հայ է եղեր, կիմանայ եղելութիւնն և կիմացնէ Ի. Դռան որ խկոյն Վանայ, Բաղիշու և Գաբնոյ կուսակալութեանց կը հրամայէ խուզարկել Թղթատուններն և գրաւել նոյն տեարկներն, միանգամայն զմեզ երկուքս ձերբակալել։ Հրամանն կը կատարուի, տեարկներն գարին կը բռնուին, իմ պետը և ես միևնոյն օր ձերբակալուեցանք և միևնոյն օր (դեկտ. 18-ին) խզկուեցանք իւրաքանչիւրս մեր դռնուած կուսակալութեան կեդրոնը և բանտարկուեցանք։

2. Քեզիս տեսաք Ծէրիդէի-Շարգիէյի 604-դ թիւ թերթը*), յորում կը պատմէ քէ մեր ոխերիմ Քշնամին Մ. Փորթուգալեան իմ տորպագրութիւնը կեղծելով յօդուած մը հրատարակեր է իւր Արմենիա-ին մէջ ֆնատկար իմատով և իմ կեղծեալ տորպագրութեամբ, և ուրիշ պանապան անվայել պատկերներու հետ խրկեր է իմ հասցէին՝ Մեծ. Սարքեան էֆ-ին յանձնելու համար։ Միւս կողմանէ միջոցաւ մը մատներ է կառավարութեան այդ ծրարին առաքումն. արդիւնքն եղած է մեր ձերբակալութիւնն, ինչպէս դաւադիրն կը յուսար։

Այս երկու լուրեր մասամբ մը իրարու նման, և մասամբ մը տարբեր, միևնոյն արդիւնքն ունին, և անտրամէ ոչ նուազ կարեւոր երրորդ մի լուր կը շօշափեն որ հաւասար նոցունց կը պատի քէ իմ կեղծեալ տորպագրութեամբ ֆնատկար յօդուածն տեղուած է ոչ Արմենիայի, այլ Իրաւունքի մէջ, որ երբեմն կը հրատարակուէր ի Վաղարշ, իսկ այժմ չգիտենք քէ կը շարունակուի կամ ոչ։

Թէ Միացեալ ընկերութեանց ընդհ. տեսչի ու օգնականին միևնոյն ժամանակ և միևնոյն հանդամանքով ձերբակալութեան պատճառը նոյն իսկ նոյն ընկերութեան և տեսչաց շրջուն վիճակին հետ առնչութիւն չունի, որպէս կրնհասատատեն ոչ նուազ հաւանականութիւնները, մասնաւորապէս Մարքեան էֆ-ի հարցաքննութեան էջերը, այլ անձնական և մասնաւոր մի պատճառի արդիւնք է ձերբակալութիւններս, տարակոյս չկայ ուրեմն թէ ժանտ Փորթուգալեանի և տօն-քիշոթ Տաճատի ու անոնց խորհրդակից և դործակից կարապետ Նաթանեանի կողմանէ պատրաստուած դաւադրութեան մը պոհ եղած ենք կամ բռնաբարութեամբ մեր հասցէից, այսինքն յանգէտս և յոչ կամս մեր՝ ֆնատկար հրատարակութիւններու վրայ մեր հասցէն գրելով, և կամ տորպագրութիւններս կեղծելով այս կամ այն պարագայի մէջ, այսինքն Իրաւունքի կամ Արմենիայի մէջ կեղծ յօդուած հրատարակելով։ Այսպիսի դաւադրութեան մը գոյութիւնը ասկից ալ յայտնի է, որ այդ անդգամ կարապետ որ յանճախ թղթակցութիւն ունի յիշեալ երկու ժամանեորուն հետ, ամենէն առաջ իմացեր էր քէ ամբաստանուած էինք, զի մեր ձերբակալութենէ շատ առաջ Տրապիզոնէն գրեր էր Վան և Մուշ ինձ ծանուցանելու կանխաւ իբր բարեկամական ծանօթութիւն։ Որուն ոչ ինչ մեկնութիւն կրնայ տրուիլ բայց

*) Ամսաթիւն է 87 յունվար 29։ հինգշաբթի։

թէ իւր վաստուքեան և դաւակցուքեան հետքն կորուսանելու նպատակ, որ կրնար յաղողիլ սակայն եթէ ինքն իւր բոլոր հոգւով մեզ ծանօթ չլիներ։

Ահաւասիկ ասոնք են, Սրբազան Հայր, մեր ձերբակալութեան և բանտարկութեան հանգամանքները, զորս մանրամասն նկարագրելի այնու հաւատով և անխախտ վըստահութեամբ թէ ինչ որ հնար է և աւելին քան սովորական հնարաւորութիւնն, կաշխատիք Ձեր Սրբազնութեան բարձր ազդեցութեամբ առանձի կարևոր շրջանակաց ի Կ. Պոլիս և մասնաւորապէս անդուզական ընդունակութեամբն առ Ամէն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն՝ փութացունել մեր ազատութիւնն ուսկից կապտուած ենք երեք ամիսէ ի վեր մեր ոխերմաց վատ դաւաճանութեամբ, որոց անզգամ հոգւոյն և չարաշուք ընթացից ոչ ոք քան զՁեր Սրբազնութիւն ծանօթ է, և ոչ ոք այնքան քան զինէ մեր գաղափարական և անձնական հակառակութիւնն իրենց վատ խորհրդոց և դատապարտելի գործոց դէմ, հետևապէս անհնարութիւնն մեր քրիստոնէութեան ընդ նոսա կամ ուղղակի ընդ Ոճրաւունք լրագրոյ, եթէ երբէք դոյութիւն ունի, որուն և ոչ իսկ մի պարզ ու անիմաս նամակ չենք խրկած քնաւ այն ինչ իր մուտքն չէր արգելուած ի Թուրքիա։

Այնքան անհրկեայ եմ Ձեր Սրբազնութեան առ մեզ հոգածութեան ու համակրութեանն, որ դեկտ. ի վերջերը հետագրաւ մը գժտողութեան պատահումն ծանուցանելով բաւական համարած էի, գիտնալով թէ ամէն ջանք չէիք խնայեր։ Որպէս չէք զլացած արդէն և իբր այդ ջանից արդիւնք մօտալուտ փրկութեան յուսալից ապահովութիւններ ստացեր էք, ինչպէս առ Դեր. Պաղճեան հայր նամակդ կը ծանուցանէր։ Ներկայ մանրամասնութիւնները իմանալէդ զինի անհրկեայ եմ որ վերստին կը սկսիք, կամ աւելի ճիշտն ասել, քնաւ չընդհատած ջանքերնիդ առաւել ևս կորովութեամբ և պարագայից պատշաճութեամբ կը հաճիք շարունակել ի փրկութիւն մեր յամօթ մեր վատ քշնամեաց և ի յաղթանակ ճշմարտութեան։ Ձեր Սրբազնութիւն իբր ճշմարիտ Հայր հայ ժողովրդեան ամէն մի հայու փրկութեան կաշխատի արդէն երբ դաւաճանութեան զոհ լինի և տարապարտ դատապարտուի, ուր Ձեաց մեր երկոցուն համար, զորս սիրելու և հովանաւորելու այնքան զեղեցիկ և անժխտելի հաւաստիքներ տուած էք։ Մանաւանդ ներկայ պարագային մէջ, որ մեր անհոգի և անխիղճ քշնամեաց դաւադրութեան զոհ կը լիներնք, այն քշնամեաց՝ որ ամէն միջոց փորձելէ և դմեզ ջնաւել չկրնալէ ետք, զի ճշմարտութիւն և Ձեր Սրբազնութեան պէս ճշմարտութեան նահատակներ և զօրաւիդներ ունէինք ի մեր կողմ. վաստուքեանց վաստուքեան դիմեցին, այսինքն գժախաբոյր հոգիներն և դգացուցիչն պատրուակող դիմակը մէկդի առած, բուն իսկ իրենց ներքին քելադրութեան հետևեցան պարզ և անպատկառ երեսով կամ այսինքն բուն իսկ իրենց տարրին, վաստուքեան, մատնուքեան, զրպարտութիւն, դիմեցին։

Հետևաբար անտարակոյս լինելով Ձեր Սրբազնութեան արտգագործ և կորովի ջանից ի փրկութիւն մեր, աւելորդ կը համարիմ խնդիր և աղաչանք իսկ մատուցանել, և կը վերջացնեմ բանտի 4 պատերուն մէջ գրած սոյն նամակս խնդրելով հոգեպարար աղօթքնիդ ի մխիթարութիւն և ի համբերութիւն մեր ներկայ վշտագին վիճակին և անստոյգ ապագային։

Ձեր Սրբազնութեան շնորհաբաշխ սուրբ Աղոյն համբուրիւ և կարօտակէզ ըղձանօք

Ձեռամ ամենախոնարհ որդի և երախտապարտ

Մարկոս Նաթանեան

ՃԻՄ. Գ. ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԵՂԵՌՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1887 Յուլիս 4 ի վանս ս. Կարապետի Տաթեւոյ

Ամենապատիւ Սրբազան

Պատրիարք Հայր.

Տէր իմ.

Դեռ մէկ նամակ կրցած եմ գրել ձեր ամենապատուութեան։ Անդուլ ներողամիտ

կը լինէք, գիտնալով թէ՝ ինչ խառնաշփոթ վիճակի մը մէջ ինկանք։

Թէպէտ վանահայրութեան և առաջնորդութեան միացումն ընդհանուր խնդութիւն և յոյս ներշնչած է վանականաց և ժողովրդականաց երկրին, բայց իրական փորձը պիտի պարզէ իրենց յոյսը, և դայն կպատահեն առնել անմիջապէս, այն ինչ ազգի ազգի դիզծուածներ նորանոր ճանապարհներ բացած, քաղաքական, ազգային, տնտեսական կրօնական քազմաթիւ գերեր և դեբակատարներ կը հանեն մեր առջև։

Մշոյ կառավարութեան հետ յարաբերութիւնը քիչ մը մշակեցի, Ազգ. վարչական մարմնոց ընթացքին և իրենց գործադրին վրայ տեսութիւններ ըրի, ս. Ճոհանու վանքը և Մատնավանքը այցելեցի, գիզերէն ու քեմերէն այցելութիւններ ու թղթակցութիւններ կը շարունակուին, հարստահարութեանց և ղրկանաց մի քանի գիզերու և անհատներու գործերը առնուեցան, բայց անվերջ ու անսահման են այս երկրի եղեռնաց և եղեռնագործաց քիւրը, և որովհետև Գերձակեան գեր. Արխատակէս սրբազանն յունիսի 27-ին վանքէն մեկնած էր ի Տարբերդ, յաջորդ օրը ի ս. Կարապետ գնալ, վանքի վիճակն ևս աչքէ անցնելու և վարգապետի առնին հոգը հոգալու, բնական է որ վարգապետն զինի ինչանք ի Մուշ։

Ասա առացյ Զեր Ամենապատուութեան հետագիրը, որ կը ծանուցանէք թէ՝ արդարութեան նախարարութենէն հետագրուած է Բազոյ կուսակալին՝ մեր պաշտօնի հասմար, սակայն դեռ կեսսակալութենէն չը հաղորդուեցաւ Մշոյ կառավարութեան։

Միացման ծրագրոյ մասին՝ որովհետև կեդրոնական վարչութենէն ինձ չյանձնեալ հրահանգը ինձ կըսէր ‹...բանակցելով› թէ ս. Կարապետի Միաբանութեան և թէ Մշոյ Գաւառական վարչութեան հետ, այս կազմակերպութեան հիմունքն և եղանակն ծրագրել այնպիսի ձևով որ գոհացուցիչ ապ վիճակին և վանուց մատակարարութեան պայմանաց և տեղական պահանջմանց...› դժուարութիւնք կելնեն ծրագրոյն դիմաց։ Ու ահա այդ պատճառաւ էր որ նախկին նամակս ազդեցած էի չտեսնել ամենայն կէտ, այլ ընդարձակ միտքս ևս դայն կազմելու համար։ Այժմ ևս նոյնը պիտի կրկնեմ։

Մշոյ Գաւ. վարչութեան սահմանադրութեան յիշելով կուզէ որ ս. Կարապետի վանքէն ևս մէկ վանքերու պէտ երեսփոխան ապ Գաւ. ընդհ. ժողովոյն և երեսփոխանաց հետ մասնակցի առաջնորդի ընտրութեան և վանքի կառավարութեան ու մատակարարութեան համաբաստուութիւն ընել Մշոյ կեդրոնին։...

Իսկ ս. Կարապետի վանականն միաբանութեան յինելով վանօրէից խորհրդոյ հրահանգին, կուզէ միաբանութեան ամբողջութեան քուէով կատարէ առանձին առաջնորդական ընտրութիւնը. և իր տեղակիզիրը առանձին. հաղորդէ կեդ. վարչութեան, ինչպէս նաև իր վանական կառավարութեան և մատակարարութեան համաբաստուութիւնը կատարէ առ կեդր. վարչութիւն, իւ ձեռն վանահայր առաջնորդին։

Կը տեսնուի պարզ՝ թէ՝ ընտրողութեան և համաբաստուութեան խնդիրներն են գժուարութիւն առթող։

Կայ նաև Գրօն. Ժողովոյ կազմութեան խնդիրը։—Ս. Կարապետի վանք Մուշէն 7—8 ժամ հեռու լինելով չկրնար անգամներ առնել կրօնական ժողովոյն։ Իսկ Մշոյ մէջէն և շրջակայքէն ընտրուած անդամներէն անգետ և անկիրթ քահանաներ են, որք հեղինակութիւն չունին և չեն կրնար ունենալ կրօնքը պաշտպանելու, օրէնքը բացատրելու, եկեղեցին բարեկարգելու, եկեղեցական մը առյու կամ ընծայացու մը քննելու, վանականաց կարգ ու կանոն դնելու են։ Թէպէտ վանականաց մէջ ևս հարուստներ են արժանաց տէր անձնաւորութիւններ, բայց քաղաքամոտ յիշեալ դասուն՝ բարքեր են անունցմէ, ինչպէս և քարձր են ըստ եկեղեցական աստիճանի։ Ուստի, ըստ նոյն կան թէ՝ երկու կրօնական ժողով կազմուելու է. Մշոյ մէջ եղածը մի մյուն ամուսնական խնդիրներուս համար. և ս. Կարապետինը միւս խնդիրներու համար, ևն թարգելով միւս վանքերն ևս։ Կարապետի վանքին։ Իսկ Մշոյ աշխարհի գեղացի ժողովուրդ կամ քամականք Ամենանորոգութիւնն ալ վանօրէից խորհրդոյ

հրահանգն ալ անցաբմամբ կը գտնէ իրենց տեղական պահանջմանց և վիճակին, որովհետև իրենք չեն կրնար մասնակցիլ Մշոյ եկեղեցական և վարչական. այլ իրենց կողմանէ և իրենց անունով երեսփոխանն ալ մշեցի, իրենց գործեր հոգացող ալ մշեցի—Մշեցին յաչս գեղացւոց իբր քաղաքացի բարձր անձինք չեն համարուած, ալ գեղացիներէն լինելով իրենց ապրուստը, փոքր են անոնց առջև, ուստի բան մը չեն ապասեր Մշեցիներէն և ըստ իւրեանց վաղեմի սովորութեան դիտողականները և մելիքները կը ներկայացնեն Ազգային երեսփոխանութիւնը։

Ասոնք կրնան, քող Առաջնորդ նստի ի ս. Կարապետ, փսխանորդ մի դնէ ի Մուշ, ինքն ալ ըստ հարկին երթայ գայ. մեր պատգամաւորները Մշոյ Առաջնորդարանի ծախուց քող յանկանայ. վանքի կարգադրութեան համար, Առաջնորդի ընտրութեան կամ պաշտպանութեան համար, վանքի հաշիւներու համար քէմէականց ներկայացուցիչներս երեսփոխան համարուինք, միւս վանքերն ալ ս. Կարապետի հետ միանան, կեդրոնն ու ժողովը ս. Կարապետի մէջ լինի, մէկ խօսքով, վանքին ու առաջնորդութեան բաժանումէն յառաջ եղած վիճակը կուզենք։ Ահա միացումն։

Կան թէպէտ մասնաժողովներ ալ քէ՝ Սահմանադրութիւն փոխած է այդ հին վիճակը և կառավարութեան գիրքն ու նորագոյն օրէնքներ փոփոխած են այդ վաղեմի հանգամանքը։

Սրբազան Տէր, ասոնք և այսպիսիք են մեր բանակցութիւնէն քաղած կարծիքներս։

Ամանք ալ կան, որ կըսեն, Պատրիարքարանը պիտէ վանքին վիճակն ալ, Մշոյ վիճակն ալ, Սահմանադրութիւնն ալ, վանքէն հրահանգն ալ, ժողովրդեան պէտքն ու պահանջքն ալ, քող կնդ. վարչութիւն ծրագրէ բան մը ու ղրկէ, կամ քանի մը տարիի համար կեդր. վարչութիւն քող իր կողմանէ առաջնորդ-վանահայր մը կարգէ, բացարձակ ատեանութիւն տալով իրեն յարմար եղած միջոցները գործադրել իբրև փորձ ապագայ ծրագրին, քանէով եղած ընտրութիւնները դադրեցնել, Պատրիարքարանէն կարգեալ այդ վանահօր առաջնորդն ինքն ընտրէ իրեն համար ժողովներ, փոխանորդ մ'ուղարկայ ի Մուշ. փոխանորդմ' ի ս. Կարապետ և ինքն լինի միակ պատասխանատուն առաջի պատրիարքարանին և Ազգին։ Ահա այս ևս մի եղանակ է։

Հարկ կը համարիմ նաև ներփակել ղրկել 1881 տարւոյն հանդ. Մամբրէ եպիսկոպոսին և ս. Կարապետի միաբանութեան կողմէն առ Մշոյ Գաւ. վարչութիւն ուղղեալ և Գաւ. վարչութենէն պատասխանեալ թղթակցութեան պատճէնները վանքին և Մշոյ առաջնորդութեան միացման վերաբերեալ, զոր քաղած եմ առաջնորդարանի արձանագրութենէն և որոյ օրինակն, ինչպէս նաև այլ և այլ հատուկոտորներ կը տեսնուին վանքիս արձանագրութեան մէջ ևս,

Ներկայացնելով պարտական Ձեր Ամենապատուութեան կարգադրեմ եթէ կարելի է, այդ տեղ յատուկ յանձնաժողովոյ մը կամ գլուխի մի ջոցաւ ծրագիր մը խմբագրուի գրկուի ի գործադրութիւն, իսկ եթէ ինձ մէ սպասուի, ես յայնժամ պիտի կրնամ խմբագրել, երբ ասոի մեկնելու լինիմ, քանզի եթէ իմ ծրագիրս ընդունուի և հրամայուի ինձ գործադրել, այս կամ այն կողմը դժգոհութիւն կամ հակառակութիւն պիտի յարուցանէ իմ գէմը, իբրև իրենց իրաւասութիւնը զոհող։

Սրբազան Տէր, անշուշտ այս օրերը իմ պաշտօնիս վերաբերութեամբ գտնէ առ իս ուղղեալ կոնդակ մը կառանամ Ձեր Ամենապատուութենէ, որ կարգացուի ս. վանքիս և Մշոյ եկեղեցւոց և ղէմաւոր թեմերու մէջ, յորում հարկ եղած պատուէրներ պարունակեալ լինին առ ամենայն գաս Ազգին, մասնաւորապէս ս. Կարապետի վանքիս միաբանից, որոց մէջ, ինչպէս քաջ գիտէք, մի քանի անձինք կը գտնուին, որք խստագոյն ատեամբ և խրատուց պէտք ունին, ահաբեկել պէտք է զիրենք ևս ըստ կարգին պատուհասել։ Ծա չէի ուզեր հանդիպիլ այդպիսեաց, և ոչ խակ այսքան բան մը գրել։ Պատրիարքարանին գործն էր այս։

Կը խնդրեմ հաստատել վանքիս լուսաբար ընտրուած արժ. Թադէոս վարդապետի պաշտօնը, որ կարի արժանաւոր է։

Իբրև տեղեկութիւն կը յաւելում գրել քէ՝

այսօրուընէ մինչև ցդեկտեմբեր, վանուցս պարտուց, վարձկանաց և անկարժեղտ պէտքերու համար վճարելիք հարիւր հազար դրուշ դրամ պէտք է, զոր ժողովով քննեցինք, իսկ շէնքերը բոլորովին խարխուլ։

Որոշած եմ վարդապետէն զինի վարդապետ մը տանիլ հետս ի Մուշ և հաստատել փոխանորդ, որ նախագահէ ժողովոց և կառավարէ առաքելորդարանը, փոխանորդ մի ևս անուանել վանքիս որ Տնօրէն ժողովոյ հետ գործէ։ Իսկ ես երթամ ի Մուշ, երթամ ի ս. Կարապետ, երթամ յայլ վանօրայս և ի Թեմս պիտի գտնուիմ։

Ցետոյ պիտի գրեմ տեղեկագիր մի քանի պաշտօնական յանձնարարութեանց պատրիարքարանիդ, զոր արդէն ձեռնարկած եմ քննել։

Մնամ կարօտ օրհնութեանդ և քալելութեանդ

խոնարհ ծառայ Ամենապատիւ Տէտեանց

Գ. եպս. Սուսահձեանց

«oOOOo»

ՃԻՒՂ. ԲԱՐԳՈՒԼԻՄԷՈՍ Գ. ՍԱՐԳԱՃԵՆԱՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

Գերապատիւ սրբազան հայր.

Անցեալ Քղթատարով նամակ չգրելնուս համար ձեր ներողամտութիւնը խնդրելէ յետոյ, կը փութանք ծանուցանել Ք. ան հոն գոհունակութեամբ և շնորհակալութեամբ ընդունեցինք ձեր սրբազնութեան 1 ամսաթիւ գրութիւնը, որով ձեր պաշտօնը լրացած լինելը կը ծանուցանէք և պատրիարքարանի դիմումն ընել կը յանձնարարէք։

Գաւ. Գաղաք. ժողովոյ հաղորդեցի ձեր գրութիւնն, որ սակայն իւր պաշտօնագրոյն պատասխանն առանալէ զինի՝ հարկ տեսնէ դիմումն ընել, յայնժամ ընել. որոշեց, կը յուսամք Ք է վաղը երեկոյ գալիք Քղթաբերով ձեր պատասխանն կը հասնի վաթչութեան. այնու ամենայնիւ կը կարծեմք Ք ձեր սրբազնութիւն զինքն պատասխանը կը հասնի իւր վիճակը վերադառնալ առանց դիմելու պատրիարքարանին և հրամանի սառնալու, քանի որ վերջացուցած էք ձեզ յանձնեալ պաշտօնը և պատրիարքարան ոչ ևէ իրաւունք չունի բռնադատելու զձեզ որ Ձեզ տակաւին։ Փաղցը է մեզ ապասել որ այս մասին ձեր դիտքը կարուկ ընդհով ճամբայ հղնէք ժամ յառաջ առանհանելու։

Կիւմիւշխանէի Հայոց և Ծունաց գաւառ իրենց մէջ համաձայնութեամբ վերջացած լինելը հեռագրելով ս. Մատաթեան ևս կանչեցին. բայց մանրամասնութեան անհեռակ ենք Ք ինչ պայմաններով համաձայներ են։ Ց. Մատաթիա խաչինաքի ներկայացիչը առանց ոչնչացնելու անցեալ շաբթու մեկնեցաւ։

Խնամայի գեղերէն հայ մը և տաճիկ մը աւազակութեամբ Բէշիրէն ապանուած (հրացանի բռնելով) լինելը երկաթօրէն տեղեկագրած լինելով Մուրատեան էֆ. կոտակալին հաղորդեցի, որուն ի հետագրուած լինելով արդէն, ծկայ պէյն Ալի էֆ. և Բէրքէվ էֆ. քննութեան դրկեց Խնամա. և խաղաղութեան հետագիր ալ ստացած և խաչրէի մէջ կարդացած է, սակայն «այս բանները ձանրկի միւթասարըֆը ըսել կուտայ կոր Բէշիրի մը այսքան համարձակ չդործէր, ըսելով կապատանայ մեր առջի խաչրէի մէջ։ Սոյն դէպք տեղեկագրեցինք ի պատրիարքարան։

Տէղէրմէն տէրէսին ազօրեպանք իրենց ըրանցքներու մէջ տեսիլ ընդ ասլու նպատակաւ մեր արտերու վերէն նոր ըղեցքներ շինելու ձեռնարկած և այս ձեռնարկ հեղեղներու առեն մեր արտերու կորստեան պատճառ լինելով, որոշմամբ քաղ. ժողովոյն, պէլէմիէի կողմանէ արգելլ տալու համար կուսակալին քաղերիր գրեցինք առաջ. ճին և առաջի օր պէլէմիէն մեզ և ղազացպաններն (Հէմամճիդատ եղբարք և Տիրատուրեան եղբարք) հրաւիրելով ղրկացինք Տէղէրմէն տէրէ և յետ երկար ընդդիմաբանութեանց, ղազացպանք ապագայ ջնաուց առաջքն առնլու համար յանձնէն առին սակառներ շարել և քարով լեցնել մեր արտերու եղերքներըն. և այսպէս յաղողեցանք հարիւ կորդադրել։

Օքտուի Ջավուշլար գիւղէն երիտասարդ մը ուզելով իւր եղբօր քեռուն աղջիկն առնուլ և արժ. Տ. Աբրահամի հետ երկար

Քղքակցութենէ յետոյ մահմետականութեան դիմելու որոշած լինելնին ծանուցած լինելով, կեդր. վարչութեան կրօն. ժողովէն հրահանգ խնդրուեցաւ ամսոյս 2-ին՝ որոշմամբ Գաւ. կրօնական ժողովոյ։

Երզնկացի Ղազարոսեան Յովհաննէս երիտասարդն 3—4 տարի առաջ աստ վախճանած և տեղւոյս գերեզմանատուն կօթօղ լեալոց երամին մէջ հիւբընկալուած և այժմ վրան դամբարան մը դնել ձեռնարկելով վարդգէս էֆ. կօթպաշեանի առարկելով քէ շիրիմին համար աւելի տեղ գրաւուելով չենք թոյլ տար, կրօն. ժողովն որոշեց կօթպաշեանց 36 կանգուն երամը Ղազարոսեանի գերեզմանէն սկսեալ յանձնել և Ղազարոսեանի գերեզմանին հողը իբր Ազգին, օրինաւոր փոխարինութեամբ մը վաճառել և արտօնել շիրմին շինութիւնը., ասոր վրայ իրեկ գերեզմանատուն գացած և յետ քննութեան տուածէ եմ քէ արդէն կօթպաշեանց 36 կանգուն երամէն գուբս քաղուած է հանգուցեալն, ուստի պիտի աշխատիմ ազգ. անառուկէն մի քանի ռսկի նուէր ընել տալ վարդգէս էֆ.-ին։

Իւակիւտարի հրկիզելոց ի նպաստ Բ. Դռնէն տոմսակներ եկած էին կուսակալութենէն ապառելու համար, որոնցմէ 10,000 ղրշ.-ի քաղաքիս բաժին հանուած լինելով 1,500 ղրշ.-ի հայոց մէջ բաշխելու համար առաջնորդարանիս յանձնուեցաւ, քաղ. ժողովէն բաշխումն ընելով ծրարեալ մուխթարներուն յանձնեց ցրուելու և հաւաքելու։

Այսօր առացանք վարժարանաց և դասագրոց մասին հրահանգներնիս։

Համբուրիւ ս. աջոյդ Ստեմ աղօթարար ամենախոնարհ ծառայ

Բարթուղիմէոս եպս. Սարրաճեան

12 սեպտեմբեր 1887
Տրապիզոն

ՃԻԳ. ՍՈՒԼՈՒԻԱ ԳԻՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԹԱԿԸ ԻՐԱՆՑ ԳԻՒՂԻՑ

ամի 1887-ին
հոկտեմբեր 30

Գերապատիւ Տ. Գաբրիէլին սրբազան արքեպիսկոպոս և պատրիարքական յառաջնորդ Տաթեւոյ ս. Կարապետ վանուց և կրօնական խառն ժողովոյ։

Մենք Սուլուխ գիւղի բնակիչ յիշեալ անձինքներով կը խնդրենք ս. Կարապետու աթոռէն և ձեր սրբազնութենէն, որ մեզի տեղ մը ցոյց տաք մենք բնակինք մենք գիտէն գիտենք որ մեր ցաւ անքննելի է և անքղեալե(*) չենք կռնայ դիմանայ։

ա. Կարապետ Պօղոսեան Թաթոյ
Մանուկեան Քամգա Խնդիրեան
կ.
Ցարութիւն Յովանիս Աւետիս
Իկիրեան Գրիգորեան տէր Յոհաննեան
կ.
Աղջոյ Կրպոյ Իպոյ
Գրիգորեան Խնդիրեան Դանիելեան
Յովանիս Մեսրոպ Սալաթել
Միխիկեան Կոռկոսեան տէր Յոհաննեսեան
Սերոբ Յոհաննիս
Ջնդոյեան տէր Մեսրոպեան

կը վկայեմ
ես Մկրտիչ վարդապետ Խազրաւուկի
կ.

ՃԻԴ. ՄԻՍԱՔ ԹՆՄՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ.՝ Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻՆ

1887 նոյեմ. 4-ին Մուշ

Սրբազան հայր

Ձեր գերապատուութեան նամակը առաջայ. կարդացի, ես քաղ. պատ. ժողովոյ գրած նամակդ. ձեր այդպէս Տաթեւէն մեկնելուն համար ժողովի անդամք շատ յուզեալ և ցաւցած տեսայ. քէպէտ ինչ որ պէտք էր խօսեցայ յուսադրեցի համօզեցի

և փոխանորդ հօր համար ալ աշխատեցայ որ ընդունին. ոմանք համոզուեցան և ոմանք ալ չհամոզուելէ զատ՝ յուսահատ պատասխաններ տուին. վերջապէս որոշեցին որ ընդհանուր ժողովոյ դիւանին հետ խորհրդակցին և անմիջապէս նիստ ըրին, և արդիւնք լսելովս այս եղած է որ ձեր գերապատուութեան գրելով պիտի խնդրեն թէ կարելի է նէ յետաձգես այդ ճամբորդութիւնդ, մէթ ոչ, գոնէ Մուշ գալով և այս Մուշէն ճանապարհ ելլաս։

Սրբազան Տէր դուք ձեր սկզբանց և ուղղութեանը կհետեւիք և իրաւունք ունիք. և պիտի որ պէթ աս ձմեռ Մուշը պիտի թողուք. բայց գիտիք թէ որքան սուղի պիտի նստի Մշոյ. դուք ձեր նամակներուն մէջ գոհվիլ և գոհողութիւններ կյիշէք և արդարև այդպէս ալ է. վախնամ, որ Տրապիզոնցոց ալ այդ գոհերը տանիս. ոչ թէ միայն ձեր կողմէն այլ Տարոնոյ վիճակի թշուառ ժողովրդեան կողմէն ալ որ շատ մեծ ևս է. գիւղերէն ժողովուրդք թափեր Մուշ. ցաւեր ունին առաջնորդ և առաջնորդարան կբնառնեն. ինքիխալի գրութիւն մը կըլլայ գիւղեր. պաշտօնատունէն կիմանամ որ երկու հարիւր հազարի արդիւնք կամ (խարճ) գոյացուած են. ըսի իրենց թէ ժողովուրդ ձեստէ տի տայ, պատասխանեցին թէ մինչ 99 է թասվիյէ կամ խայիմէ փարայ է կրնան տար. այժմ կտեսնուի որ ցրօնցիք և գնդացիք վասն այսր եկած են Մուշ թէ հինկ և վեց տարի յառաջ մեռած մարդերնիս երկու կամ երեք տարի մեռած է կգրեն ևս։ Որով ողջ դրամ ուզեն առնեն. մանաւանդ էմլագի դրած գնին վրայ որ ինչպէս կխօսուի հաշուելով ընեն, անտանելի պիտի լինի. այսպիսի գործեր ձրքան կայ ահաւասիկ կառավարութեան պաշտօնակալաց ընտրութեան ժամանակը առջևնիս է ժողովրդեան նկատմամբ մահու և կենաց խնդիր. որմնք պիտի ընտրուին, ով տի հրաւիրէ ուղիղ խորհրդի. ով լոյս տի տայ, որ խաւարաս չգործուի, անշուշտ տեսեր վանքեր բարեկարգութեան կարօտ՝ բարեկարգիչ կուզեն, տեսեր Մուշը որ գոլոշոյ և գործագրիչ կպահանջէ. վասն զի կարօտ է և պէտք ունի. քինչ երկարացունեմ ամէնը գիտես և աւելի պիտի պիտանայիր եթէ գիւղերը այցելէիր (որ ատեն չունեցար) եկեղեցիներու անդքութիւն քահանայից շարժմունք, և ժողովրդեան բարք ու բարոյականութիւն և որ մեծն է ազիտութիւն և խեղճութիւն տեսնայիր, պիտի ըսէիր. «հունձք բազումք են և մշակք սակաւք՝ աղաչէ»... Նա և Տրապիզոնցոց տարած գոհիդ ծանրութիւնը աւելի պիտի կշռէիր. ատոնք որ գրեցի նպատակս մեղադրել չէ քաւ. հարկաւ դուք աւելի ուսումնասիրեցիք այս աշխարհի պէտքեր, և օրինաց ներքև գըտնուելով նկատուածներ ունիք՝ ժամանակի կսպասէք. ես տեսած էի որ գրեցի և ինչպէս չի գրէի այսքան մը՝ որ մինչ անդամ ականջովս լսեցի պատ. ժողովականներ անգամ մէկուն բերնէն թէ «կաթոլիկներ աւաչնորդ ունին կաթոլիկ լինինք՝ բայց... տես ձր աստիճանի հասած է Մուշ առաջնորդական խնդիրը ուստի զայս միշտ ի մտի առնելով մի մօտանար Մուշը խնդրեմ ինչպէս որ կյուսամք և կսպասեմք շուտով մեր փափաք... եթէ աէր աջողէ։

Գիտեմ ալ չպիտի տեսնանք պիրար և չպիտի կրնամ հրաժեշտի համբոյրս ալ մատուցանել սրբազնակատար աջոյդ և կերբաս. երբեմն բարեաւ և խաղաղութեամբ։

Ձեր աղգաչէն խորհրդոց և գործոց յաւաջադիմութեան ցանկացող

Ն. Միսաք Թեմուրեան

•••□○□•••

ՃԻՆ. ՄՈՒՇԻ ՓԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՄՈՒՄԸ Գ. ՆՊՍ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆԻՆ

Մուշ 18 Նոյեմ. 1887

Գերապատիւ

Տ. Գարեգին ս. արքեպ. Սրուանձտեանց բարեխնամ վանահայր-առաջնորդ ս. Կարապետի և Մշոյ

Գեր. ս. հայր.

Ինչպէս քանիցս առիթ ունեցանք ձեր բարձր սրբազնութեան յայտնելու թէ՝ ձեր մեկնումն աւելի պիտի գառնացնէ մեր անմխիթար ժողովրդի կացութիւնն, դժբախտաբար հետզհետէ իրականանալու վրայ է, ժողովուրդը բոլորովին յուսահատած, և

հարստահարութիւնք ու զեղծմունք օր ա-ւուր աւելի կը բազմանան, այս հինգ տասն օրուան մէջ մինակ 2—3 հայ կենիկներ տաճկացուցին, քանի քանի տեղեր սաստիկ գժգոհութիւններ կը հասնին մեզ քրտաց բռնութեանց և չարագործութեանց մասին և այսպիսի կացութեան մը ժամանակ երկիրն ալ բոլորովին թափուր է, դէթ փոխանորդ մ'անգամ չկայ, զի ոչ միայն արժ. Յորէն վարդապետ չհամակերպեցաւ, այլ արժ. Մուրատեան հայր սուրբն ալ հրաժարած է, և չդիտեմք թէ ինչ ընեմք. վարդապետներ չեն գար, իսկ քահանայից մէջ չկայ այնպիսի մը, որ կարենայ գոհացնել ժողովուրդը, և ձեր սրբազնութիւնն կրնայ ենթակայել թէ ինչ տեսակ տպաւորութիւններ կը գործէ ժողովրդի վրայ այս անիշխանութեան վիճակն։

Ձեր սրբազնութեան մեկնելէ յետոյ նոյ. 11-ին ստացանք պատրիարքարանէ մի հեռագիր, որ ազգուսաբար կը յանձնարարէր ձեր սրբազնութեան՝ որոշմամբ կեդր. կրօնական ժողովոյ՝ չհեռանալ այս փափուկ ժամանակին Մուշէն և մխիթարել ժողովուրդն։ Գժբաղդաբար ձեր սրբազնութիւնն մեկնած էր այդ ժամանակ, ուստի ստիպուեցանք հեռագիրն յղել ի Կարին և խնդրեցինք, եթէ հնար է, վերադառնաք Կարինէն ի Մուշ, չդիտենք սակայն ձեր բարձր սրբազնութիւնն ստացա՞ւ այդ դրութիւնն թէ ոչ։

Սրբազան հայր, միայն կը խնդրեմք որ իրաց վիճակն Ազդ. Պատրիարքարանի ներկայելով՝ շնորհ ընէք օրչափ կարելի է օր յառաջ վերադառնալ և ձեր ներկայութեամբ մխիթարել ժողովուրդն։

Ձեր սրբազնութիւնն ես քաշ դիտէ որ այս երկիր լոկ փոխանորդներով չեն կրնար կառավարուիլ, և փոխանորդք չեն կրնար բան մ'ընել, մանաւանդ որ կաթողիկոս առաջնորդն եպիսկոպոս է և կը մանանկացի իտարէի նսաներուն, միայն ձեր բարձրը սրբազնութեան ներկայութիւնն կըրնայ օգտակար լինել այս տառապեալ ժողովրդին, և ահա այդ պատճառաւ կը ստիպենք ու կը խնդրեմք ձեր սրբազնութեան շուտընդվոյթ վերադարձն։

Ինդրեմք խոնարհաբար նաև, որ երբեմն երբեմն Տրապիզոնէն ալ տեղւոյս վսեմ. կառավարիչ փաշայի հետ բարեհաճիք թղթակցութիւններ կատարել և իւր դիմքն հայցել ժողովրդի վրայ, մինչև ձեր սրբազնութեան վերադարձն, և միւթասարիֆ փաշան ալ, որ մեծ յարգանք կը տածէ ձեր սրբազնութեան նկատմամբ, անշուշտ ձեռքէ եկածն չպիտի խնայէ քշուառ ժողովրդի դառնագին խնդրոց կարգադրութեան նկատմամբ։

Ինդրելով ձեր հայրական օրհնութիւնն և ակնկալելով ձեր գերապատուութեան վերադարձին՝

Ձեմք խոնարհ ծառայք
Դիւան քաղ. ժողովոյ
(կնիք)

Աստենադպիր	Աստենապետ
Ցռնաննես	Պօղոս
Սեթունի	Միւհենեանեան

ՃԻՋ. Ն. ՃԱՆԻԿՍԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Վ.ԱՆԻ ԶՆՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ ա. Գարեգին արքեպիսկոպոս
Սրուանձտեանց

Նախորդիւ գրած եմ ձեր սրբազնութեան Վանէն ձեզ խրկուած երկու նամակաց մասին, որոց մինն այժմ խրկելու պատեհութիւն կունենամ, զի առաջին շարթու արկար էի և ոչ մի տեղ նամակ չկարողացայ գրել։

Վանէն ստացածս նորագոյն տեղեկութեանց նայելով բաղում ձերբակալութիւնք եղած են։ Աբեշէն վարդապետն արդէն կը Ճնայ ի բանտի ծանրապէս հիւանդ, Յանիկեան երկու եղբարք Մկրտիչ և Օհաննէսն նոյնպէս բանտարկուած են իրենց տունը խուզարկելէն յետոյ, նոյնպէս և Օհաննէս վարժապետ Բարադամեանց. Հայրիկենց տունը ևս խուզարկութիւն եղած է և բաւական դիրքեր վերցուած են կառավարութեան դուռը, Յորէն էֆէնտի ևս տակաւ լինելուն ձերբակալութենէ հազիւ կրցած է ազատ մնալ, ձերբակալուած է նոյնպէս և պ. Գարեգին Բազէշեան և պ. Օհաննէս Քէլլէմճեան։

Ասոնք ամէնը ի հարկէ տեղի կունենան առ ի չգոյէ ազգային օրինաւոր ներկայա-

ցուդչի որ կարող լինի Ազգին վրայ փառահութիւն ներշնչել բարեխնամ կառավարութեան։ Անոնք որ մտածել գիտեն քիչ շատ՝ կընան յիշել Փօքթուղալեանի տիւնդոտ օրերն և ձեր սրբազնութեան պաշտօնավարութիւնը ի վան, Թող յիշեն և Թող ղողան.... Ներեցէք ինձ այսչափ համառօտ գրելուս դի փօշտը կը մեկնի։

Ձերդ Ն. Ձանիկեան

1887 դեկտ. 16
Մուշ

****

ՃԻԼ. ԱԲՐԱՀԱՄ ՔԱՀ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՕՐՏՈՒԻ ՀԱՑՈՑ ՅՈՑՑԻ ՄԱՍԻՆ

Օրտու, 17 դեկտեմ. 1887

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր.

Տրապիզոն

Երէկ քաղաքիս շուկային մէջ՝ ասանորդի պաշտօնէից գործած անիրաւութեանցը դէմ ժողովրդային ցոյց մը առիի ունեցաւ, որոյ մասնակցած էր ընդհանուր գիւղացի և քաղաքացի ժողովուրդը, սակայն չեմ դիտեր ինչ պատճառներով գայմագամը և իսարէի անդամք ուղեւով սոյն ցոյցին շարժառիթ բռնել քաղաքիս ազգային երեւելիներէն Մ. Բաբել աղա Անդրէասեանի Ա-ւագ անուն դաւակն՝ Նորա դէմ իբրև յեղափոխիչ՝ մազպաթայ մը շինեցին և կերպ կերպ սպառնալիքներով նուաստիս ալ զըմռել տուին յիշեալ մազպաթան։

Սակայն խիղճս և արդարութիւնը կըպահանջէ որ ձեր սրբազնութեան խոստովանիմ Թէ, Աւագ Անդրէասեան չէր շարժառիթն յեղափոխութեան, Թէ ընդհանուր ժողովրդին սիրտն այրած էր արդէն եղած անիրաւութեանց դէմ, Թէ մազպաթային մէջ յիշուածին պէս, կառավարութեան դէմ բնաւ ապստամբութեան ցոյց մը չեղաւ, և Թէ վերջապէս կատարեալ ճնշման տակ ստորագրած եմ յիշեալ մազպաթան։ Ուստի կը խնդրեմ ձեր սրբազնութենէն, որ հաճիք հաղորդել սոյն յայտարարութիւնս ուր որ անկ է,

որով մնամ ձեր բարձր սրբազնութեան աղօթակից

Աբրահամ Քահանայ Յովհաննիսեան

ՃԻԼ. ՕՐՏՈՒԻ ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ

Օրտու, 18 Դեկտեմբեր 1887

Գերապատիւ Սրբազան Հայր

Տրապիզոն

Քաղաքիս տասանորդի պաշտօնէից գործած անիրաւութիւններէն գիւղացի և քաղաքացի ժողովուրդը մեծապէս դժգոհ ըլլալով՝ ամսոյս 16-ին չորեքշաբթի օր իւր իրաւունքը պաշտպանելու նպատակաւ գայմագամ պէյին դիմում կընէն, և մասամբ գոհացում առանալով կը հանդարտին, սակայն քիչ վերջը չեմ գիտեր ինչ նպատակաւ գայմագամը մազպաթա մը պատրաստել կուտայ մի քանի անձանց դէմ իբրև ժողովուրդը գրգռող՝ և այդ մազպաթան գմռել կուտայ իսարէի անդամց և ուրիշներուն ընդ որս և արժ. տէր Աբրահամ հօր. յաջորդ օրը տէր Աբրահամ նուաստիս դիմելով՝ յայտարարեց Թէ ճնշման տակ ստորագրել տուած են իրեն յիշեալ մազպաթան, Թէ խղճահաճ է այդ մասին և Թէ կողոք բառնալ կուզէ սոյն ճնշման դէմ ձեր սրբազնութեան միջոցաւ, հետեւաբար առաջարկեց ինձ նամակ մը գրել իրեն, զոր անմիջապէս դրեցի և յանձնեցի իրեն։ Այդ նամակը այս Թղթատարով պիտի ղրկէ ձեր սրբազնութեան, սակայն մտածելով որ մի գուցէ երկրորդ անգամ գայմագամ փոխելով ղրկել չուզէ գրուած նամակը, արժան դատեցի դարձեալ օրինակը քաշել քօրբիայի տետրակէն և ներփակեալ ղրկել զայն ձեր սրբազնութեան ի տեղեկութիւն իրաց վիճակին։

Մնամ խորին ակնածանօք ամենախոնարհ ծառայ

Յովակիմ Ր. Անդրէասեան

****

ՃԺԹ. ՐՈՒԼԱՆԵԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՐՍՏԱՀԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1887 Դեկտ. 20
ի վանս սուրբ Կարապետի

Գերապատիւ

տ. Գարեգին արդ. արքեպ. Սբուանձտեանց
ազգախնամ վանահայր առաջնորդ Տարօնոյ

Ձեր սրբազնութիւնն վերջին նամակաւ մեզ հաղորդած էիք ընդ. արժ. Նուիրակին վանուցս ցօրեաններն ծախել են. արդարև յիշեալ Նուիրակ ս. հայրն ինչ ինչ պատճառներով շուտով մեկնեցաւ ի վանքը. և մեք միայն Ձեալով՝ անգործադրելի թողուցինք ցօրեան ծախելու խնդիրն, որովհետև Նուիրակին հորած ցօրեանքը իւր բուն ցուցակին համաձայն չէր։

Գալով Բուլանխայ Ազգային եղած խընգրոց մասին, արդէն Ձեր սրբազնութիւնն Մուշ եղած միջոցին, քէ ժողովուրդ ինչպէս քոչնոց երամի նման վրադ կը լեցուէին իւր հաղարաւոր ցաւոց գարմանը խնդրելու մասին յայտնի է, նմանապէս Բուլանխայ ժողովուրդ աւելի հարստահարուած լինելով, խնդրեցին մեր միջոցաւորդ բարձրը սրբազնութենէն օգնութիւն մը լինի, այսպէս հաղորդեցինք և ձեզ, և հետեւապէս լուր առինք, որ մօտիկ միջոցէ մը յետոյ պիտի գործադրուի, սակայն դժբախտութիւնն այնպէս բերաւ որ յանակնկալս դուք բացակայ եղաք, ուստի նկատեցինք որ դուք մեկնեցաք և ժողովուրդ հարստահարեալ առ մեզ կը դիմէ, և մեք ալ կառավարութեան հետ յարաբերութիւն մը չունենալով՝ արժան դատեցինք միջոց մը վանք ելնել և հաղորդել ձերդ բարձր սրբազնութեան և մինչ ի մեծ պահոց Ձեալով ի վանք սպասել Ձերդ հրամանին։

Որով Ձեամ խոնարհ յարգանօք և սպասող որոշմանդ

Կարապետ վ. Նալեան
Նուիրակ

1888

ՃԼ. ՕՐՏՈՒԻ ԳԱՑՄԱԳԱՄԻ ՀԱՑԵՐԻ ԴԷՄ ԳՈՐԾԱԾ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1888 Յունվար 1 Օրտու

Գերապատիւ սրբազան Հայր

Նախ և յառաջ համբուրելով Ձերդ Սբբրազնութեան սուրբ աջն, կը շնորհաւորեմ Նոր-Տարի և բարի կաղանդ. Տէր Յիսուս շատ մը տարիներ այսպէս իրար շնորհաւորելու արժանի արասցէ, ամէն։

Ձեր դիմաց. 30 թիւ նամակն ընդունելով՝ բոլոր պրեալին վերահասու եղայ, որոյ կը փութամ կարգաւ պատասխանել։

Անձիս սպառնացող դէպքին մանրամասնութիւնը այսպէս է. ասկէց ամսոյ մը չափ յառաջ գիշերուան ժամը երեքին տաւնները տանեւհօքին աւազակներ՝ Զավուշլար գիւղը կը գան և Ղալայչիօղլու Գալուստի հանդիպելով՝ կը բռնեն անմիջապէս, կը կապեն և հետերնին լեռը տանելով՝ կ'սպառնան թէ ինձմէ Ռէշիտի կոդմանէ բարև գրուցէ Տէր Աբրահամ հօր, Քաշճիօղլի Համբարքին, կէնճէլօղլի Մէհմէտ և հաճի օղլի Սլէյման աղաներուն, որ անմիջապէս հարիւր ական ոսկի խրկեն, եթէ ոչ՝ իրենք գիտեն. տղան թող կը տան, կը գայ հաղորդել ինձ և մեւս յիշեալ անձանց, այս պատճառեր լուրին վրայ գաղտնի կառավարութեան իմաց տուի. գայմագամն կանչելով իւր քով յիշեալ

Գալուստը ամեն բան իմացաւ բայց փոխանակ գողերուն հետևէ ըլլալու, անմիջապէս Գալուստան ե մէկ երկու հայ գիւղացիները կը բանտարկէ՝ առարկելով թէ Ձեր ըսածները կամ սուտ են ե կամ յիշեալ գողերուն հետ գործակալն էք. ես որչափ որ հակառակը պնդեցի թէ՝ սոքա հաւատարիմ մարդիկներ են և ըսածնին ճուտ ճշմարտութիւն է, բայց մտիկ չընելով բանտարկեց ե ցարդ խեղճերը բանտին մէջ ինացած են, ոչ հարցաքննութիւն կայ և ոչ փնտռող. ութ օրի չափ առաջ Բերդէմպէ Առուխ գիւղ Ղալայչի օղլի Ֆայէի տունը կոխելով աւազակները՝ ամեն ինչ կը կողոպտեն ե 20-30 ոսկիի չափ ստակ առնելով կը մեկնին՝ սպառնալով նաև թէ 30 ոսկի դարձեալ չերս հինգ օրէն կուգենք եթէ ոչ տուներնիդ կայրենք. անկէց վերջ դարձեալ յիշեալ գիւղը տաճկի մը տուն կը կոխեն և ամեն ինչ կողոպտելէն վերջ խեղճն ալ լաւ մը կը գանակոծեն որ ցարդ անկողնոյ կը ծառայէ. թէ հայուն և թէ տաճկին կողմանէ աղերսագիր կը արուին, անօգուտ, զի գայմագամը բոլորովին աչք գոցած է, չուզեր իսկ մտիկ ընել. շարժառիթին ինչ ըլլալը չգիտեմ, հետևաբար մենք ևս սոսկալով ընտանեօք մէկտեղ քաղաք իջած եմք. Քէքէ գիւղի և ուրիշ շատ մը գիւղի հարուստներուն լուր խրկուած է, Տէլի Ռէշիտի անունով թէ սաչափ ոսկի կուզէ. թէ քաղաքացիք և թէ գիւղացիք շուարած են, ինչ ընեն և ուր դիմեն, այս չէր բաւէր և ահա տասանորդական միւլթէզիմներն ալ չգործած չարիք չթողին։

Ձեր գրութիւնէն կերևի թէ երեք ընդարձակ նամակներս, որոնք տասանորդական, Աւագի խնդրոյն և պատրիարքարանի հարցմանց պատասխաններն կը պարունակէին՝ կորսուած են և այնպէս կը կասկածիմ թէ հոս կամ հոտ թշնամիի կողմանէ անյայտ եղած է։

Աւագի խնդրոյն մանրամասնութիւնն է. ասկէց 2-3 շաբաթ առաջ չորեքշաբթի օր մը՝ Աւագը խումբ մը մարդիկներով կառավարութեան կը դիմէ աշարճիներուն ըրած կեղեքումներուն դէմ բողոքելու։ Գայմագամը մէկէն ի մէկ Աւագին ուղղելով իւր խօսքը «էհէյ ֆէքատօ» ալն. ըսելով բանտարկել կը հրամայէ և մինչ ոստիկան-ները զայն բանտ կը տանէին, ժողովուրդը դէմ ելլալով չթողուց և բազմութիւնը սկսաւ գունդագունդ խռնիլ անդ, այս միջոցի շուկայի խանութները դոցուեցան, գայմագամը տեսնալով որ անկարելի է ժողովրդեան դէմ մաքառիլ, հրամայեց որ ազատ թողուն Աւագը և նոյն ատեն ըսաւ ժողովրդեան թէ յետ այսորիկ գիւղէն եկածէն աշար չպիտի առնուի. ասոր վրայ ժողովուրդը ծափահարեց և դիմեց ուղղակի Աշար խտարէն և յայտարարեց անդ գտնուող գիւղացոց թէ գիւղէն եկածէն Աշար չպիտի առնուի. սա միջոցիս համայն գիւղացիք Աւագի քով գալով նորա պաշտպանութիւնը կը հայցէին, սա ևս առնաբանութիւն ընելով գովեց Վեհ. Սուլթան Համիտ կայսրը և բարեբաստիւ կուսակալը և ըսաւ թէ Ոոքա միշտ պատրաստ են Ձեր ցաւոց դարմանտանելու ևլն. ևլն. ժողովուրդն կրկին կրկին ծափահարելով մեկնեցաւ և ամեն ոք իւր գործին զբաղեցաւ։ Գայմագամը վերջին ծայր բարկանալով այս ցոյցին դէմ, կը ժողվէ իտարէի բոլոր անդամները և խիստ լեզու մը կը գործածէ, այնպէս որ դրչաւ չէ կարելի նկարագրել, սա միջոցին գիս ալ կը կանչէ նոյն բանն կընէ նաև ինձ դէմ. անմիջապէս մազպաթա մը գրել տալով բոլորին զմռել կը տայ, Աւագը ամբաստանող բոլոր անդամները լուիկ ձայնիկ սառըպըճեցին առանց առարկութեան և ես տեսնալով որ գայմագամը և իւր ընկերները խիստ գազանացած էին, ստիպուեցայ ստորագրել և արդարև ժողովրդեան այս ցոյցը խիստ հոռի միջոց մ'էր և գժբաղդաբար Աւագն ալ գլխաւոր ճանչցուած էր և չէր կարելի չ'ստորագրել. այս մազպաթան ստորագրուելէն վերջ Անդրէասեանք և մի քանի առաջնակարգ ժողովուրդ իմանալով գայս Ցօվակիմ աղայի սենեակը ժողվելով գիս կանչած էին իմանալու թէ ես ալ ստորագրած էի թէ ոչ, անդ ամեն ինչ պարզեցի ինչ փափուկ դիրքի մէջ կը գտնուէի և պարտ էի ստորագրել. ասոնք ևս խիստ գազանալ ըլլալուն, ինձ առաջարկեցին թէ քանի որ ստիպեալ ստորագրած ես այսպէս ըլլալու՝ սրբագրեա Առաջնորդին նամակ գրէ թէ այս ինչ մազպաթան ստիպեալ ստորագրեցի և այս պահանջած նամակնին, Ցօվակիմ աղան ինձ

դրեց և օրինակն ալ առաւ և այս մասին նախորդ նամակներուս Ձեզ տեղեկութիւն տուած էի կորսուած ըլլալուն կրկնեցի։

Ամեն ոք Հաճի Տէրվիշ աղային դալըստեան կ'սպասէր յուսալով թէ ժողովրդեան արդար ձայնը լսելի ըլլալով՝ արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ, սակայն ցաւօք սրտի տեսնուեցաւ որ այս անձը գալովը մէկեղեղ ուղղակի գայմագամին տուն իջեւանեցաւ և բոլորովին անոր գաղափարին համաձայն ընթանալ սկսաւ, այնպէս որ բոլոր այս գործողութիւնք Հայոց ազգին վերագրել գօմիրէ կազմած են և ուրիշ շատ մը անտեղի զրպարտութիւններ ընել, մինչև իսկ բոլորովին անկախ գործել սկսաւ, առանց քօմօսիօն մը կազմելու և կամ իտաբէի անպաճուճները ներկայ լինելու, այլ միայն իրեն օգնական ունի, գայմագամը, Աշարճին և վատ արապ բաստարան մը. մէկ երկու օր առաջ հաճի Տէրվիշ ազան ու գայմագամը յիշեալ անձանց հետ մազպաթա մը շինելով՝ բոլոր իտաբէի անպաճուճներուն ստորագրել տուեր են, միայն ես ու յոյն քահանայն տեսնալով գրութեան մէջ անհատատալի ծանր ամբաստանութիւններ կան, մանաւանդ Հայոց ազգին դէմ՝ բացարձակ կերպով մերժեցինք և շերմ տուինք որ այդ գրութիւնը բոլորովին անտեղի է։ 7-8 օրէ ի վեր Աւագը և 4-5 հատ գիւղացի պատուաւոր տաճիկներ բանտարկուած են առանց հարցաքննութեան, այսօր իմացայ թէ Մխտարի ուժումիէն եկած հրամանին վրայ Աւագէն սկսան հարցաքննել. այս եղածներէն կեզրակացնեմ որ մի քանի հայ անձնասորութեանց դէմ ծանր որոշումներ պիտի արուին, կը խնդրեմ որ պարտն ու պատշաճն տնօրինել բարեհաճիք, ամենայնէն է սա վատ գայմագամը հեռացնել աստի զի քանի երթայ գէշանալու վրայ է և իրեն դիմող օրևիցէ հայ անհատին անարգանօք կը խօսի հայ չէս մի ըսելով, իբր թէ հայ ըլլալն յանցանք լինէր։

Այս բոլոր եղածներըն միայն աշարճինեան ըրած կեղեցումէն յառաջ եկած է, գրեթէ բոլոր Օրտուի գիւղացիք խեղճ վիճակի մէջ է, արդէն այս տարի բերքն քիչ ըլլալով, կրկնակի երբակի և գրեթէ գառապատիկ անդամ աշար տալ ստիպուելով՝ ուտելու հացէն իսկ հիմակուընէ զրկուած է և սա շնորհիւ գայմագամի է..... պատճառն անյայտ է մեզ, որով շատ մը հայ ուսանիկ գիւղացիներ սկսած են դաղթել Գրուսա և ուրիշ տեղեր, անշուշտ դիս պատասխանատու չէք ձեր։

Առաջնորդական հասոյթէ հարիւր հատ արծաթ մէճիտ Ռուսի բոստով Ձեզ խըրկուած է, գ մարդա և 1 թիւ. գոնէ ըսմանն ալ ներփակեալ է, և թէ յառաջիկային միացեալ հասոյթներն ալ կը խրկեմ. Գրահիսարին տոմսերն ալ յաջորդ փոստով կը խրկեմ։

Ազգային վիճակի մասին Օսմանցիով կը տեղեկագրեմ. խիստ աճապարանօք ըլլալով ներողութիւնդիդ կը խնդրեմք և ամեն շաբաթ վերի դրուածոց մասին տեղեկութիւն կը տամ։

Մնամ աղօթարար վանդ քո
Առաջնորդական Փոխանորդ Օրտուի
Աբրահամ Եսայեան Ծովագնեանց

ՃԺԱ. ՕՐՏՈՒԻ ԴԱՑՄԱԳԱՄԻ ԱՆԳՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Գերապատիւ սրբազան Հայր
Տրապիզոն

Ձեր Սրբազնութեան 30 դեկտեմ. 87 թուականի պատուականն ստանալով պարունակութեանցը վերահաս եղած եմ. նոյն ժամանն տեսնալով արժ. տէր Աբրահամ Հայրն, տեղեկացայ իրմէն թէ՝ ի խնդիր եղեալ նամակս չէ ուղարկած Ձեր Սրբազնութեան, քանզի թղթատուսէն վստահութիւն չունի եղեր մէկ քանի նամակները անվերանութացած լինելուն. այսօր պատրաստուած է պէտք եղած տեղեկութիւնները հաղորդել Ձեր Սրբազնութեան՝ ներկայ խնդիրներու մասին։

Տասանորդի խնդիրը իւր սկիզբն ի վեր այնպիսի դարձուածքներ ունի որ եթէ վեհ. կուսակալն կամք ընէ արդար և խիստ քննութիւն մը բանալ՝ գայմագամ, մալ միւտիր և իտաբէի անդամք բոլորն ալ ծանր յանցանքներով կը դատապարտուին. քանզի

դոքա իրենց մէջ պարզապէս ընկերութիւն կազմած էին տասանորդապետի հետ իշխասութեան գանձուն և ժողովրդեան. բացառնակ երևոյթներով հասատատուած ճըշմարտութիւն մը կրնայ նկատուիլ այս բան։

Տասանորդաց աճուրդին առեն՝ երբ գիւղերու մխիթարներ կը դիմէին բարդել իրենց գիւղին արժէքին վրայ՝ իտարէի անդամք և դայմագամ տեսակ տեսակ սպառնալիքներով կը հեռացնէին գանոնք և խօսք չհասկցողներէն մի քանին կը բանտէին, այնպէս որ տասանորդաց վրայ բարդել ուզող անհատ մը՝ գիւղացի կամ քաղաքացի իբրև կառավարութեան թշնամի և ֆէսատ նկատուիլ սկսան՝ ասով ամեն մարդ ետ քաշուեցաւ առ ահի, և գայմագամը յաջողեցաւ իւր նպատակին մէջ՝ մինչև իսկ կուսակալն խաբելով թէ՝ ուրիշ բարդող չկայ։ Ետքն միւլթէզիմ, Վասիլ երաշխաւոր և Առնավուտ Օղլին փոխանորդ հոչակուեցան, որ նախապէս պատրաստուած բլան մէր. առջա առաջին գործը եղաւ Առնավուտ Օղլին գայմագամին հետ Ֆօշաման երթալ՝ իբրև թէ՝ վսեմ. կուսակալին հրամանաւ այնտեղի տասանորդի աճուրդին մէջ տեղի ունեցած մէկ եղծումը քննելու համար, սակայն այդ եղծումը իրենց ձեռքը իբր գէնք գործածելով տեղային պէյերու դէմ՝ նոցա միջոցաւ յաջողեցան նախապէս պատրաստուած տեղեկագիրներուն վրայ գիւղացոց պարտքը կրկնապատկել, և ուրիշ նոր տեղացիներ դնել տալ ժողովրդեան, իսկ գանձումը քննչելէս տեղի ունեցաւ որ մէկ երկու ամիսուան մէջ վերջը առնուեցաւ, կըրնայ հասկցուիլ։

Մինչդեռ գայմագամը Ֆօշաման էր՝ քաղաքիս վաճառականաց և միւլթէզիմի մէջ խնդիր կը ծագի թէ ծովով արտածեալ ապրանաց համար վաճառականք պարտին տասանորդ վճարել։

Մալ միւտիրը իբր փոխանորդ գայմագամին ժողովքը կը գումարէ և խնդիրը պաշտօնական քննութեան կենթարկէ, վերջապէս երկու հակառակորդ կողմերն ալ ներկայ ըլլալով՝ ժողովքը իւր որոշումը կը հաղորդէ հետեւեալ կերպիւ.

«Ըստ որում այս տարի բացառիկ կերպիւ տասանորդաց «իհալէն» ուշ մնացած է, ըստ որում երկրագործը իւր բերքը արդէն շուկայ փոխադրելու վրայ է՝ և որմէ միւլթէզիմը իրաւունք ունի տասանորդ առնելու, հետևաբար իրաւունք կը տուի վաճառականաց իրենց գնած ապրանքին տասանորդը երկրագործէն քաշելու՝ և ապա արտածութեան առեն միւլթէզիմին վճարելու, միւս կողմէն՝ նկատելով որ՝ երկրագործը իւր բերքին մնծագոյն մասը արդէն շուկայ բերած պիտի ըլլայ՝ մինչև որ տասանորդի պաշտօնեայք գիւղերը գրելու ելլան, այս վերջինք իրաւունք չիպիտի ունենան ենթադրական հաշուով գրելու երկրագործի բերքը. այլ ինչ որ պատրաստ գտնեն երկրագործին քով՝ գայն միայն պարտին գրել»։

Օրոյն որոշման վաւերացեալ օրինակը մեր քով կը գտնուի բարերաղդաբար, թէև արձանագրութիւնք այրած են ..... վաճառականք և միւլթէզիմ ընդունեցին այս որոշումը, և սկսան արտածութեան վրայ տասանորդ վճարել։ մինչ այս մինչ այն, այս կերպով միւլթէզիմք 1000/1500 լիրայի չափ օգտուելէն վերջը՝ սկսան գիւղերը գրել՝ բոլորովին հակառակ՝ իտարէի յիշեալ որոշման, այնպէս որ փոխանակ երկրագործին պատրաստ բերքը գրելու մարացուներին մէկ չինիկին մէկ հօխայ լուբիա գրեցին իբր «քէհամիւլի գահիմի» իրաւունքով՝ մինչդեռ գիւղացիին քով բնաւ լուբիա մնացած չէր, և մինակ այս բերքէն 3-4000 լիրայէն աւելի գումար մը կը պարտաւորուին գիւղացիք՝ բոլորովին անիրաւ. կաղինը, ընկոյզը, կանեփը և հունտը արդէն մեծաւ մասամբ շուկայ իջած և տասանորդը վճարուած ըլլալով տասանորդի պաշտօնեայք գիւղերը գրած առեններին ցանուած գետնին՝ ծառին և պարտիզին վրայ հաշուելով, ամբողջէն աւելին իսկ կը գրեն, գայմագամ պէյին դիմեցինք՝ գոնէ արտածութիւնը այլ ևս տասանորդէ ազատ հոչակել տալու համար.. սա ապահովցուց մեզ թէ չի պիտի արտօնէ միւլթէզիմները նախկին որոշումէն դուրս գործելու, այսու ամենայնիւ ոչինչ ըրաւ. և մին թէ միւսը գործադրութեան մէջ է ցարդ։

Միւլթէզիմք այսչափով ալ գոհ չեղան, այլ սկսան շուկային մէջ գիւղացիէն տա-

սանորդ առնել ի վաճառ բերած ապրանքէն, «խարիճի թաշիրդ» անունով, առանց պիւղացուն պարտքին հաշուակցելու. ըրինձի բերքին համար որոշուած էր «չելթիքէն առնել տասանորդը և ըստ որոշման դրեցին չելթիքը՝ երկրագործէն չելթիքի ստորագրութիւն առնելով. յետոյ երբ երկրագործը չելթիկը բերնէ շինելով՝ շուկայ կը բերէր ծախելու՝ անկէց ալ տասանորդ կառնէ, առարկելով թէ այս մասին իսարէի ժողովքին ուած որոշումը «խաթինախ» ըրած է, մինչդեռ նոյն ժողովքի այլ որոշումները խստիւ կը գործադրէ.

Մարացորենը գրեցին ամեն գիւղ, բայց ոչ ոք ազատ է իւր ապրանքը շուկայ բերել և ծախելու կամ պարտքին փոխարէն. տալու, քանզի միւլթէզիմը առնելիք ունի եղեր դիւղացւոյ վրայ և մինչև որ իւր պահանջը ամբողջ չգանձէ՝ քաղաքացիք գիւղէն ապրանք չպիտի կրնան առնել, մինչդեռ քաղաքացւոց մեծագոյն մասին գործը երկրագործ ժողովրդի հետ է, և այս արգիլքի պատճառաւ ձեռքերնին ծալած նստած են, այնպէս որ միւլթէզիմի գործողութենէն զատ ուրիշ շարժում չի տեսնուիր շուկային մէջ, և եթէ մէկը համարձակի գիւղէն բեռ մը բերելու միւլթէզիմը տասանորդ կառնէ անկէ.

Ինչպէս վերև յիշեցի մարացորէնի մէկ շինիկին մէկ հօխայ լուբիա գրեցնէն վերջը երբ գիւղացին լուբիային տեղ դրամը վճարելով (քանզի լուբիա չունի) արտօնագիրը կ'ուզէ որպէսզի նախապէս վաճառած լուբիան տասանորդին հաշուակցի որու որ վաճառած է, այդ կտոր մը թուղթն ալ կը ղրկուի իրեն, առարկելով թէ քանի որ «ֆասուլիայ» չունիս արտօնագիրը ինչ պիտի ընես.

Գիւղերը դրուած մարացորենը գիւղացին ջազացք կը առնի ալիւր կը շինէ և շուկայ կը բերէ ծախելու. այդ ալիւրէն տասանորդ կառնեն. (վերջին դէպքէն ի վեր գադրեցուցած են զայն),

Մաքսատուներուն բարձրագոյն հրամանի ևկած է որ վաճառականաց ապրանքը միւլթէզիմի բուսխաթիչէն ազատ է, սակայն տեղոյս միւլթէզիմը բարձրագոյն հրամաններու ալ չանսար. և իւր ուզածը կը գործադրէ չնորհիւ տեղային կառավարութեան արտօնութեանցը, և դեռ կը շարունակէ վաճառականաց ապրանքին միջամտել.

Եթէ մէկը կառավարութեան դիմէ իրեն եղած անիրաւութեանց արդարացում պահանջելու, դա կը վնասուի կը բանտարկուի կը ղրպարտուի ևն. վերջապէս Աբրահամ Հայր, տասանորդի խնդրոյն մէջ եղած անիրաւութիւնք գրչով չեն բացատրուիր. բացարձակ է դողութիւնը և անպատկառ, գրչով և կշիռքով. Զատնք տեսաւ հաճի Տերվիշ աղան բայց ոչինչ ըրաւ. կը գայթակղիմ կասկածելու թէ մի գուցէ աւելի բարձրէն կուգայ իրենց այս ոյժը. ղրկեալք և բանտարկեալք բողոքեցին հեռագրաւ ի Կ. Պոլիս, արդիւնքը ոչինչ եղաւ. դատաստան կուզեն՝ կը ղացուի իրենց օրէնքը. հաւատաքննութեան գարուն մէջ կապրինք, ոչ ոք է կարող խօսելու տեսակցելու և կամ երեկոյները իրարու տուն երթալու, անմիջապէս կը կասկածուի իրմէ թէ ի ձեռս միւլթէզիմի կը գործէր և կը ձերբակալուի.

Ժողովուրդը բացարձակապէս կը կողոպտեն և լսող չկայ. 12000 լիրայ փոխարէն ունեցող քաղաքիս տասանորդական տուրքը այս ընթացքով 30-40 հազար լիրա կը բերնէ. և այդ շահ բաւական հրապուրիչ է՝ բարձրագոյն ընկերներ գտնելու. սակայն պէտք է գիտնալ որ Օրտուի երկրագործը այս բեռին տակէն չէ կարող ելնել և ապրիլի կամ մայիսի մէջ արդէն ողորմութեան կարօտ պիտի ձևայ, քանզի իւր բերքին կէսէն աւելին միւլթէզիմին տուած պիտի ըլլայ՝ ծածած կէսն ալ արդէն կերած, իսկ գիւղացւոց հետ առևտրական յարաբերութիւն ունեցող քաղաքացիք կործանման դատապարտուած են, և չպիտի կրնան ամեն տարուան պէս գիւղացւոյն նեղ օրերուն հասնիլ, որով կառավարութիւնը պիտի ստիպուի անօթիներուն մնունդ մատակարարել ինչպէս այլուր. ահա այս է քաղաքիս վիճակը, որ մեծ ուշադրութեան արժանի է, քանզի գժբաղդ ապագան խիստ մօտ է.

Այսօր տէր Աբրահամ Հայրը ստացաւ ձեր Սրբազնութեան ծունկվար 6 թուականի պատուականն, որով կը հաղորդէք նուաստիս ձեր օրհնաձիր ողջոյնը. մեծապէս շնորհակալ եմ

Աւագ եղբօրս նկատմամբ եղած ձեռնարկները արդիւնք չեն ունեցեր՝ սպասելով քըննուքեանց վաղճանին. միւս կողմանէ վսեմ. կուսակալն կը յայտարարէ Թէ բանտարկեալները արձակել տեղոյն գայմագամին կը վերաբերի. եղած քննուքեանց արդիւնքը երբէք չպատասխաններ գայմագամին ըրած չափազանցութեանց. հետևաբար կինքադրեմ որ գայմագամին արժանապատուութիւնը պահպանելու միջոցներ են ասոնք, քանի որ դրեթէ ուղղակի միջոցներով մեզի ալ լուր կը հաղորդուի Թէ՝ քանի մը պատուաւոր անձնաւորութիւնք եթէ գայմագամին ներկայանան ներումն խնդրելու. Աւագին համար՝ դա պատրաստուած է շնորհել. վաղն այս ձեռնարկն ընել որոշած ենք. արդիւնքը հետագրով պիտի հաղորդենք Ակորճան աղաի՝ որ կողմէ կը ճամբորդէ այս երեկոյ առւսականով. մանրամասնութիւնք յիշեալէն կը հաղորդուին ձեր Սբբազնութեանն։

Ժամանակն ուշ է և արդէն շատ երկարեցաւ նամակս. եթէ պէտք ըլլայ նոր տեղեկութիւններ գրել՝ դարձեալ կը գրեմ։

Մնամ ձեր Սբբազնութեան
ամենախոնարհ ծառայ
Յովակիմ Անդրեասեան

Օրտու,
9 Յունվար 1888

ՃԼԲ. ԱԲՐԱՀԱՄ Ք. ՅՈՎԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏՆԱՆԻՆ ՕՐՏՈՒԻ ՀԱՁ ԹՈՂՈՎՐԴԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

1888 Յնվր. 15 Օրտու

Գերապատիւ Սբբազան Հայր

Ձեր Սբբազնութեան ներկայ ամսոյս 12 Թիւ նամակն ընդունելով պարտնակութեանը տեղեկացանք և պէտք եղած տեղերը ապդարարեցինք պանդուխտ քահանայից պաշտօն չկատարելու համար։

Աշարի խնդրոյն համար քննիչ հաճի Տէրվիշ աղան, իբր Թէ իւր պաշտօնը ըստ օրինաց և արդարութեան տեսած, քննած ու հարցաքննած ըլլալուն մազպաթայ մը շինելով և մեզ (ինձ և յոյն քահանային) ներկայեցին որ զմեռնք, բայց գալէն ի վեր, ինչ որ գործեց և ինչ որ ըրաւ՝ մեզմէ գաղանի էր և միայն իւր խոբեբզականք էին տեղոյս գայմագամ և Կիրատոնի վատ փաստաբան Արապը։ Թէ յիշեալ մազպաթայն տեղոյդ ժողովոյն ներկայացուելով՝ մեր ստորագրութեանց տեղը պսպղեմաղրը գրուած է կամ ըլլայ, առարկութիւն երբէք որ մենք հոս ներկայ էինք տեսանք յիշեալ մազպաթան ու չզմռեցինք և չէինք կարող զմռել, քանի որ Տէրվիշ աղան ամեն ինչ ըստ քմաց գայմագամին գործեց, որ բոլորովին խղճի և օրէնքի հակառակ էին։

Աշարի միւդիրներուն փոխանակ այսչափ բողոքներէ վերջ ըստ օրինի շարժելու, աւելի ևս սկսած է կեղեքումներ ընել, ուզածին պէս կը կողոպտէ խեղճ ժողովուրդը և մեկը այս եղած բանտարկութիւնները տեսնալով կը սոսկան կառավարութեան դիմել, չոր քան զառաջինն եղած է, այսպէս դիտցած ըլլաք։

Ջավուշլարցի գիւղացիները դեռ բանտն են, ինչ տեսակ դիմում որ ըրինք միշտ մերժեց։

Գաղաքիս Թաղ. խորհուրդը Ձեր սրբազնութեան աջը կը համբուրէ, իւր պաշտօնին ձեռնարկած է ու ըստ բաւականին գործելու վրայ են։

Մնամ աղօթարար
Աբրահամ Եաճեան Յովաննեսեան

ՃԼԳ. ԳԵՂԱՄԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏՆԱՆԻՆ ՄՈՒՇԻ ՀԱՁ ԹՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մուշ 19 Յունվ. 1888

Բարձրաշնորհ ս. հայրդ իմ.

Վերջացող տարւոյն 18 գեկ. ամսաթիւ պատուական գրութիւնդ պատիւ ունեցեր էի ստանալ, ներողութիւն կը խնդրեմ այսչափ ուշ պատասխանելուս համար, և անպատեհ չեմ համարիր ասել Թէ՝ ոչ այնչափ անփութութենան, որքան ուրիշ պատճառներէ ստիպեալ էի քիչ մը կանդ առնուլ պատասխան մը գրելու համար։

Ձեր սրբազնութեան քանինամակներն զորս ուղղեր էիք ս. Կարապետի միաբանութեան, ղրկեր եմ ժամանակին, բայց քէ պատասխաններ ըն—չդիտեմ ստուգիւ, դի առաջնորդարանի հետ գրեթէ հինայ յարաբերութիւն մ'իսկ չունին, այլ է քէ իմ հետս երբեմն կը փոխանակուին գրութիւններ։

Ղղկոյնց հաղորդեցի գեր. Տեղապահ հօր, յարգանօք ընդունեց, կը ճանաչես արդէն Ծովհաննէս հայր սուրբն, բարեմիտ է, ողջոյններ տուեր եմ նաև քաղաք. ժողովոյ անդամոց և ուրիշ բարեկամացդ... են։

Անտարբերութիւն մը միայն կը տեսնեմ իմ չորս գին, անտարբերութիւն մը այո, ոչ քէ ուրիշ պատճառաւ, այլ դա մի սովորական յատկութիւն է մարդոց՝ մեր հայրենակցաց, մտածել աւելի այն նիւթերու վրայ, որ անմիջական ազնչութիւն ունին իրենց կեանքին ու գործոց հետ, չեմ մոռնար ըսելու քէ բացառութիւններ ալ կան, որք կորոնեն աւելի բարձր և աւելի հանրային շահեր, և կը խոստովանիմ որ պատուական ժողովականք մեծաւ մասամբ արժանի են յարգանաց իրենց բռնած օգտակար ընթացից պատճառաւ։ Գիտեմ, ձեր սրբազնութիւնն կ'զգայ որ քիչ մը անորոշ կը խօսիմ, այո, առ այժմ այդպէս պէտք է երթալ, և քիչ մը լուռ անցնիլ, և այդպէս կընեմք աւելի այն պատճառաւ, որ չլինի քէ՝ երբ Աստուած յաջողէ գարնան վերադառնաք, վերստին առիթ չունենաք ըսելու քէ՝ Գեղամ, այս է քու ցոյց տուածն, այս քու նկարագրածն, են ևն։

Ճշմարիտ կասեմ ս. հայր, քէ իրաւ ազնիւներ չեն պակսեր, և դուք գիտէք ու ճանաչէք, սակայն ես որ այնքան եռանդեամբ ու համարձակութեամբ կը գրէի, ոչ քէ աղաներու ու իշխաններու համար էր, ոչ, այլ աւելի այն տառապեալ ժողովրդին, որք հայրենի հողին վրայ իրենց կալի մէջ, և արօրի ու մաճի եռեկ քրտունք ու արցունք կը թափեն։

Նոցա համար էր, և իմ հայրենի գաւառին ապագային համար էր, որ՝ այնքան ու այնքան կը գրէի և կը խնդրէի, նոյն է իմ սիրտն և նոյն իմ զգացմունք, հաւատացէք որ ես իմ մանուկ օրերից սկսած իմ չափից աւելի աշխատեր եմ այս մասին, և զայս կառնեմ ոչ քէ պարծանաք, այլ լալոք, այլ տրտմութեամբ, երբ գիտ կը գտնուիմ այն մտահոգութեանց մէջ, որպէս էի շատ յառաջ, տարիներ յառաջ, կը յուզուիմ, և իրաւունք ունիմ յուզուելու, վախնալով քէ Ձեր սրբազնութիւն այլես չյօժարի դալ ի Մուշ, բայց ինչո՞ւ, ոչ տպաքէն դուք խոստումներ տուիք մեզ ու դացիք։

Վերստին սկսայ խօսել ու խորհրդակցել, բանակցիլ ու աշխատել, որ այստեղէն ստիպումներ լինին պատրիարքարանի ձեր վերադարձն փութացնելու համար, պիտի աշխատեմ, և եթէ իմ աշխատութիւնք չը ճանչցուին, և իսկի կարևորութիւն չտատնան, հոգ չպիտի ընեմ, միայն պիտի մխիթարուիմ, երբ երկիրը տեսնէ ու վայելէ, ինչ որ կը յուսանք վայելել ձեր շնորհիւ և հոգածութեամբ։

Եթէ գիտնամ քէ այսպէս պիտի ձեայ լքեալ այս պաշտօնատունն, որուշեր եմ անմիջապէս հեռանալ, հեռանալ այո, և ծառայել՝ թող լինի այս պաշտօնէ սւելի տուրին պաշտօնով՝ մի այնպիսի անձնաւորութեան առջև, որ գոնէ կարենայ բարոյական մխիթարութիւն և օգուտ մը տալ, սակայն միշտ կը փակուիմ կը ձեամ, երբ կը յիշեմ ձեր սրբազնութիւն և իմ ջանքերն ու քրտունքը։ Ս. Կարապետի միաբանութեան խօսք հասկցնելու, մշեցւոց աչքերն բանալու համար կը հաւատայք, որ կուրծք ու սիրտ եմ տուեր, և առ այժմ ունիմ մխիթարութիւն մը, որ քէպէտ հեռի, ուրիշ այսօր իրենց արժանաւոր Առաջնորդն։

Կարապետեան արժ. ս. Եղիշէ և պ. Ճաւոր լաւ են և կաշխատին ի ս. Կարապետ, խեղճ Թադէոս վարդ. հիւանդ է և կերևի քէ քիչ մը ծանր, աշխատող մարդ մէ և պէտք է միշտ։ Հ. Յովրէնի մասին ինչ գրեմ, ձեր սրբազնութիւնն գիտէ արդէն, ի Մուշ վարչութիւնն լաւ է և կարծեմ, ու կը յուսամք յառաջիկայ շաբթու ապրուստաբար պիտի թախանձենք զպատրիարքարան, Թեմուրեանն առ այժմ քնած է, նա այլ խընդրով կգրազի, և այս մարդը սովորութիւն ունի ասելու, ինչ կըլլայ Թող ըլլայ, ինչ տի խօսին, Թող խօսին, մեր գործերն ձգած գանպան ոչինչ խնդրոց եռեկ ենք, ով որ գայ,

ամէնէն աւելի ցնաստուզն մենք ենք են ին։»

«Թող այս ամէնն սրբազան, թող և գրայ ի վերայ այնոցիկ, որք արժանի են գթութեան, և խնամոց, դուրգուրացէք այս ժողովրդեան վրայ, և մարդոց ամէն փառքն ոչինչ համարելով՝ թողէք որ ձեր փառքն Աստուած ինքն ասյ, և պատմութիւնն տողէ անմոռաց տառերով՝ բարոյական մեծ մարդոց փառքն միթէ բարոյական չէ, և ինչ մեծ քան զայն։

Մանաւանդ վանօրայք իրենց կացութեան մէջն են, որպէսզի էին. հացի սղութիւնն զգալի է, և ժողովրդեան վիճակն արգահատելի։

Հաշուակալի անկումէն զատ պաշտօնէական ուրիշ փոփոխութիւն չէ եղած, մեր միաբանարիցն կը քալէ իւր ճանապարհաւ, քիչ մը ժողովրդական լինելու յոյսեր կուտայ. իր մէջն ու իտարէին պաղութիւն կայ և կը կենայ, ասոր ալ վախճանն չդիտենք թէ ինչպէս պիտի լինի։ Վարգոյի էզդեսներէն ոմանք ձերբակալեցան, կըսուի մըներցեալք ալ պիտի ձերբակալուին, Պուլանըքէն այս անդամ Հայդարն բերուեցաւ շղթայակապ ի բանտի է, մեր կողմի (ս. Կարապետի) քրդերէն դեռ ոչ ոք բերուեցաւ, և շիտակ ժողովուրդն ալ դեռ չդողոքեց անոնց դէմ։ Զգուրի վիճակն ու հարստահարութիւնք շատ ծանր կերպարանք մ՚առին, ժողովուրդը թափած ի մուշ ճար կը հայցէ, յայտարարելով թէ այս ամէն չարագործութեանց հեղինակն Մուսայ պէյ և իւր պարագայքն են, առաջնորդարանն ալ թագրիր մը տուաւ այս մասին, միաբանարիցն վաշան խոստումներ կուտայ թէ Մուսայ պէյն ու պարագայք պատժելու. Մուսայ պէյ դեռ չէ ձերբակալուած։»

Կեզր. վարժարանի 50 ոսկին չտրուեցաւ։ և ինչ 50 ոսկի, դպրոցը փակուելու վրտանգի մէջ է, տեղական կառավարութիւն կը պահանջէ մէարիֆի հրամանագիր, եթէ ոչ պիտի փակէ, հոս տրուած ամէն բացատրութիւնք օգուտ չունեցան, և խնդիրն յանձնուեցաւ պատրիարքարանի, գիտենք սակայն պատրիարքարան ոչ երբէք հրամանագիր պիտի առնու հակառակ համարելով Ազգ. առանձնաշնորհմանց։

Ն. Գեղամակ

ՃԼՊ. ԱԲՐ. Ռ. ՅՈՎԱՆԷՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Ն. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻՆ ՏԱՍԱՆՈՐԴԻ ԱՊՕՐԻՆԻ ԳԱՆՁՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գերապատիւ սրբազան հայր.

Տրապիզոն

Լուրիան տասանորդը մէկ քէ երկու անգամ առնուած ըլլալու մասին՝ տեղւոյդ կառավարութիւն հեռագրով հարցում ուղղած էր տեղոյս կառավարութեան, որ կարգաց մեր քով հեռագիրը՝ և առաջարկեց հեռագրով մազպաթա մը գրկել վիլայէթ. այդ մազպաթան պատրաստելու համար առանց խորհրդակցութեան կանչելու դմեզ, իրենք պատրաստեր էին արդէն և թարգմիրած քիսթիկի թըղթը էֆէնտիի միջոցաւ նուաստիս գրկեր էին զմռնալ տալու համար։

Ուստի յիշեալին կարդալ տալով այդ մազպաթան, տեսայ որ ճշմարտութեան հակառակ էր, և ուղեցի շէրհ տալով գըմռնալ, սակայն թըղթը էֆ. պատրուակ մը ընելով, հեռացաւ ինձմէ, խոստանալով կրկին գալ և ընելիք շէհրս գրել, բայց այլևս չերևեցաւ և իմացայ թէ արդէն հեռագրով հաղորդուած է տեղդ այդ մազպաթան։

Այս խնդրոյ մասին իմ դիտցածս հետեւեալն է. Նախ՝ իտարէն որոշում տուած էր՝ լուրիան տասանորդը վաճառականէն առնել՝ և գիւղը գտնուածը միայն գրել տալ միւլքէդիմին. այդ որոշման ներկայ էր նուաստս. իսկ վաճառականէն առնելը շարունակելով հանդերձ՝ բաւական ժամանակ յետոյ՝ իտարէն ուրիշ որոշում մալ տուեր է՝ որոյ ներկայ չէի և տեղեակ չեմ. ըստ այդ որոշման՝ իրաւունք կըտրուի միւլքէդիմին՝ եթէ համիւլի գաւիմի այժմ՝ լուրիան տասանորդ գրել գիւղացւոյն վրայ, ապրանք ունենայ կամ ոչ. այս կերպով բնականաբար երկու անգամ առնուած կըլլայ լուրիայի տասանորդը՝ և ուրիշ տեսակէտով մը երեք անգամ ալ. ի գիտութիւն ձեր սրբազնութեան՝ պարտք համարեցի ինձ՝ սոյն տեղեկութիւնքը հաղորդել։

Միամ աղօթարար

Աբրահամ Եհիայեան Յովաննոեան

Օրտու
23 Յունվար 8 1888

ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐԸ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՎ ԿԱՐԵԼԻ ՉԵՂԱԻ ՏՊԵԼ ԻՐԱՆՑ ՏԵՂԵՐՈՒՄ, ՈՒՍՏԻ ԲԵՐՈՒՄ ԵՆՔ ԱՑՍՏԵՂ

ՃԼԵ. ՄԻ ՀԱՑՈՒԱՆ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԻՑ ԱՌ ՄԵԼՔՈՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ— ԿԱԼԿԱԹԱ

Մեծ բաղմութիւնք ամենայն ազգի հայոց ահա ղարեւոր ժամանակաւք մտին և հաստին ընդ ամենայն տարածութիւնս լայնատոց իշխանութեան սարակինոսաց, իսկ շըրջակայք Արարատեան աշխարհին Հայոց որք ի մասին նոցա՝ Կարս, Գայաղիա, Վան, Մուշ, Վաղարշկերտ, Բասէնք և այլ գաւառք նոցին պատկանելք հանգերձ ամենայն բնակչօք նոցին, որոց իբրև քէ բնաւքն են հայազնեայք, կոխան ոտից զօրաց եղեալ՝ բնակութիւնք նոցին եղեն աւերակք, և ինքեանք առհասարակ ցրուեալք և տարագրեալք ըստ իւրաքանչիւր երեսաց կամ ըստ բռնաբարութեան վարչաց ողորմելի գտան առ հասարակ։

1823 մարտ 22

ՃԼՋ. ՏԱՐՕՆԻ ԴԷՏ ԿԱՐԱՊԵՏ Վ.-Ի ՆԱՄԱԿ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆԵՑԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եղբարք սիրագումար միաբանութիւնք

աւուրք հարք սիրեցեալք ի Քրիստոս.

Ցայս լիցի եղբայրութեան ձերում զի այսօր ուրբերորդ օր է՝ յորում մտեալ եմք ի կարին քաղաքս. և յերկրորդումն աւուր ընդ գերապատիւ Առաջնորդ եղբօր և յարդի իշխան Աղայից տեղւոյս միաբանութեամբ գնացաք ի տեսութիւն ք. կուսակալին և նոր եկեալ տեղակալ փաշային Մշոյ. և յերրորդումն աւուր շաբաթուոյ կրկին ներկայացաք ի մէջլիս և ի Մշոյ եկեալ դմաղպատային վէճին եղելութեան ընթերցան նոյնպէս և զդուշակն յանցանաց բանտարկելեաց մերոց, յորում վճռեցաւ ղչափու իւրաքանչիւրոցն յանցանաց վերստին քննել՝ զոմանս երաշխաւորութեամբ արձակել, և զոմանս ժամանակ ինչ ևս ի բանտի պահել պատուիրեցաւ տեղակալին Մշոյ, մինչև ի Գօլոյ վերստին գալոյ կուսակալին օրինաւոր հրամանագրոյն, վասն որոյ քէ յայսմ մասին և քէ վասն այլ ինչ ազգայնոյ նեղութեանց երկրիս առաքեցաւ ազգային երեսփոխան Ստեփան աղայն ի Գօլիս ապա յայս խորհրդով տեղւոյս մեծայարդ իշխան աղայից և ազգու գրութեամբք, վասնորոյ հարկ եղև և մեզ ապասել աստ մինչ ընկալցուք ի Գօլոյ զպատասխանիս գրութեանց մերոց և հրամանագրոյն առ ի զազգայնոյ դատն մեր աստ ի ներկայութեան կուսակալի և մեծի ժողովոյս վճռել. ապա ուրեմն խնդրեմ աղօթող լինել մերս անարժանութեան և ազգիս մերայնոց։

Երկրորդապէս՝ յանցելումն աւուր ըստ անօրէնութեան մեծապատիւ աղայից տեղւոյս գրեցանք ընդ խլաւուզ Սահակին առ վերակացու Ծակոր վարդապետ հոգեընտիր եղբայրն գալ ի Կաքինս վասն ինչ ինչ հարկաւոր գործոցութեանց. ուստի խնդրեմ առանց դանդաղանաց փութացուցանել զնա, գալ առ մեզ օր յառաջ, գուցէ հարկաւորեսցի նմա գնալ աստի դէպի Գօլիս վասն երկրիս ազգային նեղութեանց ի քրիստ և ի յայլոցն որք յայս են քէ ի կողմանէ մէճլիսին և քէ ի կաթուլկաց և քէ ի յաղանդաւորաց. և ժամանակ ինչ նստել անդ փոխանորդաբար ի սուրբ Աթոռոյս կողմանէ

ուսաի յատկապէս խորհրդարանի անօրէնութեամբ մահապարտով ի մեր կողմանէ փոխանորդութեան հաստատութիւնն յայտնել արժան է, եթէ հարկ լիցի երթալ ի Զօլիս պատրաստ գտանիցի դիրն այն։

Ի մերս դաշտէ և Զուլանըխայ ոէքն եւ կին այսր բաղմութեամբ վասն աղդային ցաւոց իւրոց և ազատեմք յետաձգեալ ոէսաց մերոց դաշտի և ընդ նոսա աշխատիմք վասն ազգայնոցս գործողութեանց և ազատութեան նոցին՝ յուսալով ողորմութեան Աստուծոյ և միշնորդութեան սրբոյն Ծովհաննու Կարապետի և օժանդակութեամբ սուրբ աղօթից եղբայրութեանց ձերում ոբում ակնկալեալ ձեամ

Կարապետ վարդ. դեռ Տարօնոյ

(կնիք)

1860 մայիս 6
ի Կարին

∞○○○∞

ՃԼԻ. ԱԿՆԻ ԳԻՒՂԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

1870 փետրվար 28
Կամարակապ

Արժանապատիւ սուրբ հայր իմ.

Ձեր սրբութիւնը կարինէն Մուշ դիմելէդ քանի օր զկնի հայրս որոշում մը ըրաւ գիս հայրենիք դրկելու. թէև հակառակ իմ կամաց և մտաց, սակայն ստիպողական լինելուն յանձնառու եղայ. ուստի անմիջապէս ճանապարհորդ լինելով՝ քանի աւուրց մէջ հայրենիքս ոզջունելու բաղդն ունեցայ. տեսայ իմ ամէն մէկ բարեկամս միանգամայն ծնողքս՝ որք ի վաղուց կցանկային իմ գալստեանը. դեռ Կարին եղած ատենս տեղւոյս քանի անձինք իմ վրայ վիճաբանութեան ասպարէզ եւած էին. իւրաքանչիւր ոք իր մտքէն արտադրածը խօսած է, տեսակ տեսակ յուզմանց և շփոթմանց գաղափարներ յարուցանել տալով. ծնողքս և բարեկամքս տարապայման վրդոված և բորբոքած են թէ արդեօք իմ կեանքս ինչպիսի անցքերու պիտի հանդիպի և որպիսի ճակատագիր պիտի ունենայ ապագային մէջ. քանզի այն անյագ և պակասամիտ անձանց նկատմամբ՝ մեր երկարատև յապաղումը այնպիսի խորհրդածութեան մը զուկնթաց ըրած է՝ զոր գեռ ես չեմ խորհեր. բարեբախտաբար այս մեծ յուզմանց մէջ իմ գալուստս բոլորն ալ հանդարտեցուցնելով իրենց վատ և քաոսնելի խորհուրդներէն դադրեցան, և ծանօթներս՝ որ վրանէն ենթարկուած էին ուրախութիւնն յայտնապէս ցոյց տուին, և առին այն կարօտ զոր իմ հեռակայութեամբս ունեցած էին. կմաղթեմ յերկնից ձեր սրբութեանն ալ (որ եթէ կփափագիս հայրենիքդ երթալ) առաջնորդ լինելով այս արժանաւորութիւնը տայ.

Արժանապատիւ սուրբ հայր. հայրենիքէս մեկնիլս մինչև ցայս օր կարծեմ ութ տարիէն ոչ ինչ նուազ կգտնուի. բայց կը տեսնեմ և միանգամայն ներքնութիւններ կընեմ որ դեռ հինաւուրց բռնաբարութեան ոգին արտաքսման հալածուած չէ մեր գիւղի ազգային ընկերական տունէն. այսչափ եղանակաց շրջանը ու ժամանակին յեղափոխութիւնը դեռ ազատութեան երկնային պարգեւը մասամբ իւիք կարող չէ մուտք մուննալ՝ որ երջանկութեան նախաշաւիղն է, մարդկային սեռին մէջ ազատասիրութիւնը բնածին է, ով որ չյարգեր զայն՝ ամբարիշտ է կըսէ իմաստնոց ոճն. բայց մեր գիւղին մէջ ձեր գտնեմք այսպիսի շարժում մը որ մեր կենաց առաջնորդէ, այսպիսի նախադասութիւն մը որչափ հեռի է մեր ընկերական արդի վիճակին համաձայնիլը, քանզի այն ազատութիւնը որ մարդկային սեռին փրկութեան պատճառը կհանգիսանայ, ոտքա ոչ գիտեն սիրել, ոչ գիտեն յարգել, չեն ուզեր ճանչնալ և առնոր ճշդիւ արժէքը գիտնալ թէ բոլոր մարդկութեան արշալոյսն է. եթէ այս մասին իրենց պակասութիւնը խօսիս ահա անթիւ հակառակորդներով կը պաշարուիս, ալ անյուսալի է քո ազատութիւնը, առջևդ արգելիչ ամբարտակներ կը կանգնեն և իրաւունքդ մեկուսի բանտարկել կընդունին. ահա այս է պատուականդ իմ մեր գիւղի հասարակաց վիճակը, որ եթէ ուշի ուշով նկատելու լինիս Ղազարոսի նման յաւիտենական անկողնոյ խորը թաղուած

մեռեալ մը պիտի կարծես, որ առանց երկնային զօրութեան կարող չէ մէկը յարուցանել և վերակենդանութիւն տալ։

Անկասկած գիտենք որ հին առեններըը ամիրայական տիրապետութիւն ունեցող մեր Ակնայ վիճակէն եւած օսմանեան կայսրութեան առջև մեծամեծ հաւատարմութիւններ և շահեր ցոյց տալով բազմաշուք վառաց և պատուոյ հասած են. բայց ամիրայներըը մեր Ակնայ ինչպս հասուցած են քան թէ նպաստ և արդիւնք. վասն զի գիտենք որ փոխանակ իրենց հայրենակիցներըը սիրելու շարունակ զրկանք տուած են. բայց ինչ օգուտ ժամանակին պահանջմանը համեմատ Ակնցին ուրիշ յոյս մը չէր ակնկալեր անոնցմէ. այս օրուան օրս նոքա գերեզման իջած են. իրենց վսեմ անունն և համբաւն ալ որ երբեմն սոսկում կազդէր այսօր զայն ես ովկիանոսի խորերուն մէջ թաղուած է. այս ըսածիս նորանոր ապացոյցներու կարօտ չէ, արդէն ձեր սրբութիւնը դիտէ քէ ինչ օգուտ և ինչ արդիւնք ունեցան իրենց հայրենակիցներուն, ոչ ակեղեցւոյ, ոչ դպրատան և ոչ մէկ անհատի մանգամ. բոլորովին անփոյթ եղան ասանկ պարագաներուն մէջ բայց փառք և պատիւ ստանալու համար ինչ մեծագործութիւններ ըրին Գալիա՝ որ նա կարօտը չէր. ոմանց ազատարար եղան, ոմանց բարոյական և նիւթական կեանք տուին, սակայն ոմանց ալ մահ և գերութիւն. ըսել է որ կամահաճ բռնաւոր միապետականներ էին նոքա, որ հիմայ ծանրածանր արհամարհանաց և նեղերանաց արժանի եղած են վասն զի ուղիղ ճշմարտութիւն մէ որ դանցելւոյն գործողութեանց եղանակները ներկայն յանցաւոր կը դատէ. ահա արժանութիւրը հայր, այս վերի ծանօթութիւնը տալով սա կզրեմ որ անանկ միապետական հոգի և զգացում կրող շատ անձինք գիւղիս մէջ ալ կգտնուին, որ կուզեն իրենց բռնաբարութիւնը խեղճ հասարակաց վրայ ի գործ դնել. այն որ հարիւրատ է մեծամեծ ապարանքներ ունի շատ անպամանքներ՝ (քէն շատերն ալ փքով և օղով ուռեցած հարուստներ են) տազանդի և բանական հոգւոյ տէր ալ չըլլան, կկարծեն թէ բոլոր իշխանութեան տէր կանգնած է, ինքզինք անոնց կարգի մարդ չկարծէր, պէտք է իրմէ աւորին կարգի մարդիկներ հնազանդին իւրեան. քանզի ինչ ուղէ որ իր կամաց չպաղուրդ չկրնայ տալ. եթէ անիրաւ է կրնայ իր սակը դինք արդարացունել, եթէ սխալած է վերսին կրնայ իր սակը դինք ճշմարտացունել, մէկ խօսքով իր կարծած հարստութիւնը պաշտպան և իրեն անիրաւութեանը նեցուկ ըրած է. խեղճ հասարակութիւն եթէ կուզէ աղատ ծնիլ պէտք է այն միապետականաց իշխանութեան սակ ճնշուի. խեղճ հասարակութիւն կըսեմ, քանզի ասկից զատ ուրիշ արժանաւոր անուան մը չեմ կրնար տալ. սորված է կամաւ նոցա հնազանդիլ, կշողոքորթել, անոնց առջև խնկարկութիւններ կընէ, մեծամեծ գովութիւններ կուտայ, և նոցա միապետական ոգւոյն շղթան իրեն վիզն անցուցած ծանր լուծոյն ներքև կճնշուի, այն ատենը կըլլայ անոնց աչքին ուրելի և հաւատարիմ. բայց ինչպիսի՞ անգունդի մը յատակը կխորասուզի ընաւ չդիտէր. բաւական է որ այն միապետականք այս անձանց դէկը ձեռքերնին առնեն, այլ այնուհետև որչափ ճգնին սոքա՝ ազատել անկարելի է. վասն զի կամաւ անոնց ծառան ու դերին եղան, միանդամ իշխեցին նոցա բռնութիւնը սոցա հոգւոց և ղազմանց վրայ, անոնց ներքևի քոյնը չեն կրնար այլ այնուհետև տեսնել, անպատճառ պիտի խաբուին. և վերջապէս պատրանաց զոհ պիտի ըլլան. ահա այսպիսի և ասոնց նման անկարգութիւններ և անզգայութիւններ մեր դիւղի ամեն կարգի ժողովրդեան վրայ տիրած է գեռ չեն դիտեր քէ որ գարու մէջ կապրին, տակաւին մէջնադարեան տգիտութիւն և բռնութիւն պատած է այս արարածոց վրայ. արդարև ընդհանուր առմամբ Ակնցի հայը չդիտէր քէ ինչ խորին քնոյ մէջ կը խորթայ. և ով կրնայ զանոնք սթափեցուցնել. վասն զի ուր որ օրէնք չկայ, հոն ապատութիւն թագուն կենայ և իրաւունքը կրոնապատուի. ահա այս է մեծերու վիճակ. իսկ փոքրերուն գալով՝ վերսին այս տեսակ անկարգութեանց վիճակին մէջ պիտի գանեմք։ Ակնայ մէջ ուսումնարաններ կայ, բայց աւելի լաւ է նոքա զբոսավայր նուանել, զի գեռ Ակնցին ուսման յարգը

չէ ճանչցեր, անոնց համար այս անունը բա-
ոական ոճ մէ, սակայն դիւղիս նկատ-
մամբ՝ թէև Խոսրով մը ունինք, որ բաւա-
կան տոպանդաւոր և ուսումնասէր անձ մէ,
իր ուսմունքը անհնայ կմատակարարէ
մանկանց, բայց անբարեկարգութիւնը մեծ
խոչնդոտ եղած է այս անձին քափած ճը-
գանցը. միշտ կաղաղակէ, միշտ կխօսի և
կբողոքէ այս անկարգութեանց առաջքը
առնելու, որպէս զի իր աշխատութիւնն ա-
պարգիւն չմնայ, բայց ոչ կարեորութիւն
կուտայ այս աղաղակին և ունկնդիր կլի-
նի, վասնզի այն միապետական ըսուած
ազայները ամէն մէկը իրարու հակառակ
կարծեաց տէր լինելով իրենց կիրքը յա-
գեցունել կճգնին, որոյ վասն մեր դպրոցը
քշուտ կացութեան մը մէջ կեցած է. ան-
կասկածելի ճշմարտութիւն մէ որ՝ դպրոց
մը առանց բարեկարգութեան չկրնար յա-
ռաջանալ և իր ցանկացած յառաջադիմու-
թիւնը ստանալ, առանց բարեկարգութեան
այն դպրոցի տղայքներ անդամալոյծ են,
վերջապէս առանց բարեկարգութեան ու-
սումնարանի մէջ ուսմունք և գիտութիւն չը
ծաւալիր։

Այժմ այն միապետականաց հոգին ու
կիրքը սանձելու, ժողովրդեան անզգայու-
թիւնը վերցունելու և տգէտ կոյր գերութիւ-
ներ անոնց բռնաւոր ձեռքէն ազատելու,
դպրոցի մէջ ալ բարեկարգութիւններ հաս-
տատելու համար՝ քանի մը ազգայինք միա-
խորհուրդ և համակիր լինելով օտարն բազ-
մաց անուամբ ընկերութիւն մը կազմեցինք,
ընկերութիւն մը որ պիտի անարգել բոլո-
րովին հարուստներուն ազքատաց վրայ ու-
նեցած բռնութիւնը և զանոնք ժողովրգա-
սէր ընելու պիտի աշխատի, այս ընկերու-
թիւնը անանկ սկզբնաւորութիւն մը ունի՝
որ հարուստը ազքատէն նախապատիւ հա-
մարելու չէ, այլ իւրաքանչիւր ոք հաւա-
սար եղբայր պիտի ճանչնայ, արդէն այս
առթիւ Մանզումէի պատուական լրագրոյն
հրատարակութեան համար նամակներ ղըր-
կուած է, յորմէ կտեղեկանաք՝ թէ իր ծը-
նունգէն ի վեր ինչպիսի չանթեր տեղացին
այն միապետական ըսուած ազայները և
որպիսի հարուածներ կրեց, որպէս զի չըլ-
լայ որ այս պատճառաւ ժողովուրդը իր
խոր քունէն արթննայ և իրաւունք պա-
հանջէ. սակայն այս ընկերութիւնը երբէք
չսոսկաց անոնց այս հարուածներէն, քան-
զի չուզեր որ այլ այսուհետև շղթայակապ
քանատարկուի, կխորհի, կաղաղակէ և կբող-
քէ, որպէսզի անհատական ըսուած իրաւուն-
քը ձեռք ձգէ։ Այո, կզգայ որ անոնց վերաբե-
կուներուն տակ քոյն և դարան կայ, եթէ այս
միջոցը չբանէ իրևն մահ և կորուստ է, և չէ
կարող իր քայլը դէպ ի յառաջ ուղղելու,
իրաւի աբժ. ատրբ հայր, իմ այս ընկերու-
թիւնը որ օր ըստ օրէ կբազմանայ, միա-
պետաց ցեց եղաւ և հասարակաց ալ կեանք
և զգացում տուաւ, ուսանի յարատեւելու և
զարգանալու համար խօսարան մը հաս-
տատեցինք, մեր ընկերաց բարօրութիւն
առաջնորդելու նպատակաւ ամէն կիրակի
նոյն խօսարանին մէջ կժողովինք, մարդ-
կային կենաց պատշաճ և օգտակար եղող
խնգիրներու վրայ կխօսինք. հոն իւրա-
քանչիւր ընկեր ազատ է իր կարծիքը յայտ-
նելու. և եթէ այս մասին մեր ընկերաց մէջ
վիճաբանութեան խնդիրներ ալ ծագի, զայն
ի նոյն հանդութեան որոշմանը կյանձնեն,
զանոնք ալ որն որ իրաւացի, արդար,
պատշաճ ու վայելուչ է՝ զայն կընտրեն.
հուսկ յետոյ այս խօսարանիս մէջ ներկայ
գտնուս արդարութեան, ճշմարտութեան
և ազգասիրութեան գաղափարաց վրայ
խօսելով՝ հին դարերէն կանգնուած խաւա-
րին շէնքեր և ազգատեցութիւններ կկոր-
ծանեն և կարհամարհեն, ուստի առաքինա-
սէր սուրբ հայր իմ, տեսնելով մեր այս ջոջ-
ջոջուն քայլը, որ գեռնոր օրօրոցէն դուրս
կելլենք, արդեօք պիտի զլանա մեզի ձեռք
կարկառելէն և չպիտի քաջալերես զմեզ ձեր
սրբութեան խրախուսիչ նամակաւը որ շա-
րունակ ազատութիւն, հայրենասիրութիւն և
ճշմարտասիրութիւն կաղաղակես. իմ ըն-
կերքս զքեզ չեն տեսած, բայց լսած են և ծա-
ռայդ պատմած եմ անոնց ձեր սրբութեան
վսեմ զգացումը և ազգասիրութեան հոգին.
այո գիտցած են թէ ինչ գաղափար ունիս և
ինչ նպատակաւ այդ սրբազան բարձր պաշ-
տօնին կանչուած ես. ուրեմն կաղաչեմ որ
հաճիս մեզի խրախուսիչ նամակդ մաս-
զումէի լրագրին ուղարկել և նորա միջո-
ցաւ մեր ճակատը պսակել։

Նախորդ ամսոյն վերստին համարակալ գիւղս «Բոլորտունդ» անուամբ կրակը վառելով Յեփհաստոս չաստուածը պաշտելու եւլան, զոր ողջամիտ անձինք այս յանդգնութեանը ընդդիմացան, սակայն քանի մը իմաստակ մարդիկներ պնդեցին քէ մենք մեր նախնեաց աւանդութիւնը չենք մոռանար քէև օտար ազգաց առջեւ ամօթ և նախատինք կրելու լինիմք. այս իրողութենէն կիմանաս քէ մեր գիւղացի հայը որ գարու մէջ կապրի։

Բարեհաճեցէք միշտ ձեր պատուական նամակաւը զմեզ ուրախացուցանել. լեր ողջ ի պարծանս ազգիս։

Մնամ ձեր սրբութեան տեսութեանը փափագող

Սարգիս Խեբեանց

ՃԼԸ. ՄԵԼՔՈՆ ՃԱՆՓԵՄԻՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՑՐԵՆԻՔԻ ՀՈԳԵՒԱՐ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծայարգ սր. հայր.

Լսելնուս նայելով, այժմ ի սուրբ կարապետի վանս էք՝ փոխանորդական պաշտօնիս, բայց գիտեմ քաջ, եթէ այդմ վանից առաջնորդութիւնն անգամ չէ հաճելի ձեզ, բայց ըստ որում բարձր հրաման սրբազան Հայրիկին ձեր ճիտին վրայ ծանրացած ըլլալով, պարտաւորեալ պիտի ընդունիք. վանորոյ հայր պատուական, հաճեցէք ձեր վրայով մեզի տեղեկութիւն տալ ի միամտութիւն սրտի պանդխտիս։

Ծարդ Հայրիկ սրբազնութենէն օրհնութեան գրութիւն մի անգամ չնկալաք, Թող Թէ քաջալերական, երկիցս գրութիւն գրած եմ նորին սրբազնութեան և անպատասխանի Ճացած եմ։

Ընթերցանք պ. Թաշճեանին յօդուածը, զոր ձեր շնորհիւ հրատարակութեան խըրկուած էր. շնորհակալութիւն անքաւ ձեր սուրբ հայրութեան, Հայրենիքս հոգեւորութեան վիճակին հասաւ, ալ յոյս չունիմ ասոր վրայ, ինձ բաժին կը Ճայ միայն ողբալ։

Թաշճեան բարեկամիս յաւուրս յայսոսիկ պիտի նստի վարժապետութեան պաշտօնիւ խաստպայի փոքր ընկերութեան մը կազմած դպրոցը բայց աս ալ ինձի համար քաջալերական չէ ուրեք, զի առանց հաստատութեան, առանց սկզբունքի և վայրկենական շարժում մըն էր եղաւ։

Մարտիրոս և Մամիկոն դաւակունքս սրբոյ աջոյդ համբոյր կու տան իրենց մարքն և քերքքն հանդերձ, կը յուսամ Թէ տյսուհետև պիտի վայելեմ ձեր Քըղթակցութիւնը. գրամատոյցս մեր գիւղացի է բարեկամ է որ վարպետութեան համար կուգայ այդր աշխատելու, անձնասէր և պարզ անձ մըն է. Ճամ ձեզ միշտ բարեացակամ

Մելքոն Յովճաննու Ճանթեմիւրեան
27 Ապրիլ 1870
Կեղի Տարման գիւղ

ՃԼԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԱՐԻՆԻ ՍԵՂԱՆԱԿԱԳՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արժանապատիւ ս. հայր.

...Շատ զարմանաց և մտատանջութեան մէջ ընկղմած եմ. մինչև ցարդ ձեզմէ և ոչ մէկ նամակ չընդունելուս վրայ. չեմ գիտեր աշակերտակցաց կարգին մէջ ամենէն վատագոյնը ես էի արդեօք, որ մոռցաք և զրկեցիք ինձ քոյղ սիրոյն անուշութենէն, տէր իմ գոնէ յանդիմանական նամակ մը գրէիք, որով և ես ալ իմ ըրած պակասութիւններս ճանչցած կըլլայի, Թող նետ ու սուր ըլլային նորա խօսքերը, դարձեալ ինձ մեծ շնորհք մէր։

Վերջապէս կըխնդրեմք ձեր նեղոդամտութենէն որ ձանձրութիւն չը համարիք մերթ ընդ մերթ ձեր պատուական նամակաւ պատուել զմեզ, որ բոլորովին մխիթարութիւն ի ինձ և կեանք։

Ծիրաւի շատ երկարաբանեցի, բայց ի վաղուց նամակ չի գրելուս և չըստանալուս համար չեմ կրնար ծարաւս զովացուցանել և քաղցս յագեցուցանել, միայն կը խնդրեմ պատուական հայր, որ ներուի ինձ մէկ քանի

լուրեր հաղորդել ձեր արժանապատուութեանը։

Ձեր բաժնուելէն յետոյ դպրոցի վիճակ տարտամ վիճակի մէջ կը գտնուի, և գրեթէ նոյնն է ինչ որ էր։ Կիրակնօրեայ աշակերտաց միւս դասերը դադրած են միայն երկու կարգ քերականութեան դասերը կը շարունակուին, որոց դասերը նոյն ինքն կարապետ պատուելին կասւանդէ նոյնպէս ալ Աւետարանի և հայոց պատմութեան դասերը։

Ամսոյս 1-ին ցաւօք սրտի բաժնուեցանք Գալլարեան մեծ. Մկրտիչ աղայէն, որ ի Զօլիս ճանապարհորդեց, չեմ գիտեր ատուղիւ շատ և քիչ կենալը, միայն իւր գիտողութեան նայելով մէկ քանի տարի պիտի մնայ հոն, եթէ երկինք յաջողէ և զօրավիդ ըլլայ իր ամէն գործոց մէջ։ Նորա հետն էր նաև Օլիքեան ուսումնասէր Գրիգոր ազան, և Աղուանեան Գրիգորիոս արքազան հօր Գրիգոր անուամբ ծնաւեալն։

Ամսոյս 2-ին երկուշաբթի գիշերը մեր եկեղեցին գող մտաւ, որ 3—4 հազար դրուշի չափ արծաթ անօթներ տարած էր, չը գիտցաւ թէ արդեօք ուրկէ մտեր և ուրկէ ելեր է, կը կարծեմ թէ երեկոյեանէ պահուըտած և իւր առածը առնելէն յետոյ առաւօտեան բացուելուն պէս դուրս ելած է. բայց բարեբաղտաբար ամսոյս 14-ին կիրակի օրն 3—4 տղայ կերբեան Ղաւազի տաճկաց դռոնները խաղալու. կը տեսնան քօռ մուկ մը որ ծակ մը կը մանէ, կուզեն նոյն ծակէն հանել, փորելու տեղն եկեղեցւոյ արծաթ անօթները կոտրտուած կը գտնան, և ուրախութեամբ առաջնորդարան կը բերեն։ Բոլորն ալ ամբողջ էր միայն արծաթ խաչի մը կոտր պակսած էր, նա ալ լապի մը ձեռքէն կը գտնան ոսկերիչները և կը նային որ նոյն իսկ խաչին կոտրն է, որուն համար բանտարկուած է և դեռ քննութիւնը կը շարունակուի։

Կիրակնօրեայ աշակերտք ձեր սուրբ Աղբերը կը համբուրեն, ընդ որս և նուաստս ալ խոնարհ համբոյրներս կրկին և կրկին ձօնելով ձեր աղերաց, միշտ միշտ կարօտակէզ վասն ձեր

Ե. Յովհաննէս Պաղտասարեան

1870 Յունիս 19 ի Կարին

Դիւան Հայոց Պատմ. ՃԳ.

ՃԼ. ՍՇՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԱՆ ԱՆԳԱՏԻՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գերապատիւ հայր Գարեգին Օրուանձատեան

Մշոյ վերին Քաղեցիներ շատ աղաչեցին մեզ, որ նամակ մը տամ Գաղատասար վարդապետին, կամ միշտորդեմ ձեր սրբութեան ի վանքդ ընդունելու, յանձնառու չեղայ, կխորհին՝ որ մշեցանակ քանի մը ձիաւոգով տեղդ բերեն ու դնեն, գիտեմ որ պիտի չընդունէիք, ինչպէս որ խօսեցայք և մեղի, և ս. Հայրիկի առ մեզ գրածն ալ՝ այն իմաստն ունի։

Տարիէ մը հետէ Մշոյ դաւառի մէջ շեխերէն և քիւրտերէն երեք եկեղեցի պըղծուեր է աղբով, տեղւոյս և գիւղացի քահանայք փողոցներէն անցած ժամանակը՝ տաճկաց լամուկներ միշտ կբօնք, խաչ և մօրուք կը հայհոյեն. իսկ աշխարհականաց և խանութպաններուն այս կերպ հայհոյանք անքիւ է, ինչպէս որ շատ անգամ ալ կծնծեն։ Այս կերպ ապօրինաւորութեանց համար տեղւոյս կառավարութենէ շատ անգամ խնդրուած է, որ գէթ մունետիկ մը կանչել տայ այսպիսի չարեաց առաջքն առնելու համար, լսուած չէր, վասնորոյ Մշոյ քահանայք բողոքեցին կառավարութեան առեանը, և եկեղեցիքն ալ գոցելով բանալիներն ալ միւթասարիֆի կօնախը տարեր են։ Կառավարութիւն խոստացաւ վրէժխնդիր լինելու այս կերպ չարագործութեանց, ուստի և դուռները բացին։

Այս ձեռնարկութեան պատճառ քննելու համար միւթասարիֆն Մշոյ քահանայք և քանի մը երեւելիներ իւր առեանը կանչած առեներ՝ ձեռմէ առ ինքն պրուած նամակ մը կկարդայ՝ վարդապատին տօնավաճառ չըլլինելու խօսքերուն հետ՝ գրուած է եղեր որպէս թէ ամշեցի գինով սրիկայ էրմէնիներ թող հոսը չիգան և եւ քանի մը անգամ կրկնուած է եղեր այս կերպ էրմէնիներ։ Ան տեղն վերին Քաղեցի որմնադիր Զաքարէն յանգղներ է ըսելու զգինով իրենք վանեցիներն են. ևն։ Այս պատճառաւ քանի մը իրենց նման համախոհներ տարաձայնութիւն հանեցին հոսը և ժողովրդեան սիրտ դրդռեւ կուզեն

ձեր գէմ բողոքելու, որպէս թէ դուք ամ. բողջ հայրենակիցներ անպատուեր էք օտարին առջեւ։

Պաղատասար վարդապետ ի վանքդ ընդունուելուն, մեք միշնորդութիւն չընելուս համար, մեղ համար ալ ուրիշ չարիքներ կը խորհին, բայց դուք՝ինչպէս որ մեք եմք, տեղերնիդ հանդարտ կեցէք, մինչև որ իրենց նենգութեան նշանները պարզ յերեւան ելնեն, ան ատեն պէտք եղածին համար կը խորհրդակցինք իրարու հետ։

Գրիգորիս վ. Աղուանեան

30 յունիս 1871
ի Մուշ

...○○...

ՃԽԱ. ՉԻԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆ

Տրապիզոն 19 Յուլիս 1871

Արժանապատիւ Տէր

Տ. Գարեգին վարդ. Սրուանտեան

ի Մուշ

Նախ և առաջ սիրոյ ոգիւնըս առ ձեզ հաղորդելով բարի որպէսութիւններիդ կըհարցանեմ։

Եթէ կամիք մերին որպէսութիւնը հարցանել քօհուքիւն Աստուծոյ ձեր սուրբ առողջութիւնը շատ աղէկ ենք։

Աժըմ տէրութեանդը մէկ քօթէնս հարկ եղաւ աէնալու խընդրեմ այսըմ քօթէնս սիրով ընդունէք ու կատաբումըն տաք։

Այսկէ մէկ ամիս առաջ Գալլիանո դաքըռճի Գրիգորը աէղըթ քալուն ծառանուդ համար իրէն ձի մը ապըսպըրեր էյի նաեւալ 700 դուռւշ արժէքով տէղէթ մէկ աղէկ ձի մը առէր է որ բերէ, բայց ինչպէս եղեր է որ քիւտուերը ձին քօղցեր են, նոյն միջոց դաքըռճի Գրիգորը շատ մը բընտրեր է ալ նէ չէ կրցեր քընալու, հէտոյ Գիւտուի պէյը և ձին ծախող քիւտուը ըսեր է թէ թուն քընայ, մենք ձին կը քընանայնք ու Գարէգին հայուրքին թէսլիմ կընէնք, այսու ամէնայնիւ շատ յիւսով եմք որ մինչև աժըմ ձին քընած ըլլալով Տէրութեանդ հանգչած պիտոր ըլլան, եթէ ոչ ահա այս քօթէնս ձեզ կը հանգչեմ, որ արթէն դիտէմ որ կարօդ էք քընանել տալու, ահա կը խընդրէմ այս քօթէնս ձերըն համարելով պէտք եղած աշխատութիւնը ընէլով այս ձին ցեռք անցունելու մէկ կերպին նայիլք, որ քօնէ ես ալ պօշ տէղը այս 700 դուռւշը ջնաս չի քաշէմ. իմացածիս տէղըտ քիւտուաղա Իպօ մը կայ եղեր որ անիկայ ասանր բանէրու շատ ճարպիկ է և կըընայ քընանալու եթէ ի հարկէ այս աղա Իպօյին ցեռամբ քընանալ տաք, այլ ինչպէս որ ի հարկէ, մէկ կերպով մը այս ձին քընանել տալու չընօրըն ընէք. եթէ ոչ անայնք միթք ունիմ որ տէղիս Ռուսիյէյի քէսպանէն էմիրնամէ մը առնեմ ու խըրկեմ տըղրթ որ այս քօթէնին հիւքումէթի կօդմէն քրքէթ ըլլայ ու ձիս քընըվի, բայց մէծ յիւսով եմ որ այս էմիրնամէյին հարկ չէղած աէրութիւնըդ կարօղէս քընանել տալու. այլ մընամ ձեր պատասխանին կարօտ,

Սարգիս մհ. Ս. Գասպարեանց

...

ՃԽԲ. ԹԱԴԷՈՍ Վ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻՆ

27 օգոս. 1872. ի վանս Գլակայ

Գերապատիւ սուրբ Հայր ի Քրիստոս։

Սիրանիշ և սրտապարար զգուշութիւններիդ՝ զոր դրամատոյց Տիգրան-կարապետ աղայի հետ առաքած էիք, առատանք յուբախութիւն մեծ սրտի. և գրած հրամաններդ մեր կոդմանէ խնդոյն ի գործ գրուելուն ալ կընաք վստահ և ապահով ըլլալ։ Տէր, Տարօնոյ աշխարհի լուրերուն, նոյնպէս մեր սուրբ վանից և վարժարանի որպիսութեան կ'ուզէք տեղեկանալ. շատ բարի. այդ մեր պարտքն է. քիչ մը դանգատելնուս՝ ներողամտութիւնիդ կը խնդրեմք։

Տարօն իր անցեալներուն նայելով՝ խիստ խաղաղ է, իսկ ճշմարտապէս դատելով ու խօսելով՝ խաղաղ չէ. քանզի իր վիճակէն և իր վիճակաւորներէն գոհ չէ։ Բացատրենք գայս. իր վիճակէն գոհ չէ. վասն դի Սուլուխայ կամուրջի համար՝ որ մէկ ամիսէն

կը լրանայ կըսեն, մեծ ու անկարգ աշխատութիւններ կը պահանջուի երկրագործ ժողովրդէն՝ երկրագործութեան ամենակարեւոր ժամանակներուն մէջ. Նոյնպէս և այս նեղ տարին քառասունէն մէկ կ'ուզեն (միւֆրիէ) սնուելին համար, մինչ Ցնուս և Բասեն հարիւրին մէկ առնուած է, և այս պատճառաւ դաշտից ոչխարը բանտարկուեցան, գիշեր ժամ երեքին ձեռս յետս կապուեցան և ժանտարմաններով մինչև Միդրիայ գետ հետոտոս տարուեցան ամենայն բռնութեամբ, և հուսկ ուրեմն ճար մը չգըտնելով՝ ազաչանօք գիշերը Ջրիկ գիւղ դարձան, և քսանըմէկ օրէն պտհանջածնին վճարելու պայմանաւ՝ նոյն գիշերը աւետեղ յոկամայից սէնէթ մը կնքելով՝ աղատեցան և Մուշ դարձան։ Ժողովուրդը իր վիճակաւորներէն ալ գոհ չէ ըսինք։ Այո, վասն զի այս նեղութիւնները տուողը արդէն Մշոյ կառավարութիւնն է.. Թող ուրիշ տովորական անփութութիւնն ու պատասխանական անգթութիւնները. և այս ամէն վիշտերուն մէջ իր քաղաքական Առաջնորդը միշտ անդորթ և իրմէ ձեռնթափ տեսնելով՝ իր առաջին տրտունջները կը նորոգէ ու կը բարդէ. և այս պատճառներով դաշտեցին ալ Մշեցւոց մէկ գժգոհ մասին հետ կը ձայնակցի, և օր ըստ օրէ իր Առաջնորդի փոխուելուն փափագը կ'աւելցընէ։ Այս դժգոհ բազմութեան մէկ մասը միշտ Մամբրէ վարդապետը Մշոյ և Բաղիշոյ Առաջնորդ կը բերէ. ինչպէս և այս օրերս ալ կը սպասեն վերստին։ Ահա այս է Տարօնոյ աշխարհի ազգային և քաղաքական ընդհանուր վիճակ։

Իսկ տուրբ վանացս ներքին վիճակին գալով խաղաղութիւն մը տիրած է այժմ. և ինչևիցէ կերպով մը կը կառավարուիմք։ Աստուածածնի ուխտաւորք ուրիշ տարիներու նման բազմաթիւ չէին, ամենն ալ խաղաղութեամբ մեկնեցան՝ ընդ. որս և Դերջանու Առաջնորդ Տիմոթէոս վարդապետ. միայն թէ կարնեցիք, որոց մէջ այս տարի երեւելի անձինք բնաւ չկային, մեռելոցի օր եկեցչէն առաջ. կուխ մը հանեցին վանքիս էշէկճոց. հետ՝ ձի մը իրենց խանը կապել թող չտալնուն համար, և զարկին քարերով փայտով մէկ երկուքի գլուխը կտրեցին. նոյնպէս միջամտութիւն ընող սէյիս, դաբբղեն, վերակացու, մանեպետ և միաբան՝ մինչև որ մենք հասանք, ծեծուեցան, քարկոծուեցան ու վիրաւորուեցան. յետոյ քիչ մը խաղաղացուցինք. առաւօտն ալ շուտով կարնեցիք գնացին անոնց հետ հաշտուեցան և մենք ալ այսպէս լսեցինք, միայն թէ արքազան Հայրիկին տեղեկագրեցինք ի միամտութիւն. վախնալով թէ մի գուցէ չափազանցութեամբ պատմուի իրեն և պահ մը սիրտը վրդովի։ Աստուածածինէն առաջ տուրբ վանքս ուխտի եկաւ իր ընտանեօք՝ ախալչխացի կարնոյընակիճակոքճանեանց գերդաստանէն մահտեսի Ծովհաննէս աղայն, որ այժմ Կարնոյ ռուսական պաշտօնատան առաջին թարգմանն է, և հինգ օրէն գինի վանքերը գնաց։ Նոյնպէս Աստուածածնայ տօնէն գինի առանձին՝ ընտանեօք եկաւ Աշխալեցի մահտեսի Պօղոս աղայն (Քէրքիպաշի) և նախընթաց Դ. օր մեկնեցաւ միւս վանքերը, և Կարապետ վարժապետի հրահանգով Ղունկիհանոս վարդապետն ալ հետը տարաւ, որ Մանրավանքէն պիտի դարձընէ յետոյ։

Մուրբ վանուցս վարժարանը ըստ Ձեր կարգադրութեան և փափագանաց՝ 'ի լաւ անդր կը յառաջանայ օր ըստ օրէ, միայն թէ Ձեր արագ վերադարձի յուսով դեռ ևս հանդերձներ և անկողնոց նորոգութիւններ կատարուած չենն։ Աշակերտք այս ամառ քալածողի կեանք մը անցուցին՝ բացի Յորենէն, որ երեք ամիսէ ի վեր գրեթէ շարունակ հիւանդ է՝ միջակ կերպով. վարդավառէն առաջ տասնևհինգ օրի չափ իրենց տունը գնաց ի Ցնուս՝ օդափոխութեան համար, առողջացաւ, սակայն վերադարձին վերստին գլխուն ցաւը բռնեց և դեռ հիւանդ է։ Յաման մասին ալ՝ Ա. կարգ Զաքարիէն ձգեց տրամաբանութիւնը, և հիմա առձեռն հարատասանութեան վրայ դասատութիւն ընելով՝ հասած են (Ձեր Իմաստից) վոխաբերութեանը. Նղիշէն և ձգած են լծնալով, նոյնպէս և աշխարհագրութեան մասերը, հարատասանութենէ զատ՝ ունին յաշխարհարարէ ի դրաքատն Թարգմանութիւն, նամակագրութիւն կանոնաւոր, թուաբանութիւն, որուն տասնորդական կոտորակներէն լմնցած են, խաչն թիւերու գոր-

ծողութեանց վարժութիւն կընեն, քիչ ժամանակէն հասարակ կոտորակներ պիտի սկսին։ Բ. փոքր կարգն ալ իրենց ձեռքի քերականութիւնը աւարտելու մօտ են. Մատ. աւետարանի ԺՐ. գլ. կը թարգմանեն բառացիութեամբ և վերլուծութեամբ, և դրութիւնին ալ գոյականաց ու ածականաց համաձայնութիւնն է, որ դոյդ կը հոլովվեն իրենց նշանակութեամբ մէկտեղ։ Աշխարհագրութեան մէջ ալ Եւրոպայի համառօտ քաղաքական աշխարհագրութիւնը աւարտած և Ասիայի մէջ են. Թուաբանութեան մէջ ալ՝ տասնորդական կոտորակաց յաւելումն և խաոն թիւերու գործողութիւնը կը կարդան ու կը գործեն։ Ազգային և սրբազան պատմութիւնները, նոյնպէս և դպրոց ըարուցը որքան լմնցած ենք, դարձեալ կարդ տրուած է, որ միջոց աւելցած ատեն կը կարդացուի, և դիտողութիւն կընեն ձեռնհասները, իսկ փոքրերը ունկընդրութիւն. եկեղեցական երաժշտութեան ալ հոգ կը տարուի վերատին։ Վարժապետաց ամսականի մասին Ձեր սրբութիւնը գրած էիք. սրբազան Հայրիկն ալ այս օրեր գրած էր, որ Գօղոս վարժապետի ամսականի հաշիւ մայիս մէկէն՝ երեք հարիւրէն տեսնեմք, և այնպէս կարդադրեցինք. Գրն. Յովհաննէսին ալ կը կարդադրենք։

Երկու բակահներուն գալով մշակաց վարձքեր սոլ և հալաւներ տրուած են, ինչպէս նաև միաբանաց հալաւներն ալ. հիմա քիչ մը ըրդաս ունիմք տերև կարելու՝ մէկ շաբաթէն կը լրանայ. այս տարի ներքին բակահ հինգ դէղ խոտ գրուեցաւ. ամենը մեծ խուրջ՝ վեց հարիւր բարդէն աւելի. վերի բակահն ալ 400 բարդէն աւելի է՝ մեծ խուրջ, Աստուած անփորձ պահէ. ներքին բակահի խոտեր գրեթէ լմնցածի պէս են. վերի բակահի ալ չկրուած՝ մինակ ձորը Ծացեր է, վերի բակահի կալեր գրեթէ լմնցած է, 2—3 օրուան գործ ունինք, ներքին բակահին ալ խիստ քիչ Ծացած է, հիմա արտ կը ջրենք՝ աշնացան ցանելու. վերի բակահի ծխախոտ բաւական լաւ է. այսօր սկսած ենք քաղել, ամեն բան կարգաւորեալ և պատրաստ է՝ Աստուծով և Ձեր շնորհիւ. կենդանիք և ոչխարք՝ օրհնեալ է Աստուած քաջառողջ վիճակի մէջ են։

☞ Մահակցի քրդեր հաճի Թահիպի շնորհիւ կատած են, թէև մեզ ճնշասելու չեն կարող, սակայն գիւղին մէջ թէմըրի. եղբայր Ահմատ քարով այնպէս զարկաւ երիցու Զքօյի կնկայ ծնօտին՝ որ մեռնելէ հազիւ ազատած է. գանգատ մալ ընելու չհամարձակեցան։ Մորտիրոս ալ այս աշնան գիւղէն ելլելու մտադիր է, և քրդերն ալ հայերը ցրուելու համար խրատուած կերեին։ Երկիր քրդերու մասին խազաղ է. Մխիթէսարըցի փաշան լաւ կ'օդիանայ, ըստ աստուեան Գրիգորիոս սուրբ Հօր՝ երբ դէպի Ծերինկատար կուղեորէինք, և Գրիգորիոս Հայր որքան ալ փաշային հետ լաւ կը տեսնուի, այսու ամենայնիւ դանիկա ազգին օգտին երբէք գործածած չէ. չեմք գիտեր չուզեր, թէ չկրնար։ ☜

Սրբազան Հայրիկ սուրբ վանուցս Վարդավառի եկամտից ցուցակ ուզեր էր. մենք ևս յայտնեցինք մանրամասնաբար թէ Վարդավառինը 32611 դրուշ և 10 փարայ եղած է և սուրբ Աստուածածնի շաքթունն ալ 10567 դրուշ։ Սրբազան Հայրիկին անցեալներ տեղեկագրած և յատկապէս պզերսած էինք Ձեր սրբութեան վերադարձը (Ծուլ. 26 ին) զոր Յորէն վարդապետէն զատ՝ ամէն վարդապետներ կինքեցին, բայց սա հրաժարեցաւ. Վարդան աղան ալ մեզ տեղեկութիւն տուած էր թէ՝ ես ալ Ըրխուրայ կողմէն պզերսագիր մը պիտի ղրկեմ այս մասին, և յետոյ բանիւ տեղեկացանք թէ ղրկած է, ստոյգը չենք գիտեր, իսկ Միսաք և Աւետիս և ուրիշ ազանները, որ մեր Գօլիս հեռագրած միջոցին՝ իրենք ալ քանի մը ստորագրութեամբ Ձեր սրբութեան համար՝ սրբազան Հայրիկին հեռագրած էին. հիմա ևս աշխատեցան Մուշէն ալ հեռագրութիւն մը ղրկելու և օրինակն ալ վանքէս ստացան, սակայն վերջապէս չյայտնել ուզելով չյաջողեցան, և Ծաց. սակայն հիմա սրբազան Հայրիկ հաստատ կը խոստանայ մեզ Ձեր վերադարձը՝ մէկ ամիսէն և կըսէ թէ Մամրէի վարդապետի գործին ալ կը նայուի՝ դուք միամիտ եղէք և անհոգ այս մասին։ Արդ հիմա Ձեր սրբութենէն յատկապէս կը խնդրեմք, որ բարեհաճիք օր առաջ մեր կողմը վերադառնալու շնորհը մեզ չզլանալ, եթէ ոչ հաւատացեք որ համար-

Ձակուքիւն պիտի տաք մայիս 20-ի ան-
վաստակ դիմաւորողաց խմբին, որ իրենց
գունդը ստուարացնելով՝ դիմեն մինչ ի
Վան, նոյն առեն Վարագայ հոցն ալ անոնց
չրաւելով՝ գուցէ ամօթապարտ ըլլաք՝ մեզ-
մով հանդերձ։ Երեմիա սրբազան ի կարին
է, և իր գրութեան համեմատ սուրբ Քաչին
այս տեղ կը սպասուի։ Ձեր յանձնարարած
ուխտաւորները ըստ մեր կարեաց՝ ամեն
կերպով սիրաշահեցինք, ինչպէս և ամեն
ուխտաւորներն ալ ի պատիւ Ձեր և սուրբ
ուխտիս անուան. վասն դի այս է և մեր
պարտքը։ Քննութիւնը գրով
մը յանձնեցինք Նուիրակին՝ որ քննելով
մեղի պիտի տեղեկագրէ։ Արդէն դիտէք որ
մուգաթաններու համար 10000 դրուշ սրբա-
զան Հայրիկին ղրկեցինք, ասոր փոխարէնը
վանքերէն հեռացեալ առինք և քիչ մնաց։
Անցեալ օր Ակնցի ուխտաւորք եկան, Մի-
սաք աղան ալ եկաւ անոնց առնութեան,
բաւական խօսեցանք, յատկապէս սուրբ
Աղգ կը համբուրէ, նոյնպէս Մշեցի միւս
բարեկամներդ, և փափագանօք գալստեանդ
կը սպասեն և կը խնդրեն։ Այլ չունիմ հար-
կաւոր գրելիք։ Սուրբ ուխտիս վարդապետք
յատկապէս սիրով զՁեր սրբութիւնը կ'ողջ-
նեն, նոյնպէս Ձեր սուրբ աղը կը համ-
բուրեն Ձեզմէ ողջունել վանուցս գործա-
կալներու։ Լեր ողջ ի Տէր։

Ձերդ Հայրութեան անձնուէր

Թաթեոս վարդապետ Հայասարեան

ՄԽԻԹ. ՓԻՒՐՏԵՐՆ ՈՒ ԻՐԱՆՑ ՀՈՎԱՆԱՒՈՐԸ

1872 օգոստոս 31
ի Վան

Աղնիւ բարեկամ

*Ամսոյս 13-ին Վանայ կառավարութեան կողմէն պաշտօնատար մը և քանիմ ոս-
տիկաններ Բ. Գրան հրաման ի ձեռին հա-
սան Աբճիղոյ և Բէրկրու. մէջտեղ եղած
Հէյտարպէյ անունով քրտու. մը դեղը ի-
րիկուան ժամ երկու քին մօտերն։ Նոյն ժա-
մուն քաղաքիս մէջ առնեաց վրայ կը ճե-
մէինք, և մօտ էր քնոյ ժամ։ Յանկարծ
Քնդանօթի ձայն մը որոտաց, և լոյս փայ-
լատակեց բոլոր Վանայ շրջապատը։ Առաջ
առաջ մի էր այն որ ցոլացաւ ի կերուստ,
կամ գիտնոց գուշակած մոլորակներ, որ իր
ընթացից մէջ ընդհարեցաւ ուրիշ աստեղ մը։*

*Սոյն ժամուն Արամեան օրացոյցը ձեռքս
էր, նայեցայ՝ և ընթերցայ «Անկումն Նա-
բոլիոն Գ.ի և կանգնումն հանրապետութեան
ի Ֆրանսայ»։*

*Երկու օրէն գկնի Աբճիղոյ գայմագամը
Քէմիք փաշա գտաւ Հասան պէյը դարձաւ
Վանը, որ գլուխ կարգուած էր Հայտար
պէյ գնացող ոստիկանաց. ու չորս կողմ
հրատարակուեցաւ Քէ Պօղոս վ. Բ. Դրան
հրամանաւ արտորուեցաւ Պայազիտու Ուչ-
քիլիսէն։*

*Վանայ բանտատեղիները սկսան վիպել
երկնից ցուցանքը, յարմարեցնելով Պօղոս
վ.ի մեծութեան անկումն, իսկ խորհրդածող-
ներ հիացան Քէ ինչ յարմար դիպուած՝
Ֆրանսայի բռնաւորին և Վանայ բռնաւո-
րին անկման օր...*

*Ո՞ւր էր այնօր Պօղոս վ. և ինչ դործի
հետ։ Ելած էր այցելութիւն ընելու Ելպաշ-
ոի քրտերուն. իրեն հետ առած ունէր հինդ
ծառայ, լիմ անապատեայ միաբան Մօսէսեան
Յովսէփ վ. որ այնքան հարազատ և հաւատա-
րիմ է իրեն, քնութեամբ ալ շատ համանման,
այնպէս որ կարծես իրմէ ծնած է, և կընայ իր
յիշատակը կենդանի պահել իր ամբարտա-
ւանութեամբ, հայհոյութեամբ, անքաղցր-
կանութեամբ և անկրօնութեամբ, առաւե-
լութիւնն մ'ալ ունի որ, սա գրել ու խօսել ալ
դիտէ... ունէր իրեն հետ նաև ուրիշ վար-
դապետ մը, և 30ի չափ հայք, իր սրբա-
նակ և մաերիմներ, որոց ամենի անուն և
վարքը գրել աւելորդ է։*

*Ընդունելութիւն մեծ գտած էր նա իր
պնացած տեղեր, և ամեն ելպաշութիւք կամ
իրենք անձամբ, կամ պատուաւոր քրտեր
կը ղրկէին ընդ առաջ և հրաւիրակ Պօղոսին,
հանդիպեցաւ Սատոյին, Հասոյին, Մզուէյին,
Մէհին, Զնաոյին, Զանկոյին և Թողուքիւն
կընան, չկրցայ ամենի անունը յիշել, կանց-
նի Ապաղայիին բերան հէյատրցի Ալի աղա-
յին։ Արդէն դիտես այս Ալի աղային ով
ըլալը. հինաւուրց գազան, նաստած պարսից*

և օսմանեան սահմանադրութիւնը, երկու կողմն ալ կը հայհոյէ, երկու կողմն ալ կը խածնէ. ամէն տարի օսմ. կառավարութիւնը կ'զբաղեցնէ, զօրանոց կը շինուի, կը քակէ նո. Դիտուս ալ քէ այս Ալի աղան ոչ ոք կրնայ վնասը բերել, եթէ Գօդոս վ. անձամբ չերթայ, կամ գիր ու մարդ չղրկէ։ Այս Ալի աղան Գօդոս վ.ին զաւակ կը կոչէ, և Գօդոսն ալ զանի հայր...։ Ինչուս համար է սոնց յարաբերութիւններ գրի առնել այժմ. եղած է և կայ ժամանակ։

Այս Ալի աղան գեղեցիկ վրան մը տուաւ այս անդամ իր զաւակին, Գօդոսին. միւս աղաներն ալ որը՝ պատուական ձիեր, որը՝ ընտիր զէնք, որոնք այլ և այլ ընծաներ։ Մէյն քէ իր գլխուն քրտի քօղով չէր, այլ օսմանլուի լաւ ֆէս մ, իսկ զէնքերն և հագուստը ոչ քէ հասարակ, այլ խիստ առուել և շքեղ ունէր, որով կը ճանչցուէր քէ ինքն է Գօդոսն, կամ աչերաք քրտերու գլխաւորն ու քաջաւորն։

Երկու հարիւրէն աւելի էին իր հետ ու առաջ ընթացող ձիաւորներ. դաշտը բոլոր կը փայլատակէր անոնց զէնքերու շողէն, և անտառ մը կը թուէր քրտերու տինկ քօղօղներէն։ Հէյտար պէյի մօտ իրար բարեւեցին այս հանդիսէն և քաղաքէն դնացող ոստիկանները։ Բայց որովհետև պաշտօնատարն Թէմիրզաղէ Հասան պէյն Գօդոսի նախկին բարեկամն և ընկերն էր, իրարու գրկուեցան, և Հասան պէյի հրաւիրանօք դարձան դեղն իջևանեցան նոյն գիշերը։ Ջափաղանց ուտել, խմել, խրախճանք ընել, և ահա կէս գիշերը մօտիկցաւ, չհամարձակեցաւ տակաւին Հասան պէյն իր առաջարկութիւնը ներկայացնել մինչև պայման գրին իրարու հետ գիշերաւան ժամ եօթնին քնէն ելնեն, նորէն սկսին իրենց խրախճանքը։ Ժամը ճիշտ եօթն էր. Գօդոս վ. խթեց Հասան պէյի կողը և նստեցան, օղին ու միսն առջևնին էր։ Բաւական օղևորուելէն ցկնի, սիրտ ըրաւ Հասան պէյն հրամայել որ ամէն մարդ դուրս ելնէ, ինքն գաղտնի խօսք ունի Գօդոս վ.ի հետ։

Մեկնեցան. յայտնեց Հասան պէյն քէ ինքն Բ. Դրան հրամանն ի ձեռին, Վանայ կառավարութենէն եկած է որ զինքն ղրկէ Իւչքիլիսէն։ Իրկաթ կը կտրի Գօդոսին դէմքն ու սիրտը, կէս ժամու չափ լուռ և խորհրդաւոր կը մնայ, և մէկէն կը պատասխանէ «չեմ գործ վասն զի յանցանք չունիմ, չեմ գոր, վասն զի եօթն հազար ոսկիներս կը մնայ Վանը, վասն զի Թող գաստնք, 12 ձի ալ գեղն ունիմ, 8 բեռ կահ կարասիք ունիմ.... են. են. ունիմ։ Պաշտօնատար կը պատասխանէ քէ.— «Դու քաղաքագէտ մարդ ես, քէ որ չերթաս ծանր կը նստի քեղ, և ես ստիպեալ եմ կապելով ալ ըլլայ՝ ղրկեմ զքեզ։— «Ուրեմն, կըսէ Գօդոս, գոնէ... մի անգամ ալ... երթամ Վանը... ապտ տարեք դիս։ Զընդուղնուիր իւր աղերսը, և նա կը դառնայ մըրըկոտ սրտով, փրփրոտ բերնով, կըսէ «Օսմանեան տէրութեան և հայոց ազգին հաւատարմութեամբ ծառայեցի այսքան տարի. ճշմ է եղեր իմ վազեան, խիանաթոլթիին պէտք էր ընել։ Այո, խիանաթութիւն, խիանաթ Երիմեան. Զէյքընը ապստամբեցուց Թագաւորի դէմ, այնքան արիւն թափել տուեց։ Մուշը պիտի ապստամբեցնէր, նոյնպէս ըրաւ և Բիթլիսը։ Ստամբօլ որքան խռովութիւն կայ ազգին մէջ, խիանաթութիւն կայ տէրութեան դէմ, հեղինակ Երիմեանն է, Վանայ մէջ դիր կը գրէ, բոլոր վանեցիք Ռուսիոյ հպատակ ըլլալ կը յորդորէ, երբ ես իրեն չեմ համաձայնիր, դիս այսպէս կը հալածէ...։ Հասնիմ ես Գայազիա, հեռագրեմ սէորէզէմին, վալիին, Թագաւորին, ազգի վարչութեան, ես զինք ձգեմ խորխորատ, և դատ ալ պիտի պահանջեմ...։ Երթանք ուրեմն, ով են իմ ընկերները...»։— Ամենեքեան Թողին գնա և փախան. միայն Մացին իր քով 6 զօրք, մէկ յիսնապետ, 4 ժէնտէրմէ, 1 հարիւրապետ, ծառայ մըն ալ առաւ իր հետ, լացաւ աստղակապէս և մեկնեցաւ դէպի Գայազիտ։

Բայց գու, ինչ կը մրմռաքիս, բարեկամ, այս նկարագրին վրայ, սրտիդ մի խաբուիր. ես յաստուկ Թոյլ տուի որ գրիչս փափուկ գծեր այս եղելութիւնը։ Սակայն եթէ Վանայ կառավարութեան ի Բ. Դուռն. ըրած դանգատին համաձայն գործադրուէր Գօդոս վ.ի աքսորը, որքան ծանր ու դառն պիտի լինէր. և եթէ առոյգ է, պատրիարքարանը իմացեր գայն, ու մեղմացնելով Իւչքիլիսան ղրկել տուեր է։

Մի քանի տարի շատ, մին ատ քէ երբ Գօդոն քրտերու մէջ կը շրջէր վճռապանծ, գողերը մեծ ցնցմամբ, միևնոյն ձայնով, միևնոյն օրեր բռնեցին ու քալլեցին 100էն աւելի մարդիկ, Գոզանից ճանապարհը, Երմանից ձորը, Վարագայ մօտ Տօնիայ ձոր, Ծօղապայ քովը, քանի մը հարիւր ոչխար տարան, ձիեր տարան, քանի մը մարդ վիրաւորեցին, յանկարծ քանի մը աւուր մէջ բարերաղդարար երբ Գօդոսը մեկնեցաւ, ամէն բանը դադրեցաւ. և կառավարութիւնը կրաղած է քննել ու ձեռք բերել գողեր ու գողցուած իրերը և իրենց թալադիր։

Թերևս անհաւատալի թուին քեզ գրածներս. Թերևս չհաւատաս քէ Գաշգալան ու Ֆէօո Օմարը, Շէմսկէ Տըրպօն, Մէհմէտ Ալին, Մայմանից Այիպխան պէյ, Շաահթու աւերիչ դրաւցի Մէհմէտն և իւր եղբարք, Գիւլը Մէհմէտն, Մոկաց Աւոտալ, և Մուէյման պէյեր. Մժնկերտու քրտերը, Աատօյի գողեր, Աւրաքայ Ավոտլէն (որ տղայութենէ Գօդոսի ձեռնասուն և անձնանուէրն է), Ապաղու Ալի աղէն, Եզտի Ջանկիր են. են.. Ասոնք ամէնը Գօդոս վ.ի ընկեր, բարեկամ և հրամանակատարներն են։ Բայց երբ գաս քանի մը օր Վանը նրստիս, կը տեսնաս, կը խոստովանիս, կը սարսափիս, կը սոսկաս, և կը հաւատաս։ Նիչէ կաղաչեմ մի լար Գօդոսին վրայ. յիշէ մէկ քանին անոր ըրածներէն և ասա. Արդար ես դու տէր, բայց ողորմութեամբ կը դատիս։

Կը բողոքէ Թափոյէլ վարդապետի հոգին երկնքէն, որ երբեմն եղաւ Գօդոսէն և այնքան վէրքեր ու խոցեր ունեցաւ անխնամ և իրրև գէշ հոտեցաւ մեռաւ.... Ցիշեցէք քէ քանի՛ անմեղ մարդիկ Գօդոսի ձեռքով չղթայակապ բանտարգել եղան, ինչ փոթորիկներ բլրեցաւ, ինչ հարստահարութիւնք չաւալ եկան, քանի՛ անձանց հոգիներ, քանիներու մարմին, քանիներու գաւակ, ընտանիք, հարսը, հարստութիւն, պատիւ, կեանք գոհուեցան մինչև ցայսօր։ Ասոնք մէկ մէկ բառ են միայն, բայց իրենց իրական նշանակութեամբ կը գրեմ, բովանդակ իրականութեամբ։

Ցօրն հազար լիրայ ունի՛ նա արդեօք որ ըսեր է Հասան պէյին. շատերու հետ քեզ դուն ալ չհաւատաս և չափազանցութիւն համարիս։ Բայց գիտես տարին քանի՛ յիսուն ու հարիւր լիրաներ կառնուր քրտերուն աղանաներէն, գիտես հերու Ալի աղաչէն քանի՛ և իր տղայէն քանի՛ հարիւր լիրայ առաւ. ըսին Քող ինձ քէ՝ աղէկութիւն մըն է այդ բանն, որ քրտերէն կառնուս, և ինչ կը հարստանայ կամ իւր բարեկամներ։ Բայց ինչ էշ մարդիկ են քրտերն որ զուր տեղ տան իրենց ոսկիները, նոքա կամ գեղեր թալլած են, կամ ուղևորներ, և տալով կը պաշտպանուէին, կամ նորէն համարձակութիւն կառնէին աւրելու, թալլելու, դու գիտես քէ Գօդոս վ. Կոտուց անապատէն որքան ոսկի կուլ տուեց, քէ Սքանչելագործէն, ու Հոգւոց վանքէն, Բարդուղիմէոսի ձեռքով, Մեծոփայ և Աբճիղոյ վանքերէն ու թեմերէն, Ցակոբ և Յովսէփ վարդապետաց ձեռքով, սուրբ Բարդուղիմէոսի վանքէն, Անանիայի ձեռքով, և այլ ուրիշ վանքերէ, վանականներէ, տէրտէրներէ, պսակի հասուլ չհասէ, շիլ Ցօհաննէս վ. էն, և այլ բազմաթիւ տեղերէ ու անձերէ որքան ոսկի կերած է։ Ցատուհայ լճին շինութեան, և գաւառներու մէջ կամուրջներու շինութեանց տեսչութեան որքան գրկեց զժողովուրդ և գողցաւ տէրութենէն։ Սահակ պէյը կը մնան, և ոսկիներուն վասն Գօդոս վ. կը լինի, Սահակ պէյի խեղճ ընտանիքը, մայր, կին, և որբը իրենց գլուխ կողրան Իրաւունք ունի Գօդոս վ.ը լալու իր ոսկիներուն վրայ, գոր կըսուի թէ այսօր կուտեն Մարութեան Մկրտիչ, Գանիրեան Ցակոբ, մեղքն ըսողին վիզը. կըսեն նաև Շարան պէյի ընկերութիւնն ալ կերաւ, ունի նա ոսկիներ, քանզի Առաջնորդարանը ձգած է ծանր պարտքի տակ, այն ինչ իր օրով ոչխարները երամով, իւղ մեղրը տիկերով, գարին գիլաններով, յարդին և խոտին չափ չկար, գոր կը կրէր խեղճ գեղացին, իսկ գինւոյն և օղիին կշիռ չկար։ Նաթալիոնի պալատի շռայլութիւն էր իրեն տունն ու կեանքը, իր ծառաները, իր ձիերը, իր հագկատակ բարեկամներ, մէկքանզմէկ շատակեր և շռայլ, բայց ամէն բան ձրի կուգար, ոսկիներն ալ կառնէր և մտերմաց քով կուտար։

Լացէք, Գօդոսեանք, որ կորեցաւ ձեր բերնէն հացը, ձեր ձեռքէն ոսկին, ձեր ըն-

կերուքինէ ձեր քահանյտարը, և չանացէք, չանացէք, դրեցէք, պօռացէք, որպէս զի աւելի հեռուն ձգելով զՊօղոս, կամ բերէք ձեզ մօտ։ Այո, կըսեն, Պօղոսեանք, քէ կորսաւի Պօղոսը, շահ է մեզ, քէ դառնայ Պօղոսը՝ շահուց հետ նաև փառք է մեզ, իսկ հաստարակաց քեհան ամբողջը խաղաղ են, և դոհ կառաբուած իրողութիւնից, կրակն ալ մարած է և երկու կողմն ալ հաշտ են միմեանց հետ. սուտ կը փչէ Փունջը, և սուտ իր նամակագիրներըդ

Քող գան այս օրեր և տեսնան քէ որքան խնդիր տուղներ կան կառավարութեան Պօղոսի բռնութեանց և զրկանաց մասին, քող գան այժմ և լսեն քէ անոր համար կինիք տուօղ, հաւատք փոխօղ, Ռուսիա գիմօղ, կաթողիկոսին գիմօղ, առանց Պօղոսի մեռնող ժողովուրդը ինչպէս բերանը փոխեր և հակառակ կը բողոքէ, սակայն եթէ աշխատին Պօղոսեանք իրենց խաբէութեամբ կրնան վախցնել քէ ահա պիտի գայ Պօլոռն, և յուսացնել կրօնական ժողովով ու Փունջով, և նորէն հանրագրել յիշմիածին, թօփերով շալ զրկել նոյն Աթոռի առաջնորդաց ընծայ, և ոսկի ի Պօլիս, խառնել և խառվիլ տակաւին, եթէ չփութացուի սահմանադրապէս առաջնորդական ընտրութիւն կատարել տալ առանց Պօղոսի անուանն։[31]

ooo○◎○ooo

ՃԼՊ. Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԸՆ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

1872 Նոյեմբեր 20
ի սուրբ Կարապետ

Սրբազան Հայրիկ.

Ահա Նոյ. 20. և ես ի սուրբ Կարապետն եմ, Անդուլտ ցարդ գրածս նամակներըդ հասած կը լինին և որոշում մը ըրած կը լինիք, դիս կանչելուդ կամ չկանչելուդ։ Նոյնպէս որոշում մը ըրած կը լինիք Մշոյ առաջնորդական վիճակին վրայ, քէ արդեօք Երեմիան պէտք է զրկել, քէ վանքէս Յորքէն վարդապետը. եթէ Մամբրէն պիտի զրկես, կամ քէ ինքնին Աղուանը պիտի վերադառնայ։ Այս պարագային վրայ արդէն իմ խորհրդածութիւնս գրած եմ նախորդ գրերով. և աղէկ կը տեսնամ որ Երեմիա եպիսկոպոսը դայ, կամ եթէ այն չըլլայ, գոնէ Յորքէն վ. առաժամանակեայ երթայ նստի։ Ինչպէս կը յիշէք մենք կուզէինք՝ իբրև եկեղեցւոց քարոզիչ և ղեպրոցաց այցելու նստուցանել զՅորքէն ի Մուշ, և այն գոնէ միայն ի բացակայութեան Աղուանեանին. երբ քանի մը բանդէտ անձանց խորհրդաբար յայտնեցինք, հաւանօղներ եղան, բայց դիտողներ աւելի շատ եղան և այսպէս պատասխանեցին մեզ «Մշոյ մէջ տէր Գաղատասրն է նստեր, վարդապետ մէ նստեր, եպիսկոպոս մէ նստեր, ազգին ինչ օգուտ կամ ինչ վնաս. փառքն ու օգուտը իրենց անձանցն են. դու Գաբրիէլին, քէ կուզես ազգին օգուտն ընել, փոխել տուր այս փաշան, որ կաշառակերութեամբ ծծեց ամէնի արիւնը, և սէրթօշ ու անհոգ կեանքով, բարձի Քողի ըրած է երկիրը աւերողաց ձեռքը։ «Թէ կրնաս, աքսորէն դարձող քրդերը նորէն աքսորել տուր, որոնք եօթնպատիկ գայլացած են քան զառաջն.» են. են։

Ս. Հայրիկ, իրաւ, իրաւունք ունին փաշային վրայ բողոքելու, նոյնպէս և քրդերուն վրայ, մանաւանդ Ծէլէմէդը որ նախ նստաւ Մեղտի, ապա Անձաւ. և կը վռէ Զիլարքին, Մեղտին, Հայկերտն, Ավրանը և այլ մերձակայ հայոց գեղերը. Այո, կըսեմ ասոնք կան, բայց մշեցւոց էն լաւագոյց կարծած մարդոց զգացմունքը իսպառ զուրկ է ազգային եկեղեցիէն և գպրոցէն. ըսել կուզեմ ներքին կեանքէն։ Անդիէն Աղուանեանն ալ նոր ի նորոյ գրեր գաէր Գաղատասր փոխանորդ հաստատեր. բարեկամաց գգուշացուցեր, որ լաւ պահեն իր փաստը, և ինքն ի մօտոյ կուգայ եղեր։

Նոյ. 1 Թիւ նամակդ առացայ. որով կը պատուիրես նորէն լաւ վարդապետ դրկես Նուիրակ. հայրիկ, ուր է լաւն։ Հրամանքդ երկու վարդապետ կը տեսնաս, այն է Յորքէն և Գաբրիէլ. անոնք նուիրակութեանէ խոյս կուտան. մեկալներնք ատ հասարակ ծեր են, և կը ճանաչես քէ ինչ են։ կը նկատեմ որ քաւ կզգաս այս մասին. և քէ-

պէտ բացէն մեղադրել կը խնայես ինձ. բայց սիրտդ ուղղակի կը զարնէ ինձ. ուրեմն ես ալ կաղաչեմ, որ հրամանքդ՝ քանդէ և վանահայր ես. և վանքիս վարդապետները կը ճանաչես. ընտրեցէք բացարձակ և գրեցէք. Քող ձեր ընտրութեան համեմատ երթան նուիրակ կամ այցելու. միայն թէ պատասխանատուութիւնը գնացողներ իրենց վրայ պահելով. այսինքն իրենց հաշիւն ու պատասխանը իրենք տան հրամանքիդ։ Անկեղծ կըսեմ. մինչև յունուարին կը պահեմ. ոչ ոք կը ղրկեմ նուիրակ. մինչև այս մասին ձեր որոշումը հասնի։

Նոյն նամակաւ կը յանդիմանես, որ գըրքերը տարեր լցեր ենք մութ սենեակի, են. այդ և այդպիսի տեղեկութիւնք տուած է Զեզ Վարգան։ Հայրիկ, գրքերը այն կողմը դնել ցամաք և մաքուր ծնալու համար է. Մխիթար վ.-ի նատած սենեակին է, որ մեր վանքի մէջ ամէնէն լաւն է. և կանոնաւոր ռօլայներ շինած ենք. ու շատ մաքուր կը պահուի. մ. Բենիամինն ալ յատուկ գրասեղան կարգած էինք։ Գէտք է հաւատաս թէ որքան կարելի է բարւոքն ու բարեկարգն յաջողցընել, քո Գարեգինը յետ չքաշուր. բայց նայել Զօլոյ կարգաւորութեանց, օրինակ բերել Ծրուսաղէմ, և այնպէս պահանջել, այնպէս դատել վանքիս կառավարութիւնը. այդ չըլլար։

Գանք գրքերու առակին, միայն երկու հազար ղրուշ օգոստոսին Թաքէոս վ. ղրկած է Սարգիս աղային. տասն ոսկի ալ ղրկած էր Վան ինծի. ղորոնք ես խարճեցի. այժմ հազիւ 800 ղրուշ ալ հայթայթեցի, թէպէտ գրքեր ուելի են ծախուելք. բայց երանելի Բենիամին հոգիս կորուցեր. ես ասանկ բաններէ շատ կը նեղանամ։ Այն խղճալին ալ ծանր հիւանդ է իր տունը։ Այսօր ահա 4000 ղր. միայն ատոկ հանի Կաբին, որոյ 3000 ղր. մ. Անգրէասի մուրհակին վճարքն է, 1000 ղր. ալ գրքերու հաշուէն. եթէ նոր ղրկածդ գրքերը գան, կարելի է 1000 ղր. հանեմ. կըլլայ 8000 ղր։ Այսքան առայժմ։

Սուրբ Ծննդեան վանահօր խնդրոյ մասին գրածդ՝ կուզէի կանչել առանձին Առաքել վարդապետը և անոր հետ խօսիլ. բայց նա գնացեր է ներքին դաշտը. Պազտասար վ. ալ վանքի հողերու խնդրոյն համար եկած է Կարինն։ Այնտեղի վարդապետները առ հասարակ իրարու գլուխ կուտեն, և ըստ իս, ոչ Գաբրիէլը ոչ մէկալը, այլ ուելի աղէկ է դըսէն գործունեայ ժիր մէկը գայ, որ ժողովրդեան ալ այցելութիւն մը ընէ այն քեմականաց. դպրոցաէր մէկն ըլլայ. յիշէ խեղճ ներքին դաշտեցւոց ազգային կեանքը. և նոյն իսկ այն վանքին բարեկարգութեան նոր դուռ մը բացող պէտք է։ Գաբրիէլ չեմ յուսար երթայ, երթայ ալ նէ՝ աղէկ անառես մէկ. մէկալ մասերէ գուրկ է գուրկ։ Իսկ եթէ ոչ ոք գտնուի, Առաքել վ. որ հրաժարական տուած է, պէտք է առանայ ձեզմէ պաշտօնական գիր մը. և կանչէ իր քեմացիք և իր միտքանքը, և ամենքմով մէկը ընտրել տայ վանահայր. գրեն տեղդ. ուրիշ վարդապետներէն մէկն ալ կրնայ երթալ այդ ընտրութիւնը ընել տալ, եթէ այդպիսի պաշտօնական գիր մը մեզ գայ։ Այս անգամի գրածդ ընտանեկան է, չի կարգադրութիւր այլոց առջև. և հիմայ ամէն մարդ բծախնդիր է։ Կարծեմ չէք յանդիմաններ դիս այս մասին այսպէս գրելուս համար։

Մեծ դարձուածք մ՚ալ Գուլանըխ Կոփայ վանքի մէջ կայ. երկրացիք յաջողեր են Ղազար վ.-ը համոզել, որ մնրժեր է իր քովէն դՂուէնաս վ. և տիրացու Ըարսեղին. բայց նոյն վանքին մէջն է գարնանէ հետէ Մամբրէի նդիւչ վարդապետը. և քանի երթայ կը տեղաւորուի։ Այս Մամբրէի մէկ քաղաքագիտութիւնը։

Գուլանըխցիք և դաշտեցիք առատիկ զբաղուած են ու կաշխատին մուրհակագիրքերը փոխադրել ի Բաղէշ. և իրրև քէ յաջողելու ալ մօտ են.—բայց ըստ իս ամենևին աղէկ չէ։ Այս ալ թերևս Մամբրէի սերմն ըլլայ, որ հեղրոնական առաջնորդութիւնն ընէ Բաղէշը։ Մինչև հոս թողունք այս կէտերը. և ցաւինք Մկռի մահուան վրայ, զոր հաղորդեցի Առաքելեան պ. Գասպարին ձեր նամակին հետ. քանզի նա ազգական է նոցա. ինձ կը դիպ քէ Մկռի տղոց մէկն անպատճառ կը դնդէ Զօլիս երթալ, ու ես չպիտի թողում, տեսանքդ։ Մենք ալ կաշխատինք չքաշուլ։—Օրհնեա դիս։

Ն. Արուեճեանցց Գարեգին վ.

ՃԼսԽ. ԲԱՂԷՇԻ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲՈՂՈՔԸ ԱՊՕՐԻՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծ. տեարք անգամք ՀԱՅՈՑ ժողովոյ

ի Բաղէշ

Ջինուորական տուրքէն թերհաշիւ Ձեռցեալ կառավարութենէն պահանջած դրամական խնդրոյն համար քաղաքիս երևելիներէն քանի չափ անձինք բանտարկուած և այնմ առանց օրինի կը չարչարուին, ուստի երևանկեալ կը խնդրեմք պատկառելի ժողովէդ որ բաւեհաճիք ընդ վոյթ խնդրել կառավարութենէն մանաւժողով մը կարգել և պէտք եղած յաշիւ տեսնուիլ-վաւերացեալ պարտքերնիս յոժարակամ վճարելու պարտական եմք։

1881 յունիս 9

Ստորագրութիւնքս որ եմք հայ հասարակութիւնք

Համբարձում Թումասեան	Թաբէ Ավետիսեան	Մարտիրոս Մանուկեան
մ. Ռոստէմ Ավետիսեան	Վարդան Անթոնեան	Մարտիրոս Գուրճեան

oOo

ՃԼսՋ. ՏԱՃԿԱՀԱՑՍՐԻ ԱՆԴԻՐԸ ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻ ԳՐՁՈՎ

1883 նոյեմ. 1 յԱԿն

Մեծ. Մատթէոս Եփ. Մամուրեան

յԻզմիր

Ամենասիրելի բարեկամ.

Օգոստ. 11 պատուհասական նամակդ ուղարկած էր ինձ մատենադարանի հրատարակիչ մեծ. Տօքթօր Մ. Իւթիւճեան։ Նոյն օրեր ես ալ նամակ գրած էի ձեզ, ու կսպասէի ձեր ձեռքը հասնելուն լուր մառնելուս։ Այս անգամ Հոյսի մէջ Արևելեան Մամուլէն առնուած Ակնոյ. ժող. երդերը տեսնելովս, տեղեկացայ թէ գրածս հասած է ձեզ։

Որքան բաներ հասկցուցած ես այս նամի նամակաւոր։ Շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ երդերս ի լոյս ածելուդ։ Գործակալ չունիմ ի Գօլիս, բայց ձեր շնորհելիք Մամուլները հաճեցէք ղրկել կարնեցի Նշիկեան Ճակոբ էֆ.ի հասցէին, որ կը նստի Գօլիս Իւսուֆեան խանը, և կը քանակի ի Գատը դիւղ, միայն տող մը յաւելուս ի հասցէին՝ որ ղրկէ ինձ. և 82 զեկ.-ի թիւն ալ չմոռնաք։ Շատոնց պիտի բերել տայի Մամուլները բայց կը կարծէի թէ Գօլիս կուգամ, Ձեացին, ինչպէս Ձեացին նաև շատ մը վաստակներս. աստ և անդ։

Թէպէտ Ակնոյ աղջայինքն են թող չտուող, բայց Գօլսոյ Աղջային վիճակը և խառնակ հանգամանքներն ալ նայելով, միջոց մը ես կը Ձեանք տեղ։ Թող համագումարները, լիազօրները, 66-հաններն, 61-հաններն տան ու առնեն, և գրողներ ու խմբագրողները թմրուկ զարնեն, առանց զգաստանալու և ճանչնալու դիրենք կուռեցնողները խաղցուողները և մեր այս ազմուկէն ու աղաղակէն իրենց օգուտ հանողները։ Զարմանալի ենք մենք. ամեն օտարաց համբանները կը տեսնանք, անոնց համբայով կընթանանք՝ բայց նպատակ ունինք մեր Հայրենիքը հրթալու, օտար ճանապարհը օտարի քաղաքը կը տանի սակայն հոն կը հասնինք, կը կապուինք, և գետ Աղջին կըսենք թէ՝ Հայրենեաց ճամբան այս է։ Աւելի զարմանալին անոնք են, որ օտարը լաւապէս կը ճանչնային, անոր որոգայթները Աղջին մատնանիշ կընէին, փսխէք կը պօռային ու այսօր իրենք անոնց պահլիճներուն մէջն ընտանի՝ և դուրսը գործակատարներն են։ Ինչ հարկ անուններն գրել, դուք մօտէն գիտէք, հետու եղողն ալ ակնարկեր էք «փառասէր» տիպերով. ուրիշ քանի անձնանուէրներ տեսանք, որք այսօր շահու և փառաց նուիրեալ են։ Անձնանուէրներ և Հայրենասէրներ՝ որք Հայկական խնդրոյն մէջը անձնական շահու և փառաց դերերը խաղցին, որ սովելոց գումարներէն իրենց անձանց քաժիններն ստացան և անուններին գծած հուչակեցին։ Որվարժարաններ բացին՝ և իրենց աղջականները շահեցուցին, ու հանդանակութեամբ Աղջը կողոպտեցին, և ապա վարժարանաց դռները փակեցին՝

մեղքն ու ինասը ձգելով Ազգին։ Միսը կաթողիկոս մը անկեցին, և անոր գառն պատուհնները կը կերցնեն Ազգին։ Ուրբը Միսնի փառքն պատրիարքին. պարտքը կը դնեն Ազգի պարանոցին։ Հայաստանի մեծամեծ վիճակները այնպիսի անձինք առաջնորդ կացուցին, և այնպիսի նուիրակներ ու հրահանգները գրկեցին, որոց շնորհիւ թեմերը անհովիւ՝ և ժողովուրդը ծանրապէս ճնշմանց ու գրկանաց մատնեցին, մաս մը գառներու և քանառերու մէջ կը մաշին, ամենամեծ մասն եղուզակաց ոտնակոխ կը լինին, Թողունք պաշտպանութիւնը՝ բարեխօսութիւնն ու աղերսն անգամ անլսելի կը ձայ բարեխնամէն։ Նիւթէ ինկած, հոգին հատած, այսպէս ժամանակ չկարծեմ թէ ունեցեր է Հայն, ցՀ-ի անիւն գեռ կը թաւալի ուրեք ուրեք, և կարգ մը մանուկները կը վազեն անոր ետեէն փոսէ փոս իյնալով ելլելով։ Անիւն՝ ի հիւսիս կը դառնայ։ Վերջապէս Ազգին ընդհանուր կաթողիկոսն ալ պատրաստեալ է, ի գուր կը քաշկռտուին։ Ռուսիոյ մարդասպան և եղուզակ ցեղերը այս կողմի Հայկական գաւառները լցան և կը լեցուին, ու Հայերը հոգէն և հողի յոյսէն կտրուած՝ կը մղուին դուրս։ Դուք շատ լաւ զգացած էք, և շատ լաւ կշռած Ազգին նախկինն ու արդինը։ Չեմ կրնար ուզածդ գրել։ Ոչ թէ ապագայ պատմիչին առջև, այլ ներկայիս մէջը աւելի դժուարութիւն կայ ճանչնալ անձերը և անցքերը, ու ճանչցնել։ Կը շնորհաւորեմ ապարանդ, որուն համար կը թուի թէ շատ ուրախ ես, Աստուած երկար վայելել տայ և չար աչքէ պահէ։

Քաղցրիկ զաւակներդ կը գրկեմ արևշատութիւն մաղթելով իրենց յԱստուծոյ։ Գարօնանիդ կը քաշեմ սիրելի բարեկամ, տեսնայինք ու խօսէինք կուշտ կուշտ։

Ողջութեան և երջանկութեան ձերում աղօթանուէր

Սրուանձտեանց Գ. վ.

ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՈՐՈՆՔ ԹՈՒԱԿԱՆ ՉՈՒՆԻՆ

ՃԻԼԸ. ՅՈՒՑԱԿ ՎԱՆԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՐԱՆ ԲՈՒՆԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԼԼԿԱՆՔՆԵՐԻ ՓՐԻՒԵՐԻՑ ՈՒ ՏԱՃԻԿՆԵՐԻՑ[82]

(Ծաւալից դէպի Վանայ հայ ժողովրդոց)

Բանական մարդն ի վերին տեսչութենէն շատ աքանչելի ձիրքեր ու պարգեւներ ունի, որոնցմէ մէկն ալ բնական օրէնքն է, որ Աստուածային յաւիտենական օրինաց լոյսն ընդունելով գրուած է մարդուն մտաց մէջն ծննդեան միջոցէն ի վեր, որով մարդն ըստ պահանջին Աստուծոյ է՝ մարդ. և կրնայ անքան անասուններէն և գազաններէն. կճանաչէ բարին ու չարն, բարին կանէ, չարէն կհրաժարի. Վանայ երկրի Մարտց ազգն (քիւրտերն) և տաճկաց բարիէն հրաժարած են, չարին կհետեւին՝ ընդդէմ աստուածատուր բնական լուսոյն չարաչար կմեղանչեն չորս տեսակ. ա. սպանութեամբ, բ. կրօնափոխութեան դէմ, գ. համեստութեան կամ բարոյականութեան դէմ, դ. սպրանքներն և կողոպտածքներն յափշտակելով և գազանալով: Վանայ հայ ժողովուրդն այս չորս տեսակ եղեռնագործութեանց ալ ենթակայ է: Ասոնց վրայ պիտի խօսիմք:—

Ա. Վանայ հայ ժողով ժողովրդեան սպանման ճամար

Ա. Կարճկանից աէր Բարսղին դլխուն կացին (պալթայ) զարնելով սպաննեցին:

Բ. Նոյն կարճկան մ. Մահակն սպաննեցին:

Գ. Փակախներ գիւղէ երիտասարդ մի սպաննեցին:

Դ. Մահտեսի Շատախէն սպաննեցին:

Ե. Մ. Գարխոն դարձեալ Շատախէն սպաննեցին:

Զ. Շատախցի մարդ մի Մըվստան գիւղին ճանապարհին վրայ սպաննեցին:

Է. Շատախցի մ. Մարգսին աչքն հանեցին:

Ը. Կանգըվար գեղէն ութ Թովմասին եղբայրն սպաննեցին:

Թ. Զուխայ սար մարդ մի սպաննեցին:

Ժ. Միրավայ գեղ մարդ մի սպաննեցին:

ԺԱ. Նորգեղ ութին տղան սպաննեցին:

ԺԲ. Աստուածաշէն գիւղէն մարդու մի տասնեւութ դաշոյն (խանչէր) զարնելով սպաննեցին, որուն տասն և մէկ հատ որբ ու այրի մուրացկանութիւն կանեն:

ԺԳ. Կեմ գիւղէն Գատոհան Ցակոբ նոր փեսայ քանեհինգ տարուան տղայ մի սպաննեցին:

ԺԴ. Հայոց ձորոյ սարին մէջն անծանօթ հայ երիտասարդ սպաննեցին:

ԺԵ. Վանայ այգեստանք Գօշեան Գրիգոր նոր փեսայ քսանեւերկ տարուան տղա մի սպաննեցին, ինչն ալ շատ սպրանք տարան...:

ԺԶ. Մահտեսի Ագբիպպասին հանած էին երկու աչքն, կարգած էին երկու քիթն, և այնպէս չէին կշտացած, գլուխն ևս քարով ջախջախած էին:

ԺԷ. Ցարմանի գեղէն մէկ ութ երիտ մարդ սպաննեցին, որոնցմէ երկուքն եղբայր էին մէկն միւսին տղան էր:

ԺԸ. Արճէշու հայ մը սպաննեցին:

ԺԹ. Արջրէ գիւղէն մարդ մի սպաննեցին:

Ի. Մարմետ գիւղի շահնանան հրացանով զարկաւ հայ մի սպաննեց:

ԻԱ. Ճանիկ գիւղէն մարդ մի սպաննեցին:

ԻԲ. Կաւուռտաշ գիւղի այգեստանքն զարկին մարդ մը սպաննեցին:

Ասոնք որ մեզ ծանօթ էին՝ գրեցինք, իսկ որք որ, նոյն Վանայ տաճկաց և մարաց երկիւղէն կամ սպառնալիքէն մեռած կամ սպանուած են, Թող տանք ճշմարտասիրաց քննութեան...։

Ի. Նպեռնագործութիւն Վանայ տանկաց եւ մարաց

Վանայ տաճկաց և մարաց՝ մեր Հայոց Ազգէն, իրենց կրօնքին դարձնելու համար։

Ա. Երիտասարդ մը Արաբակ գիւղէն տաճկացուցին։
Բ. Կին մի Աւանց գիւղէն տաճկացուցին։
Գ. Կին մի Վան քաղաքէն տաճկացուցին։
Դ. Կին մի Ամկոյ բերդէն տաճկացուցին։
Ե. Նոր հաբս Բերկրիէն տաճկացուցին։
Զ. Աղջիկ մի Այգեձոր գեղէն տաճկացուցին։
Շատերն կան՝որոնց մենք տեղեակ չեմք։

Գ. Նպեռնագործութիւն Վանայ տանկաց եւ մարաց

Վանայ տաճկաց և մարաց (քիւրտերուն) Հայոց Ազգին ողջախոհութեան և բարոյականութեան կամ համեստութեան, ընտանեացն, կանանցն և տղայոցն (ըղին, տէղին) դպչելու համար։

Ա. Շաքիր Ղավազ օղու ծուռ աչք և ծուռ բերան Աւոն հայոց յիւսուն և ինն կանայք յափշտակեր կըլլկէ, Թէ որ չհնազանդին տունեքնին կկոխէ կաւերէ և այլն...։ Ասոր տունը Արարքն է, և շատ իրենման մարդիկ ունի...։

Բ. Մչօ պէյն, Շանօյի ղարին՝ Ծանկոյաններու Թաղին և Նորշնայ Թաղին հայոց կանայքը և տղայքն, որոնք որ ուզէ կպղծէ...։ Ասոր տունն Ակըռփի է (Աղքէօռփի Վանայ Այգեստանեայց հիւսիսային կողմն։)—Այդ կողմերն Ծանկոյաններ եկեղեցւոյ մօտն տաճկաց ջաղացներ կան, Թէ որքան հայոց կանայք և տղայք բռնութեամբ կտանին պղծեն, Թէ եկեղեցի երթալու միջոցին և Թէ ի ճանապարհորգութեան...։

Գ. Նորաշէնայ Թաղն կին մը եկեղեցի երթալու միջոցին յափշտակեցին տարան, և այլն....

Դ. Թէմիրօղլու Տէվրուշ պէյն և իրեն համախոհներն Վանայ Այգեստանեաց հնուռուպաշ գիւղի հայոց կանայքն, որն ուզեն կը պղծեն...։ Արդէն հնուռուպաշ իրեն սեպհական է։ Այս Թէմիր օղլու Տէվրուշ, Մչօ պէյերն և ծուռ բերան Աւոն իրենց արբանեակներով ամենայն չարագործոց և ապստամբից գլուխն են...

Ե. Հաճի Գէքիրին Ֆէզօ տղան Հայոց Զորոյ գեղերու հայոց կանայքն որն որ ուզէ կլկէ։

Զ. Երեք եղբայր քիւրտ կան, որոց մէկն փոքր է, միւս երկուքն Թէ ինչ տեսակ նիւթական և բարոյական ընչից ձեռններ կուտան հայոց, Տէվրուշ պէյին և Գէկիբեան ուէս Մաղաքին Թելադրութեամբ և պաշտպանութեամբ։

Է. Վանայ Այգեստանէն Համամփիւռ աղջիկ մը ապականեցին տաճիկներն, միջոցէ մը յետոյ մեռաւ աղջիկն։

Ը. Մուրատ անունով մարդ մի կայ, միշտ կպօռա՝ վայ կինս, վայ կինս, տաճիկ եմ մէն միջոց խեղճ կլլկէ։

Թ. Մըվստան գիւղէն կին մի աղջիկ մի կերթան իրենց գիւղն, ուէ հատ կանոնաւոր գօրք (նիզամ ասքէրի) կբռնեն կինն և աղջիկն կապականեն մահուան դուռն հասցնելով, չենք գիտեր մեռած են Թէ կենդանի են, Թէ մեռեր են. աւազ հայոց աղգին և բիւրիցս վայ...։ Ողորմեցարուք ողորմեցարուք բարեբար տեարք։

ԺԱ. Արտամետ գիւղի Գայրամ աղան և իրեն արբանեակներով հայոց քանի քանի կանայք յափշտակեր կպղծէ և ինչ տեսակ անօրէնութիւն կանէ, և այլն...

ԺԲ. Մըվստան մարք (քիւրտեր) շատ ինաս կուտան տեղուն հայերուն...

ԺԳ. Կոչ գիւղին աղան քիւրտ Ըվանօղլու Շէբիֆին բոլորովին յափշտակեր է հայոց կանայքն և քանի մը կին իբրև օրինաւոր կին արած է...։

ԺԴ. Թափուճի պաղուն Ղորեպաններն

(պէկիրճիներն) Սևան գիւղին մահտեսի Յովհաննէսին եղբօր հարսն փախուցին, այնքան լկեցին, կինն ոչ մեռեալ է, և ոչ կենդանի։

ԺԸ. Տարապէկ գիւղն քիւրտ Մահմուտն, հայոց որ կինն որ ուղէ կապականէ և շատ բարբարոսութիւն կանէ...։

ԺԹ. Նորշէն գիւղէն քսան հատ կին ու աղջիկ փախցուցին ապականեցին։

Ի. Այգեձոր գիւղէն կոյս աղջիկ ապականեցին։

Ասոնց նման շատերն կան որոնց մենք տեղեակ չենք։

****

ՃԼԸ. ՄՇՈՑ ՄԱՀԼԻՍԻ ԵՐԵՍԷՆ ԱՂՔԱՏ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՍԱՏ ԵՂԵՒՆԵՐՑ[1]

Պատերազմի տարին 37 բեռ փարայի զախիրայ երկրէն տուաւ չորս բեռի չափ հագիւ թէ հասաւ երկրացին։

Թերանըզ՝ երկրէն ժողոված զախիրան կերան երկրացուն չի հասուցին։

Ինուա՝ Մշոյ երկրէն ժողոված ամպարներ կերան բան մը երկրացուն չի հասաւ։

Արզուրում՝ Մշոյ եկած իւղեր մէճլիս Մէճմանի վերակացութեամբ կերան երկրացուն բան մը չի հասաւ։

Դատուն՝ օրտուին գնացած քանի հազար չիֆթ չորապ փարայ մը երկրացին չի հասաւ։

Հինգ բեռ նշմիշ հազար ղրուշի զախիրայ, կարնոյ հաճի Յակոբ էֆէնտին Բուլանուխայ կօնթրատա երեր է փարայ մը չի տուին, երկրացին իհա կանէ։

72 տանային ֆարխ ու ֆիւթ հաճի Յակոբ էֆէնտիի է՛ւր ընկերաց ձեռօք քուլիւթլի զարար երկրացուն։

74 տանային Թուքեունի աշար մէճլիս 1070 լիտր կարեց վեց ամսուան յետև հաճի Յակոբ էֆէնտիի ձեռօքը 2200 լիտր բունի Մշոյ միայն առնուաւ գնդրանեքէն մատայ։

78 տանային Թուքեունի աշար լիտր 12 ղրուշէն մինչև 20 ղրուշ կը ծախուէր, հաճի Յակոբ էֆէնտին 32 ղրուշէն մինչև 46 ղրուշ բունի լարին աշարի փարայ առաւ։

78 տանային 700 տուն չհաշուած վեց ամիս զախիրայով պահեց առանց փարայի. անկից մատայ քանի հազար զերան էլ երկրէն առան տուին չհաշուներուն փարայ մը չեղաւ, ինչպէս եղնել չիմացանք։

79 տանային աշար Մինասի ձեռքն էր, մէճլիս չափ և կէս ցորեն 120 ղրուշ ֆիւթ կարեց որ երկրին զախիրայ տար, Մինաս մէկ չափ 120 ղրուշ տուաւ, և շահնանեքուն վարձքն էլ կարեց չիտուաւ։

Մուշ եկող խայմախամ յերկրէն մասրուֆ կանէ, երթալու ժամանակ փարայ մը ֆուխարային չիտայ։

Ֆիւրտերը երկրէն բունութեամբ հաց առնել, յայտնի և ծածուկ գողութիւն ընել, մարդասպանութիւն, կանանց ձեռք ձգել, աղջիկներ փախցնել, ձմեռ մալ պահել տալ, և ուրիշ կերպ կերպ անիրաւութիւններ գործել որ պատմելու չէ, Մշոյ մէճլիս ասոնց ամենևին ձայն չի հանէ և տիրութիւն կանէ։

Զապթիաներ գնդրան մամուռայի կելլեն ուտել խմել ձիաներուն գարի տալ կաշառ առնել, անմեղ մարդ ծեծել և տահա ուրիշ անիրաւութիւններ գործել որ ըսելու չէ, ասոնք մէճլիսի մարդիկ ըլլալով հարցնող չիկայ։

Զորս տարի է ազգ միլաթպաշուն ղուապ տուեր էր չէր ուզէ. հիմայ մէճլիս 72 հազար ղրուշ բունութեամբ աղքատ ժողովրդենէն առաւ, միլաթպաշու այլըղ ըսելով իրանք և միլաթպաշին կերան։

Հայոց գնդրաներ ինքնագլուխ եկող և գնակող քիւրտեր անչափ գէշութիւններ կանէին, վալի փաշային բողոք բարձանք հանել տուաւ և տուներ աւերեց, հիմայ Մշոյ մէճլիս կենայ բերեց ամէնն իրան գիւղ տուներ շինել տուաւ և գնակեցոյց։

Ահքարի Իսմայիլ փաշան իսլահաթ մամուռի եկաւ Մշոյ երկիր, իւղրաչի Թամուրչին օղլին մեր հետ մամուռ դրեց քիւրտեր հայերէն բունութեամբ առած ինչքեր, առանք ամէնքին իրան տուինք. Իսմայիլ փաշան երկրէն որ ելաւ, մէճլիս կրկին հայերէն առաւ և քիւրտերուն տուաւ։

Այս քանի տարուան մէջ երկրի կէսը փա-

խաւ, այդ փախնողներուն թէ իհանալի ապքարիա թէ սալիան և թէ ուրիշ արքունական հարկ ամէն ծառայողներէն կառնեն։

Աշար առնող շահնաներ մէկ գիւղ երեք չորս մարդ չորս ձիով կը նստին իւրեանց օր երեք անգամ ուտելիք գիւղէն ձիաններուն գարի յարդ խոտ առանց փարայի և օր մէկ մարդ էլ գիւղէն իրենց խմամաթ ընող կուդայ։

Գառատուն տարուան չի բլած այգիէն ընդունեցամբ աշար կառնեն։

ՃԱԽԹ. ԵՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԲՈՂՈՔԱԳԻՐԸ ՄՇՈՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ»

Բարձրապատիւ տէր.

Ձեր մեծութեան բարեյաջող և ուրախալուր գալուստը, որուն մեծ անձկութեամբ կսպասէր Մշոյ երկրի ղրկեալ և հաստատհարեալ անառերունջ ժողովուրդը, նուաստիս համաձայնութիւն կուտայ, որ նոյն ժողովրդոց հոգւոյ հովիւն եմ, ներկայ աղերսագրութիւնս ձեր բարձր իշխանութեան արդարասէր աւենին մատուցանելով գրթութիւն խնդրեմ։

Օսմանեան հզոր տէրութեան ընդհանուր կառավարութեան տակ չի կայ երկիր մի Մշոյ երկրի պէս շահաբեր և արդիւնաւոր և միանգամայն տէրութեան գանձին աւազան լեցնող առատ աղբիւր մի. բայց չի կայ երկիր մի նորա պէս քաւստ խեղճ բոլորովին բարձր քողի նման այնպէս, որպէս թէ տէրութեան հզոր գաւազանին իշխանութիւնը, քանդիմաթի բարեկարգութիւն հոն մուտ չէ գործեր, գնդացի ժողովրդոց վիճակ նոյն է և աւելի վատթար ինչպէս 20 տարի յառաջ ապստամբ պէտյերը կիշխէին մէկմէկ գաւառի վրայ տիրապետելով. ժողովուրդն ան առեն իրենց տարուկ և գնդին էր, որչափ ուզէին կը ճնշէին և կը կեղեքէին, չկար փրկիչ մի որ ազատէր գիրենք։ Փառք Օսմանեան մեծազօր տէրութեան որ իւր իշխանութեան բազուկներ տարածելով մինչև Հայաստանի (կամ Թուրքիոյ) խոր գաւառները իբրև պաշտպան և փրկիչ ազատեց ժողովուրդը այդ տիրապետող բռնաւորաց ճանկէն, ուստի ժողովուրդն այժմ տէրութեանը արդար սեպհականութիւնն և իրաւունքն է։ Այո երկիր, ժողովուրդ, օրէնք տէրութիւն են, այլ ճշմարիտ խօսելով այսպէս չէ. եթէ բարեհաճի ձեր մեծութիւնը անգամ մը այցելութիւն ընելով Մշոյ երկրի արդի վիճակը քննել, բնաւ այսպէս չպիտի տեսնայ. հոն այո մի միայն տէրութեան մեծ անունը, որ պատկառանօք կը յիշուի, բայց իշխողները և տիրապետողները ուրիշ են, որք կամ բռնութեամբ, կամ քաղաքականութեան տակ ծածկուած գաղտնի եղանակներով անմիջապէս կիշխեն ժողովրդոց վրայ, և այս անիրաւութեան մէջ այնչափ անհոգ և աներկիւղ են, դիտեն թէ իրենց վրայ նկատող աչք մի չի կայ, ոչ տէրութեան աչք, ոչ օրինաց աչք և ոչ ևս հաւատարիմ պաշտօնէից հակողութեան աչքը. ով են այս հին բռնաւորաց Ճապորգ զաւակները, որոնք քանդիմաթի հաստատութենէն մինչև ցայսօր հաստատ հիմայունի տէրութեան բարձրաշունչ հրամայականին արտօնութեան ձայները դեռ լսել չեն ուզեր կարծելով որ տէրութեան հրամանին և օրինաց անարգութեան, վրէժխնդիր իշխանութիւն մի չի կայ. հաստատ հիմայունի արդարութեան պայմանները պարտք կըզնեն մեր տէրութեան ընդհանուր հպատակաց վրայ, թէ իսլամ ժողովրդոց և թէ քրիստոնեայ ազգաց, որ տէրութեան մեծ գերդաստանին մէջ իրրև միոյ հօր նոյն անձին զաւակները սիրոյ սերտ կապակցութեամբ եղբայրաբար և ընտանեբար վարուին իրարու հետ առանց բնաւ զիրար զրկելու և նախատելոյ, իսլամ իւր մզկիթին մէջ իսլամ ճանչցուի, քրիստոնեան իր եկեղեցիին մէջ քրիստոնեայ, իսկ այս աղօթարաններէն դուրս իսլամ և քրիստոնեայն առ հասարակ հպատակութեան օրինաց առջև իրրև հաւասար եղբայր և ժառանգորդ Տէրութեան երկրին և Տան մէջ։

Բարձրապատիւ Տէր, կաղաչեմ ձեր իշխանութեան կարովատես հայեցուածք ու-

շադրութեամբ դարձնես այս կարևոր կէտին վրայ, ես ուրիշ գաւառներու համար երաշխաւոր չեմ, քանզի անոնց մէջ հաստի հիմայուն ադդեցութիւնը հաւատարիմ գաւառապետաց ձեռքով մեծապէս կրնաիրէ և անոր պատուէրները ի գործ կը դրուին, բայց Մշոյ նահանգին համար այսպէս չէ՝ մեր բարեգութ Օգոստափառին գահէն ծագած հաստի հիմայունի հաւատարութեան արևը գեռ այս դժբաղդ աշխարհին վրայ նշոյլ մի անգամ ծագած չէ, ուր ամէն բան խաւարին մէջ կը դործուի, տեղական կառավարութիւնը տէրութեան պատիւ շահը և իւր վրայ դրած պարտուց հարկը գոգթէ ոտ ոչինչ համարելով անկասկած է ինքն. ուղէ կը տեսնայ իւր աչքի առաջ գործուած ոճիրները, չուզէ չի տեսնար. Քող այս, շատ անգամ ես անհնարին ոճիրք, գողութիւն, ղրկանք կամ այլ և այլ հարստահարութիւնք նոյն իսկ տեղական առանձնաներուն մէջ յայտնի և անուղղակի պաշտպանութեամբ կը սրբուին, այս տեղը ով չի տարակուսիր թէ գաւառապետն և իւր առանը մեղապարտ են Աստուծոյ և Տէրութեան օրէնքին առաջը, որ առանց ակնառութեան պատիժ կատնայ, որ դատաստանական առանի համար սահմանուած արդար և սուրբ օրէնքները՝ անիրաւ կաշառակերութեամբ կպղծեն, այս յանցանք մեծ է, ոչ իսլամին դուրան և ոչ քրիստոնէից աւետարան կարող են քաւել։

Վերը խօսեցայ թէ Մշոյ երկրի գործուած ոճիրները տեղական կառավարութեան աչքէն չեն խուսափիր եթէ տեսնալ ուզէ. Տարի մի յառաջ նոյն իսկ Մշոյ մէջ եկեղեցի մը կողոպտուի, որն որ հազիւ թէ քիչ մի հեռու է տեղական իշխանութենէն, չեմ յիշեր հոս գեղերու մէջ պատահած քանի քանի եկեղեցիներուն կողոպտուիլը, չեմ յիշեր Ալիկան գիւղի սրբապղծութեան գէպքը, որուն հաւասար քնաւ անարգութիւն մը չի կայ քրիստոնէական կրօնին դէմը. չեմ յիշեր քրիստոնեայ ընտանեաց յափըշտակութիւն, զորս Աստուած իբրև նուիրական և անկորուստ աւանդ յանձներ է մեր ինքնակալ կայսեր ձեռք, չեմ յիշեր գեռ երկու ամսէ ի վեր Մուշէն երկու ժամ հեռու սուրբ Յովաննէս վանից իսպառ կողոպտուելուն դէպքը, որուն այնչափ հարստութենանց հետ յաւարի տարան մեր պաշտելի նուիրական խաչեր հանդերձ հագուստիւս մասունքներով, որուն արժէքը քրիստոնէական կրօնին առաջ մեծ է, և աշխարհին գանձը կարող չէ գնահատել զայն։

Մեծ զարմանք է, ով մեծ իշխան, այսքան ոճիրներ կը գործուին Մշոյ աշխարհին մէջ, ինչպէս այդ հաւատարիմ և չարքաշ ժողովուրդը որուն շունչ քերան հասած գեռ կը համբերէ, մի միայն ակնկալութեան յոյս մի ունի և կսպասէ թէ օր մի մեր քարեխնամ տէրութիւնը իւր այցելութեան ձեռք կարկառելով կփրկէ զիրենք. Դուք էք ահա այն ողորմած ձեռք, ո ողորմած տէր, ձեր աչք և խնամք քաղցրութեամբ դարձուցէք այն աշխարհին վրայ, որուն ազէտներուն կշիռը ամէն գաւառներուն վրայ ծանր և անտանելի է, Տէր, Մշոյ երկրի տագնապ խիստ մտատանջ է, ոտ տէրութիւն ունեցածս հաւատարմութեան պարտք և նոյն իսկ պաշտածս կրօնին ճըշմարտութիւն կը հարկադրէ զիս, որ գրեմ և յայտնեմ ինչ որ տէրութեան շահն է, այո եթէ ձեր այցելութեան ձեռք չփութայ իշխանական զօրութեամբ արդելել և զսպել այն ամէն հարստահարող և քանդող ձեռքերը, առայդ խօսելով դարուն դալուն պէս Մշոյ աշխարհ պիտի քանդուի։

Երկրի մի իշխանութիւն և հաստատութիւն ժողովուրդն է, տէրութեան վաստակ և փառք ժողովուրդն է, մանաւանդ այն դեղաբնակ երկրագործ աշխատասէր և հաւատարիմ ժողովուրդ. ահա այսպիսի ժողովուրդ մի Քող պիտի տայ Մուշ, Քող պիտի տայ իր հայրենի տուն, դաշտ, կալուած և ադարակ, միայն իւր խեղճ ընտանեաց ձեռք բռնելով պիտի դիմէ օտար աշխարհ յուսալով թէ կարող է գտնել դիւր ապաստանարան. մի, ճնշեալ և անճարակ ժողովրդի մի վերջին ճիգ և յոյս փախչիլն է միայն, ով կարող է մեղադրել զիրենք, Այս խիստ դժուարին է Մշոյ նման արդուանդ և հացալից երկիր մի Քողուլ, բայց զինքն պաշարող վերահաս վտանգ և բուռն հարստահարութեան տագնապը այնչափ ըլլատեր և ուժգնագին է ըլեր նորա կեանք որուն դէմը այլևս չկարէ տոկալ կամ ժու-

ժել։ Հաճեցէք, ով Տէր, հարցանել մեր նըւաստութենէն թէ ինչ են և քանիպատիկ այդ հարստահարութեան ճիւղերը, որոնք ժողովուրդը այդ վիճակին հասուցեր են. հարստահարութեան ներքին և արտաքին պատճառները քաղմապատիկ են, դանոնք նկատելու համար դիր և յուր բաւական չենն, այլ նելութիւն ե աչք պէտք է, բայց դէհասուր բուն հարստահարութեան պատճառները քանի մը յօդուածներով ձեր մեծութեան բացատրելու պատրաստ եմ։

Ա.ուջին. հարստահարութեան պատճառները Մշոյ ընդարձակ երկիր շրջապատող հասնանցի, ճիպրանցի ե այլ քանի մի ազգ քիւրտերն են, ասոնց մէջէն Թոռուն ըսուածները որոնք քսան կամ երեսուն տուն չափ են, Տէր, եթէ հաւատաք պիտի խօսիմ, Մշոյ երկրի ընդհանուր գեղացի բնակիչներու վրայ տիրապետող կառավարութիւն ասոնք են։ Նախորդ կուսակալները յիշեալ Թոռուններէն ձերբակալ ընելով մինչև կարին բերել տուին և Թաշ խանի մէջ շղթայակապ բանտարկեցին։ Բայց այդ լեռնացի քիւրտերը որչափ վարպետ են այս կերպ փորձերուն մէջ, քաջ գիտեն զօրաւոր գործիքներով իրենց շղթաներ քակել, այս գործիքներուն անունը ինքնին յայտնի է, անուն տալ հարկ չէ. գիտես թէ այդ քիւրտերը կաշառակուր մարդկանց համար շարժական կալուածի մի են, այդ խելացի քիւրտերը Թաշխանէն ազատուելով ինչ կենան. այս մասին խրատ պէտք չէ իրենց, ամենայն իշխանութեամբ կը դառնան Մըշոյ երկիրը, որչափ առաջ են, անոր կրկնապատիկ գիտեն ժողովել. ինչու չէ, իրենց ճորտեր կը համարուին ոչ միայն գեղացի հայ ժողովուրդն, այլ նոյն իսկ իրենց համարիւն ազգը, որոնք ցած սորկութեամբ միշտ իբրև գերի և արծագագին ծառայ են Թոռուններուն ձեռք։ Այս Թոռուններուն երեսէն ժողովրդոց քաշած գրկանքները կարող չեմ մի առ մի գրել. բռնութիւն, գողութիւն, յափշտակութիւն, և բռնադիմի ոճրագործութիւնք իրենց սովորական հին արուեստն է, քանի որ իրենց կեանք Թափառական է և իրենց սահման լեռներուն ազատ վայրերն են, վրան մի և ձի մի բաւական է իրենց։ Ասոնք կկարծեն որ շարունակ պիտի կենան այս վայրենական գրութեամբ աէրութեան հողին մէջ, իբրև հպատակ կձևանան բայց ամէն բան կայսերական իշխանութեան և օրինաց դէմ գործելով, աէրութեան մեծամեծ շահեր կփճացնեն։ Միթէ այնքան ապուշ և յիմար են ասոնք, քանի . . . որ չի կարողանան մտածել, որ աէրութիւնը իր հաշիւներու անրաւ կորուստներ վնտռելով պիտի հանէ դիրենք այդ հին վայրենի գրութենէն և տեղին տեղ մաճ տալով կբերէ տայ դիրենք շինական աշխատութեան մէջ։ Մեծ սխալ է կարծել թէ դոքա պատերազմի ժամանակ մեծ պիտանութիւն ունին աէրութեան քշնամեաց դէմը։ Այս փորձը արևելեան պատերազմի առենը յայտնի տեսանուեցաւ, Կարսի և Պայազիտի բանակներուն մէջ քսան հազարէն աւելի հեծելազօր քիւրթեր կային, ինչ նշանաւոր քաջութիւն գործեցին, իրենց սրտին մէջ աէրութեան և հայրենեաց համար կռուելու անձնուիրութեան նպատակ մի չի կար, իրենց նպատակը միայն բանակին կողոպտուն էր. սուկ քնդանօթներու ձայն բաւական եղաւ դիրենք ահարեկ ընել, Նուճապելով իրար անցան Թող տուին քշնամեաց կրակին առաջ աէրութեան կանոնաւոր զօրաց բանակը իրենք դէպ ի փախուստ դարձան։ Մշոյ այն բարգաւաճ աշխարհին հողագործութեան վաստակը այս քիւրթերուն երեսէն հարիւրին մէկ չէ մնացած, չէն շէն գիւղերը աւեր դարձան, արգաւանդ դաշտերը ամայի մնացին, այս ցաւալի ամայութեան մեսը հաշուել պէտք է թէ որչափ հասաւ, և որչափ տակաւին պիտի հասնի աէրութեան գանձուն։

Երկրորդ. Մշոյ ընդարձակ դաշտին աւերիչները դարձեալ կէօչեր ըսուած քիւրթերն են, որք Տիգրանակերտի դաշտէն մայիս ամսուան մէջ մարախի նման կթափին Մշոյ լեռները, և ամենաառաջ անդադար գիշեր և ցորեկ խմբովին իջնալով ի դաշտ, ինչ որ ձեռնհաս են կընեն գայն թէ յայտնի և թէ գողութեամբ. Մշոյ կառավարութիւն կտես նայ այս կէօչէրներուն ձեռքէն ժողովրդոց քաշած վիշտերը, բայց կըպատճառէ թէ կարող չեմ զսպել. սուտ է, այդ կէօչէրները Թաշխանի քիւրթերուն պէս վար-

պետ եղած, հարկ եղած առենը դիտեն Մշոյ կառավարութեան աչքը կապել, որ դիքենք չիտեանայ, և ասով ամէն կերպ հարըստահարութիւնները անկասկած և ազատաբար գործեն։ Բնաւ յոյս չի կայ թէ կը բարւոքի դաշտեցի գեղացոց վիճակը մինչև այդ կէսչար ըսուած քիւրթերուն առաջը չառնուի։ Այս միջոցը դիւրին է, գիտէ իսկ ձեր մեծութիւնը ըստ պատշաճին ի գործ գնել բարձրագոյն դռան զօրութեամբ և Տիգրանակերտի կուսակալին ձեռքը։

Սրտոտ. հարստահարութեան մէկ գլխաւոր պատճառն ևս տէրութեան տասանորդին վարձակալներն են, որոնք սահմանուած օրէնքին համեմատ չեն վարուիր, այլ իրենց իրաւունքէն դուրս պահանջմունքներ կընեն, որոցմէ միայն մէկ երկուքը յիշեմ բաւ է։

Վարձակալին իրաւունքն այն է որ հողագործին ցանած բերքերէն ինչ սերմ որ կլինի իւրաքանչիւր տեսակէն իր տասանորդն ստանայ բերքերը չափուած առենը թէ հատեղէն և թէ խոտ, բայց Մշոյ երկրի համար այսպէս չէ. տասանորդող վարձակալի խոտ կհամրէ իր բաժին տասանորդ չի վերցուներ, այլ թող կուտայ տիրոջ վրայ մինչև ձմերան սկիզբն կամ վերջը երբ խոտին գին կրկնապատիկ կը տուղնայ, չեռոյ կուգայ խոտին տեղը տանկ դրամ կը պահանջէ, խեղճ գեղացին այս ղրկանաց համար որու պիտի բողոքէ, մանաւանդ երբ տասանորդողն Մշոյ կառավարութեան անդամներէն մէկն է. թող այս եթէ պատահի կարօտ գեղացին քանի մի ածու բանջարեղէն ցանէ, անշուշտ կպարտաւորի քառասուն կամ յիսուն դրուշ տասանորդ տալ կամ աւելի չիտակ խօսելով տուժել, անճարակ գեղացին կստրջանայ իւր աշխատութեան վրայ, և հազար անգամ կաղաչէ տասանորդողին, որպէս զի այդ քանի ածուներուն ամբողջ բերքը առնէ իւր տասանորդին տեղը, և ինքն ազատի այս անիրաւ տուժէն. միթէ կարելի՞ է բերքին տեղ դրամ ստանալ, քանի որ ամբողջ ածուներուն բերքը 30 դրուշի անգամ արժէք չունին։ Պէտք չէ մոռնալ նաև այդ վարձակալներուն ծառայից հասուցած ղրկանքները, որք հնձոց և կալի ժամանակները դեղերու մէջ նստելով, որչափ կը ծանրանան խեղճ գեղացւոց վրայ իրենք իրենց ձիերով մէկտեղ։ Ոչխարաց տուրք ժողվող վարձակալաց վարմունքը, Մշոյ կառավարութեան դռնէն այլ և այլ գործոց համար դեղել գնացող ծառայից վարմունքը, ասոնք առ հասարակ սահմանուած օրէնքին դէմ հակառակ վարուելով ձիոց և իրենց կերակուրներն պէտք է որ ձրի լինին։ Թող այս տարապարտ բեռն՝ հայհոյանք ղրկանք և լկանք ևս վրայ բարդելով։

Ղտրոտ. հարստահարութեան բաւական մեծ պատճառ մի ևս Մշոյ երկրէն գնացող գաղթականներուն Ձեացած տուրքն է, որ. այնպիսի դեղեր կան որոնք յառաջ 50 կամ 100 տուն եղած են, այժմ չիսուներն երեսունը իջած է, և հարիւրէն վաթսուն, ամբողջ գեղին տուրքը խեղճերէն կը պահանջեն. ասով ամէն մէկ գեղերուն տուրքերը բազմապատկուեր են։ Այսպատուին վիաշայի օրէն մինչև ցարդ քանի քանի անգամ գեղացւոց կողմէն բողոք տրուեցաւ, թէ բարձրագոյն դռնէն և թէ Կարնոյ կուսակալաց կողմէն ազդու հրամանագրերը ղրկուեցան ի Մուշ, բայց մինչև ցարդ նոցա գործադրութեանը համար անփոյթ եղած է Մշոյ կառավարութիւնը, գեռ այդ ողորմելի դեղացիները գնացող գաղթականաց ծանր ծանր բեռանց տակ կը ճնշուին, մինչդեռ իրենք իրենց չքաւորութենէն իրենց բաժին տուրքը կարող չեն վճարել, ինչպէս կարելի է և ինչ իրաւունք է ուրիշի բաժին ինկած տուրքն ևս վճարել։

Տէր, շնորհ ըրէք և գթացէք. հարստահարութեանց այս մասն ևս կարգի դնելու, մխայն ձեր արդարութեան կսպասէ, վասն զի Մշոյ երկրի շատ գեղերը այս մեծ անիրաւութեան երեսէն հետ գնետէ կը քանդուին, և գաղթականութիւն կը շատնայ, օրըստ օրէ, ահագին գնաս մի ևս այս է ահա Տէրութեան գանձուն։

Հինգերորդ. հարստահարութեան ամենամեծ և գլխաւոր պատճառն ճշմարիտ և բացարձակ խօսելով Մշոյ կառավարութիւնն է, որոյ առաջը տէրութեան օրինաց գիրքը փակուած է, գող թէ նշանակութիւն մը չունի, իրենք այսօր այնպէս կկառավա-

բեն, ինչպէս քանի տարի յառաջ ապատա՛ր տիրապետողները, այնչափ ապահով են իրենց ապօրինաւոր ընթացից վրայ, որ առանց ակնածութեան և անարգել կը գործեն ինչ որ ուզեն, գիտես թէ բացարձակ տէր են երկրի մի և դիրենք պատասխանատու չեն ճանաչեր բարձրագոյն գրան և կարնոյ մեծ կառավարութեան առաջ, թէ օր մի երբ իրենց անիրաւութեան չափ լեցուի, և զրկեալներուն աղաղակ առ Աստուած հասնի, անշուշտ հզօր դատաւոր մի պիտի հասնի իրենց վրայ և աւազ աչքով նկատելով ըստ արմի պատուհասէ զիրենք։

Արդ, հզօր դատաւոր, այդ աւազ աչք դուք էք, ով հրամանատար իշխան, ամէն դատաւորներէն առաջը ձեր խնամք ձեր գուբ և ձեր տէր ի Մուշ դարձուցէք, թող մի տայք որ այսչափ հարստահարութեանց երեսէն քանդուի Տէրութեան բարգաւաճ աշխարհ մի, որուն արքունական տուրք հարիւր բեռան չափ է։

Ի վերջոյ ներկայ աղերսադիրս մատուցանելով ձեր բարձր վսեմափայլութեանը խոնարհաբար կաղաչեմ Մշոյ երկրի հարստահարութեանց բարձուելուն, և ընդհանուր խաղաղութեան տիրելու մասին ինչ միջոց որ պատշաճ է ձեր վեհ իշխանութիւն և իմաստութիւն քաջ գիտէ կշռադատել զայն. թէ համարձակութիւն տայք այս միայն կը յիշեցնեմ ձեր մեծութեան, Մշոյ երկրի մէջ հիմնական բարեկարգութիւն հաստատելու համար անշուշտ արմատէն կամ նոյն իսկ գլխէն սկսելու է, և այս գլուխ և արմատը նոյն իսկ Մշոյ կառավարութիւնն է իւր ամէն հանգամանօք։

Ահաւասիկ, Տէր իմ, ինչ որ իմ հաւատարիմ հպատակութեանս պարտքն էր՝ սրտի մտօք կատարեցի, բնաւ թող չկասկածի ձեր բարձր և խորին ուշադրութիւնը թէ մեք կուսակցութեան ոգւով՝ միայն Մշոյ աշխարհին մէջ դտնուած քրիստոնեայ ժողովրդոց ցաւալի վիճակը նկարագրեցինք, ոչ այլ առանց կրօնի և ազգի նկատման՝ իբր մարդ և մարդկային կարեկցութեամբ նոյն աչքով նկատեցինք նաև իսլամ ժողովրդոց խեղճ և աղքատ վիճակը, որոցմէ շատերը աւուր պարենի անգամ կարօտ ըլլալով կը տառապին չարաչար։

Մեք Մշոյ կառավարութեանը ազդատարական պարտք չէր գէթ համազգակից ժողովրդոց վիճակը բարւոքել։ Մարդ և համարձակ խօսելով նոյն իսկ դուրանի որդիքը աւետարանի որդւոց հետ առ հասարակ կենդուանին և կը հարստահարին շատ անդամ, մեք կառավարութեան առաջ նոցա բողոք և աղաղակ լսուած չէ, ոչ բնաւ։

Ի վերջոյ, ով առատագութ իշխան, Մշոյ ընդհանուր բնակչաց կողմէն, ճնշուած և խեղդուած ժողովրդոց բերնէն իբրև թարգման մի նոցա հեծութիւն և վիշտը իբրև պատկեր նկարելով ձեր արդարութեան տեսարանին առաջ կը հանեմ, որուն վրայ ձեր քաղցր ակնարկութիւն հրաւիրելով՝

կենամ մեր մեծ. օգոստափառ կայսեր հաւատարիմ հպատակ, և ձեր մեծութեան կենաց աղօթարար

Երիմեան

ooo○○○ooo

ՃԾ. ՍԱԹՄԱՆՑ ԴԻՒՂԻ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՍՐԲԱՊՂՇՈՒԹԻՒՆ

Գերապատիւ արքեպս Հայրիկ.

Մահմատանք գաւառի Սաթմանիս գիւղի արքապղծութեան գէպքը՝ շնօրհակալ ենք, բարեպատեհ առթիւը օրագրաց միջոցաւ Ազդին յանօթանալով, պատրիարքարանէն ստուգութեան մասինտեղէս հարցուցուեցաւ, լսածնուս նայելով՝ առաջնորդարանէն նոյն ճշտութեամբ պատասխանած էին, միայն թէ եկեղեցին նորաշէն լինելուն տակաւին ծածկուած չըլլալէն զատ սեղան ալ չունի եղեր, թէև խաչաքարեր լինելով պղծած են. և նոյն եկեղեցւոյ դիմացն ալ Ախոռիկ ըսուած գեղի եկեղեցին ցրցուցած են, զոր նոյն գիւղի միւսիր Քագոռցի Սատօն աղրով ծեփած էր, ասկէ իբր քանի օր յառաջ, և տակաւին անոր դատը չի ներկայացաւ կառավարութեան առեանը, արքապղծ քիւրտն հիւանդ լինելուն։ Ուստի տեղւոյս կառավարութիւն այնպէս որոշեց որ Սաթմանց գեղացիներէն հինգ քիւրտ և հինգ հայ գնոյ վալի բաշային ներկա-

յանան իրենց դատը վարելու. դուքէ ր. գըբ-
նէն այնպէս հրաման եղած լինի. Ահա այ-
սօր նոյն հայեր ու քրդերը Մշոյ վրայօք
այգ կողմն եկան, և գրուի ձեր սրբազնու-
թեան պիտի ներկայանան. վասնորոյ կը
խնդրուի որ շնորհ ընէք դիրենք սրտապն-
դելու և իրենց բերան լեզու դնելով, որով
կարողանան համարձակ իրենց դատը վա-
րել քրդերուն հետ։ Որովհետև աս մարդիկ
երկար միջոց քաղաքս Մշոյին, և բաւական
միջոց ալ այգ կողմ հարկաւ կը Մնան, ասով
իրենց ձանձրութիւն մը լինի վհատին, ու մէյ
մըն ալ այսպիսի խնդիրներ յոյզելու չելլեն.
շատ հաւանական է այս դիտմամբ այգ
կողմ խրկուեցան. ինչն իցէ. մենք մի-
այն կը խնդրենք, ձեր աղգասիրական խը-
նամք և պէտք եղած բերանացի օգնու-
թիւնները թէ բանիւ և թէ գրով չի խնայէք
աս խղճալիներուն. և հետեւապէս Ազգին.
որովհետև խնդիրը Ազգային է, եթէ ասոնք
յաղթուին, անտարակոյս ազգ յաղթուած կը
համարուի, և բարբարոս քուրտեր զօրանա-
լով առաւել ևս կը չարանան իրենց ոճրա-
գործութեան մէջ։ Ուստի աւելորդ է ասել որ
ձեր սրբազնութիւն այսպիսի պարագաներ
լաւ կրնայ խորհիլ և ըստ այնմ դհարկաւորն
անօրինել։ Ան ևս չմոռանանք ըսելու թէ՝
յիշեալ սաթմանցի հինգ հայերը մեր ներկա-
յութեան աս անգամ վերատին պատմեցին
մի ըստ միոջէ նոյն սրբապղծութեան պա-
րագաներ, և մեք ականջալուր վկայ եղանք
թէ ինչպէս դաշտին մէջ չորս մանր տղոց
և գեղին մէջ երկու մօրուքաւոր ծերունի
մարդոց բերան մլճած էին և եկեղեցւոյ
պատեր, խաչեր աղբած և եկեղեցւոյ մէջ
աղբանոց գարձուցած էին, ևն։

Մնամք ձեր սրբազնութեան խ. ծ. Վա-
նայ հասարակութիւն

Յակոբ Յովհաննէսեան	Ե. մե. Մանուկ
Կալօեանց	Եսեան պաշի
Ե. մե. Համբարձում	Պետրոս
Մելիոնեան	Ջաղցիպաշեան
Հաչատուր	Մանուկ Ե. Յարութիւն
Խուլիճեան	Աւագմիւեան մ. Մարգարեան
Մանուկ մե. Համբարձում	մե. Վարդան
Ջանիկեան	Նաթանեանց Թաճիրեան
Պետեն Աւօվմեան	

ՃԾԸ. ԲՈՂՈՔ ՁԱՐԱԳՈՐԾ ԴՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բարձրապատիւ տէր.

Մշոյ աշխարհի անունը ելած է, և ամէն
կողմէն լսելիքներ սուր են նոր նոր բաներ
լսելու այս կողմերէն։ Իրաւի ձեր խոհեմա-
փայլ և իմաստուն կառավարութեան շնոր-
հիւ, բաւական միջոց է որ Մուշէն չարու-
թեանց և ջնջմաներու ձայներ կարեր է,
սակայն այս մօտ օրերս պատահածներ չա-
րիք մը, բաւական ծանր նշանակութիւն
ունի՝ թէ կառավարութեանդ և թէ մեր կը-
բօնքին նկատմամբ, ուստի որքան բնա-
կան էր մեզ ցաւիլ, այնքան և պարտաւոր
էինք կառավարութեանդ պատուոյն համար
ալ հոգ ունենալ, վասն դի մենք բարե-
խնամ կառավարութիւնը մեզմէն օտար կամ
գմեզ կառավարութեան օտար ճանաչել՝
մեղք կը համարինք։

Գալ դիտեմ որ լսած էք թէ քանի օր
յառաջ էլմանցի Ահմէտ անուն երեսելի չա-
րագործ քիւրտը, որուն համար կըսեն, և
ինքն ալ կը հաստատէ թէ քանի անգամ
սէրութեան բանտերէ փախեր է, շղթաներ
կոտրեր է, պատեր քակեր է, և գօրքէ ալ
ֆիրար է, արեան պարտաւոր է ևն։ Ըե որ
միջոցէ հետէ Չիպրանցի Իպօյի ծառայու-
թեան մէջը կը գտնուի եղեր, կուգայ ըն-
կերի մը հետ վանքիս մօտ Սահակ գեղը
կը Մնայ դիշերը ուր քանի մը չարագործ
Իսալի քիւրտեր կը գտնուին. և որոց հա-
մար կարգադրուած է եղեր, ինչպէս կը
լսենք, որ ձեր ազնուութեան ձեռօք պիտի
Մանզկերտ դրկուին. բայց մինչև այսօր
իրենց տեղն են. կուգայ յիշեալ չարը այս
չարերու տունը դիշերը կը Մնայ, առաւօտ
կը հեծնայ վարդօ երթալու։ Իր ընկեր քիչ
մը եաքը կուգայ, իսկ սա համբուն վրայ
կը տեսնայ խումբ մը հայ աղջիկներ և
կիներ, որ Բաղուայ են եղեր. և եկեր
այն տեղը ալոճ կը ժողուեն. կը յարձակի
մէջերնին. մէրմէ կը շարժէ և տապան-
ջայ կը կրակէ. ամէնք լեղապատառ կը
փախչին. ինք ալ կընտրէ նորահաս կոյս
աղջիկ մը, կառնէ իր ձիու վրայ և կը քշէ
դէպի վարդօ, լեռան գլուխ. կը հասնի իրեն

եաեւէն եկող քիւրտ ընկերը և աղջիկը այս չարագործի ձեռքէն խլելով, կարձակէ որ դառնայ իր տունը. բալուցիք ալ քանի մը մարդով լեռը կը վազեն իրենց աղջիկը կը դտնան, բայց քիւրտը չկին տեսնար։ Բաղուցիք կը բողոքեն Ռանգրիու դայմադամին. և դայմադամը անմիջապէս հեծնելով, քանի մը մարդով, քանի մ'օր անդադար պտռեցաւ քիւրտը դտնալու, բայց չդտնուեցաւ. ինչպէս կանցի Իպօն, որուն համար որքան ջնասակար և ապտռամբ մէկը կը հաստատէին իր ըրածներըը, ձեր գործութենէն և իմաստութենէն երկու տարուց չափ է, կը-սեն պինք ճանչցողներ և վարդուայ էհալին թէ իր երկիւղէն խիստ դգուշ կը վարուի և պատրաստ կը ցուցընէ պինք յանձնել ու ծառայել տէրութեան, ձեր ձեռաց ներքև, սա իմանալով վերոյիշեալ դէպքը կը բռնէ այն չար ծառայն և իր մարդոց հետ կը խրկէ վանքս, որ յանձնուի կառավարութեան. չարագործը վանքէն երկու ժամ հեռու եղած լեռնէն կը փախչի և Իպօյի մարդիկը կը դառնան Իպօյին կը պատմեն, Իպօն հարց ու փորձ ընելով կիմանայ որ փախեր Մանաշկուբ, քանի մը մարդով կը հեծնայ կերթայ, կը բռնէ բերէ վանքս, և որովհետև ինքը դեռ վստահութիւն առած չէ կառավարութենէն դինքը ներկայացընել, զմեզ կ'ապտչէ միշնորդաբար, մեզ կը յանձնէ չարագործը և կը մեկնի։ Մենք ալ Ռանդրիսու դայմադամին իմաց տալով եկաւ և ահա յանձնեցի իրեն, որ պիտի բերէ առ ձեր բարձրագասութիւնը։

Տէր իմ, եթէ մեր պաշտօնէն դուրս էր այս պարագայի մէջ գտնուիլ, ատիկայ ձեր բարեկամութեան և բարձր կառավարութեան ծառայութիւն մը մատուցանելուս բաղձանքն է, վասն զի չեմ ուզեր բնաւ որ մեր օսմանեան բարեխնամ տէրութեան և ձերդ կառավարութեան ներքև այսպիսի չարերը և չարութիւններ երևնան, որոց ձայն ոչ միայն էրզիւրում և Ծամբոլ կը հասնի, այլ Թերևս ուրիշ տեղեր ալ, և այսպիսի դէպք մը, ինչպէս առաջ ըսի, մեծ նշանակութիւն ունի, ոչ միայն անոր համար՝ որ մարդկային պատուոյն, տէրութեան օրինաց և մեր կրօնքին դէմ է, այլ և անոր համար որ, Մշոյ մէջ կը գործուի

Ձեզ կը Ռնայ, տէր իմ, ընել և վճռել ինչ որ օրէնքն ու արդարութիւն կը պահանջէ այս մասին։ Ներողութիւն խնդրելով գրութեանս երկար ըլլալուն, որուն պատճառը ձեզ հետ ունեցածս սիրոյ առատութիւնն է

Մնամ ազօթարար առ Աստուած վասն պատուական կենացդ

Սրուանձտեանց

ՄԾՐ. ՄԻ ԳԻՒՂԻ ԲՈՂՈՔ ՑԱՃԻԿ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԴԱՏԱՒՈՐՆԵՐԻ ԱՆԻՐԱՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԴԷՄ»

Ցայտնի ըլլա ձեր արբութեան որ քարձր դռնէն այնպէս հրամանագրեր էկաւ որ ամէն ազգ իրեն ազդին գլխաւորութիւն ընէ ու մախսուս հիմայ բռնութեամբ այս մեր գեղին ուրիշ օտար ազգին մարդիկ մեր վրայ խօմանտարութիւն կընեն, այս եղաւ տարի մի որ մենք այս գեղի մէջ ինչ հէսրութիւն կը քաշենք որ տաճիկ և փրոօտ մեր դատաստան կը տեսնան մենք այնպէս հեռուէն կը նայինք իբր հէսիր պէյի ու ամէն հաջի աղայի չարութիւն է որ մեր հետ կընէ. այժմ կը խնդրենք քեզնէ որ մեր խնդիրն այս է մենք տաճիկ և փրոօտ իրարուց պտօր բաժնես որ մեր վրայ խօմանտարութիւն չէնէ թագաւորի կանօն ալ այս է անօնց վերկին ջօկ է անոնց ամէն բան մեզնէ ջօկ է, ինչու խօմանտարութիւն մեր վրայ պտօր ընէ. ակար մենք ալ մէկ ազդ մի ենք մեր խօմանտար մեր ազդէն պտի ըլլա թէպէտ տաջկի վերկին մինչև հիմայ ջօկ չէղեր այսուհետև կուզենք որ ջօկես այս բանին համար մախսուս խնդիրք ունինք քեզնէ որ կատարես չէ որ մտիկ չընես գլուխդ չցաւցուս անանկ է մեր ազգութիւնն ալ պօշ է անօնք մեզնէ յառաջ են այսպէս ձեռնք ըսպասող

Ըէյս Պետրոս Կնիք	Յուրդուտ Սրգէյեան Կ.	Արէյ Ռասօյեան Կ.
Յզրօյ Գրիգորեան Կ.	Պօղոս Ծովսեփեան Կ.	Գասպար Մելկոնեան Կ.

ՃԾԹ. ՋՈՐՍ ԴԻՒՂԵՐԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ»

Ի գիւղն Պաղին

1 տուն Օղկասեան Մինաս.
այր 4 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր 2
2 տուն Օղկասեան Մարտիրոս.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 4
3 տուն Օղկասեան Տօնապետ.
այր 6 մանկունք 2 կանայք 5 դուստր 3
4 տուն Օղկասեան Պօղոս.
այր 3 մանկունք 5 կանայք 5 դուստր 2
5 տուն Տօղանեան Մանուկ.
այր 5 մանկունք 3 կանայք 5 դուստր 3
6 տուն Լասիճեան Կարապետ.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 5 դուստր 4
7 տուն Շահինեան Մանուկ.
այր 4 մանկունք 3 կանայք 6 դուստր 2
8 տուն Օսգոեան Կարապետ.
այր 5 մանկունք 2 կանայք 6 դուստր 2
9 տուն Պարսամեան Յովհաննես.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 4 դուստր 2
10 տուն Կիրակոսեան Դալուս.
այր 4 մանկունք 3 կանայք 4 դուստր 4
11 տուն Միսեան Յովհաննէս.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 4 դուստր 2
12 տուն Միսեան Պաղտիկ.
այր 5 մանկունք 6 կանայք 5 դուստր 7
13 տուն Միսիեան Թորոս.
այր 2 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր 2
14 տուն Սարգիսեան Յովակիմ.
այր 5 մանկունք 3 կանայք 8 դուստր 3
15 տուն Մարտուպեան Վարդան.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 1
16 տուն Մկրտիչեան Տօնապետ.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 1
17 տուն Օղկասեան Կարապետ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 2
18 տուն Կարապետեան Աւետիս.
այր 3 մանկունք .. կանայք 3 դուստր 1
19 տուն Միսիեան Խաչատուր.
այր 4 մանկունք 4 կանայք 4 դուստր 2
20 տուն Միսիեան Մարտուպ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 5
21 տուն Բարուճեան Սղիազար.
այր 5 մանկունք 3 կանայք 5 դուստր 3
22 տուն Խալարչեան Պօղոս.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 3
23 տուն Միսիեան Բարուճակ.
այր 3 մանկունք .. կանայք 4 դուստր ..
24 տուն Պարսաղեան Սահակ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 1
25 տուն Պօյաճեան Յակոբ.
այր 4 մանկունք .. կանայք 4 դուստր 2
26 տուն տէր Կիրակոս.
այր 5 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 4
27 տուն Մարուկեան Պետրոս.
այր 5 մանկունք 2 կանայք 4 դուստր 3
28 տուն Օվիկեան Յակոբ.
այր 6 մանկունք 3 կանայք 6 դուստր 2
29 տուն Մարգարեան Աստուածատուր.
այր 4 մանկունք 1 կանայք 4 դուստր 2
30 տուն Մուրոյեան Խաչատուր.
այր 6 մանկունք 1 կանայք 7 դուստր 7
31 տուն Ջուրոյեան Միքայ.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր ..
32 տուն Ջուրոյեան Խաչատուր.
այր 5 մանկունք 5 կանայք 5 դուստր 3
33 տուն Խոյեան Պօղոս.
այր 7 մանկունք 2 կանայք 7 դուստր 4
34 տուն ւմ. Դեվորեան Խաչատուր.
այր 4 մանկունք 4 կանայք 4 դուստր 5
35 տուն Վասիլեան տէր Սարուքիւն.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 6 դուստր 4
36 տուն Նահապետեան Յովհաննէս.
այր 5 մանկունք 6 կանայք 9 դուստր 7
37 տուն Խալայեան Առաքել.
այր 2 մանկունք 3 կանայք 4 դուստր 3
38 տուն Խաչատուրեան Վարդան.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 2
39 տուն Խուկասեան Սողոմոն.
այր 1 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր 1
40 տուն Զոլոյեան Պօղոս.
այր 4 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 2
41 տուն Զոլոյեան ւմն. Միխայէլ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 2
42 տուն Մակարեան Խաչատուր.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 3
43 տուն Պաղջապան Յարութիւն.
այր 2 մանկունք 5 կանայք 4 դուստր 4
44 տուն մանբեսի Մանուկ
այր 3 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 3
45 տուն տէր Յարութիւն.
այր 2 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր 3

46 տուն Տէփոյեան Կրիգոր.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 1
47 տուն Կուլխատսեան Խաչատուր.
այր 6 մանկունք 4 կանայք 6 դուստր 3
48 տուն Գէվորգեան Մարտիրոս.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 4 դուստր 3
49 տուն մանթեսի Յովաննէս.
այր 3 մանկունք 6 կանայք 3 դուստր 2
50 տուն Յովաննէսեան Սարգիս.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 1
51 տուն Յովաննէսեան Պետրոս.
այր 4 մանկունք 2 կանայք 4 դուստր 2
52 տուն Պաղջաղան Վարդան.
այր 3 մանկունք .. կանայք 4 դուստր 1

Պաղին գիւղը ունի ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը. այս եկեղեցին կալուածք չունի. մէկ արտ մը ունի անիկայ ալ Մայմանցի քիւրտերն չեն թողեր որ ցանենք. եկեղեցւոյ կալուածքը կապուած է ժողովուրդներէ թաղախէ մամէ իւղագնէ. եկեղեցւոյ տարեկան եկամուտը 700 ղրուշ է և 650 ղրուշ ալ մասարիֆն է. մէկ աւետ վանք մը կայ ս. Սարգիս անունով և մէկ աւետ եկեղեցի մը կայ ս. Աստուածածնին անունով է. դպրոց մը կայ եկեղեցւոյ մէջն է. դպրոցին տարեկան ծախքն 800 ղրուշ է և ատ ծախքը տղայոց հայրերը կուտան. դպրոցիս մէջ 40 աշակերտ կայ և աղջկունք ոչ գոյ.

Հարստահարութիւններ

Գիւղիս մէջն ոչ թուրք կայ, ոչ քիւրդ, ոչ զաղայ, ոչ գըզլպաշ ոչ գաթոլիկ և ոչ հայլն։

Պաղին գիւղիս ինչս տուողները ոչինչի քիւրտերն են. մէկ մէշալըղ ոչենցի Հիւսէն աղան բռնութեամբ ղարթ ըբէր է. 400 ղրուշ Ալի աղան Խալաֆ աղան ու Հաճ Իպիշն բռնութեամբ վէկ առին. 400 ղրուշ Մնճար աղան Ալի աղան Յովհաննէսէն ճարիմայ առին. 94 սէնէյին։

600 ղրուշ Խալաֆը Ալին Հիւսէնն ու մօլլա Նոպին Պողոսէն առին 92 սէնէյին։

100 ղրուշ Հիւսէն աղան Մինասէն ճարիմայ առաւ 92 սէնէյին։

500 ղրուշ Զոլոյենց Պողոսը իրենց մէջ ոկզոպտեցին առին. 96 սէնէյին։

150 ղրուշ Մնճարն ու Խալաֆին եղները դողցան ճարիմայ առին. տուին 94 սէնէյին. մէկ մէճիտիյէ և մէկ քօսի Յովհաննէսէն ու մհ. Մանուկէն Իսան ու Ալին աղան առին. 94 սէնէյին. մէկ խոյ մէկ չուխ տէմր զաւալէ տիլան մ. Մանուկէն առաւ. 94 սէնէյին. մէկ մէճիտիյէ Իպը տիլան Մանուկէն առաւ 94 սէնէյին։ Երէք մէճիտիյէ Մատաֆան տէր Յարութենէն ճարիմայ առաւ 92 սէնէյին։

400 ղրուշ Իսայէ Յաքէն Մանուկէն ճարիմայ առաւ 91 սէնէյին։

100 ղրուշ Ալի աղան Պետրոսն կողոպտեց առաւ 93 սէնէյին։

100 ղրուշ Էօմէրն Պետրոսն կողոպտեց առաւ 91 սէնէյին։

100 ղրուշ Մահմէտը խբան Պետրոսը կողոպտեց առաւ 91 սէնէյին։

50 ղրուշ Սէլիմ աղան Պետրոսէն ճարիմայ առաւ 94 սէնէյին։

Մէնէ մարդ մը աղաները պարանով խեղտեցին. չի կրցանք որ ըսէինք քէ դուք էք. 95 սէնէյին։

65 ղրուշ Մնճար աղան Պաղտասարէն ճարիմայ առաւ 94 սէնէյին։

200 ղրուշ Խալաֆ աղան խայլաճի Պողոսէն ճարիմայ առաւ 90 սէնէյին։

50 ղրուշ Սէլիմ աղան Վարդանէն ճարիմայ առաւ 94 սէնէյին։

100 ղրուշ մէկ ապայ Խասմ աղան Մինասէն առաւ 93 սէնէյին։

Եւ մեր արտերուն ցաներուն ինչս շատ կուտան։

Դարձեալ ախայի գիւղերուն տուած ոշենցոնց հասանքեր ասոնք են

100 հատ բարաի փայտ Հիւսէ փրանցին ճապրի տարաւ և 150 ղրուշ ալ ճարիմայ առաւ Զուբոյէնց Յարութիւնէն 94 սէնէյին. և մէկ մարդ ին ալ Ավտորիք աւաղակներն եկան կողոպտեցին մալն տարին. ու իրեն ալ զարկին մեռաւ 94-ին։

Փարախանցիք ու Հորթիք 30 մարդով եկան մեր տղոցը վրայ 600 ղրուշի մալ և իւղ տարին 94 սէնէյին. 500 ղրուշ փարայ և ըռզակ Սէրքրցիք Ահահակը կողոպտեցին տարին 95 սէնէյին. 520 ղրուշ Ոսանկցի Հիւսէնըն Ոշինցոց ձեռքով ճարիմայ առաւ տէր Կի-

բակոսէն 95 սէնէքին. 60 ղրուշ դարձեալ Ոսանկցի Հիւսէնին աղան Գևորոսէն բըռնուբեամբ առաւ. 80 ղրուշ Ոսանկցի Հիւսէնն Մուրատենց Մաչատուրէն առաւ. 100 ղրուշ քաղաքացի նպարավաճառներէն երկու բեռ իւղ բռնեցին Ծօհաննէսէն ու Տօնապետէն ճարիմա առին 95 սէնէքին. 100 ղրուշի ըռոզակ Գայրօցիք Տէմբեհան Մինասէն բռնուբեամբ առին. . . .

Թիլ գիւղ

1 տուն Թորոսեան Ծօհաննէս.
այր 3 մանկունք 5 կանայք 4 դուստր 1
2 տուն Օդոսաբեան Տօնապետ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 1
3 տուն Պալեօզ Գեվորգ.
այր 2 մանկունք .. կանայք 1 դուստր 1
4 տուն Ծակոբեան Մարգար.
այր 1 մանկունք .. կանայք 1 դուստր ..
5 տուն Զաքարեան Կուրեղ.
այր 2 մանկունք 3 կանայք 1 դուստր 1
6 տուն Գոյանի Ծօհաննէս.
այր 4 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 3
7 տուն Աճէխ Գրիգոր.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 5
8 տուն Աբրահամեան Ծարութիւն.
այր 3 մանկունք 5 կանայք 4 դուստր 2
9 տուն Ծառուկեան Ծառուկ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 1
10 Զագայիկ Ծարութիւն.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 3
11 տուն Քոսկանց Մարկոս.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 1
12 տուն Մխսխեան Սարգիս.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 2
13 տուն Քաֆիր Գօդոս.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 2
14 տուն Խրայեան Տրտճոս.
այր 4 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 3
15 տուն Կակոեան Զաքար.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 1
16 տուն Պապոյեան Պետրոս.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 2 դուստր 1
17 տուն Դաւիթեան Աստուր.
այր 5 մանկունք 5 կանայք 5 դուստր 1
18 տուն Խոճապաթի Մարկոս.
այր 5 մանկունք 5 կանայք, 6 դուստր 2
19 տուն Այրոնենց Խուկաս.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 4 դուստր ..
20 տուն Խաթխաթան Կիրակոս.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 2 դուստր 1
21 տուն Աբրահամեան Վարգան.
այր 1 մանկունք 3 կանայք 1 դուստր ..

Այս Թիլ գիւղը ս. Կարապետ անունով եկեղեցի մը ունի և եկեղեցւոյ կալուած չի կայ, ժողովուրդէն քահանաներէն քէֆ մամէն և քէֆ իւղագնէ տարին 100 ղրուշ եկամուտ ունի. վարժարան չունի. և ս. Խաչ անունով վանք մը ունի, առանց վանահայրի է, երկու կամ երեք միաբան կայ մէջը. վանից մէկ մասն ավեր է և մէկ մասն շինուած է.

Վանից քեմը 5 կտոր գիւղ է, տարեկան եկամուտը 500 ղրուշ. 12 արտ ունի տարեկան եկամուտը 800 ղրուշ, մէկ այգի մը ունի, տարեկան եկամուտը 50 լիտր գինի է. մէկ քուբի պարտէզ մը կայ տարեկան եկամուտը տասը օչխակ քուբ կուտա, խրկուք ալ բարդի պարտէզ կայ, և այլն.

Թիլ գիւղիս մէջ 14 տուն քուրք եզդազգ կայ և ուրիշ ազգէ չի կայ. այր 25, մանկունք 30, կանայք 24, դուստր 28 են և պէկի տուն մը ալ կայ Հաջիմ պէկ անունով 8 հատ սպասաւոր ունի.

Հարսահարութիւններ

Թիլ գիւղի եղած ջնջանները և ս. Խաչայ վանքին եղած ջնջանները ատոնք են.

Առաջմանէ գիւղիս մէջ ալէկի տուն և քուրք գաղայ չիկար. 80 սէնէքէն սկսեալ եկան. ատոնք որ եկան գիւղին մէջ դատ տուներ քայքայուեցան և գիւղիս հայերն ալ ցիր ու ցան եղան. Խատիանցի Հիւսէյինն ու իրեն հետ ընկեր մը ալ 88 սէնէքին գիշերն եկան ս. Խաչայ վանքն կողոպտեցին շատ ըրաղկներ տարին, վերջէն ըռոզակին մէկ մասը տուին և միւսին ալ սէնէք մը տուին. ի լրանալ ժամանակին դարձեալ չի տուին. 94 սէնէքին մէկ ամսուան մէջ 4 անգամ գիշեր տաեն աւազակները դարձեալ եկան կողոպտեցին մինչև անգամ վանահայրն ալ սպանելու դարձան. անչափ խեղճութեան մէջ է որ, երէ. ուխտաւոր երթալու ըլլայ

նէ անկողին մը չունի որ տիպը փըռը։ Գիւղիս մէջն ալ 94 սէնթէին չորս տուն կողոպտեցին ով ըլլալը չենք գիտեր. քիւրտերուն ձեռքը զարուրենք ճնացած։

Մխսիեան Սարգիսին տունն կողոպտեցին 94 սէնթէին։

Օղոսաբեան Տօնապետին տունը կողոպտեցին 95 սէնթէին.

Սէրգիսին տունն կողոպտեցին 95 սէնթէին։

Կակոյենց Ջաքարին տունն կողոպտեցին 95 սէնթէին։

Կուրդոյենց տունն կողոպտեցին 90 սէնթէին։

Այրոնենց Ղուկասին 4 հատ ոչխար քիւրտերն տարին 94 սէնթէին։

Յարխանենց Կիրակոսին 5 հատ ոչխար դարձեալ քիւրտերն տարին 94 սէնթէին։

Ջրարերցի քիւրտերն տէր Մարտիրոսէն 600 ղրուշի մէկ կով մը և ասանակ մը տարին 94 սէնթէին...

Թրխէ գիւղ

1 տուն Մանուկեան Սիմոն
այր 6 մանկունք 3 կանայք 5 դուստր 1
2 տուն Մխսիեան Թորոս.
այր 3 մանկունք .. կանայք .. դուստր ..
3 տուն Մխսիեան Պօղոս
այր 4 մանկունք 1 կանայք 4 դուստր 3
4 տուն Մխսիեան Խաչատուր.
այր 6 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 1
5 տուն Մխսիեան Խոսէր.
այր 5 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 1
6 տուն Խուանցեան Աւետիս.
այր 1 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 1
7 տուն Աւետիսեան Խաչատուր.
այր 1 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր ..
8 տուն Սահակեան Մըլխոճ.
այր 2 մանկունք .. կանայք 2 դուստր 3
9 տուն Մարգարեան Կարապետ.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 1 դուստր ..
10 տուն Ջօրեան Կարապետ.
այր 2 մանկունք 4 կանայք 2 դուստր 2
11 տուն Կարապետեան Խաչատուր.
այր 3 մանկունք .. կանայք 3 դուստր 1
12 տուն Աւետիսեան Գրիգոր.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր ..
13 տուն Գիլեան Սարգիս.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 1
14 տուն Միքայէլեան Սահակ.
այր 1 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 4
15 տուն Նազիճեան Սարգիս.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 2 դուստր 2
16 տուն Մանուկեան Ղազար.
այր 2 մանկունք .. կանայք 2 դուստր 2
17 տուն Խոյեան Գրիգոր.
այր 8 մանկունք 5 կանայք 7 դուստր 6
18 տուն Թորոսեան Խաչատուր.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 1
19 տուն Գուրաջեան Ադամ.
այր 1 մանկունք 3 կանայք 1 դուստր 1
20 տուն Խոճիկեան Գրիգոր.
այր 2 մանկունք .. կանայք 1 դուստր 1
21 տուն փիլոճի Թասպար.
այր 5 մանկունք 3 կանայք 3 դուստր ..
22 տուն Պալխգեան Գրիգոր.
այր 3 մանկունք .. կանայք 3 դուստր 2
28 տուն Եփոյեան Ծօհաննէս.
այր 4 մանկունք 3 կանայք 4 դուստր 1
24 տուն Սագրքցի Կարապետ.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 2
25 տուն Գուրաջեան Գաբրիել.
այր 4 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 1
26 տուն Տէրտերեցց Ասատուածատուր.
այր 5 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 1
27 տուն Գրիգորեան Ծօհաննէս.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր ..
28 տուն մաթեսի Գալիք.
այր 6 մանկունք 1 կանայք 6 դուստր 4
29 տուն Խաչոյեան Սարգիս.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր ..
30 տուն Ջամուռեան Մկրտիչ.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 1
31 տուն Մչոյեան Երեմիայ.
այր 2 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 3
32 տուն Խոճոյեան Գրիգոր.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 1 դուստր 1
33 տուն Խոյեան Ճարուքիւճ.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 1
34 տուն Համբարձումեան ամսօճ.
այր 5 մանկունք 1 կանայք 4 դուստր 1
35 տուն տէր Թորոսճ.
այր 2 մանկունք .. կանայք 2 դուստր 1
36 տուն Խանճատճեան Ասատուածատուր.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 1
37 տուն Գուրաջեան Կարապետ.
այր 4 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր ..

38 տուն Կուրղոյեան Կիրակոս.
այր 4 մանկունք 2 կանայք 4 դուստր 2

Այս Քրքէ գիւղիս մէջ երկու տուն քիւրտ քնակիչ կայ որոնց 7 այր, 2 մանկունք. 8 կին, 5 դուստր են. և ուրիշ ազգ չկայ. և ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը ունի. եւ կից եղեցին կալուածք չունի. սրա մը ունի տարեկան եկամուտ 50 ղրուշ է։

Ժողովուրդէն եկածը քէ քապախէ քէ մոմէ և քէ խղաձնէ տարեկան եկամուտը 200 ղրուշ է 250 ղրուշ ալ ծախք ունի, եկեղեցին թուրքի և ուրիշ ծառերու պարտէզ մը ունի, անոր եկամուտն ալ քիւրտերը կը տանին։ վարժարան չկայ. և ս. Աստուածածնին անունով եկեղեցի մը կայ և ինքն ալ աւեր է։

Հարաստուրիւններ

90 սէնէքին գիշերուան ժամանակը բոլորի քիւրտերն եկան եկեղեցին կողոպտեցին. 94 սէնէքին դարձեալ բոլորի քիւրտերն եկան կողոպտեցին. 94 սէնէքին նորէն եկան պոլորի քիւրտերն գիշերուան ժամանակը կողոպտեցին. հիմակ եկեղեցին բան մը չունի ոչ գիրք ոչ ուրկու և ոչ զգեստ ունի։ Գիւղիս մէջ պէկի տուն մը կայ իւսուֆ պէկ անունով. այս պէկին մենք շատ ջնանիք կը կրենք. գիշերուան ժամանակները մեր վրայ հրացան պարպել կուտայ. չաղացքի քարեր կոտրել կուտայ, գիւղերնուս մէջ մարդ ծեծել կուտայ. և հարիմայ կառնէ. այսպիսի պէկերուն ձեռք շատ դարհուրենք մնացած։

90 սէնէքին մ. Դաւիթին տունն կողոպտեցին բոլորի քիւրտերն։

94 սէնէքին Դաբրէլին տունն կողոպտեցին դարձեալ բոլորի քիւրտերն։

94 սէնէքին Աֆամին տունն կողոպտեցին. ամանցիի հիւանդութիւն ալ վերկուին կողմէն շատ նեղութիւն կը կրենք, որովհետև մբրատ գեան բոլոր հողերնիս քակեց տարաւ. 4 բաժինէն մէկ բաժինը մնաց. բայց վերկուին դարձեալ ամբողջը կառնեն, անոր համար գիւղերուս մէջէն շատ մը քնակիչներ ցիր և ցան եղան, տակէ դէնի ալ 200000 ղրուշի չափ ալ պարտատէր ենք. նյած ցորենը ու բոլոր հասն պարտատէրներն բռնեն զօրութեամբ կուգան կը տանին. ամանցիի կառավարութեան ալ կը բողոքենք լսող չիկայ։

Դարձեալ 94 սէնէքին Մխոնան Գողոսին տունն պէկն և բոլորի քիւրտերն կողոպտեցին. 94 սէնէքին աէր Թորոսին տունըն կողոպտեցին դարձեալ բոլորի քիւրտերն էին. 94 սէնէքին պէկերն իրանցի Ցօհաննէսին վրայ հրացան պարպեցին մեռաւ. այս ամէն ինամներն կը կրենք ու դառն տանջանաց մէջ ենք։

Նամարան գիւղ

1 տուն Քուրաջեան տէր Աւտոյի.
այր 6 մանկունք 2 կանայք 4 դուստր 3
2 տուն Քուրաջեան Սարգիս.
այր 3 մանկունք 3 կանայք 2 դուստր 3
3 տուն Թաքէոսեան Թաքեոս.
այր 7 մանկունք 3 կանայք 6 դուստր 4
4 տուն Քէխէցեան Աւետիս.
այր 8 մանկունք 3 կանայք 7 դուստր 3
5 տուն Գաղնցեան Սարգիս.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 5 դուստր ..
6 տուն Միսաիեան Գազտատար.
այր 5 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 1
7 տուն Տեռտեցց Մանուկ.
այր 5 մանկունք 2 կանայք 5 դուստր 4
8 տուն Վարդանեան Ցօհաննես.
այր 2 մանկունք .. կանայք 1 դուստր 1
9 տուն Խարիպեան Սարգիս.
այր 5 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 2
10 տուն Ցակոբեան Ալաճ.
այր 2 մանկունք .. կանայք 3 դուստր 2
11 տուն Ազճավուրեան Սանակ.
այր 6 մանկունք 6 կանայք 7 դուստր 7
12 տուն Ցակոբ եւ Մանուկ.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր ..
13 տուն Փոսպոյեան Գրիգոր.
այր 3 մանկունք 4 կանայք 3 դուստր 3
14 տուն Ասատուածատուրեան Կիրակոս.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 4
15 տուն Միսագեան Կալիխան.
այր 9 մանկունք 4 կանայք 5 դուստր 4
16 տուն Մարուճեան Ցօհաննես.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 1
17 տուն . . . Ցառուքիւն.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 3
18 տուն Կալիսիեան Թոռոս.
այր 4 մանկունք 1 կանայք 4 դուստր 2

19 տուճ Տէտրաճց Գրիգոր.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 3 դուստր 1
20 տուճ զգիր Մաճուկ.
այր 3 մանկունք 1 կանայք 1 դուստր 1
21 տուճ Թոքալեան Ճառուքիւճ.
այր 6 մանկունք 6 կանայք 6 դուստր 5
22 տուճ եկբեան Ղազար.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 1 դուստր 1

Գիւղիս մէջ եղած բողոքական ընակիչներն

1 տուճ Խաւեաւճեան Կարապետ.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 1 դուստր 2
2 տուճ Սարգիսեան Ճօճաճճեկ.
այր 4 մանկունք .. կանայք 3 դուստր 2
3 տուճ Ագճավօւրեան Ճակոբ.
այր 2 մանկունք 1 կանայք 2 դուստր 4

Այս գիւղիս մէջ երկու տուն կայ պէկերունն է. և 10 տուն քիւրտ ընակիչ կայ. որոց 26 այր. 18 մանկունք. 30 կանայք. 10 դուստր են և ուրիշ ազգ չիկայ։

Գիւղիս մէջ ս. Մինաս անունով եկեղեցի մը կայ. այս եկեղեցին կալուածք չունի. ժողովուրդէն եկածն թէ մոմէ, թէ թապախէ և թէ իւղագնէ տարեկան 100 դրուշ եկամուտ ունի. և 100 դրուշ ալ ծախք ունի և վարժարան ալ չիկայ։

Հարսճաճառութիւճներ

Այս նահանգն գիւղիս մէջ Սայիտ և Փիւչիւք պէկ անունով պէկերն երկու տուն ունին. գիւղիս այգիներէն և պարտէզներէն բոնութեամբ բաժին կառնեն.

90 սէնէքին Թուբաճեան Մանուկին այգին գիւղիս մէջ նիւսուճ անունով քիւրտը բռնութեամբ գողթ ըրեր է։

90 սէնէքին Թոքալեան Աւետիսը բոլորի քիւրտերն կողոպտեցին և ամէն իրի շատ նեղութիւն կը կրենք։

Գիւղիս հայոց տրէնը և ուրիշ հատը շատ կը ճնասէն. ինչ որ ձեռքերնուն կուգայ նէ կ'ընեն. առջևնին ձայն չենք կրնար հանել։

92 սէնէքին գիւղիս միջի Օսման անունով քիւրտը տուն մը բռնութեամբ գողթ ըրաց և վերջն ալ գիւղացոց մինէ շատ ըսահներ առաւ....

Թուրթիգան գիւղ

1 տուճ մաճթեան Տէփաճ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 3 դուստր 2
2 տուճ Պօղոսեան Պօղոս.
այր 2 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 3
3 տուճ Մեսրովպեան Ճօճաճճեկ.
այր 3 մանկունք 2 կանայք 2 դուստր 1
4 տուճ Խաչատուրեան Խաչատուր.
այր 4 մանկունք 3 կանայք 4 դուստր 2

Այս Թուրթիգան գիւղիս մէջ եկեղեցի չի կայ. վարժարան ալ չի կայ. գիւղիս մէջ 10 տուն քիւրտ ընակիչ կայ. որոնց 26 այր, 30 կանայք, 20 մանկունք, 10 դուստր են և ուրիշ ազգ չիկայ։

ՃԾՊ. ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆԻՑ ԿԱՐԻՆԻ ՅԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՈՒՂՂԱՐԿՈՒԻԼԻՑ ՆԱՄԱԿԸ

Ինչպէս որ ուրիշ առիթներ ալ միշտ բողոք լսած ենք, որ Վարագայ վանքին սեփհականութիւն եղող իր արտերն չընելու համար ունեցած չուրն երբեմն երբեմն վանայ փաշային և մեճլիսին կողմէն թոյլտուութիւն լինելով՝ այս ու այն իրենց արտերն չընելու կսանչին վանքին մեծ վնաս հասցնելով։ Այս մասին պատրիարգարանիս կողմէն ալ արգիլելու միջոցներ իւ գործ գրուած են քանի անգամ։ Բայց մինչև յարդ այդ անկրաւութիւնն արմատախիլ եղած չլինելուն պատճառաւ, անցեալ տարի ամառն ուրիշ ժամանակներէ ալ աւելի տարօրինակ կերպով՝ արտի մէջ եղող բարբարոս տաճկներէ վրանին մէյ մէկ թուր կախած զապթիէ ձևանալով երկու, երեք՝ հինգ՝ մինչև երբեմն տասն անձինք ամէն օր վանք երթալով բռնութեամբ չուրն յափշտակեր են. մինչև 25 օր այսպէս շարունակելէն եաև՝ և քանի անգամ ալ վանքին կողմէն փաշային ու մեճլիսին բողոք տրուելու առնեք՝ անոնք ալ ըսած թէ ձեռս չունի մէկ երկու օր տուէք. և մէկ անգամ ալ փաշան երբեք չէ լսած բողոքողին դէմ պայրանալով, և վերջն վանից

միաբանք ի միասին բողոքեր են փաշային և մէճլիսին, և հազիւ ջուրն տանելու անիրաւութիւնն արգիլուեր է, 25 օր ջուրն տանելէն ետև, որ օրն 500 զր.-ի չափ եղած է վանքին արտերուն։ Ցայսմիկ է որ այս կերպով վանքին սեփհականութիւն եղող ջուրն բոլորովին պիտի յափշտակեն։

Սոյն եղելութիւնքը բնականաբար բոլոր վանայ քաղաքին մէջ տարաձայնելով՝ միշտ ի գօլիս երթևեկող վանեցի ազգայինք, հետևաբար խուռն բազմութեամբ ժողովրված թէ ի պատրիարքարան թէ ի բ. դուռն բողոք տալու պատրաստուած տեսնելին, վանքին վանահայր Յոհիմեան Մկրտիչ վարդապետն վանայ փաշային և մէճլիսին ըրած անիրաւութեանց մասին հրապարակաւ տարածայնութիւն չելլալու համար, վասն քաղաքականութեան խոհեմութիւն ձեռք առնելով՝ զանոնք իրենց գայթայքէն դարձնելէ բարեկարգութեան խոստումնքով և յուսադրութեամբ դիկուցած և խաղաղացուցած լինելուն վերահասու եղած ենք։ Ինչքն խոստանալով անոնց՝ որ կարնոյ կուսակալին միջոցաւ բ. դուռնէն հրովարտակ մը հանել տայ, որ ասկից եաև ոչ երբէք վանքին ջուրն չտարուի։

Յոհիմեանին կողմէն թէև Սրդոյեան Սարդիս աղան թէ բանիւ և թէ գրով պիտի խօսի տեղւոյդ կուսակալին հետ, բայց դուք ալ իբաց եղելութեան համառ լինելով՝ ձեր կողմէն պէտք եղած օգնութիւնն ըրէք կուսակալին հասկցնելով սա հետևեալս.

«Վանքն ազգին ընդհանրութեան մէջ եբևեալի եղածներէն մէկն է, մանաւանդ որ ազգն նոյն վանքին մէջ բաւական տարիներէ ի վեր դպրոց և տպարան հաստատած լինելով մեծ ծնանմբ տարած է, և հակառուռն քիչ լինելուն համար մեծագումար դրամովք նուիրատու եղած է, և այս փոքրիկ եկամուտն ալ իր սահմանին մէջ եղած արտերն և ջուրն է, եթէ իր այս ունեցած ջուրին եաւպատիկն ունենայ՝ հազիւ կը բաւականանայ իր արտերուն, և այս ջուրն որ չլինի վանքն աւերակ կլլինի, և հազարաւոր տարիներէ ի վեր նախնիք երբոր սոյն վանքն հաստատած են և հօքին եկեղեցի շիներ են այն տեղ, որուն համար (հետ քիլիսէ) կըսուի տեղւոյն տաճիկ բնակիչներէն, ի միասին սոյն ջուրերուն աղբիւրներն և ճամբայներն շինած են ապառաժներն կտրտելով և ծակելով և ջուրն անցնելով, ահա այս ամէն ծախքերով և աշխատութեամբ անոր վազքի ըրած են, բաց ի սոցանէ ամէն տարի հասարակաց քահրեղներուն նման մեծագումար ծախքով նոյն ճամբաներն և աղբիւրներն լցուած խիճերէն և աւազներէն կը մաքրեն և այս կերպով ամենափոքր ջուրերն ալ ժողովելով կգոյանայ այն ջուրն—վանքին մէջի բազմութենէն զատ նաև դուրսէն եկող գացող ամէն որ և իցէ ազգէ եղող հիւրերն ալ վանքն մարդասիրաբար ձրիապէս կը կերակրէ անխտիր։ Բաց ի սոցանէ՝ միաբանութիւնն ալ թէ աէրութեան և թէ ազգին փափաքին համեմատ հասարակաց օգտին համար ալ աշխատելով հրկրագործական յառաջադիմութեան համար պէտք եղած փորձերն և ջանքերն ըրած է և կընէ տօսուն, կինչկընչէք, փաթաթէս ցանելով, և ուրիշ արդիւնաւոր ձեռնարկութիւններ ընելու ալ դիտաւորութիւն ունի։ Ու այս նախնական փորձերէն բնականաբար յառաջ եկած թէ յաջողութեան և թէ անյաջողութեան թէ շահին և թէ վնասին, թէ արդիւնաւոր և թէ տարապարտ աշխատութեանց յանձնառու եղած է, և այսպէս հասարակաց ամէնուն ալ յառաջադիմութեան բարի օրինակ տալովին, հետևաբար անտարակոյս ասկից՝ տպարանէն մէջ աէրութեան գանձուն ալ անբաւ օգուտներ յառաջ դալիքն յայտնի է։»

Նաև հասկցուցէք որ՝ վանքին միաբանութիւնն վանահօր նման քաղաքագէտ և խոհական անձինք լինելով առիթ չեն տուեր ժողովրդեան դրգռութեան, բայց միաբանաց սոյն յափշտակութեան դէմ գնելն և տեղւոյն իշխանութեան քանի անգամ բողոքելն տեսնալով և լսելով բնականաբար, ի գօլիս երթևեկող վանայ ազգայինք խուռն բազմութեամբ պիտի բողոքեն եղեր թէ ի պատրիարքարան և թէ ի բ. դուռն, այսպիսի վանքի մը դէմ վանայ իշխանութեան կողմէն եղած թոյլտուութեամբ յառաջացած յափշտակութեան ընթացք առնուլ համար։ Ու վանքին վանահայրն ալ ի գօլիս գտնուելով իր քաղաքականու-

քեամբն և խոհեմութեամբն զանոնք հանդուրժեցուցեր է խոստանալով և յուսադրելով որ այս ձեռաուց առջին առնելու համար խաղաղական միջոցաւ մը ը. գուռունէն հրովարտակ մը հանել տալու պիտի աշխատի, ու պէտքը չէ որ Վանայ փաշային և մէճլիսին զէմ այլ և այլ անձանց յափշտակութեան մասին թոյլտուութիւն ընելու տարաձայնութիւն ելլէ։»

Ասոնք հասկցնելէն ետև ամէն ջանք ի գործ դրէք որ կուսակալն Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն ստանալու ձեռք չզարնէ, վասն զի ևթէ ընէ, յայտնի է որ անոնք ի նպաստ իրենց և ըստ հաճոյից տեղեկութիւն պիտի տան և ոչ ի նպաստ վանքին ճշմարիտն խօսելով ու գրելով։ Կուսակալին Վանայ փաշային և մէճլիսէն տեղեկութիւն ստանալու ստիպուիլն արգիլելու համար ըսէք իրեն թէ, «Այս ջուբին համար ուրիշ տուհնեներ ալ գանգատներ լսուած լինելով գործին ստուգութեան թէ ը. գուռն և թէ պատրիարքարանն քալ տեղեակ է, ըստ որում քանի քանի անգամ այս ձեռաուց առջին առնելու համար Վանայ իշխանութեան յիշեալ երկու կառավարութիւնէն ալ ուրիշ տարիներ գիրեր խրկուած են։ Եւ թէ հիմա Վանայ փաշային ու մէճլիսէն տեղեկութիւն ստանալ ուղէք գործին ստուգութեանը վերահասու լինելու համար, անոնք ալ կարծելով թէ այս գրգռութիւնն միաբանութեան կողմէն եղած է ընականաբար թշնամական անտեղութիւնք կծագին, հետևաբար անոնցմէ որուած տեղեկութիւնքն ուղղութիւն չեն կրնար ունենալ, և ձեր վանեմութեան տնօրէնութեանը յանձնուած գործին ալ ի վերջոյ անյաջողութիւններ կհետևին։»

Թէ այս կերպով և կամ թէ ուրիշ որ և իցէ հնարքով մը ամէն ջանք ի գործ դրէք որպէս զի կուսակալն Վանայ իշխանութեան տեղեկութիւն չհարցնէ, և ուղղակի ը. դրան խնգիր ընել տալով բացարձակ հրովարտակ մը հանել տաք, որն որ այնպիսի կերպով մը գրուած լինելու է որ ապագային մէջ ալ մեծ աղդեցութիւն ընէ։

Կրնայ լինել որ այս միջոցներն չյաջողեալով կուսակալն տնգէ թէ առանց Վանայ իշխանութեան հարցուփորձ ընելով տեղեկութիւն ստանալու գործն չկրնար յառաջացնել։ Այն ատեն ըսէք իրեն թէ սոյն գործին ստուգութեան համար տեղեկութիւն ստանալու համար Վանայ իշխանութեան խրկելիք գրին մէջ սա հետևեալ խօսքերն ալ թող գրէ։ Այսինքն «Ծոյն ջուրերն աս ու ան տաճիկք իրենց արտերն ջրելու համար յափշտակած ատենին միաբանութեան գիմագրութիւն ընելն և երկու երկոք անգամ փաշային բողոք ընելն քանի կանաքար Վանայ ժողովուրդն իմանալով և տեսնալով, անոնցմէ Գօլիս գացողներն իրենց մէջ երևելի եղած այս վանքին՝ յափշտակութեանց առջին առնելու համար թէ ի պատրիարքարան և թէ ի ը. դուռն բողոքելու պատրաստուելնին խուռն բազմութեամբ, բայց վանահայրն այն տեղ լինելով վասն քաղաքականութեան խոհեմութիւն ձեռք առնելով զիրենք հանդարտեցուցեր է, որպէս զի չլինի թէ տեղւոյդ իշխանութեան փաշային և մէճլիսին դէմ անիրաւութեանց թոյլտուութիւն ըրած լինելու տարաձայնութիւն մը ելլայ։ Եւ խոստացեր է խաղաղական միջոցաւ վանքն սոյն ձեռաէն իսպառ ազատելու։ Եւ պատրիարքարանն և վանահայրն սոյն ստուգութեանց վկայութիւն տալէն ետև սա ալ կըսեն որ, թող չկարծուի թէ տեղւոյդ ժողովրդեան ի Ղ. Գօլիս բողոքելուն պատրաստուելու մասին վանքին միաբաններն գրգռած լինին, այլ ըստ ինքեան եղած է այսպէս, ըստ որում վանքն երևելի է եղեր և այդ ջուրին տանելու ձեռաէն օրն ՅՕՕ դրշ. կը հաշուըվի։ Եւ այսպէս կգրեն պատրիարքարանէն մեզի թէ տեղւոյդ միաբանք իրենց վանահօր նման խոհական և քաղաքագէտ անձինք են, գրգռիչ չեն այս մեր առած տեղեկութիւնքն մանրամասնաբար ձեզի գրեցինք որ չդիտութեամբ անտեղութիւններ չպատահին։»

Ենաև յայտնի է որ կուսակալն ևթէ տարիի չափ Վանայ մէջ իշխանութիւն վարած է վարագայ ջուրին վանքին տեսիականութիւն լինելուն վրայ շատ քալ տեղեկութիւն ունի։» Այս մասն ալ կրնաք իրեն այսինքն կուսակալին զգացնել, ուստի չեմք կարծեր որ գարձեալ Վանայ իշխանութենէն տեղեկութիւն ստանալ ուզէ. բայց կրնայ է որ միայն եղած յափշտակութեանց համար տեղեկութիւն ուզէ։

ՃԾԵ. ՏԵՐՏԵՐ ԹԱԵՐԻՐԻ

Ես խախճէ օճախին ծեծվելէս վերջը նստած էի, Մխիթար վարդապետ Թադէոս վարդապետ, քիւրտ Մուրատ և Յաքիֆ, եկան իմ մօտս շատ խօսելէն վերջ, հարկադրեցին զիս ճշմարիտն ասելու, ես էլ ասի քէ որն է ճշմարիտ և ինչ ասեմ որ պատահիմ այս նեղութենէն. միասին ասին որ վերջի դողուրիւն մինչև որ չասես քէ Մկրտիչ վարդապետն է գողցեր չես պատուիր, ամէն պատիժ կսպառնան նորա և տէրտէր առ յերկիւղէ կը խոստանայ նոցա այսպէս ասել։

ooo○○○ooo

ՃԾԶ. ՄՈՒՇԻ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԹՈՂՈՎԻ ԲՈ. ՂՈՓԸ ԱԶԳԱՑԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԹՈՂՈՎՐԴԻ ԱՆՑԱՆԵԼԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ«

Ամենապատիւ արքեպան պատրիարք հայր,

և Ազգային Վարչութեան բարեխնամ անդամք

Արևելեան պատերազմի խնդիրը կը նմանէր մեր Մշոյ խնդիրը, և չորս տարի տեւելէն ետքն՝ ձեր չնորհիւ այս խնդրոյն մէկ կողմը լուծուեցաւ. այն է գերապատիւ Յրիմեան վարդապետը ի տուրք կարապետ վանահայր հաստատուեցաւ, դադրեցաւ ժողովրդեան առգնապն ու արցունքը այս մասին, և կսպասէ մեծ յուսով վայելել բարութենան կենաց պատուղները ապագային, որ միմիայն դաստիարակութեամբ յառաջ կուգայ, և այն պաշտօնն է գերապատիւ Յրիմեանին։

Սակայն, բարեխնամ տեարք, մենք որ ապագային սպասող ենք, ներկայ մը չունինք մեզ, կը յուսացուէը որ օրինաւոր առաջնորդ մը մեզ համար անօրինել շնորհ ընէիք, դժբախտաբար զուր յուսացինք. հին արդարև պատրիարքական փոխանորդ մը Մխիթար վարդապետ, որ չորս տարի յառաջ ամենէն անուանարիւ, և ամէն կերպ ամբաստանութենանց տակ իննած անձն մի է, բայց վարդապետորդին այս քանի տարուան յեղյեղուն օրերը և սրտերը իրեն գրաւելով ու վարչութեան երեսէն իր յանցանաց համար վախնալով, բաւական գործեր գործել ցոյց տուաւ. դիմեց գա ի Պօլիս, դիմեց ի Կարին, հետևեցաւ Յրիմեանին, կրեց այո նաև հալածանք. սակայն բնաւ առանց արդիւնք մը վաստկելու ժողովրդեան։ Արդիւնքն իրեն եղաւ, որ յանկարծ այն անարդ և երեսէ ինկած ու հազարաւոր յանցանքներով սևցած անձը՝ պատրիարքական կոնդակաւ փոխանորդ անուանեցաւ Մշոյ ահագին վիճակին։

Իւր պաշտօնի առաջին օրը առաջին գործն եղաւ քաղաքականները ու ժողովականները քակել ու ցրուել, անոնք որ օրինաւոր քուէով ընտրուած էին իրմէն առաջ, ոչ ամբաստանութիւն մը մէջ բերելով անոնց վրայ, և ոչ ահմանադրութեան ու ընտրութենան եղանակէն հասկնալով խեղճը, մեծ խռովութիւն ասկէց ծագեցաւ բոլոր հասարակութենան մէջ, մինչև ցայսօր կաճի, և այս բանին պատուղն էր, որ այնքան անձինք կաթոլիկ եղան, ու Յրիմեանի յորդորանօք կրկին մեր ս. եկեղեցին վերադարձան։ Այս բանի համար միայն Կոնչոյեանի անունը անցուցին, այն թէպէտ նա պատճառն էր, բայց Մխիթար վարդապետն արժանն էր։

Տարիներ անցան, ազգային մեծ մեծ պէտքեր հարկ եղան, ցաւալի դէպքեր պատահեցան, ոչ մէկ օր Մխիթար վ. ժողովք չկազմեց անոնք հոգալու։

—Բոլոր ժողովուրդը իմ աչքիս առաջ իբրև շիւղ մի խոտոյ չեն արժեր, կըսէ, և այնպէս կը համարի, անպարկեշտ հայհոյանքներ, տմարդի արհամարհանքները իր լեզուի և շրթանց մէջ կարծես խմորուած են, առ հասարակ իր խօսքերը անոնցմով խառն են։ Ու իր անդիտութեամբ ու գոռոզութեամբ—պատրիարքն ու վարչութիւն իմ մօտս մէկ տակ չեն, կըսէ, կըսէ և յաճախ կըկրկնէ, և ինչ որ ուզէ ալ կընէ։ Մշոյ մէջ գտնուած մէկ երկու անբիծ հայեր, ազգին համար երդուած թշնամիք, միայն են Մխիթար վարդապետին բարեկամ և խորհրդատու, անոնք իրեն պաշտելի կուռքերն են։

Առաջնորդական պաշտօնը կը ճանաչէ սա միայն հասի ու չհասի նայիլ, անմեղ-

նները՝ մեղօք է ըսել, բռնել, տուժել, օրի-նացս դէմ կը մեղանչեն ըսելով։

Անձնմերկ ոտարօրիկ փորը քաղցած ժողովուրդը իր վաստակը քրդին կուտայ, պարտքին կուտայ, տէրութեան հարկին կուտայ, ու Մխիթար վարդապետին ալ կաշառք ու տուգանք պիտի տայ։— Աշուն-նը թալեցին Ջրիկ գեղի եկեղեցին, նոյն-պէս թալնուեցաւ Առնիւանից եկեղեցին, Մեղտուայ եկեղեցին և վերջապէս մտան բուն Մշոյ մէջ Բրսի Թաղի սուրբ Սարդիս եկեղեցին, որ մինչև ցայսօր առանց ամիս անցաւ և այն ընդարձակ Թաղի բնակիչ հայեր Ճացած են առանց օրինաց և առանց ժամասացութեան։ Մշոյ մէջ դարձեալ Զորոյ Թաղի եկեղեցւոյ վրայ յարձակեցան ու հրացաններ պարակեցին, դիւրաթափ հայ մը տանկցաւ, գեղերէն չորս, հինգ հայ սպանուեցան։ Իսկ ձմեռս Քէ ինչ չարիքներ գործեցին Մշոյ գաւառներու մէջ անօրէն-ները, Աստուած խնայէ։— Ալաթայ մէջ հայ կին մը սասակ ծեծելով քանի ու գլուխը ջարդեցին զօրով տանձիկցնելու համար։— Մուշեղէն գեղը նոր ամուսնացած հարս մը դեռ յառագաստ չմտած, չար քիւրտ մը բռնութեամբ կը տանի իւր անկողին և գի-շեր մինչ ի լոյս կը լկէ։— Սլիկան գեղի մէջ սուրբ զատկի Հրագալուցի երեկոյին քրդերը բռնութեամբ կը խլեն սիրացուի ձեռքէն սուրբ նշխարը և կը ձգեն աղբե-րու մէջ, ապա հանելով կը կապեն շան պոչ ու գեղին մէջ պտոցնելով նախատինք և հայհոյանք կը կարդան մեր կրօնքին։ Ահա լսեցէք, ով ազգային գլուխ, ալ քանի-սէն ապրինք, միայն սուրբ հաւատքն է մեր կենաց մխիթարութիւն Ճացած, և այն ալ պատէն կը բռնաբարուի... Հարցուցէք Քէ քանի կընէ մեր պատրիարքական փոխանոր-դը այս բաները եղած ժամանակ.— բոլորո-վին Քոյլ և կարծես աչքը գոցած է, միայն իր պատկառելիները հաւաքելու, իր ան-ցած տարիներուն ի Պօլիս և ի Կարին ճա-նապարհորդելուն ծախքերը հաւաքելու հա-մար, զավթեաններ հետ առած գեղէ գեղ կշրջին, ինքը կգառնայ՝ Մէհմէտն ու Մըղ-ուէն կը ղրկէ, որ իր քիւրտ փոքրաւորներն են. և այնքան կը սիրէ, որ միայն Մէհմէ-տը չփոխեր բոլոր հայոց ազգի հետ. առանց պաշտօնն է գեղ մը կամ տեղ մը երթալ գալ, կամ Մխիթար վարդապետի առակնե-ները հաւաքել ու ամէն գնացած տեղէն քառասուն հատուն դրուշ իրենց բաժին առ-նել խեղճ ժողովուրդէն, որոց մօտ քառ-սուն փարան՝ քառասուն դրուշ է, և քառ-սուն դրուշն էլ 400 դրուշ է։ Մխիթար վ. սրբազան կաթողիկոսի կոնդակը կը ղրկէ մինչև երկու տունեւոր եղօղ հայ գե-ղերն ալ շրջեցնելու, կարդալու և ամէն մէկ գեղէն գարձեալ 30, 40, 50 կամ 60 դրուշ առակ առնելու. իբր Քէ սրբազան կաթողիկոսի օրհնութիւն ու խրատը հաղոր-դելու ժողովրդեան, որում ինքն անհաղորդ է բնաւին իր անհամակացողութեամբ։ Նրե-սի վրայ Թողած ազգային գործեր, ինք մխրճի Թաշիրը ծախելու կերթայ, կառա-վարութիւն կամուրջ կը շինէ, Մխիթար վ. տեսուչ կը կանգնի շինութեան. մէկ ազգիկը չորս տեղ նշանելու Քոյլ կուտայ, մանաւանդ Քէ ձեռք կուտայ, և ամէն մէ-կէն զատ զատ առակ կառնէ, տէրտէրներ կը տուժէ, ճիւղերը կը հաշուէ. և . . . հե-րիք է, ամօթ է ամէն բան առնք. այս ա-մէնը իրաց մէջ ինքը գիտէ իր շահն։ Այս տարի ալ սկսեր ջնասակար քրդերը բռնել կուտայ բողոքելով կառավարութեան, կը դառնայ ինք երաշխաւոր կը լինի և ար-ձակել կուտայ, ասոր մէկին ալ իր շահը ինքը դիտէ։ Այս ձմեռը քրդերը դշլաղ կը լինին իրենց անասուններով խեղճ հայոց դեղերը, ինք հասարակութեան հետ մահսեր կը գրէ Կարին բողոքելու, և ինքն դարձեալ կառա-վարութեան հետ մազապաթայ կը կնքէ ի Կարին կը ղրկուի Քէ սուտ է քրդերուն դշլաղ ըլլալը, եկեղեցւոց գողութեան հա-մար հասարակութեան մահսեր կը շինէ կը կնքէ ղրկելու Կարնոյ կուսակալին, Մխի-թար վ. կառնէ որ ղրկէ, կը պահէ և չի ղրկեր։ Հայերը նեղութենէն Քող կուտան իրենց գեղերը և հազարաւոր Քուով կը փախչին, բնաւ փոյթ չէ Մխ. վ.-ին, նա իւր շահը միայն կը հոգայ։ Դպրոցներ գո-ցուած են Մշոյ մէջ, անկարգութիւն տի-րած է բոլոր եկեղեցւոց մէջ, բայց այս մասին չենք մեղադրեր պինքը, վասն զի ոչ միայն չգիտէ հոգալ, այլ չէ կարող նաև դպրոց խղճալին։

Առէք, կազալենք, այս պատիժը առէք մեզմէ, մեզ պարգեւ շնորհեցէք արժանաւոր անձ մը առաջնորդ, շնորհեցէք մեզ կազալենք զԴրիդորիս վարդապետ Աղուանեան, կոնդակաւ առաջնորդ, որոյ քաղաքագիտութեան և ազգասիրութեան փորձը արդէն ծանօթ է մեզ։ կը յուսանք որ կը յարգէք Տաթեւոյ հայ հասարակութեան խնդիրքը, Տաթեւոյ հասարակութեան՝ որու քուէով ընտրուած ենք երեսփոխան ատորպետական ծառայքս, և այս գիրը դրել պարտք համարած էինք մեզ։ այսուհետեւ մենք անպարտ ենք Աստուծոյ առջի, վարչութեանդ առջի և ըմեզ ընտրող ժողովրդեան առջի։

Ահա ի կարճոյ ծանուցանելով ազգայնոցս վիճակ և Մխիթար վ.-ին արարմունքը, մեղք և վարձք ձեզ կը թողումք, ինչպէս կուզէք այնպէս կատարեցէք։

Մնամք ամենախոնարհ ծառայք տեսրդ

Մեսր ժողովական անդամք

****

ՃԾԼ. ՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲՈՂՈՔԸ ԱՋԳԱՑԻՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Ամենապատիւ Սրբազան պատրիարք հայր և վսեմաշուք տեսրդ անդամք Ազգ. Կեդրոնական վարչութեան

Թանի քանի անգամներ Թախանձագին կերպով խնդրեցինք, աղաչեցինք, արտասուեցինք, պաղատեցանք և ոչ ոք լուաւ մեր ձայնին, ոչ ոք ի գութ շարժեցաւ մեր եղկելի և Քրիստոս Հայրենեաց ողորմ վիճակին վրայ, ոչ ոք փոյթ ունեցաւ մեր վասպուրականի աշխարհի վերաշինութեան, որոյ քանդումն ու քայքայումը ոչ այնչափ առաւել բոնապետ քիւրտի մը երեսէն է, որչափ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ, խոնարհ Քրիստոսի աշակերտ և ժողովրդեան հայր կոչեցեալ անդութ անտրոք մէկու մը շնորհիւն է։

Լաւ ի միտ առէք, տեսրդ, և յանուն մարդկութեան և Աստուծոյ ունկն մատուցէք մեր բողոքանաց և խղճիւ դատեցէք ու վճռեցէք, ինչ որ կը ներշնչեն ձեզ Աստուած և հայրենիք։

Հայրենիք ըսինք և ահա այն հոյակապ և Քրիստոս Հայրենիքն է որ իբրև զաբիսոն Աբէլի կը բողոքէ և չպիտի դադրի բողոքելէ, մինչև որ այլևս մարդոցմէ յոյսն ու ակնկալութիւնը կտրելով՝ ինքն Աստուած՝ դատաւորաց անաչառ լսէ և յայց ելնէ. վասն զի չմնաց եկեղեցւոյ սրբութիւնը՝ որ չպղծեցաւ, չմնաց անհատական կեանք և ընտանեկան սրբազան պատիւ՝ որ առատօրէն չկոխեցաւ, չմնաց ազգային պատիւ՝ որ չայլասնեցաւ ու զգացումն՝ որ չվիրաւորեցաւ և այսօրիկ ամենայն դեռ սկիզբն են երկանց։

Լսէք, լսէք, տեսրք, որոնք դիմենք, որոնք մատուցանենք մեր բողոքը և մինչև ցերբ այսպէս լքեալ և յուսահատ սպասենք, արդեօք մեր գլուխ եկած այնչափ փորձութիւններէն մին՝ երկինք մի արասցեն, եթէ ձեզ պատահէին, ինչ կընէիք, այո ձեզ կը հարցնենք քախանձագին կերպով, զի դուք ևս մեզ նման, խիղճ, զգացում, պատիւ, կրօն, հաւատ ունիք և զաւակաց ու ընտանեաց տէր էք և գիտէք ու կրնաք զգալ թէ նիւթապէս, բարոյապէս և ֆիզիքապէս ջնասիլ մինչ արդեօք կզգայ, կը խորհի և կը մտածէ։

Լսէք ուրեմն, տեսրք, և յանուն ձեր խղճին ու Աստուծոյ լսէք, ինչ ընենք, եթէ կայ ձենէ զատ ազգային օրինաւոր առեան մը, լսէք մեզի և մեք հոն դիմենք, զի այլևս բաւական են, բաւական բառին բովանդակ նշանակութեամբը, ըստ որում մարդկային համբերութեան սահմանն իր որոշեալ կէտէն անդին չկրնար անցնիլ, վասն զի անկէ անդին աստուածային է համբերութիւնը։

Բայց մի վրդովիք, տեսրք, և մի յուզիք, վասն զի մեր ձենէ խնդրածը մեծ ինչ չէ, առէք մեր երկրին համար առաջնորդ մը և գՊօղոսն հեռացուցէք, այն Պօղոսը կըսենք, որ մեր երկրի Քրիստոսութեան և բողոքանաց բովանդակ առարկան է, և ահա անոր հեռացումն և փոխանակ նորա արժանաւոր մէկու մը ի պաշտօն առաջնորդութեան կոչումը կը խնդրենք և եթէ դուք դարձեալ ևս զլանաք, և գեղևիք և միայն և

եր խոստումներով շատանալ, ուրեմն ինչ կը նշանակէն Ազգային Վարչութեան պաշտօնն ու պարտիքը։

Մի՛ զմեզ մեղադրէք այսպէս խօսելնուս, զի այս առաջինը չէ, երկրորդը և տասնեերորդը չէ որ կը բողոքենք և ինչ մխիթարութիւն, որ գոնէ բողոքելու արտօնութիւնը կը վայելենք և Պօղոսն ալ ի շնորհս անմեկնելի անտարբերութեանս ու մունջ զվան կը վայելէ։

Մենք բողոքեցինք ահա վերստին, և դուք ալ պատասխանեցէք մեզ, տեարք, ոչ չորաբեկ խոստումով, զի մեզ համար երբէք նշանակութիւն չունի, այլ պատասխանեցէք այնու եղանակաւ, որ Աստուած, Հայրենիք և ձեր խիղճն զձեզ կը թելադրեն։

Ձերում բարձր սրբազնութեան և վսեմաշուք տեարցդ խոնարհ ծառայք

ՃԾՐ. ԳԼԱԿԻ ԺԱՌԱՆԴԱԻՈՐԱՑ ԴՊՐՈՑԻ ՍԱՆԵՐԻ ԶԱՑՆԸ ՏԱՐՕՆԻ ԹՇՈՒԱՌ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ամենապատիւ Պատրիարք սրբազան հայր և առատապուճ անդամք Ազգային քաղաքական վարչութեան

Բարերար տեարք.

Դուք որ զձեզ նուիրած էք միշտ ազգի թշուառութեանց լսել՝ ձեր ուշադրութիւնը կը հայցենք վարկեան մը՝ դարձուցէք ձեր ուշադրութիւն լսելու խումբ մը թշուառաց քանի մը թօթով խօսքերու՝ որ հազիւ թէ այս մուք տեղերէն նուազ ձայնով մը ձեզ կլսեցուննենք։

Մեր հայրենեաց ձայնը՝ իր թշուառութեանց վերայ աղաղակելով ձեր գթութիւնը հայցելով նուազեցաւ. ահ թշուառ և անբաղդ է մեր Հայրենիք, թշուառ ենք և մենք նորա որդիք. նա իւր ապագայի երջանիկ օրեր մեզմով կյուսաբ վայելել, բայց արդ եղեւ իրեն՝ որ իր յոյսը քանաբարվեցաւ, Տարօն՝ յուսահատութեան դրօշակին տակ մտած է . . . այսուհետև իր բաժին խաւարն է՝ մեր բաժինն ալ ցրվումն է, չկայ լոյս մը որ մեզ առաջնորդէ, ոհ, ձեր գթութիւնը միայն կմխիթարէ զմեզ։ Մեր յոյսը՝ մեր հայրիկն էր, մեր աչքեր միշտ Պօլսոյ ճանապարհներն էին, ձեզմով ու մեր Հայրիկով կը յուսայինք մեր Հայրենեաց թշուառութեանց սփոփիչ լինել. Հայրիկ ձեր Ազգասէր ջանիւք վերադարձաւ, բարերար տեարք, ձեր ազգասիրական ևբախտիք շատ, առ այս և մեր գոհութիւն ես որ առ ձեզ անսահման, բայց ուշ քանզի դեռ հին բռնակալութիւն այս աշխարհի մէջ կը թագաւորէ, մեր հայրենիք անմշակ է, ուսման և լուսաւորութեան սերմը ոչ կընդունի և ոչ կըբուսցներ, Հայրիկի համբերատար գործունէութեան կկարօտէր, ոհ այն ալ այժմ չկայ . . . բռնակալութիւնը իր քանիմ արբանեակներով դուրս ձգեց այս վանքէն. իր բարբարոսական բոլոր ճիգը թափեց Հայրիկի և հաստարակութեան ոտքը վանքի մէջ չկոխելու Մեր ժառանգաւորաց խումբայժմ անդաստիարակ, նոցա նախաստանաց և հայհոյութեանց առարկայ անկարգութեան մէջընկղմած է և յուսահատութիւն զմեզ ի ցրվում կբնելագրէ, պիտի ցրուինք այսուհետև քանզի Հայրիկ եթէ չդառնայ մեր վանք և վարժարանն մեռեալ է, կրօնական և ազգասիրական զգացումներ հետու կը փախչին մեզմէ, ոհ, այս միաբանութիւն զուրկ է այդ զգացումներէ։ Մեր մանկական ձայնը մինչև երկինք բարձրացնելով գթառատ վարչութեանդ հասցնելով ձեր կաթեկցութիւնը և գթութիւնը կհայցենք, կըցրվուինք մեք՝ որ մեր թշուառ հայրենեաց յոյսերն ենք. ի նշան ձեր գթութեան շնորհ ըրէք մեզ մեր հոգեանոյշ դաստիարակը մեր հոգեցուցիչ Հայրիկը։

Մեր հայրենեաց թշուառութիւնը և մեր խեղճ և հիւանդ վիճակը Հայրիկի կենդանարար բժշկութեան կը կարօտի, այդ բժիշկը մի խլէք թշուառներուս ձեռքէն, այս մեր հայրենեաց ձայնն է, որ առ ձեզ կհասցուննենք, Տարօնը իր որդւոց համար ձեր գթութիւն կը խնդրէ, գթացէք մեզ վերայ չը լինինք թշուառ, մեր հայրենեաց վիրաց վէրք մի ալ մի՛ աւելցուներ։

Ձեր օգնութիւն կը խնդրենք, Տարօնոյ թշուառ դաւակունքս աշակերտք Ժ. վ. Գլակայ։

Լեւոն	*Հմայեակ*	*Արմենակ*
Աստուածատրեան	*Դիմաքսեան*	*Ցակոբեան*
Վաղարշակ	*Հայկ*	*Նղիշէ*
տ. Ստեփանեան	*Թորգոմեան*	*Կարապետեան*
Արտաշէս	*Յոսրով*	*Վարդան*
Մանուկեան	*տ. Ցովհաննէսեան*	*Նիկողայոսեան*
Արսէն	*Զաքար*	*Ռուբէն*
Մելքոնեան	*Սարգիսեան*	*Գրիգորեան*
Սմբատ	*Աղոտ*	*Գակիկ*
Մարտիրոսեան	*Մահպազեան*	*Սողոմոնեան*

Բարսեղ Պետրոսեան

ՃԵ. ԻՍՄԱՑԵԼ ԲԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑԻՆ ՄԻ ԱՂՋԿԱՑ ԱՌԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ"

Մորախաս այֆանտի կարէդին վարքապէտ ձեզ բարև ունիմ գրելու։

Հայտ լիցի ձեզ որ այս Արծինաց փախուցած աղջիկայ դաւին կուհարցանես մինչև որ ձեր գիր եկաւ մուրան քէպի կարէց մէր գին ձեռք չիտաս և ձեր օրէնքն ալ չիբնդունէ որ առնիք իրմէ կուխնդրեմ ձեզմէ որ այս անգամ մին ալ ներես և մեզ խաթր տաս այսուհետև ինչ գործ որ ըլլայ երկրին մէջ մէջ հոգ պիտի տանի(մ)ք և կ՝ստարիք ձեր խաթրի համար չունքի յառաջմանէ մեր խաթր ձեր մօտ եղիր է։

Գրէցաւ գիրս Իսմայլ պէկից ի կինճ (կնիք)

ՃԶ. ՏՈՀԿԱՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ"

Վսեմաշուք Տէր.

Գաւառաց մէջ մեր աղգին դէմ քրդաց և ասոնց նման ազգաց ի գործ դրած գրկանաց պատճառաւ նեղուած՝ թշուառ վիճակի մէջ գտնուով, ապահովութիւն և հանգստութիւն գտնելու նպատակաւ հայրենիքնին թողլով օտար երկիրներ գաղթելն նամեծար համարած և այսպէս գիտում ունենալնին հետգհետէ ի պատրիարքարանս հասած յաւուրկ գրութիւններէն իմացուելով, գործադրութիւնը խոստացուած ընդհանուր և մշտենջենական բարեկարգութեանց սպասելով իրենց այս նպատակէն ետ կենալու համար յորդորելու և խրատելու պաշտօնով պատրիարքարանիս կողմանէ հարկ եղած տեղերն մի քանի եկեղեցական ուղարկուելով, իւր արժանաւորութեամբ և ուղղութեամբ ծանօթ Հ. Գարեգին վարդապետան ալ Տիգրանակերտ, Մալաթիա, Տիվրիկ, Զմշկէզէկ, Բալու, Ջնգուշ, Խարբերդ, Ակն, Արապկիր, Արաբկիր Գարահիսար, Սեբաստիա, Նեգոկիա, Մարզուան և Ամասիոյ կողմերը ղրկուելուն, պէտք եղած յանձնարարականաւ Սեբաստիոյ և Տիգրանակերտի կուսակալութեանց ուղղեալ բարձրագոյն հրամանագիր ուղարկած ըլլալով, Ձեր բարձրագահաւ վսեմութեան ուղղեալ բարձրագոյն հրամանագիրն ներփակեալ Ձեր վսեմութեան մատուցանել կը համարձակիմք, բայց քանի որ յիշեալ եկեղեցականին տառնձնած պաշտօնն փափուկ և կարևոր է և այս մասին ձեր բարձրութեան կողմանէ ամեն գիւրութիւն և օգնութիւն վայելելու ամեն կերպիւ կարօտ և արժանաւոր, ուստի սոյն խնդիրը Ձեր վսեմութեան բարձր գթութեան և ուշադրութեանը ներկայացնելով, այս մասին պէտք եղած օգնութիւնն ու ձեռնտուութիւնը շնորհ ընծայիդ կը խնդրեմ։

Ձէ(94) յուլիս Ի(8) Ձ0(95) բէճէպ. (20)"

ՃԿԸ. ՑԱՃԿԱՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՀՐԱՀԱՆԳ

1.— Վիճակագիր պաշտօնէից առաջինն ու գլխաւոր պարտաւորութիւնն է այցելած գաւառաց մէջ ոչ ի բեմս եկեղեցւոյ և ոչ ի տունս իրենց պաշտօնին քաղաքական գոյն չի տալ, այլ ազգային ամենամեծ պակաս մը՝ որ ժամանակէ մը ի վեր զգալի եղած էր՝ լեցընել, և մանաւանդ 1872 և 74 թուականներէն սկսեալ և թերի Ճացեալ վիճակագրութիւնն ամբողջացընել ըլլալը ծանուցանել. մի միայն վանօրէից՝ եկեղեցեաց, դպրոցաց և սոցին կալուածոց և սեպհականութեանց վրայ խօսելով, և առանց վիճակագիրը պիտի չհնամք ընելով։

2.— Վհատեալ և լքեալ սրտերը, մանաւանդ վերջին պատերազմին պատճառաւ և Թուրքիոյ մէջ տիրած անգործութեան և այլն՝ երեսէն յուսահատեալները յուսադրել, նոյն իսկ Օսմանեան վեհապետութեան ներքև Հայոց ազգին ունենալիք ապահով վիճակին և ապագային հաւանականութեանց հիմանցը վրայ, և օտար երկիր գաղթականութիւն ընելէ զգուշացընել, և այսպէս խօսիլ առ արտաքինս և ներքինս այսինքն մերայինս։

3.— Օր ու ժամանակ չկորուսանել և իրենց յանձնարարեալ պաշտօնին համեմատ այցելել այն վիճակները, որոնց ցուցակը նոյն հրահանգին հետ կցեալ է և տուեալ իւրաքանչիւր պաշտօնէի առանձինն։

4.— Առաջնորդական իշխանութեան մը վիճակագրութիւնն աւարտելուն պէս, օրինակ մը իր քով զգուշութեամբ պիտի պահէ, առանց ցուցընելու կամ օրինակել տալու այլոց, օրինակ մ՚ալ փութով պիտի հասցընէ առ ս. Պատրիարքն, և որպէս զի ապահով ճամբով գան հասնին թղթերը, պաշտօնեայք Գալատիոյ մէջ մէկմէկ անձ պիտի ցուցընեն, որոնց պիտի ուղղին իրենց նամակները ապահովագրելով, և անոնց պիտի յանձնարարեն, որ նամակը անձամբ տանի և յանձնէ ս. պատրիարք հօր։ Իւրաքանչիւր նամակի մէջ պարտական են ծանուցանել թէ ո՛ւր են, և ո՛ւր պիտի մեկնին։ Պաշտօնեայք վիճակ մը մեկնած առենին մանաւանդ անձի յանձնարարութիւն պիտի ընեն, որ թէ իրենց անուանի նամակ հասնի, ղրկեն իրենց նոր գացած վիճակը։

5.— Պաշտօնեայք գէթ 15 օրն անգամ մը գիր պիտի հասցընեն ի պատրիարքարան, և փոխադարձ գրութիւն սպասելու պէտք չունին, նոր հրահանգի թէ հարկ տեսնուի, կը գրուի, մինչև այն առեն ինչ որ ալ ըլլայ, իրենք ճշտիւ պիտի հետևին իրենց տուած հրահանգին։

6.— Վիճակագրական ցուցակաց վրայ քաղաքներն ու դիղերը, եկեղեցիներն ու վարժարանները և հայոց հետ բնակող օտար ազգերը յանուանէ պիտի գրուին, վարժարանաց անուններուն քով պիտի գրուին ծաղկոց կամ նախակրթարան և կամ ուսումնարան, որ հասկացուի ինչ կարգի վարժարան լինելնին, օրինակի համար ս. Ներսիսեան ծաղկոց, ս. Լուսաւորչեան նախակրթարան և այլն։

7.— Եկեղեցեաց և վարժարանաց հասոյթներն ու կալուածները ոչ թէ յանուանէ, այլ տեսակովը եւ տարեկան արդիւնքովը պիտի գրուին, օրինակի համար թաղախի և դանձանակի արդիւնք 300 ղրուշ տարեկան, կալուածներէ կամ այգիներէ կամ արտերէ 500 ղրուշ տարեկան և այլն։ Թերևս չգտնեն, ինչպէս սովորութիւն է, ճիշտ քանակութիւնը ցուցընել, այլ չանալու համոզել զանոնք որ իրենց ազգին օգտակարը՝ ճշտութեամբ ցուցընելն է։

8.— Հայոց թիւն ամենէն մեծ խնդիրն է և ամենէն ուշի պէտք է վիճակագիր պաշտօնէից ուշադրութիւնն ու հոգը գրաւէ։ Ընդ այր և ընդ կին և ընդ մանկտի համամատային թիւով մը պիտի գրուին, բայց ճշտութեանը մեծ փոյթ տանելու է և նոյն ճշտութեամբ արձանագրելու է։ Այս մասին գժուարութիւններ պիտի հանդուին առ ահի, բայց հասկցնելու է թէ այժմ այդ թիւը պահելը ոճիր է, և թէ այժմ պէտք է գէթ պատրիարքարանը գիտնայ այդ թիւը և այլն։

9.— Ցուցակաց եւսի ծանօթութեանց պատասխանատուներն իրենց հարցման դէմը պիտի գրուին, և երբ ուշի պատասխան ըլլայ, որ չկրնայ պարունակել նոյն հարցման դէմի պարապ միջոցը, գոյն առանձին թղթի վրայ կրնան գրել, հարցումը ճշտութեամբ նոյն պատասխանին վերնագիր դնելով։

10.— Մանօթութեանց պատասխանութիւն մեծ փոյթ պիտի առնին, մանաւանդ հողային խնդրոյն, բերքին, դիրքին, ճանապարհաց վրայ ճիշտ տեղեկութիւն առնուն հաւատարիմ և հմուտ անձերէ, և անձամբ քննելով և ստուգելով։ Մանօթութեանց կարգէն դուրս ուրիշ կարևոր տեղեկութիւններ ալ առնուն, առանձին թղթի վրայ պիտի նշանակեն, վերջապէս վիճակագիր պաշտօնեայք խնամով պիտի աշխատին այս գործին և պատասխանատու պիտի ըլլան անոր ամբողջութեանն ու վաւերականութեանը։

11.— Մանօթութեանց կարգին խնդրուած են բոլորովին օտար ազգ բնակիչ ունեցող գեղերուն անուններըը և այլն, պէտք է նկատել թէ միւս երեսի ցուցակին մէջ օտար ազգաց անունն ու թիւը կուզուի, և ոչ թէ գեղերը, որ հայ գիւղերուն մէջ բնակողներն են, որ այդ կուզուին, մինչդեռ առաջիս բոլորովին օտար ազգէ բնակեալ գեղերը կուզուին։

12.— Ո՛ր գաւառի մէջ որ վարժարանաց յառաջդիմութեան ձեռնտու ըլլալու համար ընկերութիւններ կազմուած են, քաջալերել պարտնք, և արձանագրել վիճակագրական ցուցակին մէջ կարևոր անդամոց անուններովը։ Ուր որ չկայ, նորոգ կազմել անյապաղ, անուն մը դնել, կամ դպրոցական ընկերութիւն ... գիւղի անուանել պարզապէս և արձանագրել։

13.— Որ գիւղի մէջ որ վարժարան չը կայ, պայն անմիջապէս հաստատել գէթ քահանային հոգատարութեանը տակ ծաղկոց մը բանալով, և եթէ մասնաւոր տեղ չկայ, եկեղեցւոյն գաւիթը կամ նոյն իսկ եկեղեցին յետ ժամերգութեանց վարժարանի սահմանել։

14.— Վանօքէից, եկեղեցաց, դպրոցաց թէ իրենց և թէ կալուածոց, այգեստանեայց և արտօրէից սենեակներուն և ֆէրմաններուն, հէօճէքներու, կալուածաղբերու և անէ տեսակ տեղհականութեան դրեթու օրինակները ընդօրինակելով առնուլ, և եթէ թափու եղած է նշանակել ճշտութեամբ, իսկ եթէ չէ եղած պայն ալ նշանակել, որոց անուան վրայ թափու եղած ըլլալն ալ նշանակել։

ՏԱՃԿԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ

ԵՒ ԲԱԺԱԿԱՑ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՃԿՐ. ՕՐՏՈՒԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1885 Նոյեմբեր 4-ին Տրապիզոնէն մեկնելով 6-ին յՕրտու հասանք ուր ազգային գործոց բարեկարգութեան ըստ օրինի զբաղելով, յորոց միջոց ևս պատշաճ համարեցաք Օրտուի գիւղորէից մէջ գանուած եկեղեցաց անուանքն և քահանայից որքանութիւնն և անուանքն և առանց եկեղեցւոյ և քահանայի գիւղորէքն առանձին առանձին ի գիր առնուլ, որք են.

ա. Օրտու քաղաք, եկեղեցի մէկ սուրբ Աստուածածին, քահանայք 2 տէր Սահակ Թաւչուանեան և տէր Գէորգ Տատեան։

բ. Զավուշլար գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Աստուածածին, քահանայ 1 Աբրահամ Ճոհանեան։

գ. Ղուշճէօրէն գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Աստուածածին, քահանայ 1 տէր Նիկոլ Ճանոպեան։

գ. Սայահա գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Աստուածածին, քահանայք 3 տէր Մովսէս Վարգիկեան, տ. Գաբրիէլ Ուրուտեան, տ. Ծովհան Գալօճեան։

ե. Տեփէ գիւղ. եկեղեցի մէկ սուրբ Լուսաւորիչ, քահանայք 2 տ. Միքայէլ Աշալեան, տ. Աւետիս Ուրուտեան։

զ. Ճոճօղլու գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Աստուածածին, քահանայ մէկ տ. Բարդուղիմէոս Արզումանեան։

է. Բամպուքլու գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Գէորգ, քահանայ 1 տ. Թադէոս Ճելեբեան։

ը. Քիրիզ տէրէ. եկեղեցի չօծուած, քահանայ 1 ա. Մկրտիչ Շալճեան։

թ. Մուսագըրըք, եկեղեցի չօծուած, միացեալ ընդ Քիրիզ տէրէի . . .

ժ. Զոգտամ գիւղ, եկեղեցի մէկ, քահանայ 1 Անդրէաս Քէշիշեան։

ժա. Սալլար գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Լուսաւորիչ, քահանայ մէկ տէր Գալուստ Գաբրիկեան։

ժբ. Ճոշկելիւր գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Ծակոր, քահանայ տէր Գրիգոր Մատուրեան։

ժգ. Տերեկի և Ալաճաթամ գիւղեր, 2 եկեղեցիք չօծուած . . . քահանայ 1 տէր Ղուկաս Արզումանեան։

ժգ. Ճօտունա գիւղ, եկեղեցի 2 սուրբ Աստուածածին միւսն սուրբ Գէորգ, քահանայ 1 տ. Գողոս Զօլաքեան։

ժե. Զամաշ գիւղ, եկեղեցի 1 սուրբ Փրկիչ, քահանայ 1 տէր Ծօհաննէս Գալատեան։

ժզ. Գաղարսու գիւղ, եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ չունի։

ժէ. Սէլուպէյ Ղրանի գիւղ. եկեղեցի 1 սուրբ Գէորգ միացեալ Ճոճօղլուի և քահանայն նոյն Բարթուղիմէոս Արզումանեան։

ժը. Գուլքան գիւղ. եկեղեցի 1 Լուսաւորիչ, միացեալ ընդ Զավուշլարի Աբրահամ։

ժթ. Նաղըխ գիւղ. եկեղեցի 1, միացեալ ընդ Սալլարի Գալուստ ք. Գաբրիկեան։

ի. Զամպազի գիւղ, եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ չունի։

Օրտուի հոգաբարձուքն են

1. Ծովակիմ Անդրէասեան.
2. Գողոս »
3. Նիկոլ »
4. Գրիգոր »
5. Գողոս Ջիլճեան.

Կրկնամուսնութիւն Օրտուի գիւղորէից մէջ

ա. Տիրելի գիւղէն տելի Յարութիւն առնուն անձն, հրամանաւ հանգուցեալ առաջնորդի վիճակիս, կինն իրրեւ անդամալոյծ, քայգ կը շրջի եղեր, իսկ վերջինս առած կինն ալ աղխիկ է եղեր։

բ. 1882-ին Քիրաղաեբեցի տելի Գալուստին տղին, Զաւուշլար գիւղէն Զօլօղլի հաճի Համբարձումին հարսը, որոյ այրը Ռուսաստան ըլլալով Իչքունարցի Պետրոս վարդապետ պսակեր է յիշեալ հարսը Գալուստին տղին հետ։

գ. 1881-ին, Բերշեմպեցի Աւետ Ղունտաճօղլի Սիմաւոնին կինը կատնու, որոյ այրը Եւթակիոյ ս. Յօհան Ոսկեբերան հայրապետի վանքը կը դտնուի, պսակողն անյայտ է։

գ. Ուլուպէյէն Յօշկելիւր գիւղէն, այսինքն Սալլար, Ծառուր օղլի Աբրահամ, Տելի գիւղէն Պետիկ օղլիին հարսին հետ ամուսնացեր է, որոյ այր Ռուսաստան կը գտնուի, սալլարցի սէր Գալուստ քահանայն պսակեր է։

ե. Գուլբան գիւղէն Հալաճ օղլի Եղիա իր կինը առողջ վիճակի մէջ ըլլալով հանդերձ, յոյն մը առած իրրեւ կին կը պահէ և գաւակներ ծնած է։

Օրտուի գիւղերէն Ինքնիմիտի գիւղեր գաղթող հայ գիւղացւոց ընդհանուր գումարն է

Յօճօղլի գիւղէն	. . . . .	22 տուն
Սայաճա »	. . . . .	10 տուն
Զամաշ »	. . . . .	6 տուն
Ուլու պէյի Զամուռլի գիւղէն	. .	19 տուն
Սալլար գիւղէն	. . . . .	30 տուն
		87 »

Ռուսիա գաղթողներն

Սայաճա և Գառնճըխ գիւղերէն	.	11 տուն
Զամաշէն Նիկեաբիա գաղթող	.	7 տուն
		18 »

Օրտուի Զամաշ գիւղի ղողուքեան դէպքերը

1885 Նոյեմբեր 10-ին Սաքար Կերիշ Քաղի բնակիչներէն Սօֆօղլի Օսմանին տղան, որ 30 տարեկան երիտասարդ մէ, գաղթականք զայն վիրաւորեր են, որք նախ 20 ոսկի պահանջեր են երիտասարդէն, որ չը տալով՝ ոճրագործք կկողոպտեն նորա տունը։

1885 Նոյ. 15-ին ուրբաթի գիշեր ժամը 4-ին տունները նոյն գիւղի Տաշ օլուղ Քաղի բնակիչներէն Գարաքեհեայ օղլու Յօհանի որդի Մարդոսին տունը կերթան գաղթականք, որք կարծեօք ուր հոգւոյ չափ են եղեր, յորոց երկուքը տան դուռը կոտրելով ներս կը մտնեն, իսկ միւսներն դուրսը կը Ձգան և սպառնալեօք ոսկի կը պահանջեն Մարգսէն, և երբ չեն ընդունիր կըսկրսին խոշտանգել զՄարգիս, որոյ ոտքերը կրակարանը կը խօքեն այրելու, և գոշոյնով կը վիրաւորեն զՄարգիս և զկինն նորա, երբ ասով ալ իրենց նպատակին չեն հասնիր կըօկսին տան մէջ եղած դոյքերը կողոպտել, որք են մէկ հրացան, 4 գոյդ գուլպայ, 1 հօխայ մանած, և կանանց վերարեբեալ հագուստներ առնելով կը մեկնին անտի։

Նոյնպէս Նոյ. 1-ին դարձեալ Քաղ օլուխ Քաղի բնակիչներէն Գալինեեան Յօհան ուստային ախոռէն 4 հատ անասուն, այսինքն 1 եզ, 1 Թոսուն, 2 կով կը գողցուին, ասոնց հետ մէկտեղ երկու վերմակ առեր են, որք լուացուած և չորնալու համար դուրսը փռուած է եղեր։

1885 Նոյ. 6-ին ևս դարձեալ Քաղ օլուխ Քաղի բնակիչներէն ԵԹիմ օղլու Աւետին մէկ ձին գողցուեր է։

Գիւղացիք մարտապայ ըլլալով՝ էմլաքի տուրք իրենք կը վճարեն հողը իրենց չըլլալով, և միևնոյն ժամանակ Թեմեթքիւ կը վճարեն իրրեւ վարձակալ։

Մուսաղերոքցիք անտառները քակելով արտ շինելու համար իրր քսան տարի դատ կը վարեն, իրր Քէ առանց կառավարութեան ազդարարելու գործելնուն համար, աստի իրր չորս տարի առաջ իրենց ծախուած է կրկին գներով։

Տասանորդ վճարելէն դկնի, տասանորդէն աւելցածին արտօնագիր չի տար, որպէս զի արդիւնքը ծախելու կարող ըլլայ, և այսու երկու անգամ տասանորդ առնուն։

Օրտոյի բնակիչը

260 տուն լուսաւորչական հայ, բողոքական հայ հինգ տուն, 640 տուն յոյն, 43 տուն բողոքական յոյն, 200 տուն տաճիկ։ Մէկ եկեղեցի հայոց յանուն սուրբ Աստուածածնի, և երկու վարժարան, մին մանկանց Մովսիսեան անուն և միւսն աղջկանց Հայկուհեան անուն, երկու քահանայ տէր Սահակ և տէր Գէորգ։

Մէկ վարժարան բողոքականաց, քարոզիչ և ուսուցիչ Յակոբոս էֆ. Երիցեան, միացեալ յոյն բողոքականաց հետ։ Երեք եկեղեցի յունաց և երկու վարժարան, քահանայ հինգ, առջ. փոխ. Պապա Յոհաֆան, հոյակապ վարժարանի շինող Թօստաքի Իփսիմիահ, ուսուիչականութեան և քաղաքակրթութեան մէջ յառաջէմ, մեծաւ մասամբ արհեստաւոր, աշակերտք 270 և 6 վարժապետք յերկոսին դպրոցում, անկիրթ և անգէտ։

Մէկ բիւշաիէ դպրոց տաճկաց և 2 մզկիթ։

Նշանաւոր թիւրքեր, որք են Ահմէտ պէյ խտա աղա, Գահրան աղա խտա աղա, պէլէտիէյ բէյիզ Գաթրճի զատէ Մուսթաֆա էֆ., Հիւսէյին էֆէնտիյօղլունցի, միւսթենթիք Օսման պէյ, պիտայիթի աղա, Գատը էֆէնտի, ոստիկանաց տեսուչ Ալի աղա հարիւրապետ, մալ միւտիւրի Սիւլէյման էֆ., Քահրիրաթ քեաթիպի Ահմէտ էֆ։

Էպաթցայի խանեատաններ, որք են հաճի Յալիլ զատէ Ալի էֆ. Տերեքեօյլիւ օղլի զատէ Մեհմետ աղա, որք ոչխարի վաճառականներ են։

Բժիշկք. տօքթ. Յաչատուր էֆ. Ձևրմակեան և Յարութիւն էֆ. Անմահեան բժիշկ և դեղագործ։ Փաստաբանք Մ Մխրիճեան, և Մինաս Նաղեան, կայ նաև բժիշկ մը Աւետիս էֆ Գաստապեան կեսարացի և դեղագործ։

Քայիմէքամ հաճի Օսման փաշա կավուզ օղլի Տրապիզոնցի։

Գաղթականաց գլխաւոր Ալի փաշա, գաւառիս մէջ զետեղուած թիւրք կիւրճի գաղթականք 11000 անձ են։

Օրտու քաղաքի շուկայի մասն այրեցաւեր եղած լինելով՝ նոր կը շինուի գեղեցիկ յատակագծով, նոր ճանապարհ մը շինուած է Մեփաստոյ մեծ գծին հաղորդուած է Զառայի կողմէն Մելիթ կամ Համիտիյէ ըսուած գաւառը։

ա. Սովորական երթեւեկող շոգենաւք. Ռուսիոյ, գործակատար Գէորգ էֆ. Զիլճեան, բ. Օսմանեան, իսկ պատահական շոգենաւք Աւստրիական և Գաղղիական։

Գաւառի բերքերն են. կորեկ, լուբիա, կաղին, կանեփ, բրինձ, ցորեն, գարի, եւլաֆ, մեղր և մոմ, մորթ են։

Կենդանիք ոչխար, կով, գոմէշ։

Երկրային դիրք լեռնային է. մշակութիւն եզներով, այսինքն արօրով և փայտատով կընենք արհեստը ի գիւղորայս՝ շալևքեան գործել, իսկ ի քաղաքի՝ դերձակ, կօշկակար, երկաթագործ, պղնձագործ, որմնագործք (կիւմիւշխանացիք են) տարազագործք մեծաւ մասամբ հայք, գինագործք հայ են և վաճառականք։

Քաղաք սակաւաջուր, ամենէն գեղեցիկ ջուրն է Քեչի գիւղի ջուրն, և օդ ոչ առողջարար ըլլալով բնակիչք մեծ մասամբ 12 ժամ հեռի Զամպազի ըսուած հովասուն և դալարուտ վայրն, իսկ հայք Գոզտեքէ ըսուած տեղը կելլեն յօդափոխութիւն, և մէկ բաղնիկ սեփհականութիւն Քոխիեան Գալուկ աղայի։

Քաղաքի հայ բնակիչք գաղթեալ են ի Թամզարայէ իբր վաթսուն տարիէ ի վեր, իսկ գիւղորէից հայք գաղթեալ են ի Համշինէ և ունին յատուկ խօսակցութեան ոճ և բառեր. արի և աշխատասէր բայց ինքեանք մարապայ են. քանդի հողեր տաճիկ տալ ներու կը վերաբերին։ Մեծ զրկանք, մահ, յափշտակութիւն և նեղութիւն կրկրեն գաղթականներէ։

Նաև բերք են ընկոյզ, բուրգ, հենտեքի ունդ, մուշտակի մորթ, այն է կուզի ևն, կայ և քարահանք պատուական, մանկանէզի հանք, կապարի հանք, և արծաթի հանք, որ գտագաճաք ըսուած տեղն է. և այս հանքերու արտօնութիւն առնուած է տէրութենէն։ Նաև աւել, թի, թեքնէ, տոսախ, սեփեթ։

Հայոց Մովսիսեան վարժարանի մէջ մանչ 200, աղայ մեծ և փոքր, և Հայկուհեան վարժարանի մէջ աղջիկ 160 մեծ և փոքր։

Ասա եղերեցաւ Օրատուի վիճակագրութիւն, և նոյեմբեր 29 ուրբաթի օրն ցերեկեան ժամը 5½-ին առաջնատանութեամբ մեկնեցանք անտի, մերթ քիւավարելով և մերթ հեղմալիր առագաստով արշաւելով՝ խիստ ղբօսիկ և զուարճալի ճանապարհորդութեամբ անվանդ հասաք յիւնիա ի նոյն օր դիշերուան ժամ երեքին, և հանգստացանք աթոռակալ Աստուածատուր աղա Մուրատեանի օրհնեալ քնակարանը։

Օրտու քաղաքի և գիւղորէից յատկացեալ պտղին եւ մուգաթան

			պտղի	մուգ.
Թեփէ գիւղ	միամեայ	վճարելի	460 դ.	40 դ.
Փերշեմպէ	»	»	360 դ.	
Սայաճա գիւղ	»	»	650 դ.	50 դ.
Չավուշլար	»	»	300 դ.	50 դ.
Ղուշճիէօրէն	»	»	200 դ.	20 դ.
Զօդտամ գիւղ	»	»	600 դ.	70 դ.
Յոճօղլու գիւղ	»	»	300 դ.	20 դ.
Չամուռլուգիւղ	»	»	400 դ.	50 դ.
Ղաբըր գիւղ	»	»	200 դ.	
Տերելի գիւղ	»	»	200 դ.	30 դ.
Գուլթան գիւղ	»	»	160 դ.	
Սալլար գիւղ	»	»	450 դ.	30 դ.
Ալաճաթամ	»	»	250 դ.	20 դ.
Բաղարսու գիւղ	»	»	300 դ.	50 գ.
Չամաշ գիւղ	»	»	420 դ.	30 դ.
			5350 դ.	460 դ.
Օրտու քաղաքին	»	»	100	100 դ.
			3250	560

1884-ին մնացեալ պտղի եւ մուգաթայ ենթ որք պահանջելի են

Թեփէ գիւղէն	միամեայ	500 դ.
Փերշեմպէէն	»	360 դ.
Սայաճայէն	»	700 դ.
Չավուշլարէն	»	350 դ.
Ղուշճի էօրէնէն	»	220 դ.
Զօքտամէն	»	670 դ.
Յոճօղլիէն	»	180 դ.
Չամուռլիէն		
Ղաբկեր գիւղէն	»	50 դ.
Տերելի գիւղէն	միամեայ	230 գ.
Գուլթանէն ամբողջ	»	վճարած են
Սալլարէն	»	110 դ.
Ալաճա թամէն	»	270 գ.
Գադար սուէն	»	450 դ.

•••○○○•••

ՄԿԳ. ՑԻՒՆԻԱՑԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1885 նոյ. 29 ուրբաթի երեկոյին գիշերուան ժամը 3-ին Ցիւնիա հասանք, ուր աղգայնոց հետ տեսութիւն ընելով՝ ազգային գործոց կարգադրութեան զբաղելով հանդերձ, Ցիւնիայի նկատմամբ ինչ ինչ այցելութիւններ ի գիր առնուեցաւ, որք են։

Ցիւնիա 500 տուն չոյն քնակիչ կայ, որք ունին երկու եկեղեցի մին յանուն վերափոխման սուրբ Աստուածածնի, և միւսն սուրբ Նիկողայոս, չորս քահանայ կայ և մէկ ալ առաջնորդական փոխանորդ կուսակրօն քահանայ անուն Միխրօփանի. և ունին երկու վարժարան մին մանչ աղայոց, որք 200-ի չափ կան, և չորս դասատու. իսկ միւսն աղջկանց, որք 60-ի չափ էին և սոցա վարժուհին կարճահասակ և այլանդակ մի սաղտատն օրիորդ էր, նաև սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն չարեմտեան պարսպի դրան ներքին ճակատը կար մի քարաքանդակ եղն և մի մարդ, որոց համար աւանդութեամբ կը պատմուի եղեր թէ անչիշատակ ժամանակէ ինացած է, որ նոյն մարդը այդ վայրերը շրջելով երբ թէ անտառ եղեր է՝ ուր այդ եղը կը գտնէ, այր իչիշատակ այդպէս քանդակեր են այդ դրան վրայ. յոյնք ունին նաև քաղաքէն քիչ մը հեռի կղզեակի մը վրայ փոքր եկեղեցի մը սուրբ Նիկողայոս անուն, և քաղաքին պատի մէջի այլ կոստանդիանոս անուն եկեղեցի մը, ուր կը պատարագեն և այսպէս ունին։

Ընդհանրապէս արհեստաւորք են, որ՝ նագործ, հիւսն, ձկներս և ատաղձագործ, նաւագործ և պրօնագործ (կեմի հալաքը) և կղմինտր (շինող) են։

Իսկ հայք 120 տուն կը բաղկանան

որք ունին մի եկեղեցի սուրբ Մինաս անուն և մէկ վարդապետ Գեորգ անուն Թիւրեան, մէկ քահանայ աէր Մարտիրոս Տարսեղեան, մէկ վարժարան սուրբ Մեսրովպեան 40 աշակերտով և մէկ դաստատուն, աղջկանց վարժարան չունին, ժողովրդոց մէկ մասը վաճառականութեամբ կզբաղի, իսկ մէկ մասն ալ մանրավաճառութեամբ և դանազան արհեստներով, երբեմն եղեր են ունանք նաւուց տէրք, իսկ այժմ գադարեալք։

Հայք ունին երկու գերեզմանատուն, մին քաղաքին գլուխը Ջաքըր Թիփիսի ըսուած դուարճալի վայրն է, իսկ միւսն տանկոց Թաղին մէջ, որուն գերեզմանաքարեր առկից երեք տարի առաջ հաներու ճամբային գործածուելը է հայոց անտարբերութենէն. ըստ աւանդութեան վարժարանին ներքին յարկ սուրբ Մինաս անունով եկեղեցի եղած է եղեր. քաղաքիս մէջ հայոց գաղթականութեան սկիզբն երեք հարիւր տարի է ի վեր կը յիշուի, յորս կը գտնուին Թամզարայէ, Գարահիսարէ, Կիւմիւշխանէէ, Տրապիզոնէ և այլ տեղերէ, իսկ գիւղերու հայք Համշենի գաղթականք են վերջին տարիներէ. իրր հարիւր տարի է այս կողմ գաղթելնին. գիւղացի հայոց լեզուն և սովորոյթք նման է Օրտուի գիւղացւոց։

Ծիւնիա տուն տանկոց 1500, մղկիթք 10 և քանի մը հատ մեսճիտներ ունին, և ըիւշտիէ վարժարան. հոս կըգտնակի անուանի Ջաղնատար օղլի Օսման փաշայի որդին Նուրի պէյ, որ այս օրերս փաշայ եղեր է, ամենէն նշանաւորն է իւր տուն, և ունի շատ կալուածներ և գեղեր նաև Ջարշամպայի մէջ, զորս իճարէի կուտայ։ Այս առմին կը վերաբերի Օրտու քաղաքին շուկայի հողին գատն և Ջարշամպայի Ջիֆտլիկ գիւղին։ Երկրորդ տեղ կը բռնէ այս կարգին Սիւլէյման պէյ Ջաղնատար գատէ, որ յիշեալին փեսայն է, որոյ քարուկիր տուն առաջին տեղը կը բռնէ, ապա հողատէր և կալուածատէր է։ Քաղաքիս կառավարութիւն քայմաքամութիւն է, մութասարըֆութիւն Սամսոն, վիլայէթը Տրապիզոն, քարանթինա մամուրի Օսման էֆ. կեօմրիւկ մեմուրի Հաղկը պէյ, Ինիայի գատրն իւնիացի է, և իւր եղբայրն ալ Սամսոն ճեզա րէիզի է, գատիին անունը Ահմէտ Թեվֆիկ էֆ. և միւֆթիին անունը հաճի Հասան էֆ. և քայմաքամն է Նուրի Օսման պէյ։

Յիւնիա երեք բժիշկ կայ, տօքթ. Սահակ Մարկոսեան, տօքթ. Իլիա Մէյմարեան, տօքթ. Իզմիրցի Մոնուէլաքի. փոստաբան երկու, մին Մահիր գատէ Ջալիա էֆ, իսկ միւսն չերքէզ Մահմէտ էֆէնտի, երկրաչափ Միհրան էֆէնտի Քօլօլեան, Գարտաշեան Ցովսէփ էֆ. քօնտիքթօռ և Ցովակիմ էֆ. Մուրթաֆեան։

Ծիւնիա գաւառի բերքեր. կանեփ, կորեկ, լուբիա, կանեփի հունտ, կտաւատ, բրինձ, առատ, մեղրամոմ, ունկուզ, խընձոր և հաւկիթ։ Օսմանեան շոգենաւը սովորական միշտ կը հանդիպի, իսկ միւս նաւերն հրաւիրանօք. Ծիւնիա քաղաքի անմիջապէս քովէն նոր ճանապարհ մը շինուած է, որ կերթայ 16 ժամուան տեղ այսինքն մինչև Թիֆի սուլու, սակայն ամբողջացած չէ, գրեթէ 3 ժամու չափ պակաս ծացած է։

Աստ եղերեցաւ Ծիւնիայի վիճակագրութիւնն, ուր 16 օր մնալով դեկտ. 15-ին օսմանեան Ջերիֆքեանի շոգենաւով մեկնեցանք անտի գեր. առաջնորդ Գաբրիէլին Սրուանձտեանց ս. հօր հետ՝ և դեկտ. 16 բշրքին օրն աղջմամբ ի Տրապիզոն հասանք, 42 օր տեւելով նորին գերապատուութեանն սոյն երկու վիճակի այցելութիւնը։

Հինիայի քաղաքին եւ գիւղորէից քահանայից եւ եկեղեցեաց անուանքն

Իւնիա քաղաքը 121 տուն, եկեղեցի մէկ սուրբ Մինաս, քահանայ աէր Մարտիրոս Բարսեղեան։

Եօքիւզ գիւղ 35 տուն, եկեղեցի մէկ սուրբ Լուսաւորիչ, քահանայ չունի։

Իւշդունար գիւղ 120 տուն, եկեղեցի 2 սուրբ Աստուածածին և Լուսաւորիչ չծծեալ, քահանայ աէր Ցօհաննէս Թահմազեան, աէր Գալուստ Գրպաշեան։

Գեօքլիւք գիւղ, 80 տուն, եկեղեցի 1 սուրբ Կարապետ, քահանայ աէր Միքայէլ Թահմազեան. աէր Գարբիէլ Գէշիշեան։

Էքինճիկ գիւղ, եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ չունի։

Ճէննէրխ և Եաղպասան գիւղեր, 110 տուն եկեղեցի 1 սուրբ Յակոբ, քահանայ տէր Մինաս տէր Մինասեան, տէր Եղիա Նոյսէսեան։

Գալլըք գիւղ 80 տուն, եկեղեցի 1 սուրբ Աստուածածին, քահանայ տէր Ստեփան Գալայճեան, տէր Կարապետ Քելլեճեան։

Գորգմաղը և Քելիղ գիւղեր, 40 տուն եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ տէր Վրթանէս Ավճեան տէր Յոհաննէս Ապիյանեան։

Զաղըքլուք գիւղ, 38 տուն, եկեղեցի 1 սուրբ Յակոբ, քահանայ տէր Յակոբ Եաղըճեան։

Գայաուրտը գիւղ, եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ տէր Մկրտիչ Զըլալեան։

Ձաթխա գիւղ, 40 տուն, եկեղեցի 1 չօծուած, քահանայ չունի։

Թօփուլ գիւղ, 7 տուն, եկեղեցի չունի քահանայ տէր Նշան Մելիտոնեան։

Թօփուլ գիւղի աթոռակալը՝ Իւչպունարի աթոռակալ Անտոնեան Եպրուքիւնն է և քահանայն կը հովուէ Ալեմտաղիի ժողովուրդ իւր գիւղին հետ ի միասին, որ Զարշամպային կը վերաբերի յիշեալ Ալեմտաղին, իսկ Թօփուլ մեր վիճակին։

Տէր կամսար քահանայ Մատիկեան անպաշտօն։

Տէր Մեսրովպ քահանայ Տուվաճեան, եօքիւզ գիւղի վրայ ձեռնադրեալ, այժմ ի Նիկիասար։

Տէր Նիկոյ քահանայ Ապիյանեան, Իւչպունար գիւղի վրայ ձեռնադրեալ, այժմ ի Զարշամպա։

Տէր Աբրահամէս քահանայ Թահմազեան, ձեռնադրեալ Իւչբունարի վրայ, և այժմ ի Հերեք։

Ինիաչի գիւղորէից անուանքն եւ թէ տարեկան պտղին եւ մուզաթաչն

	տուն	պտղի	մուզաթաչ
1 Գալլըք գիւղ	80	300 ղ.	100 ղ.
2 Ճէննէրխ և Եղպասան գիւղ	110	500 ղ.	100 ղ.
3 Էքինճիք գիւղ	80	300 ղ.	30 ղ.
4 Գնօքլիւք գիւղ	80	200 ղ.	100 ղ.
5 Գորգմաղը »	60	150 ղ.	40 ղ.
6 Իւչբունար մեչէլիք	410	174 ղ.	100 ղ.
7 կրկին Իւչբունար	120	224 ղ.	100 ղ.
8 Զաքալ գիւղ Իւչբունարի	...	202 ղ.	
9 Եօքիւղ գիւղ	35	150 ղ.	30 ղ.
10 Թօփուլ գիւղ	10		
11 Ձաթխայ	45	200 ղ.	50 ղ.
12 Ձաթխայի Զըպուքլուք գիւղ	38	250 ղ.	40 ղ.
13 Գայա արար գիւղ	30	150 ղ.	20 ղ.
	688	2800 ղ.	610 ղ.
Իւնիա քաղաքին ս. Մինաս եկեղեցւոյն			100 ղ.
			710 ղ.

Ինիաչի գիւղորէից անուանք եւ թէ տարեկան պտղին մուզաթաչն

1884 թուականին.
300 Գալլըք գիւղի պտղին։

1885 թուականին.
300 Գալլըք գիւղի պտղին։

	1884 պտղին	1885 պտղին	մուզթ.	հոգի
80 տուն				
Գալլըք գիւղէն	300	300	100	75
Հրամանի է	» 240	180		
110 տուն				
Ճէննէրխ	»			
Եաղպասան	» 500	300	100	40
Հրամանի է	120	120		
80 տուն				
Էքինճիկ	» 650	300	30	
Հրամանի է	82-83 500			
	» 60	60		
80 տուն				
Գնօքլիւք	» 200	200	100	15
Հրամանի է	40	40		
60 տուն				
Գորգմաղը	» 150	150		
Հրամանի է	20	20		

	1884 պտղին	1885 պտղին	մուգթ.	հոգի
120 տուն Իւչբունար				
մեղելիք	174	174	100	15
կրկին Իւչբուր.	224	224		
Հրամանի է	20	80		
Զաքալ գիւղ				
Իւչբունարի	202	202		
Հրամանի է	40	80		

Նօքիւղ գիւղ քահանայ չունի. վասն դի այս գիւղի քահանային որ տէր Մեսրովպ Տուվահեանն է, նիկիսար պաշտօն կը վարէ. 1 եկեղեցի ունին սուրբ Լուսաւորիչ անուն, 35 տուն ժողովուրդ։

Ֆեններիս կամ Նաղպասան գիւղ, 110 տուն ժողովուրդ. 2 քահանայ ունի մին տէր Մինաս և միւսն տէր Նդիա, եկեղեցի 1 անուն ս Յակոբ, 3 դպրոց ունի, վարժապետ ունին, հարիւրէն աւելի աշակերտ կը կարդան։

Թօփուլ գիւղ, 1 քահանայ տէր Նշան Մելիտեան, եկեղեցի չունին և Թերմէի եկեղեցին կերթան, 6 կամ 7 տուն ժողովուրդ ունի որ Իւչբունարի վրայ գրուած է։

Ձաթցայի Ջուպուքլու գիւղ 38 տուն ժողովուրդ, մէկ եկեղեցի անուն սուրբ Յակոբ, քահանայ մէկ տէր Յակոբ Նաղբեան, դպրոց մէկ, դասատու ունին 30 աշակերտ կը կարդան, Աթոռակալի անուն Մինաս Մաթուլեան, 250 պտղի 40 ղր. մուգթայ, երեք հրամանի, 10 հոգնաժին կայ այս գիւղը երկու տարուան պահանջելի այսինքն 1884 և 1885։ Զարագործ գաղթականք Գոչօղլի Ապէլէյման, Տէրէգէօյցի լազ . . . նաև կավճի Ըռեշիտին տղան Հիւսէին, որք Քարքուճաղ գիւղը Գարագուլլուքճօղլի էմինին տունը կուգան միշտ, ու կօթեվանեն։

Պալըք գիւղի քահանայք եւ թաղերը

Քահանայք 2 տէր Առեփան Գալայճեան, տէր Կարապետ Գելենեան. եկեղեցի 1 սուրբ Աստուածածին.

Թաղերը

1 Թաղը նոր պաշը. դպրոց ունին, 80 տուն ժողովուրդ, վարժապետ չունին։
2 » Տարախտա եկեղեցին չօծուած։
3 » Ալի պարաս
4 » Իւղիւմպէք

Գայիս արտը գիւղ, եկեղեցի մէկ սուրբ Կարապետ, չօծուած, քահանայ մէկ տէր Մկրտիչ Տրապղանլեան, 30 տուն ժողովուրդ, դպրոց ունին, քահանային կը կարդացնէ, աթոռակալ Գաբրիէլ Թերզեան, պտղի 150 ղր. 3 տարեկան, մուգաթային հանգուցեալ սրբազանը պաշխար է, 1 հրամանի կայ, 1884 և 85 տարուան համար։

Իւչբունար գիւղի քահանայք 4, տէր Ճօհաննէս Թահմազեան, տէր Գալուստ Գըւպաշեան, տէր Կամսար Բաբազեան և տէր Նիկոն Գեսրոսեան։

Թաղերը

1 Թեվեքլիք. եկեղեցի 2 մին սուրբ Աստուածածին և միւսը ս. Լուսաւորիչ։
2 Չիլիֆտար. 2 դպրոց ունին, 120 տուն ժողովուրդ։
3 Կարեման.
4 Մեղելիք.
5 Զաղալ գիւղ.

ՃԿՊ. ԱՂԲԱԿԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Աղբակ գաւառի Հայ բնակչաց բոլոր գիւղօրէից, տանց, եկեղեցեաց կամ վանօրէից, և նոցին քահանայից ցուցակ գծագրեալ ի Փիլիպպոս վարդապետէ յԱռաջնորդէ այնց կողմանց, յամի տեառն 1851, մայիս 13։

գիւղօրէք	տունք	եկեղեցիք	քհնյք.
Գաշգալէ գիւղաքաղաք	42	.	.
Առակ գիւղ	40	1	.
Բաղ գիւղն	23	1	1
Մալքասայ գիւղ	4	.	.
Քառնատուն	5	.	.
Հասփխտան	15	1	1
Եբնան գիւղ	30	1	1
Երընկանի գիւղ	22	1	1

	տունք	եկեղեցիք	քհնյք.
Աշակերտ գիւղ	6	.	.
Փարս գիւղ	9	1	1
Օրտաճեր	15	1 ամայի	.
Բալասան գիւղ	15	1	.
Գըժնկերտ գիւղ	15	2	.
Վանքի գիւղն	25	.	.
Անպէկ գիւղ	9	.	.
Ճուխ գիւղ	7	1	.
Դարափուլլի գիւղ	7	.	.
Ալալեան գիւղ	5	1	.
Բէսիւլան գիւղ	9	.	.
Փլամազ գիւղ	5	.	.
Լաշկօթ գիւղ	3	.	.
Ըռեկան գիւղ	5	.	.
Թաղ գիւղ	2	.	.
Փխ գիւղ	8	1	.
Աբօն գիւղ	5	.	.
Նաթրուկ գիւղ	4	.	.
Պաթկան գիւղ	3	.	.
Աչէս գիւղ	3	.	.
Ալաս գիւղ	6	1 ամայի	.
Ագիս գիւղ	4	.	.

Գաւառու կողմանց

	տունք	եկեղեցիք	քհնյք.
Գարբէլ գիւղ	33	1	1
Տիզայ գիւղ	60	1	.
Երվաթայ գիւղ	3	.	.
Ջուլամերկ	..	2	.
Գաքան գիւղ	45	1	1
Ճալիլան գիւղ	14	.	.
Ճանանց գիւղ	5	.	.
Սիրման գիւղ	3	.	.

ՃԿԵ. ԶԱՐԵՃԱՆԳԱՑԻ ՀԱՄՈՑ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գիւղորայք Զարշանպարի

ա. Աղճակիւնէի գիւղ 40 տուն հայ, ունին մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, մէկ քահանայ տէր Համբարձում Գիճոսեան, մէկ գպրոց, 15 աշակերտք կը յաճախեն եթէ վարժապետ ունենան։ 3 ժամ. Ջարշամպայի և 8 ժամ. Սամսոնի, ժողովուրդք երկրագործ են։ Բերք եգիպտացորեան, վարսակ, ցորեան և գարւոյ քերքը անյայտ. կայ նաև սոյն գիւղը 100 տան չափ մահմետական, որք ունին մի մըզկիթ և մէկ գպրոց, 4 տուն ալ բողոքական հայ կան։

բ. Ահալու գիւղ 40 տուն հայ, մի եկեղեցի յանուն սուրբ Յակի, մէկ քահանայ տէր Գեւորս, մի գպրոց 20 աշակերտով, վարժապետ չունին. 3 ժամ Ջարշամպայի և 7 ժամ Սամսոնի, ժողովուրդք երկրագործ են։ Բերք եգիպտացորեան. վարսակ, ցորեան և գարին շատ չյաջողիր. նաև 150 տան չափ տաճիկ և չերքէզ գաղթական բնակիչք կան, որք յիշեալ գիւղի թաքարլու ըսուած քարը կը բնակին և ունին մի մզկիթ, և մեռնին, որ կը ծառայէ ուսանողաց, և գպրոց ինքը տղոց համար, սոյն քարը միւս բերքերէն զատ ծխախոտ ալ կը մշակեն։

գ. Կեօյճէ* գիւղ 60 տուն հայ և Ուլու Բուղար 40 տուն հայ. միացեալ ունին մի եկեղեցի յանուն վերափոխման սուրբ Աստուածածնին, քահանայք երկու տէր Ներսէս Թորոսեան, տէր Յովհաննէս Տէրտէրեան և տէր Եղնիկ Փափազեան. երկու գպրոց՝ յորս 40-էն աւելի երկսեռ մանկիկք կը յաճախեն, 4 ժամ ի Զարշամպայ, 8 ժամ ի Սամսոն, ժողովուրդք երկրագործ։ Բերք եգիպտացորեան, վարսակ, ցորեան և գարի։ 6 տուն ալ բողոքական կայ և 6 տուն մահմետականն։

Նահանգական միւսիւրիթենէն առաջ թէև հարստահարութիւններ կըլլան եղեր, բայց միւսիւրութիւն ըլլալուն աւելի ևս ատոնկացած է հարստահարութիւնք, գողութիւնք. ձի, եզ, գոմէշ ևն կը գողցուին միշտ և գիւղացիք առ ահի չեն կրնար ըսել ծանուցեալ գողերը, և են մահմետականներ, որք սահմանակից են սոյն գիւղի և մէկ տարուան մէջ 150 կտոր անասուններ գողցուեր է սոյն գիւղէն, որոց համար տեղեկագիր տրուած է կառավարութեան գիւղացւոց տարագրութեամբ։

դ. Զիֆալիկ Գապայ Ճեվիզ** գիւղ. 56 տուն հայ, ունին մի եկեղեցի յանուն սրբոյն կա-

* կամ Կեօվճէ. Աղաց.

** կամ Ղապա Ճեվիզ. Աղաց.

բապետի, ունին մի քահանայ տէր Յակոբ տէր Յակոբեան և դպրոց 20 աշակերտով, և քահանային կը կարդացընէ օգնականով։ 4 ժամ ի Զարշամպայ, 8 ժամ ի Սամսոն. ժողովուրդը երկրպագործ են։ Բերքը եգիպտացորեն, վարսակ, ցորեան և սակաւ ինչ գարի։

ե. Սարի եւրտի հայեր գիւղ, որ (Ընկերի ալ կըսուի). 25 տուն հայ, եկեղեցի չունին, Քապա Ճեվիկ գիւղի քահանան կը հովուէ, դպրոց ալ չունին։ 6 ժամ Զարշամպայի, 7 ժամ ի Սամսոն. ոչքա ես երկրագործ են։ Բերքը նոյնն է Քապաճեվիկի նըմանը։

զ. Աղլուճ գիւղ, 18 տուն հայ, ունին եկեղեցի չունուն հոգւոյն սրբոյ գալստեան ս. խաչէ, և քահանայ մի տէր Յակոբ Քեստեբեճեան, ունին նաև դպրոց։ 7 ժամ ի Զարշամպա 7 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը երկրագործ, բերքը նոյնն է ըստ վերնոյ։

է. Գուրշունլու գիւղ Էօքսիւզ օղլու օյմաքը. 60 տուն հայ, ունին մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Գէորգեայ, քահանայ տէր Յօվհաննէս Միւնկիւրեան, և դպրոց մի 10 աշակերտ հազիւ կերթայ սոյն օյմագէն։ 6 ժամ ի Զարշամպայ, 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը հողագործ են, բերքը եգիպտացորեն, բրինձ յոյժ սակաւ, ցորեան, վարսակ և Թիւթիւն։ Սոյն գիւղ կը բնակինայ հանգուական միւսիւրը, որ հայազգի մէկ կապատեալ ազա Էօքսիւզեան և կը կառավարէ ըստ օրինի տէրութեան։

ը. Գուրշունլիի նայլաճուղ օյմաղ, 60 տուն հայ, եկեղեցին և քահանային վերապրեալն են. նոյն է և դպրոցինին, և 15 աշակերտ կը ղրկուի սոյն գիւղէն ի դպրոց։ 6 ժամ ի Զարշամպայ 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը երկրագործ, բերքը ըստ վերնոյն։

ը. Ըրտղուղել գիւղ, որ Չիֆտ իշի ալ կը կոչուի, 60 տուն հայ, ունին մի եկեղեցի սուրբ Աստուածածնին անուամբ, ունին նաև երկու քահանայ, տէր Գաւիթ Էօքսիւզեան և տէր Յարութիւն Փափազեան, ունին նաև առանձին դպրոց 20 աշակերտով, 6 ժամ ի Զարշամպայ և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը երկրագործ, բերքը նոյնն է ըստ վերնոյն։

ժ. Կիւնպաքը օյմաղը գիւղ, 40 տուն հայ, որոց քահանային և եկեղեցին Բաղտէլի գիւղինն է, նոյնպէս և դպրոցն, ուր կը յաճախեն 10 աշակերտք։ Նոյն հեռաւորութիւնն ունի ի Զարշամպա և ի Սամսոն։ Ժողովուրդը նոյն գործով կը զբաղին և բերքը նոյն են, բաց ի ծխախոտէ և բրինձէ։

ժա. Մելիքթօղլու օյմաղը* գիւղ, 35 տուն հայ, եկեղեցի և քահանայ և դպրոց Էօքսիւզ օղլու օյմաղը ըսուած գիւղին հետ միացած են, նոյնպէս 6 ժամ ի Զարշամպայ և 12 ժամ ի Սամսոն, նոյնպէս երկրագործ և բերքը նոյն գիւղի նման։

ժբ. Ղապալախ օյմաղը, որ փոքր գիւղ մէ, 30 տուն հայ, ունին եկեղեցի մի յանուն կաթողիկէ Էչմիածնի և քահանայ տէր Նիկողայոս Տէրմիրճեան, դպրոց չունին բնաւ։ երկրագործ և բերքը նոյն, 6½ ժամ հեռի ի Զարշամպայէ և 12 ժամ ի Սամսոնէ։

ժգ. Գոնուքլու օյմաղը** գիւղ, 50 տուն հայ, ունին եկեղեցի Լուսաւորչի անուամբ և դպրոց մի ուր կը յաճախեն 30-ի չափ աղայք, 6½ ժամ ի Զարշամպա և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը երկրագործ, բերբ եգիպտացորեան, վարսակ, ցորեան, գարի և ծխախոտ սակաւ։

ժդ. Էյնել պաշի կամ օրթայ օյմաղ գիւղ, 32 տուն հայ. ունին մի եկեղեցի և քահանայ տէր Գէորգ Գալիոնճեան և դպրոց մի ուր 15 աղայ կը յաճախեն, բայց վարժապետ Աստուած տայ։ 7 ժամ ի Զարշամպայ և 9 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդը երկրագործ, բերբ եգիպտացորեան, վարսակ, ցորեան և գարի սակաւ։ Զաթախցի Ալի էֆէնտին՝ որ նահիա միւսիրի է, իր կողմանէ իբր փոխանորդ դրած է սոյն գիւղի բընակիչներէն Գասըմ օղլի Յակոբ անուն արդարասէր անձը, որ անդամ է նահանգական ժողովոյն և կը կառավարէ իւր սոյն գիւղի ժողովուրդը, որոց չարաչար կը ճնշանուն կիւրճի գաղթականներ։

ժե. Զաթախ գիւղ. 60 տուն հայ, երեք թաղի բաժնուած, ունին մի եկեղեցի յանուն սուրբ Մինաս. քահանայք երկուք, տէր Ա-ռաքել Գասըմեան և տէր Յարութիւն Գա-

* Կամ Նալէքի օղլու օյմաղ Ա.պատ.

** Կամ Գիւրճլու օյմաղ Ա.պատ.

սըմեան, ունին մի դպրոց 10 տղայ կը յաճախեն, վարժապետ չունին այժմ, որ առաջ շարունակ կուննային եղեր։ Միջին հաշուով 5 ժամ ի Ջարշամպայ և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդք երկրագործ, բերք եգիպտացի բնան, վարսակ միայն։

Սոյն գիւղին մէջ եկեղեցւոյն շուրջը 20 տուն վրացի գաղթականներ կը բնակին և շատ չարիքներ կը գործեն։ Այս գիւղ որ եւ բնաք Թաղի բաժնուած է առանձին անուն ունին Թաղերը Ջաքաղ, Կարապաշի, Էմիրխան և այս գիւղէն 3 տարուան մէջ 13 կամ 14 տուն Ռուսիա գաղթեր են։

ժզ. Էօրէնճիւկ օյմաղը գիւղ, 60 տուն հայ, եկեղեցի ունին սուրբ խաչ անուն, ունի մի քահանայ տէր Գրիգոր Մուշլի օղլու, որ այժմ բացակայ է ի Ռուսաստան գնացած է, ուր ի տեսութիւն որդւոյն, որոյ ընտանիքը աստ են և ինք ծերացած մօտ 80 ամեայ. ունին նաև դպրոց մի 30 աբղայք կը յաճախեն և դաստատու ունին, որ կուսուցանէ հասարակ ընթերցանութիւն։ 8 ժամ ի Ջարշամպայ և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդք երկրագործ, բերք եգիպտացօրեան, վարսակ, ցորեան և գարի սակաւ։

ժէ. Այվաճուղ գիւղի Մարթիլ Թաղ, 60 տուն հայ, ունին մի եկեղեցի յանուն սբբոյն Յակովբայ, ունին երեք քահանայ, տէր Թաթուլ տէր Գօղոսեան, տէր Մինաս Մինասեան, տէր Սարգիս տէր Մինասեան, ունին դպրոց մը, ուր 25 տղայք կը յաճախեն այժմ և կուսանին ընթերցանութիւն մի վարժապետէ։ 6 ժամ ի Ջարշամպա և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդ երկրագործ, բերք եգիպտացօրեան, վարսակ, գարի, ցորեան և կանեփ, 44 տուն Ռուսիա գաղթած են։

ժը. Այվաճուղի Քեօքիւր,* և Տաշճուղաղ Թաղը, 60 տուն հայ, եկեղեցի մի չարխափան սուրբ Աստուածածնին անուն, և երկու քահանայ տէր Յարութիւն Գաբրաէրինեան, տէր . . . ունին և դպրոց 25 աշակերտով, որք այժմ կուսանին հասարակ ընթերցանութիւն և հայերէն ու տաճկերէն, թուաբանութիւն, պատմութիւն,

*կամ Քեօվիւր։ Ա.

կրօն, դաստատուն է պ. Բաբթուղիմէոս Նազարեան չարշամպացի. 6 ժամ ի Ջարշամպա, 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդ երկրագործ, բերք ըստ վերնոյն։

ժբ. Գուրշունլիի Զիֆտիլի գիւղն. 35 տուն հայ, որոց եկեղեցին և քահանայն Բազուպէլի գիւղինն է և դպրոցնին մի է ըստ վերնոյն։ 8 ժամ ի Ջարշամպայ և 12 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդն երկրագործ, բերք եգիպտացօրեան, վարսակ, ցորեան, գարի, և սոյն գիւղէն 15 կամ 20 տղայ կերթան ի դպրոց Բազուպելի գիւղն, որոյ միացած են եկեղեցեաւ և քահանայիւ սոքա. եւ իր գըբացի մահմետականներէն կարանջան վանգողուքեան նոցա. որք յաճախ կը պատահին։ Եւ այս գիւղէն 15—20 տուն Ռուսիա գաղթած են։

ի. Գարու դայա գիւղն. 35 տուն հայ, 35 տուն բողոքական, 15 տուն մահմետական. եկեղեցեաւ, քահանայիւ և դպրոցիւ միացած են ընդ Կեօյճէ գիւղի և Ոուլու Բունդարի, 10 տղայ բողոքականաց դպրոցը կը ղրկեն, որ ի նոյն գիւղ։ 5 ժամ ի Ջարշամպա 8 ժամ ի Սամսոն։ Ժողովուրդ երկրագործ, բերք եգիպտացօրեան, վարսակ, ցորեան, գարի։

Գիւղօրայք Ջարշամպայի Հայաբնակ

ա. 1 Ահալու։

բ. 1 Գաբրանլի, 2 Ղատի կերիչ՝։

գ. 1 Աղճակէօնէ, 2 Տիւզտաղ, 3 Բորսող՝։

դ. 1 Քաղաճէվիզ, 2 Էչէքճի զըտանի։

ե. 1 Աղլուճ։

զ. 1. Եայլաճըխ, 2 Դաշտատաղ։

է. 1 Միլէթլի օղլու օյմաղ, 2 Ալախարման, Ջօնուխլուխ, 4 Ղազալաճխ, 5 Մեմիճէ։

ը. 1 Ղըզըլ պիւք։

թ. 1 Զիֆտ իչի, 2 Էօրէի պէլ, 3 Սօյուխ։

ժ. 1 Էյրի տերէ։

ի. 1 Ոուլու բունար, 2 Գըլըխլօղլու։

լ. 1 Կեօվճէ գիւղ, 2 Չախմախ 3 Թախթալըխ։

խ. 1 Ճայվար կամ Բաթճի Ղըշլասի։

ծ. 1 Դափու գայա, 2 Ղասըմ ղրանի։

ժա. 1 Թեքիւր, 2 Տաղճուղաղ։

ժզ. 2 Այվաճուխ կամ Մարթիլ։

Գետին միւս կողմը

ա. 1 էրէնճիք, 2 Ֆըռըն իչի։
բ. 1 էչնէլ պաշի, 2 Օրթայ օյմագ։
գ. 1 Զաթախ։
դ. 1 Օրտուպաշի։

Զարշամպա քաղաք

Բնակիչք հայ, թիւրք, յոյն, չէրքէզ, կիւրճի, քիւրտ, մեծ մասն թուրք, ապա հայք, ապա չէրքէզ, ապա յոյնք, ապա կիւրճիք և 60 տուն կիւրճի։ 1700 տուն չէր. 650 յոյն։

Գլխաւոր գործն է երկրագործութիւն, կը ցանեն մաքր, վարսակ, ցորեն, գարի, լուբիա, կտաւատ, կանեփ, թիւթիւն, բրինձ։ Աբուհասաք շերամի թել կը հանեն նուազ։

Անասնեղէն գոմէշ, կով, եզն, ձի և մատակ, ոչխար, այծ, ամմուր, աղուէս 500 չախալ։

Եւրոպա կը ղրկեն այծենի, ոչխարենի, լուբիա, մաք, կտաւատ, թիւթիւն, գոմշենի և կովակաշի, ի Փոքր-Ասիա — Զուկ, խաւիար։

Մրգեղէնք բազմատեսակ. խնձոր և ընկոյզ կը ղրկուի գուբսեր։

Եւրոպականաց վաճառածէն 60,000 ոսկի շահ կը մտնէ։

12,000 տուն բնակիչ։

Եւրոպական ապրանաց կը վճարեն 35000 ոսկի։ 5000 ոսկի առջի ծովով։

Վաճառականք ա. հայք, բ. յոյնք, գ. թիւրք։

Ճանմանք.—յարևելս՝ Թէրմէ գաւառ, յարևմուտս՝ Սամսոն, հիւսիս՝ ծով և Զալթան, հարաւ՝ Հէրէք և Ղարաղուշ։

Շրջապատ լերինք. Էյրի դալէ, Ղնալի տաղի, Զօլտիւր, Սօպալան և այլն, անտառոտ մեծամասն։

Գետք՝ Կէօքսու՝ կը բղխի Զաթախէն կը թափի Իրխ։ 2 Ղարաղաղի՝ չուր՝ Ղարաղաղէն կը բղխի կը թափի Իրխ։ 3 Կէօքսէրէ չուր՝ կը բղխի Սօպալան լեռնէն—Հէրէքէն, կը թափի Իրխ։ 4 Թերէճէյէ գետ, կը բղխի Թերէճէյէն, կը թափի Իրխ։ 5 Ճաճճին գետ՝ կը բղխի Էյրիքէլապի բարձր լեռնէն, կը թափի Իրխ։ 6 Ապտալ գետ՝ կը բղխի Սօպալանէն և հեռվէէ տէրէ գեղէն, կանցնի Չիվիլիկի գիւղօբայք, օդուտներ կընծայէ, կը թափի ծով։ 7 Էլէկէյի գետ՝ կը բղխի Ազլաճ գիւղի վրայէն, կը թափի ծով։ 8 Գէօյիւքլիւի գետ, կը բղխի Կէօվճէ տէրէյի տորոտէն, կը թափի ծով։ 9 Կիլապլի գետ, Սամսոնի լեռնէրէն կը բղխի և կը թափի ծով։ 10 Իրխ ծանօթ մեծ գետն է, որ Գկասարու և Թօքատու չրոց միացումն է։ Հէրէքէն անցնելով Հայվաճըխի մօտէն կը մտնէ Զարշամպա։ Հարաւէն ի հիւսիս, խոտոր խոտոր, Աբբմու և Հէյվէճըխու միջնէն Զարշամպայ քաղաք երկուքի կը բաժնէ. շուկան և տաճկաց թաղը յարևելս Թոդլով, հայոց և յունաց թաղ՝ յարևմուտս։ Կամուրջը, նաւերը, Սամսոնէն նաւակ կուգայ կերթայ ծովով գետով մինչև քաղաք։ Ընդմէջու չուր չորս ժամ է մինչև ծով։

Շուկայն, նորոգութիւնք, խան, հայոց սեպհականութիւնք։

ՃԿԱՋ. ԱԶԳԱՑԻՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ՓԱՍՏԱՄՈՆԻ ԵՒ ԾԻՐԱԿԱՑԻՑ

Անուն քաղաքի և գիւղերի	Քէհ. տները	Քէհ. կեանք	Ցեղաթիւ կեանք	անուն հիւանդութեան	անուն դեղերացու	տարեկան ծախս տոքին	հասոյթ ինչնից	Քէհ. տերերի թիւը	տարեկան ապրուստ	խօսած լեզուն	Քէհ հոգ ունին	Քէհ իրենց քոնի կը կատարեն	դիմող Քէհ
Քաստամոնի .	156	140	496	տուբը Առաւտածածին	Վարդանանց եղիւռա	անցուկ դրամ պահնկան 8000	մասնաւորապէս դրամ հասոյթ չունի	58	մեծաւ մասամբ ներկա- բար	Քրքիրէն	ամենեքին չուենին	մի քիմք դրամի	վարդան ի 60-ի չուեց դանգատ կան
Գարապըշըջը .	35	29	64	ջարոզ կը դան	—	—	—	—	հողագործ և մաղաձ-ըի	հայերէն	խիստ քիչ	հոգի և դրամի	
Տէվրիքիան . .	40	33	73	—	—	—	—	—	Նոյնպէս	հայերէն	ամենեքին բոլորովին կը բազման	Նոյնպէս	
Թօսիա, Քաբըրլու և Գօյա- պատ մաղա- գործ	1255	1210	2465	Նկնգիցին, ջարոզին կենդ- պէտէր	գալուցին ինչ չունի	—	—	—	մաղ սգործ և կէս մաս- բացկան	հայերէն	ամենեւին բոլորովին կը բազման	Նոյնպէս	
	1456	1412	2898					58					

Քաստամոնի 28 մարտ 1871

ՃԿԼ. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ"

Թէմք

Ա. Շապին Գարահիսար քաղաք. միւթասարիֆութիւն ընդ վալիութեամբ Սեաստու. կեդրոն Առաջնորդութեան, եկեղեցիք երկու. ս. Աստուածածին մայր եկեղեցի և ս. Քրկիչ. Հասոյք և կալուածք մայր եկեղեցւոյ՝ հին թաշխանէն 35 կոտր սենեակէ և խանութէ 10-13000 ղրուշ ընթացիկ դրամ. Նոր թաշխանի դուրս 10 խանութէ՝ 2000 ղրուշ, մէկ ներկարարնոց՝ 1200 ղրուշ. մէկ մէյհանէէ, մէկ խոհանոցի և երեք զաղանչիի խանութներէ՝ 1000 ղրուշ. մէկ տունէ 400 ղրուշ. ժողովրդենէ՝ 4000 ղրուշ, կալուածագրերը Մարկոսեան Գէորգ աղայի անուան. և մէյհանէի, աշչիին և ղաղանչիի 3 խանութներունը՝ Նաւումի անուան որ տիգրանակերտցի ասորի մի է։

Հասոյթք ս. Քրկչին՝ ժողովրդենէ՝ 2000 ղրուշ, վարժարանի ներքին յարկի գործարանէն՝ 600 ղրուշ։

Վարժարանք չորս. Մուշեղեան ուսուցչարան, ծաղկոց մը, և օրիորդաց. և Քրկչեան ուսուցչարան և ծաղկոց միացեալ։ Մաթք վարժարանաց եկեղեցիներէ և ժողովրդեան հանգանակութենէ՝ 38000 ղրուշ, Քիւ ուսանողաց՝ 440 մանկունք, 120 աղջկունք։ Տունք հայոց 700, Քիւ հայոց 5224, Ցոյն 1050, Թուրք 12000։

Թամզարայ աւան, կամ իբր արուարձան քաղաքին։ Եկեղեցի 2, ս. Թագաւոր և Աստուածածնին։ Կալուածք և հասոյթք ս. Աստուածածնի՝ Թամզարայի շուկայի մէջը եղած 3 խանութէ՝ 270 ղրուշ. ժողովրդենէ՝ 300 ղրուշ։ Ս. Թագաւորին Թամզարայի մէջ եղած խանէ մը՝ 600 ղրուշ. ժողովրդենէ՝ 2000 ղրուշ։

Վարժարան 1, Արամեան կամ Լամբրոնեան։ Մաթք վարժարանին 3000 ղրուշ. երբեմն հանգանակութենէն, երբեմն ընկերութենէն. (այժմ երկուքն ալ խափանեալ և վարժարանը փակեալ)։ Աշակերտք 270 մանկունք, 20 աղջկունք եղեր են։ Տունք հայոց 280, Քիւ հայոց 1980, Թուրք 477։

Ալերդի գիւղ։ Եկեղեցի 1, ս. Աստուածածին։ Հասոյթ եկեղեցւոյ՝ գալիս եղողնեբրու ժողովուրդը 200 ոսկի հանգանակած են, և գանձապետներն են՝ Սինանեան Թորիկ, Պօղոսեան Մ. Թորիկ և Մահմուբեան Մարտիրոս։ Ժողովրդենէն 500 ղրուշ։

Վարժարան 1, Վահանեան։ Մաթք վարժարանի 1200 հանգանակութեամբ գիւղացւոց։ Աշակերտք՝ ձմեռն 30 մանկունք։ Տունք հայոց 46, Քիւ հայոց 444։

Զորտախ գեղ։ Եկեղեցի 1 ս. Գէորգ։ Հայք եկեղեցւոյ ժողովրդենէն 2000 ղրուշ։

Վարժարան 1, Վահանեան ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 2000 ղրուշ հանգանակութենէն, նուէրներէ և եկեղեցիէ։ Աշակերտք՝ ձմեռ 30 մանկունք։ Տունք հայոց 61, Քիւ հայոց 488։

Պուսէյիղ գիւղ։ Եկեղեցի 1, ս. Գէորգ։ Հասք 1500 ղրուշ ժողովրդենէ։

Վարժարան 1, ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 2000 ղրուշ հանգանակութենէ նուէրներէ։ Աշակերտք 34 մանկունք։ Տունք հայոց 30, Քիւ հայոց 258։

Ծիպէրի գիւղ (մօտ քաղաքին)։ Եկեղեցի 1, ս. Յակոբ։ Հասք ժողովրդենէ՝ 1500 ղրուշ։ Վարժարան 1, ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 1200 ղրուշ թոշակէ։ Աշակերտք՝ 25 մանկունք, 7 աղջկունք. (այժմ փակ)։ Տունք հայոց 66, Քիւ հայոց 453, (250 մարգագործ են)։ Թուրք 60։

Քըլճանոց գիւղ։ Եկեղեցի 1, ս. Գէորգ։ Հասք և մաթք 2000 ղրուշ ժողովրդենէն, 12 հազար ղրուշի չափ դրամագլուխ կայ՝ գանձապահ Պալեան Սարգիս քահեան։

Վարժարան 1, ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 500 ղրուշ, այլեւայլ աղբիւրներէ։ Աշակերտք 30 մանկունք։ Տունք հայոց 56, Քիւ հայոց 500, Թուրք 150։

Աղուանիս գ.։ Եկեղեցի 1, ս. Գէորգ։ Վարժարան 1, ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 600 ղրուշ հանգանակութենէն։ Աշակերտք 35 մանկունք։ Տունք հայոց 70, Քիւ հայոց 630, Թուրք 130։

Ապանայ գ.։ Եկեղեցի 1, ս. Պօղոս Պետրոս։ Վարժարան 1, ծաղկոց։ Մաթք վարժարանի 400։ Աշակերտք 25 մանկունք։ Տունք հայոց 29, Քիւ հայոց 298, Թուրք 200։

Դիմլուճ գ. (եկեղեցին փէրման առնուած բայց թրքերը չեն թողած շինել)։ Տունք

հայոց 8։ Թիւ հայոց 70։ Թուրք 160։

Ավտունտու գ. տունը հայոց 10։ Թիւ հայոց 102։ Թուրք 100։

Սէվինտիք գ. եկեղեցի 1, ս. Յօհ. Ոսկեբերան։ Վարժարան 1, ծաղկոց։ Ծախք վարժարանի 400 ղրուշ ժողովրդենէ։ Աշակերտք 20։ Տունը հայոց 28։ Թիւ հայոց 235։

Վերին կամ Մեծ Ածպտէր գ.։ եկեղեցի 1, ս. Կարապետ։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 2000 ղրուշ ժողովրդենէ։ Աշակերտք 70։ Տունը հայոց 180։ Թիւ հայոց 1996։ Թուրք 300։

Ղուաճ գ. (մօտ Ածպտէրի), եկեղեցի 1, ս. Փրկիչ։ Տունը հայոց 15։ Թիւ հայոց 135։

Վարի Ածպտէր գ.։ եկեղեցի 1, Աստուածածին։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 1500 ղրուշ։ Աշակերտք 45։ Տունը հայոց 130։ Թիւ հայոց 1200։ Թուրք 300։

Ազամօնիկ գ.։ եկեղեցի 1, ս. Լուսաւորիչ։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 1200 ղրուշ ժողովրդենէ։ Աշակերտք 25։ Տունը հայոց 32։ Թիւ հայոց 288։

Աղրավիս գ. եկեղեցի 1, ս. Աստուածածին։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 1200։ Աշակերտք 30։ Տունը հայոց 45։ Թիւ հայոց 480։ Թուրք 75։

Գոմէշտուն գ. եկեղեցի 1, ս. Աստուածածին։ Տունը հայոց 14։ Թիւ հայոց 128։ Թուրք 21։

Մշակնոց գ. եկեղեցի 2, ս. Սարգիս և ս. Յակոբ։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 1500։ Աշակերտք 50։ Տունը հայոց 100։ Թիւ հայոց 909։

Ընսկիշէհր գ. եկեղեցի 1, ս. Մինաս։ Տունը հայոց 24։ Թիւ հայոց 148։

Բուրզ գ. եկեղեցի 2, ս. Աստուածածին և ս. Յակոբ։ Վարժարան 1, Լուսաւորչեան։ Ծախք վարժարանի 1500 ղրուշ ժողովրդենէ։ Տունը հայոց 130։ Թիւ հայոց 1170։

Եէնի գեղ, եկեղեցի 1, ս. Մկրտիչ։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 500 ժողովրդենէ։ Աշակերտք 15։ Տունը հայոց 20։ Թիւ հայոց 180։ Թուրք 31։

Ընտիրէս աւան (գայմագամ), եկեղեցի 2, Աստուածածին և ս. Սարգիս։ Կալուածք Աստուածածնին 3 խանութ է գեղի մէջ՝ 250 ղրուշ, ծաղովրդենէ՝ 2000 ղրուշ։ Վարժարան 1, Հայկազնեան։ Ծախք վարժարանի 2500 ղրուշ հանգանակութենէ՝ միշտ բաց։ Աշակերտք 90։ Տունը հայոց 210։ Թիւ հայոց 1898։ Թուրք 400։

Սիս գ. վարժարան 1, ծախք վարժարանի 1000 ղրուշ։ Աշակերտք 35։ Տունը հայոց 60։ Թիւ հայոց 540։ Թուրք 75։

Քէչէիւրտ գ. եկեղեցի 1, Աստուածածին։ Վարժարան 1, ծախք վարժարանի 500 ղրուշ ժողովրդենէ։ Աշակերտք 24։ Տունը հայոց 60։ Թիւ 544։

Գօյլուհիսարի (Մըշաղ գեղ) տունը հայոց 5։ Թիւ հայոց 45։ Թուրք 1500։

Մահմատ գ. եկեղեցի 1, Աստուածածին, վարժարան 1, ծախք վարժարանի 500 ղրուշ։ Աշակերտք 15։ Տունը հայոց 25։ Թիւ հայոց 225։ Թուրք 113։

Տէմիրճիլիկ գ. եկեղեցի 1, ս. Սարգիս։ Տունը հայոց 7։ Թիւ հայոց 26։

Լըթաւոիչ գ.։ Տունը հայոց 3։ Թիւ հայոց 14։

Տիշքէօյիւ գ.։ Տունը հայոց 3։ Թիւ հայոց 15։ Թուրք 50։

Ուսուփ պէյի շիվլիկ գ.։ Տունը հայոց 3։ Թիւ հայոց 108։ Թուրք 40։

Վիճակիս մէջ երեք վանք կայ։ Ա. Նշանի վանք և ս. Առաքելոց վանքը՝ Աչխարուվայի մէջը։ Առաջնորդը կը կատաւարէ, դուռ վանահայր և միաբան չկան։ Երկրագործութեամբ կը ղբաղին երկու վանքն ալ իրենց լուծքերով և մշակներով։ Ս. Նշանի վանքն ունի ... արտ 22 քիլէի սերմամուտ (1 քիլէն 220 հոխայ է)։ մէկ ջաղացք 3 քարով. 1 այգի։ Թափու եղած չեն հողերը։ Մուտք ջաղացքէն 2000 ղրուշ, արտերէն գարի և ցորեն 30 քիլէ. գեղերու պտղիներէն 18 քիլէ ցորեն։ Առաքելոց վանքն ունի ... արտ 25 քիլէի սերմամուտ. (Թափու եղած չէ), մուտքն է՝ 40 քիլէ գարի, ցորեան և ֆիտ արտերէն. պտղիներէն 20 քիլէ (կրնայ 60 առնուիլ եթէ ատն), քաղաքի մէջ ունեցած դարբնի խանութէ մը 400 ղրուշ. նոր շինուած փուռէ մը և սրճարանէ մը բան մը չառնեը, պարագով շինուած ըլլալուն՝ շինողներու ձեռքն է առ այժմ (200 լիրայի դէմ). կայ և մէկ արտ մը այս նոր շէնքերուն քով 8500 ղրուշի առնուած 3 տարի յառաջ։ Թամզարայի ս. Գէորգ վանքը, կից

գիւղին, երկու սարիէ ի վեր առանց վանահայրի, դի սաճարը և շէնքերը այրուած են. կը կառավարուի Թամզարացիներէն կարգեալ Մխիթէվէլի Մուսայեան մ. հիւրեղի ձեռքով. վանքս ունի մէկ ջաղացք, որմէ կ'սանանայ 2300 դրուշ. ունի 17 կարը արա. հինգ քիլէ սերմամուա. թափու եղած ս. Դէորգի անուան. (քահանաները Մխիթէվէլիին քովը կը պահուի). իր արտերէն կառնու վեց քիլէ ցորեան. միայն Թամզարան է քէմը, որոց նուէրն և ուխտաւորաց արձիւնքն է 3000 դրուշ. Ունի երկու լուծք, և երկրագործութեամբ կը զբաղի. Պարտէզներ ունի քովը.

Նշանաւոր անձինք. հարուստք՝ Այնաճեան Մ. Մկր. Այնաճեան Յարութիւն պատուաւոր և գործունեայ, Մարկոսեան Աւետիս և մ. Մարտիրոս եղբարք, Ալթունեան մ. Առաքել, Տէր Մեսրոպեան մ. Գասպար, Վեցիկեան մ. Յարութիւն եայլն.

Ուսումնականք Վեցիկեան Աւետիք, Սահակեան Աւետիք (վարժապետ), Յոհ. Մելքոն Տէր Մեսրոպեանց, Մ. Գաղասար Ղարիպեան, Կարապետ էֆ. Այնաճեան, մ. Գէորգ Հաննիկեան, եայլն.

Գործունեայք՝ Յարութիւն Այնաճեան, Թաթէոս Սէրճանեան, Կարապետ Տէր Մեսրոբեան, մ. Առաքել Ալթունեան.

Ընկերութիւնները՝ քաղաքի մէջ եղեր են երեք, Մուշեղեան, Ուսումնասէր և Ընթերցասէր, որոց գրքերը և կանոնները դեռ կան, բայց իրենք գոգարեալ են, և Ընթերցասէր ընկ. Փրկչի Թաղին, Լամբրոնեան ընկ. Թամզարայ, որք դագարեալ են նոյնպէս.

Սովորաբար բոլոր հայք հայերէն կը խօսին.

Արհեստք՝ գեղերու մէջ երկրագործութիւն, իսկ քաղաքի և Թամզարայի մէջ ծաղկեալ է մանիսա գործել. վաճառականութիւնը բաւական յաջող, միւս արուեստները սովորական են, տեղական պիտոյից համար.

Հողերը քառասունին 29-ը Թուրքի ձեռքն է, 3-ը յունաց, 6-ը հայոց և 3 ը գղլպաշաց. հայոց հողերը Թափու են, տեղ տեղ վագրի, կան տեղեր ալ այլազգեաց որ Թափու չեն եղած. (Մահմատ գեղ և Իւսուֆ պէյի չիվլիկի հայք մարթապայ են.)

Ի՞նչ բաներէ կը նեղուին. կը նեղուին կառավարութենէն, որ կը խորէ, և հայուն վկայութիւնը տաճկի վրայ չընդունիր, հայուն իրաւունքը միշտ զոհեալ է տաճկին. մինակ հնարքն է կաշառքով գառ վաստկել, և չափազանց է կաշառքն. դատին և իւր առեւանը, զպիճն և զաւթիան այն ամեն եղծմունք և կաշառակերութիւն համարձակ է. Առանց իլամի բանտարկութիւնները ընել, առանց դատախազի մարգ դատապարտել, որպէսզի կաշառք քաշեն, և այս սովորական ըրած են. Գողութիւնները, և յափշտակութիւնք յաճախ տեղի կունենան, նոյն իսկ քաղաքի շուրջը և մէջը, ապրանք կ'առնեն գինը չեն վճարեր, հայը կը ծեծեն, կը հայհոյեն հաւատք և պատիւ. կը սպառնան, և այս բոլորներն են զաւթիաները ու քաղքի թուրքերէն սրիկաները և ֆերարները ընդ պաշտպանութեամբ մեծաց, զրպարտութիւնք կընեն և տաճիկ սուտ վկաներով կը դատապարտեն.

Գեղացի հայք կը նեղուին մօտակայ թուրք գեղացիներէն, դաշտէն և ախոռներէն համարձակ անասուները կը տանեն. կուտեն, կը ծեծեն. այսպէս են նաև զաւթիանները, միւտիրներ, գայմագամները և դատիները. Ղատիները գասէմ գրելուն՝ չափահաս որբերու բաժինէն ալ բէսիմ կառնեն. Միլլէգիճները յուշ գնալով գեղերը, երկրագործը մեծ ճնաս կը կրէ իր կալերը երեսի վրայ ձգելով և գողութեան զրպարտելով.

Շուշար գաւառի հայոց գեղերէն վեր կը բնակին Զէյէն զատէ եղբայրները, որք գեղացիները ձրի կը ծառայեցնեն. եղի և այլ անասնոց պէտք ունենան, կը հրամայեն ու կը տանին, վայ չտուողին, դի բազմաթիւ աւազակներ ունին վրանին, ամեն տեսակ ճնաս կը հասցնեն և համարձակ ալ կը ծեծեն, կը սպառնան.

Աշխարհավայի գեղերու հայոց չարիք կը հասնին Էնտրէսցի Ալիհ պէյէն և ֆրամազցի Թօփուզօղլիէն ե. Էնտրէսցի Իթիւիէն, որոց չարեաց Թիւը չկայ, և հռչակաւոր են. կառավարութենէն անյոյս լինելով ժողովուրդը, ուշածին կրվճարէ ասոնց.

Քաղաքի և դեղերու մէջ՝ կառավարու-
Քիւն աղայի ինքիխտալի առեն, յատուկ
պատուէր կըլլայ հայոց այս կամ այն ըն-
տրել. և լրտեսելով եթէ իմանան որ իրենց
ըսածը չէ եղեր, ինա և չարիք կը հասց-
նեն։

Ավուտամուշ ըսուած Քաղի Քուրքերը,
որ քաղաքին կից են գրեթէ, առ հասարակ
գող են և աւազակ, թէ վաճառականաց ապ-
րանքները և թէ գեղերը երթևեկողները կը
կողոպտուին ասոնցմէ։

Ախուջուխցի Պէքարօղլիները՝ Քուրք, նը-
շանաւոր աւազակ են. և չէրքէզ Շէմիլը,
որ գըռասարդաբի են կարգեր, բոլոր աւազա-
կաց առաջնորդն է։

Այս երկու տարուան մէջը Սևաստէն ներ-
դնկա գացող զօրքերը հայոց գեղերէն անց-
նելով, ուզածնին կերեր, առեր և ամէն
գեղէն առակ, անասուն տարեր են, կնիկ-
ներուն բեռ բառնալ, ընտանիքները ծեծել,
Սևընտիկի տէր Աբրահամը աղէկ մը ծեծե-
լով ծանր բեռ մը կռնակ դրեր և ճիտէն
կախելով մինչև երեք ժամ տարեր, 600 դ.
ալ առակ առեր ազատեր են. ևն։

Ի՞նչ բանի պէտք ունին. վերոյդրեալնե-
րէն կը հասկցուի։

Բերքերն են. ցորեան, գարի, վիք, ֆա-
սուլիայ, սիսեռ, բամբակ, հաճար, ոսպ, բակ-
լայ, խաղող ևն։ Ընտանի կենդանիները կը
սնուցանէ, մեղր, ընտիր իւղ, խոզայ, ճէհ-
րի։ Դուրս կը ղրկէ յԵւրոպայ՝ մորթի, Քիւ-
ալէքի, Քիրքէ, 1200 ոսկւոյ։ Շապ, 2000
հօխայի, երկաթի խուփ 500։ Մանխաս,
կտաւ 2500 լիբայի, (գումարը 4500 լի-
բա) Քուրքիոյ գաւառները կը ղրկէ։

Դրսէն եկած Եւրոպայի ապրանք՝ Մալի-
ֆաքթուրայ, ախտէրիէ, Քուաֆիէ, խահուէ,
շաքար, զալայ, քարփիցայ, երկաթ, քէօ-
սելէ, կազ, պողպատ, պղինձ 25000 լիբայի։
Մանած 3000 լիբայի։ Ղազիղիէ, գդալ Շա-
նիկէն և Օրսուէն, խամ կաշի կարնոյ կող-
մէն և այլ տեսակ տեսակ մանր վաճառք-
ները և զանազանք՝ 1000 լիբայի, Թօքատէն
հազմա՝ 2000 լիբայի, Քիւթիւն 500 լիբա-
յի, Սևաստէն ազ 5000 լիբայի.

Անմշակ բայց մշակելու յարմար տեղը
չունին։

Ներկրի դիրքը լեռնային է, հովիտ միայն
Աշխարհովան է. 4 ժամ երկայն, լայն ժամ
մը։ Լերինքն դէմի պէլի, Քէօսէ տաղի
մասն, որ Աշխարհովայի հարաւն է, անտա-
ռատ, Քաղաքն արդէն սարաւանդակ է և իր
հիւսիս Ղարապալաշի լեռը, Ճարակէօլ 3 ժամ
հեռի. քաղաքին յարևելս Աստուածածնայ
քար՝ Մէյրամանայ լեռը, ուր յունաց վանք
մի կայ քարափոր։ Ամենէն մեծ և անուա-
նի լեռն է Գազուան զալայ՝ Կիրասոնի ճամ-
բուն վրայ։ Գետերն են՝ Գալ գետ, որոյ
անունով Գէր գետ աւանը, Կիւմիւշխանա-
յին մօտերէն կը բղխի Գերգետ չիվիլէն,
Գարահիսարու արևելքէն, և անցնելով Սա-
զարայ գեղէն կուգայ կը խառնուի Փօլատ
աէբէսխի ջրին Ինսուճ ալէյի չիվիլիկ գնդին
քովը և քաղաքէն 3 ժամ հեռի յարեմտեան
իր մեջը կընդունի քաղքի գետը, և Նիկ-
սարէն անցնելով ուրիշ ջրեր ալ կառնու.
և մեծնալով կը թափի Սև ծովը Զարշամ-
պայի քովը։ Քաղքի ջուր գետը կը բղխի
Ալիճորայի լեռնէն քաղաքին արևելք 9 ժամ
հեռի, և ոռոգելով տեղ տեղ՝ քաղաքէն ժամ
մը հեռի կանցնի։ Գալ գետին կօժանդակէ։
Այս ջրերու վրայ կընայ գործարաններ շի-
նուիլ։

Երկրի օդն ու ջուրը պատուական է և ա-
ռողջարար։

Ճանապարհները. Գարահիսարն՝ Կիրա-
սոնէն անցած կարաւանի բանուկ տեղն է.
ասկէ կանցնին դառնան՝ Ամրերդի, Սբաբկի-
րի, Ակնայ, Տիւրիկի, Արմաանու, կարաւան-
ները և ապրանքները ճանապարհները շի-
նուած չեն, բայց դիւրին էշինել. միայն քա-
ղաքիս և Կիրասոնի մէջը Գազանգայայ լեռը
խիստ է և մեծ լեռան ելևէջները շատ. Կապան.
ձմեռը անանցանելի փոթորիկ կընէ և կը վը-
նասէ, 3 ժամ կը տևէ այս լեռան ելևէջն ու
իջնելն։ Քաղաքէս՝ Սևաստ 36 ժամ՝ Զարա-
յէն ի Կիրասոն 24 ժամ, ի Ա՛արբերդ 30 ժամ.
ի Կիւմիշհանէն 22 ժամ, յԵրզնկայ 26 ժամ,

Ներքականանապէս ա. ևն Քիւրքեր, բ. հայք
գ. գրլպաղ, գ. յոյն։ Իսկ բարօյապէս ա.
հայք, բ. յոյնք, գ. Քուրք։

1878 Նոյ. 3 Շ. Գարահիսար

ՃԿԸ. ԱՐՄՏԱՆՈՒ ՎԻՃԱԿ

Բուրուշայ զաւառ

Սոյն վիճակը թեմ է Բէմախու Աւագ վանքին ի սուորօտ Սեպուհ լերանն։ Ցօրում կը նստի վանահայր և իբր առաջնորդ ամէր Յարութիւն քահանայն 18 ժամաւ հեռի Արմտանէն. ոչ կեդրոն կայ, ոչ ընդհ. և ոչ քաղ. ժողով։

Մեծ Արմտան աւան. կրնայ կեդրոն ըլլալ դոնէ առաջ. փոխանորդով մը և քաղ. ու ազգ. ժողովով։ Դայմագամը 2½ ժամ հեռի է ընդ միւքաս. Երզնկայու Եկեղեցի 1 ս. Աստուածածնի վերափոխումն։ Հասոյքը եկեղեցւոյ 4500 ղ. ժողովրդենէ։ Վարժարան 1 Մամիկոնեան ծաղկոց, հասք և ծախք վարժարանին՝ Գօլսոյ շուկայի մէկ խանութէ 1000 ղ. գեղի մէջ 1 փուռէ և 3 խանութէ 1000 ղ., այլ և այլ նուէրներէ 1000 ղ։ Աշակերտք 100 մանկունք։ Տունք հայոց 180, Թիւ հայոց 1260, Թուրք 240։

Փոքր Արմտան. եկեղեցի 1 ս. Աստուածածին։ Հասք եկեղեցւոյ 3000 ղ. ժողովրդենէ։ Վարժարան 1 ս. Մեսրովպեան ծաղկոց։ Ծախք վարժարանի 1000 ղ. ժողովրդեան այլ և այլ նուէրներէ։ Աշակերտք 40 մանկունք։ Տունք հայոց 50, Թիւ հայոց 400։

Ապուշտայ գեղ. եկեղեցի 1 ս. Քորոս։ Տունք հայոց 8, Թիւ հայոց 60։

Տանձի զեղ. եկեղեցի 1 ս. Յակոբ։ Տունք հայոց 5, Թիւ հայոց 40, Թուրք 150։

Հասանովայ գեղ. եկեղեցի 1 ս. Նիկողայոս։ Հասք և կալուածք եկեղեցւոյն, 10 տէօնիւմ արտ Քափուով, արտերու արդիւնքէն 1000 ղ.-ի ցորեն։ Տունք հայոց 25, Թիւ հայոց 250։

Թուղուղ գեղ. եկեղեցի 1 ս. Գէորգ։ Հասք եկեղեցւոյ 2500 ղ. վարժարան 1 ծաղկոց։ Ծախք վարժարանի 1000 ղ. ժողովրդենէն (այլ ակամայ և Թերի)։ Տունք հայոց 45, Թիւ հայոց 600, Թուրք 100։

Վանք չկայ։ Աղբ. ուրիշ սեպհ. չկայ։ Ընկ. չկայ։ Հայերէն կը խօսին։ Արուեստը միայն տեղական պիտոյից համար։ Վաճառականութիւն աննշան։ Երկրագործութիւն ծաղկեալ, բայց նեղ. շատերը Գօլիս կը պանդխտին։

Հողերը մեծաւ մասամբ Թրքաց ձեռքն է, երկրորդաբար գղլպաշներուն, վեցէն մէկը՝ հայոց. Քափու են։

Հայերը կը նեղուին կառավարութեան անիրաւութենէն և անհոգութենէն, որք կը խորեն, կաշառք կուտեն և տաճկի մը հետ գատ ունեցած միջոցին հայու վկայութիւնը չեն ընդունիր։ Մեծ գժգոհութիւն ունին ներկայ գայմագամէն և դատէն։ Արմտանու Թուրքերէն կը նեղուին, որոց սրիկաները գողութիւն կընեն, կը կողոպտեն, կը վիրաւորեն։ Կը նեղուին Տերսիմի, Խոչկերի և Գէկտաղի գղլպաշ քրդերէն, որք կը կողոպտեն, կը գողնան և կը զարնեն. բացի Տերսիմէն՝ միւսները կը թելադրուին և կը պաշտպանուին Տիվրիկու և Սեբաստու կողմը բնակող Ալիշան պէկէն։ Ջարեաց տեսակներն են՝ մարդ բռնել տանիլ և եղ, ջոբի, են. ու փրկանք տալ ազատիլ. այգիները կողոպտել, տունը բանալ են։ Գէտք ունին վերոյիշեալ չարիքներուն դարման տանիլ։

Բերքեր չունի դուրս հանելիք. միայն ցորեն, այգի և միրգեր ունի, ընտանի անասունները սակաւ, իսկ գրաէն 2500 ոսկւոյ հանդերձեղէններ կը գնէ, գրեթէ միայն հայ։

Անմշակ բայց մշակելու յարմար երկիր չկայ։ Երկրի դիրքը կէս դաշտային է կէսը լեռնային։ Ունի մացառները լերանց վրայ, ուստի կը կտրեն տերևները անասնոց կեր և վառելու փայտ։

Գետերն են Ծարապուտախ գետ, որ կը ծագի Ղանտիլ լեռնէն և կանցրպետ Տիվրիկի և Արմտանի սահմանները, ձորամիջով անցնելով կուռգէ Արմտանու այգիները ու ջաղացները բանցընելով կերթայ յԵփրատ 15 ժամ։ Տանձի գետ, որ կը ծագի Րէսուլ լեռնէն և քանի գեղերէն անցնելով ջաղացքներ կը բանցընէ, և տեղ տեղ արտեր ոռոգելով՝ կընթափի յԵփրատ։

Ճանապարհները. Արմտանէն մինչ Խրատան 40 ժամ լեռնոտ և երկիւղալի, կառուղի է մինչ Գարահիսար։ Մինչև Երզնկայ 22 ժամ Բէմախէն լեռ և ձոր, եփրատի և-

զնրքով, Մին Սևաստ 30 ժամ՝ Աշխարհո-վայի վրայով՝ կառուղի, բայց չինուելու պէտք ունի։ Բազդատի ճամբուն հաղորդուելու համար կարճ է կառուղի Չալթը չալէն անցնելով կամուրջի մը պէտք կայ։ 20 ժամ է այժմ։

Գաւառիս մէջ միայն օտար ազգ բնակիչ-ներն են Թուրք 3000 և զղլպաշ 1000, քիւրտ 1200։

Մատուռներ ի վերին Արմտան՝ ս. Թորոս, ս. Կարապետ, ս. Եղիա, ս. Սարգիս, ս. Գրիգոր։ Մեծ Արմտան՝ ս. Գանդալեոն, ս. Կարապետ, ս. Գէորգ մատուռներ։ Թուղուղ գեղը՝ ս. Սարգսի մատուռ է ս. Փըրկիչ ուխտատեղի. ս. Վասիլոս, ս. Սարգիս, ս. Թորոս. հանգած եկեղեցիք ս. Էհան, ս. Քորք։ Ապուշտայ՝ Աստուածածնի մատուռ քայքայեալ է ս. Փրկիչ։

Սոյն առաջնորդական քեմ կը համա-րուին նաև կըմախք և իրեն գիւղորայք, և կէրճմանիս նահիէի մէջը։

Հուսիկ գեղ. տունք հայոց 50, Թիւ հա-յոց 386։

Մելիք Շէրիֆ գ. տունք հայոց 70, Թիւ հայոց 420, Թուրք 390։

Այլևայլ գեղերը ցրուեալ. տունք հայոց 25, Թիւ հայոց 170։

Նշանաւոր անձինք. Վերին Արմտան. Ա-լիքսանեան Մարտիրոս և որդին մ. Մատ-թէոս, մ. Սահակ Աբրահամեան և մ. Շանիկ Ալիքսանեան, Սեգրակ Գասուելին։

Մեծ Արմտան. Ղազար Նահապետեան, Սահակ և Ղազարոս Էլպակեան, Նշան Գո-յաճեան։

Թուղուղ. մ. Մկրտիչ Աւետեան, Գէորգ Սարըգէչիլեան։

Քուրուչայի համար Արմտանի գաղաչէն 24 գեղ զղլպաշ քրգաց միացուցեր են Գէկ-տաղի նահիէին, որ Ահազ է. այժմ Ճա-ցեր Քուրուչային 48 գեղ, բայց ամենայն ծանրութիւնները Ճացելոց վրայ է, որով Ճաս կը հասնի նաև Հսոյ գեղացւոց, բա-ժանելք իրենք ալ գոհ չեն՝ վասն զի Քու-րուչայ մօտիկ էր իրենց, անուանի Սլիշան պէյ ընել աւելր է այս բանը, որպէս զի իր ուզածին չափ կեղեքէ այդ գեղերը։ Մա-նաւորապէս Տարընտաքի և Մարախայայ գեղերը, որ բաժանման հրամանագրէն ալ դուրս էին։ Կառավարութիւն մազապաթայ պիտի ընէ այս մասին։

ՃԿԹ. ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐ-ՄԱՆԻՈՑ ՍԱՒԻ ՋՈՐԻ ՏԱՃԿԱՑԵԱԼ, ՀԱՑՈՑ ՎԵՐԱՑ

Սուրմանիոյ նշանաւոր ձորերէն մէկն է Սևաւ ձորը, յորում կը բնակէին աստի եր-կու դար յառաջ 5—6 հազար տուն հայ և բոլոր Գոնտոսի ափանց հայաբնակ գաւառ-ներու մէջ խիստ նախանձելի վիճակ մի ու-նէին այս ձորի հայերը։

Մերոյ աւանդութեամբ կը պատմուի թէ այս ձորի հայեր Անի քաղաքի կործանման ժամանակ իրենց կրօնից պաշտութեան հա-մար փախեր եկեր են այսր և բնակութիւն-ներ հաստատեր են։

Առաջին բնակատեղին է Օձ անուն գիւ-ղը, ձորին ձախակողմեան եղրի վերայ։ Երկրորդն է Միմլայ, երրորդն է Քարուքան, չորրորդն է Աշա, հինգերորդն է Լիվրիկա, վեցերորդն է Թորոսլի. գալով աշակողմեան գիւղերու. Ա. Գուրնախ, Ի. Միմ լաղաւա, Գ. Գղիրնոց, Դ. Ֆօլա, Ե. Արիւժն, Զ. Զի-ֆունա, Է. Զաքախ։ Այս բոլորն զուտ հա-յաբնակ գիւղեր էին և սոցա համար յատուկ առաջնորդ կը դրկուէր սոյն ձորը, ուր կը նստէր ձորին բերանէն գէպ եղեր 6 ժամ հեռաւորութեամբ Միմլա անուն գիւղը։

Իայց ցաւ ի սիրտ կըսեմ որ հեագհեագ ժամանակներն փոխուելով Գիֆօրա անուն գիւղէն Զուրուֆ օղլի Մէհմէտ անուն մէկը երեան ելնելով՝ մահմետականութիւն սեր-մանեց տեսակ տեսակ մարդախոշոշ աւե-րուածներ ընելով. 7 քահանայի գլուխ մի-այն Ֆօլա անուն գիւղին կտրեց. կըսեն և կը վկայեն սոյն գիւղի տատիկները այժմ. ահա այս օրինակ իւր չար դիտաւորութիւ-նը ի յանգ հանելէն վերջը, խիստ առօք, փառօք վերադարձաւ իւր նաժիշտներով և իւր հետ ընտիր ընտիր երիտասարդներ առնելով, եկաւ Միմլա, որպէս զի քլպա-ութեան հարսանիք կատարէ, յայնժամ

բոլոր Միլմայի ջուրերը արիւն դարձան և անագորոյն Մէհմէտը յղփալով մի կսէր հայոց մեղքերը կը լուացուին մի երկնչիքջ. վերջապէս բոլոր Սուրմանիոյ իւղամանները ժողովեցին Քէ այս ինչ է. և մին անոնցմէ բացատրեց Քէ այս մօտակայ օրերու մէջ այդ օրինակ Մէհմէտ աղային արիւնը պիտի վազէ։

Իրաւցնէ երեք եղբարք գաղտուկ խորհուրդ ըրած էին զայն սպանանելու. սա կերպով՝ մեծ եղբայրը միւսներու խորհուրդ տուած էր Քէ գացէք այսինչ տեղը Քաղիք և ես ալ աղային ընկերանալով դուկամ, երբ ձեր քով հասնիմ նշան կուտամ այսպէս ըսելով. հաղա պու աֆ տէիլ էյու աֆ սանա պիր աֆ լէզում, աֆ, ամմա էյու աֆ երը այս խօսքերը ըսաւ միւս եղբայրները երկուքը մէկ կրակ ըրին, և այնտեղ ճնշց անօրէնին մարմինը և կը պատմեն Քէ գետինը չկրնալնց մարմինը, միայն գըլխուն և ոտքի մատուրներուն վերայ կամուրջի նման ճնշց անդ։

Այն դասատեմրը արդի ճնացած Սուրմանիոյ հայերու վերայ կուգայր, եթէ այն օրհնեալ եղբարք չի սատակէին այն անօրէնը՝ անշուշտ բոլորովին պիտի անհետանայր Սուրմանիոյ մէջէն հայուն անունը։

Այսչափ ժամանակէ ի վեր տակաւին կորսընցուցած չեն իրենց մայրենի լեզուն, մանաւանդ կիները, դրեթէ Քէ հայերէն կը խօսին բոլորովին, և իրանց հալավները դեռ հայ կանանց հալավներու կը վերաբերին. տեղերու անունները այսպէս կը յորջորջին. Վերիփոս, Յսաչին արտ, Նոճկնոց, Կարմիր քար, Սէհլիք լեռ, և այս Սեհլիք լեռ ըսուած տեղը Փղիրնոց և Ծօշա ըսուած գիւղերու սահմանները գրուած են քարերու վերայ հայկական տառերով. և Ծօշա գիւղէն տաճիկին մէկը անցեալները ինձ պատմեց Քէ, երեք տարի յառաջ կին մի գացած այն վայրերը կը պագէր, այսպէս ըսելով. Ղուրպօն ըլնիմ դեղի գրող ձեռքերու և Ջուրուֆի օղուն գերեզմանը գազանները պղծեն որ մեզ այս կրօնքը եմոյծաց, ահա այսպէս երկիւղած կիներ շատ կան Սեաւ ձորի բնակչաց մէջ։

Սեաւ ձորի տաճկացեալ հայոց արդի գործածական բառերն են։

սղոց	պիճքիին
մօրի	անտառին
եղջերու	կէյիքին
ակնատ	որոգայթին
շաղաղ	պուրնուրին
փուռնիտ	հացի սօմկին
տենդ	ջերմին
քիլք	դաբջին
աղէտ	բէսքիին
այր	մաղաբային
գայլ	դաղանին

և ուրիշ շատ մը բառեր։

ՃԿ. ՅՍՂՔ ԿՐԴԱՑ

Սահմանն բնակութեան սոցին էր ի հարաւային արեւելս Հայաստան աշխարհին մերոյ առ նախնօք մերովք. իսկ այժմ դոդ Քէ ի Փոքր և ի Մեծ Հայաստան. ի Միջագետս Ասորւոց և Հայոց տարածեալ ցրուեցան, ուր ուրեք տեսին ի լերինս հայոց՝ զվայրս գեղեցիկս և յուրախս, զհովիտս ուշագրաւ և ծաղկալիրս, զմարգագետինս կայտառս և ցօղակիրս, զաղբիւրս վճիտս և ականակիտս, սարաւանդս օդաթեթևս և զուարճալիս, և զայլ սոյնպիսիս փափուկ սահմանս և տեղիս գրաւեալ նստին ի նոսա իբրև սեփական աէր նոցին, ցեղք սոպլըս քրդաց, և վարեն ի նոսա կեանս խաղաղ և երջանիկ, անահ աներկիւղ համարձակութեամբ, չերկնչելով երբեք յումեքէ, ոչ ի կառավարութենէ և ոչ ի բդեշխէ, այլ կան սանձաթակ, և շրջին ազատ և արձակ, չունին տուրք և հարկ, որպիսի են հայք։

Ցեղք համօրէն քրդացն աւելի են քան զհարիւր և բաժանին յայլ և այլ անուամբ, նոյնպէս և սահմանօք և չէ հնար ան մինոյ ցեղի երթեալ բնակիլ ընդ տան ուրուք այլոյ ցեղի, այլ բնակի ուրոյն ուրոյն իւրաքանչիւր ցեղ ընդ ցեղի իւրում, յորում պատկանի և եթէ երթայ յայլ ուրեք կոդոպտեալ գրկի յամենայն ընչից, և երբեմն ևս չարաչար սպանանի վասն անհաւատարմութեան իւրոյ, ի ցեղակցաց իւրոց։

Արդ գլխաւորք և երեսելիք ի ցեղս քըրդացն են հետեւեալք.

ա. Այդարանցիք, որք են իբրև տուն

երեք հազար և հինգ հարիւրս,որք բնակին ի լայնատարած դաշտն Արտազու, որ է ի մէջ Բերկրոյ և Գայազիտու, և էր սա երբեմն յառաջ քան զգերութիւն Շահ Աբասայ ի ձեռն հայոց, ուր բնակէին ի նմա շինական հայք հանդերձ ընտանեօք շինելով ի գրկի նորին գերեք հարիւր հայ գիւղորայս, որոց բազմաց հետք տեսանին մինչև ցայսօր ժամանակի։

բ. Ջալալցիք տուն իբր 2000 և բնակին սոքա ի սահմանակցութենան երից տէրութեանց ուռւսաց, պարսից և տաճկաց. և թուի ինձ թէ են սոյնք ի սերնդոցն մեծի իշխանին հայոց Ջալալ Հասանայ նահատակի, զորոյ անուն յիշեն պատմիչք հայոց ժամանակին վարդան Բարձրբերդցին, և կիրակոս Գանձակեցին։

գ. Հասանանցիք, բնակին սոյնք ի Կոգովիտ, յԱղիովիտ և հիւսիսային ծայրս երկրին Քաջբերունեաց, որ այժմ Զիլանայձոր ևս յորջորջի ի յետնոցս, և են սոքա թուով աւելի քան զՋալալցիս։

գ. Մանդանցիք, իբր տուն 800 և բնակին սոքա յարևմտից կուսէ ծովուն Վանայ ի սահմանս Ալաշկայ, ի շրջակայս լճին նազկայ, և սերեալք ի տոհմական ցեղէն Մանդակունեաց։

ե. Աշկանցիք են իբրև տուն 630 և այլ աւելի և բնակին սոյնք յարևելից Բաղիշոյ և տարածին մինչև բազուկս Ընձաքեաց լերինն և են սոյնք նախարարազուն որդիք Ռշտունեաց։

զ. Մամիկցիք. են սոյնք իբր տուն 1400 և բնակին ի լերինս Տարօնոյ և են ի բազբոջից հռչակաւոր Գեղին Մամիկոնեան։

է. Աւշարք թուով սոքա բազում են քան զհայդարանցիս և բնակին ի մէջ սահմանաց Փոքու և Մեծի Հայաստանի և տարածեալ ժամանէ մինչ ի սահմանս կիլիկիոյ. աւանդութիւն, որ ի բերանս նոցին կայ, ասի թէ, են սոյնք սերեալք ի ճեռոցն Աբրշակունեաց. կան ոմանք ի նոսա, որք խօսին զուտ հայերէն. և պահեն ցարդ վնըշան ինչ քրիստոնէութենան՝ ուսանելով որդիսն ի հօրէ։

ը. Գուխտանցիք. բնակին սոյնք ի հարաւ կուսէ Մոկաց աշխարհին և թուի ինձ թէ չափ բազմութեան սոցին ժամանեալ հասանէ մինչ ցերիս հազար երդս։

Ցետ վերոյիշելոցս թէև կան ցեղք ոչ սակաւք որպիսիք են. Մուտկանցիք, Մուկուռցիք, Ջաուկցիք, Աիւտկցիք, Շաւրցիք և այլ բազումք, բայց չեն այնքան բազմաթիւ և հռչակելի որպէս զվերոգրեալս, ուստի լքեալ Քողի զայնս ի բաց։

ՃԿԱ. ՎԱՆԻ ՀԱՑ ԳԻՒՂԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Գաւառների անունները

Վանատոսպ	վ	Մոկք	մկ	Նօրտուզ	ն
Բերկրի	բ	Հիզան	հ	Մահմատան	մհ
Քաջբերունիք	ք	Կարկառ	կռ	Սպարկներտ	ս
Արծկէ	ա	Ռշտունիք	ռ	Կեցան	կց
Ալաթ	ի	Ոստան	ո	Մամուռանք	մռ
Կարճկան	կճ	Շաւարս	շ		

Հայ գիւղերի անունները

Ագչաշայ	վ	Ազգօր	ճ	Ալիւր	վ
Ագարէն	վ	Աթանան	ռ	Ախուկներ	վ
Ականց	ք	Անդենց	ճ	Աստուածա-	
Ակրակ	խ	Անկղ	ռ	շէն	ռ
Ահավանք	ռ	Անձաւ	բ	Ասրաֆ	ք
Ազճակշլախ	վ	Աննավանք	վ	Առիկիւղէլ	վ
Աղշավէրան	վ	Աշկան	ճ	Առիճանց	մկ
Աղսին	մճ	Ապարանչ	մռ	Առնականց	վ
Ազոտաշ	վ	Առազ	մճ	Արեգին	ս
Ամենաշատ	վ	Առեղ	ե	Արծկէ	ա
Ամիւկ	վ	Առնջկուս	ա	Արմիդոն	ք
Այգի	ե	Ասպշատ	վ	Արմշատ	ե
Անապատ	մկ	Ասպատան	վ	Արջակ	վ
Անապատ	ճ	Աստուածա-		Արջրայ	ա
Անգշտանց	ռ	ծին	վ	Արտամետ	վ

Ագռաւիկ վ Աւանց վ Աւերակի վ

Բաղմաննիկ ս Բաբս ճ Բէլու ռ.
Բալասոր հ Բերդակ վ Բլուրմարգ ք
Բախտաւանց ռ. Բերդակ կռ. Բոլենց մկ
Բակ օ Բերդաղ ք Բոլս օ
Բայ ֆ Բերդաղ ճ Բուան մռ.
Բառ. գիւղ մկ Բերկրի բ Բուրանդ մկ
Բասա ճ Բերկրի կռ. Բրունց ճ

Գաղտիս ւս Գղլաշ ռ Գոմս վ
Գանձակ ք Գիճի կռ. Գոմս կճ
Գանձակ ռ. Գլէսոր օ Գործոք. բ
Գարաքէշիշ ա Գնեկանց մկ Գուղենց մռ.
Գեղիս ս Գոմանց մկ Գրագոմ ք
Գետեզեր մկ Գոմեր մկ

Գալարս ս Գարենց հ Գարենց վեր. օ
Գաշկուն ա Գարենց ներ- Գեղասպար օ
Գաշտ ս քին ո

Եկմալ վ Եղեգիս կեռ- Եղուճին ս
Եղեղիս կռ լուայ կճ Եղունց ճ

Զարանց վ Զիրաքլու ք

Էգէձոր ա Էրէրին վ

Ընձանք ռ.

Թաղ ս Թացու կռ. Թուրքաշէն ո
Թաղիկ ո Թիմար ռ. Թրքաշէն բ
Թառամաղ մկ Թոնրդաս ք

Իշխանիգոմ ո Իրիշատ ներքին ք Իրիշատ վերին ք

Լամզկերտ վ Լիմ վ Լուլենց մկ
Լէղք վ Լճան մկ
Լի գիւղ ճ Լուար ռ

Ալենց մկ Ամրիթեանց ճ Առատնց ա
Ամծուս ճ Ամրեսց ճ Առրգոմ ռ
Ակն հ Ամրկէն ք Առւլիկ խ
Աղաւականց ճ Ակք գիւղ ո Առւմար
Աշկանց օ Ամժիկ վ Առւպ և ճ
Ատակոնախ ո Ալենց գիւղ ո Ասպան
Ատնուք ո Անձորուս կռ. Արտրաենց կռ.
Ամրականց ո Ասյիդ ս
Ամրապաշէ- Ատսպ ռ
հիր խ

Ակգար վ Ատատանց մկ Ակոր կռ.
Ագկէ խ Ափանց մկ Ատւղ օ
Ապծակ ք Արճանց օ Ասկուս կռ.

Կալաճուխ վ Կարատաս վեր- Կոթանց մռ.
Կալպլատան կամ բին ճ Կողան ճ
Կամ Կարիալան վ Կողբանց վ
Գլպլատան ռ Կարճկանց մկ Կոճեր վ
Կաղաղիս օ Կարմունջ խ Կոնիս մռ.
Կաղալի օ Կարփ կց Կոչերեր ա
Կաճէտ ս Կաքուանիս ճ Կոչողս մկ
Կապիանց մկ Կեմ ռ Կորանց կամ
Կամրնամէրման օ Կենդանանց վ Ճիճանց օ
Կանգրվար ճ Կենդրանց կճ Կուարս օ
Կանդվու կճ Կեօղու վ Կուք կց
Կանջատս կց Կեօղ Անի վ Կուռուպաշ վ
Կապան ճ Կէօղլիճէ կամ Կուանենց Ներ-
Կառնոյ մռ. Կօղլիճայ վ քին ս
Կաս մկ Կէօրանդաշտ օ Կուանենց վեր-
Կասր ճ Կժի Նորշէն ա բին ս
Կասրիկ ճ Կիրս խ Կռան ս
Կատինօկ ճ Կիւանենց վ Կարտէքար ֆ
Կարատաս Ներ- Կղզի ռ Կունի կամ
քին ճ Կճատ մկ Կիւնի ռ

Հալբս կռ. Հեշատ ռ Հիշատ կամ
Հաճռվուս մռ. Հերեմերու ռ Շամենց օ
Հաննենց մկ Հէշատ ճ Հիրիճ ռ.
Համնգանց մռ. Հէքան ճ Հնձան կց
Հատուս կց Հիդան ճ Հնգատան ռ
Հարատենց ռ Հիլի օ Հորամուս մռ.
Հաւենց վ Հին գեղ ռ.

Ձախող կռ. Ձորովանք վ Ձուատատան վ

Ճատվան ս Ճանիկ վ Ճնուկ օ
Ճամալա- Ճիղրէն խ Ճուշ ճ
տին խ Ճիւսկեան ֆ Ճուպէն վ

Մակնէ մկ Մարագանց մկ Մճկանց կռ.
Մահմատնց ճ Մարդանց օ Մոխրաբերդ ռ.
Մատատս ֆ Մարծեղ օ Մոկաց քաղ մկ
Մանտան վ Մարկս ռ Մոկաց դաշ-
Մանաօենց ճ Մարմետ վ տի քաղ մկ
Մաշկակատակ ռ Մաքօշկ օ Մոկաց ձոր-
Մատ գիւղ ս Մզրէն ճ ղա քաղ մկ
Մատակմէն ս Մինջագեղ մռ. Մոկս մկ
Մատնատ. Մինջքաղ ճ Մուք գիւղ մռ.
վանք խ Մխկներ վ Մուղք կռ.
Մուսկատայ օ

Ցագելուան մկ Ցառեղ կամ Ցատեռ կամ
Ցակուկ մկ Ատեղ բ Ատեռ վ
Ցաղք կռ. Ցառենչ մկ Ցարաք մռ.
Ցաղին մկ Ցառէն ա Ցարբնեց կռ.
Ցաղիովիտ ռ Ցառեգում օ Ցարգենց կռ.
Ցաղմղուս մկ Ցառղու կռ. Ցարենց մկ
Ցաղուն կռ. Ցառնջիկ ս Ցարկենց կռ.
Ցաշկանց օ Ցասկնջաւ մկ Ցարկրուս օ
Ցառանց կճ Ցատպրնուկ ֆ Ցարուքիւն ֆ

Ցաքլանց մև
Ցեցարուբ մկ
Ցուռարիս մկ
Ցեսրոնք խ
Ցէկու ի
Ցինենց ՞ օ
Ցիր մկ

Նամ ճ
Նանիկանց կի
Նապաթ վ
Նաս գիւղ ո
Նարեկ ո.

Շահկէլտի վ
Շահպազի վ
Շահրուբ ո
Շամանց ճ
Շամշատին վ
Շատախ ո

Ոզիմ մկ
Ոչխարանց ո
Ոռանքգուս կց

Չախմախ վ

Պախէզկներ վ
Պախուր ի
Պայբագ վ
Պատահանց ո.
Պատրանց ո
Պարկանց սո.
Պռիկ գեղ բ

Ռազմիբան ո

Ցորքան մև Ցիրճ ո Ցուրուկ
Ցացարուբ մկ Ցիւրեանց կց Ներքին ս
Ցուարիս մկ Ցողանդ ս Ցուրուկ
Ցեսրոնք խ Ցուգուրծու. կո. վերին ս
Ցէկու ի Ցուսու ա Ցօսաալչէն
Ցինենց ՞ օ Ցուսգ ս կամ Արջ ճ
Ցիր մկ Ցուրճուկ ո

Նամ ճ Ներքան օ Նոր շէն ո
Նանիկանց կի Նոր գեղ ո Նորովանց վ
Նապաթ վ Նոր գեղ ո Նորովանց մկ
Նաս գիւղ ո Նոր շէն վ Նօրշնէրդ ա
Նարեկ ո. Նոր շէն ճ

Շահկէլտի վ Շաադու Շիտան օ
Շահպազի վ Թաղ ո Շիրիկ ճ
Շահրուբ օ Շատուան ո. Շիւռաշ ճ
Շամանց ճ Շեղջանց ո Շնաղբիւր կամ
Շամշատին վ Շէն գիւղ մկ Շէն աղբիւր մո.
Շատախ օ Շէն գիւղ ի Շուշանց վ

Ոզիմ մկ Ոսկի բակ վ Ով կամ Ո-
Ոչխարանց ո Ոսկինք վայ մո.
Ոռանքգուս կց Իբր գիւղ մկ Որիդ կո.

Չախմախ վ Չօպանօղլի վ

Պախէզկներ վ Պէքամին ճ Պողանց վ
Պախուր ի Պէշնագումբ ա Պոդոնիս ո.
Պայբագ վ Պժնկերտ Պուղ ճ
Պատահանց ո. Ներքին ո Պառնաց մկ
Պատրանց ո Պժնկերտվեր- Պռօշենց ճ
Պարկանց սո. րին ո Պրիսաւայ օ
Պռիկ գեղ բ Պլթենց ո Պօղոսքէսէն վ

Ռազմիբան ո

Սագ ե Սիւքիւնիս ճ Սորս մկ
Սագս գիւղ մկ Սիփան Ներ- Աուղենց ս
Սարգէս ո քին ա Սուրբ խաչ հ
Սարչ ո. Սիփան վե- Սուրբ Վար-
Սեղ մո. րին ա դան ո
Սեղ մկ Սղդայ վ Սամարող կց
Սնագրակ վ Ամբոն կց Սբբկանց մկ
Սևան վ Սողմանց ե Ախոաձոր խ
Սևքար ս Ասսկոն ք Սօսօենց ճ
Սիգեռք ճ Ասսրաթ վ Ասրի գիւղ ճ
Սիվակի ե Սորբ կճ Սօրօվանք կց

Վախրով ե Վանիկ կի Վառենց ո.
Վանդիկ մկ Վանիցք Թա- Վիճկա-
ղիկ ո ցուկ ա

Տաղվէրան վ Տի ճ Տուադուս ս
Տանձիս ս Տիմ գիւղ ճ Տրլուշէն վ
Տարսպէկ վ Տիպաքլու վ Տրշող ո.
Տարման գեղ վ Տիրան կամ Տօսու ս
Տափ գիւղ կո. Դիլան ք
Տէմկաս մկ Տմիս մկ

Փախեանենք ո. Փեսայ Փիրօմաք ք
Փայտատե- վանք մկ Փշավանք ո.
ղի մկ Փիրկաբիլ վ Փրխուս խ
Փաքան ե Փիրպատա-
լան ճ

Քապապիկ վ Քարուակ կց Քօշկ ո
Քարագաշտ ո. Քերճ ո Քօփրիս վ

Օղուանց կի Օրօրան ք

Ֆուռուխ վ

Վանի հայ վանքերը

ս. Աբրահամու վանք ո
Ալրու Աստուածածին վ
Անկղաշտայ վանք մկ
Աղթամարայ սուրբ Խաչ ո.
Ապարանից վանք մո.
Աստուածածնի վանք մկ
Աստուածածնի վանք հ
Աստուածածնի վանք Հերեմերու ո
Աստուածածնի վանք մերձ ի Գաբենց ե
Աստուածածնի վանք մերձ ի Թաղ ս
Աստուածածնի վանք մերձ ի Ճիւրանց կց
Արգելանից Աստուածածին կամ տէր Ծուս-
կան որգւոյ վանք ք
Աբծուաբեր Աստուածածնի վանք ք
Բաղենից Էջմիածին, մերձ ի յԷրէրին վ
Գաբենից Աստուածածին կամ Անկղայ վանք ո

ս. Գամաղիէլի վանք, մերձ ի Ճէկու ճ
ս. Գէորգայ վանք Աբջնոնից կողեցեալ ք
ս. Գէորգայ վանք մերձ ի Գոմս կճ
ս. Գէորգայ վանք մերձ ի Քնձորուտ կո.
ս. Գէորգայ վանք (այժմ անբնակ) ի
Նոր գեղ ո.
Գինաբերու վանք ք
Եօթն Եղբայն վանք Բարեձորոյ ճ
Թումայ առաքելոյ վանք ո.
Թումայ Առաքելոյ վանք այժմ աւեր կճ
Լիմ անապատ սուրբ Գէորգ վ
Լուսապատուց ս. Սահակ ո.
ս. Խաչ վանք մերձ ի Կուռուպաշ վ
ս. Խաչ վանք ճ
սուրբ Խաչի վանք մերձ ի Սեղ մո.
Մկորու Աստուածածնի վանք կո.

Կապուտկողայ ս. Ծակոր ռ
Կարմրակայ ս. Աստուածածնի վանք մերձ ի Մոխրաբերդ ռ
Կարմրաւորայ ս. Աստուածածնի վանք մերձ ի Շուշանց վ
ս. Կիրակոսի վանք մերձ ի Գեղիս գիւղն ս
Կոտւց անապատի սուրբ Կարապետի մենաստան վ
ս. Կարապետ Սորբայ կ
Կոնկու վանք ի
Հոգւոց վանք իա
Մաանավանից սուրբ Աստուածածին իբ
Մեծոփայ վանք գ
ս. Մինասայ վանք մկ
ս. Ծակոր վանք Շաստուանայ ռ
ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանք մերձ ի Քեղուտ գիւղն Ալաթայ
Շիրինից սուրբ Գէորգայ վանք մերձ ի Տուղուտ գիւղն ս
Պաորկայ վանք կամ Զաղըր սուրբ Նշան ռ
Նարեկայ վանք ռ
Սալնապատու սուրբ Աստուածածնի վանք (այժմ սուրբ Գրիգոր) վ
ս. Սահակայ վանք մերձ յԵրէբին գիւղն Վանայ
Սմբատաշէն սուրբ Աստուածածնի վանք մերձ ի Ամբռն կզ
ս. Ստեփաննոսի վանք Զօռոյ կոչեցեալ, մերձ ի Կաղպի գիւղն ե
Սպիտակ վանք յանուն սուրբ Աստուածածնի մերձ ի Նորշէն ռ
Սրղու սուրբ Աստուածածնի վանք մերձ ի Կղղի գիւղն ռ
Սքանչելագործայ վանք մերձ յԱրծկէ ռա
Վարագայ սուրբ Նշանի վանք առընթեր Նոյն լերին վ
Փիւթկուայ սուրբ Գէորգայ վանք ի մէջ մեծի լերին Եղերովայ՝ որ է մին ի հռչակաւոր լերանց Մոկաց
Քաւետ Աձձ. վանք մերձ յԱւարիս գիւղն Մոկաց,

1877 հոկ. 11/23 Ղեւոնդ վարդ.
ի Մանչեստէր

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Աֆիխրութիւն.— Նշանակում է գրաւածէր լինել. կալուածը վերցնում են գրաւ և փող են փոխ տալիս, այդպիսով գտնում են խաֆիխը—գրաւատէր։

2. Զօռան.— Տաւար պահելու տեղ։

3. Քիլա՝ ընդհանրի չափ է. 8 չափը մի քիլա է. ամեն մի չափը 6—8 փութ, նայելով ցորենի կամ ունդի ծանրութեան. օրինակ՝ Արճեշի ցորենը թեթև է լինում, իսկ լեռնային երկրինը, օրինակ՝ Հայոց Ձորինը կամ Անձևացեաց գաւառինը՝ ծանր։

4. Շնիկը—չափի մի ութերորդ մասն է։

5.—Գաբրիէլ եպիսկոպոսը, որ Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռի տեղապահն էր, ընտրուեց նոյն Աթոռի կաթողիկոս, բայց տեղական բարքարոս քրդերի երկիւղից և քրդաբարոյ հայերին անգօր զգալով քաղաքակրթել, հրաժարուեց. այդ խնդրի մասին մեր ձեռքին գտնուած գրագրութիւնը կհրատարակենք «Գիւտանդ»-ի մի այլ հատորում։ Գաբրիէլ եպիսկոպոսը թաղուած է Վանի Հայկավանք եկեղեցու բակում, և նրա կողքին՝ իր սան յայտնի Պօղոս եպս. Մելիքեանը,— մի եռանդուն յեղափոխական, որ նահատակուեց 1895 յունուար 6-ին։

6. Այդ Մահմատ բէգը Հին-Բայազիդի շինող Բահուլ փաշայի որդին է. Մահմատ բէգի ընտանեաց վայրն էր Թօփրախ-Ղալէն, կամ հին Վաղարշակերտ քաղաքը։

7. Գիւրախաւսաբար Ղ. Նորաւանկեանի այս նշանաւոր նամակի բնագիրը մաշուած է և հէնց թուականի տեղը պատռուած։ Բայց նամակի բովանդակութեան ամեն հանգամանքից երևում է, որ գրուած պիտի լինի 1863 թուականին, որովհետև լեհական ապստամբութիւնը տեղի ունէր այդ թուին։ Եւ թէպէտ նամակի մէջ չէ յիշուած թէ ում է ուղղուած այն, սակայն պարզ է, որ ուղղուած է Երիմեան Հայրիկին։ Թուղթը մենք ստացել ենք Տրապիզոնում 1896 թուին։

8. Մահկան դիւղը գտնւում է Բազէշի վիլայէթում։

9. Համաձայն տաճկահայերի Աղգային սահմանադրութեան, երեսփոխանական ընտրութիւն կատարելու համար՝ գնում են գիւղերը քուէարկութիւն կատարելու։

10. Քրդական մաքուլ «հայ» փոխաբերաբար նշանակում է սարուկ, ճորտ։

11. Կէմիկի գիւղում Սիգիկլիի մօլլա Ռասուլի փեսան մօլլա Աբդուլքէրիմի ընկեր Ֆախի Արդուլ Համիդ։

12. Եմլեքի (էմլեքի) և Թեմլեքիք (Թեմլեքիւք) անկանոն ղրուածոց.—Նշանակում է՝ կալուածներից և արհեստաւորներից ապօրինի կերպով վերցուած տուրքեր։

13. Քէսվիէի հրամանագիրը՝ ճանապարհնեքի շինութեան համար ժողովրդից գանձուած տուրքի համար է։

14. Իսլամութիւնը վերացուեց։

15. Իսլամական կրօնին հաւատարիմ։

16. Կեղտոտ ազգ. ձեզ շատ երես տալ չի կարելի, խարդախ էք։

17. Գօղոս Թումայեան. —Վարագի դպրոցի Հայրիկեան սաներից ամենից շնորհալիներից մէկը, որ նոյն իսկ Վարագի դպրոցում երկար տարի ուսուցիչ էր և հասարակական գործիչ։ Ժողովուրդը նրան կոչում էր «Գօղոս պատուելի»։ Վերջը քահանայ ձեռնադրուեց Տրապիզոնի հայերի վերայ։ Ունի գրաւոր մեծ աշխատութիւններ։ Նրա երկերից մի ընդարձակ գործ, «Մշոյ Աշխարհ» վերնագրով ուսումնասիրութիւն, տպուեց «Հումայ» հանդիսի մի քանի համարներում։ Մի քանի տարի առաջ նա եկաւ Թիֆլիս բերելով իր հետ մի խոշոր աշխատութիւն—իր քառասնամեայ քրանաջան աշխատութեան պտուղը, այն է Տաճկական Հայաստանի ընդարձակ տեղագրութիւնը և առաջարկեց ուղիս մի քանի բնակութիւններին և կարող անձերին հրատարակութեան տալ, բայց մի քանի ամիս դեգերելուց յետոյ՝ ապարդիւն վերադարձաւ Տրապիզոն։ Ուրիշօք ազատուեց ինքը և իր ձեռագիրների շտեմարանը վերջին վայրագութիւններից՝ չգիտենք։

18. 31. Գօղոս վարդապետը Վասպուրականի յայտնի չարիքն էր, որի երկարամեայ հակաժողովրդական գործունէութիւնը այնպէս էր յուսահատեցրել ժողովրդին, որ երկար տանջանքներից յետոյ հաղիւ կարելի եղաւ նրան աքսորել կառավարութեան միջոցով։ Մեզ մօտ նամակների մի ամբողջ կոյտ կայ, որոնցում մանրամասն նկարագրուած են նրա գործած բոլոր չարիքները և քէ ինչպէս էր նա հովանաւորում այն ամեն քիւրդերին, որոնք անպատիժ կերպով կողոպտում էին, սպանում և բռնաբարում քրիստոս հայ գեղջուկին ու գեղջկուհուն։

19. Հայաստանի գիւղերում սովորութիւն կայ, որ անդրագէտները և կամ կնիք չունեցողները մատը կամ գրիչը քաթախում են քանաքի մէջ և նրանով նշան դնում։

20. Քրդական հարստահարութիւնների բունը կարելի է համարել Շատախի գաւառը, ուր դարերից ի վեր ժողովրդի վերայ սարսափ են տարածել գրաւոր քրդերը։ Գրագիրների պետը—մերը—Մահմատ աղան հրահանգում էր քրդերին ամեն տեսակ ոճիրներ գործ դնել հայ անպաշտպան ժողովրդի վրայ. ժողովրդական մահերերնեւոր բնաւ նշանակութիւն չունէին, ընդհակառակը, հեռուհեռ նրանք աւելացնում էին ոճրագործութիւնները։ Մահմատ աղան չը նայելով որ ինքը գաւառական ժողովի անդամ էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր գաւառապետների վրայ, բայց մինչև վերջը, գրեթէ 100 տարեկան հասակը, չէր գադարում առաջնորդել քրդերին այդ ուղղութեամբ։ Այնուհետև գուլ-Մահմատը, Իբրահիմ, Զընգի և վերջերս յայտնի արիւնաբրու Շէքիբը, Մեր Մհէն ևն շարունակեցին տանջել հայերին։ Շէքիբը 19-դ դարի ամբողջ վերջին քառորդում ահաբեկութեան մէջ պահեց Անձևացեաց և Հայոց Ձոր գաւառները, նրանց վայրագ գործերը անպատմելի են և աւելի ևս անլսելի։— հայ գիւղապետներին վառում էին հնոցում, շատերի առնանդամը կտրում և բերանները դնում, բարբարոսական մահով սպանեցին Ծիծանցի գիւղապետին, գիւղակահարեցին Շատախի-Քաղի յայտնի մ. Օհանէսին, մ. Մանուկին և ուրիշ շատ յայտնի հայերին։

21. Սիվոկի կամ Սիպոկի գիւղ։

22. Մի քանի վաւերագրերի, ինչպէս և Շատախի նկարագրութեան մէջ, որ պատկանում է անյայտ գրչին և ինձ հասել է Ղ. Գօլտի գրագէտ հանգ. Յովհ. ք. Մկրտչեանից, բոլոր Թուականներն ու առհասարակ Թուերը գրուած են տաճկերէն, իսկ ևս վերսկսի մեր գործածական Թուերի։

23. Մարակը այն մշակն է, որ արտերում կամ այգիներում աշխատում է օրավարձով։

24. Բացի ամեն տեսակ հարստահարութիւններից, քրդերը տիրում էին տարկացած հայերին ձմեռ ժամանակ պահել իրենց ընտանիքը, թէ տաւարն ու ոչխարը իրենց բնակարաններում. դրանք կոչւում էին կշլազցիներ, այսինքն՝ ձմեռայիններ։

25. Տասբար և Տղասբար՝ նոյն գիւղն է։

26. Շատախի հայերի այս նկարագիրը արել է մի անծանօթ գրիչ, առանձին տետրով և ինչպէս տեղեկագիր ուղարկել է առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին եպիս. Օրուանձտեանցին, որը իմ ձեռքն անցաւ վերջինիս նամակների հետ Տրապիզոն, բայց այդ նկարագրի մի ուրիշ օրինակ էլ ստացայ Ղ. Գօլտից, որոնք երկուսն էլ հեղինակի անունը չունին։

27. 28. Վան քաղաքի հայ բնակիչները հայ ժողովրդի հարստահարութիւններին վերջ դնելու համար՝ որոշեցին մի պաղտնի ընկերութիւն կազմել «Միութիւն ի Փրկութիւն» անունով, կարծեմ առաջին յեղափոխական մեծ ընկերութիւնը տաճկահայոց մէջ։ Ընկերութիւնը տաճիկների և քրդերի բռնութիւնից ազատելու համար պէտք է դիմուէին անէր թէ Ե. Դրան և թէ Ռուսաց պետութեան։ Այդ նպատակով ընտրուեց մի պատգամաւորութիւն, որոնց անուանեցին փոխանորդներ, և առանձին յանձնարարականով նրանց ուղարկեցին Բրեան և Թիֆ-

լին՝ դիմելու համար Թագաւոր Կայսեր, որպէս զի առ այժմ խնդրեն մի դեսպան ուղարկել Վան՝ իրանց կեանքը և գոյքը պաշտպանելու համար։ Փոխանորդներն էին Ցակոբ Կալօեան և Նշան Շիրվանեան։ Սրբանք գալով Երևան՝ այդ մտքով մի խընդիր տուին Երևանի Նահանգապետին։ (տես «Դիւանի այս գիրքը դե.)։ Ապա նրանք եկան Թիֆլիս նոյն խնդրով կովկասի փոխարքային դիմելու (Դիւան XIII դզ)։ Թէպէտև մեր ձեռքին գտնուած հինգ վաւերագիրներից վերայ ուսերէն մակագրութիւններից երեում է, որ այդ թղթերը գտնուել են Թիֆլիսում խիստ ազդեցիկ վաստարան Կոստ. Ն. Ռէյտերի մօտ, որի ձեռքով դրանցից մէկի վերայ գրուած է մատիտով.

„Приять въ подданство этихъ лицъ — далѣе оставить на мѣстахъ ихъ жительства. Назначить уполномоченнаго состороны правительства—обѣщаю 6 лѣтъ тому назадъ. Эриванскіе жители просятъ правительство объ этомъ назначеніи по случаю торговаго сношенія и защиты—отвѣта нѣтъ. 7 лѣтъ тому назадъ 40 дымовъ Ванъ по распоряженію правительства приняли по г. Эривани при . . . . подданство получивъ паспортъ живутъ въ Ванѣ, по не назначенію консула взыскиваютъ подати и русскіе и турки.

Բայց, ինչպէս երևում է Գարեգին վ. Սրուանձտեանցի «Մխիթարեան Փիլիսոփայութեան» վաւերագրի բնագրի վերայ արած մակագրից, սրան յաջողել է յետ կասեցնել հայերին այդ դիտաւորութիւնից, որովհետև Վանի գիւղերի բնակիչները յափշտակուելով այդ յեղափոխական ընկերութեան գոյութեամբ՝ սկսաւ հանրագիրներով դիմել նրան ազատելու իրանց կեանքն ու պատիւը նոյն իսկ... կրօնափոխութեան գնով (Դիւան XIII դա.դբ.)։

29. Գէնի Թէքմին (Թէքվիլ) խոշունէլէր, սոնրա պէնիմ պալըմ արայա կէտէր.— Թող ինձ ամենքը ուղեն, յետոյ իմ մեղրս մէջ կը գնայ. ոճ է։ (Անհասկանալի)

30. Աման, հայ տղաներբ, ասում են, այժմ կերթան և իրանց մեծերին տեղեկութիւն կտան։

32. Ձեռ վաւերագիրը անյայտ հեղինակի գործ է, գրուած մի մեծ երկնալ թղթի վերայ, մաշուած և տեղ տեղ պատռտուած։

33. Ձեռը վաւերագրի հեղինակը նոյնպէս անյայտ է. գրուած է գրելու կէս թերթի մեծութեան թղթի վերայ նոտր գեղեցիկ գրչութեամբ։

34. Ձեռ վաւերագիրը Երիմեան Հայրիկի բողոքագիրն է. դա մի տետր է սևագրութեան՝ իր ստորագրութեամբ, որ թուական չի կրում, բայց անշուշտ գրուած է Մշոյ առաջնորդ եղած ժամանակ։

35. Ձմ վաւերագիրը՝ Վանի հասարակութեան բողոքն է Մահմմանք գաւառի Սաթմանիս կամ Սաթմանց գիւղի եկեղեցու սրբապղծութեան մասին. հանրագիրը. թէև թուական չունի, բայց որովհետև այդ դէպքը տեղի ունեցաւ 1869 թուին, ուստի և հանրագիրն էլ գրուած պիտի լինի այդ թուականին։

36. ՁմԱ վաւերագիրը թուական չունի, բայց Վարդօ գիւղի դէպքը պատահած լինելով 1868 թուին. Սրուանձտեանցի ներկայ բողոքն էլ եղած է անշուշտ նոյն թուին։

37. ՁմԲ վաւերագիրը յայտնի չէ ումից է ուղղուած և ոչ էլ երբ է գրուած. միայն թերթի վերջին երեսին գրուած է. «Ծնուսայ գրեր և Զիարաթայ մատաղն ու ցորեն ու Ծէյթիանայ քահանայից գրեր»։ Թուղթը հաւանօրէն ուղղուած է Գ. վ. Սրուանձտեանցին։

38. ՁմԳ վաւերագիրը մի տետր է, անծանօթ գրչութիւն. մեր կարծիքով թէ այս երէք միւս բոլոր վիճակագրական նիւթերը, որ տպում ենք այս հատորում, գանազան անձերի ձեռքով պատրաստուած են այն ժամանակ, երբ Ներսէս պատրիարքի հրամանով պատրաստուում էր տաճկահայերի վիճակագրութիւնը, գաւառներում կատարուող հարցաքննութիւնների նկարագրով։

39. ՁմԴ Թուղթը Վարագի միաբանութեան թղթի 4-դ յօդուածի մէջ յիշուած (Դիւանի այս գիրքը էջ գլ.) նամակի ձեն է։

40. ՁմԵ «տէրտէր Թախրիր» խոստովանութիւն. մեր կարծիքով այդ քահանան Ծլիքան գիւղի քահանան է, ուր քիւրտ Ինգօի ձեռքով կատարուեց յայտնի սրբապղծութեան դէպքը (տես այս Դիւան գլ. Լ)։

41. ՁմՋ վաւերագիրը անստորագիր է, բայց բովանդակութիւնից երևում է, որ Մուշի գաւ. վարչութեան այդ բողոքագիրը գրուած պիտի լինի 1868 թուին։

42. ՁմԲ. Իսմայիլ բէկի նամակը Սրուանձտեանին գրուած է հայերէն լեզուով և հայերէն ստորագրութեամբ ու տաճկերէն կրնիքով, գրելու ոճ թերթ երկնալ մեծութեան թղթի վերայ, որի միւս երեսին գրած է հասցէն այսպէս «Վանահայր Կարէգին վարդապետին հասցէ ի վանս սբ. Կարապետ». տակը աւելացրած է «պատասխանեցաւ յունիս 1». իսկ ոչ մէկը թուական չունի։

43. 44. Ձկ Թուղթը պատրիարքարանից ուղղուած է միւթէսարիֆներին, թուականը 1894 և 95 է, բայց այդ ժամանակ Սրուանձտեանցը եպիսկոպոս էր և ոչ վարդապետ, ինչպէս յիշուած է թղթի մէջ։

45. 46. Ցիւնիայի և Օրտուի վիճակագրութիւնն ևս մի տետրի մէջ է ամփո-

փուած, որի հեղինակը նոյնպէս անծանօթ է. սակայն պարզ է, որ պատրաստուած է պատրիարգարանի ուղարկած վիճակագրողների հրահանգութեամբ։

47. Զարշանապայի վիճակագրութիւնը մի ամբողջ տետր է, որի ճակատին գրած է «Ծակոբ Իրատեան Աշուցի». իսկ վերջին երեսին. «Ծակոբ Աշուեան և Մարգիս Զալէխեան Զաքարեցիք»։

Իսկ Շապին-Գարահիսարի (ՃԿԷ) և Արմատանի (ՃԿԸ) վիճակագրութիւնը Գ. եպս. Սրուանձտեանցի ճանապարհորդական ևս-գիրն է, որ տուացել եմ ես Տրապիզոնում։

48. Սուրմանիոյ Ան Ջորի տաճկացեալ հայերի մասին յօդուածը քաղել եմ 1886 թուին Ափրմէնէում գրուած մի տետրից, որ նուիրուած է այդ ժողովրդի ուսումնասիրութեան. այդ տետրը պարունակում է իր մէջ բազմաթիւ ժողովրդագրականներ Ափրմանիոյ մասին և երեում է, որ գրած պիտի լինին Հրաչեայ Մարկոսեան և Նահապետ Վաղարշակ Մատիկեան։

49. 50. Քրդերի մասին հատուածը և վանի հայ գիւղերի ցանկը հանել եմ Ղ. վ. Փիրղալէմեանի անտիպ աշխատութիւնից։

51. Պէտք է լինի Ընծաքիաս։

ԹՈՒՐՔԵՐԷՆ ՓԱՌԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ապլ — պաշտօնանկ
Աղայի մէճլիս — գաւառական վարչական ժողովի անգամ
Ամանէթ — պահօն
Գայմագամ — վարչական ժողովի տեղակալ, գաւառապետ
Գայրիէ — գիւղ
Գըղ, խըղ — ճերմակ, գորշագոյն
Գօնսիւլ — հիւպատոս
Գարկահ — մեծ գուռ
Գաւաճի — դատ վարող
Զապթիայ — ոստիկան
Էլչի — դեսպան
Էհալի — ժողովուրդ
Էշգիա — աւազակաբարոյ, ոճրագործ
Էստէֆուլահ (ըստաֆուլլահ) — մեղայ գոչել
Էմլագ — կալուածային տուրք
Թահսիլգար — հարկահաւաք
Թագբիր — բողոք, յուշագիր
Թահրիրաթ քեաթիպ — քարտուղար
Թահրիր — խոստովանութիւն
Թանզիմաթ — կարգադրութիւն
Թափու — կալուած սեփականել պաշտօնագրով
Թաշիր — տասանորդական տուրք
Թաչքիլաթ — կազմակերպութիւն
Թեավիտաթարեգ — ճանապարհաշինութիւն
Թէհսիլտլի — տպաւորվեալ նամակ, հեռագիր
Թէֆիր — անասուն գնել
Թէմէսուկ — մուրհակ, տոմսակ
Թէպտիլ — փոխել
Թէրճիմէն — թարգման
Թէհամիւլ գատիմ — վաղեմի սովորոյթ
Թէմէթօ — արհեստաւորների վրայ տուրք
Իդարէ — վարչական
Իդհա, իդդիա — դատով պահանջել
Իլմուհապար — ընկալագիր
Իհալէ — տասանորդական տուրքի վաճառում
Իճրա — գործադրութիւն
Ինթիխապ — ընտրել
Ինթիխապ — կալուածական ժառանգութիւնը փոխանցել
Ինհա — ի նպաստ մէկի տեղական իշխանութեան վկայութիւնը
Ինքար, ինքեար — ուրանալ
Ինքինաֆ — վերաքննութիւն
Իսլահաթ — բարեկարգութիւն
Ինքինատգ — հարցաքննութիւն
— քօմիսիօն — հարցաքննութեան յանձնաժողով
Իսպաթ — հաստատել
Իֆադայ — քննութիւն
Իֆթիհար — պարծանք
Ջաֆիրութիւն — աւատատէտների դրած տուրքեր ժողովրդի վրայ
Ջայիմէ — քղքաղրում
Ջաթ Հիւմայիւն — կայսերական հրովարտակ
Ջլաւուդ — երթեւեկող, նամակաբեր

Ընդմաքքար, խդմէքքար— ծառայ
Կէամբիւկ մեմուրի—մաքսային պաշտօնեայ
Կուռաուրա—մուճակ
Հախիխաբար—առանց օրինական արգելքի հողային կալուածի ախրապահել մի որոշ ժամանակ։
Հաքաղ—տես հէրքէս
Հէգէսօր—կարմիր հաւկիթ (զատիկ)
Հէսիր—գերի
Հէրքէս—իւրացանչիւր
Հիւքմէթ—կառավարութիւն
Հիւճէթ—օրինական վաւերագիր
Հուգուք մէջլիս—դատարան
Ղալան—դրամօժիտ, որ տալիս է փեսացուն կողմը հարսնացուի հօրը
Ղուլամ, խուլամ—աւատապետի ծառայ
Ղօլ—չրջան, թև
Ճամի—մզկիթ
Ճէնազէմէ (ժանդարմ)—ոստիկան
Մախսուս—յատուկ
Մազպաթա—հանրապետութիւն
Մալիա—եկամտային
Մալմիւտիր—հաշուակալ
Մահսար—տեղեկագիր
Մասրուֆ—ծախսուած
Մերճիւգավասը—դատի սկզբնական աղբիւր
Մէարիֆ—կրթական
Մէճլիս—ժողով
Մէմուր—պաշտօնեայ
Միլաքպաշի—փոխանորդ
Միւլազիմ յինանթեա
Միւլթէզիմ—տասանորդական տուրքը կառավարութիւնից գնողը
Միւհասէպէճի—հաշուակալ
Միւսթէնթիք—հարցաքննիչ
Միւտիր—գիւղախմբի կառավարիչ
Միւտայի ումումի—ընդհանուր դատախազ
Միւֆէթթիշ—քննիչ
Մուավին—օգնական
Մուգաթա, մուխաթա—վաճառ
Մուքատաբիֆ, միւքէտաբիֆ—գաւառապետների վրայ իշխող
Մուրախաս—առաջնորդ
Մօհրել—կնքել
Շէրհ—ծանուցում գրել
Զաղուտ—լրտես
Զարսաքղ—անհնար
Զաւուշ—պահնորդ
Զիշմէ, չիշմէ—արտաքնոց
Զիֆթ—դոյդ
Զորտպ—գուլպայ
Զորպաչի—էֆէնտիական, տիրացուական տիպ
Զպուղի լոլէ—ծխամորչի խողովակ
Գետել—փոխարէն
Գէլէփէի ըէյիս—քաղաքապետ
Գէտէլէթ—ղինուորական փրկանք
Գոյա—ներկ
Գուլընմատըղը—չպտնուելուն
Գուլրուլթու—պաշտօնական արտօնագիր, բարձրից տուած
Մագրազամ—հպարքոս
Մանճագ—նահանգ
Մատգ—հաւատարիմ
Մարքէրտար, սէրքարտար—առենապետ
Մէնէթ—պարտամուրհակ
Միլահ—գէնք
Միւնհէթ անել—թլփատել
Մուլք - իրաւախոհութիւն
Վազֆ—կալուած, նուիրուած բարեգործական հաստատութիւններին
Վէքիլէթ—փոխանորդ
Վիլիաթ, վլիաթ—նահանգ
Տամատ—փեսայ
Տաւի—վէճ, պահանջ
Ցմլիկներ—պարսկական ծագում ունեցող մի ցեղ
Րուսխաթ—արտօնութիւն
Փօլիցա, փօլիչա—փոխանակութիւն
Քաթըղ, քէթխուդ—գրագիր
Քարագօլ—պահապան
Քէպի կտրել—պատկել
Օլամ—տարապարհակ
Ծախի—քիւրդ մոլլաների մօտ վարժուող տիրացու
Ծէտար—խառնակիչ, խռովարար

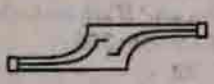

ՑԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբ գիւղ 42
Աբասցիք 3
Աբէլ 108
—երեցփոխան 195
—Զքօեան 190 5
Աբրահամ Մեքայէլեան 260
—Յարութիւնեան 479
—Յովհաննիսեան 145 398 412 6—8 22
—ք. 84 405 8
—Յոհաննեան 505
—Սարգսեան 145
Աբրահամեան գերդաստան 316
—Վարդանի տուն 480
Ագրուս գիւղ 260
Ագօ ոէս Մխօ 256
Ադիզ Բաղդոյեան 271
—Շայինեան 216
—Ջանիկեան 216
Ադնաւուրեան Յակոբի տուն 485
—Սարգիս 384
—տուն 333
Ալտգին պէյի տուն 156 70
Ալահվերդի Գեորսեան 271
Ալայ պէյ Ալի էֆէնտի 398
Ալաշկերտ 50 156 86 247 346 88
Ալէ քիւրդ 59
Ալէքսան էֆէնդի 288
Ալէքսանդրապոլ 34 44
Ալի աղա 95 6 102 89 233 64 5 309 42
—բէկ մայիօր 21 379
—փաշա Օրդուի հարիւրպետ 509
—փաշա Կարնոյ կուսակալ 212
—ֆախի 140
Ալմանցի 169
Ալօճ 126
Ախալցխա ամրոց 20 6 7 43 5
Ախթամար 15 77 118 240 3 63
Ախլքալաք նահանգ 23 6 8 44
Ախչէն գիւղ 127
Ախուռիկ գիւղ 470
Ախուրեան գետ 24
Աճկոր գիւղ 125
Աճղօր 21 3 8 9
Ակլ 283
Ակն 361 425 7 8 51 500
Ակորչան 417
Ակօր Կազեան 271
Ակրպու թաղ 227
Ահարոն վարդապետ 102 13
Ահմատ 183 223 6
Ահմէդ էֆէնդի 509
—Թէվֆիկ 514
—Մխիթաէրիճ 152 54 5
—ոճրագործ քիւրդ 353
—ֆախի 140 53
Աղա պէյ քննիչ 252
Աղաջան 113 18 95
—Գէորգեան 145
—Ծրոյեան 104 90
Աղճակէօնէ գիւղ 378
Աղեոյ Գրիգորեան 400
—եան տուն 308
Աղմիղրէ գիւղ 337
Աղոյ Ասլանեան 145
Աղպակ գաւառ 259 60
Աղուանեան վարդապետ 217 31 7 42 8 53 67 375 433 5 47
Աճէմեան 280
Ամար աղա, բէկ 128 233 62
—ֆախի 140
Ամարատ գիւղ 34
Ամիրեան գերդաստան 306
Ամրեան վարդանեան 272
Ամկոյ բերդ 457
Ամրկացի մխիթար 238
Ամրճանեան 282
Ամրաօղու վանք 151 245
Այգեկոր 456
Այվաճուղ 379
Այվազ Բարսեղով 51
—Թաքոսով 51
Անկլիա 52 78 117
Անկղ գիւղ 270
Անդրանիկով Իվան Մալխասովիչ գէներալ-լէյտ. 30 3 44 5
Անդրիաս 405
—ք. Գեշիշեան 506
Անթառամեան գերդաստան 306
Անթուան Մակարեան 84 7
—եան 84 306
Անի 32 4
Անկաք գիւղ 125
Աշխալեցի Գօդոս աղա 438
Աշոտ Մահպազեան 499
Աշտիշատ 89
Ապահեան գերդաստան 306
Ապտ փաշա 212
Ապլահէքեան Յակոբ 149
Ապտուլլահ 3
—էֆէնդի 98
—Համիտ 150
—Մօլա Գէրիմ 150 3
Ապտուլլա Ճինկոյի աղա 188 223 6
—Մահմետ պէյի որդի 186
Ապօի գիւղ 136 53
Ապօղոսեանց կուսակցութիւն 249 79
Առաքել Աւետիսեան 451
—Ամբեանով 51
—Գոռչեան 134
—Դրմեսրցի 63
—վ. Մազլեան 118 20 1 3 44 6 51 242 449
—Գեարոսով 51
—Գէրիկեան 76
—Աարոյեան 104 89 95
—վ. 7
—Վանցի 66
—վարժապետ 151
—ք. Տէր Ղեւոնեան 134
Առաքելեան Գասպար 450
—գերդաստան 292 9
Առաքելոց վանք 1 145 65 446
Առնաւուտ օղլի 413
Առնիստ 63
Առնիւանից գիւղ 493
Առմանոց գիւղ 59
Ասլան Մահակ Ամէեան 270
—հայ քննիչ 252
Ատրիք 260
Աստուածատուր Գասպարեան 272
Աստուածածնին եկեղեցի 328 505
Աստուածաշէն գիւղ 456
Աստուածատուր Մուրադեան 511
—եան գերդաստան 220 8
—Կիրակոս 484
Աստուր Ճիզմէչեան 270
—եան տուն 317 28
Աստղ գիւղ 59
Աստնա 208

Աառվմ 62
Աարպատական 274 5
Աաւօ սարքերաալ 65 153 9
Արամեան օրացոյց 442
Արապ 418
Արապկեր 500
Արարատեան աշխարհ, դաշտ, լեռ 32—5 423
Արարուց վանք, Արարք 282 357
Արգեկ գիւղ 197
Արզինկ գիւղ 147
Արզումանեան տուն 325 32
Արզրե գիւղ 456
Արզրում 51
Արթին Ամերիկեան 172
—էֆէնտի 94 7 100
—Բըրպասըզի գիւղից 119
—տէր Յակովբեան 271
—եան տուն 292 3
Արինօ Մուսաբեան 108
Արիստակէս եպս. 158
—վ. 68 350 1—4
Արծուեան խումբ 75
Արծուիկ 232 82
Արկանիս գիւղ 260
Արճէշ գաւառ 442 56
Արճնոկ գիւղ 457
Արմշատ գիւղ 127
Արշէն եբեց 133
Արսէն վարդապետ 404
Արստակէսեան տուն 315
Արտաղ 246
Արտեբո 219
Արտօնք 61 4
Արտօս 259
Արօս գիւղ 242
Աւագ Առաքելեան 145
—409 17
—գաղպ գիւղէն 233
—Շահինեան 145
—վարդանեան 145
—եան 292 314
Աւանց գիւղ 457
Աւետիս էֆ. Գասպր. 509
—Կալչեան 270
—Հիրակոսեան 145
—Մինասեան 270
—Յակովբեան 163
—Սէմէրճեան 270
—Ծօրոյեան 145
—վ. 197 8
—Տէր Յովհաննէսեան 400
Աւետիսեան Ծաչ. տուն 471
Աւզուտ գիւղ 154 70
Աւէ 67 104 95
—Գօղիկեան 190
Աւէտ Գասպարեան 271
—Սապոնջեան 270
—Փանօսեան 256
—Աւլաւուղի տուն 316
Աւտալ աղա 125 6 32—4 288
—Աբրանցի 290
—Հեկօեան 195
—Մոկացի 446
—պէյ 162
Աւտի աղա 264
—ոէս Մուրատ 256
Աւտօ 233
Աւրան գիւղ 170 203 7 10 40 89
Աքաթեան գերդաստան 296
Բագրատունի 375
—Մկրտիչ վ. 400
Բագուս 472
Բագրս գղ. 68 185 209 473
Բագք 260
Բալու 127 8 30 1 242 83 500
Բալուլ բգեղիս. փաշա 45 51
Բաղէշ քղ. 116 52 205 25 84 350 1 3 4 8 9 60 88 9 93 437 50 1
Բաղէշեան Գարեգին 404
Բազօ քիւրդ 3
Բամպուքլի գիւղ 505
Բայադիտ 35
Բասէն 345 423 37
Բարաղամեան տուն 309
Բայանդուր 24 6
Բարդուղիմէոս ք. Արգուամանեան 505
—ք. Մարաճեան 371 97 99
—վ. 274
Բարձր Հայաստան 55 6
Բարունակ Մխսեանի տ. 476
Բարունեան Ղևիսպարի տ. 475
—տուն 301
Բարսեղ Մովսէսով 51
—ք. Ջոր Քաղի 220
—Վարգանով 51
—ք. 455
Բեհրուզեան Վասիլ Ծովսեփիչ 19 22 4 6 9 30 42 3
Բերբէվ էֆէնտի 398
Բերկրի գիւղ 456
Բերշեմպեցի Աւետ 507
Բերշեմպէ Առուխ գիւղ 409
Բլընաոյ 3
Բոլոր տուն անունով կրակ 431
Բոզ գիւղ 260
Բռնաչէն գաւառ 63
Բրէնո 355
Բրտի Քաղ 79 493
Բրգնոց 28
Բողիկ Կարապետեան 145
Բօթիկեան 221
Գաբրիէլ Յակոբեան 196 8 217 21 34 42 4 8 50
—էֆ. Նորատունկեան 344 8
—ք. Ուրումեան 505
—ք. Փէշիշեան 514
—վ. 64 114 45
Գաբրիէլեան տուն 319
Գագիկ Սողոմոնեան 499
Գազան գիւղ 260
Գազճեան պէյ 231
Գազր 260
Գաթրճիզատէ Մստաֆա 415
Գաթրուճլի 378
Գալաճեան Աաեփան ք. 515
Գալէ Կօրոյով 51
—ս. կար.ի գունապան 243
Գալոյ Աստուածատրեան 104
—Կիկոյեան 104
—Մահակեան 190
Գալուստ արեղայ 8
—ք. 104 26 89 95 233 507
—Մահտ. Մկրտչեան 146
—Տրպաշեան 514
Գալստեան տ. 304 19 24 35
Գահրան աղա 509
Գաղղիա 55—7 258
Գասպար Գաւթեան 225
—մհտ. Ծոհաննէսեան 145
—Մատթէոսեան 195
—Մելքոնեան 474
—Մելիքեան 270
—ոէս 190
—ոէս Աբրահամեան 273
—վ. 4
Գասպարեան գերդ. 294 317
—Սարգիս 436
Գաւը գիւղ 452
—էֆէնտի 509
Գաբահխաար 513
Գաբաքեհեայ օղլի Մրգ. 508
Գաբեգին Նախարար 246
—վ. Սրուանձտեան 66 75 7 81 3 114 6 21 34 5 40 1 7 52 7 8 63 5 6 9 72 6 8 82 3 5—7 90—3 6 9 202 3 11 18 20 3 6 9 32—5 40 1 4—8 50 3 6 7 67 77 80 4 5 9 338 44 9 56 9 61 7 71 5 9 82 3 97 8 400 1—4 17 8 22 33—6 47 9 50 4 74 99 500

Գարնեքլի 507
Գարապաշեան Յովսէփ 514
Գաւաշ գաւառ 259
Գաւիլան գիւղ 261
Գղիր Գասպարեան գերեզմանատան 297
—Մանուկի տուն 485
Գզիրեան տուն 305 19 30
Գէղամակ 418 21
Գէորգ աղա 78
—Գինեպանեան 162
—ս. եկեղեցի Քիֆլ. 10
—ս. 121 506
—Թուլիկեան 270
—Յակոբեան 79
—Յակոբեան 215
—Սվրէեան 195
—ք. Տատեան 509
—վ. Բուռնուգլեան 355 59 60
Գէորգեան Յակոբեան տուն 476
—Մարտիրոսի տուն 485
Գէօյկ գիւղ 260
Գէօսիւրէ փոքր 28
Գըմսօր գիւղ 226
Գիզագիղ 260
Գինոյ Կարապետեան 145
Գինոյեանց գերեզմանատան 297
Գիւլ Մըհմըդ 445
Գիւղաշէն գիւղ 197
Գլակ 78 497 99
Գլէսօր գիւղ 260
Գլիկ մահ. Յովհաննան 255
Գլօ Կաղպ գիւղացի հայտնուն 233
Գոմս 67 107
Գոմեր գիւղ 260
Գոնտեմիր գիւղ 89 90 92 100 5 7
Գոռոպան գիւղ 261
Գոգիս գիւղ 261
Գոչոյեան Սիրական 27
Գուանձեան գիւղ 515
Գուլան 233
Գուլէ դուսար Ղազարի 133
—Վարդանի աղջիկ 90 105
Գումգում գիւղաքաղաք 90
Գումպարթցեան գերեզմանատան 293
Գուդրիկ սուրբ գիւղ 261
Գուբմազըր գիւղ 515
Գրաւեցի քրգեր 59
Գրէի հարս 63
Գրիգոր ռէս Օհաննան 272 3
—Աշեխի տուն 497
—Գեղամեան 273
Գրիգորեան տուն 293 311 22
—Եան Ղազոյ 474
Գրիգորիս վ. Աղուանեան 76 160 71 277 8
—Անդրիասեան 500
—Անզուտլեցի 24
—Ապօղնցի 173
—Առաքելեան 381
—Զարիպաշցի 173
—Քիւլեանց 228
—աղա Իսահականեան 215
—կարնեցի 135
—ք. Մատուրեան 506
—մհ. Մինզոյեան 145
—Մելքօնեան 190
—Զըչի 270
—Գօլսեցի 1
—Զրրաշխեան 89
—Սիրվեան 173
—վ. վանահայր 203 21
—Վանեցի 282
—Տէր Կարապետեան 256
Գրկայ Քոռնիկ 221
Գրեկեան 241
Գօմեր գիւղ 198
Գօռնի գիւղի քրգեր 59
Գախթայ քէօփրիւ 132
Գահար էֆէնտի 136
Գահարլու 24
Գանիէլ էֆ. 156 9 60 8 9 376
—վ. Յրճհան 187 88
Գանիէլեան Իսոյ 400
—տուն 333
Գանուր 17 8
Գատվան 128 70 459
Գարմանեան գերդ. 304
Գաւիթ 5 62
—Աատուր 479
—Ավտալով 51
—ի Մեղրէ գիւղ 334
—եան տուն 297
—Զալօղլեան 379
Գերձկեն. Արիստակէս 393
Գերջան 284
Դէվրիշ 109
Գիւդին 90
Գիւր աղա իւղրաշի 61
Գիւլաննեան Մանուկ 282
Գիւնեսիոս ք. 215 61
Եազիճեան Սարգսի տն. 482
Եազճեան Յակովբ ք. 515
Եաղլաւան գիւղ 515
Եալղին 500
Եաղկուտ աղա 264
Եաղուպ աղա 59 265
Եայլի օղ. Համբարձում 379
Եանքոյ միւլքէզիմ 413
Եարմճայ գիւղ 315
Եգիպտոս 75 8
Եզմալ գիւղ 138
Եզնիկ վ. Սերաստացի 65
Եթիմօղլի Աւետ 508
Եղիա Անդրէասեան 506
Եղիազար Կօնչօեան 145
—Մխրզեան 273
—վ. 236 44 5
Եղիշէ Կարապետեան 499
—վ. Սօրատրէն 219 21 50 420
—ք. 282
Եղիսէ ք. Ճանոդեան 505
Եղիսէեան Յովհաննէս 365
Եղնաձոր 259 61
Եզոյ Մարտիրոսեան 271
—Մկրտիչով 51
Եսայի վ. 68 287
Եսկիճեան տուն 328
Եվայեան գերեզմանատան 305
Երանոսեան տուն 308
Երասխ դիա 33 7
Երմանից ձոր 445
Երեմիա հայսկ. 159 246—8 57
—վ. 76 267 77 447
—տուն 313 33
Երևան 34—8 44 50 278
Երզնկա 283
Երէմիաս 39
Երիզակ գիւղ 62
Երուսաղէմ 181 91 230 370 449
Եւդոկիա 500 7
Եւրոպացիք 17 58 75 92
Եփոյեան Յովհ. տուն 423
Եփրատ դետ 343
Եփրեմ կաթողիկոս 423
—վ. 126 7
Եօսէ 233
Եօքիւղ գիւղ 514
Զահիկեան գերեզմանատան 298
Զաքար աղա 218 23
—Սարգսեան 145 499
Զաքարիա Գուլանեան 145
Զենոպ Գլակ 268
Զէյթուն 58 444
Զիարէթ գիւղ 67 111 24 49 242 448
Զիլանլի աշիրէթ 346
Զիրա ռէս Փոխանեան 272
Զկիէ դաւառ 133
Զոռի 28
Զուռնաչիան գերդ. 305 16

Զուրոյեան Ծաչատուր 476
—Մինաս 476
Զօռեան Կարապետիտ. 481
Զօրավիդ գիւղ 163
Էլմանցի Ահմէդ եղեռնագործ 471 2
—Ջրգեր 115
Էհմէդ Սէգդ Արամեան վարժարանի հրձիգ 368
Էմիր աղա Քէմիրզատէ 309
—խան 378
Էյնէլ պաշ 378
Էշակ մէյգան 132
Էպաթցա 509
Էջմիածին 16 33 6 8 82 239 42 7
Էսայեան տուն 337
Էտիրնէ դափուսի 119
Էրզրում 96 255 89 453 73
Էրմչա Շէրօ 256
Էօմէր 478
Էօրինճիկ գիւղ 378
Էօքինճիկ գիւղ 515
Ըռգէ Ծչօճան 195
Ըռբշիտ էֆ. 379
Ըվանօղլի Շէրիֆ 458
Ըրգէ Երեցփոխան 190
Ըրղընց տուն 327
Ըրքէ 104
Ըրօ Մկանց տուն 2
Թադէոս աղա 111 212
—վ. Ծաչատրեան 114 5 218 22—5 34 5 403 89 420 36 41 9 91
—Հեկեքեան 505
—Նորաշունկեան 170 202 3
Թադէոսեան տուն 318
Թադոյ Ենդիրեան 400
Թազօ Ախօեան 145
—Գարսկաստանցի 195
Թաթան գիւղ 93
Թաթերոսեան Թաթերոսի տուն 484
Թալին 32 5 6 8
Թախթալըխ գիւղ 380
Թահար քիւրդ 210
Թահիպ 400
Թահմազեան Աբիստ. ք. 515
—Մինքայէլ 514
—Նշան 368
Թաղավանէ գիւղ 260
Թամամեան 325
Թամզարա 510 13
Թայէր աղա 128 30
Թաշճի օղլի-,եան 185 6 288 408 31
Թաշ օլուխ քաղ 508
Թապոյեան տուն 337
Թարփանլի 26
Թաքորի աշիրաթ 345
Թաքստեան 118
Թեղուտ 353
Թեմուրեան տուն 420
Թէմիր փաշա դատէ Հասան պէյ 442 3
—օղլի 263
—ի եղբայր Ահմէտ 440
Թէմուր օղլի Տէվրուշ 458
—օղլի Նուրի 263
Թէմպէքճիի Վարգ. աղա 247
Թէյվիկ պէյ 263
Թէնիէլեան տուն 314
Թէրզի Մելք. Մելօեան 270
—եան տուն 314
Թէրլէմէզեան մհ. Մկր. 231
Թէրճիմանի էֆքեար Թուրք լրագիր 356
Թըֆլէ էֆ. 442
Թիլ գիւղ 410
Թիփէ 409
Թիֆի սուլի 514
Թիֆլիզ 30 444
Թլօյանց գիւղ 260
Թոհմաճեան ք. 371
Թովմաղայեան 282
Թոմաս Երեսփոխան 295
Թոռլըն քրգեր 90
Թովմաս եկեղեցի 330
—ք. 129
—Թուխմասեան 162
Թովմասեան տուն 296
Թորոս եկեղ. Զէք պղ.ի 306
—Գեոպեեան 221
Թորոսեան Ծաչ.ի տուն 482
—Ծովհաննէս 479
—տուն 307
Թորօի Մկրէ 105 7
Թուրքեր 274
Թուրքիա 391
Թոփալ Գեաոսեան 331
—եան Աւետիս 485
—եան Ճարութիւն 485
Թրխէ գիւղ 483
Թօփիւլ 515
Իբրահիմ Ֆախի 141
Իգնատիոս եպսկ. 157
Իգդիր 33 6
Իզմիր 451
Իկիք Տրպոյեան 104
Իկնաթիէֆ Գօլսոյ ուսուցչ գեսպան 274
Ինկիլիզեան գերդ. 304
Իպիշ աղա 477
Իպրահիմ աղա 197
Իպօ Ճիպրանցի Թոռն 92 100 2 6—10 190 3 208 67 89
Իսա աղա Փիրմուսցի 63
Իսմայիլ Հագգր փաշա 201 2
—պէյ 62 499
—փաշա 145 55 460
Իսահաննեան 230 79 81
Իսայի քրգեր 472
Իսիֆ աղա 264
Իսօ Ալօի տղայ 64
Իվլիա գաշտ 20
Իտալիա 342
Իրաւունք 390
Իրիզկայ գիւղ 64
Իքիցունք դիւղ 197
Իւթիւճեան 451
Իւնիա գաւ. 398 511 2—6
—ի Գէօքլինկ գիւղ 371
Իւչպունար գիւղ 514
—ցի Գեաորս վ. 507
Իւսկիւտար 399
Իւսքիւտարի տուն 76
Իւսուֆ 63 4 205 266
—փաշա 181
—եան խան 452
Լատիֆեան կարապետ 475
Լեկկի 208
Լեհաստան,— ացիք 55—8
Լեհ գաղտնի կառավր. 56
Լենկթեմուր 123
Լէմլիօղլի 383
Լէվրնթ Հէրըլտ 85
Լիլ գիւղ 148
Լիմ անապատ., վանք 118 442
Լոդման աղա Կիւրճեան 379
Լոյս լրագիր 451
Լուսաւորիչ 164 506
Խաոս Աւազաղբիւրցի 145
Խազափիւրան գիւղ 261
Խազօղլեան տուն 330
Խաթիճ քիւրդ 491
Խալապէյ գիւղ 125 6
Խալաբճեան գերդ. 329 34
—Գօզոսի տուն 476
—Առաքելի տուն 476
Խալաճ աղա 477
Խալիլ Ֆախի 140
Խալիֆկանց գիւղ 260
Խակ գիւղ 260
Խաճատայ մեղրէ գիւղ 260
Խայաճանեան տուն 325
Խայտայ ջուր 127
Խայրետտին փաշա 467
Խան էֆէնտի 182 93 4 223 5 376

Յանամիրեան 67
Յանտանեան Աստուծ. 482
Յանէս տէր Պետրոսով 51
Յանքրիս 208 15 42 473
Յանիկեան Մկրտիչ 404
Յանմեան դերդ. 291
Յանճեան Հայրպ. ազա. 280
Յանչալեան էֆ. 357 8
Յաչ դիւղ 31 42
—ս. եկեղեցի 320
ս.—վանք 480
Յաչատուր Աստղերդցի 173
—Շերմակեան 509
—Մարգարեան 163 272
—Յօսէփեան 270
—Պօյիաճեան 173
—Սրուանձտեանց 355
—վ. վանցի 1
—Տէր Ներսէսեան 196 207 8 13
—Տէր Պօղոսեան 382
Յաչատրեան տ. 298 320 30
Յաչմանուկեան 357
—Աւետիս 149
Յառանկոս գիւղ 162
Յաւորի գիւղ 59
Յաս գիւղ 61 64
Յասմ աղա 478
Յասխեան Կիրակ. տ. 481
Յարապա գիւղ 125 32—4
Յարաչեան Դան. աղ. 152 3
Յարբերդ 130 1 283 93 500
Յարբերդեան գերդ. 303
Յարիրեան գերդ. 314
—Սարգսի տուն 484
Յարճ գիւղ 353
Յաւաղ 90 4 100 2 5 8 12
Յէրեան Ղազարի տուն 485
Յեյպեան գիւղ 63
Յենկերկ գիւղ 313
Յենքեղ գիւղ 272
Յերանց Սարգիս 431
Յըղրլաղաճ գիւղ 153
Յզմայեան տուն 315
Յլաթ 493
Յլաւուղ Սահակ 424
Յլրկեան տուն 314
Յնհօվեր 197
Յճան 287
Յնուս 103 11 154 89 221 34 42 67 437 41 59
Յնուսցի Յոր. Մկրտչեան 438
Յոճապաշեան Մարտիրոսի տուն 479
Յոճիկեան Գրիգոր 482
Յոճոյեան Գրիգոր 482
Յոճօղլի դիւղ 505
Յոյթ գաւ. 63 4 147 53 261
Յոյղի գաւառ 60
Յոսրով տէր Ծովհաննես. 499
Յոսրով 425
—եան գերդաստան 425
Յարէն արք. Մխիթարեան 283
—վ. 66 8 232 55 420 47
—վ. Շահնազարեան 114 45 217 30 67 403 40
Յուեռումճեան Կարապ. 485
Յուքեցի քրգեր 154
Յուքոյի տղայ Հասան 209
Յուլիկ գիւղ 154
Յուկասեան Սող. տ. 476
Յուճարենք գիւղ 260
Յումար գիւղ 260
Յումարեան տուն 335
Յուրշուա պէյ կիւրճի 579
—պէյ 65 154 81
—Սրգոյեան 474
Յչէ 60
Յչմայեան տուն 315
Յչոյ Աղաճանեան 195
Յոանցեան տուն 481
Յոլեան գերդաստան 302
Յոտյեան Պօղոսի տուն 475
—Գրիգորի տուն 482
—Ծարուքիւնի տուն 482
Յրալեան Երանոս 479
Յրիմեան հայրիկ 58 65 75 109 141 6 55—8 61 3—9 71 4 82 3 91—3 201 8 13 26 31 2 5 6 44 6 9 50 17 8 77 345 6 55 6 75 431 4 7 9 40 4 7 61 70 87 91 8
Յօթօքիւրդ Հոբշիօթանցի 3
Յօճաբէկ, Յօճէրէկ 26 8
Յօճօղլի գիւղ 507
Յօշապայ 445
Յօշկէլեի դիւղ 506 7
Յօրասան 345
Ծաղ գիւղ 260
Ծառնոս գիւղ 260
Ծառուկեան Ծառուկ 476
—Պետրոսի տ. 479
—տուն 334 6
Ծատուր օղլի Աբրահ. 507
Ծեվեցեան գերդաստ. 294
Ծիծանց գիւղ 260 5
—ռէս Պարսեր 256
Ծիբանկատար 440
Ծխավու գիւղ 141 66
Ծվստան գիւղ 456 8
Կագէտ գիւղ 260
Կապիկլար 44
Կազար Զօրանեան 273
Կակոյեան Զաքարի տ. 479
Կակչօ Մանուկի որդի 63
Կանկէ Միրան Շիտան գ. 260
Կաղզվ գիւղ 232 3 59
—ի մահտ. Փոռէն 256 64
—ու գետ 260 1
Կամեռ գիւղ 264
Կամարակապ 425 35
Կամսար ք. Մատեոսեան 515
Կամսարական 356
Կանգվար գիւղ 456
Կանտեմիր գիւղ 189
Կապուտէզ Կաղպու. 256
Կապրիէլ Աբրահամեան 273
Կասօ 62
Կարապետ սուրբ 65 89 91 108 12 3 9 21—5 30 1 40 9 50 4 5 81—3 92 201 9 20 4 6 35 8 47 390 93—6 407 25 35 91
Կարապետ վ. Նալբանեան 141 5 75 407 23—64 75
—Իսահաննեան 270
—Ալոյեան 271
—Կուկիաղեան 162
—Մանուկեան 400
—Ծովհաննիսեան 145
—Նազարեան 381 4
—Նաթանեան 390
—Շատախցի 256
—Պատուելի 433
—Պօղոսով 51
—ռէս Գէորգեան 271
—Սագրքցի 314
—Սէթեան 114 45
—Տէր Գէորգեան 271
—Տիրացու 59
Կարապետեան Ծաչ.ի տ. 481
Կարին 84 90—3 100 2 8—14 20 31 140 6 9 51—8 65—70 83—790—42 06—10 9 23—6 35 8 94 2 9 89 403 23—5 32 40 50 65 8 9 471 87 92 3
Կարինեան Ծակոբ 39
Կարծախ 23 6 7
Կարճկան 455 ՝
Կարմիր վանք 84 7
Կարնոյ կուսակալ 68 70
Կարս 423 66
Կաւալեսկի դեներալ մայոր 19 21 3
Կեղի 199
Կեղեցեան գերդաստ. 319
Կեմիկ գիւղ 150 3

Կէնճէլ օղլի Մըհմըթ 407
Կէաուկ Ալի աղա 1
Կըչիւն 268
Կըպիդոր Տոսեան 271
Կիլիկիա 67
Կինճ գաւառ 127 9 31 3 202 3 499
Կիվաալ գիւղ 260
Կիրակոս ս. Կիկոնեցի 335
—վ. Տէրգէնցի Մեքունի 1
Կիրակոսեան Գալուստ 475
—տուն 29
Կիրասօն 168
Կիւլաղեան տուն 299
Կիւլմահմատ 264 5
Կիւլպահար 127
Կիւմիշխանէ 398 513
Կիւմկիւմ գաւառաքաղաք 189 289
Կիւնտէմիր գիւղ 195
Կլկեան գերդաստան 307
Կոատակ գիւղ 260
Կողր 32 4
Կոմաց վանք 219
Կոզ գիւղաքաղաք 450
Կ. Պոլիս 55 6 65 9—71 5 8 82—4 7 12 3 102 3 11—4 7 9 20 31 57 8 83 6 91 206 10 353 4 9
Կովկաս 55 6
Կովկասի փոխարքայ 273
Կորան գիւղ 261
Կորվու գ. 61 314 83 416
Կուլազեան գերդաստ. 299
Կուլան ակն Սարգսեան 271
Կուլխասեան Յակ.ի տ. 477
Կուրճո Ծարէեան 145
Կվաս գ. 126 224 60
Կտուց անապատ 73 446
Կրնոս գիւղ 133
Կրպէ Մարգարեան 104 90 5
—ակն 134
—քեռի 243
Կրպոյ Ենդիրեան 400
Կրպուտ ակն 223
Կօթողեանց 399
Կօլօբեակին պոլկովնիկ 35
Կօլօեանց Ծակոր 471
Կօկաշէն 28
Կօյնուկ գիւղ 127
Կօշկարեան տուն 332
Կօսեկ 256
Կօսկոտեան Մեսրոպ 400
Կօտուտաշ գիւղ 456
Կօտպաշեան Վարդ. էֆ. 399
Կօրկօեան Կիր.ի տուն 484
Հագըը պէյ Իւնիայի 370 513
Հագրէ ակն 190
—ակն Մկրտչեան 195
Հալալ գոմ գիւղ 336
— —ցեան գերդ. 298
Հալաճեան տուն 513
—օղլի Նղիա 507
Հալէպ 283
Հալիլ տաճիկ Նորշէնցի 75
Հախօ Ազաղրիւրցի, 145
Հաճի Ալի պէյ 190 208 10
—Դէրվիշ աղա 411 7
—Էմին աղա որդի Մուրբէկի Ախլքալակայ 28
—Խալիլզատէ Ալի աղա 509
—Խըտր գիւղ 334
—Հասան 514
—Ծակոր էֆ. կարնեցի 458
—Շէխի պէկ 4
—Պէյ 280
—Պէքիրի Ծէղօ 458
—Տայիխ 136 211
—օղլի Սիւլէյման 408
—Օսման աղա, փաշա 156 509
Համբարձ. Թումասեան 451
—Կարապետեան 270
— Մելքօնեան 471
—Նաթանեան 162 471
—Սարգեան 377
Համբարձումեան Յակէր 282
—Ծամրոյ 482
Համազասպ էֆ. 262
Հայ 55 7 75 126 64 5 338 40
Հայազինք 126 371 46
Հայազգի գաղթականք 21
Հայաստան 9 11 53 4 6 8 164 76 85 7 257 76 83 9 339 41—3 453
Հայկազունք 9 178 180 340 45
Հայ կամաւորներ 9
Հայկ Թորգոմեան 499
Հայկուհեան դպրոց 509
Հայնի 185
Հայոց ձոր 456
Հայուհեաց ընկերութ. 341
Հայտար ռճրագործ 421
—փաշա 150
Հայտերանցի աշիրաթ 345
Հայր Աղուանեան 183
Հայրիկեանց Յորքէն 404
—տուն 404
Հայրենիք լրագիր 291 40
Հաչիմ էֆէնտի բէկ 134
Հաչկունց գիւղ 260
Հաչոեանից գաւառ 22
Հասան աղա 264
Հասան-Գալէ 191 375
—Շավգի 250
—Ջուխուր 64
—Օվա գիւղ 208
Հասընոյ քիւրդ 149 50
Հասնանցի աշիրաթ 171 209 13 353
Հալօ քիւրդ 233
Հարք գիւղ 197
Հացիս գիւղ 260
Հաւասորիկ գիւղ 62
Հաւկունք գիւղ 197
Հերկերտ գիւղ 210
Հեղոյ բաղուեցի 106
Հերթև գիւղ 191
Հէյտար փաշա 93 8 101 12
Հեգէ գիւղ 260 3
Հիզան գաւառ 140 53 259 61 353
Հինենց գիւղ 260 5
Հինձք 87 115
Հիւսէին էֆ., Ծախի 509 140
Հլէ Գաւոյեան 104
Հլղաթ Վարդաշաւեան 104
Հղուայ դաստապա 198
Համայեակ Գիմաքսեան 499
Հյտար պէյ քիւրդ գիւղ 441
Հնդկաստան 67
Հնգաստան գիւղ 272
Հոգւոց վանք 446
Հոռոմենց գիւղ 272
Հորիս 260
Հորմիզ գիւղ 353
Հորձիք գիւղ 478
Հորներ գիւղ 197
Հուսէն աղա 264 477
—Աասնցի 3
Հսէ քիւրդ 477
Ձէթ գիւղ 301 37
Ձորոյ թաղ 493
Ղազնաւարդատէ Սիւլէյման պէյ 513
—օղլի Օսման փաշա 513
Ղազար Արգարեան 272
—ի գուսար Գուլէ 133 4
—Յոլոյեան 273
—Մխիկեան 145
—վ. Մոքսցի 1 450
—Վարդանեան 271
—Փէօսէ 191
Ղազարեան գերդ. 296 320
Ղազարոս 198
—եան Ծովհ. 399
Ղազեան 210
Ղաթրան Հասան 209
Ղալաթիա 77
Ղալաճիօղլի Գալուստ 408

Ղալաճիօղլի Ճաչատուր 409
Ղալաչուխ 90
Ղասուբեան առուն 324
Ղարաբաղ 33
Ղարապօրքցի տուն 330
Ղարաքիլիսա փոքր 24 5
Ղարիպեան աղա 314
Ղարս 32 4 7 9 44 225
Ղաւաղ 110
Ղաւուրմայ գ. 28
Ղեոնդ աղա Թէքլէմէզ. 215
—ք. 191
Ղուլքիլիսա 24
Ղուսս Տիգրանակերտցի 59
Ղուլփիկ գիւղ 169
Ղուկաս Այգրունեանց ա. 480
—վ. 450
—ք. Արզումանեան 506
—եան տուն 336
Ղուկէ 68
Ղուշճօրէն գիւղ 505
Ճանգաղճիօղլի Սիմաւոն 507
Ղունկիանոս վ. 67 114 44 232 438
Ղփչաղ 24
Ճալկանց գիւղ 260
Ճաղդման (կաղդուան՞) 19
Ճամիկ գիւղ 260
Ճանիկ գիւղ 456
—Արամեան 268
—եան Ն. 404 5
Ճանթեմիրեան Մել. 174—7
Ճանկա քիւրգ աւազ. 170
Ճապաղչուր 125—31 3 283
Ճելեմիդ 188
Ճէմաբնլի աշիրաթ 346
Ճէպրանցի 64
Ճիճան գիւղ 261
Ճիպրիէլօղլի 23
Ճիսիկի Մարտիրոս 228
Ճճկանց գիւղ 260
Ճնուկ գիւղ 260
Ճնտէ քիւրտ Իսկանոյ 59
Ճնտո քիւրտ 135—8 69
—Մարդասեան 145
Ճոշխուր գիւղ 378
Մալաթիա 500
Մալապէրմ 125—7 32
Մալաքեանգ 136
Մալխաս երեցփոխան 195
—եան տուն 335
Մակարեան 84
—Ճաչ. տուն 476
Մահիրդատէ Ճալիդ էֆէն. 514
Մակուրի քիւրդ ցեղ 345
Մահմուտ Ալի, աղա, բէկ 45 9 50 162 233 64 6
Մահմէ Ֆալամազի եղբայր 210
Մահմէտ, Մուհամէտ Մարգարէ 146 384
Մահմուտ 65
—Ֆախի 140
Մահմտանք 162
Մահտէսի Աւետեան 326
—Ագրիպպաս 456
—Դաւիթի տուն 482
—Մանուկի տուն 44 298
—Յարութ. Ղասմեան 380
—Յովհաննէսի տուն 477
—Պօղոսեան տուն 321
—Սահակ 455
Մահասեան գերդ. 296
Մաղաքեան գերդ. 293
Մամահ 31
Մամբրէ 78
—վ. 115 59 51 216—9 21—5 35 9 41 67 85 396 437 40 1 7 50.
Մամիկոն 187
—Սբբազան 287
Մայմանցի քրդեր 477
Մանազկերտ 209 12 21 3 41 472
Մանասէր Իմալեան 256
Մանգուամէ Թերթ 157 78 83 91
Մանժէր 23
Մանեան Նաւապետ 55
Մանի 385
Մանկասարեան տուն 330
Մանուէլ Անանեան 256
—ք. աէր Վարդանեան 92 4
Մանուէլեան գերդ. 290
Մանուլաքի 97 100 6
Մանուկ 60 3
—Արամիշեան 471
—էսնաֆիզաշի վանեցի 162
—Թիմրանցի 173
—Շատախցի 262 6
—Օաթմանցի 471
Մանուկեան տուն 313 30
—Ղազարի տուն 482
Մանտաշկան գիւղ 261
Մասիս Թերթ 117 35 57 249 50
—լեռ 343
Մասոյեան գերդ. 315
Մաստաբա գ. 32
Մավրիտիս 283
Մավրիտով Հայրապետ 19
Մատաթեան ք. 398
Մատէն Առաքելոյ վ. 197 8 —283 4 6
Մատթէոս վ. 247
Մատրակ 128 3
Մատրավանք 221
Մարդար Թումայեան 145
—Ճաչոյեան 132
—Ճարդբերդցեան 178 9
—Ճլայուղ 223
—Մահ. Մխրպայեան 178 9
—ք. 203
Մարզարեան Աստ. ա. 475
—գերդ. 299 309 22 30 1
—Ծաբ. 302 471
Մարկոս Աղաբէկեան 117
—Նաթանեան 355 7 82 92
—Պաղիկեան 195
Մարկոսեան տուն 323
Մարմիա գիւղ 456
Մարութեան Մկրտիչ 446
Մարութեան Տօնապետ 484
Մարսուպեան Վարդան 475
Մարտայի ձորամէջ 21
Մարտիրոս 64 78
—Դանիէլեան 134
—Էլէմեան 173
—Կաղպաբեան 273
Մարտօ Կիրակոսեան 190 5
—Մկրտչեան 104
Մարցեղ գիւղ 260—6
Մաքրուհի Կ. Միրասէտեան 344
Մելիք Կիրակոսեան 307
—Ղազարեան 302
—Պօղոս 67
Մելքիսեդեկ վ. 186
—ք. 84
Մելքո 62 195
—Ճղմաչեան 163
—Մանուկեան 423
—ռէս Ճմոյեան 195
Մելօ վանքի բէյս 223
Մեծափայ վանք 446
Մեհ. գրաւչինների աղա 263
Մեհմէդ աղա 254 5 64
—Ճալիլի Ալի 90 102 8 209 48
Մեհմէտ շէյխ 153
Մեղտի գիւղ 209 48 493
Մեսրոբ 215 21 41 6 68
Մեսրոբեան Ճեմ.ի տուն 486
Մէհմէդ Ալի 368 445
Մէքիւշք գիւղ 260
Մէնէնտեան 260
Մէրշումեան 260
Մըհէ Ֆալամա 141—90 1 102—3 6

Միացեալ ընկերութիւն 383
Միգօ ռէս Պատուր 256
Միհրօթ տուն 60
Մինաս արք. կաբինեցի Նուխրակ Վանայ 5 8
ս.—եկեղեցի 513
—Նաուլեան 270
—Սարօեան 162 270
—վ. 118
Մինասեան 311
—գերդ. 297 302
Միսաք աղա 234
—Թամուրեան 203 7
Միսաքեան Մալխաս 484
Միտրօֆան վ. 512
Միրավայ ղ. 456
Միրզա բէկ 149 56 70 209 19 22 6
Միրէ 104
—Օվսիկեան 190
Միւտաֆա Ֆախի 140
Միւֆտի բէկ 26
Մխքայէլ աղա 1 65
—Աշալեան 405 505
—Սրուանձտեան 288
—Տփխիսեցի 76
Մլքէ Մրճիկեան 190
—ռէս 145
Մլքօ 60 4 290
Մխէ Խազարեան 104
—Մահա. Աւտալեան 145
—Յարութիւնեան 145
—190
Մխիթար 64
—Թարխանով 51 144
—վ. 140 1 56—60 71 2 81 240 376 449 91
Մխիթարեան ա. 323
Մխսեան Թորոս 475
—Մաղաուս 475
—Յովհաննէս 475
—Պաղտասար 484
—Պաղտիկ 475
—Սարգիս 479
Մխսոնց գերդ. 298 304
Մխսոնք 291
Մխօ Կաղպ գիւղէն 233
—Շաքարեան 195
—Օխանեան 271
Մկռի 450
Մկրէ 132
—Թօրօեան 190 5
—ռէս 61 7 105
Մկրտիչ աղա 215
—վ. Աւարանցի 114 44 56
—Գասպարով 51
—Թերլեմեզեանց 218
Մկր. Խանամիրեան 114 44
—Խաչիկեան 270
—Յրիմեան 163
—վ. Կաչանեան 144
—Ղարասէրեան 270
—ք. Մարտիրոսեան 195
—Մելքօեան 145
—Յովսէփեան 256
—Պալըրեան 81 163 5 256 433
—Պեշիկթաշլեան 55 8
—վ. վան. 62
—Տնտեսեան 114
Մկօ պէյ 457
—եան Եփրեմ 482
Մկրօ 77
Մհեր 68
Մհէ 102 9 10 3
Մշեցի 2 146 206 16 21 395 434 7
Մշոյ դաշտ, Մուշ 59 60 7—79 82—9 91 4 7 101 12 20 6 35—9 44—7 50—60 67—71 81 2 8 93 202 3 8—12 6 7 21 3 5 30 1 7 9 41 4 7 9 400—5 18 21 3 37 40 4 7 59—73 91 3
Մոգունք դիւղ 63 162
Մոնաց գաւ. 249 52 9 60
Մովսէս աղ. 94 102 10 203 4
—Աւաքելեան 114
—Մարգար 163
—վ. 49 50
—Վարդիկեան 505
Մովսիսեան վարժարան 509
Մուդ ռէս Մուրատ 256
Մուքաֆեան 398
—Յար. 40
Մուշեղեան գ. 59 63 4 154 493
Մուսա պէյ 421
Մուսագբորք գ. 506 8
Մուսուլ 261
Մուա և Տես ընկերութիւն 231 8 45
Մուրադեան 118 302 3
Մուրատ Եղոյեան 64
—Թաթոսով 51
—Կլոր 60 4
—եան գերդ. 306
—վ. 403
—Օխանէսեան 271
Մուրոյեան Խաչ. 476
Մստաֆա աղա 189 90 264 5
Մսոս Պշար աղա 197
Մօսգան 59 63 354
Մօլլա Ահմէտ 139
—Շէրի 136—40
Յաղկերտ 246
Յակոբ 62 420
—ս. 121
—վ- 67 425
—Գէորգով 51
—ս. եկեղեցի 323 506
—եպս. 181 240 63
—Թաշճեան 178 80 90 200
—Կաւօեան 270 5
—Կրճիկեան Լօռօվէք 15 6
—Կօրեկեան 173
—Մուրատեան 145
—Յովհաննէսեան 160
—Պայլըճըրեան 270—2
—ք. Սուրէնեան 31
—Սրուանձտեան 277 82
—Փոթիկեան 270
Յակոբեան Արմենակ 479
—Երեցփոխ. 509
—Մանուկի տուն 484
Յակոբոս Երիցեան 509
—Շալճի Մանուկեան 270
—Ջանկիւլեան 270
Յանկուսների դպրոց, Թաղ 227 82
—Տէր Գէորգ 247
Յառնիսա գիւղ 61
Յարեգ գիւղ 273
—Տէր Յովաննէսեան 256
Յարութիւն Ադամեան 272
—աղա 41 204
—քահն. Ալամդարեան 9 13
—էֆ. Անմահեան 509
—Ատոմեան 271
—ք. Գասխմեան 380
—Դրիգորով 51
—Իկիտեան 400
—Կալիկեան 145
—Խլայուղ 223
—եպս. Կարնոյ 69 70 3 82 103 9 11 90 212 23 6 35 59 42 49 50 7 486
—մահտ. Ղազանճեան 145
—Մանուկեան 255
—չիֆթճի Փանոսեան 145
—վ. 1 64 114 9 21 2 3 47
—Տիրացու. 450
—Փափազեան 78
Յեսու 164
Յեփեսոս 431
Յէլաթ Մելիք Աւետիս 256
Յըռատպաթու բերդ 4
Յիգի Պատուր 256
—ռէս Սարգիս 256

Յովհան վ. Խնդէեան 114 242 393
Յովակիմ 227
—Անդրիասեան 406 506
Յովասապեան Ա. 165 7 9 193 4
Յովհան. Աբրահամեան 256
—Ագկաշեան 162
—վ. Ապասլ. Աւրանցի 1
—վրժ. Բաբաղամեան 404
—ք. Գալստեան 506
—Գրիգորեան 400
—Թերզեան 342
—Թերլեմիդեան 404
—Խանիկեան 404
—վ. Խնկեան 145 99
—Կարապետեան 376
—մահա. Յակորեան 438
—մահա. Արմենեանց 270
—Մեսրոպեան 400
—Մխիկեան 400
—Մուրատեան 64
—վ. Նազարեան 114 44 446
—Պազասարեան 432 3
—Պօյաճեան 479
—Սեբաւնի 404
—Սեդուկցի 173
—սրկ. 50 60
—ք. Տէր Բարսեղեան 271
Յովսէփ 60
—Արիմաթացի 121
—հպս. 240
—մահտ. Մուրատեան 270
—Զանեան 270
—վ. Սօլախեան 215
—ք. 272
Յուկէ Խաչատրեան 145
Յունան դիւց 64
Յուսէն պէյ 80
Յուսիկ վ. Գալփակճեան 76 237
Յուսէփ Կազպ գիւղէն 233
Յոհաննոսկր. հայր. վանք 507
—Թագէոսեան 272
—ու վանք 119—22 40 50—3 8 60 5 9 217 9 21 5 9 21 5 39 42 449
Յոհաննէս ք. Գալստեան 506
—վ. Նալեան 144
—Թագէոսեան 272
Յոհաննեսեան տուն 308 22 8 36
Յոհաննեանց ակս Միրզօ 256
Նարոլէոն 56 442 6
Նազօ 101 2 7—10
Նազարէթ աղա 78
—Վարդանեան 358
Նազարէթեան տ. 295 317
Նաթանեան 355
Նախաճեան գերդ. 297 306
Նախիջեան 33
Նահապետեան տ. 339
—Յովհ. 476
Նաճարան գ. 484 5
Նանօղ 2
Նատո գիւղ 261
Նաւ գիւղ 260
Նաւհանդ գիւղ 260
Ներսէս Ն. կաթ. 16 45 9
—մեծ 164
—վ. 240
—պատրք. 349 53
Ներսէսեան գերդ. 295 301
Ներքին Տարենց գիւղ 260
Նէֆիպ պէյ 267
Նիկեսար գիւղ 515
Նիկոլ. Պաւլովիչ կայսր 11 7
ս. Նիկողայոս եկեղ. 512
Նիկոյ ք. Ապիյանեան 515
Նիոկեսարիա 507
ս. Նշան Գեսարգել 8
—կլոր 77
—Միւիսեանեան 515
—Շիրվանեան 270 5
—աղա Պօլսեցի 65
Նոգ գիւղ 148 456
Նոյ 40
Նոպին Մօլլա 477
Նոր գիւղ 63 148 273 306 10 456
Նորաշէն Ցանկուսանորու թաղ 357
Նոր-Գաը լրագիր 383
Նորավան գ. 260
Նորատունկեան Գ. 55
Նուսկավա գ. Շատախ 260
Նուրի պէյ Շատախի գայմագամ 254 5
—Օսման պէյ 514
Նքիւս գիւղ 561
Նօրտուզ գաւ. 259 60 3
Շահաղիզեան Յովակիմ 27
Շահապ մօլլա 249
Շահինեան գերդ. 295 335
—Մանուկ 475
Շահնազար 289
Շահպաղ գիւղ 282
—ի թաղ 227
Շահրիար գիւղ 260
Շամախի 33
Շային Աւետիսեան 270
Շատախ գաւ. 198 232 3 58—61
Շատախցի 252 3 261 4 455 6
Շատեան գերդ. 305
Շարաֆ աղա 264
—պէյ 440
Շաւէշ 90 102 7
—աղա 104 5
Շաքիր Ղաւուզօղլի Սգօ 457
Շեղջանց 261
Շեխ Աւտալ 51
Շեխին գիւղ 63
Շեխլան գիւղ 222
—շեխ Ալիխօղլի 51
Շերճամալ գիւղ 261
Շէխալան 120
Շէրիֆ մօլա 153
—աղայի աղա Նատր 132
Շկէվանս գիւղ 260
Շմօնաք գիւղ 197
Շողիկեան աղգապետ 354
Շօլօվճնիկ Աբիստակէս 171
Որսաղանք գիւղ 197
Ոգիս գիւղ 260
Ոշնցի քրդեր 477
—Հիւսէն աղա 477
Ոսանկցի Հիւսէին 479
Ոսկան Մարկոսեան բժ. 514
Ոսկիխանեան տ. 330
Ովս գիւղ 260
Ովսոյ Աւրանցի 289
—Եփրիկեան 195
Որմնադիր Զաքար 434
Ուզունօպայ Մեղրէ գ. 321
Ուզունօպայ գիւղ 323
Ուլուպէյ զրանի գ. 50 67
—ի Չամուրլի ղ. 507
Ումիտեան գերդ. 292
Ուշտամ գիւղ 61 147 54
Ուռուսիայ տես Ռուսիա
Ուսէփ վէրաւեան 271
Ուրումեան Աւետիս ք. 505
Զագալիկ Յարութիւն 479
Զաքարզցի Մարգիս Զալօղլեան 379
Զաքօ 109
Զամաշէն գիւղ 507
Զամաշ գիւղ 506 7 8
Զամպազի գիւղ 506
Զամուռեան Մկրտիչ 482
Զամուռա 28
Զառքօռխաքի իշխ. լեհացւոց 55
Զավուշլար գ. 398 408 18 505
Զարշամպա գաւ. 513 15
Զարպօհոր չէրքէզներ 188
Զարսանջախ 124 284
—եան 308

Զաքո թեփէ 513
Զանլիկ գիւղ 134
Զերքէզ 55
Զէլէպլէնց գիւղ 337
Զիթչեան գրդ. 294
Զիվլիկ գիւղ 128 9 30 3 513
Զլալեան Մկրտիչ ք. 515
Զլոր 23
Զխուր գաւ. 138 70 256 421 40
Զմշկածագ 284
Զմշկէզէկ 500
Զնքուշ 283 500
Զուխաճարեան 320
Զչոնց գերդ. 295
Զպուզլուգ գիւղ 515
Զրքէզ Մէհմէտ փաստր. 507
Զօղամամ գիւղ 506
Զօպանեան գերդ. 304
Զօպանօղլեան 298
Զօլօեան Գօղոս 476 7
Զօլօղլի Համբարձում 507
Գագալեան 357 8
Գաթուամ 375
Գալաքցի քրգեր 515
Գալդ գիւղ 515
Գալլար 82
Գալունիք 126 71
Գահրի պէյ 181
Գաղլու 90 106 7 94
Գաղու գիւղ 477
Գաղնցեան Մարգիս 484
Գաղջեան Հայր. 385
Գաղջապան Յարութիւն 476
Գաղջեան եղբ. 321
Գաղտասար վ. 114 434 448
—Միրահոռեան 270
—Գաղճեան 385
Գաղտասարեան Յովհ. 145
Գայազիս 346 423 42 4 6
Գայտաճեան 287
Գայլամ աղա արտամեցի 458
Գայրաքցիք 479
Գանիրեան Յակոբ 446
Գաշտքաթ գիւղ 333
Գապա Մտեփան յոյն 509
Գապոյեան Գեորգ 479
Գասքան գիւղ 86 91—4 100 61 3 89
Գատէ Բարսեղով 51
Գատէլ 19
Գատկոն գիւղ 261
Գարախտարեան գերդ. 301
Գարբոկոյ գիւղ 260
Գարճեան 282
Գարխօլ 456
Գարմաղեան Սահակ 476
Գարսամեան 320 475
Գարսանեան 322
Գարսկաստան 67 15 6
Գարսիկ 9
Գարտիզակ 371 2
Գեպիկեան գերդ. 301
Գեռպեռեան 293 301 6
Գեփիկ օղլի 507
Գեռոյ Մրկոյ 133
Գեորգ Աւետարան 121
—Գեռադարձ հայր. 8
—վ. Թելեան 513
—կառավարիչ 197
—Կոկօեան 270
—Յովհաննէսեան 256
—Ուշտամցի 147 8
—Սարգսեան 145
—Տոեքօյեան 190 5
—Վարդանեան 272
—ռէս 474
—ք. 118
Գեորսեան 291 311 25
Գէյուզարեան 335
Գէրինդի ղօլի 209
Գըլըքցի աշիրաթ 64
Գընասեան տ. Համբարձ. 379
Գինէ Աւոյմեան 141
Գինկեօլ 91
Գիս Թ. պապ 177
Գիտայէթի աղա 379
Գլխաւոյ Յովհաննց դ. 261
Գզէ Աւօեան 145
—Հլէեան 145
Գշար 197
Գոնտս 371
Գուլանուխ 78 103 36 49 53 242 360 407 25 52 60
Գուլթան գիւղ 507
Գուղղուբիա 389
Գրխէ վ. 221 42
Գօլիս 55 6 69 71 5 8 82 4 7 92 3 102 3 11 2 4 7 9 20 31 46 57 8 83 6 91 206 10 46 7 8 9 353 4 9 423 5 7 50 2 86 7 8 9 90 2 3 8
Գօլնօղեան գերդ. 291
Գօկլան գիւղ 125 6 32
Գօղիկեան տուն 322
Գօղկայ ռէս Գատուր 256
Գօղոյ Սվանեան 145
Գօղոս 86 111
—Անդրէասեան 506
—Ա. եգցի 173
—Գէորգեան 232
—Թումայեան 220 2 5 6 85
Գօղոս Կասօեան 145
—Կիրակոսեան 104
—ք. Յակոբեան 271
—Մէխջի Յակինկեան 270
—Զիլճեան 506
—Զօլաքեան 506
—Գատրիարք 232
—Մարօեան 190
—վ. Վանայ 15 70—3 6 213 5 36—9 44—8 50—3 67 389 442—9
—Վարդանեան 145
—Վարժապետ 430
—Փանոսեան 271
—ք. 84
—Օրուխ գիւղէն 202
Գոսֆօռ 52
Գօս.ոս Ղանքիկեան 270
Գօղոսեանք 236 49 51 446
Գօյաճեան ղերդ. 30 2 476 16 25 32
Գօնտոս ընկերութիւն 234
Գօշեան Գրիգոր 456
Գօշման 413
Ջալապին շէյխ 259 260
Ջահիկեան Մանուկ 471
Ջաղացպանեան 294 471
—Գեորս 471
Ջանկօ քիւրդ հարստահարիչ 156
Ջանղղէլ 28
Ջաւատ աղա Մարացի 49
Ջերմուկ 283
Ջընուկ ռէս Կարապետ 256
Ջընդօ քիւրդ 210
Ջիգըէ 261
Ջիպրանցի Թոռուն քրգեր 90 4 7 101 10—131 56 71 94
—Իպօ 376 472 3
Ջնդօ Յակօեան 255
Ջնօտեան Սերոբ 400
Ջրաբաշխեան 356
Ջրիկ գիւղ 437 93
Ռայնօ Կազպ գիւղից 233
Ռաշգօթան աշիրաթ 197
Ռաշօ Հլէեան 195
Ռաֆայէլ վ. 144
Ռէշիտ 408
Ռշտունեաց երկիր 191
Ռուբէն Գրիգորեան 499
—Հասանթալալեան 384 5
Ռուս 18 276 444
Ռուսական դեսպան Կարնոյ 235
—էլչի 86
Ռուսահայք 268

Ռուսասան, Ռուսիա 46 9 55 65 7 117 24 40 507
Ռուսճուղ 389
Սակ ռէս կաթապետ 256
Սայաճա գիւղ 507
Սագ գիւղ 265
Սաղեր ջուր 127
Սաթենիկ Հարենց 344
Սաթմանց գիւղ 162 470
Սարգսեան տուն 320
Սալըքան, Սլաքան 85—8 100 3 13 45—7 24
Սալլար գիւղ 506 7
Սալնոյ ձոր 151
Սախայեայ 77
Սահակ գիւղ 209 22—84 41 472
—*Գոնգեմիրցի* 105
—*Եպիսկ.* 2 3
—*Մաթաիկեան* 104
—*Մարտիրոսեան* 190
—*Ցաղարթանցի* 5
—*ք.* 509
Սահակեան Մլքօ 481
—*տուն* 306—6 481
Սաղաթէլ Տ. Յովհաննիսեան 400
Սամաթիա 77
Սամսոն, 375 7 81 513
Սայիտ էֆ, պէյ 94 100 6 7 485
Սանասար Կարապետեան 162
Սանդխտեան վարժ. 238
Սասունցի 64
Սատգ Միւլտիմ 209
Սասօ 470
Սարբար գիւղ 260
Սարդէտ գիւղ 260
ս. Սարգիս եկեղ. 318 36 476
—*եկեղ. Մշոյ* 493
—*Ամարոյեանի տուն* 482
—*Մեղուսայ* 108
—*ք. Մինասեան* 380
—*աղա Ցարուքիւնեան* 271
—*Սալախեան* 163 7 8
—*Սրգոյեան* 68 70 3 8
—*ռէս* 271
Սարգսաբաղատա 36
Սարմանցիք 197
Սաքրաթ գիւղ 290
Սաֆար 59
—*Պաղտիկեան* 273
—*Ծերմօեան* 195
Սեբաստիա 500
Սեդրակ Տէր Սարգիսեան 355
Սղամ գիւղ 296
Սեղբոսեան Յակոբ 41
Սեճեան ղեբղ. 293
Սենաքարիմ արքայ 8
Սիվակի 259 65
Սերկևիլ գիւղ 173—6
Սերպան գիւղ 132
Սեսերիկ 283
Սև ծով 52
Սևկիւլեան 330
Սևսօր 128 9 30 34
Սևօ քուրդ 3
Սէյտանցի 64
Սէֆէր բէկ 21
Սէֆէրէֆ խան Ռուսաց 83
Սիլվան 129
Սիմէ 63
Սիմէօն Յաչատուրեան 145
—*Շղնաւորեան* 76
Սիմոն Աւետիսեան 270
—*Եպիսկ.* 237
—*Պետրոսեան* 145
Սիմսօր գիւղ 133
Սինօ քիւրդ 210 89
Սիպագին Նիկոլայ Մարտեանովիչ Քիքիլիզի զին. նահանգապետ 10
Սիս 77
Սիսակ Սուքիասեան 361 17
Սիվրիքլենց լեռնակողմ 20
Սիւլէյմանի Ալի 90 105
—*բէկ, էֆ.* 128 9 30 1 203 509
Սիւկիւլեան 330
Սիւքիասեան 318 28
Սլիքան, տես Սալըքան
Սղերդ 259 84
Սմբատ 356
Սնին գիւղ 260
Սնճար աղա 477
Սնճոյ 202
Սողգոմ գիւղ 64
Սուլտայ 28
Սուլի պէյ 306 79
Սուլուխ 403
Սուխտաբայ 23
Սուխլիս 20 31
Սուրբ Աղբերիկ 198
—*Գրիգոր* 281
—*Երուսաղէմ* 115 8
—*Յօհաննու վանք* 35
—*Ստեփանոս* 125
Սուրմալու, Սիւրմալի 34 5 8 44
Սուսլով Ենարալ 51
Սպարկերտ 140
Սպինդար գիւղ 260
Ստամբօլ 96 444
Ստեփան աղա 94 424
Սրապիօն 319
Սրգոյ Յակէի տղայ 60
—*ի որդի Տօնօ* 133
Սրգոյեան Սարգիս 487
Սրուանձտեանց Գ. եպիս. տես Գարեգին եպ. Սր.
Սքանչելագործ 446
Սօղվանց ռէս Մազս 256
Սօլախան Յովսէփ վ. 442
Սօլախցի 132
Սօղվանց ռէս Պօղոս 256
—*գիւղ* 242
Սօմախօ 23
Սօրտար գիւղ 242
Սօփի Համանացի Քոռն 226
Սօֆիկեան գերդաստան 301 2
Սօֆիօղլի Օսման 508
Վալա 9 19
Վակօրց գիւղ 260
Վաղ. Տ. Ստեփաննան 499
Վաղարշակերտ 45 423
Վան 15 70 7 8 110 32 83 91 213—6 29—31 5—9 47—51 8—63 7 82 345 56 88 9 404 5 23 4 42—4 57 87—90
Վանայ Սյդնեստան 456
—*գաւառ* 247
—*պատր. փոխ.* 253
—*փաշայ* 68—75
Վանեցիներու փոխանորդ 76 8
Վանեցիք 69 70 238 45 73 6 454 87
Վանեց Գլօ կաղպ գիւղից 233
Վաչեան 28
Վառնա 390
Վասիլ 413
Վասպուրական 161 2 225 37 44 60 76 7 345—6 495
Վարագ 68 76 7 183 230 5 40 4 6 82 486 90
Վարաժեան տուն 310
Վարգան աղա 440
—*Աթօեան* 451
—*Ավետեան* 271
—*Բարսեղեան* 145
—*վ. Բերգկցի* 3 449
—*Բրուտեան* 145
—*Քաշճեան* 471
—*Յաչատուրեան* 476
—*Հնդստանցի* 272

Վարգան Մամիկոնեան 101 2 153 4
—մխիթրի օգնական 170
—Նիկոդայոսեան 499
—Գաղջապանեան 477
—Զանոյեան 163
—մ. Սարգսեան 276
—Սաֆարեան 271
—սրբազան 366
—ք. 91—4 104 6 89 95
Վարդանանք 270
—եան Յովհաննէս 484
Վարգենիկեան 163
Վարդենիս գ. 60—4 189 95
Վարգոյի Թոռուն քրդեր 85
—գիւղացիք 87—92 4 9 100 4 7—9 11 3 24 89 90 3 5 221 6 472
Վարժապետեան տուն 294 319 34
Վարսաւիա 56
Վարդավառեան տուն 325
Վերիշէն գիւղ 260
Վերին Կուարց 112
—Տարեանց գիւղ 260
Վէհբէա բէկ Մուխի բէկօղլու 23
Վէսոյեան 316
Վոհեր պէյ կարնեցի 160
Վրաստան 56
Վրթանէս ք. Ավճեան 515
—ք. 76
Վքեաթ էլմանցի 135
Տաճկահայաստան 500 1
Տաճկաստան 55 78 248 74 6
Տայիեան դերգ. 303
Տալ գիւղ 64
Տասպար գիւղ 265
Տատապէյ գայմագամ 149
Տատէլ 28
Տարման գիւղ 187 432 56
Տարօն 75 6 142 63 81 221 345 76 400 23 36 7 95 7—9
Տեքէ գիւղ 505
Տելի Ռեչիա 409
Տեոէ պէյ Բաղիշոյ գայմագամ 152 3 4 69 99
Տիրելի գիւղ 507
Տերևկեան գերդ. 291
Տերեքէօյլիօղլի գաոէ Մեհմէտ 509
Տեփոյեան Գրիգոր 477
Տէլամաք 77
Տէմբճեան Մինաս 479
Տէր Բաբսեղեան 281
Տէր Գասպարեան 317
—Գրիդորեան 299
—Իսրայէլեան 317
—Կարապետեան 302
—Մանուէլեան 298 303
—Ցարութիւնեան 303 10 476
—Ցովհաննէսեան 312
—Տիրատուրեան 3 25
Տէրգեանք գիւղ 62 234
Տէրէզուայ գիւղ 128
Տէրսիմ գիւղ 210
Տէրտերանց Աստ. 482
—Մանուկ 484
Տընօ 290
Տիարեան տուն 309
Տիգրանակերտ 126 7 8 31 217 38 61 2 500
Տիգրիս գետ 258—61
Տիմօ քուրթ 3
Տիլէրեան 297
Տիմոթէոս վ. 437
Տիվրիկ 361 2 3 7 500
—եան տուն 325 30 5
Տիրատուրեան 35
Տիրապուեան 330
Տղաբար գիւղ 260
Տնոյ Բաբոյեան 195
Տնտեսեան 242
Տուվաճեան Մեսրոպ ք. 515
Տրապիզոն 237 8 371 7 82 3 99 22 35 505
Տրմէ Մուրատով 51 405 12—4
Տրպաղ 97
Տօլարեան Յակոբ 368
Տօղանեան 475
Տօնապետ Կիրակոսեան 134
—Մկրտչեան 475
Տօնիկ Աստղբերդցի 173
—եան 299
Տօնիայ ձոր 445
Տօտան Վարդոյի գիւղ 189
Ցրօնք գիւղ 62 4 140 8 221
Փալանճեան 330
Փալաւանատով կնեաղ 20
Փակախնէք գիւղ 455
Փայլէվանօղլի 379
Փանոս աղա Բերոսեան 271
—Գինեզեանեան 215
Փանոսեան 82
Փաբսեանց 478
Փափազեան 249 314
Փերէյեան տուն 298
Փիլիպպոս վ. 181
Փիլոսեան տուն 332
Փինաճի Գասպար 482
Փոլոսճեան 291
Փոստոյեան տուն 336
—Գրիգոր 484
Փորթուգալեան 389 405
Փոցղով 19—22
Փունջ լրագիր 246 7
Փրկիչ եկեղեցի 506
—հիւանդանոց 82
Փօստ հովիւ 62
Փօստօ քիւրդ 3
Քաթըպ Կարապետ 132
Քաղաքացեան տուն 325
Քազա Գօղոսեան 400
Քամազարեան տուն 315
Քանկոյ 198
Քարձոր 201
Քաֆիր Գօղոսի տուն 479
Քեահիա հաճի Շէխ 1
—Մարգսի տուն 481
Քեշիշեան Կարապետ ք. 515
Քերազտեքէ գիւղ 505 7
Քերանլըղ 459
Քերոբ 141
Քեօփրի 9 28
Քեօքլիւք գիւղ 514
Քէշաչօղլի Առաքել 379
Քէշիշեան տուն 328
Քէշիշ կեօղ 73
—օղլի 112
Քէօռ Օմար 445
Քրոճ գիւղ 271
Քինկուլի գիւղ, մեղրէ 307
—տուն 328—31
Քիւչիւկ պէյ 485
Քիւրաճեան 327 485
Քիւրդ Թոռուն 90
—լեռնական 2
—Ջուղուրցի 3
—Ջուլֆեցի 60
—Հասանանցի 103
—Մահնիկցի 60
—Ջիպրանցի 105 8
—Սօֆի 140
—Տափընցիք 4
Քիւրամեան 332
Քիւրդիստան 117 213
Քիւրդօղլեան 322
Քիւրտիկան գիւղ 486
Քղի 111 6 72 6—8 84 5 6 99 251 84 7
Քմսոր գ. 154 99 200
Քնդօ 90 2 4—100 2 6
Քուլոյեան գերդ. 305 6
Քուրաշեան 482 4
Քրդագոմ գիւղ 62
Քրքմանք գիւղ 197

Քրխատուտուբ 249
Քրմենց գիւղ 260
Քօպլեան 21 23
Քօբաղ 21 23 185
Քօլօեան Մինաս էֆ. 514
Քօնտիքեաս էֆ. Մուրատեան 514
Քոպուդով մայեօր 19 20 30
Քօսկանց Մարկ. 479
Քօստաքի Խնխոմիատի 509
Օդեսա 384 5
Օլթի 159
Օլթցեան Գրիգոր սպա 433
Օահնէչ Բաբեչամեան 270
—մահտեսի Այվանէսեան 270
—ք. 270
Օհնէ ռէս Յարօեան 104 89 95
Օղասարեան Տօնապետ 479
Օղիանոսեան Մարտ. 475
—Մինաս 475
Օղիանոսեան Գեղոս 475
—Տօնապետ 475
Օղիասեան ղեր. 295
—կարապետ 475
Օսպոեան 475
Օսէ 67
Օսման 152 3
—աղա 152 5 264—6
—կառավարիչք 32
—սպա քիւրճի 379
—կվարս դիւղից 134
—Նաճարանցի 485
—պէյ 153 9 69 368
—պէյ Օրտուի հարցաքննիչ 509
—Ֆախի 140
Օսմանեան զօրք 19 25
—կառավարութիւն 169 81
—տէրութիւն 17 8 33
Օսմանցի 4
Օվիկեան Յակոբ 476
Օտեան Գ. 52 248
Օրգով 34—6
Օրթայ օյմաք 378
Օրկընց գիւղ 221
Օրմանեան եպիսկ. 395
Օրուխ գիւղ 262
Օրտու 371 405—7 12 17 22 417 505 8—13
—գիւղացիք 411 16
Ֆաթսա գիւղ 515
Ֆալամաղ քիւրդ հռչակաւոր աւազակ 154 6 81 223 5 39 64 448
Ֆառուհայ, Ֆարուխայ 253 446
Ֆառուղ լիճ 237
Ֆարսօ քիւրդ 353
Ֆեներիս գիւղ 515
Ֆիլոթ ռէս Զարֆեանեան 145
Ֆրանկեան Աբրահամ էֆ. 248
Ֆօտանա գիւղ 500

ԴԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԹՈՂԱՎԱԾՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊԵՐԱԴԻՐԲ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏ ԱՂԱՆԵԱՆՑ Ա. Ք.

(Սկսուած է հրատարակուիլ 1893 Յունից)

Մինչև այժմ լոյս են տեսել հետևեալ հատորները

Դիւք Ա–Բ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ 1780—1834 ԵՒ ԾԱԴՄԱՆ ՍԻՒՆՀՈՌՈՍԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ,

» Դ. ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ մասն I. Սիմէոն Կ. ընդարձակ կենսագրութեամբ, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Դ. ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. մասն I. 1780—1800 կենսագրական յօդուածով, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Ե. ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ 1800—1808. յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Զ. ԴԱՒԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. մասն I 1801—2. յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Է. ԴԱՒԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, մասն II. 1803—4. յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Ը. ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ մասն II. 1767—1776։

» Թ. ՅՈՎՍԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. մասն I. 1778—1800. յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» Ժ. ՄԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԴԻՐՔ. դար XV—XIX կենսագրական տեղեկութիւններով և ծանօթութիւններով։

» ԺԱ. ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ մասն III. 1777—79. յաւելուածներով և ծանօթութիւններով։

» ԺԲ. ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՈՍՏԱՆՈՒՄ վաւերագրեր 1801—88 Թ. յաւելուածներով և ծանօթ.–րով

Բոլոր հատորները կից՝ լուսանկար պատկերներ, վիմատիպ քանդակներ կամ. ֆիլմանիներ, նկարներ և այլն։

Պատրաստ են տպագրութեան համար և սպասում են բարերարների նպաստին

Դիւք ԺԲ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՄԻՇԵԱՆՑԻ. (մամուլի տակ)։

» ԺԲ. ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. մասն II (մամուլի տակ)։

» ԺԵ. Նոյն մասն III

» ԺԶ. Նոյն մասն IV

» ԺԷ. ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ մ. II

» ԺԸ. Նոյն մասն III

» ԺԹ. Նոյն մասն IV

» Ի. ԵՓՐԵՄ ՔԿԱԹՈՂԻԿՈՍ մ. I

» ԻԱ. ՆԵՐՍԷՍ V. անտիպ կոնդակներ. մասն I

» ԻԲ. ՎԱՐԴԱՆ ՕԶՆԵՑՈՒ հայոց պատմութիւն 1374—1862

» ԻԳ. ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԺԲ—ԺԸ գարուց.

» ԻԴ. ԻՆՆԵԻՑԱՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ մասն I

» ԻԵ. Նոյն մասն II

» ԻԶ. Նոյն մասն III

Այս 14 հատորներից իւրաքանչիւրը բաղկացած կլինի 500—700 էջերից «Դիւանչ»-ների դիրքով։